

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ
И ХОТЕЛИЈЕРСТВО

Mr Мирослав С. Ивановић

**СТАЊЕ И МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА
КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ**

- докторска дисертација -

Нови Сад, 2013.

ПРЕДГОВОР

Појам туризма је тешко једнозначно одредити. Заправо, вероватно је тачно да има онолико дефиниција туризма колико и оних које се баве овим феноменом који значајно обележава савремено друштво. Увлачи се у животе сваког од нас, без обзира јесмо ли сагласни томе, или је противно нашој вољи. Мало је оних који данас немају никакав контакт с туризмом. Тешко је, најзад, пронаћи некога ко никад није био туриста. С правом интригира и привлачи пажњу сваком од нас.

На путу еволуције, од исконског нагона номада за преживљавањем и заједништвом, до потребе хомосапиенса за аутоафирмацијом и самодовољношћу, изгубили смо трагове света где смо били једно и мултиплицирали се у нове универзуме различитих схватања, ставова, језика, начина живљења и, најзад, култура. Постали смо маса усамљености, једноличности и бесцења, ипак, са надом да нисмо сасвим сами и остављени, у неизбежној комуникацији. Директна или индиректна, вербална или невербална, постала је спрега између нација, као пут којим се ближимо и стапамо.

Постало је јасно да се морамо прилагодити различитостима и прихватити туђа схватања, ма колико била ирационална, не бисмо ли научили да ценимо туђе стваралаштво, материјално или духовно, и постали приврженији сопственим коренима, традицији и савременим тенденцијама. Тиме постајемо равноправни чинилац свеукупних туристичких кретања где су туристичка кретања у сврху спознаје различитих култура (културни туризам) недовољна, али, с времена на време, вољно или невољно, неопходна инфузија у трагању за собом међу различитима.

Путоказ диференцирању политике туристичког производа требало би да буде склоп мотива који туристу покрећу на потрошњу. Али, без обзира на његове афинитете, није беспредметно понудити му природу, прошлост и културу одређене туристичке дестинације и као такву искористити је за унапређење туризма, а тиме и квалитет живота локалног становништва.

Иницијална покретачка снага која нас тера на нова истраживања и нова сазнања јесу материјална и духовна тековина нација, било наслеђена или створена, али и простор којим је ограђена.

Западна Србија се у овом истраживању нашла као раскрсница различитих идеологија, култура, менталитета, вера, те богатог материјалног и духовног наслеђа прожетог изузетним природним вредностима. Темелном валоризацијом њених потенцијала, могла би постати окосница развоја туризма, како у својим административним границама, тако и у ширем региону.

Антропогеографским, историјским и етнографским проучавањима ове територије бавили су се многи истраживачи, као што су Ј. Цвијић, М. Ристић, В. Суботић, Н. Благојевић, Ј. Крунић, Р. Фидрик, Р. Челиковић и други. Проблематику туризма и савремених културних туристичких кретања код нас, у својим делима разматрају Р. М. Ђенић, С. Игњић, Ј. Илић, С. Станковић, Ј. Ромелић, В. Ђукић Дојчиновић, М. Драгићевић Шешкић, Ђ. Чомић, Д. Томка, О. Хаџић и други.

Захвалност на безусловној подршци и разумевању изразио бих својој породици, ментору др Анђелији Ивков Цигурски, пријатељима и колегама. На несребичној помоћи приликом прикупљања података, неопходних за израду моје дисертације, желео бих да се захвалим запосленима у туристичким организацијама, установама културе, Заводима за заштиту споменика културе у Београду, Ваљеву и Краљеву, Заводу за статистику и Регионалним привредним коморама Ужице и Ваљево.

САДРЖАЈ

УВОД	1
МЕТОДОЛОГИЈА РАДА	2
КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ	4
ПОЈАМ И ЗНАЧАЈ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	5
ПОЈАМ КУЛТУРНЕ ПОТРЕБЕ	7
МОТИВИ КУЛТУРНИХ ТУРИСТИЧКИХ КРЕТАЊА	9
РЕСУРСИ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	10
ТУРИСТИЧКИ ПРОИЗВОД У КУЛТУРНОМ ТУРИЗМУ	14
ВРСТЕ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	15
ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	17
ПРОПИСИ У ОБЛАСТИ КУЛТУРЕ, ТУРИЗМА И КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ	20
ИЗВОРИ (КО)ФИНАНСИРАЊА КУЛТУРЕ И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	22
ИСКУСТВА НЕКИХ ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	25
ГРЧКА.....	25
НЕМАЧКА.....	26
ФРАНЦУСКА.....	28
ВЕЛИКА БРИТАНИЈА	28
КУЛТУРНЕ РУТЕ	29
КУЛТУРНЕ РУТЕ ЕВРОПЕ	29
КУЛТУРНЕ РУТЕ СРБИЈЕ.....	32
ЕВРОПСКИ ГРАДОВИ КУЛТУРЕ	34
ТРЕНД КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	35
ТЕРИТОРИЈА ИСТРАЖИВАЊА	37
ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ	38
АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА	42
ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОД ЗНАЧАЈА ЗА ТУРИЗАМ ...	44
РЕЉЕФ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	44
КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ.....	48
ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	51
ПЕДОЛОШКИ СУПСТРАТ	61
БИОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	61
ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	66
ЗАПАДНА СРБИЈА КРОЗ ИСТОРИЈУ	66
СТАНОВНИШТВО.....	78
ПРИВРЕДА.....	83
НАСЕЉА	85
ПРЕГЛЕД КУЛТУРНИХ ДОБАРА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	92
АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	92
ДЕЛА СА СПОМЕНИЧКИМ И УМЕТНИЧКИМ СВОЈСТВИМА	99
ЦРКВЕ БРВНАРЕ	100
ЦРКВЕ	106
ЏАМИЈЕ	122
ОСТАЛИ ОБЈЕКТИ СА СПОМЕНИЧКИМ И УМЕТНИЧКИМ СВОЈСТВИМА	124
МОСТОВИ	124
КУЛЕ	126
ХАНОВИ	128

<i>КОНАЦИ</i>	129
<i>КУЋЕ КАО РЕПРЕЗЕНТАТИВНИ ОБЈЕКТИ ГРАЂЕВИНАРСТВА</i>	130
<i>ЗГРАДЕ СА СПОМЕНИЧКИМ И УМЕТНИЧКИМ СВОЈСТВИМА</i>	137
ПРОСТОРНЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ЦЕЛИНЕ	154
СТАРА ЈЕЗГРА ГРАДОВА	154
ЗНАЧАЈНЕ СЕОСКЕ АМБИЈЕНТАЛНЕ ЦЕЛИНЕ	163
ЕТНО-ПАРКОВИ.....	166
СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ И УТВРЂЕЊА	169
МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКСИ	174
ЗНАМЕНИТА МЕСТА И СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА	189
СПОМЕН ЗГРАДЕ ИЗ ПЕРИОДА НОР-а.....	203
СПОМЕН КОМПЛЕКСИ НОР-а	206
СПОМЕН КУЋЕ.....	208
ИНДУСТРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ.....	210
ФОЛКЛОРНО НАСЛЕЂЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	215
СПЕЦИФИЧНОСТИ НАРОДНЕ НОШЊЕ.....	216
ОБИЧАЈИ И ВЕРОВАЊА	219
<i>ПОРОДИЧНИ ОБИЧАЈИ</i>	219
<i>КАЛЕНДАРСКИ ОБИЧАЈИ</i>	221
<i>ОБИЧАЈИ УЗ ПОСЛОВЕ</i>	225
НАРОДНА ИГРА И ПЕСМА.....	226
<i>ИГРЕ И КОЛА</i>	226
<i>МУЗИКА И ПЕСМЕ</i>	228
КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКА ДРУШТВА КАО ЧУВАРИ ЕТНОСА.....	229
ОБЈЕКТИ НАРОДНОГ НЕИМАРСТВА	230
<i>КУЋА</i>	230
<i>ПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ</i>	233
<i>ВОДЕНИЦЕ И ВАЉАРИЦЕ</i>	237
СТАРИ ЗАНАТИ.....	238
ГАСТРОНОМСКА ПОНУДА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	242
МАНИФЕСТАЦИЈЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	246
БОГАТИЋ.....	247
КОЦЕЉЕВА	247
КРУПАЋ	248
ЛОЗНИЦА	248
ШАБАЦ	251
ЛАЈКОВАЦ	254
ЉИГ	254
МИОНИЦА.....	255
УБ.....	255
ВАЉЕВО	255
АРИЉЕ	258
БАЛИНА БАШТА.....	259
ЧАЈЕТИНА	259
КОСЈЕРИЋ	261
НОВА ВАРОШ.....	261
ПОЖЕГА	262
ПРИБОЈ.....	262
ПРИЈЕПОЉЕ	263
СЈЕНИЦА	264
УЖИЦЕ.....	264

УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ СА СВОЈИМ АКТИВНОСТИМА.....	268
ИСТОРИЈСКИ АРХИВИ	269
МУЗЕЈИ	271
ПОЗОРИШТА.....	275
БИБЛИОТЕКЕ.....	276
ГАЛЕРИЈЕ	283
ДОМОВИ КУЛТУРЕ	284
ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	288
ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ ИЗ I И II СРПСКОГ УСТАНКА	288
ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ I СВЕТСКОГ РАТА	292
ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ II СВЕТСКОГ РАТА.....	293
КЊИЖЕВНОСТ	296
НАУКА	300
УМЕТНОСТ	301
ИНДУСТРИЈА, ГРАЂЕВИНА И АРХИТЕКТУРА	305
ПОЛИТИКА	306
СВЕШТЕНСТВО.....	308
ПОЗНАТИ САВРЕМЕНИЦИ	309
МАТЕРИЈАЛНА БАЗА РАЗВОЈА ТУРИЗМА.....	312
САОБРАЋАЈНИЦЕ И САОБРАЋАЈНА СРЕДСТВА	312
ДРУМСКИ САОБРАЋАЈ.....	313
ЖЕЛЕЗНИЧКИ САОБРАЋАЈ	316
РЕЧНИ САОБРАЋАЈ.....	317
ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ	317
СМЕШТАЈНИ И УГОСТИТЕЉСКИ КАПАЦИТЕТИ.....	318
ОБИМ И СТРУКТУРА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА.....	329
УСТАНОВЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ И ПРОМОЦИЈУ ТУРИЗМА.....	339
ОРГАНИЗАЦИОНИ ФАКТОРИ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	342
ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРНИХ ДОБАРА	344
ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА 1.....	344
МЕТОД ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 1.....	345
ОДАБИР ЕЛЕМЕНАТА ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 1	346
ПОСТУПАК ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 1 И РЕЗУЛТАТИ	347
<i>АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ.....</i>	347
<i>ДЕЛА СА СПОМЕНИЧКИМ И УМЕТНИЧКИМ СВОЈСТВИМА</i>	349
<i>ПРОСТОРНЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ЦЕЛИНЕ</i>	354
<i>ФОЛКЛОРНЕ ВРЕДНОСТИ.....</i>	357
<i>СПОМЕНИЦИ</i>	358
<i>МАНИФЕСТАЦИЈЕ.....</i>	361
<i>УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ И ЊИХОВЕ АКТИВНОСТИ.....</i>	364
<i>ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ КУЛТУРНИХ ДОБАРА</i>	365
ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА 2.....	366
МЕТОД ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 2.....	366
ПОСТУПАК ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 2 И РЕЗУЛТАТИ	367
АНАЛИЗА СТАЊА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ.....	382
PEST АНАЛИЗА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА.....	382
SWOT АНАЛИЗА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА.....	385

БЕНЧМАРК АНАЛИЗА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА	389
АРХЕОЛОШКО НАСЛЕЂЕ	390
МУЗЕЈИ НА ОТВОРЕНОМ.....	391
СТАРИ ГРАДОВИ И УТВРЂЕЊА	393
МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКСИ	394
НАСЛЕЂЕ ИЗ ПЕРИОДА НОР-А.....	395
ИНДУСТРИЈСКО НАСЛЕЂЕ	397
ТИПИЧНИ ПРОИЗВОДИ ПОДРУЧЈА	399
ФИЛМСКИ ФЕСТИВАЛИ	400
МУЗЕЈИ	401
СТАВОВИ ТУРИСТА О КУЛТУРНОМ НАСЛЕЂУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	404
МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА.....	404
РЕЗУЛТАТИ СПРОВЕДЕНОГ АНКЕТНОГ ИСТРАЖИВАЊА	405
ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	414
ОБРАЗОВАЊЕ И АНИМАЦИЈА ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА.....	416
УНАПРЕЂЕЊЕ ЗАШТИТЕ И АФИРМАЦИЈЕ СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА ...	418
УНАПРЕЂЕЊЕ САРАДЊЕ И КООРДИНАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ НОСИЛАЦА РАЗВОЈА КУЛТУРЕ И ТУРИЗМА.....	420
РАЗВОЈ ЉУДСКИХ РЕСУРСА.....	423
УНАПРЕЂЕЊЕ ФУНКЦИЈЕ ИСТРАЖИВАЊА, РАЗВОЈА И ПЛАНИРАЊА КРОЗ САРАДЊУ И КООПЕРАЦИЈУ	425
КУЛТУРНЕ РУТЕ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ.....	426
РЕГИОНАЛНИ МАРКЕТИНГ И ПРОМОЦИЈА.....	431
ЗАКЉУЧАК.....	434
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА.....	436
БИОГРАФИЈА	446
ПРИЛОЗИ	447

УВОД

Концепција рада Стање и могућности развоја културног туризма у Западној Србији је замишљена тако да пружи одговор на многа питања везана за културна кретања људи на посматраној територији, која се данас свакодневно постављају запосленима у туристичкој привреди општина, а са друге стране, да обезбеди један суштински приступ потенцијалима културног туризма и проблематици њиховог туристичког искоришћавања.

Рад се састоји из пет поглавља. У уводном поглављу је постављен проблем, средишња тема рада, образложени су сврха, циљеви, методе истраживања и радна хипотеза са очекиваним научним доприносом и композиција рада.

У другом, општем делу рада, појмовно је одређен културни туризам и његови алтернативни облици који су заступљени или могу бити заступљени активирањем туристичке рецептиве Западне Србије. Обрађује се основа развоја културног туризма, ресурси и атракције, оно без чега је незамислив развој туризма, и њена класификација.

Наредни и најобимнији део рада приказује туристичко-географски положај, основне природне и друштвене карактеристике Западне Србије који су временом, од појаве првих цивилизација, до дана данашњег, утицали на формирање и обликовање туристичког идентитета овог простора. Дефинисањем истраживане територије, дефинише се простор на коме се посматрају фактори спајања и прожимања, што не значи да они функционишу само у оквиру датих граница, јер административна линија Западне Србије нема функцију физичког разграничавања чиниоца који су вековима утицали на обликовање туристичких мотива овог подручја.

Након идентификовања основних носиоца развоја културног туризма, приступљено је оцени стања развоја културног туризма. У овом делу рада приказани су резултати туристичке валоризације, заштита и квантитативна и квалитативна анализа садржаја (*SWOT анализа*). Стање и могућности културног туризма Западне Србије упоређивани су са подручјима у којима је овај вид туризма развијен (*benchmark анализа*).

Четврта целина је посвећена анализи материјалне базе за развој туризма. Стање културног туризма Западне Србије и стратегије даљег развоја неопходно је посматрати у сагласности са постојећом материјалном базом, под којом подразумевамо саобраћајнице и саобраћајна средства као и туристичко-угоститељске капацитете за смештај и исхрану. Најмеродавнији показатељи степена развоја туризма је, свакако, промет туриста. Подаци су обрађени кроз временску компоненту (сезоналност, дужина боравка), просторну (домаћи/страни туристи и емитивна подручја), смештајну (основни/комплементарни капацитети) и места одседања туриста (распоред према туристичким местима).

Последња целина обрађује стратешку анализу мотива доласка туриста у Западну Србију, искуства са путовања, ставовима који су најатрактивнији елементи понуде Западне Србије, имиџом о овом простору пре и после доласка, али и примедбама о туристичкој рецептиви. Након дефинисања нивоа развоја културног туризма у посматраном подручју, указано је на неке развојне могућности којима се може усмерити развој културног туризма како би постао један од водећих носиоца свеукупног туристичког развоја подручја.

Рад се закључује закључком у којем се сумира целокупна описана проблематика, а произилази из постављених хипотеза: да је спортско-рекреативни туризам доминантни облик кретања у Западној Србији, да неискоришћени потенцијали указују на неправедну запостављеност културних туристичких мотива, нужност за квалитетнијим управљањем туристичком дестинацијом и развојем културног туризма на простору Западне Србије.

МЕТОДОЛОГИЈА РАДА

Предмет докторске дисертације је анализа вишеструке улоге културних туристичких кретања у туризму Западне Србије. Предмет обухвата сагледавање квалитативних и квантитативних аспеката овог облика туризма, односно, туристичка путовања мотивисана културним туристичким потребама и њихов значај за развој туризма овог простора.

Циљеви рада усмерени су на стицање сазнања кроз анкетна истраживања и научну дескрипцију, класификацију, експликацију и предикцију појава и процеса из домена културног туризма. Стечена сазнања ће омогућити израду предлога стратегије развоја културног туризма Западне Србије која ће обухватати: дефинисање културног туристичког производа; утврђивање тренутних и потенцијалних носиоца туристичке понуде и осталих учесника у формирању и пласирању целокупне понуде; утврђивање, приказ и анализу квалитативних и квантитативних показатеља туристичког промета у Западној Србији, као и однос носилаца културног туризма заснованог према заштити животне средине и одрживом развоју и др.

Проучавање поменути проблематике треба да допринесе проналажењу конкретних смерница у креирању укупне туристичке понуде на основу ставова анкетираних домаћих и страних туриста и анализе досадашњег развоја туризма на простору Западне Србије. Очекивани резултати су: да туристичка посета Западној Србији доживљава експанзију из године у годину, да су заступљене све старосне групе туриста, да су у Западној Србији заступљени најразличитији облици туристичких кретања, да културно-туристичка кретања немају доминирајућу улогу у укупним туристичким кретањима, и да извесни носиоци развоја културног туризма не доприносе адекватној промоцији и унапређењу туризма посматраног простора.

Задатак докторске дисертације је фокусиран на неколико елемената: истраживање тржишне оријентације пословања установа из сегмента културног туризма; истраживање маркетинг микс-а (производ, цена, канали продаје, промоција) у културном туризму; истраживање пословне оријентације носиоца културно-туристичке привреде (концепти у сфери пословне сарадње и однос према ресурсима - концепт одрживог развоја туристичких кретања). Затим, обухвата туристичко позиционирање Западне Србије у сфери националних културно-туристичких кретања и утврђивање конкурентности Западне Србије у сфери међународних културно-туристичких кретања. Из свега изнетог произилази анализа оцена културно-туристичке понуде Западне Србије и културно-туристичке тражње. Очекиване вредности се базирају на јасном, свеобухватном приказу стања културног туризма Западне Србије и могућностима развоја.

Метод коришћене при прикупљању и обради података и анализи резултата су:

- *Прикупљање података* је вршено теренским истраживањем и историјском методом:

а) Теренско истраживање се заснива на посматрању и спровођењу анкете (интервјуа). Узорак на ком је спроведено анкетање је прост случајни узорак посетилаца без понављања. Узорак је стратификован према подручју, старости, полу, занимању. Како је присутна сезоналност у туризму, спроведено је вишефазно испитивање (две сезоне и две вансезоне),

б) Историјска метода се заснива на прикупљању података из секундарних извора грађе (књиге, чланци, студије и рукописи везани за Западну Србију и њене поједине делове, статистички и картографски подаци, архивска грађа, истраживање резултата

сродне тематике и др).

- *Статистичка обрада прикупљених података истражене литературе и другог материјала* је спроведена уз помоћ статистичке и компаративне методе. Код анализе туристичког промета на годишњем и месечном нивоу у периоду од минимум двадесет година примењиване су статистичка и компаративна метода. Коришћени су базни и ланчани индекси док су дугорочна колебања појаве (тренд), њихова интерполација и екстраполација, вршени методом покретних просека и најмањих квадрата. На основу тога су идентификоване квантитативне карактеристике туристичког промета и утврђена тенденција.

- *Квантитативна и квалитативна анализа садржаја* најчешће представља сурогат, односно, комбинацију метода других научних области прилагођених туристичким сврхама. Претежно су то квантитативно-квалитативне методе, које кроз нумеричко изражавање, дескрипцију, а понекад и графички приказ, изражавају вредност ресурса који се валоризују. Методе које су коришћене у овом раду су:

а) SWOT анализа (анализа снага, слабости, могућности и претњи) је примењена за приказ предности и слабости, као и потенцијала, односно могућности за унапређење туристичке понуде Западне Србије у оквиру националних и међународних туристичких кретања, али и претњи из окружења. Овај квалитативно-квантитативни метод се најчешће користи у нашим научним круговима.

б) PESTEL анализа (анализа политичко-економско-социјалних фактора, техничко-технолошких и еколошких прилика и правне регулативе) је објективан показатељ оправданости покретања развоја туризма на одређеном простору, у овом случају на територији Западне Србије. Овом анализом су дефинисани и третирани појединачни и заједнички утицаји политичко-економско-социјалних фактора на датом техничко-технолошком нивоу у овдашњим еколошким приликама, а све у оквиру правне регулативе која се односи на изучавану тематику дисертације.

в) Vanchmark анализа (анализа конкурентске позиције) је компаративни метод при коме се постављају циљеви, дефинишу програми и политика развоја културног туризма Западне Србије ради постизања бољих резултата од осталих видова туризма и/или конкурентских подручја. Подразумева идентификовање позиције културног туризма у Западној Србији, утврђивање резултата развоја културног туризма, или његових делова, у подручју с којим се упоређује и проналазак најбољег пута за освајање тржишта и достизање посматраног нивоа развоја. Сврха ове анализе је побољшање и унапређење развоја културног туризма у Западној Србији како би се остварила његова надмоћ на туристичком тржишту. Vanchmark представља процес континуираног унапређивања пословања субјеката према најбољима, а бити конкурентан значи бити способан продати сопствени производ и услуге пре осталих уз постизање бољих финансијских ефеката.

г) картографски приказ - ареалним приказом појединих видова туризма, уочава се њихов просторни распоред и заступљеност, а преклапањем карата (*layera*) могу се утврдити и подручја са највећом концентрацијом туристичких атрактивности, односно, различитим врстама туризма, и поставити темељи туристичкој регионализацији датог подручја.

- *Приказивање статистичких података* је вршено графичким методама уз помоћ хистограма и полигона ради бољег уочавања битних карактеристика појаве према изведеном груписању. Временске серије су приказиване уз помоћ линијског дијаграма, а месечне временске серије (дистрибуција промета), уз помоћ поларног дијаграма. Географске серије су приказане путем дијаграмских и статистичких карата како би се што боље уочила територијална распрострањеност посматране појаве.

КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ

Савремени туризам је увелико превазишао пружање услуга смештаја и исхране, а туристичка понуда све више укључује додатне садржаје као што су посете разним културним добрима, материјалне и нематеријалне природе, и догађајима које туристи доживљавају било визуелно, било директним учествовањем у њима. У Грчкој и Турској, антички локалитети и културни догађаји на њима, привлаче пажњу великог броја туриста, фестивали у Латинској Америци су готово незаобилазни део туристичке понуде и представљају јединствене и незаборавне догађаје. Културна дешавања у Италији и јужној Француској, итекако су препознатљива на туристичком тржишту и мотив су многих туристичких кретања.

Природни услови су често главни фактор који привлачи туристе у неку дестинацију. Многа места и данас свој туристички развој заснивају искључиво на привлачности природних мотива. Међутим, саме природне атрактивности, још увек, не могу постићи значајан ефекат уколико нису испреплетане са осталим факторима привлачним за туристе.

У новије време, бројне земље су, у циљу искоришћења многих, нарочито, економских, предности туризма, у туристичку понуду укључиле и друге занимљивости, посебно културне, чиме су повећале промет туриста. Ово је последица све веће конкуренције на тржишту, нарочито, између места или држава сличних природних карактеристика.

Савременом туристи није интересантна дестинација која у својој понуди садржи само поједине атрактивности, ма колико оне биле значајне. Дестинација ће бити интересантна ако у односном подручју или земљи постоји више појединачних знаменитости које у целини пружају занимљив и садржајан боравак.

Организовање и реализација културних догађаја, пре свега на локалитетима који поседују извесне културно-историјске вредности прожете атрактивношћу и препознатљивошћу, допринело је изузетно наглом и динамичном развоју туризма последњих деценија, тако да туризам, данас, представља једну од најдоминантнијих индустрија на свету.

У глобалним туристичким размерама култура и богато културно наслеђе одређених подручја постали су значајан чинилац који утиче на виталност конкурентности укупног туристичког производа неке земље. У развијенијим земљама света, културни и градски туризам, туризам догађаја и делатност културних установа, један су од основних носиоца изражене конкурентности на којој се заснива и препознатљивост земље као туристичке дестинације. Самим тим, сви ови елементи се стратешки планирају у оквиру целокупног развоја туризма одређених земаља при чему се истиче значај доживљаја који проистиче из оваквих путовања.

Један од кључних проблема који се јавља приликом указивања на значај који културна кретања имају за туризам јесте недостатак шире прихваћених дефиниција и статистичких података о културном туризму, у готово свим земљама, па и код нас. Упркос свим недостацима који су идентификовани на пољу културног туризма, многи страни и домаћи аутори процењују да тражња за садржајима који се могу окарактерисати као културни расте, а културни туризам се одређује као облик туристичких кретања који ће у будућности имати највећи раст, како у Европи, тако и у свету.

ПОЈАМ И ЗНАЧАЈ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Полазећи од основних одредница које дефинишу туризам као масовну појаву у друштву при којој туриста мења место свог сталног боравка ради задовољења потреба везаних за путовање и доживљавање других људи и предела, под условом да та путовања нису везана за посао или сталну промену места боравка, улазимо у суштину туристичких кретања. У жељи да путује и доживи нешто ново, годишње се на туристичка путовања одлучи преко 980 милиона људи у свету који, годишње, за време путовања потроше преко 1.030 mld USD тј. 740 mld EUR (подаци за 2011. годину), из чега видимо да су кретања људи у ове сврхе изузетно распрострањена појава са значајним финансијским ефектима (www.unwto.org).

За разлику од првобитних кретања људи, условљених егзистенцијалним потребама, временом долази до нијансирања мотива који људе покреће на путовања. Уколико изузмемо историјски период привилегованих класа, када је туризам био резервисан за богате припаднике „виших“ класа, можемо закључити да су туристичка кретања данас свакодневна појава у друштву, доступна скоро свим људима и да сви веома активно учествују у њима (масовни туризам).

Не улазећи у дубља разматрања појмовног одређења туризма, треба истаћи да су се временом туристичка кретања толико интензивирала, да долази до поделе туристичких кретања према основним мотивима који их условљавају. Првобитна кретања људи била су условљена здравственим и рекреативним потребама, а међу врстама кретања која временом добијају на значају, свакако су излетнички, екскурзиони, конгресни, градски, сеоски, еко и етно туризам, спортски, ловни, риболовни и, наравно, културни туризам.

У односу на друге облике туристичких кретања, чини се да је појмовно одређење културног туризма најзахтевније. Аутори многих радова на пољу културе и туризма, покушавају већ низ година, да обједине све карактеристике овог вида туризма у једној дефиницији која ће на најбољи начин указати на његову суштину. У великом броју теоретских разматрања, мало је оних који су успели да у суженом облику дефиниције, обликују све одлике овог феномена. Тако се културни туризам дефинише, према сложеници, као спрега између културе и туризма.

Култура као вид уметничког изражавања човека постоји и развија се упоредо са развојем човечанства јер „културу чини све оно што су људи произвели у својој повести, сви материјални и духовни производи“ (Кале, 1983). Према Малој просветној енциклопедији, култура, у најопштијем смислу, дефинисана је као: „Скуп свих материјалних и духовних вредности које су настале као последица материјалне и духовне интервенције човека у природи, друштву и мишљењу, а без којих не би могло постојати људско друштво ни у најједноставнијим облицима организације“, из чега проистиче да је основни смисао културе да олакша одржање, продужење и напредак људског друштва (Томка, 1998).

Наведене дефиниције културе се могу окарактерисати као опште јер подразумевају све материјалне и духовне творевине човека, док култура у ужем смислу подразумева све облике људског изражавања помоћу којих човек саопштава своје искуство, идеје и виђење. Значи, култура су објекти, простори, људи и активности који обогаћују човекову личност, шире видике, подижу културни ниво човека и развијају комуникације.

Сва досадашња истраживања и анализе недвосмислено указују на међусобну зависност културе и туризма. Културна понуда је незаобилазан и битан део модерне туристичке понуде, без које се она више не може ни замислити.

Светска туристичка организација је давне 1985. године дала две дефиниције културног туризма - ужу и ширу. У ужем смислу, културни туризам подразумева кретање људи са јаком културном мотивацијом - лепе уметности, путовања до фестивалских или других културних догађаја, посете знаменитостима или споменицима. У ширем смислу, културни туризам обухвата сва кретања људи проузрокована тежњом да се задовоље потребе за разноврсношћу, усмереним ка повећању културног нивоа појединца и стварању нових знања и искустава.

Културни туризам се дефинише, према Светској туристичкој организацији (WTO), као „кретање људи због основних културних мотивација, као што су студијске туре, уметничке и културне туре, путовања на фестивале и друге културне догађаје, обилазак историјских места и споменика, путовања због учења природе, фолклора или уметности и ходочашћа. У овом туризму се задовољавају потребе за различитим културним искуством и тражењем могућности за повећавањем културног знања, искуства и сусрета“ (WTO, 1995).

У раду (Richards, 1997) дата је следећа дефиниција: „Културни туризам означава кретање људи које је проузроковано културним атракцијама изван њиховог уобичајеног места становања, са намером сакупљања нових информација и искустава, како би задовољили своје културне потребе“, а најприхваћенија је дефиниција у којој се културни туризам дефинише као „учешће туристе у било којој врсти културне активности или доживљаја“ (Хаџић, 2005).

Сличну дефиницију наводи и Др Драгица Томка: „Културни туризам су сви они односи и појаве који настају из активности културе које се дешавају у туристичком месту или простору ради туризма (као основни садржај боравка туриста) или којима присуствују туристи тих места као допуна боравка неког другог облика туризма“ (Томка, 1999).

Према Др Весни Ђукић Дојчиновић, у књизи Културни туризам – менаџмент и развојне стратегије (2005), културни туризам би требало посматрати са више становишта јер све научне дисциплине посматрају овај феномен на различите начине, при чему се добија различита суштина појма. Тако са економског становишта, културни туризам представља излазак културе на туристичко тржиште са културним и уметничким производом који има културну и економску вредност; са организационог становишта, то је интерсекторско повезивање културе и туризма (две комплементарне гране) који треба да успоставе партнерску сарадњу и удруже се у обликовању заједничког производа; с туризмолошког становишта, културни туризам је кретање туристе мотивисано културним разлозима (односи се на места која нису туристички развијена, а имају локалне туристичке потенцијале); са културолошког становишта, овај вид туризма је промоција оживљених културних добара и пејзажа једног подручја (града, региона или државе) који туристи доноси доживљај за памћење; када је у питању едукација, културни туризам се дефинише као туристичко путовање са жељом да се истражује, упозна и научи нешто ново о националним и локалним културним вредностима средине коју посећују; и са становишта маркетинга, културни туризам је управљање угледом једног места, региона или државе, заснован на културним добрима и пејзажима.

ECTN (European Cultural Tourism Network) је прихватила постојећу производно оријентисану дефиницију културног туризма: „Културни туризам може укратко бити дефинисан као туризам заснован на локалним и регионалним културним ресурсима. Ово укључује културну традицију, језик, историју, културу, пејзаже, изграђено окружење, археолошка налазишта, музеје и културне активности попут фестивала, галерија, уметничких атракција, позоришта, али такође и атракција везаних за основу производње, занате, друштвену историју и начин живота“ (European Cultural Tourism Network).

Дефиниција културног туризма коју је развио Лорд је следећа: „Посете људи изван своје заједнице мотивисане у целости или делом интересовањима за историјско, уметничко и научно наслеђе или начин живота, које нуди локална заједница, регион, група или институција“. Дефиниција помаже да се схвати да је културни туризам мотивација свих туриста, применљиво на 15% путника, или парцијално, интересовање за више од 80% путника. Толика је снага културног туризма (Lord, 1999).

Из овога се закључује да је културни туризам мотивисан потребом да се посете места са атрактивним културним и уметничким садржајима, било да се они односе на свакодневни живот локалног становништва, било да су у питању догађаји културног садржаја, културна добра или антропогене и природне целине, како би се упознале, разумеле, доживеле и поштовале различите локалне или регионалне културе.

Културни туризам омогућава да се чак и места која по природи нису искључиво туристичка, захваљујући природним и антропогеним потенцијалима, могу укључити у туристичке токове и развијати сопствене развојне стратегије туризма на бази локалних културних и уметничких мотива чиме постају занимљиве, не само потенцијалном туристи, већ и локалном становништву.

ПОЈАМ КУЛТУРНЕ ПОТРЕБЕ

Свака људска активност јесте последица одређене мотивације, односно, осећања потребе које је усмерено на отклањање или ублажавање одређених недостатака.

Људске потребе се дефинишу као осећај мањка или недостатка, те подстицај и тежња да се тај недостатак отклони. У литератури се најчешће дефинише пет основних врста потреба, хијерархијски структурираних од потреба нижег нивоа до потреба вишег нивоа, где се потребе вишег нивоа појављују тек након што су задовољене потребе нижег нивоа, односно, значаја. Ту спадају:

- Физиолошке потребе које се задовољавају храном, водом, спавањем и сл,
- потребе сигурности (стабилност, безбедност итд),
- афективне потребе или потребе за припадањем, љубављу, допадљивошћу,
- потребе за самопоштовањем и самоуважавањем које се могу поделити у две групе:
 - жеља за снагом, лепотом, поверењем људи, независношћу, слободом и
 - жеља за репутацијом, статусом, славом, признањем пажњом и тд, и
- потреба да се учини све за шта је појединац као индивидуа способан (врлине, имиџ).

Овакву поделу потреба извршио је А. Maslow у свом чланку *A Theory of Human Motivation, Psychological Review* из 1943. године. Clayton Alderfer врши сажимање наведених пет врста потреба у три врсте и то: потребе за постојањем, за повезаношћу и растом. Наиме, људи најпре морају опстати у животу, затим успоставити међусобне односе и, као људска бића, морају бити креативни у мењању и усавршавању, како свог окружења, тако и самих себе (Драгић и др, 2001).

На формирање потреба утичу објективни фактори - животна средина, наслеђене навике и традиција, културни ниво, природно-климатски услови, али и субјективни фактори - склоности, укуси, психолошке и физиолошке особености, духовни развитак личности, вредносне оријентације. У савременим условима, на формирање људских потреба, значајан утицај имају и реклама и мода.

За разлику од примарних, егзистенцијалних потреба које условљавају човеков опстанак, постоје и потребе надградње, које карактерише префињеност, а тичу се надградње човековог бића. Управо у ову групу потреба се сврстава културна потреба, потреба да човек развија своју личност, активно ужива у постојећим или ствара нове материјалне и културне вредности, комуницира и сл.

Пошто су у питању туристичка кретања, неопходно је дефинисати појам туристичке културне потребе. Ова потреба је, у суштини, диференцијални облик културне потребе. Ствара се у човеку као резултат одређеног стила живљења, окружења у којем човек живи, степена културе индивидуе и сл. Она подстиче човека да крене на туристичка путовања у току којих ће задовољити ту своју потребу. Туристичка културна потреба се, по правилу, јавља у месту сталног боравка туриста, а разрешава у туристичким местима и просторима. „Културна туристичка потреба је потреба за променом свог места сталног боравка, краће промене начина живљења, потреба за упознавањем нових и другачијих простора, нових људи, традиције и културе других простора, упознавање културних вредности других простора...“ (Томка, 1998), из чега произилазе основни елементи културне туристичке потребе, као што су:

- информисаност
- упознавање
- контактирање и
- доживљавање.

Информисаност представља најједноставнији културни елемент који се, као такав, обично најплиће урезује у свест и сећања туристе, а углавном се задовољава кроз транзитни туризам.

За разлику од информисаности, *упознавање* је већ дубљи облик потребе везан јаче за културне вредности и активније ангажовање туриста у опажању и расуђивању, тако да оставља дубљи траг у сећању људи.

Контактирање исказује културну улогу и значај додира и мешања људи различитих културних, образовних, моралних и других убеђења, као и директно упознавање детаља живота и традиције људи других простора. Овај елемент културне туристичке потребе оставља дубљи траг у човековој свести и утиче на развој толеранције, интернационализма, друштвености.

Као најкомплекснији елемент јавља се *доживљавање* јер исказује најактивнији однос туристе према туристичким објектима, тражи одређену дужину боравка и оставља најдубљи траг у човековој свести (Томка, 1998).

У зависности од изражености појединих елемената овако дефинисане културне туристичке потребе могуће је извршити и типологију туриста. Дефинисањем основних карактеристика туриста који крећу на путовања вођени културним потребама, бавили су се многи теоретичари туризма, али до данс нема јасно дефинисане и прихваћене типологије културног туристе.

Према природи културних интересовања, разликују се туристи специфичних и туристи неспецифичних културних интересовања. У прву групу спадају туристи који су заинтересовани за тачно одређену врсту културног доживљаја, док другу групу карактеришу шира културна подручја. Према ширини културног интересовања, разликујемо општег и специјализованог културног туристу. Општи културни туриста посећује разне земље и градове у жељи да акумулира знање и искуство разних страних култура, укључујући животни стил, локалну културу и историју и упореди их са искуством на дестинацијама које је раније посетио или са својом културом. Специјализовани туриста се углавном усресређује на одређену групу локалитета и културних ентитета, континуирано их посећујући у тежњи да их боље разуме.

Према мотивисаности да учествују у културном туризму, разликују се туристи који су:

- *примарно мотивисани*, који посећују одређене дестинације културног туризма са жељом да у њима активно суделују,
- *успутно мотивисани*, примарни мотив посете некој дестинацији нису култура и културни мотиви, али приликом боравка у тој дестинацији, као додатни садржај боравка појављује се посета манифестацијама, установама културе или обилазак споменика културе; и
- *случајно мотивисани*, где посета дестинацијама не предвиђа учешће у културним активностима, али сам контакт са локалном заједницом, и без одређене намере, значи упознавање локалне културе (Хаџић, 2005).

МОТИВИ КУЛТУРНИХ ТУРИСТИЧКИХ КРЕТАЊА

Мотиви који задовољавају културну потребу кретања, називају се културним туристичким мотивима. Деле се на: етносоцијалне, уметничке, амбијенталне, пејзажне и манифестационе културне мотиве (Лазић, Кошић, 2007).

Етносоцијални мотиви су, у свом појавном облику, веома хетерогена група мотива са изразито комплексним деловањем. Захватају у целини живот неког народа, његову материјалну и духовну културу. Исхрана, фолклор, ношња, непосредни контакт са људима као обележје начина живота неког народа, чине веома комплексну групу културних туристичких мотива. Ови мотиви делују заједнички, али се тиме не искључује и могућност да неки од наведених мотива може деловати и самостално својом атрактивношћу. У том случају се ради или о појачаној атрактивности мотива, или афинитетима туриста према датој врсти мотива.

Манифестациони механизам туристичких кретања нужно намеће потребу укључивања етносоцијалних карактеристика у садржај туристичких кретања. Тиме се повећава вредност основних, самосталних туристичких мотива, или читавих подручја у којима су заступљени ови мотиви. Начини презентовања и активирања ових мотива су разноврсни. Код неких се то постиже организацијом фестивала и концерата (нпр. фолклор), а за неке се у домаћој радиности израђују сувенири и приређују изложбе. Најзаступљенији начин презентовања ових мотива је уређење угоститељских објеката у националном стилу.

Развој цивилизације условио је убрзано изумирање неких етничких појава као националних културних обележја, али и све интензивније културно прожимање и уједначавање (у разним облицима и на различитим нивоима). У таквим условима, интересовање туриста се све више преноси на етнографске музеје којима и јесте циљ да очувају и негују аутентичне трагове живота народа и прошлости. С друге стране, етничке појаве (фолклор, ношња, обичаји), тамо где су очуване, и даље представљају изузетно атрактиван туристички мотив.

У валоризацији етносоцијалних мотива неопходно је уважавати степен опште туристичке привредне развијености, како због великих потреба инфраструктуре на којој почива туристичко привређивање, тако и због релативно кратког туристичког боравка везаног за културне мотиве.

Уметнички мотиви одражавају интересовање туриста за уметничке споменике који обележавају развојни пут неког народа у прошлости, али нису мање атрактивна и савремена уметничка достигнућа. За разлику од етносоцијалних мотива, споменици

историје и културе као уметнички мотиви више презентују време него простор. С друге стране, савремена уметничка достигнућа би требало посматрати као компоненту општедруштвеног прогреса.

Уметнички мотиви својом атрактивношћу могу деловати самостално и утолико јаче уколико им је већа монументалност. Према појавном облику и атрактивности, уметнички мотиви се могу поделити на: архитектонске, ликовне и театралне туристичке мотиве, а према временској димензији могу бити: историјски и савремени.

У архитектонске туристичке мотиве спадају разне врсте грађевина са уметничким вредностима, архитектонским значајем или културно-историјским функцијама.

Највећи део културно-историјских споменика, који привлачи туристе, потиче из доба антике, феудализма и раног капитализма. Пажњу туриста привлаче и савремени објекти који, за сада теоретски, не спадају у категорију културно-историјских споменика. У ову групу мотива сврставају се и музеји јер, на јединствен начин, просечном човеку може помоћи да се упозна са културном тековином неке средине или епохе.

У ликовне уметничке мотиве сврставају се вредности из најранијег периода људске историје до савремених достигнућа.

У театралне уметничке мотиве спадају остварења оперске, драмске или музичке уметности. Данас је могуће ова остварења пратити путем видео и тв записа, али је неопходно нагласити да је њихова атрактивност јача у местима креирања.

Позоришта, као и музеји, постају атрактивни фактори туризма уколико њихове репродуктивне изведбе стекну популарност по високом уметничком домету. Театрални туристички мотиви, у зависности од степена атрактивности, могу фигурирати као допунски или комплементарни мотиви, а само изузетно као самостални (манифестације). Архитектонски мотиви и историјско зидно сликарство фигурирају као самостални и све значајнији туристички мотиви (Лазих, Кошић, 2007).

РЕСУРСИ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Свако подручје или заједница која разматра развој туризма, или већ постојећег туристичког сектора, требало би да процени квалитет и потенцијал својих ресурса. Ова процена помаже у сагледавању садашњег и потенцијалног развоја туризма датог простора као и који је најпогоднији тип туризма за њен развој. Такође, треба организовати управљачке механизме који ће осигурати мудро и рационално коришћење и заштиту постојећих ресурса.

Према важећем Закону о културним добрима (Службени гласник РС, бр. 71/94), сва остварења човека било материјалне или духовне природе обједињена су појмом културно добро. Према овом закону, културна добра су дефинисана као ствари и творевине материјалне и духовне културе која имају таква својства да задовољавају део или укупну културну потребу савременог човека. Она су од посебног значаја за уметност, културу, историју једног друштва, па се најзначајнија стављају под посебну друштвену заштиту.

Културно добро, овако дефинисано представља шири појам од културно-историјског споменика који подразумева само материјална културна добра.

Својим својствима, културна добра су саставни део живота човека, утичу на његову културацију и обогаћење духовности. Као таква, културна добра су незаобилазни део туристичких кретања као део социокултурног и просторног феномена. Културна

добра морају, да би се што квалитетније и на прави начин презентовала у оквиру туризма, поседовати још нека својства, и то:

- да поседују својства споменика културе (уметничку, естетску вредност, знаменитост)
- да имају културни, историјски или значај за развој науке,
- да имају својство атрактивности, препознатљивости, раритетности или друге културне карактеристике и
- да буду уређени, организовани или припремљени не само за културолошку већ и туристичку презентацију (Томка, 1998).

Према важећем Закону о културним добрима, културна добра, у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, могу бити:

1. Непокретна културна добра:

Споменик културе је грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објекат народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и целине са својствима везаним за одређену средину, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе, као и друга покретна ствар у њима од посебног културног и историјског значаја.

Просторно културно-историјска целина јесте урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја.

Археолошко налазиште је део земљишта или површине под водом који садржи остатке грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне предмете из ранијих историјских доба, а од посебног су културног и историјског значаја.

Знаменито место је простор везан за догађај од посебног значаја за историју, подручје с израженим елементима природних и радом створених вредности као јединствене целине, као и спомен гробови или гробља и друга спомен обележја која су подигнута ради трајног очувања успомене на значајне догађаје, личности и места из националне историје (меморијали), од посебног културног и историјског значаја.

2. Покретна културна добра:

Уметничко дело и историјски предмет јесте предмет, односно група предмета, који самостално или заједнички имају посебан значај за упознавање историјског, културног, научног и техничког развоја, као и природе и њеног развоја без обзира на то кад и где су настали и да ли се налазе у установама заштите или изван њих, као и документациони материјал уз те предмете.

Архивску грађу чине изворни и репродуковани писани, цртани, компјутеризовани, штампани, фотографисани, филмовани, микрофилмовани, фонографисани или на други начин забележени документарни материјал од посебног значаја за науку и културу који је настао у раду државних органа и организација, органа јединица територијалне аутономије и локалне самоуправе, политичких организација и њихових органа, установа и других организација, верских заједница, као и појединаца, без обзира на то кад је и где настао и да ли се налази у установама заштите или ван њих.

Филмску грађу чине изворни материјали филма (оригинал негатив слике и тон негатив) и копије филма, оригинал и копија видео траке и други носачи записа регистроване слике у покрету без обзира на технику снимања и на то кад су и где настали, као и пратећи филмски материјал (сценарио, књига снимања, дијалог листа, филмски плакат, филмске фотографије, скице декора и костима, нотни записи, филмске музике, рекламне публикације и други документи настали пре, за време и после снимања филма).

Стару и ретку књигу сачињавају: рукописи, рукописне и штампане књиге, периодика и друга библиотечка грађа настала до краја 1867. године, ретке књиге, одређени примерци периодичних издања и друге ретке библиотечке грађе настале и после ове године, одређена библиотечка грађа која се на основу овог закона доставља овлашћеној библиотеци као обавезни примерак и документација о њој, као и посебне библиотечке целине које су због свог садржаја, уметничке, културне и историјске вредности значајне за науку и културу.

Културна добра, у зависности од свог значаја, разврставају се у категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја.

Културно добро од изузетног значаја јесте оно културно добро које има једну од следећих карактеристика:

- посебан значај за друштвени, историјски и културни развој народа у националној историји, односно за развој његовог природног окружења
- сведочи о пресудним историјским догађајима и личностима и њиховом деловању у националној историји
- представља јединствене (раритетне) примерке стваралаштва свог времена или јединствене примерке из историје природе
- велики утицај на развој друштва, културе, технике и науке
- изузетну уметничку или естетску вредност (Службени гласник РС, бр. 71/94).

Културно добро од великог значаја јесте оно културно добро које има једну од следећих карактеристика:

- значајно је за одређено подручје или раздобље;
- сведочи о друштвеним или природним појавама, односно условима друштвено-економског и културно-историјског развоја у одређеним раздобљима;
- сведочи о значајним догађајима и истакнутим личностима из националне историје (Службени гласник РС, бр. 71/94).

Материјални и нематеријални ресурси културног туризма могу бити:

- Стари занати (златиборске плетиле), обичаји, традиција, народна ношња, веровања
- Плес (класични, фолклор, савремени) и народна песма, различити национални и интернационални фестивали (Kustendorf film festival, Чивијашка свадба, Гуча у Драгачеву), локалне манифестације, музички инструменти (трубе, тамбурица), језик
- Национална и локална храна и пиће (традиционална исхрана, ракија)
- Језичке и књижевне студије (туре и догађаји)
- Културно-историјске и уметничке руте
- Културно-историјски, археолошки, архитектонски и музички центри
- Драма, позориште, филмови, песничка надметања, књижевни фестивали
- Етнографски, уметнички, специјализовани и други музеји
- Изложбе, скулптуре, галерије
- Ходочашћа, верске светковине и верски фестивали
- Споменици (јавни споменици, историјске зграде, познати објекти, паркови и вртови, дворци и палате, утврђења, историјски градови, археолошки предели и грађевине
- Индустијско наслеђе (старе фабрике, рудници, изложбе старих пољопривредних машина и слично).

Различите установе културе као што су музеји, галерије, позоришта, као и разне манифестације локалног, регионалног и међународног значаја својим садржајима доприносе укупном задовољству туриста и допуњују садржај њиховог боравка и

туристичког доживљаја. Један од значајних туристичких мотива везује се и за упознавање друштвених вредности одређене земље, религије или места (Живковић, 2009).

Према проф. др Олги Хацић (2005), а према чланку UNESCO-а: *The different type of cultural heritage*, културна добра су, у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, а и од могућности њихове презентације, подељена у следеће групе:

- Археолошка налазишта
- Дела са споменичким и уметничким својствима (архитектонска дела, слике и вајарски радови, дела примењених уметности, остварења музичке, драмске и филмске уметности)
- Просторне културно-историјске целине (стара језгра градова, значајније сеоске амбијенталне целине, сакрални објекти, етнопаркови, средњевековни градови и угврђења, манастирски комплекси)
- Знаменита места и спомен обележја
- Фолклорно наслеђе (зграде и простори, предмети народног неимарства, ношње, стари занати, наивно сликарство, усмена традиција, кулинарске традиције, традиционални спортови и игре)
- Веровања
- Језици
- Манифестационе вредности (приредбе и фестивали, сајмови из области културе, спортске манифестације везане за традиционалне спортове)
- Установе културе са својим активностима (музеји, галерије, културни центри, кинотеке, библиотеке)
- Културни пејзажи (вртови, паркови, пејзажи који су органски еволуирали и асоцијативни културни пејзажи)
- Културне руте (руте које прате историју народа, миграције и простирање великих европских тековина цивилизације у области филозофије, религије, културе, уметности, науке, технологије и трговине)
- Традиционална медицина
- Подводно културно наслеђе
- Документационо и дигитално наслеђе
- Музика и песме и
- Литература

Шанса Западне Србије била би у брендирању чувених сирева са Пештера, Златара, заштита старих обичаја и традиције, чувени ужички хумор и чивијашки дух, производи чувених плетилца из Сирогојна, Злакушка керамика... Све ово представља потенцијал у развоју и диференцијацију туристичког производа Западне Србије, стварање додатне вредности и јачање регионалне конкурентности.

Суштина културног производа јесте интерпретација културног (материјалног и нематеријалног) наслеђа. Начин интерпретације историје, људи, уметности, предела треба да омогући туристима доживљај културе у прошлости или садашњости. Интерактивна интерпретација и презентација, рецимо у музејима и археолошким налазиштима (попут Јеврејског музеја у Берлину, музеја у Лондону) пружа додатне атракције. Туристи су заинтересованији за сликовитије интерпретације, поготово за оне у којима и сами могу да учествују. Културни туризам није само пасивно посматрање и упознавање наслеђа већ и активно суделовање, размишљање и доживљај остварен у социо-културним процесима. Добра интерпретација и кавалитетан културни туристички производ довешће до сатисфакције потрошача.

ТУРИСТИЧКИ ПРОИЗВОД У КУЛТУРНОМ ТУРИЗМУ

Како би што боље указали на то шта конкретно подразумева туристички производ у културном туризму, морамо поћи од опште дефиниције туристичког тржишта. Најприхваћенија дефиниција која обједињује специфичности размене у туризму јесте да је туристичко тржиште место где се сусрећу туристичка понуда и тражња, односно, да је то скуп односа и појава понуде и тражње, на подручју услуга и добара, а који служе за подмирење туристичких услуга на одређеном простору, а настају под утицајем туристичких кретања.

Предмет размене на овако дефинисаном туристичком тржишту је туристичка услуга, односно, туристички производ. Основне карактеристике туристичког производа (услуге), јесу неопипљивост (не постоји могућност да туриста пре куповине види, проба, опипа услугу), недељивост (тренутак пружања услуге немогуће је одвојити од тренутка коришћења услуге), непостојаност (условљења мобилношћу туристичке тражње) и немогућност складиштења (услуге се по природи ствари не могу складиштити).

Чињеница је да туризам, као делатност, обједињује низ других делатности, које својим производима и услугама, утичу на формирање туристичке понуде. Неке од делатности су услужног карактера (саобраћај, угоститељство, трговина, туристичко посредништво), мада има и делатности које имају чисто робни карактер (прехранбена и кондиторска индустрија, занатство). Из овога проистиче да производ који настаје као синтеза свих ових делатности, а обједињен туризмом, има интегрални карактер, тј. то је парцијални елемент произвођача на страни туристичке понуде.

Културни ресурси постају туристички ресурси планским обликовањем, а културни производ постају процесом презентације и интерпретације. Нити једно место, знаменитост или догађај нису туристички ресурси сами по себи. Постају туристички ресурси тек када их туристички систем означи, створи и уздигне до статуса атракције (Попеску, 2009). Преображајем културног наслеђа у производ, почиње кумулативни процес, јер се повећава број туриста, све већи број туристичких агенција се оријентише на исти производ и све га више представљају у брошурама туроператора који се појављују на туристичком тржишту.

Туристички производ у културном туризму је веома комплексан јер постоји велики број атракција који интересују културне туристе. Могућности за формирање производа (услуге) који ће бити предмет размене у културном туризму су разноврсне, што се може закључити према броју културних добара који могу бити предмет интересовања туриста.

Типови атракција и активности који се процењују, а значајни су за културни туризам, могу се односити на:

- Културно наслеђе изграђеног окужења које може пружити могућности посете археолошким локацијама, историјским местима и парковима и читавим историјским квартовима, споменицима, посебним историјским елементима попут мостова и индустријских целина и одигравању (симулацији) историјских догађаја и начина живота
- Остале аспекте културног наслеђа: плес, музику, драму, традиционалну одећу, кухињу, традиционалну архитектуру и село, извођење уметничких дела, сајмове и вашаре, производњу и продају занатских производа и раритета, обиласке села и развој сеоског туризма
- Руралне пејзаже и начин живота који пружају могућности за рурални туризам са боравком на фармама, салашима, ранчевима и плантажама као и за учествовање

- у активностима које су везане за таква места, као и за локални риболов, лов и шетњу
- Специјализоване атракције које укључују научне и образовне институције које могу бити отворене за јавност, тематске паркове, спортске објекте и догађаје, објекте за клађење (казина), посебне уметничке теме попут религиозних представа или музичких комада и специфичних типова музике: класичне, фолк, опере, рок, цеза, кантри музике итд.
 - Остале облике туризма који укључују: важна религиозна места која привлаче поклонице; места из којих се много људи одселило из прошлости сада могу бити места за завичајни туризам (за туристе који посећују родбину и земљу својих предака); места на којима су се некада људи борили, радили или студирали могу бити развијени за тзв. носталгични туризам
 - Урбана места која пружају комбинацију могућности за обилазак историјских места, музеја, зграда са интересантним архитектонским стилем, споменика, позоришних представа, ноћних клубова и важних спортских догађаја итд (Попеску, 2009).

У пракси је могућа ситуација у којој туристичка дестинација која поседује мање квалитетне ресурсе постиже боље резултате на туристичком тржишту. Таква ситуација може произаћи из чињенице да једна дестинација може надокнадити мањак природних, културних или историјских ресурса знањем - људским фактором, капиталом или нивоом развоја инфраструктуре и супраструктуре (Попеску, 2009).

Оно што је основна карактеристика производа у културном туризму је високо учешће туристе у обликовању самог производа, посебно када туристи активно учествују у животу локалне заједнице, разним едукативним и креативним радионицама што не мора бити случај са производима у другим видовима туристичких кретања. У оквиру културног туризма, туриста има бројне могућности да учествује у остварењу културних догађаја, што зависи првенствено од нивоа његове потребе и заинтересованости за активно учешће.

Како конзумирање туристичког производа у културном туризму има едукативни карактер, многи теоретичари истичу да је производ у културном туризму „разлика у стању свести туристе пре и после посете културном добру“, при чему се он манифестује едукативном функцијом, повећањем свети о значају очувања културних добара за локално становништво и цело човечанство обезбеђујући на тај начин одрживост овог вида туризма и стварањем могућности да се препознају уметничке вредности.

Из свега изнетог, закључује се да, туристички производ представља спој производа и услуга разних привредних делатности које, функционишући заједно, туристи, учеснику у културним туристичким кретањима, омогућавају стварање одређеног доживљаја, којег он, у форми сећања, односи кући. Да би доживљај био што потпунији, у овим облицима туристичких кретања веома је заступљено активно учествовање туриста у реализацији туристичког производа.

ВРСТЕ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Туристичко тржиште се може поделити у неколико категорија посета (видова туризма). Основни видови посета су:

- Сунце, море и песак (приморски туризам)
- Туре
- Кратке посете градовима

- Рекреативни одмори
- Туризам посебних интересовања
- Транзитни туризам
- Конвенције, корпоративни састанци, подстицајна путовања и сајмови
- Пред и пост-комерцијалне туре (Унковић, Зечевић, 2006).

Туризам посебних интересовања обухвата посету туриста чија су путовања мотивисана посебним интересовањима за појединим атракцијама или активностима као што су: спортови, нетакнута природа, традиционални занати, култура, историја, сеоски туризам, догађаји, наука итд. Ови облици туризма имају највише стопе раста, посебно у Западној Европи и САД.

У литератури се издвајају следеће врсте културног туризма:

- верски туризам
- културно-историјски туризам
- *life-seeing* и *life-participating* туризам
- етнички туризам
- едукациони туризам
- конгресни туризам
- музејски туризам
- уметнички туризам
- манифестациони туризам... (Хаџић, 2005)

или:

- Религиозни (образовни религиозни туризам, ходођашће, мисионарство, фестивалски религиозни туризам)
- Образовни (конгресни, образовна путовања, индустријски)
- Фестивалски (фестивали различитих врста уметности, фолклорни празници, традиционални национални празници)
- Културни туризам повезан с културно-историјским наслеђем (историјски и архитектонски споменици, музеји и галерије)
- Нематеријални културни туризам... (ivanratkaj.co.cc).

Религиозни (верски) туризам је специјализовано туристичко путовање, повезано потпуно или делимично са жељом посетилаца за задовољавањем религиозних потреба. Спада у најстарији забележен вид туризма. У њега се укључују посете различитим религиозним центрима, светим местима, споменицима, зградама, локалитетима и слично, од којих су многи имају историјску и архитектонску вредност. Ту спадају и посете великим религиозним догађајима, религиозни празници, црквене службе, славе, фестивали и друго. Производ религиозног туризма је разноврстан, нестандардан и има специфичне захтеве према организацији и реализацији. У религиозни туризам спада и обраћање пажње на црквену и манастирску архитектуру, иконопис, књижевност и просветитељство, животопис, аутентичне сувенире итд.

Образовни (едукациони) туризам, који се може назвати и истраживачки туризам, је специјализовано туристичко путовање које је директно повезано са повећањем образовног и професионалног развоја становништва. Једна од демографских промена која утиче и на путовања је управо повећање броја високошколованих људи у свету. Мотив за образовни туризам је лична жеља туриста за проширивањем знања. Међу најпознатијима је конгресни туризам, који укључује учеснике у различитим научним, културним, политичким, спортским и конгресним манифестацијама кратког трајања. Конгресни туризам је један од најскупљих видова туризма. Карактерише га веома високи квалитет услуга, специјални захтеви и услови организације и извођења. Индустријски је повезан с упознавањем како са старим тако и са савременим технологијама: војне базе, рудници, старе фабрике, аутомобилски паркови, сајмови технике и сл. Демонстрирање начина

печења ракије, изложба старих пољопривредних машина, превозних средстава (фијакера, старих локомотива, железница, аутомобила и сл.) може да се употреби у туристичке сврхе и буде саставни део туристичког прозвода.

Фолклорни (етнички) туризам има за циљ да кроз облике класичног фолклора обogaђује различите аспекте културног туризма. Туристи посећују фолклорне празнике и саборе народног стваралаштва и заната, празнике традиционалних националних производа и слично. Ту спадају народни вашари и празници националних размера где се приказују аутентични фолклори, народне ношње, национална кухиња и сл.

Фестивалски (манифестациони) туризам се одликује динамиком и масовношћу, а омогућава туристима учешће у различитим формама традиционалних и савремених културних празника. То су фестивали различитих врста уметности, аутентичних догађаја, укључујући филмске, позоришне и арт фестивале, карневале, културне празнике, артистички доживљај. У фестивалски туризам спадају и адаптације познатих народних празника, празници специфичних националних симбола и сл.

Културни туризам повезан са културно-историјским наслеђем је вид туристичког путовања чија је тема посета историјским и архитектонским споменицима, музејима, галеријама и сл. Културно наслеђе обухвата: различита древна насеља, археолошка налазишта, историјске споменике, архитектонске објекте, манастире, замкове, тврђаве, галерије, музеје и др. У европској пракси постоји чак и војноисторијски туризам за који и на нашим просторима постоји изузетан потенцијал (нпр. места битака из Првог и Другог светског рата).

Улога културних активности у укупним туристичким токовима има све већу и моћнију улогу. Нематеријални културни туризам заснива се на упознавању посетиоца са начином живота локалног становништва, укључивању у њихове дневне активности, кроз старе занате, учење локалног језика, учешћу у локалним манифестацијама... Културни туризам се прожима са руралним и урбаним туризмом (ivanratkaj.co.cc).

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

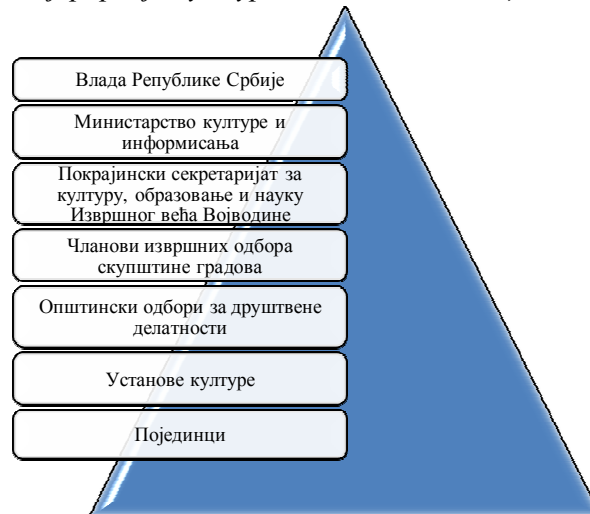
Са становишта власти и закона, културна политика у Србији се води на републичком, покрајинском, градском и општинском нивоу државне управе. На националном нивоу постоји Министарство културе и информисања, а у оквиру Скупштине Србије ради и Одбор за културу и информисање. Носилац одлучивања на покрајинском нивоу је Покрајински секретаријат за културу, образовање и науку Извршног већа Војводине. На нивоу градова, којих у Србији има 24 (у Западној Србији их је четири), кључни доносиоци одлука су чланови извршних одбора Скупштине града задужени за културу. На нивоу општина то су општински Одбори за друштвене делатности.

Министарство културе и информисања обавља послове из надлежности развоја и унапређивања културе и уметничког стваралаштва, праћења истраживања из области културе, обезбеђивање материјалне основе за делатност културе, развој и унапређење књижевног, преводилачког, музичког и сценског стваралаштва, ликовних и примењених уметности и дизајна, филмског као и стваралаштва у области других аудио-визуелних медија, заштиту културних добара, библиотечку, издавачку, кинематографску и музичко-сценску делатност; задужбине, фондације и фондове, систем јавног информисања, информативну делатност у домену штампе, радија и телевизије и других средстава јавног информисања; вођење регистра јавних гласила, као и друге послове у складу са законом.

На основу Закона о култури, овлашћено је да распоређује средства из буџета Републике Србије (Ђукић Дојчиновић, 2003).

У оквиру Народне Скупштине ради **Одбор за културу и информисање** као стално тело. Има 15 чланова. Одбор разматра и претреса сва питања из надлежности Народне Скупштине, сагледава стање вођења политике, извршавања закона, других прописа и општих аката од стране Владе Републике Србије у области културе и информисања (Ђукић Дојчиновић, 2003).

Схема 1. Хијерархија културне политике на националном нивоу

Извор: Ђукић Дојчиновић, 2003, стр. 54-59

Према Закону о култури (Службени гласник РС, бр. 72/09), 12. јула 2011. године је формиран **Национални савет за културу** са задатком да анализира и даје мишљење о стању у култури у Србији, као и да даје сугестије за креирање културне политике и предлоге за развој и унапређење културних делатности.

Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Републике Србије основан је 25. јуна 1947. године. Оснивањем и почетком рада Завода за заштиту споменика културе почела је да се развија организована брига око чувања, проучавања, валоризације, презентације и свеукупне афирмације споменика културе. Недуго по оснивању централне развија се и мрежа установа заштите на територији Србије. Новоосновани заводи су преузели старање о споменицима на својим подручјима, а Републички завод је наставио да ради на најзначајнијим споменицима српске културне баштине у земљи и иностранству (www.heritage.gov.rs/istorija_zavoda.php). Територију Западне Србије, покривају два Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе и то: Завод у Ваљеву покрива територију Колубарског и Мачванског округа, док је територија Златиборског округа под ингеренцијом Завода са седиштем у Краљеву.

Републички завод се стара о јединственој примени критеријума приликом предлагања за проглашење непокретности за културна добра као и приликом утврђивања непокретних културних добара од великог и од изузетног значаја.

На Републичком нивоу, још једна установа се активно бави истраживањем културног развоја. **Завод за проучавање културног развоја** је установа културе која се бави научним, развојним и примењеним истраживањима, израдом студија и анализа у области социологије културе и културне политике, прикупљајући информације и документацију о култури, уметности и медијима у земљи и иностранству. Завод има

право да своје програме валоризује и верификује на домаћем и страном тржишту (www.zaprokul.org.rs).

Развој културног туризма, као спреге између културе и туризма, скоро подједнако је условљен радом и залагањем институција у области културе као и установама у области туризма. Кровна институција одговорна за развој туризма у Републици Србији је **Министарство финансија и привреде, Сектор за туризам** образовано Законом о министарствима (Службени гласник РС број 72/2012). Ово Министарство, између осталог, обавља и послове државне управе који се односе на: интегрално планирање развоја туризма; заштиту, резервацију и одрживо коришћење туристичких простора; просторно организовање и координацију активности на унапређењу развоја туризма; промоцију туризма; истраживање туристичког тржишта и развој туристичких информационих система; подстицање развоја туризма; обезбеђивање материјалних и других услова за развој и промоцију туризма; обављање наугичке делатности; обављање делатности и пружање услуга на јавним скијалиштима; услуге туристичких водича и туристичких аниматора; остале туристичке и друге услуге, инспекцијски надзор у области туризма...

Законом о туризму из 1994. године основана је **Туристичка организација Србије** (ТОС), као званични институционални носилац промоције туризма Републике Србије на домаћем и иностраном тржишту и обављање других послова од значаја за развој информативно-пропагандне делатности у туризму Републике.

Делатност ТОС-а је усмерена ка позицирању туристичког производа Србије на домаћем и иностраном тржиштима и туристичкој валоризацији компаративних предности Србије, као што су њен геостратешки положај, историјски, културни и природни идентитет.

У циљу јединственог спровођења туристичке информативно-пропагандне делатности, укључивања туристичког простора Србије у европске туристичке итинерере и јачање билатералне сарадње у области развоја туризма, ТОС је присутан на свим већим светским сајмовима туризма, сарађује са другим националним туристичким организацијама и другим међународним, регионалним и струковним туристичким асоцијацијама. ТОС је члан: Европске туристичке комисије (ЕТЦ), Дунавске туристичке комисије (ДТЦ), Дунавског центра за компетенцију (ДСС), Међународне асоцијације Трансроманика, Европског удружења туристичких аутобусера (RDA) и ICCA.

Поред деловања на међународном плану, ТОС у сарадњи са туристичким организацијама градова и општина и осталим туристичким субјектима ради на унапређењу туристичке понуде Србије и стварању позитивног става становништва према туризму Србије и њиховом окретању домаћим туристичким центрима, чиме се стварају основе за усмеравање и подстицање развоја туризма као дела друштвено-економског развоја Републике (www.srbija.travel).

Као део Туристичке организације Србије, 2007. године основан је **Конгресни биро Србије**. Конгресни биро Србије окупља најзначајније представнике конгресне индустрије у Србији, конгресне центре, хотеле, агенције и друге фирме и организације које се баве конгресним бизнисом. Организује промовисање конгресних капацитета Србије на међународном тржишту. Конгресни биро Србије је члан ICCA (*International Congress and Convention Association*), која сваке године ранигра конгресне дестинације. Пет кључних дестинација пословног туризма у Србији које Биро промовише, првенствено за међународне догађаје, су Београд, Нови Сад, Суботица/Палић, Златибор и Копаоник.

Године 2009. је формирана **Национална туристичка развојна корпорација**, која је иницијатор и партнер јавном сектору, домаћим и страним инвеститорима и има пресудан утицај на раст конкурентности српског туристичког производа. Национална туристичка развојна корпорација представља модел који би требало да обезбеди бољи систем планирања развоја туризма што би требало да доведе до адекватног

позиционирања туристичких простора на тржишту. Као тело Владе Републике Србије, Национална туристичка развојна корпорација има за циљ привлачење улагања у туристичке потенцијале Србије, како у постојеће, тако и у нове дестинације, у складу са Стратегијом развоја туризма Републике Србије, а у циљу искоришћавања туристичког потенцијала Републике Србије и остваривања циљева раста (www.razvojturizma.rs).

ПРОПИСИ У ОБЛАСТИ КУЛТУРЕ, ТУРИЗМА И КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Међународне конвенције о културном наслеђу имају за циљ да подигну свест друштвених заједница о значају који заштита културног наслеђа има за очување њиховог идентитета и да унапреде активности заштите, истраживања, презентације и промоције истог, како на националном тако и на међудржавном нивоу. На међудржавном нивоу сарадња се огледа у изради заједничких програма и пројеката заштите, унапређења, презентације и промоције културног наслеђа, обезбеђивању средстава за ове активности и формирању међународних истраживачких и/или конзерваторско-рестаураторских тимова.

Значајније међународне конвенције којима је Република Србија приступила су:

- Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаних сукоба (Хаг, 1954)
- Конвенција о мерама и забранама за спречавање недозвољеног увоза извоза и преноса својине културних добара (Париз, 1970)
- Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (Париз, 1972)
- Конвенција о заштити европског архитектонског блага (Гранада, 1985)
- Закон о ратификацији Протокола уз споразум о увозу предмета просветног, научног и културног карактера
- Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза (Париз, 2005)
- Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (Париз, 2003)
- Конвенција о археолошком наслеђу - ревидирана (Валета, 1992)
- Европска конвенција о кинематографској продукцији (Стразбур, 1992)
- Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (Фаро, 2005)

Међународне конвенције којима треба приступити су:

- Конвенција о оснивању Европске канцеларије за комуникације (ЕСО) (Хаг 23. јуна 1993. и измењено у Копенхагену 9. априла 2002)
- Европска конвенција о пределу (Фиренца, 2000)
- Конвенција о украденим или илегално извезеним предметима од културног значаја (Рим, 1995)
- Конвенција о заштити подводног културног наслеђа (Париз, 2001) (www.kultura.gov.rs)

Међу свим законима у области културе, **Закон о култури** је најопштији закон којим се штите општи интереси у области културе, обављање културних делатности, права, обавезе и одговорности Републике Србије, аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе у култури, као и услови за деловање свих субјеката у култури. Закон дефинише и финансирање рада установа културе, финансирање и суфинансирање пројеката у култури (Службени гласник РС, број 72/09).

Други акт који регулише тематику везану за заштиту културног наслеђа, а самим тим има утицај и на културни туризам, је **Закон о културним добрима** донет 1994. године. Овим законом се уређује се заштита и коришћење културних добара и утврђују

услови за обављање делатности заштите културних добара, дефинишу врсте културних добара и добара која уживају претходну заштиту (покретна и непокретна културна добра); права, обавезе и одговорности сопственика и правних лица која користе и управљају културним добрима, односно добрима која уживају претходну заштиту; утврђивање културних добара; упис у регистар културних добара; делатност заштите културних добара и установе заштите; мере заштите и други радови на културним добрима; промет и експропријација културних добара и др. (Службени гласник РС, бр. 71/94).

Тренутно је на снази још 12 закона којима се ближе регулишу поједине области културе, рад установа културе, издавање публикација и сл. и то су:

- Закон о библиотечкој делатности (Службени гласник РС, бр. 34/94)
- Закон о задужбинама и фондацијама (Службени гласник РС, бр. 88/10)
- Закон о Српској књижевној задрузи (Службени гласник РС, бр. 20/97)
- Закон о обнови културно-историјског наслеђа и подстицању развоја Сремских Карловаца (Службени гласник РС, бр. 37/91, 53/93, 67/93 и 48/94)
- Закон о оснивању Музеја жртва геноцида (Службени гласник РС, бр. 49/92, 53/93, 67/93 и 48/94)
- Закон о Матици српској (Службени гласник РС, бр. 49/92)
- Закон о оснивању Музеја у Приштини;
- Закон о кинематографији (Службени гласник РС, бр. 46/91, 53/93, 56/93, 67/93, 47/94 и 48/94) ;
- Закон о издавању публикација (Службени гласник РС, бр. 37/91, 53/93, 67/93, 48/94, 135/04, 101/05);
- Закон о библиотечко-информационој делатности (Службени гласник РС, бр. 52/11)
- Закон о старој и реткој библиотечкој грађи (Службени гласник РС, бр. 52/11) и
- Закон о обавезном примерку публикација (Службени гласник РС, бр. 52/11)

Ближи услови рада установа културе, начину доделе признања за врхунски допринос националној култури, критеријумима и начину стицања, односно одузимања статуса установе културе од националног значаја, републичким наградама за посебан допринос развоју културе, начину вођења регистра задужбина, фондација и фондова; условима за чување библиотечке грађе; начину вођења евиденције о непокретностима које уживају претходну заштиту; обрасцима за документацију која се води о археолошком ископавању и истраживању и слично, дефинисани су посебним Уредбама, Правилницима, Решењима и Одлукама које доноси Влада Србије (Прилог 1) којих је тренутно на снази преко четрдесет.

Од 2010. године почео је да се примењује измењени **Закон о туризму** (Службени гласник РС, бр. 36/09) којим се утврђују услови и начин планирања и развоја туризма; туристичке организације за промоцију туризма; туристичке агенције; угоститељска делатност; наугичка делатност; ловнотуристичка делатност; услуге у туризму; такса, накнада и пенали у туризму; Регистар туризма и друга питања од значаја за развој и унапређење туризма.

У области планирања туризма, законом је утврђена хијерархија планских докумената: Стратегија развоја туризма Републике Србије, Стратегијски мастер план, Стратегијски маркетинг план, Програм развоја туристичких производа, Програм развоја туризма и Програм промотивних активности, при чему сви нижи плански документи морају бити усаглашени са Стратегијом развоја туризма. Прва четири документа доноси Влада.

Усвојена **Стратегија туризма Републике Србије 2005-2015** указује на могућности развоја туризма у односу на кретања у светском туризму, уз стратешко туристичко позиционирање, избор приоритетних српских туристичких производа и план

конкурентности, инвестициону стратегију, план потребних улагања и маркетинг план. Очекивани резултати примене Стратегије су постизање повећања конкурентности српског туризма, повећање девизног прилива, раст домаћег туристичког промета, као и раст запослености путем туризма у циљу трансформације Републике Србије у конкурентну туристичку дестинацију.

Стратегијом развоја туризма Републике Србије до 2015. године предвиђено је формирање туристичких кластера ради успешнијег позиционирања Србије као релевантне дестинације на међународном туристичком тржишту. Овом стратегијом су дефинисани следећи кластери: 1. Војводина; 2. Београд; 3. Југозападна Србија и 4. Југоисточна Србија.

Визија туризма Западне Србије из ове стратегије гласи: *Западна Србија отвореног срца прима туристе из земље и иностранства, указујући на своје богато наслеђе, неговане и заштићене природне ресурсе и модерно опремљене смештајне капацитете. Овде се налазе кључни природни и историјски ресурси земље, а висок стандард опремљености зимских и летњих здравствених и рекреативних средишта, као и густа мрежа путева баштине, нуди јединствен увид у живи организам српске духовне културе - манастира.*

Министарство је до сада припремило мастер планове за 11 подручја (Палић, Стиг - Кучајске планине - Бељаница, Горње Подунавље, Доње Подунавље, Тара, Стара планина, Соко бања, Власина, културно-историјска рута „Пут римских царева Фелих Ромулиана“, Голија и Златибор - Златар).

Према Стратегији, позиционирање и бренд Републике Србије као туристичке дестинације мора да побуди интересовање за путовања у Србију на основу одређеног броја производа, који су већ готово спремни: градски одмори (*City Breaks*); догађаји (*Events*); кружне туре (*Touring*); MICE (*Meetings Incentives Congresses Exhibitions* - скупови, туризам везан за посебна интересовања, конгреси, изложбе); речно крстарење (*Cruising*) и специјални интереси. Актуелна стратегија туризма, не препознаје културни туризам као посебан облик туризма, већ идентификује само одређене елементе културе као могуће туристичке потенцијале (Стратегија туризма Републике Србије, 2005).

ИЗВОРИ (КО)ФИНАНСИРАЊА КУЛТУРЕ И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Економика система културе у Србији заснива се на мешовитости извора финансирања, односно учешћу јавног и приватног сектора у стварању одрживости институција културе. Проблеми који постоје у савременој култури су вишеструки, а последица су транзиције система финансирања културе кроз различите периоде (Микић, 2006).

Послератни период (1945-1960) карактерише централизовано руковођење културом на челу са члановима комунистичке партије. Тежња тадашњег руководства била је да управља политичким, културним, просветним и научним животом. У складу с тим, постављена је и хијерархија установа културе, а развој културе су дириговали они који су ван културних токова (Ђукић Дојчиновић, 2003).

Период 1961-1990. карактерише финансијска децентрализација и самоуправљање. Одвијао се у две етапе, и то: 1961-1971. и 1990-2000. године. Основна карактеристика овог периода је друштвено управљање (самоуправно договарање и одлучивање) уз претпоставку да друштво има бројне интересе да управља развојем културе. Првобитно, културне делатности су биле под окриљем друштвено-политичких заједница. Године 1967. је дошло до одвајања када се оснивају фондови на републичком, покрајинском и

општинском нивоу. Финансирање фондова се ослањало на фискални апарат. Фискалне дажбине су у појединим случајевима уносиле девијације између стварног друштвеног трошка и трошка доносилаца одлука па се алокација ресурса полако удаљавала од економског оптимума (Маџар, 1968). Већ 1974. се оснивају самоуправне интересне заједнице (СИЗ) чијим посредством радници учествују у утврђивању политике развоја. Остваривање заједничких интереса се вршило преко Већа корисника који су чинили представници публице културних програма и Већа давалаца услуга који су чинили представници установа културе и културно-просветних заједница. Потписан је и самоуправни споразум према коме су сва запослена лица издвајала 0,3% од зараде за финансирање културе (тзв. Допринос за културу), а преко Републичке заједнице у култури. Ова средства су даље структурирана и усмеравана према групацијама делатности за чије финансирање служе (Тркуља, 1987).

Крајем 1980, локалне самоуправе преузимају значајнију улогу у управљању друштвеним делатностима. Као извор финансирања су коришћени приходи од пореза на промет уз допунску финансијску помоћ Републике. Међутим, републичка средства су се додељивала према политичким критеријумима уместо на бази анализе реалних могућности локалне самоуправе да оствари приходе (Levitas, Peteri, 2004).

Систем финансирања културе је реформисан 1990. када су СИЗ укинути, а формиран републички, покрајински, градски и општински фондови културе. Извори финансирања су били: фондови друштвених делатности, буџети друштвено-политичких заједница, приходи непосредно од корисника, приходи од продаје производа и услуга и други извори (камате, дивиденде, спонзорски прилози и сл) (Ристић, 1999). Републичким и покрајинским фондовима је управљао Савет. Установе културе су са фондом склапале уговор, а висина средстава се утврђивала као проценат расположивог друштвеног производа за петогодишњи период. За неразвијена подручја су обезбеђивана додатна средства са виших нивоа друштвено политичких заједница (Ристић, 1999). Године 1992. је донет Закон о делатностима од општег интереса којим је успостављена мрежа републичких и покрајинских институција од посебног интереса, а финансирање је обезбеђено из републичког буџета. Услед хиперинфлације 1994. године, долази до слома економског система што је утицало и на систем институција културе.

Период 2001-2004. године карактерише трансформација и реформе финансирања културе. Укинут је систем фондова и поново уведен буџетски систем финансирања културе. Локалне самоуправе добијају значајну самосталност у управљању системом културе на својој територији. Финансирање се делом вршило из фонда зарада (локални порез са максималном стопом од 3,5%), а делом из републичких средстава која су додељивана према броју становника и висини утрошка средстава за посебне намене у култури. Године 2003. уводи се нови систем алокације средстава. тзв. систем продужене руке: јавни конкурси за доделу средстава у појединим областима уметничког стваралаштва.

Већ крајем 2004. године долази до застоја реформских иницијатива када наступа и период стагнације и кризе у финансирању културе (2005-2010). Учешће расхода за културу у републичком буџету пада на ниво испод 1%. Како би се подстакли јавни радови и експанзивна инвестициона државна политика, 2006. године је основан Национални инвестициони план као додатни извор финансирања културе намењен, превасходно, финансирању инфраструктурних пројеката у култури.

На републичком нивоу се за културу издваја око 7,17 евра по становнику из буџетских средстава, што је, у просеку, 6% јавних расхода централног нивоа власти. Овим средствима се финансира 37 (од којих девет на КиМ) установа културе од националног значаја и, путем конкурса, годишње 350-400 програма и пројеката у култури. Просечно додељена средства износе 1.000-3.000 евра што, у укупној структури

финансирања поједначаних програма/пројеката, износи 40-70%. Нешто већа средства (5.000-15.000 евра) се додељује у области филмских манифестација. Најзначајније место у финансирању заузимају медијске делатности, радио и ТВ продукција, док су научна истраживања и перманентна едукација у култури потпуно маргинализовани у последњих 10 година.

Република Србија је потписник бројних **међународних уговора** у подручју културе и заштите културне баштине, од којих неки установљују међународне фондове из којих се могу користити средства. Неки од њих су:

- *Фонд за светску баштину* (World Heritage Fund) основан је UNESCO-овом Конвенцијом о заштити светске културне и природне баштине. Свака држава чланица ове Конвенције може затражити међународну помоћ у корист културне и природне баштине од изузетне светске вредности која се налази на њеном подручју, с тим да је унета у Списак светске баштине или Списак светске баштине у опасности од стране Одбора за светску баштину при UNESCO-у. Помоћ може обухватати финансирање студија о заштити и очувању културне и природне баштине, оспособљавање стручњака, набавку опреме, зајмове и сл (whc.unesco.org).

- *Фонд за промоцију поврата културне баштине* основан је на Генералној конференцији UNESCO-а 1999. године. Сврха овог Фонда је пружање помоћи за спровођење пројекта поврата и реституције културних добара (whc.unesco.org).

- *Фонд за заштиту нематеријалне културне баштине* основан је UNESCO-овом Конвенцијом о заштити нематеријалне културне баштине. Сврха Фонда је пружање помоћи ради заштите и очувања нематеријалне културне баштине, посебно оне унесене у Репрезентативну листу нематеријалне културне баштине човечанства и Листу нематеријалне културне баштине којој је потребна хитна заштита (whc.unesco.org).

- *Фонд за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба* основан је Другим Протоколом уз Конвенцију о заштити културних добара у случају оружаног сукоба, који може доделити финансијску или другу помоћ странкама овог Протокола за подршку припремним или другим мерама у време мира и трајања оружаног сукоба, а у циљу заштите и очувања културних добара (www.unesco.org/new/en/culture/).

- *Међународни фонд за културну разноликост* основан је Конвенцијом о заштити и промоцији разноликости културних изрицаја. Сврха Фонда је подстицање мера за промоцију и заштиту културних изрицаја и остваривања других циљева у спровођењу ове Конвенције (www.kultura.gov.rs/unesco-medjunarodni-fond-za-kulturnu-raznolikost).

- *EURIMAGES* је фонд Већа Европе за копродукцију, дистрибуцију и приказивање европских кинематографских дела, који је основан 1989. године као парцијални споразум. Циљ је промоција европске аудиовизуалне индустрије, продукције и дистрибуције филмова те професионална сарадња путем доделе финансијске помоћи (www.coe.int/t/dg4/eurimages/default_en.asp).

- *Програми Европске заједнице* су интегрални низ активности које усваја Европска заједница у сврху промоције сарадње између држава чланица у различитим подручјима повезаним са заједничким политикама Европске заједнице. Програми Заједнице су по правилу намењени државама чланицама ЕУ, али неки од њих су отворени и за државе које се налазе у процесу приближавања ЕУ. Ови програми сматрају се једним од важнијих инструмената претприступне стратегије, односно упознавања држава кандидаткиња за чланство у ЕУ с методама рада ЕУ и њихову интеграцију у секторске политике Уније у очекивању приступања.

Програми у подручју културе и аудиовизуалне делатности

- *Програм Култура 2007* је оквирни програм Европске заједнице за раздобље 2007- 2013, који се темељи на три циља: подршци мобилности културних радника, подршци мобилности културних дела и поспешивању међународног дијалога. У појединим земљама чланицама и земљама приступницама Европској унији за спровођење овог програма надлежне су тзв. културне контактне тачке (www.ccp-serbia.org/kultura-20072013/o-programu-kultura-20072013.html).

- *Програм MEDIA 2007* је програм Европске заједнице којем је циљ јачање тржишне утакмице на подручју европске аудиовизуалне индустрије, путем суфинансирања професионалног усавршавања радника у подручју аудиовизуалне индустрије, развоја производних пројеката (дугометражни филмови, телевизијске драме, документарни филмови, анимирани филмови и нови медији), дистрибуције и промоције европских аудиовизуалних дела, укључујући и подршку филмским фестивалима (ec.europa.eu/culture/media/index_en.htm).

Инструменти претприступне помоћи

У подручју културе могу се користити и средства из инструмената претприступне финансијске помоћи Европске уније (претприступни фондови), с обзиром да је Република Србија у току придруживања Европској унији. *Програм ИПА* (Instrument for Pre-accession Assistance) представља програм ЕУ који је Републици Србији отворен за раздобље 2007/2013. године. Програм је успостављен Уредбом Већа, а Република Србија може бити корисница овог програма од 2007. године до приступања ЕУ. Основни циљ програма ИПА је осигурање средстава за пројекте чија је сврха пружање помоћи државним телима приликом усклађивања националног законодавства с правном тековином ЕУ и у спровођењу правне тековине ЕУ, као и у припреми државних тела и корисника из невладиног сектора за управљање и коришћење структурних фондова након приступања ЕУ. Програм ИПА састоји се од следећих компоненти: 1. Помоћ у транзицији и изградњи институција, 2. Прекогранична сарадња, 3. Регионални развој, 4. Развој људских потенцијала и 5. Рурални развој (ec.europa.eu).

ИСКУСТВА НЕКИХ ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Културни туризам у Европи заузима веома важно место у свим развијеним плановима туризма, а посебно у земљама Европске уније. Бројни су примери успешних европских туристичких дестинација.

ГРЧКА

Грчка је земља са богатим културним и историјским наслеђем, традицијом, специфичним језиком. Култура је јако важна за грчки национални идентитет. Највише посетилаца културних производа чине странци (преко 75%). Туристичке активности углавном су усмерене на четири региона: Атину, Крф, Родос и Крит (Richards, 1996).

Грчка је најпознатија по Атини и Акропољу, светилиштима у Додони и Делфима, Метеорима и Олимпу. Олимп је под заштитом UNESCO-а од 1983. године и проглашен је за Национални парк. Највише знаменитости је у даљим руралним областима и туристи их

посећују у оквиру дневних тура или посете музејима. Већина посетилаца заинтересована је за посете археолошким локалитетима античких градова.

Многи културни ресурси су неискоришћени и тиме и неукључени у културну туристичку понуду. Један од разлога томе је недовољна безбедност за туристе. Уз то, античко наслеђе може бити пропраћено квалитетнијом и атрактивнијом интерпретацијом. Грчка, која се сматра и земљом Олимписких богова, има сјајну подлогу за маштовиту и мистериозну интерпретацију наслеђа.

Грчка је свој културни производ заснован на култури базирала на античком наслеђу. Храмови, светилишта, амфитеатри и палате који својим остацима сведоче о високоразвијеној старогрчкој цивилизацији бацају сенку на неантичко културно наслеђе. Осим античких, византијских и поствизантијских споменика и археолошких налазишта остале културне атракције укључују мостове, ветрењаче, фонтане, статуе, историјске, јавне и старе индустријске зграде које се данас користе у друге сврхе.

Грчка историја и културни идентитет изграђени су на античким узорима, али савремена Грчка има да понуди и модерну уметност, нематеријално културно наслеђе. Жива грчка музика и изворни мелос дочаравају праву атмосферу ове медитеранске земље. Странци су њоме посебно одушевљени и воле да уживају у тзв. Грчким вечерима, да гледају како Грци проводе своје вечери уз плес, музику, традиционални инструмент сиртаки (за који се слободно може рећи и да је грчки бренд), а ту је и узо, грчка ракија, која је такође бренд и чест сувенир. Чин лупања тањира и посипања цвећа додатно остављају упечатљив и леп утисак о Грцима.

Грчка отвара врата и образовним путовањима, фестивалском туризму, ходочашћу, еко туризму. Тек се у последње време у културну понуду укључује и савремена грчка култура и уметност (Међународни сајам књига и Међународни филмски фестивал који се одржава у Солуну и Фестивал у Епидауру, који је смештен у античким позоришту на отвореном, што га чини још привлачнијим за стране посетиоце).

Међутим, иако је богато културно наслеђе Грчке најзаслужније за привлачење туриста, и чини значајну конкурентску предност на Медитерану, културни туризам као посебни сегмент и даље је слабо развијен. Иако су у Грчкој несумњиво свесни важности очувања свог културног наслеђа и извора њиховог националног идентитета уложено је мало напора да се изгради специфичан културни туристички производ. Култура се углавном сматра делом туристичког производа Грчке. Највећи број туриста, који посећује ову земљу, културу види као део укупног производа у већем степену него као главни мотив њихове посете.

У Грчкој, проблем је релативно уска дефиниција и схватање културног туризма који повезује туризам са високом културом. Сходно савременим туристичким трендовима и све већој тражњи за културним активностима и атракцијама Национална туристичка организација Грчке труди се да скрене пажњу на своје културно богатство и разноликост. У Грчкој културни туризам није главни мотив посете, али је кључна додатна вредност класичној медитеранској дестинацији мора и песка и може значајно помоћи да се дестинација извоји од других.

Грцима је културно наслеђе много више од туристичке атракције. Може бити основ за успешну диверсификацију и диференцијацију туристичког производа, а тиме и економског развоја. Грчка се данас налази у јако тешком економском положају, а улагање у културни туризам може понудити излаз из кризе.

НЕМАЧКА

Немци су познати као највећи светски путници, а Немачка као једна од земаља која бележи највише посета иностраних туриста. У Берлину се сваке године у марту одржава ИТВ, други по величини међународни сајам туризма на свету.

Културни туристи су заинтересовани за посету немачким културно-историјским споменицима и природним ресурсима. Културне активности у овој земљи су показатељ квалитета живљења који је модеран и иновативан, на интелектуално високом нивоу. Културни туризам је представљен и као снажна спона нације и као компонента по којој се разликује од других дестинација.

Културни туристи који посећују Немачку не разликују се по карактеристикама од осталих европских туриста. Они су високообразовани, са високим примањима и веће је учешће жена у културним активностима. Домаћа тражња за путовањима у Немачкој износи око 30% путовања, а сматра се да су ово углавном други годишњи одмори (Richards, 1996).

Локација различитих замениности у Немачкој утиче на тражњу страних посетилаца. Највише посетилаца привлачи Минхен. Он је често укључен у туре организоване од иностраних туроператора, а и пораст градског туризма доприноси повећању његових посетилаца. Минхен прати и Берлин, који се данас сматра центром европске културе.

Културна понуда се може свратити у три сегмента коју чине: културне атракције (посета многобројним музејима, галеријама, историјски важним грађевинама, историским градовима), културни догађаји (извођења савремене уметности, опере, посета многобројним културним манифестацијама (попут Октобар феста у Минхену) и, грубо речено, културни туристички пакети туроператора и образовних организација.

Изузетно велика посета музејима последица је пораста броја мањих музеја. У Берлину је познато тзв. Острво музеја које обједињује више музејских зграда. Осим обједињености музејских поставки на једном месту, значајна је и вредност и лепота музејских објеката и вредност експоната која је у њима изложена.

Опера у Немачкој, као форма настала је реформом њихове старије, националне музичке форме - *zingshpil* - коју су разрадили Бетовен и Вебер, крајем 18. и почетком 19. века. Крајњу форму јој даје Рихард Ваднер, који је отац немачке романтичне опере која се битно разликовала, у сваком погледу (како музичком, тако и сценском) од свих тадашњих оперских праваца. Даљи развој немачке опере се везује за Рихарда Штрауса, који је увео немачку романтичну оперску форму у 20. век, дајући јој модернистичку ноту. Најпознатије немачке оперске куће су: *Deutsche Oper* из Берлина (некада западни Берлин), *Statsoper Unter den Linden* из Берлина (некада у источном Берлину), *Braurische Statsoper* из Минхена, *Semperoper* из Дрездена... Чувен је и фестивал у Бајројту, на коме се сваке године изводе Вагнерове опере. Опера је данас, као и раније, јако заступљена у немачком културном идентитету, а модерно доба донело је значајне новине у погледу интерпретације, а нарочито оперске режије, као и костимографије и сценографије, које су из године у годину све смелије и авангардније.

На UNESCO светској листи наслеђа Немачке знаменитости су разврстане у следеће категорије: цркве и манастири, стари градови, замкови и палате, индустријски центри, пејзажи и паркови и различите локације. Ово јединствено путовање кроз светску историју и културу почиње од најстаријих трагова човечанстава (*Messel Pit Fossil* у Хесену), укључује старе градове (попут Регенсбурга), замкове и палате (*Wartburg* замак, *Sanssouci* палата у Потсдаму).

На листи се налазе и индустријске зоне, које су данас светски тренд. Поред Колферајн рудника у Есену на UNESCO-вој листи нашао се рудник Рамелсберг са историским градом Гослар (UNESCO светско наслеђе од 1992. године) (German National Tourist Board, 2010).

Некадашњи велики рудник бакра данас је највећи и најоригиналнији немачки музеј. Дубоко испод земље туристи могу стећи увид у 850 година индустријске историје. Занимљива авантуристичка тура у свет под земљом која одузима дах обухвата мрак, богатство боја, трагове људске активности. Укључена је и вечера под земљом.

Овакав приступ пружа диференцирани туристички проивод, другачије искуство и незаборавну авантуру. Давањем друге намене руднику, он данас привлачи туристе и представља културни идентитет ове области.

Закључак је да је Немачка диференцирала своју културно-историјску понуду, а да су туристи препознали њен значај. Немачка не само да емитује велики број туриста у иностране земље већ је и снажно рецептивно тржиште које привлачи велики број културних туриста.

ФРАНЦУСКА

Француска је једна од земаља са несумњиво највише културних знаменитости, што је утицало на успешан развој културног туризма. Милионски је број посетилаца који посете Лувр, али и друге музеје у Француској, као и средњовековне замкове на Лоари. Организују се и културне туристичке екскурзије - културне руте (траговима чувених уметника, траговима места из познатих романа и слично). У Француској постоји RMNC (Сервис националних музеја), који обухвата све државне музеје и има комерцијални статус од 1990. године, са задатком да прикупља средства од улазница и штампа књиге о уметности. RMNC има годишњи обрт од 125 милиона долара и око 1.000 запослених.

Француска развија и концепт еко-музеја, који обухвата читав један регион који презентује своје дистриктивне културне и природне карактеристике као јединствену и неодојиву синтезу културне баштине, у којој свакодневни живот домаће заједнице, у прошлости и садашњости, представља битну интегративну компоненту. Еко-музеји данас представљају део једног ширег покрета познатог под именом „нова музеологија“, у оквиру којег је појам добра културног наслеђа у француском друштву редефинисан. Лужна Француска пружа разноврсне могућности за развој културног туризма, посебно у местима као Авињон и Оранж или артистичком сектору у региону Нице.

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА

Велика Британија је земља која је стекла имиџ туристичке силе, пре свега захваљујући развоју културног туризма. Бројни музеји, средњовековни замкови и старе грађевине привлаче велики број туриста. На пример, само Британски музеј годишње посети око 11 милиона посетилаца. Економски значај туризма у Великој Британији је изузетан. У Лондону, туризам је привредна грана са највећом стопом раста уз годишњи приход од туризма у износу од око осам милијарди фунти. У туристичкој индустрији Лондона запослено је око 275.000 људи, а приходи од туризма омогућују ревитализацију многих делова овог града. Колики је удео културног туризма у туристичкој делатности показује и податак да око 30% позоришних улазница у Лондону купују страни туристи. Многи замкови у Енглеској су ревитализовани и у њима се одржавају бројне и разноврсне културне манифестације, пре свега везане за приказивање живота у средњем веку (музика, костими, витешке игре). Напредку туризма културног наслеђа у Великој Британији у великој мери доприноси и формирање разних друштава и удружења која се баве развојем културе и очувањем културног наслеђа. Тако, на пример, друштво „Енглеско наслеђе“ („*English Heritage*“) окупља око 350.000 чланова. У Великој Британији је омогућено финансирање рада културних институција и путем лутрије.

КУЛТУРНЕ РУТЕ

Културне руте, односно, путеви културе одражавају снажне социјалне, економске, политичке и културне развојне процесе и кретања људи која су генерисала културни диверзитет, мултидимензионалну и континуирану размену добара, идеја, знања и вредности међу људима, државама, регијама и/или континентима у дужем временском периоду на простору руте, а могуће их је презентовати културним, природним, историјским и нематеријалним наслеђем и пропратити комплекснијим, свестранијим и прецизнијим тумачењем историје (Максин и остали, 2009).

Улога културних рута је да „прате“ историју народа, миграције и простирање свих европских тековина цивилизације у области филозофије, религије, културе, уметности, науке, технологије и трговине (нпр. барокне руте, келтске руте, викиншке руте, пут свиле, пут робова, пут соли).

КУЛТУРНЕ РУТЕ ЕВРОПЕ

На територији Европске Уније, од стране Савета Европе, 1987. године основан је програм *Путеви културе* чији су основни циљеви: подизање свести о европском културном идентитету, промоција међукултурних и међурелигијских вредности у сврху бољег разумевања европске историје као и чување и унапређење културног и природног наслеђа ради побољшања квалитета живљења, социо-економског и културног развоја.

Савет Европе је 10. октобра 2007. године усвојио Резолуцију о Путевима културе која представља формални оквир за кооперацију 48 потписница конвенције Европске културе. Да би нека рута била квалификована и подржана од стране Савета Европе мора да буде усресређена на тему која репрезентује европске вредности и да буде заједничка за неколико европских земаља. Такође, предлози морају пратити историјске руте, доприносити дугорочној мултилатералној кооперацији пројеката у приоритетним областима и морају бити руковођени независном организованом мрежом (www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/default_en.asp).

Европски институт за културне руте је техничко тело основано у Луксембургу 1997. године које има улогу у прегледању пријава за успостављање нових културних рута, мониторинг активности, проширивање и складиштење документације. До сада је потписано 173 споразума о културним рутама, реализовано 998 догађаја са око 3.000.000 учесника, при чему се располагало са укупним буџетом од 100 милиона евра. Процењен број посетиоца на рутама је 5.907.000 (www.coe.int).

Сертификовани су путеви културе који као теме имају архитектуру војних утврђења, индустријско наслеђе Европе, историјске личности Европе, рурална станишта, ходочашћа и др (Прилог 2). Постојеће руте обухватају следеће коридоре: Дунавски пут, Дијагонални пут, Источни трансбалкански пут, Културни коридор Софија-Охрид, *Via Adriatica*, *Via Anatolia*, *Via Egnatia*, *Via Pontica* и Западни транс-балкански пут.

Међу најпопуларније културне руте на простору Европе свакако спадају *Santiago de Compostela*, рута Долине краљева, Стаза Хадријановог зида, Пут лимеса, *Via Claudia Augusta*, Земља Катара, Дракула тура, *Via Romana*, путевима Моцарта...

Једна од првих културних рута Европе, рута *Santiago de Compostela* (позната и као *Camino francés*) успостављена је 1987. године, а већ 1993. године је уписана у UNESCO-ву листу светске баштине. Просторе се кроз Шпанију, Француску и Португалију. Значај руте произилази из раста популарности ходочашћа, спиритуализма и религије у Европи.

Ходочашће подразумева долазак у катедралу у Сантајгу (Шпанија), где се, за добијање традиционалног латинског сертификата ходочашћа (Compostela) мора доћи минимум 100 km пешице или 200 km на бициклу. Дужина руте је око 800 km.

Пут двораца (Burgenstrasse) је рута која повезује Немачку и Чешку. У питању је рута формирана још 1954. године када су немачки градови Манхајм, Хајделберг, Хајлброн, Ротенбург, Ансбах и Нуренберг покренули *joint venture* групу у циљу промовисања туризма у овим областима. Због великог броја двораца на овом правцу (преко 70), рута је добила име Пут двораца. Године 1994, на 40-огодишњицу Пута двораца, рута је проширена на Праг у Чешкој. Данас рута има дужину од 1.200 km. Пут се прелази аутомобилом, бициклом или возом.

Романтични пут у Немачкој је настао 1950. године на иницијативу тадашњег градоначелника Аусбурга како би се неколико градова удружило у циљу туристичке промоције. Рута од 350 km се пролази пешице, бициклом или аутомобилом/аутобусом. Главне атракције су дворци, палате, историјске зграде, староримска заоставштина, природа... Ову руту годишње пређе преко два милиона туриста, највише Немаца.

Историјска рута Долине краљева (Долина Лоаре / Дворци Лоаре) у Француској пружа се долином реке Лоаре, у дужини од 280 km од Sully-sur-Loire у региону Centre до Chalonnes-sur-Loire у региону Pays de la Loire, уписаном 2000. године у UNESCO-ву Листу светске баштине. Обухвата два региона, четири округа, шест градова, 11 руралних дистрикта, један регионални парк и 160 градића и села. Посете подразумевају туре аутобусом, аутомобилом и бициклистичке туре. Рута је део система од 23 историјске руте. Како је у питању сплет рута, нема података о укупном броју посетилаца на рутама. Делимично, на значај руте указују бројеви посетилаца у самим дворцима на рутама: Chenonceau 900.000 посетилаца; Chambord 700.000; Amboise 380.000; Azay-le-Rideau 375.000; Blois 370.000; Villandry 310.000; Langeais 140.000; Chaumont-sur-Loire 125.000; Ussé 120.000; Chinon 115.000...

Стаза Хадријановог зида (Hadrian's Wall Path National Trail) у Великој Британији је везана за зид који је римски император Хадријан подигао од 122. до 128. године нове ере, на најужем делу Британског острва. Раздвајао је тадашњу староримску Британику од севера земље (садашња Шкотска), штитећи границу царства од упада северних британских племена. Зид је дугачак 117 km. Године 1987. уписан је у UNESCO-ву Листу светске баштине. Функционише као пешачка и бициклистичка стаза. Највећи број посетилаца чине домаћи (77%), док инострани посетиоци чине 23% укупног броја. Процена је да ову руту годишње посети 1.250.000 људи.

Пут лимеса у Немачкој је највећи и најпознатији археолошки споменик, уједно и најдужи споменик у Европи (2005. године уписан у UNESCO-ву листу светске баштине). Вештачка линеарна граница представља симбол Римског периода у Европи између 1. и 3. века. Горња граница (лимес) протеже се од Рине северно од Кобленца, пролази кроз четири федералне државе (Rheinland-Pfalz, Hessen, Baden-Württemberg и Bayern) и укршта се са Дунавом код Келхајма. Преко 40% укупне границе је испод земље, тј. није видљиво голим оком. Дужина руте је 568 km.

Via Claudia Augusta представља прву праву везу између југа и севера Европе, повезујући Италију, Аустрију и Немачку. Градњу је започео 15. године пре нове ере римски генерал Друсус, а шездесет година касније (46. године) пут је завршио његов син император Клаудиус. Изградњом пута који данас пролази кроз три земље (Италија, Аустрија, Немачка) спојени су долина реке По и Јадранско море са Дунавом. Разноликост на рути се исказује као судар две културе - латинске и немачке. Као главна атракција на тури истичу се два камена стуба из времена градње пута на којима су исписани бројни подаци везани за пут, али који стварају мистерију о тачном месту почетка пута. Пут се

може прећи пешице и бициклом, а за добар део пута је организован и превоз кочијама (270 km). Укупна дужина руте је 518 km.

Земља Катара (Le Pais Cathare) у Француској промовише катарство, нову религију насталу у 12. и 13. веку из хришћанства. У више од једног века црквена инквизиција је наставила са прогоном јеретика до потпуног истребљења. Иако се посматрало као облик јереса, катарство је имало и има симбол толеранције, слободе понашања и мишљења. У Земљи Катара, 11 рушевина је развијено као атракције и укомпоновано као кружна тура. На сваком локалитету су креиране додатне атракције у циљу навођења туриста да посете оближња села.

UNESCO тура у Чешкој обухвата 12 историјских знаменитости уписних у UNESCO-ву листу културних и природних добара, као и један геопарк. Ниједан регион нема толико концентрисаних UNESCO знаменитости. Дуж туре постоје уређене бициклистичке стазе, организовани аутобус, могућност спавања у појединим замковима. Наглашено је које локације могу посетити инвалиди. Дужина руте је 872 km.

Дракула тура у Румунији је организована од стране Друштва Дракуле у Трансилванији. Дракулину судбину су писали његови непријатељи; иде се путевима једног „изванредног човека“, од његовог детињства у Сигишоари, тинејџерског доба у тврђави Суцеава, борба за трон у Брашову, Влад-краљ, изгнанство краља у тврђави Поиенари, Тајне Владове гробнице. Тура је подељена у седам подрута.

Краљевски градови Словачке је рута настала на иницијативу четири словачка града (Kežmarok, Stará Ľubovňa, Bardejov и Levoče) да промовишу историју и славу средњовековних времена. Заједничка карактеристика ових градова је да су у историји имали статус слободних краљевских градова.

Готички пут је тематска рута откривања културног блага Словачке. Води кроз 24 села и девет градова. Састоји се од 4 мање руте, а главне атракције су комплекси замкова, очувани историски градски центри, музеји, катедрале и сеоске цркве са средњовековним фрескама и романтични камени мостови.

Le Vie Romane del Mediterraneo је рута настала је 1998. године као партнерство између 15 региона из 4 земље (Француска, Италија, Шпанија и Грчка), а касније су се прикључиле Португалија, Алжир и Тунис. Главни циљ руте је да се кроз партнерство, размену и интегрисану базу података очува и промовише два миленијума старо Римско наслеђе које је нарочито богато на Медитерану. Приоритет пројекта је идентификација путева и насеља, њихова обнова и заштита пре њихове промоције. Цела рута укључује следеће римске путеве по регионима: Via Lusitanorum Alentejo и Algarve (Португалија), Via Augusta Katalonija и Valensija (Шпанија), Ruta Betica Romana у Андалузији (Шпанија), Via Domitia Лангедок-Русијон (Француска), Via Aurelia Прованса-Алпи-Азурна обала (Француска), Via Corsica (Француска), Via Aemilia Scauri, Via Postumia и Via Aurelia у Лигурији (Италија), Galski put у Аости (Италија), Via Flaminia у Умбрији (Италија), Via Appia, Via Severiana, Via Aurelia и Via Flaminia у Лациу (Италија), Via Egnatia у Западној Македонији и Via Egnatia у Источној Македонији и Тракији (Грчка).

Via Romana је рута на бази Peutingers tabule. Учешће у пројекту узела су 4 Европска региона Емилиа-Ромања, Баварска, Западна Грчка, Бугарска и Аустрија. Рута се базира на фрагменту Пеутингерове мапе (Tabula Peutingeriana), тј. средњовековне копије античке Римске мапе, која је једина преостала античкоримска мапа путева. Путујући овом рутом туристи се могу познати са богатим римским наслеђем дуж пута. Туристима је омогућено да сами изаберу део пута који ће посетити захваљујући доступним историским информацијама и листом могућих места за одмор.

Десет европских земаља (Белгија, Немачка, Француска, Велика Британија, Италија, Холандија, Аустрија, Швајцарска, Словачка и Чешка република), са 75 партнерских градова, региона и организација кроз презентацију своје аутентичне повезаности са

Моцартом - чине обједињену понуду под називом „Моцартова путовања кроз Европу“ (www.mozartways.com). Министарство Аустрије је за европску и међународну сарадњу одобрило градовима који су део културне руте „Моцартових путовања“ коришћење појединих предмета из аутентичне аустријске музејске поставке.

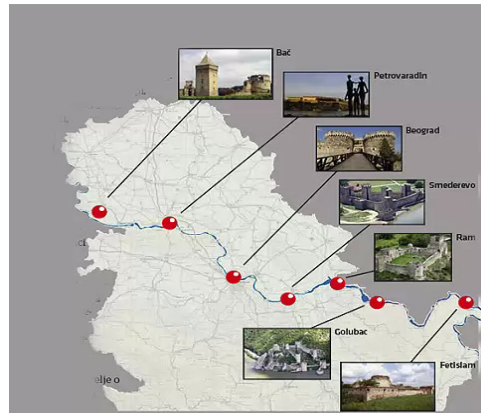
КУЛТУРНЕ РУТЕ СРБИЈЕ

У последњих неколико година, долази до организовања културних рута на нивоу државе, или њених региона, и укључивање истих у интернационалне туристичке токове. Тако су, до данас, успостављене или се још увек успостављају културне руте различитих тематика, од ПUTEВА римских царева до винских рута. Све до сада успостављене руте, изузев пешачког коридора Е7, ни делом не пролазе кроз територију Западне Србије, јер углавном третирају подручје Источне Србије, Подунавље, Централну Србију (Шумадију) и Војводину.

Рута *Transromanika* је пројекат започет у Немачкој савезној држави Саксонија-Анхалт 2003. године и укључио је 32 партнера из Немачке, Аустрије, Италије и Словеније, са циљем да се по пет најрепрезентативнијих споменика из сваког региона, насталих под утицајем романичке уметности, повежу у својеврсну културно-туристичку мрежу.

У оквиру продужења пројекта на исток, Национални одбор Трансроманике у Србији, изабрао је пет манастира: Жича, Студеница, Градац, Сопоћани и Ђурдеви Ступови. Савет Европе је уврстио „Transromanika“ у програм „Главни европски путеви културе“ јер повезује и промовише заједничко наслеђе Европе (www.transromanica.com).

Рута *Тврђаве на Дунаву* је пројекат који је покренуло Министарство културе Републике Србије, као део регионалног UNESCO програма „Културно наслеђе - мост ка заједничкој будућности“, покренутог с циљем јачања регионалне сарадње у области заштите и промоције културног наслеђа у Југоисточној Европи.

Слика 1. Рута Тврђаве на Дунаву

Извор: www.vreme.com/g/images/925987_tvrdje.jpg

У овом програму Република Србија учествује од 2004. године, заједно са седам земаља региона: Албанијом, Босном и Херцеговином, Бугарском, Црном Гором, Хрватском, Македонијом и Румунијом. Циљ пројекта је развој пута културе који би требало да повеже у једну целину локалне заједнице: Бач, Нови Сад, Београд, Смедерево, Голубац, Велико Градиште и Кладово као средине које баштине репрезентативне тврђаве

и утврђене градове на Дунаву и тако помогне да овај значајни потенцијал буде стављен у функцију развоја локалних средина (www.tvrdjavateatar.com/tvrdjave-na-dunavu/).

Кроз међународни пројекат Културне руте Средњег и Доњег Подунавља Пут римских царева и Дунавска винска рута, који финансира Европска унија, јача се транснационална сарадња у области културног туризма и имиџа Европе као водеће глобалне дестинације у тој области. Осим Србије, земље партнери су Хрватска, Румунија и Бугарска.

Културна рута *Путевима римских царева* представља културно-историјски итинерер везан за староримско наслеђе Бугарске, Румуније, Хрватске и Србије. У Србији, Рута укључује оспособљавање и означавање панорамских путева од Ниша до Зајечара и даље према Ђердапу, укључујући локалитете: Naissus/Медиана, Romuliana, Трајанов мост, Diana, Трајанова табла и Viminacium. Реч је о подручју које се пружа правцем, пратећи саобраћајни правац: Ниш - Сврљиг - Књажевац - Зајечар (Гамзиград) - Неготин - Кладово - Доњи Милановац - Голубац - Велико Градиште - Пожаревац (Костолац) (Мастер план Путевима римских царева, 2007). Рута се од 2007. године налази и на UNESCO-вој листи светске културне баштине.

Вински путеви Србије је пројекат који је покренуло Министарство економије и регионалног развоја - Сектор туризам, марта 2010. године у циљу дефинисања туристичке понуде винског туризма. Установљено је и обележено девет винских путева: Суботица, Фрушка гора, Вршац, Шумадија, Подунавље, Јагодинско виногорје, Жупа, Неготин, Ниш-Књажевац, као и Винске оазе (издвојене винарије које се не налазе на Винским путевима). На Винским путевима Србије представљене су винарије, вински подруми, удружења винара и виноградара, тематски музеји, винотеке и инфо центри Винских путева Србије. Поред постављене туристичке саобраћајне сигнализације за означавање винских путева и оаза, направљени су туристички водич „Винарије и виноградари Србије” и туристичка брошура „Вински путеви Србије“ (www.turizam.mert.gov.rs/index.php/sr/home/183).

Via Danubii је културно-туристичка рута која се креира кроз ИПА пројекат „Креирање и промоција туристичке руте Via Danubii у прекограничном подручју Бање Херкулане (Румунија) - Велико Градиште (Србија)“ базиране на карактеристикама римске културе и цивилизације укључујући и рехабилитацију инфраструктуре „Римска улица“ (www.viadanubii.com/). Развој прекограничног туризма је подстакнут стварањем и промоцијом Via Danubii туристичког производа - 212 km дуге староримске туристичке руте која има полазну тачку у румунском одмаралишту Бања Херкулане и крајњу станицу у Костолцу у Србији. На рути се налазе ископине староримских насеља Lederata и Viminacium. Главна туристичка атракција састоји се у откривању богате флоре и фауне, посети осам римских туристичких знаменитости и најмање 14 архитектонских остатака из периода римске провинције Дакије (2-3. век) које се налазе у пет румунских и 11 српских места. Рехабилитација „Римске улице” значи редизајнирање и уређење простора који обухвата 955 m аутопута, пејзажно уређење 2.560 m² шеталишта и 250 m² слободног простора, као полазну тачку на путу Via Danubii.

Бициклистичка стаза дуж Дунава као део „Еуровело Роуте 6“, је пројекат „Donauradweg“ (*Дунавска бициклистичка рута*) подржан од стране ГТЗ-а (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit). Циљ пројекта је трасирање бициклистичке руте дуж Дунава источно од Аустрије и Словачке и израда прве бициклистичке мапе за ово подручје. У пројекту учествују Мађарска, Хрватска, Србија, Румунија и Бугарска, и предвиђено је да свака земља обради део руте који пролази кроз њену територију (http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/iron-curtain-trail/files/ep_studyeurovelo_en.pdf).

Србија је постала део европских пешачких путева и то путем две трасе путева Е4 и Е7. У оквиру стаза повезани су најлепши предели Србије, али да би се препешачиле потребно је месец дана, па је планирано да туристи прелазе само деонице стаза које

одаберу. Обзиром да је извршено само трасирање рута, неопходно је трасе прилагодити потребама пешака, поставити систем обележавања и сигнализације, описати цео пут и навести места за преноћиште, исхрану и прву помоћ.

Све стазе почињу у Сегедину, а завршавају се у Бугарској. Прва *траса Е4* кроз Србију, почиње у Кањижи, па се наставља преко Меленаца, Царске баре и Делиблатске пешчаре до Београда, Смедерева, Рама, а потом Ђердапском клисуром, наставља до Гамзиграда, Пирота, кањон реке Јерме и планине Руј (www.pss.rs/).

За прелазак друге *стазе Е7* потребно је месец и по дана, а њена маршрута иде следећим током: Палић, Зобнатица, Бања Јунаковић, Бач, Карађорђево, Сремски Карловци, Фрушка гора, Засавица, Ваљевске планине, Рајац, Оплепац, Мокра Гора, Сопоћани, Студеница, Голија, Милешева, Копаник, Тавоља Варош, Јастребац, Власина и планина Дукат (www.pss.rs/).

У Европи постоји пет милиона туриста пешака, а у Србији постоји 17.000 планинара, међутим, пешачењем се не баве само планинари, него и туристи заинтересовани за културу, уметност и упознавање нових крајева, што је за Србију права прилика да се укључи у нове туристичке токове, с обзиром да може да одговори на потребе туриста пешака.

ЕВРОПСКИ ГРАДОВИ КУЛТУРЕ

Европска престоница културе је назив који добија један или неколико градова у Европској унији у раздобљу од једне године, у току које изабрани град или градови представљају свој културни живот и достигнути ниво градске културе. Титулу Града културе додељује Европска комисија. У последње време звање града културе је постало питање престижа. Градовима се пружа могућност да промовишу и унапреде своје културне вредности, истакну различитости, али и извуку социо-културне и економске користи. Акција Европска престоница културе је потекла од идеје познате грчке глумице и министарке културе, Мелине Меркури, и њеног француског колеге Цека Ланга 13. јуна 1985. године. Захваљујући томе, прва престоница културе била је Атина. Њихова идеја је била да зближе Европљане истицањем богатства и различитости европске културе и подизања свести о заједничкој историји и вредностима. У прве две деценије постојања овог културног признања положај града-престонице европске културе добијали су познати европски градови са богатим културним наслеђем и живим културним животом. Међутим, последњих година се статус града-престонице европске културе све више користи као начин оживљавања културног живота у граду, активације културних потенцијала, укључивање младих уметника...

У периоду од 1985. до 2000. године, један град годишње носио је звање европске престонице културе, у раздобљу 2000-2009. године два или више градова годишње носи звање европске престонице културе. Током 2010. године Есен (Немачка), Печуј (Мађарска), Истамбул (Турска) су одређени за европске престонице културе; 2011. Турку (Финска) и Талин, (Естонија); 2012. Гимарајеш (Португалија) и Марибор (Словенија); 2013. Марсеј-Прованса (Француска) и Кошице (Словачка); и 2014. Умео (Шведска) и Рига (Летонија). Од 2015. године одређене су само државе, док се на државном нивоу такмиче градови за звање европске престонице културе: 2015. Белгија и Чешка; 2016. Шпанија и Пољска; 2017. Данска и Кипар; 2018. Холандија и Малта; 2019. Италија и Бугарска (<http://www.beograd2020.com/evropska-prestonica-kulture/>).

Оно што је значајно за туризам је да градови титулом Европски град културе стичу широку промоцију, прилику да унапреде, оживе и сликовитије презентују своју културну баштину, да је прикажу већем броју посетилаца, побољшају свој имиџ. Како је туризам повезан са низом сектора долази до много већих економских ефеката. Укључују се угоститељство, услуге, саобраћај, израда сувенира... На туристичкој привреди и локалном становништву је да оживе мање познато или запуштено наслеђе, да добрим маркетингом приволе посетиоце да се дуже задрже у њиховом граду. Такође је битна улога државе у пружању подршке градовима приликом конкурисања за Европски град културе.

За Европске престонице културе 2020. године, из Србије су кандидована два града, Нови Сад и Београд, а одлука о томе ко ће добити ову титулу биће објављена 2016. године.

Нови Сад ће кандидатуру поднети 2014. године, при чему је испунио све услове за кандидатуру. Према подацима из Одбора за кандидатуру града Новог Сада за европску престоницу културе 2020. године, донет је стратешки план „Висионс 2020“ по којем ће се одредити шта Нови Сад све треба да уради до 2020. године и које програмске активности треба да буду спроведене што је уједно и једна врста културне стратегије града. Предстоји израда пројекта који ће јасно, прецизно и стручно одредити правце интервенција и достизања визије Новог Сада као европске престонице културе. Према проценама Одбора, укупна вредност пројекта износиће око 100 милиона евра, од којих, по искуствима претходних кандидата, град Нови Сад треба да обезбеди трећину средстава. Предвиђају се улагања града од 15 милиона евра, а у инфраструктуру ће, према проценама, бити уложено око 10 милиона евра из градског буџета. Чланови Одбора истичу да ће средства за реализацију пројекта бити обезбеђена и из републичких фондова, као и из извора ЕУ, развојних банака, јавно-приватних партнерстава, донација и спонзора (forum.krstarica.com/showthread.php/591307-Nov-Sad-evropska-prestonica-kulture-2020).

Тим стручњака који ради на кандидатури Београда за Европску престоницу културе за 2020. годину је представио и стратегију дугорочног развоја културе града Београда. Стратегија је подељена на десет тематских целина. Замисао је да 2011. година буде посвећена младим уметницима, а 2012. година ће бити у знаку дигиталне уметности и филма. Година 2013. је замишљена као година културног наслеђа баштине са срећеним Старим сајмиштем. Наредне, 2014. године акценат ће бити на музици и плесу. До тада, Београд би требало да добије нове концертне дворане. Тема 2015. године биће књижевност, а „Град по мери детета“ 2016. године. Током 2017. акценат ће бити на позоришту, јер ће бити обележено 50. година БИТЕФ-а. Урбанизам и архитектура ће бити у фокусу 2018. године, док ће визуелна и алтернативна уметност 2019. година бити у првом плану. Године 2020. би сви напори око културних програма у Београду у претходном времену требали би да резулирају добијањем престижне титуле, Града европске културе (www.beograd2020.com/).

ТРЕНД КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

У свету је данас присутан тренд пораста интереса за културним туристичким производима, а WTO (World Tourism Organization, Tourism: 2020 Vision) предвиђа да ће тржиште културног туризма бити једно од пет водећих сегмената туристичког тржишта у будућности (поред авантуристичких путовања, еко туризма, крстарења и тематског туризма). Путничко удружење пацифичке области (PATA) идентификује пораст религиозног туризма и појаву секундарних градова (које можемо сврстати у видове

путовања културних туриста) као важних видова туризма у будућности (Унковић, Зечевић, 2006). Расте улога конгресно-пословног туризма и других видова пословних путовања, да је све већи захтев за културним и образовним активностима (Бакић, 2009).

UNWTO у Стратегији развоја туризма до 2020. године предвиђа да ће интернационални доласци достићи цифру од приближно 1,6 милијарди. Европа (са 717 милиона предвиђених туриста) ће и даље остати најзначајнији туристички регион света (иако се предвиђа да ће у наредном периоду бити бележена нижа стопа раста од уобичајене). У Европи преовлађује одмор с циљем упознавања културе (34%), затим кружна (22%) и градска (21%) путовања. У последњој декади уочено је повећање раста културног туризма у Европи за 15-25% (European Cultural Tourism Network, 2006). Овај податак је очекиван у односу на демографске промене.

ETCSN износи социо-културне и демографске трендове који утичу на раст културног туризма у Европи. Присутни су трендови:

- Старење популације
- Пораст богатства популације јачањем средње класе
- Мањак времена, пораст утицаја стреса
- Све софистициранији потрошачи
- Пораст употребе интернета
- Трениви тржишта ЕУ – долазак туриста ће се удвостућити у наредних 25 година
- Либерализација транспорта, унутрашње тржиште и заједничка валута (евро).

Предвиђања WTO истичу да ће на пораст туристичког тржишта значајно утицати туристи из растуће средње класе Кине и Индије. Њих неће привлачити европске плаже будући да већ долазе са подручја на којима има таквих природних лепота. Биће заинтересовани да откривају и уживају у европском културном наслеђу. Европска туристичка индустрија мора се прилагодити овим променама тражње нових туриста са азијског тржишта (www.cultural-tourism.net).

Са аспекта културног туризма значајан је тренд пораста градског туризма (*City brake*) који бележи највећу стопу раста на туристичком тржишту Европе. Око 20% туриста који посећују градове оцењује да је главни мотив њихове посете култура. Треба имати у виду и да је много већи број учесника културних активности који посећују градове. Ови проценти су и очекивани обзиром на примарну и секундарну мотивацију културних туриста, узимајући и оне који се често непланирано и несвесно укључују у културне токове конзумирајући на тај начин културне производе. Поједини градови су и културне престонице тако да је веза између културе и туризма готово неизбежна. Земље које доминирају истовремено и у рецептивном и емитивном градском туризму су: Француска, Велика Британија и Немачка. Три најпосећеније градске дестинације Европе од стране културних туриста су: Лондон, Париз и Рим. Изузетно јака је конкуренција и у следећој групи градова: Атина, Барселона, Фиренца, Беч и Берлин. Европске престонице културе (European Capital of Culture) доприносе атрактивности градова и порасту туристичких кретања и броја ноћења (www.cultural-tourism.net).

ТЕРИТОРИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У домаћој географској и туристичкој научној литератури користе се регионализације и поделе Републике Србије које нису општеприхваћене ни јасно дефинисане. Према Ј. Ромелићу регионални аспект треба да се заснива на истицању карактеристика само оних простора који чине афирмисане или потенцијалне туристичке регије уколико регију посматрамо као просторну целину у којој је туризам доминантна или обједињујућа функција, а географски лик последица те функције (Ромелић, 2001).

Када је у питању туристичка регионализација од значаја за дефинисање територије Западне Србије, до сада су коришћени различити принципи и методе. Територија Србије је дељена на туристичке регије: ђердапску, нишко-сокобањску, јужно-моравску, ваљевско-подрињску, златиборску, голијску, новопазарску, врњачкобањску и копаоничку (Николић, 1984), или на просторне целине: ђердапску, нишко-сокобањску, златиборску, копаоничку, шарпланинску, проклетијску, старопланинску, фрушкогорску, београдску и врњачкобањску (Станковић, 1994).

Ђ. Чомић и Н. Пјевач (1997) усвојили су поделу Србије на регије: новосадско-фрушкогорску, сомборско-апатинску, суботичко-горњотиску, зрењанинско-доњотиску, вршачко-подунавску, београдску, шумадијску, ваљевско-подрињску, златиборско-тарску, голијску, ђердапску, хомољску, старопланинску, врњачко-бањску, копаоничку, нишко-сокобањску, новопазарску, јужноморавску, косовско-метохијску, шарску и проклетијску регију.

Стратегија развоја туризма Србије 2005-2015, предвиђа поједностављену туристичку регионализацију. Наиме, у складу са принципима рационалног управљања економије искуства, Република Србија је подељена на четири кластера: Београд, Војводина, Југозападна и Југоисточна Србија. Југозападна Србија која обухвата урбане центре Ваљева, Ужица, Чачка, Краљева, Крушевца, Новог Пазара и Крагујевца, представља простор у који су utkани традиција и понос средњевековне руралне Србије с идиличним пејзажима нетакнуте природе. Одлучна је да европском тржишту понуди иновативне програме, здравља и производе специјалних интереса. Креативни рурални одмор и планинске дестинације диференцирају се као типични производи прожети упечатљивом културом овог краја.

Територија Западне Србије која је предмет ове дисертације углавном се поклапа са географском поделом коју су изнели Ј. Марковић и М. Павловић (1995), где је Србија подељена на панонску и планинско-долинско-котлинску макрорегију. Панонски део Србије чини Војводина са ниским теренима некадашњих залива: Мачва, Доња Колубара, Велико Поморавље, а перипанонском делу припадају Посавина, Подрињска Србија, Подгорина (Западна Србија) и Шумадија, Западно Поморавље, Стиг и Браничево (Централна Србија). Планинско-долинско-котлинску макрорегију чине Источна Србија, Јужна Србија и Косово и Метохија. У оквиру Јужне Србије издвојене су подрегије Стари Влах и Рашка и Доњоибарско-копаоничка регија.

Западна Србија се према наведеној подели, простире између Саве, Дрине, Шумадије и Западног Поморавља, док се јужно од реке Ђетиње простире Стари Влах као део регије Јужна Србија (омеђен државним границама са Босном и Херцеговином и Црном Гором, на западу, односно, југу).

Административно, Република Србија је уређена Законом о територијалној организацији и локалној самоуправи (1991). Према овом Закону, основ територијалне

организације и локалне самоуправе чине општине, градови и насељена места. Уредбом Владе Републике Србије, од 29. јануара 1992. године, одређени су послови државне управе које министарства обављају изван својих седишта у окрузима као подручним центрима државне власти. У Србији данас функционише 29 округа (Карта 1) и то: Борски, Браничевски, Јабланички, Јужно-Бачки, Јужно-Банатски, Колубарски, Косовски, Косовско-Митровачки, Косовско-Поморавски, Мачвански, Моравички, Нишавски, Пчињски, Пећи, Пиротски, Подунавски, Поморавски, Призренски, Расински, Рашки, Северно-Бачки, Северно-Банатски, Средње-Банатски, Сремски, Шумадијски, Топлички, Зајечарски, Западно-Бачки и Златиборски округ.

Карта 1. Окрузи у Републици Србији

Извор: <http://webrzs.statserb.sr.gov.yu/axd/okruzi.htm>

Узимајући у обзир наведене туристичке, географске и политичке поделе, а ради свеобухватнијег прикупљања података и прегледнијег приказа резултата истраживања, дефинисана је територија Западне Србије која обухвата Мачвански, Колугарски и Златиборски округ. Практично, обједињује у себи ваљевско-подрињску и златиборску (златиборско-тарску) туристичку регију, односно географски, Западну Србију којој је додат и део Јужне Србије који лежи јужно од реке Ћетиње, јер са њим чини природну, али и друштвену целину, која је у историји, позната под појмом Стари Влах (Марковић, Павловић, 1995).

ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Туристичко-географски положај је важан елемент не само уопштене туристичке валоризације Западне Србије, већ и њених ресурса за развој културног туризма, који имају различиту структуру, просторну заступљеност и организацију. Обухвата географски положај, карактеристике граница, туристички и функционални положај

(Ромелић, Ђурчић, 2001). За развој туризма на подручју Западне Србије подједнако су значајни и географски и туристички положај.

Западна Србија се налази у средишту Балканског полуострва, односно, заузима западни део Републике Србије. Територија има издужен, неправилан облик правоугаоника са правцем пружања север-југ. Границећи се са две стране земље, обе бивше републике СФРЈ, посматрана регија се одликује изузетном комуникативношћу простора. Простире се на површини од 11.882 km² што представља 13,45% територије Републике Србије. У њој живи 797.227 становника (по попису из 2011. године), односно, 11,12% укупног броја становника државе, са просечном насељеношћу од 70,3 становника на један квадратни километар.

Карта 2. Положај Западне Србије у Европи

Извор: <http://www.gosur.com/en/world-map>, прилагодио М. Ивановић

На северу се граничи са Сремским округом, на североистоку са територијом Града Београда, на истоку са Шумадишким и Моравичким, а на југоистоку са Рашким округом. На југу и југозападу се граничи са Републиком Црном Гором (дужина границе износи око 112 km), а на западу са Федерацијом БиХ (тј. Републиком Српском, у дужини од око 391 km). Друмски гранични прелази ка Црној Гори су Јабука – Ранче и Гостун – Конатар, а железнички Пријеполје – Бијело Поље. Према Босни и Херцеговини, друмски прелази су: Бадовинци – Попово Поље, Трбушница – Шепак, Мали Зворник – Каракај, Љубовија – Братунац, Бајина Башта – Скелани, Котроман – Вардишта и Увац – Рудо, а железнички Мали Зворник – Каракај.

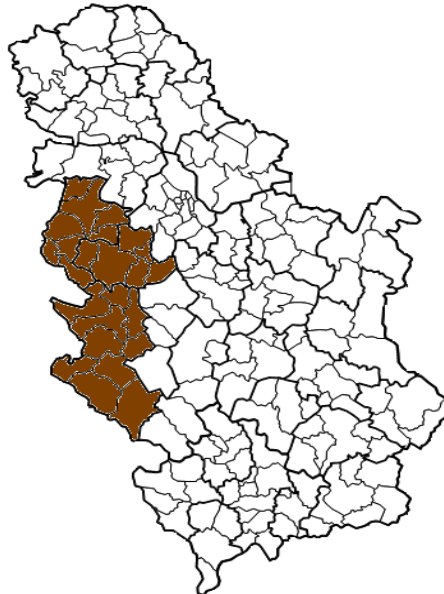
Повољност положаја омогућују бројне саобраћајнице, од којих посебно место, у географском и геостратешком смислу, има дринска долина (дрински туристички правац) повезујући централну и источну Србију са територијом БиХ, и централни туристички правац који повезује север земље са Јадранским приморјем. Овако повољан положај може се прихватити као значајна компонента развоја транзитног туризма као својеврсне подстицајне основе развоја културног, али и туризма уопште.

Под географским положајем Западне Србије подразумева се њен просторни однос према природногеографским целинама којима припада и према ближим и даљим предеоним целинама.

Територија Западне Србије представља трOMEЋу Србије, Црне Горе и Републике Српске, а могућности развоја према Дринској долини, указују на формирање Подрињске осовине развоја, према неким тврдњама главне осовине развоја - кичме српског геопростора. Овакав погранични положај има велики значај за савремена туристичка кретања, јер представља основу за сложена струјања (мешање староседелачких и пролазних племенских и етничких скупина). У међусобним додирима ове струје су довеле до мешања културних особености, при чему је створена нова култура, као резултат утицаја стране културе са локалном. Из овога произилази да ово подручје може, посебно за стране туристе, представљати дестинацију са значајним културним добрима неуобичајеног, куриозитетног карактера, са заступљеношћу европског и азијског идентитета.

Карактеристике граница указују на комплексност туристичког и географског положаја Западне Србије. На северу, границу према Војводини чини река Сава, границу према БиХ, већим делом река Дрина, док је граница према Црној Гори копнена, а према централној Србији, граница је углавном копнена, административна.

Карта 3. Положај Западне Србије у Републици Србији

Извор: www.bbnet.org.rs, прилагодио М. Ивановић

Туристички положај је однос према главним правцима туристичких кретања, према регијама гушће насељености (туристичким дисперзивима) и према другим туристичким мотивима, који могу бити комплементарни или конкурентски. Туристички положај је функција саобраћајног положаја, а у великој мери зависи од географског положаја (Ромелић, Ћурчић, 2001).

Од већих природно географских целина које доминирају територијом Западне Србије и утичу на повољност њеног положаја су свакако планине. Планине имају изузетне природне карактеристике које погодују развоју, пре свега, спортско-рекреативног туризма. Богатство културно-историјским споменицима указује на значајне потенцијале за развој културног, образовног, излетничког и екскурзионог туризма. Међу планинама, по туристичкој атрактивности, истичу се: Гучево, Јагодња, Соколске планине, Буковица, Ваљевске планине (Медведник, Јабланик, Повлен, Маљен, Суворбор, Рајац), док се јужније истичу познати туристички центри Златибор, Тара, Златар, Јадовник и Јавор.

Доминантна природна целина југоисточног дела Западне Србије је Пештерска висораван, просечне надморске висине 900-1.200 m, а окружена је планинским масивима Јадовника, Златара, Озрена, Гиљева и Голије.

Положај планина у Западној Србији у односу на оближња туристички афирмисана подручја уједно значи и јасно нагашену конкурентност. Романија и Јахорина на западу, Дурмитор, Бјеласица и Проклетије на југу, Голија и Копаоник на југоистоку и Фрушка гора на северу као простори развијеног планинског, рекреативног, летњег, зимског и здравственог туризма, уз мањи број туристичко-угоститељских објеката, мању концентрацију и разноврсност природних и културно-историјских мотива повећавају туристички значај планинског простора овог дела Србије.

Присутност већег броја значајних хидрографских објеката доприноси препознатљивости овог простора. Токови река Саве, Дрине, Ћетиње, Увца и Лима, Зворничко, Перућачко, Рибничко, Увачко, Златарско, Радоињско и Потпећко језеро чине окосницу хидрографске мреже подручја и поседују самосталне или комплементарне туристичке вредности и дају основну физиономију простору.

Хидропотенцијал реке Саве, са изградњом инфраструктуре међународне луке у Шапцу и постојећом инфраструктуром Слободне зоне, даје предност коришћења међународног пловног пута реком Савом, а преко пловне везе са Дунавом директно повезује Регију са „плавим путевима Европе“.

Преко територије Западне Србије пролазе важне саобраћајнице које повезују западну и јужну Европу, Панонски басен и Београд, као наше највеће емитивне зоне, са јужним и средњим приморјем (централни туристички правац). Такође, територијом пролази и саобраћајница која повезује централну и источну Србију са територијом БиХ тј. Републиком Српском (преко дринског туристичког правца).

Железничка пруга Београд-Бар пролази кроз територију Западне Србије, у дужини од 259 km, део пруге Шабац-Мали Зворник (56 km) и део пруге Ужице-Чачак-Сталаћ у дужини од 18 km. У општини Пожега изграђена је железничка станица која представља најважнији центар на целом транзитном правцу. И овим видом саобраћаја, Западна Србија је повезана, на једној страни, са Београдом, Војводином и југоисточном Србијом, а на другој, са Црном Гором и приморјем.

У непосредној близини Ужица налази се и војни аеродром Поникве (17 km) који се не користи за цивилни авио саобраћај. Аеродром Поникве је, поред аеродрома у Београду и Нишу, оцењен као приоритетан пројекат у Стратегији развоја саобраћаја Републике Србије и Стратегији регионалног развоја Републике Србије. У Дивцима, 12 km од Ваљева, постоји спортски аеродром. Најближи међународни аеродроми у окружењу су: аеродром Никола Тесла у Београду и Константин Велики у Нишу (Србија), Аеродром Подгорица (Црна Гора), Међународни аеродроми Тузла и Сарајево (Федерација БиХ), Аеродром Бања Лука (Република Српска) и Зрачна лука Осиек (Хрватска).

Функционалност положаја је изражена кроз: Поливалентност - проистиче из сложености ове географске области са историјским, економским и културним особеностима које обилују туристичким вредностима антропогеног и природног карактера. Сама сложеност туристичке понуде омогућава посетиоцима бројне алтернативе туристичких правца: контактност - проистиче из пограничне позиције Западне Србије; транзитност - проистиче из постојања великог броја комуникацијских правца различитог значаја; спајање и прожимање проистиче из сложености територије Западне Србије и њене природне и саобраћајне повезаности. Отуда се на овом простору створио испреплетан и сложен систем антропогених вредности.

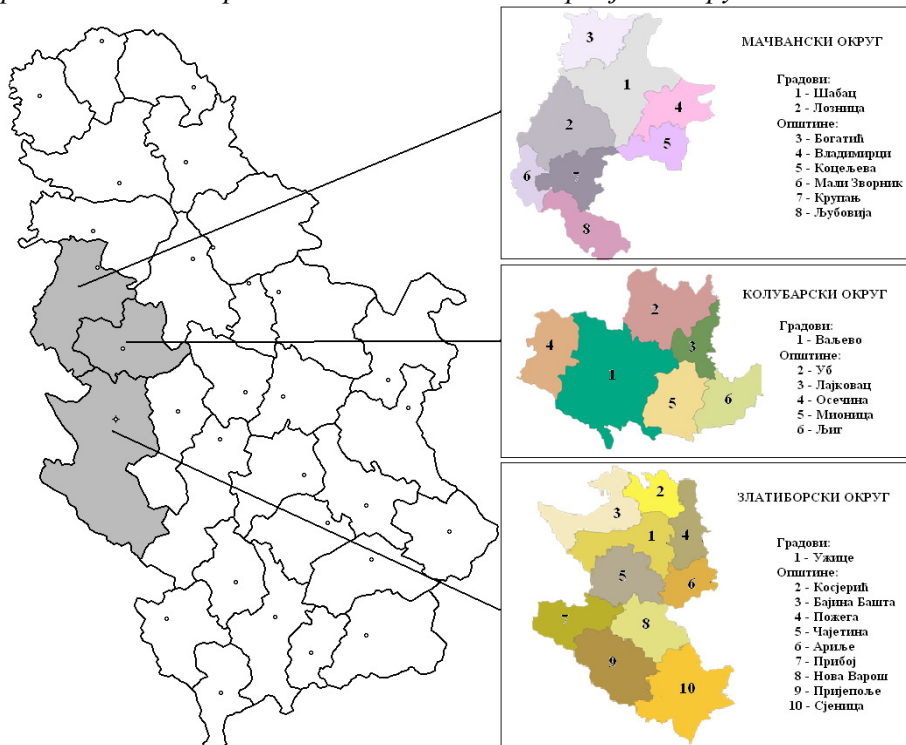
Може се закључити да територија Западне Србије има повољан географски и туристички положај јер се налази на раскрсници путева који повезују Београд и Војводину са Црном Гором и приморјем, и простор централне, јужне, југоисточне и

источне Србије са простором БиХ и Црне Горе. Присуство железничке мреже повећава транзитни значај подручја омогућавајући повећан промет људи (туриста) и роба. Удаљеност од аутопута Е-75 (до 200 km) који повезује Централну и Северну Европу са Источном и Јужном, као и релативна удаљеност од цивилних аеродрома у земљи, указују на слаб међународни промет туриста умањујући туристички значај Западне Србије. Остали путни правци су нижег регионалног значаја. Представљају допуну наведеним магистралним правцима и на њих се надовезују. Сва насеља и туристички локалитети на подручју Западне Србије су међусобно добро повезани аутобуским и железничким линијама, што је значајно с обзиром на просторни распоред природних и антропогених туристичких мотива.

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА

Западна Србија према унапред изнетом дефинисању истраживане територије обухвата Мачвански, Колубарски и Златиборски округ. Обухвата 24 општине, са три окружна центра (Шабац, Ваљево и Ужице).

Карта 4. Административна подела Западне Србије по окрузима и општинама

Извор: <http://webrzs.statserb.sr.gov.yu/axd/okruzi.htm>, прилагодио М. Ивановић

Мачвански округ се налази на североистоку посматране територије. Има површину од 3.268 km² (27,5% територије Западне Србије). У састав округа улазе територије градова Шапаца и Лознице и општине: Богатић, Владимирци, Коцељева, Мали Зворник, Крупањ и Љубовија.

Територија града Шапаца је административно средиште Мачванског округа. Има површину од 795 km² и смештена је у северноисточном делу округа. По последњем попису (2011) у њему живи 115.347 становника. Град Шабац лежи на обали реке Саве и привредно је, културно и административно средиште Мачванског округа. Према истом

попису град има 52.822 становника. Има повољан географски положај што је последица значајних друмских, железничких и речних праваца који га тангирају, као и услед близине Београда (84 km) и Новог Сада (68 km).

Град Лозница (општина) има површину од 612 km² (19% територије Западне Србије) и у њему је живело 78.788 становника 2011. године. Смештен је у приобаљу Дрине и крајњем западу Западне Србије. Граничи се са градом Шапцем и општинама Крупањ и Мали Зворник у Србији и општинама Бијељина и Зворник у Републици Српској. Лозница је од Београда удаљена 139 km, 136 km од Новог Сада, 75 km од Ваљева, 75 km од Шапца и 6 km од Бање Ковиљаче. По последњем попису има 18.714 становника.

Колубарски округ заузима централни део Западне Србије и обухвата општине: Осечина, Уб, Лајковац, Ваљево, Мионица и Љиг. Према попису из 2011. у овом округу живи 174.228 становника на површини од 2.474 km² (20,8% површине Западне Србије).

Седиште округа је *град Ваљево*. На северу се граничи са општинама Уб и Коцељева, на западу са Осечином и Љубовијом, на југу са Бајином Баштом и Косјерићем и на истоку са Мионицом и Лајковцем. Има површину од 905 km². Градско језгро Ваљева смештено је у горњем делу слива реке Колубаре (притоке Саве), на контакту између планинског и низијског дела Србије. По последњем попису у њему живи 90.301 становник.

Слика 2. Град Шабац
Извор: www.sabac.org

Слика 3. Град Лозница
Извор: www.loznica.rs

Слика 4. Град Ваљево
Извор: www.valjevturizam.info

Слика 5. Панорама Ужица
Извор: www.uzice.net

Административно, у састав **Златиборског округа** улазе град Ужице и општине: Бајина Башта, Косјерић, Пожега, Чајетина, Ариље, Нова Варош, Прибој, Пријеполје и Сјеница. Општина Сјеница је раније била део Рашког округа, а према последњој административној подели Србије припојена је Златиборском округу уместо општине

Ивањица (припојена Моравичком округу). Златиборски округ има површину од 6.141 km² што чини чак 51,7% територије Западне Србије.

Територија града Ужица се налази у средишњем делу Округа са површином од 666,15 km² што чини 10,8% територије Округа. Граничи се са општинама Бајина Башта, Косјерић, Пожега, Ариље и Чајетина, а на истоку са Републиком Српском.

Град Ужице је административни, привредни, образовни и културни центар општине, али и седиште Златиборског округа. Смештен је у котлини реке Ћетиње. Град има 78.018 становника, односно, у њему живи 16,3% становништва Округа (према попису 2011. године). Скоро подједнако је удаљен од престоница Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Од Београда је удаљен 200 km, Подгорице 235 km, а од Сарајева 190 km.

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ОД ЗНАЧАЈА ЗА ТУРИЗАМ

Атрактивност и распоред природних мотива зависи од рашчлањености рељефа, а висинска компонента рељефа битно утиче на повећање атрактивности природних мотива.

Најзначајнију групу геоморфолошких мотива чине брдско-планинска подручја. Значај произилази из чињенице да ови простори садрже све облике геоморфолошких туристичких мотива, али и хидрографске, биогеографске и климатске мотиве. Богатство различитих мотива чине их изузетно сложеним, комплексним и самосталним туристичким мотивима на чему се и заснива њихов туристички значај. На основу доминантних природних туристичких вредности, долази и до опредељивања за различите врсте туристичких активности. То су пре свега, рекреативно-боравишни, рекреативно-излетнички, рекреативно-спортски и спортско-манifestациони облици туризма.

РЕЉЕФ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Рељеф северног дела Западне Србије представљен је равничарско брежуљкастим подручјем Мачве и Посавине.

Мачва је велика алувијална равница између реке Дрине и реке Саве удаљена око 80 km западно од Београда. Прво име за Мачву било је Мочва (мочвара), тек касније када је претворена у равницу Мачва је добила данашње име. Ограничена је на западу горњим током Дрине, на северу и истоку лактастом окуком Саве и на југу Мачванским одсеком. Дужина у меридијанском правцу (север - југ) износи 33 km, а ширина 27 km. Простире се на површини од 10 km². Највећим делом лежи између 78 и 90 m надморске висине. Највиша тачка се налази на висини од 95 m надморске висине (Прњавор), а најнижа у Шапцу око 75 m. Ниска и равна Мачва, одвојена је од брежуљкасте шабачке Посавине и Поцерине мачванским одсеком, који се пружа од мишарске аде преко атара Поцерског Причиновића, Јевремовца, Маова, Добрића, Липолиста, Новог Села и даље према западу до Дрине. У палеорељефу Панонског басена присутно је много плитких и дубоких депресија које су испуњене неогеним и квартарним седиментима. Изнад једне од њих налази се и Мачва. Према резултатима регионалних геофизичких испитивања најдубљи део депресије налази се у њеном јужном делу где максимална дебљина неогених и квартарних седимената износи око 1.500 m (Миливојевић, Перић, 1986). Најмања дебљина неогених и квартарних седимената износи око 200 m и констатована је бушењем у централном делу Мачве. Неогени и квартарни седименти сачињени су од шљункова, пескова и глина, и наизменично се смењују.

Шабачка Посавина лежи на контакту дна и обода панонског басена. Од Мачве је одвојена Мачванским одсеком а од Поцерине развођем између река Думаче и Вишњеваче.

Границу према Обреновачкој Посавини и Доњој Колубари чини Провско-свилеувска греда. Посавину одликује брежуљкаст рељеф у коме преовлађују речно-денудационе површи рашчлањене гредама. У морфологији шире околине Дебрца издвајају се две површи: Добравско-думачка површ и Вукодрашко-тамнавска. Сnižена Провско-свилеувска греда раздваја поменуте површи. Посавско-тамнавска греда одваја Посавину од Тамнаве (Марковић, 1967).

На територији Србије, Динарски систем обухвата подручје Западне Србије. Источна граница овог система је одређена (према Родопском масиву) линијом која спаја ток Колубаре, планину Рудник, реку Ибар, и даље се креће границом Косовских котлина. Јужну границу чини обод Метохијске котлине, долине Белог Дрима и Дрима (Ромелић, Турчић, 2001).

Почев од Панонске низије ка југу се ступњевито издиже 7-8 абразионих површи, које се завршавају мацкатском површи и не прелазе надморску висину од 850 m. На њих се настављају четири флувио-денудационе површи које се пружају све до дунавско-јадранског развођа. Од абразионих површи у овом крају су највише две, мацкатска изнад Ужица и површ Металке између Ужица и Косјерића (Савић, 1989).

Планинске целине Динарског система које се простиру на подручју Западне Србије су груписане у две групе: Рудне и флишне планине (тзв. Подрињско-ваљевске планине) и Старовлашко-рашке планине. Подрињско-ваљевске планине се протежу јужно од Саве до Ћетиње на југу и од Дрине на западу до Колубаре, Љига и Дичине на истоку. Флишне планине су: Цер, Завојске планине и Влашић. Рудне су: Гучево, Борања, Јагодња, Соколске планине, Медведник, Јабланик, Повлен и Маљен. Старовлашко-рашке планине се простиру од Дрине на западу до Ибра и Косовске котлине на истоку и од Ћетиње и Западне Мораве на северу до границе са Црном Гором. У Старовлашко-рашке планине Западне Србије спадају: Звијезда, Тара, Златибор, Гиљева, Златар, Јавор и Голија.

Планине имају типичне карактеристике тектонског рељефа овог подручја, а претрпеле су крупне промене услед деловања различитих егзогенних процеса. Цео овај крај је претежно висораван, испресецан клисурастим и кањонским долинама. На тај начин подручје је подељено на мање висоравни. Равница скоро да и нема, а оне у речним долинама и нису равнице у правом смислу речи, јер прелазе висину од 200 m и најчешће су у долинама река.

Влашић са Цером и Иверком чини издвојену групу подрињско-јадранских планина, северно од Јадра и Рађевине, према Посаво-Тамнави. Диже се до 454 m (Јанков вис), нижи је али дужи од Цера (687 m).

Планина Цер представља ка северу најистуренију острвску планину јужног обода Панонског басена у Србији. Планина је асиметрична - са благим нагибом са северне и стрмим са јужне стране. Са заравњеног била се издижу висови: Цер (687 m), Бркинац (652 m), Тројан (605 m) и Кумовац (603 m). Са северне стране планинско било Цера прстенасто опасују заравни од 410-445 m и 500-530 m (Коњушница, Бобија, Плешевица, Тодоров Рт, Оштре Чуке).

Гучево спада у ред нижих ваљевско-подрињских планина. Налази се северно од Борање у простору који Дрина полулучно затвара са запада и северозапада. Највиша тачка је Црни врх (779 m). Пружа се правцем северозапад-југоисток у дужини од око 10 km. Југоисточни део, Кулиште, састављен је палеозојских шкриљца, преко којих су наталожени тријасни кречњаци са наслагама антимона. Северозападни део се састоји од пешчара и конгломерата преко којих леже кретацејски кречњаци. Бројни потоци рашчлањују дринске стране планине. На њема избијају термоминерални извори бање Ковиљаче.

Борања се пружа другачије од свих ваљевско-подрињских планина - од југозапада ка североистоку, односно попречно на Гучево, Соколске планине и Јагодњу. Највиша

тачка је Црни врх (856 m) и, такође, спада у ред нижих планина. Планина је смештена између Крупња, Лознице и Малог Зворника.

Јагодња је нижа планина, са највишим тачкама Мачков камен (923 m) и Кошутња стопа (939 m). Диге се југозападно од Крупња, а простире између Дрине (Зворничког језера) на западу и југу, Борске планине и Кржаве на северу и речице Узовнице на југу и истоку.

Соколска планина је највећи планински венац рађевинско-јадранског Подриња. Диге се југоисточно од Крупња између Дрине, Азбуковице, Рађевине и Јагодње. Омеђена је токовима Дрине и Узовнице на западу, Љубовије на југу и Криве реке, Богоштице на североистоку, а одваја Рађевину и Јадар од Подриња. Соколска планина се пружа динарски од Шапца (923 m) и Мачковог Камена (843 m) до Прослопа на југоистоку. Спада у ниже планине, са највишом тачком Рожањ (973 m).

Планина Медведник (1.247 m) се налази у средишту планинског венца који се, од Дрине на Западу, пружа све до Суворора и Рајца на истоку. Укупна површина Медведника је 367 km². Медведник је кречњачка планина.

Јабланик (1.275 m) је изграђен претежно од дијабаз-ројанаца, делом од серпентина, а највиши делови грађени су од тријаских кречњака. Годишње прима 1.800 mm падавина.

Планина *Повлен* се налази на тридесетак километара југозападно од Ваљева. Чине је више врхова, од којих су три најважнија: Мали Повлен (1.347 m), Средњи Повлен (1.301 m) и Велики Повлен (1.271 m). Припада венцу ваљевских планина које су продужетак старовлашке висије и пружају се западно од Ваљева ка равној Мачви.

Маљен је планина у Србији која се налази јужно од Ваљева. Пружа се правцем исток-запад у дужини од око 25 km. Најпознатије туристичко место на планини Маљен су Дивчибаре које се налазе на висини од око 980 m.

Јужно од Ваљевских планина, односно, линије речних долина Ћетиње и Западне Мораве, простиру се Старовлашко-рашке планине.

Звијезда се простире са десне стране кањонске долине Дрине и чини наставак планине Таре. На планини Звијезда налази се највећи вертикални кањон Србије тзв. Кањон Звијезде, откривен 12. јуна 2010. године.

Масив планине *Таре* је, у северозападном делу, оивичен кањоном реке Дрине, док му се огранци спуштају ка креманској долини и долини реке Ћетиње, где се ослања на огранке Златибора. Основу планине чине две површи: виша (око 1.200 m) и нижа (1.000 m). Обе површи испресецане су речним долинама клисурастог карактера, међу којима доминира долина Дрине. Посебну куриозитетну вредност морфолошког карактера на Тари имају спелеолошки објекти у виду пећина (Перуђачка, Совиљачка, Горња, Безимена, Милинкова пећина), јама (Циганска, Јама у Крњој јели, Звекара на Мекотама, Звекара у ували Велика ливада, Звекара код Совљанског врела). На основу дугогодишњих проучавања и истраживања овог подручја, а ради заштите изузетних природних вредности које оно поседује Скупштина Србије је 1981. посебним Законом подручје Таре прогласила за Национални парк.

По конфигурацији терена и условима рељефа *Јелова гора* представља изоловани масив између ужичке Црне Горе на истоку-североистоку и планине Таре на западу. Терен је таласаст са гребенима и увалама, стрмим странама и у северном делу усечен поточним и речним долинама. Већи део Јелове горе је зараван (висораван) у чијем су централном делу три висоравни: Код Језера (983 m), Јелине главице (975 m) и изнад Сокољске реке (964 m). Главни правац пружања Јелове горе је динарски, северозапад-југоисток, али се главни бочни гребен, издвојен коритом Теверића пружа правцем запад-северозапад-исток-југоисток. Највише тачке се налазе на ободу Јелове горе и то: Велики преседо (971

m) и Ђаков камен (1.003 m), а најнижа око 550 m на периферији масива, у долини околних водотока.

Рељеф *Златибора* је одређен геолошким и геоморфолошким карактеристикама златиборског масива. Највећи део овог подручја има изглед простране заталасане висоравни, просечне надморске висине 1.000 m. Највиши врхови су Торник (1.496 m) и Чигота (1.422 m). Највећи врхови се налазе на јужном делу Златибора, док се надморска висина све више смањује идући ка северу.

Златибор је изграђен од серпентина и највећи је серпентински масив у Србији. Остале стене, првенствено кречњаци, јављају се углавном у периферним, северним и источним деловима планине. За кречњачке стене везане су бројне крашке појаве: пећине, јаме, кањони, извори врела, понори и др. У пределу Златибора су 142 спелеолошка објекта: 98 пећина и 44 јаме (Мастер план туристичке дестинације Златибор-Златар, 2007).

Нововарошка котлина је формирана системом раседа исток-запад, а системом попречних раседа подељена је на мање целине. Од изразитих планинских масива, које је окружују, посебну пажњу привлаче планине Златар, Муртеница, Мучањ и Јавор.

Планина *Златар* је дуга 22, а широка 10-12 km. Има динарски правац пружања. То је кречњачки плато између Увца на истоку, Лима на западу, Бистрице на северу и Милешевске реке на југу. Северни део Златара је висински изразитији са просечном висином од 1.200 m док је на југу и западу нижи. Највиши врх је Голо брдо на 1.627 m.

Између Златибора и Златара, као наставак кречњачког масива Чиготе, налази се планина *Муртеница*, са највишим врхом Бријачем (1.480 m). У кречњацима Муртенице су развијени површински облици: вртаче и увале. Кречњачка површ се простире од врела Клак до Златарског језера.

Планина *Јавор* је простран и шумовити масив са највишим Василијиним врхом (1.520 m). Главне реке су Увац са запада и југозапада и Моравица са севера. Дужина планине је 16 km.

Источно од Нове Вароши између падина Златара и јужних падина Јавора, налази се систем површи у оквиру којих су се развили мањи облици рељефа као што су суве речне долине, увале, вртаче, нормалне долине притока Увца, терасе на долинском странама Увца и његових притока.

Клисуре Увца се истиче по атрактивности и лепоти. Подручје се одликује изузетним геоморфолошким феноменима тј. репрезентативним облицима флувиокарстног и карстног рељефа. Јединствена је по меандрима и њиховом броју. У кречњачким стенама развијен је карстни рељеф (пећине, јаме и поткапине). Истиче се Ушачки пећински систем дужине 6.185 m који је уједно и највећи пећински систем у Србији, а чине га Ушачка пећина, Ледена пећина и Ушачки бездан. Систем има четири улаза од којих су два у кориту Увца. Уз Ушачки систем значајни су и Тубића пећина (798 m) и Безданска пећина (617 m) (Увац, специјални резерват природе – фаунистички резерват, Предлог за заштиту, 2006).

Геолошке одлике клисуре реке Увац односе се на подручје које захвата претежно узани појас око речног тока Увца и његових стрмих долинских страна, на потезу од ушћа Вапе у Увац, северно од Сјенице, до бране Радоињског језера, код села Радоиње. Овај узани појас се на неколико места шири, захваљујући долинама притока Увца: Вељушнице, Кладнице, Тисовице, Дубоког потока, Злошнице и подручје Радоиње.

У левој, долинској страни Увца, издвојена је Урсулска површ, висине 1.200 m, површ околине Буковика и површ Пећанског брда (1.150 m) у десној долинској страни. Површи су разбијене кањонском долином Увца и нормалним долинама притока. Скаршћене су слепим долинама, увалама и вртачама.

Највећи континуирани комплекси кречњачких стена налазе се у делу Радоињског језера, и узводно од Златарског језера, у делу Сјеничког језера и Ушачког пећинског система.

Пештерска висораван са Сјеничком котлином заузима централни део Старог Влаха и са свих страна је окружена планинама. У ширем окружењу су Голија, Поментник, Никоја, Хум, Мокра Гора, Мокра планина, Озрен, Јадовник, Златар и Мучањ. Планина Гиљева раздваја Сјеничку котлину од Пештерске висоравни висоравни и надовезује се на Јадовник и Озрен на северозападу односно Бихор на југу. Читава површ је таласаста са просечном висином 700-1.300 m, а на планинама до 1.700 m. Геолошка грађа је представљена мезозојским и кенозојским седиментима и стенама. Највише су заступљени тријаски кречњаци, мање пешчар и когломерат, пермтријаске старости (Номинација подручја Пештерско поље за Рамсарско подручје у Србији, 2006).

КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Туристичка улога климе проистиче из њених рекреативних својстава. Рекреативна улога се мења са повећањем надморске висине, већ на брдским подручјима (800-1.200 m), што је случај са већим делом подручја Западне Србије.

На климу овог краја утиче пре свега планински рељеф, испресецају речним долинама, нагнутим према северу и истоку. Гледано у целини, Западна Србија има претежно умерено-континенталну климу, са континенталним флувијалним режимом. Лета су умерено топла, зиме умерено хладне, а прелазна годишња доба дуга и блага. Падавина је највише крајем пролећа и почетком лета (у мају и јуну), док су најсувљи фебруар и октобар. Умерено-континентална клима јавља се на планинама мањих надморских висина, до 1.000 m, док планине средњих висина карактерише субалпска клима са прохладним летима и оштрим зимама. Котлине и речне долине имају извесне климатске специфичности. У зимском периоду услед температурне инверзије, температуре ваздуха у котлинама могу бити ниже од обода.

Овај предео је, у целини, изложен утицају ваздушних струјања са запада, што га чини нешто богатијим падавинама од источне Србије или великоморавске долине. Због близине мора, могла би се у овом крају очекивати блажа клима, али планински венци одвајају Западну Србију, на северу, од панонско-степских, а на југу од средоземних утицаја. Због тога што га од мора одваја виша област, крај има оштрију климу. Ипак, посредством долина, поменути утицаји се овде сучељавају и осећају, мада слабије. Маритимна клима, преко топлих јужних ветрова утиче на нагло топљење снега у пролеће и честе суше лети.

Климатске прилике слива Дрине су условљене сталним опадањем надморске висине, која се креће у распону од високих планина до Панонске низије. Због тога се и њен слив налази под утицајем различитих климатских режима. Усредњем току реке преовладава умерено-континентална клима, док у доњем сливу, ниже Зворника, она сасвим прелази у континенталну. Ове промене најбоље се запажају у годишњој количини падавина. Високопланински предели примају 2.000-3000 mm, средње планине око 1.500 mm, а ниске, од 800 до 1.000 mm атмосферског талога. Количина падавина, пак, смањује се низ њен ток, мада не и правилно, јер ту правилност нарушавају локални услови. Таква је и расподела падавина током године, при чему годишње количине равномерно расту од Шћепањ-Поља, где најсувљи месец добија 4,2% укупне годишње количине падавина, до Лознице, где је просек виши и износи 7,1%. Посматрано у целини, слив Дрине у просеку годишње прима 1.030 mm падавина и по томе спада у богате токове.

Мачва има повољну умерено континенталну климу у већем делу, док су њени низијски делови на северу под утицајем панонске континенталне климе, а брежуљкасто-планински југ и југозапад имају планинску климу. Када је клима у питању Мачва има одлике умерено континенталне климе са топлим летима и хладним зимама између којих су прелазна годишња доба, мало свежије јесени и влажнија пролећа. За ово подручје карактеристична је неповољна количина падавина (600-750 mm) услед чега је дефицит вегетационих падавина знатан (250-300 mm). Суше у вегетационом периоду су јако честа појава у Мачви. Три месеца на подручју Шапца се могу означити сушним (јул, август и септембар), два семиаридним (октобар и април), четири хумидним (новембар, децембар, фебруар и март) и један перихумидни (јануар).

Како је Мачва простор отворен према северу, истоку и западу, то су ветрови из тих праваца најчешћи. У годишњем просеку, најзаступљенији ветрови у Шапцу су из северозападног правца. Главна ваздушна струјања иду кроз сремско-мачванска „врата“, између Цера на југу и Фрушке горе на северу. Ове струје код Шапца добијају правац северозапад-југоисток, услед скретања долине Саве и отворености према долини Колубаре на југоистоку. Средња брзина ветра износи 1,1 m/s. У јануару, најјачи је ветар северозападног смера 1,7 m/s, а најслабији североисточни 0,4 m/s. У јулу јачина ветра више долази до изражаја - најјачи је северозападни са 2,2 m/s, а најслабији јужни са 0,4 m/s. У јулу се источни ветар или кошава не јавља.

Град се јавља просечно 1,3 дана годишње. Падање града карактеристично је за топле летње месеце, најчешће у јуну - просечно 0,4 дана.

Просечан број дана са маглом у Шапцу је 31 дан. Магла се јавља у свим месецима, најчешће у јануару (5,6) затим октобру и новембру (5,4), и у децембру (5,3 дана). Магла, као и облаци, за време вегетације спречава ноћну радијацију а тиме ублажава позне пролећне и ране јесење мразеве. С друге стране, магла смањује светлосни и топлотни утицај Сунца на биљке, што нарочито неповољно делује на шљиве и винограде.

Ваљевски крај има релативно стабилну, умерено-континенталну климу, са извесним специфичностима, које се манифестују као елементи субхумидне и микротермалне климе.

Средња годишња температура ваздуха у Ваљеву је 11°C. Најхладнији месец је јануар, са средњом температуром ваздуха од -0,2°C, а најтоплији, јул са просечном температуром од 21,4°C. Највиша икад забележена температура је била 42,5°C а најнижа - 29,6°C.

Ваздушни притисак у Ваљеву показује знатну променљивост, са највећом средњом вредношћу у октобру и јануару, 998,3 и 998,0 mb, а најмањом у априлу 993,3 mb. Екстремне средње месечне вредности ваздушног притиска су 1010,3 mb у јануару и 985,5 mb у децембру.

Релативна влажност ваздуха у подручју Ваљева, са средњом годишњом вредношћу од 74,6 % указује на умерену влажност ваздуха.

У просеку, Ваљево има укупно 198,9 сунчаних часова годишње, односно 44,8% потенцијалног осунчавања, са најсунчанијим месецом јулом (281,8 h) и најоблачнијим, децембром (68,6 h).

Падавине у Ваљевском крају имају обележје средњеевропског, подунавског режима годишње расподеле. Средња годишња висина падавина у Ваљеву износи 785,7 mm; најкишовитији месец је јун са 100,1 mm, а најсувљи фебруар са 45,9 mm. Снега у Ваљевском крају просечно има 30,9 дана. У великом делу колубарског и тамнавског слива, средња годишња учесталост дана са снежним покривачем је до 40 дана. Просечан први дан са снежним покривачем у Ваљеву је 1. децембар. Просечан последњи дан са снежним покривачем у Ваљеву је 16. март, а на највишим теренима после 1. маја.

Идући ка вишим надморским висинама температурна разлика ваздуха између летњег и зимског периода се повећава, што се објашњава већом количином утрошене топлоте на топљење снега у вишим надморским висинама и обилнијим падавинама у пролеће.

Захваљујући планинским врховима Златибора, који не прелазе 1.500 m, висораван је отворена ваздушним масама из разних праваца које у себи носе различите термичке и друге особине. Клима овог подручја припада умерено-континенталном типу, са утицајем планинске климе. У ваздуху се налази висок проценат кисеоника и озона који су условљени оваквим географским положајем. На великим висинама, изнад овог подручја долази до сударања и прожимања ваздушних маса које продиру из Средоземља и са Карпата. Климатска погодност се огледа и у умерено хладним зимама (најнижа средња температура у јануару $-3,4^{\circ}\text{C}$) и благим летима без тропских врућина (највиша средња температура у августу $16,8^{\circ}\text{C}$). Јесен је топлија од пролећа. Просечна дневна температура на Златибору износи око 18°C . У природне, лековите чиниоце убрајају се чист и сув ваздух, низак ваздушни притисак и изражено ултравиолентно зрачење (преко 2.000 сунчаних сати годишње).

Клима Таре са метеоролошко-климатског становишта је занимљива, јер се изнад ове планине сукобљавају топлије ваздушне струје, са југа, са хладнијим које долазе из правца севера што условљава нестабилно време. Клима има карактер континенталне планинске климе (варијанта влажније субалпске климе), а одликује се прохладним летом, доста хладном зимом и незнатним колебањима температуре ваздуха (Мартиновић, 1995).

Клима Златара је субпланинска и нешто је повољнија у односу на златиборску. Има свежа лета и благе зиме. Јесен је топлија од пролећа. Средња годишња температура ваздуха износи $7,4^{\circ}\text{C}$. Релативна влажност ваздуха је 75%, а магле и ветрови су ретки. Захваљујући густим четинарским и брезовим шумама погодан је за превенцију, лечење и рехабилитацију оболелих од кардио-васкуларних обољења, поремећаја артеријског притиска и побољшање вида.

Пештер се одликује умерено-континенталном климом, модификованом утицајем планинске климе, јединствене на Балкану, због чега га зову и Балкански Сибир. Ово је зими најхладнија област, са минималном температуром од -39°C . Ово је предео оштре и сурове климе, коју карактеришу дуге зиме. Пролеће и јесен, у односу на лето и зиму, знатно краће трају, па су климатске промене нагле. Просечна годишња температура износи 7°C , што утиче на развој специфичне вегетације. Лета се одликују великим температурним амплитудама дана и ноћи. Појава ноћних мразева карактеристична је током летњих месеци.

Температуре зимских месеци у југозападној Србији су променљивије од летњих, што је последица продирања хладних и топлих ваздушних маса. Период са средњим дневним температурама преко 15°C , који се сматра летњом туристичком сезоном, износи 82 дана годишње на Златибору, 78 у Пожеги и 41 у Сјеници (у периоду од 15.5. до 30.9.). На овој територији мразни дани се јављају од новембра до марта са максимумом у јануару, а мали је број дана са просечном температуром испод -10°C . Код нижих планинских предела (800-1.000 m) овај период траје два до три месеца. На планинама са преко 1.000 m ове температуре се јављају у току тромесечног периода (децембар-март).

Струјање ваздуха је доста изражено, али су жестоки и олујни ветрови ретка појава. Североисточни ветар је најјачи у периоду октобар-мај када снижава температуру ваздуха. Југозападни и јужни ветрови се јављају од јесени до пролећа и доносе топле ваздушне масе, тако да зими ублажавају хладноћу, а лети повећавају температуру ваздуха. Најчешћи ветрови у околини Пожеге су северозападни и источни. Источни ветар је уједно и најбржи ($2,4\text{ m/s}$). На пределу Златибора најчешћи су југозападни и северни ветрови, а најређи је западни ветар. Највећу брзину од $4,4\text{ m/s}$ има јужни ветар. На простору

Пештерске висоравни најчешћи су ветрови из правца севера, северозапада, југоистока и југозапада, при чему је југозападни ветар и најбржи (3,9 m/s).

У току године, највећа релативна влажност је у децембру (Пожега 86%, Златибор 85%, Сјеница 84%) што је последица обилних падавина и ниских температура у том периоду, а најмања вредност је у априлу (Пожега и Златибор) и јулу (Сјеница) када су и средње температуре ваздуха највише. Ваздух је умерено влажан, средња годишња влажност ваздуха је 75,8%, са малим годишњим колебањима. Релативна влажност ваздуха је већа у јесен него у пролеће што, такође, одступа од правила јер је у јесен температура виша. Лети је ваздух сув (72,8%), а зими умерено влажан (81,0-84,7%). У току дана се јављају колебања релативне влажности ваздуха, тако да је он највећи у 7, а најмањи у 14h.

Средња годишња облачност износи 5,6 десетина покривености неба. Најмању средњу месечну облачност имају јул и август (5,0 и 4,6 у Пожеги, 4,5 и 4,6 на Златибору и 4,8 и 4,7 у Сјеници), док највеће (6,5 и више) имају зимски месеци, јануар и децембар. Режим облачности је различит у различитим висинским појасевима. Најмању облачност има околина Ужица, а највећу околина Пожеге. За Пожегу је карактеристичан велики број дана са маглom. Магле је највише у септембру, а последица је температурна инверзија.

Просечна годишња количина падавина у југозападној Србији је 813,5 mm. У Пожеги и Сјеници највише падавина се излучи у мају и јуну (на Златибору и у јулу). Кише падају током целе године, град углавном у летњим месецима (мај-септембар), снег пада од октобра до маја, али се дешава да падне и ван овог периода. Просечно се задржава 95 дана у години на Златибору, 120 до 150 дана на Тари, а на Златару 80 до 120 дана. Летње падавине се излучују у облику јаких пљускова праћених грмљавином.

ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Хидрогеографски мотиви на простору западне Србије су заступљени језерима, рекама и термоминералним изворима.

Реке су најраспрострањенији туристички мотиви, али туристичку атрактивност добијају захваљујући особинама воде и на могућностима за купање, спортовима на води, риболову, акумулацијама за туристичке сврхе и активностима на обалама.

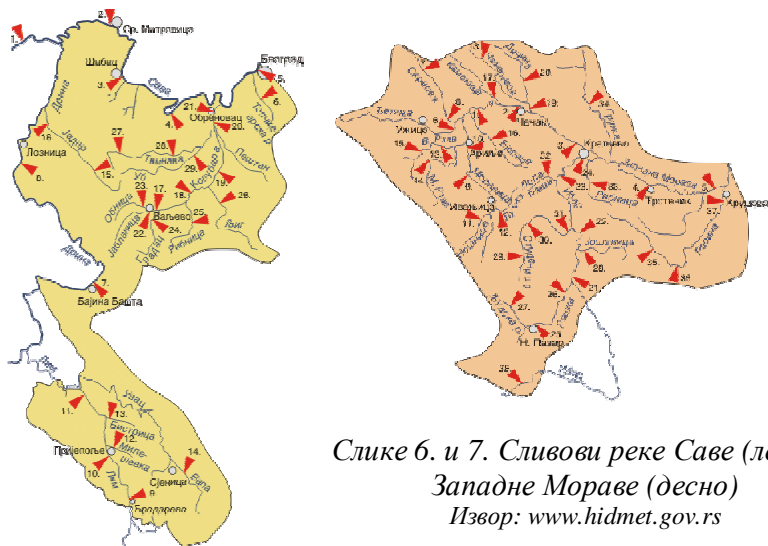
Сви водотоци на простору западне Србије припадају црноморском сливу. Подсливу Саве припадају дрински и колубарски хидролошки рејон, док реке југозападне Србије, углавном, припадају западноморавском хидролошком рејону.

Река Сава настаје из две планинске реке: Саве Долинке и Саве Бохињке. Од њиховог спајања, у близини Радовљице, па све до утицања у Дунав у Београду, дужина реке Саве износи 945 km, док заједно са својим дужим изворним краком, Савом Долинком, њена укупна дужина износи 990 km. Просечан протицај на ушћу у Београду је 1.700 m³/s. Слив реке Саве је највећи слив југоисточне Европе, укупне површине од приближно 97.713,20 km² и представља један од најважнијих подсливова у сливном подручју реке Дунав, са уделом од 12% (Група аутора, 2010).

Површину слива Саве, поред Србије, деле још: Република Словенија, Република Хрватска, Босна и Херцеговина, Република Црна Гора, док се занемарив део површине слива такође протеже и на Републику Албанију. Даље низводно, река Сава у близини Београда прима још две важне притоке с десне стране: Колубару и Топчидер.

Слив реке Саве је веома значајан због своје изванредне разноврсности крајолика и биодиверзитета. У њеном сливу се налазе највећи комплекси алувијалних мочвара и великих равничарских шумских подручја. Река Сава је пример реке са још увек нетакнутим плавним подручјима, која ублажавају поплаве и подржавају биодиверзитет у истим.

Због еколошке и културалне вредности мочвара, прибрежне земље су, у складу са Конвенцијом о мочварама од међународног значаја нарочито као станишта птица мочварица, или такозваном Рамсар конвенцијом, одредиле шест подручја у сливу реке Саве. Ова значајна подручја у Србији су: Обедска бара и Засавица. По ободу Мачве се налази више рукаваца, мртваја и старача који представљају напуштене меандре Саве и Дрине.

Слике 6. и 7. Слинови реке Саве (лево) и Западне Мораве (десно)
Извор: www.hidmet.gov.rs

Веће притоке Саве су Засавица, Битва, Јерез, Бела Река, Думача и Вукодраж. Њихов хидрографски чвор је на Церу, а оне које теку кроз Мачву углавном прате стара корита Дрине или Саве (такозване жураве).

Река Дрина је највећа и најважнија од свих притока Саве. Њено сливно подручје се протеже у четири државе: Црну Гору, Босну и Херцеговину, Србију и веома малим делом у Албанију. На подручју Западне Србије, поред реке Дрине, овом сливу, од већих река припадају: Увац, Лим и Јадар са притокама.

Дрина углавном тече од југа ка северу у меридијанском правцу пробијајући се кроз масиве који се пружају попречно на њен ток. Врло битна карактеристика Дрине је често лактасто скретање тока, па се уочава прелазак у сасвим супротан правац. Ова скретања су нарочито уочљива на потезу од Вишеграда до Зворника.

Када је реч о попречном профилу треба рећи да је Дрина, пробијајући се кроз планинске масиве, чију основу претежно чине тријаски кречњаци, усекла дубоку и узану долину, која на појединим местима има изглед кањона. Пресецајући планински масив Тара-Звијезда, Дрина је усекла један од најлепших кањона, дужине 25 km и дубине око 800 m (Лазих, 1952). Река има протицај од 54,4 m³/s. Температура воде јој је 8,7-16,3°C, без мириса и са мало труња. Боја воде је углавном зелена, па су је људи често називали „зеленика“ или „зеленка“.

У хидрографској мрежи Златара истичу се реке Лим, Увац и Бистрица, од већих река, а Златарска река, Милешевска река, Дубоки Долски поток, Косатичка река и Лошница од мањих водених токова.

Река Лим у дужини од 220 km протиче кроз Црну Гору, Албанију, Србију и Босну и Херцеговину. Изворе у Црној Гори испод највишег врха Црне планине, Маглића (2.142 m), свега неколико километара од извора Таре, протиче кроз Плавско језеро и улива се у Дрину између Горажда и Вишеграда.

Лим настаје у плавско-гусињској котлини и из ње тече ка северозападу у клисуру Сутјеску, после које излази у Беранску котлину. Река затим прелази у Тивранску клисуру из које се отвара Бјелопољска котлина, после које почиње Дубраковачка клисура која на крају прелази у прави кањон дугачак 11 km са висином страна до 550 m. Позната је и као Куманичка клисура, а у њој се данас налази државна граница између Србије и Црне Горе.

Сама река формира композитну долину у којој се наизменично смеђују клисуре и котлине, а област око ње се назива Полимље. Данас је река позната као једна од најатрактивнијих река за сплаварење. Река после примања Увца прелази у вијугаву долину која прво улази у Републику Српску, да би се вратила у Србију и, на крају, недалеко од Рудог трајно ушла у Републику Српску. Непосредно после Рудог река се лагано спушта ка Дрини и на висини од 299 m се улива у Вишеградско језеро код места Међеђа. Река је на свом ушћу широка 90 m, а дубока 5 m.

Најинтересантнија притока Лима је река *Милешевка* која је, од изворишног тока до средњовековног града Милешевца, усекла долину под називом кањон реке Милешевке. Оно што је карактерише су дивљина, суровост, врлетност, дубина (на појединим местима и преко 300 m), чије се стране готово вертикално спуштају према речном дну. Над стеновитим коритом ове реке, уздиже се стасита и вижљаста реликтна биљка – Панчићева оморика. Јединствена и ретка птица у свету – Белоглави суп, настањује ове пределе нетакнуте природе.

После Пријепоља отпочиње нова клисура која са мањим котлинастим проширењима траје до ушћа реке Увац.

Река Увац извире на 560 m висине на планини Озрен, 16 km јужно од Сјенице. Дужина тока износи 119 km, а површина слива 1.334 km². Средњи протицај, за период 1960-1990. године, износи 11 m³/s. Воду добија са падина које чине развође слива Увца и Јавора према Рзаву и Моравици (слив Западне Мораве), Голије према Рашкој (слив Ибра), и Златара према Лиму. Увац има карактер изразито планинске реке у фази активне ерозије. Располаже значајним хидропотенцијалом, па су на његовом току изграђене три хидроелектране због којих су и створена три вештачка језера: Увац, Златарско и Радоињско, тако да река Увац данас, практично, не постоји (Станковић, 2000).

У горњем току, најважнија притока је река Вапа. Након састава са Вапом, Увац скреће ка северу-северозападу и спушта се испод нивоа Сјеничке висоравни. Река најпре меандрира по кречњачкој површини, а затим спушта меандре и настају „спуштени меандри“ који су нарочито изражени у клисурама Молитва и Орловац. Од ушћа Вапе до Тисовице, Увац нема великих притока, а међу значајније спадају Лешница, Кладница, Вршевина и Тисовица са десне, а Чајак и Вељушница са леве стране реке.

Основна карактеристика свих притока Увца је да су кратке и са доста променљивим водостајем. Бројни кратки токови са израженим падом и стеновитим коритима погодни су за спортски риболов и боравке у природи. На многима су изграђене воденице од којих су се данас одржале само по неке, па се чине напори за њихово обнављање.

Ширина Дрине код Бајине Баште износи 140 m, а дубина се креће у распону 1,5-12 m. Обилује водом у пролеће, а у јесен и зиму јој је најнижи водостај. РН вредност се креће до 2,7, што Дрину чини водом друге класе. Богата је рибом (око 40 врста), што је осим зелене боје, чини веома атрактивном за развој риболовног туризма. На територији Западне Србије, значајније притоке су јој: Рогачица, Бели Рзав и Дервента.

Дрина је река са низом атрибута привлачности, међу којима се истичу: чиста вода, композитна долина, богатство рибом, вештачка језера уз хидроелектране, могућности сплаварења и кајакарења (Дринска регата), богатство културно-историјских споменика у гравитационој сфери реке... На целој територији Округа, једино би се река Дрина, према наведеним обележјима могла сврстати у самостални туристички мотив.

Средњи и горњи део тока реке Дрине, према термичком режиму воде, нису погодни за купање (температура воде у августу је 14,2°C), док је њен доњи ток погоднији за купање (август 19,7°C и јул 18,9°C) (Ромелић, 2001).

Најмању целину, у сливу реке Дрине, представља слив доњег тока Дрине низводно од Зворника у дужини од 91 км, где је, од већих притока, присутна река *Јадар*.

Колубара настаје од Обнице и Јабланице, 1 км узводно од Ваљева. У Саву утиче источно од Обреновца. Дуга је 86,4 км, а површина њеног слива је 3 641 км. Има широку алувијалну равну, која достиже ширину и до 3 км. Мали генерални пад реке Колубаре од 0,15% и велика количина наноса узроци су неустаљеног тока реке. Производ тога била су честа меандрирања реке, при чему се стварао велики број мртваја и замочварених терена.

У Колубару се, на територији Ваљева, улива река *Градац*. Градац је река понорница која извире испод планине Повлен и има клисурасто – кањонску долину дужине 22,7 км. До Ћелија, Градац тече кроз клисуру, прави извештан лук око манастира и одлази према Ваљеву, где се улива у Колубару. Дубина клисуре износи просечно 150 – 200 м, а највећа је у узводном делу, где износи преко 300 м. Стране клисуре су стрме, често вертикално одсечене, представљене кречњачким литицама.

На територији града Ваљева, присутан је велики број кратких речних токова који се уливају у Колубару (Бања, Љубостиња, Рабас). Остале притоке Колубаре су: Тамнава, Љиг и Пештан.

Река Ђетиња припада црноморском сливу хидрографског система реке Дунав, и представља њену притоку трећег реда (Марковић, 1995). Укупна површина слива износи 486 км². Дужина реке, рачунајући и изворишни крак, Братишину реку, износи 75,4 км. Ђетиња има велики пад, у просеку, за цео ток 14,3‰. Просечни годишњи водостај износи 49,73 см. Просечни годишњи протикај је 5,25 м³/с (Дукић, 1978).

Ђетиња настаје у северном делу Креманске котлине спајањем Братишине реке, Коњске реке и Ужичког потока на 712 м. Ове саставнице извиру на источним и југоисточним падинама планине Таре (Марковић, 1995). Након постанка реке следи клисура дуга 4 км. После клисуре, на почетку Биоштанске котлине, код Црвенског вира у реку Ђетињу се улива с десне стране Селачка река, а потом тече Ђетињском клисуром која се протеже све до Севојна у правцу запад-исток, чије се стрме стране дижу и до 400 м изнад нивоа реке. Овде је Ђетиња изградила епигенију, тј. усекла своју долину у вишем терену од чвршћих стена, а не у нижем и мекшем земљишту. Најдужи (око 10 км) и најживописнији део клисуре је од Биоске до Ужица (поље Турица). То су: Стапарски и Сињевачки теснаци названи по оближњим селима са леве стране Ђетиње.

Друга по величина притока, река *Сушица*, је десна притока Ђетиње извире на северозападном ободу Златибора у месту Преседо, где настаје од неколико мањих извора.

У сливу Ђетиње се уочавају три врсте извора: нормални, контактни и крашки. Нормални извори јављају се у вододрживим стенама и њих има у подручјима која су изграђена од ових стена (Јелова гора). Контактни настају на контакту између кречњака у повлати и вододрживих стена у подини. Ови извори су чести у подручју слива. Крашких извора има знатно мање од нормалних и контактних, али су знатно веће издашности. Од понорница је најпознатија Мумлава код Љубиша.

Од врела, највећи број их је на површи Поникава и Стапара: Врело у месту Оставе у Биосци и Сокановића врело у Биосци (оба у сливу Ђетиње) и Доње Сушичко врело у сливу Сушице. У околини Ужица налазе се Курђубића (Прљевића) врело и Ивановића врело (оба у сливу Криваје, притоке Сушице) (Марковић, 1998).

Моравица је десна саставница Западне Мораве. Извире из врела Глава Мораве на западним обронцима Голије. Долина јој је композитна: у горњем току реке дубока и уска, а у средњем има два ерозивна проширења – Ивањичко и Ариљско поље. Између њих је

Манастирска клисура. Као и већина планинских река, има малу дубину (0,4-1,5 m). Најзначајнија притока, од укупно 47 притока Моравице, је Велики Рзав (Марковић, 1995).

Са Моравицом, Ћетиња се састаје у најнижем делу Пожешке котлине, у Ташти пољу, код села Лековића мост, на 302 м.н.в., градећи Западну Мораву (Марковић, 1995). Значајна притока Ћетиње је река Скрапеж.

Међу **језерима Западне Србије** најзначајнија су вештачка, изграђена за потребе водопривреде, пољопривреде или електропривреде, јер природних језера на овом подручју, нема. Имају туристичку функцију преко туристичко-спортске рекреације и туристичког саобраћаја.

За подручје подрињског дела Западне Србије, од значаја за развој туризма су: Перућачко језеро, језеро Заовине и Зворничко језеро.

Перућачко језеро, површине 12,5 km², дужине 54 km, добијено је преграђивањем Дрине бетонском браном дужине 461 m и висине 93 m са акумулацијом од 340 милиона m³ воде. Дужина језера износи око 54 km, најмања ширина од 150 m, а највећа ширина око 1.000 m. Перућачко језеро се налази на 290 m. Највећи део језера се налази у кањону реке Дрине који почиње 7 km од бране хидроелектране „Бајина Башта“. Због стрмине обале, дубина језера на само пар метара од саме обале достиже просечну дубину од 3 до 8 m. На овом језеру постоје могућности за развој риболова и спорта на води. Језеро је станиште младице, мрене, клена, плотице, шарана, скобаља, сома и лињка. Језеро је погодно и за купање. Хотел Језеро, стациониран поред пута Бајина Башта-Вишеград, омогућује и стационарни боравак гостију који посећују језеро и планину Тару.

Изградњом **броне Лазихи** формирано је реверзибилно језеро на Белом Рзаву које се звездасто разлило у најнижим деловима села Заовине. Брана је висока 130 m, а највећа дубина језера је 80 m. При максималном нивоу ово језеро на 870 m и 150 милиона m³ воде, даје изванредан визуелни ефекат. Међутим, честе осцилације нивоа језера умањују могућност коришћења у туристичке сврхе. У акумулацијама евидентирано је 14 врста риба, представника 6 фамилија: поточна пастрмка, калифорнијска пастрмка, скобаљ, клен, мрена и др.

Зворничко језеро је површине око 8,1 km² (1.300 ha), запремине 90.000 000 m³ воде, а дубоко је до 39 m. Просечна дубина језера износи 5 до 8 m. Дужина језера износи око 25 km, најмања ширина од 200 m, а ширина око 3 km. Зворничко језеро се налази на 140 m висине. Језеро се дринским кањоном протеже узводно од Зворника и Малог Зворника, до ушћа Велике реке у истоименом селу општине Мали Зворник. Бројне ерозије и наноси су створили већа или мања острва и полуострва у језеру. У приобаљу језера постоји велики број викенд кућа и туристичко угоститељских објеката. Језеро је погодно за летовање, спортско-рекреативне активности на води и риболов. Погодно је и за сплаварење, рафтинг, пловидбу и пливање. Језеро је, заједно са реком Дрином, станиште пастрмке, липљена, младице, клена, мрене, шкобаља, сома и штуче. Језеро је станиште и дивљих патки (глувара).

Језеро Увац је хидроакумулационо језеро настало подизањем бране између села Акмачићи и Буковик. Брана је дугачка 160 m, а висока 110 m. При максималном водостају, језеро достиже дужину до 20 km (акумулира 212 милиона m³ воде). При минималном водостају, када језеро акумулира 42 милиона m³ воде, достиже дужину од 12,3 km. Површина језера износи 6,1 km². Ширина му је 500 m, а највећа дубина 10 m.

Најнижа измерена температура воде језера износи -11°C. Температуре ниже од 0°C бележе се у зимским месецима, а највиша у јулу када износи 16°C. Овако ниска температура језерске воде неповољно утиче на купалишну сезону која почиње када је температура воде изнад 18°C (Станковић, 2000).

Године 1952. завршени су припремни радови за изградњу хидроелектране **Кокин Брод**. Услед исељавања житеља из села Кокин Брод и уклањања њихових насеобинских

остатака, брана са радом почиње 1962. године. Изградњом бране која је висока 83 m, а дугачка 1.264 m, настало је Златарско језеро које је добило назив по истоименој планини. Језеро се налази на надморској висини од 880 m, а његов басен акумулира 250 милиона m³ воде. У највећем делу, ширина језера износи 50-70 m док у појасу код бране, његова ширина износи 1.200-1.500 m. Површина језера износи 7,25 km², максимална дубина 75 m, а обала је дугачка 50 km.

Температура језерске воде креће се у интервалу од 3,5°C (јануар) до 20,9°C (јул). Температуре више од 18°C бележе се и у августу и септембру што омогућава отварање купалишне сезоне. Услед велике осцилације језерског нивоа и честих промена положаја обалске линије, до сада, ништа битно није учињено на развоју купалишног туризма (Станковић, 2000).

Најповољнији услови за туристичке активности су непосредно поред бране јер је овај део најприступачнији (поред пута Ужице-Нова Варош). Купање је могуће око 60 дана годишње, али недостају уређена купалишта (Станковић, 2000).

Радоињско језеро је компензационог карактера и налази се низводније од поменутога два. Смештено је на 810 m изнад нивоа мора. По запремини од 4 милиона m³ воде, спада у ред мањих, вештачких језера у Србији. Језеро је дугачко 11 km, а највећа дубина износи преко 30 m. Ширина водене површине износи 300-500 m. Обалска линија дугачка је 25 km. Језеро се формира од воде коју добија из Златарског језера, а служи за снабдевање хидроелектране Бистрица. Вода коју искористи Бистрица слива се у језеро Потпећ и она се опет користи у истоименој хидроелектрани.

Радоињско језеро карактеришу ниске температуре воде јер воду добија са велике дубине Златарског језера где се температура креће 10-12°C. Како представља компензациони басен за хидроелектрану Бистрица, вода се овде не задржава дуго, што, с једне стране, онемогућава њено интензивније загревање, али, с друге стране, условљава стабилну обалску линију са незнатном амплитудом водостаја. Температура воде у летњим месецима достиже 18°C па се на језеру могу видети бројни купачи. Радоињско језеро карактерише постојаност боје коју у највећој мери чине зелени тонови. Изражена је и већа провидност, 3 до 4 m. У околини језера нема већих насеља по му је и положај према исходиштима туриста неповољан (Станковић, 2000).

Изградњом бране хидроелектране Потпећ на Лиму настало је и прво вештачко језеро на Лиму, **Потпећ**. Брана је висока 46 m, а дугачка 215 m. Просечна надморска висина језера износи 435,6 m, односно 437 m при максималном водостају. Због клисурастог склопа долине Лима, језеро има издужен облик и пружа се до Пријеполја. Језерски басен акумулира 42,8 милиона m³ воде. Карактерише га релативно мала ширина (до 50 m). Језеро је дугачко 17-20 km и дубоко до 40 m. Амплитуде водостаја износе 10 m. Најнижи водостаји карактеристични су за летње месеце што онемогућава развој купалишног туризма. Интензивна ерозија у сливу Лима засипа језеро вученим наносом што онемогућава развој спортског риболова. Како се језеро формира притицањем расхлађене воде Радоињског језера, а и услед ниске температуре реке Лим, карактеришу га веома ниске температуре. Температура ваздуха виша од 25°C јавља се током 80 дана у години што указује на дугу купалишну сезону (Станковић, 2000). Поред језера пролази магистрални пут Ужице – Бистрица – Пријеполје (источна обала) и пруга Београд-Бар (западна обала). Самим тим, обала је на више места представљена бетонским зидовима, што, уз немогућност развоја спортског риболова и купалишног туризма, ово језеро чини потпуно туристички неатрактивним.

У Врутцима на реци Ћетињи (12 km узводно од Ужица) направљено је акумулационо **језеро Врутци** 1984. године. Акумулација спада у ред вишенаменских, пошто поред привредног значаја (снабдева Ужице и Севојно пијаћом и индустријском водом), има и заштитну улогу тј. задржава поплавни талас који настаје после великих

падавина, задржава наносе, односно онемогућава транспорт наноса са сливног подручја, а има улогу и у „оплемењивању“ малих вода на делу тока низводно од бране. Надморска висина језера је око 700 m. Брана има висину од око 80 m и дужину од 240 m. Само језеро је дуго око 8 km. Вода у језеру је изузетно чиста, погодна је за купање од средине маја до средине септембра. Од рибљих врста заступљене су: беовица (зека), кркуша, клен, крупатица, бодорка, деверика, скобаљ, пастрмка, бандар, бабушка, шаран, толстолобик и сом. Просечна температура воде у летњем периоду је 25 °C.

У центру Краљевих Вода на Златибору налази се вештачко језеро саграђено у туристичке сврхе које поред естетске има и излетничку функцију. Језеро је изграђено током реализације Првог петогодишњег плана од 1947-1951. по пројекту инжењера Миладина Пећинара. Објекат је завршен у фебруару 1948. године. Језеро је изграђено на потоку Обудовица. Ово летње купалиште је постало препознатљив декор највећег туристичког насеља на Златибору. Окружено је пријатним стазама за шетње и клупицама за одмор гостију са правом заслужујући назив *Златиборско море*.

Друго, веће вештачко језеро - *Рибничко језеро*, изграђено је између Рибнице и Водица, испод Шаиновца. Служи за водоснабдевање Златибора и Чајетине. Како језеро представља хидроакумулациони објекат за водоснабдевање, није предвиђена његова купалишна, спортско-рекреативна и излетничка функција, мада га туристи и становништво околних места користе као рекреативно-излетишну зону (пикник, купање, пецање). Због неуређености обалног дела и недостатка осталог садржаја, језеро за сада има вредност само као допунски туристички мотив.

На ширем подручју Ваљева налази се неколико језера, вештачких акумулација, које су настале преграђивањем мањих бујичаних водотокова земљаним бранама.

Језеро „Поцибрава“ или познатије као *Петничко језеро*, налази се у истоименом селу на 5 km од Ваљева. Ово је мало језеро површине неколико хектара настало преграђивањем 2 мања потока са просечном дужином око 4 m, а највећом око 11 m. Обале су приступачне и због близине града доста је посећено. У близини је и спортско-рекреативни центар Петница са отвореним базеном и теренима за рекреацију.

Каменичко језеро налази се близу пута Ваљево-Лозница, 22 km од Ваљева изнад села Ваљевска Каменица. Језеро има површину од око 17 ha. Ово језеро са просечном дужином између 6 и 7 m врло је богато рибом. Лове се шаран, сом и смуђ. Идеално је место за камповање и уживање у риболову.

Језеро Палуви је једно од најатрактивнијих језера ваљевског краја, удаљено 40 km од Ваљева. Вештачко језеро површине 150 ha настало 70-тих година преграђивањем речице Кладнице, а водом се снабдева из многобројних потопљених бунара и извора. Просечна дубина језера креће се између 1 и 2 m. Доминантна риба на овом језеру је бабушка, крупни шаран, деверика, а од грабљивица бандар и штука. Језеро је угодно за меч риболов који упражњава мали број риболоваца а на брани се повремено одржавају такмичења.

Термоминерални извори са својим термалним, хемијским и атрактивним својствима као што су висока температура воде, укус, минерални састав, лековита својства и друго, привлаче велики број туриста.

И у доба Византијског царства знало се за лековита својства неких данас, најпознатијих бања Србије. Користила их је властела али и народ средњовековне Србије, док су неке као Трепча и Овчар бања биле метоси српских манастира. Пошто су освојили овај део Балкана, Турци остављају трагове свог присуства у многим бањским местима. Крајем 19. и почетком 20. века бање постају све популарније међу српским индустријалцима, трговцима, али и писцима, сликарима и другим уметницима, што доприноси да наше бање постају све популарније и интересантније за туристе.

Након II светског рата, бање се убрзано развијају, граде се већи смештајни објекти и лечилишта, те се бање све више оријентишу као места за опоравак, али то не умањује њихову привлачност као места за забаву и разоноду.

Бања Ковиљача је смештена у северозападном подножју планине Гучево, на надморској висини од само 128 m. Од Лознице је удаљена шест, а од Зворника 19 km. Бања Ковиљача се раније називала Смрдан бања (Смрдан бара), јер су се њене минералне сумпоровите воде разливале по јаругама и заударале, нарочито лети. Лековите воде Ковиљаче користили су још стари Римљани, о чему сведоче руине града Градац над Бањом и град Скочић на супротној страни Дрине. Белешке хроничара указују да су минералне воде Ковиљаче коришћене кроз векове. О Ковиљачи 19. века писали су познати путописац Канић (1860. године) и Вук Караџић, који је Бању често посеђивао и истицао лековитост њених вода. Први смештајни капацитети изграђени су 1858. године, током владавине Михајла Обреновића. Бања се је почела значајно да се развија за време владавине Петра I Карађорђевића, који је у близини резиденције коју је имао у бањи, изградио модерно „Сумпорно купатило“. Током двадесетих и тридесетих година прошлог века, бања је у потпуности изграђена и оформљена као бањско лечилиште. Бања постаје позната и по „Курсалону“, објекту изузетне лепоте, у коме је отворена и прва коцкарница.

Бања има поликлинику и апотеку, а изнад бањског насеља налази се Санаторијум за коштано-зглобну туберкулозу. Интензивно изграђивана у предратно доба и модернизована после II светског рата, Ковиљача се уврстила у водеће бање, како по балнео-урбаној физиономији, тако и по посети болесника и туриста. Уз то, Ковиљача је једно од наших највећих бањских насеља са преко 10.000 становника.

Бања Ковиљача има више извора сумпоровите и гвожђевите воде, као и лековито блато. Сумпорна вода се црпе из три бунара. „Нови бунар“ даје око 165 l сумпоровите воде у минути, температуре 19°C. Бунар „Вук Караџић“ даје у секунду преко 25 l сумпоровите воде, која је топлија (28°C). Оба бунара снабдевају водом велико бањско купатило. Сумпоровита вода трећег бунара са температуром 19°C користи се за пиће. Гвожђевита вода температуре 15°C истиче из чесме „Војвода Анта Богићевић“ и користи се за пиће. У лечилишту постоји и гвожђевити кисељак „Јордан вода“, који народ назива „Бакарна вода за очи“. Тај извор садржи више гвозђа, али има нешто нижу температуру (14,5°C). „Јордан вода“ се користи за испирање очних капака и лечи калар слузокоже очију. Спада међу јаке гвожђевите, алкално-киселе воде. Трећи извор гвожђевите воде температуре 11°C налази се у Гвожђевитом купатилу. Над њим је подигнут базен.

Термални извори Бање Ковиљаче убрајају се у хипотерме, а дају минералну воду различитог састава: сумпоровиту и гвожђевиту, односно сулфатичну, карбонатну, земноалкалну и муријатичну. Гвожђевите воде Ковиљаче су и радиоактивне. Сви хипотермални извори се јављају у раседној зони долине Дрине на контакту са Гучевом.

Бања Ковиљача има четири купатила - Старо сумпоровито купатило и Ново сумпоровито купатило са мушким и женским одељењем, затим Гвожђевито купатило и Ново блатно купатило. Купатила имају базене, каде, просторије за презнојавање и одељења за масажу и одмор. Лечење се обавља купањем и пијењем сумпоровите и гвожђевите воде и блатним облагањем. Испирање, инхалирање и масажа су допунски видови лечења.

Радаљска Бања удаљена је 12 km од Малог Зворника и 21 km од Лознице. Налази се у долини истоимене речице, на надморској висини од 350 m, у подножју планине Борање. Удаљена је осам километара од магистралног пута Лозница - Мали Зворник.

Лековита вода Радаљске бање припада категорији алкалних, сумпоровитих хипотерми и може да се користи за лечење запаљенског реуматизма, реуматског артритиса и Бехтеровљеве болести, дегенеративног реуматизма, артроза и спондилоза и ванзглобног реуматизма и др. Радаљска Бања поред сумпоровите воде, има и посебан

извор чија вода повољно утиче на очи, уклањајући очну мрену и последице ретинопатије дијабетике, истовремено делујући на побољшање вида код здравих особа. Посебну улогу у лечењу дијабетеса има лековита минерална вода, која се конзумира пре оброка, а у лечењу реуматских обољења помаже топла купка у 12 специјално инсталираних када.

Бања Љиг се налази у склопу варошице Љиг. Географски положај бање је изванредан, налази се у подножју планине Рајац (868 m), обронака Ваљевских планина, на надморској висини од 152 m. Бањски комплекс се пружа уз реку Љиг до реке Качер. Удаљена је 87 km од Београда, 35 km од Ваљева и 40 km од Горњег Милановца на магистралном путу Београд-Подгорица.

На основу резултата добијених анализа, утврђено је, да термална вода припада категорији слабоминерализованих, натријум, магнезијум, хидрокарбонатних, сулфидних хомеотерми. Минерална вода се може примењивати код: реуматизма, кожних болести, неуропсихијатријских болести, болести гастроинтестиналног тракта и обољења периферних крвних судова.

Простор око вручакних извора је од давнина био насељен. Из тих периода датира постојање вручакне „дивље“ бање, која је трајала све до 1935. године, када је **Бања Врујци** претворена у лечилиште. По предање каже да је у Бањи некада био двор јунака Топлице Милана, побратима Милоша Обилића. Милан се прозвао Топлица - по реци која тече кроз Бању.

Прво купатило у бањи, „Живојин Мишић“ подигнуто је у периоду од 1935. до 1938. године и имало је два базена (за мушкарце и за жене). У 1953. години уз сваки базен је дозидана по једна свлачионица.

Бања се од I светског рата до данас развила у модерни спортско рекреативни центар. Врујци имају термалне изворе сумпоровите и слабо редиоактивне воде, као и лековито блато. Извориште лековите воде Бање Врујци има пет главних и неколико споредних врела спојених отокама. Температура воде је, у просеку, 26°C, са издешношћу од око 60 l/s. Поред вода, у Бањи се јављају и воде које износе из дубине најфинији муљ, богат минералним и радиоактивним материјама.

Вода бање Врујци има терапијску вредност купањем као допунско средство лечења код неурастенија, неуротичне анксиозности, опсесивно-компулсивних поремећаја, хипохондрије, психосоматске неурозе, професионалне неурозе и хипертензије.

Бања Бадања се налази у северозападној Србији, код села Доње Бадање, у Јадру, у долини реке Цернице. Смештена је на надморској висини од 180 m у подножју ниске планине Иверак. До Бање се долази магистралним путем - Београд - Шабац, преко Текериша или путем Шабац - Лозница - Ваљево, са скретањем код места Завлака.

Лековитост вода је позната још из 19. века. Бања има два извора, сумпоровити и гвожђевити. Сумпоровита вода има јачу минерализацију и спада у хипотерме (14°C). Гвожђевита вода такође спада у хипотерме са температуром од 12°C. Ове воде се убрајају у слабо алкалне. У Бањи Бадања се лече: реуматска обољења мишића и зглобова, нервна обољења, гинеколошка обољења, анемија и општа слабост организма.

У кањону Великог Рзава, у атару села Висока, налази се топли извор минералне воде - **Височка бања**. Вода истиче из подземног колектора (језера) по принципу спојених судова, и под сопственим притиском проналази отворе у стенама где је најмањи отпор, а то је најнижа тачка у кањону Рзава. Истичући из колектора, претходно загрејана у дубљим слојевима и избијајући на површину, меша се са речном водом и хлади се. Овакав тип кањонских извора је „музеј природних термалних раритета“, једини ове врсте у Србији и бившој Југославији. Посебно су ретке „висеће терме“, извори у стенама, изнад корита реке. Температура воде је око 27°C а припада категорији калијум-магнезијум-хидрокарбонатним, олигоминералним, хипотермалним водама. Бања је од давнина

позната по томе да лечи реуму, срчане тегобе, нервна обољења и значајно побољшава вид.

Прибојска Бања је била позната Римљанима и народу средњовековне Србије. По легенди, краљ Урош, звани Храпави, излечио се у овој Бањи, па је у знак захвалности близу лековитих извора подигао задужбину - манастир Светог Николе, који је више познат као манастир Бања којег је почетком 14. века обновио Стеван Дечански.

Бања је удаљена 5,5 km југоисточно од Прибоја. Лежи на 530 m надморске висине, те спада и у ваздушна леčiliшта. Има више термално-минералних извора, али нису сви каптирани. Над јачим извором подигнута је Стара бања са једним базеном, а над слабијим извором изграђена су три базена Нове бање. Јачи извор даје у секунди 43 l воде температуре 37°C, а капацитет слабијег извора је 15 l/s, са температуром воде у базенима 36,5°C. Издашност свих лековитих извора прелази 80 l/s. Вода је без мириса и укуса, акратотерма, а по хемијском саставу слабо радиоактивна, индиферентна хорнеотерма земно-алкалног типа.

Лековита вода се пије, али више користи за купање. Лечи хронично запаљење зглобова и мишића реуматичног порекла, затим неуралгије, запаљења периферних нерава, полинеурите, нарочито ишијас, болести женских гениталија, као и последице озледа костију и мишића, реконвалесцентна стања и малокрвност. Вода која се пије добро регулише варење и пробаву. Лечење се обавља у стационару Центра за рехабилитацију „Прибојска Бања“, применом савремених метода лечења и рехабилитације.

Бања Радовашница (225 m. н. в.) са главним извором термоминералне сумпоровите воде Стублине, у долини речице Врбовице, припада локалитетима изразитијих балнеолошких одлика, због великог значаја минерализованог блата. Користила се за лечење реуматизма, али је последњих деценија замрла.

Испод Маљена, Сувобора и Влашића је доста природних и вештачких извора термалних и минералних вода, специфичних по минералним, гасним и хемијским и физичким особинама. Најпознатији термални извори су Љишке термалне воде, Угљокисела вода у Горњем Црниљеву, извори киселе воде у Огланеновцу и Голој Глави, а термоминерални извори у Петничком пољу, петнички извор Бања, Санковић, Горњи Лајковац, Калањевци, Моравци, „Дивља Бања“ у Петници....

У Мокрој Гори поред реке Камишине налази се извор минералне воде, Бела вода, а лечи кожне и очне болести. Овај извор се помиње и у легендама и причама овог краја. Коришћен је још у време Турака, а анализа воде извршена на Институту за рехабилитацију је потврдила њену лековитост. Познати локалитети са термоминералном водом леже и дуж корита реке Ћетиње (Стапарска и Биоштанска бања).

У месту Рожанство, уз реку Приштевицу, нарочито је интересантна Тошина бања (позната и као Бања Вапа). Као лековита, вода је од давнина коришћења за обољења коже, слузокоже и очију. На том месту је започета изградња туристичко-бањског објекта, али је градња обустављена тако да је објекат запуштен. Температура воде је 17°C.

У долини реке Рибнице, недалеко од њеног ушћа у Црни Рзав, налази се неколико извора лековите воде, у народу познате као „беле“ воде.

Северно од Сјенице, у селу Чедово, на десној обали реке Вапе, налазе се термални извори. Локалном становништву познати термоминерални извори су Бањица и Бања, удаљени од Сјенице 4 km. Налазе се на 986 m н.в. Вода са тих извора обогаћена је ситним песком и мехурићима гасова. Температура воде Бањице је 26°C и због тога зими не мрзне. Ову воду користе реуматични болесници и тврде да осећају значајно здравствено побољшање. Имајући у виду ту чињеницу, неопходно је испитати његову лековитост.

ПЕДОЛОШКИ СУПСТРАТ

Геолошки састав земљишта Мачванског округа је разноврстан, низијски крајеви и долине су прекривени плодним алувијалним земљиштем и погодни су за ратарство и повртарство, док на брежуљкастим теренима преовладавају параподзоли, што условљава и бављење становништва сточарством и воћарством.

На подручју Шапца и околине заступљени су следећи педолошки типови земљишта: чернозем, ливадска црница, ритска црница, алувијум, гајњаче, мочварно глејно земљиште, минерално барско земљиште и параподзол. Заступљени типови земљишта пружају одличну основу за развој пољопривредне производње, нарочито у Мачви.

На неким педолошким типовима и варијететима земљишта због нерегулисаног воденог режима дошло је до процеса забаривања (деградације). На овим површинама неопходно је предузети мере санације путем регулације водног режима пре свега одводњавањем, како би се отклонио узрок даљег погоршања производног својства земљишта.

Цело подручје Златиборског округа је покривено скелетним и скелетоидним оподзољеним земљиштем. Подзола, нешто плоднијег, има само у долини Моравице. Подзол је главно тло и у долини Малог Рзава, у његовом средњем доњем току, као и у долини Великог Рзава, нешто узводније од места где прима Мали Рзав, па до ушћа у Моравицу. Алувијално-денудационе акумулације, као ни подзол, немају велико пространство. Има их у пожешкој котлини, после спајања Ђетиње и Скрапежа и њиховог утока у Моравицу, и низводније уз ток Западне Мораве. Други реон овог земљишта је у долини Дрине, у целом долинском појасу од Растишта и низводно. У долини Пилице, ово земљиште се простире на исток све до Дуба, и у долини Рогачице све до њеног лактастог скретања (Савић, 1989).

Због великих падова земљишта постоји већи рејон бујичних подручја. Овом подручју припада већи део долине Скрапежа све до пожешке котлине. Бујична подручја се јављају и дуж пута Пожега-Ужице, северно од тока Ђетиње, као и дуж пута Пожега-Чачак до Овчарско-кабларске клисуре. Ових подручја има и око реке Рогачице, пута Кремна-Вардиште где се спушта у долину Великог Рзава, средњег тока Малог Рзава, као и средњег Лима, на његовој десној страни, између Пријепоља и Прибоја (Савић, 1989).

БИОГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ

Ово је брдско-планинско земљиште у коме шуме заузимају око 42% површине, а пољопривредна површина 51% територије. Разлике у висини и климатским одликама појединих делова, затим слабије продуктиван педолошки супстрат у најнижим долинским и котлинским деловима, учинили су да постоје и разлике у вегетационом покривачу између појединих делова Западне Србије.

Када је у питању природна *вегетација*, њу данас углавном чине шуме и планински пашњаци. До 500 m н.в. углавном су култивисане површине, до 700 m су заступљене врбе, тополе, јове и багреми, преко 800 m гаје се култивисане биљке, али је то свакако појас јабуке, крушке и шљиве. Преко ових висина су шумски рејони. До 1.000 m су заступљене листопадне шуме (граб, кестен, храст, брест, јасен, цер и клен) на које се до висине од 1.200 m надовезују мешовите (црни бор, бреза, јасика, млеч, оморика и липа) (Савић, 1989).

До 1.500 m расту бели бор, јавор, буква, јела и муника. Изнад овог ката углавном су заступљени смрча и пашњаци обрасли жбуњем. Готово на свим катовима гаје се говеда, свиње и живина, а овце само у вишим.

У биогеографском погледу, Западна Србија припада динарској провинцији илирског подрегиона, средњеевропског региона.

У Мачви шумске биљне заједнице су се развиле у зависности од надморске висине и климатогених земљишта, од барске иве, до храста лужњака и граба. У северном делу заступљене су шуме топола и врбе, у централном лужњака и граба, а у јужном делу Мачве храстова сладуна и цера и шуме лужњака и жутиловке. Са порастом надморске висине од севера према југу повећава се шумовитост, богатство и сложеност шумских екосистема.

На речним терасама у долинама Дрине и Саве као и њихових притока у Мачви, пре привођења ових терена култури, расла је шума храста лужњака. Она је представљена већим бројем варијетета, од влажних до сувих. Најчешћа варијанта је са јасеном која се налази на забареном алувијуму који се плави. Најниже је размештена фитоценоза свих ових врста - шума храста лужњака, пољског јасена, пољског бреста и беле тополе. Шума лужњака и граба налази се на нешто већој висини од претходне у јужном и југозападном делу Мачве, десно од пута Шабац - Лозница.

У саставу наведених типова шума заступљене су следеће врсте: багрем, брест, бели јасен, липа, пољски јасен, бели граб, клен, бели глог, трнина, и друге. Ове шумске врсте расту на алувијуму са дубљом подземном водом, на ливадском земљисту, смоници и гајњачи, који се срећу на нижим оцедитијим теренима.

Од некада развијених шума данас се у Мачви могу наћи само појединачна стогодишња стабла лужњака липе и багрема, који служе само као сведоци некадашњег шумског покривача на овом подручју.

Мочварна вегетација је представљена са две асоцијације: *As. Scirpeto - Phragmitetum* и *As. Sparganieto - Glycerietum fluitanatis*. Представници ових хидрофита срећу се у барама и мочварама дуж Дрине и Саве као и тамо где је подземна вода стално висока и где преовлађују барска и мочварна земљишта. Они насељавају баре Засавицу, Рибњачу, Поповицу, Широку бару, Јовачу и дуге у Мачви.

Неке врсте су заштићене као природне реткости и уврштене су у први том „Црвене књиге“ флоре Србије. Реч је о врстама: борак, језичасти љутић и ребратица.

Вегетација равничарских ливада и пашњака јавља се на оцедитијим и сувљим стаништима око река Дрине, Саве и доњих токова њених притока. Велике површине ливада су последњих деценија у Мачви претворене у оранице.

Шуме на територији Ваљевског краја припадају Подрињско-Колубарском шумском подручју. У дрвном фонду доминирају лишћари. Од врста дрвећа најзаступљенија је буква. Подручје Ваљева обилује разним биљним врстама. Дивчибаре су познате по ливадама са меком травом. Четинарске шуме су од највећег значаја, те се најчешће јављају бели, црни бор, јеле, смрча, клека и планинарски бор. Од листопадног дрвећа су најзначајнији: буква и бреза, бели јасен, храст, цер и др.

Уз Дрину и њену околину, могу се пронаћи биљке које представљају ендемите Србије и Балкана, као што су: жалосни стружник, халачија, паштричка облоглавка, босанска дивизма, дервентски различак или пријатна кандилка.

Висораван Златибора данас је скоро цела под пашњацима. Од шума остале су висоравни око Црног Рзава – само раштркана стабла белог бора. Најраспрострањенији екосистем су пашњаци, тј. ливаде (сувати, закоси, луке) на којима расте чак 120 врста различитих трава, од којих многе имају лековита својства (линцура, ива, хајдучка трава, мајчина душица, кичица) (Ђенић, 2003).

Од 21.555 ha под шумама највише је заступљен црни и бели бор, а у вишим пределима смрча и јела. Нешто мање има брезе и храста (углавном до 600 м.н.в.). Шумске

површине, које нису преовлађујуће, нуде нешто скромније могућности за станишта дивљачи и коришћење шумских плодова (Парк природе Златибор, Предлог за заштиту, 2005).

Вегетација на подручју Таре условљена је историјским, хидрографским и климатским комплексима, због чега су се овде развиле бројне реликтне животне заједнице. Подручје Националног парка Тара представља типично шумско подручје са разноврсном флором. Шуме заузимају 32.200 ha, што износи 48% укупне површине општине. Од шумске вегетације, преко 80% површине заузима мешовита заједница смрче, јеле и букве. У укупној шумској вегетацији постоји више од 40 различитих биљних заједница листопадног, мешовитог и четинарског типа. У долиномском појасу планине преовлађују обрадиве површине, девастиране листопадне шуме и шикаре, ливаде и пашњаци (Кунчак, 1999).

За време глацијације Тара је представљала рефугијум за многе биљне врсте па се у флори Таре јављају реликти као што су: Панчићева оморика, линцура, тиса, црни граб, јеремичак, златна папрат, маслиница...

Панчићева оморика је најважнији представник реликтних ендемита на овом подручју. Открио ју је наш познати научник Јосиф Панчић. Води порекло из терцијара када је заузимала велики ареал у Европи и деловима Азије. За време глацијације повукла се и ограничила на узан појас у области средњег тока Дрине у Западној Србији. Распростире се на надморског висини од 800-1.200 m у условима велике релативне влажности ваздуха и самог земљишта. Као дрво, оморика достиже висину 30-40 m, а у пречнику је 60 cm дебљине. Има право и витко стабло са пирамидалном крошњом.

На подручју Мокре Горе посебно су значајне чисте и мешовите шуме белог и црног бора. Захваљујући специфичној геолошкој подлози и клими насељава га богат биљни свет. Основна вредност Мокре Горе и Шаргана је очуваност ендемичких и изузетно ретких серпентинофитних заједница које се јављају на камењару и у клисурама (Предео изузетних одлика Мокра Гора, Предлог за заштиту, 2005).

Пештерска висораван има преко 350 биљних таксона, од којих су две степске биљне врсте *Scorzonera Purpurea* и *Dracoscephalum Ruischiana*, затим ендемични таксон *Crepis Dinarica* - који расте још у субалпским ливадама Проклетија и Шар-планине, *Gypophila Spergulifolia* – ендемит Србије и Албаније и други (Номинација подручја Пештерско поље за Рамсарско подручје у Србији, Међународни дани Рамсарских подручја, 2006). У прошлости су падине висоравни биле богате шумама. Доминанте врсте су биле бели бор, јела, смрека и клека, а од листопадних леска, бреза, дрен, граб, буква, јавор и врба. Неконтролисана сеча и недовољно засађивање, оштра клима и испаша стоке, учинили су да је мањи део ове територије покривен шумама, а већи под пашњацима и ливадама.

Литице клисуре Увца и притока Кладниоце, Вељушнице и Тисовице као и стрме обале вештачких акумулација, настањују ендемичне врсте као што су: *Eryngium Palmatum* Panč & Vis, *Scabiosa Fumarioidis* Vis & Panč и *Litium Cattaniae* Vis које су на прелиминарној Црвеној листи васкуларне флоре Србије (Увац, специјални резерват природе – фаунистички резерват, Предлог за заштиту, 2006).

Фауна Мачве припада панонском фаунистичком региону у коме живе средњеевропске и степске животиње. Са смањивањем шумског покривача опада и број животињских врста.

Најважнији представници животињског света су: лисица, зец, јазавац, вук, видра, ласица, срна, јелен, кртица, јеж, дивља свиња, хрчак, европска текуница, пацови, мишеви, обични твор, волухарица и други.

Стално сужавање и мењање природних станишта услед крчења шума, мелиоризације и исушивања мочвара и слично, затим хемизација пољопривреде, као и

нерационалан лов и риболов, јако су проредили неке врсте животиња. Упркос томе ово подручје је још увек флористички и фаунистички богато. Из прегледа биљног и животињског света Мачве, може се закључити да се ради о једном биогеографски сложенем и разноврсном подручју. Флористичка разноврсност и мозаичан размештај биљног света, одраз су разноврсних физичко-географских и еколошких услова.

Карактеристичне врсте птица су: врабац, велика сеница, сива сеница, црна врана, сива врана, гавран, бела рода, детлић, јастреб мишар, сврака, чавка, сива жуна, пругасти детлић, чворак, црноглава грмуша, црни кос, жути кос, дивљи голуб, гугутка, пољска шева, кукавица, препелица, пољска јаребица, фазан, сова, креја, кобац и друге.

Карактеристичне врсте водоземаца и гмизаваца су: барска корњача, шумска жаба, жаба кречетуша, даждевњак, мрмољак, слепић, шумски гуштер, зидни гуштер, змија белоушка и дуге. Риблиу фауну представљају шаран, штука, караш, смуђ, кечига, сом и др.

Дрину, баш као и њене притоке, одликује и богатство риблих врста. Од 47 врста из 14 породица риба, колико их има Дрина, у ендемичне спадају; светлица, која настањује горњи ток код Србиња, и црнка, која је нађена у Засавици, остатку старог тока Дрине код Мачванске Митровице. У балканске ендемите спада и неколико врста стонога, које насељавају пећинске локалитете у Подрињу, од којих су четири типа такође терцијарни реликти. Развијена је и орнитофауна, па се могу срести колоније дивљих патака и још десетак других врста птица, које обично насељавају простор око плићака и спрудова или се, бар, неко време ту задржавају.

Ваљевске планине представљају једно од 36 значајних станишта за птице од међународног значаја. На овом подручју се гнезди велики број ретких врста а нарочито грабљивица које су истребљене последњих деценија.

На Златибору живи 52% до сада познатих врста фауне на националном нивоу. Регистроване су и 54 врсте сисара (55,5% познатих врста), а укупан број врста познатих птица је 150. Овде живи и 14 врста водоземаца и гмизаваца и сви су на Црвеној листи угрожених кичмењака Србије. Фауна је богата и срећу се медвед, вук, лисица, дивља свиња, срна, зец, јазавац и друга ситна дивљач. Ретко се може срести и дивља мачка, а од заштићених врста срећу се видра, мала и велика лисица. Могу се запазити и бројне птице: фазан, лештарке, јаребица пољска и јаребица камењарка, препелица, јастреб кокошар, кобац птичар, сова, сива врана, сврака, креја, сојка, гавран, а међу грабљивицама пажњу привлаче орао крсташ и белоглави суп.

На Тари је регистровано 53 врсте сисара, 153 врсте птица и 40 врста риба (Орловић, Остојић, 2001). Од сисара који су уврштени у ловну дивљач нарочито су интересантни: зец, вук, лисица, медвед (посебна заштита), дивља свиња, дивља мачка, срна (посебна заштита), дивокоза (посебна заштита). Тара је један од најчувенијих шумских региона који представља прибежиште многих ретких птица. Ради очувања фауне птица у НП Тара се примењују стандарди познатоог ИБА пројекта. ИБА подручје „Тара планина“ (019) простире се на 36.000 ha и поред територије Националног парка захвата и источне делове планине према Златибору, све до Кремана, Мокре горе и Шаргана. Заштита птица је проузрокована чињеницом да су неке од њих потпуно истребљене у већем делу наше земље. Према строгом критеријуму овог пројекта, од укупно 46 врста птица по чијем присуству и бројности је Тара номинована као међународно значајно орнитолошко подручје, прихваћено је 6 врста, а њима припадају: сури орао, сиви соко, ћук, сива жуна, зелена жуна и вртна црвенрепка (Орловић, Остојић, 2001). Већина ових птица насељава високопланинске четинарско-лишћарске шуме.

У фауни сисара Мокре Горе истичу се 22 врсте прелиминарног списка за црвену листу кичмењака Србије (медвед, вук, видра, дивокоза).

Евидентирано је 60 врста птица од којих је 58 заштићено по разним основама: велики тетреб, орао змијар, планинска сеница и др. У погледу диверзитета птица, на овом

подручју евидентирано је чак 23% свих гнездарица Србије. Све врсте тринаест водоземаца и гмизаваца које настањују подручје су на списку црвене листе кичмењака Србије.

Темељну вредност клисуре Увца представља присуство популације једне од најређих врста лешинара код нас – Белоглавог супа (*Gyps Fulvus*). Половином 19. века врста је насељавала подручје целе Србије. Данас, малобројна колонија од 45 парова, највећа је на подручју Републике, али и централног Балкана. Белоглави суп, као медитеранска врста у подручју са континенталном климом, одржао се само у рефугијумима какви су кањонски и клисурасти делови Увца и његових притока. Овде се гнезде и друге ретке и угрожене птице грабљивице (сури орао, орао змијар и сиви соко) али и друге врсте птица (велики ронац, дрпавац и буљина).

Подручје обухваћено специјалним резерватом реке Увац, заједно са подручјем клисуре реке Милешевке, налази се на листи „Важна станишта птица у Европи“ под називом „Увац - Милешевка“ (Yu21SE). Рибљи фонд Увца обухвата врсте: поточна пастрмка, липљан, младица, кркуша, клен, мрена и скобаљ, а у доњем току, и шаран. У акумулацијама разноврсност риба је већа (10-11 врста) (Увац, специјални резерват природе – фаунистички резерват, 2006).

Велике водене површине Златарског, Радоињског и Сјеничког језера са околним ливадама и пашњацима представљају места на којима се окупљају и бораве бројне врсте птица у пролеће и јесен. Од представника фауне већи број врста је од међународног значаја. Присутне су ретке и угрожене врсте: рис, видра и слепи мишеви. Пећине Увца значајне су као станиште ендемичних врста инсеката, рода *Remyella*, *Duvalius* и стоноге.

На простору Пештерске висоравни, у фаунистичком смислу значајно је Пештерско поље са влажним, тресавским земљиштем, изузетно ретким и угроженим. У фауни сисара заступљено је 80 врста птица – грабљивице: змијар, соко ластавичар и сиви соко, и гнездарице: барски петлован, вивак, црвеноноги спрудник, траварка, жута плиска, пољска шева. Пештерско поље је значајно станиште за гњурце, чапље, патке, сиву ветрушку, барског петлића, барску куницу и чигру. Од сисара су најзаступљенији слепо куче и видра. Од рибље фауне заступљени су: пастрмка, младица, липљен, скобаљ и клен.

Воде Златиборског округа обилују великим бројем рибље фауне, што погодује развоју спортског риболова. Од 40 врста риба најзаступљеније су: младица, поточна пастрмка, липљан, сом, клен, скобаљ, кркуша, шаран и друге.

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ

Најранија прошлост Западне Србије везана је за појаву људске врсте током дилувијалне епохе квартарног доба, која у археолошкој периодизацији одговара палеолиту, недовољно је истражена и наговештена подацима добијеним рекогностицирањем терена, тако да би тек будућа систематска истраживања могла дати нова сазнања. Најстарији типови људских станишта на овом подручју су откривени у селу Потпећ, источно од Ужица (Зотовић, 1989).

ЗАПАДНА СРБИЈА КРОЗ ИСТОРИЈУ

Археолошка налазишта у **Шапцу** и околини потврђују да су на овом простору постојала насеља још у младем каменом добу, а да су од почетка нове ере овде били Римљани. Током трајања немањичке државе, у 13. и 14. веку, Шабац је био у њеном саставу и припадао је Мачванској бановини. Из тог периода датира и име Мачва, које данас означава плодну равницу која се простире од Шапца ка Дрини, а некада је означавало име града. Није утврђено где се тај град налазио, јер никакви материјални остаци нису сачувани. Неки историчари помињу могућност да је он био поред Саве, низводно од данашњег Шапца, па се чак доводи у везу постојање овог града са престоницом краља Драгутина који је владао овим просторима почетком 14. века. Поуздано се зна да је овај српски краљ имао летњиковац у Дебрцу, 25 km низводно Савом од Шапца, чији остаци постоје сачувани и данас.

Током средњег века, на месту данашњег Шапца постојало је словенско насеље под именом Заслон, што је означавало брег, узвишење, или заклон од водених непогода. Постојање овог насеља забележено је у дубровачким списима из 1454. године. У другој половини 15. века, после пада тадашње Србије под турску власт, Турци овладавају и овим крајевима. Године 1470. на погодном месту, где се обала Саве благо уздиже, а недалеко од ушћа речице Камичак у Саву, Турци подижу тврђаву, не много велику по димензијама, али снажних и високих бедема. Са кулама истуреним према Сави она је, кроз векове, представљала снажно упориште према турском супарнику у борби за превласт на Балкану - Угарској, и касније Аустроугарској. Турци новосаграђеној тврђави и граду који је око њених зидина настајао, дају име Бејерделен, што у преводу са турског значи „онај који удара са бока“. Тако лоциран и утврђен град био је значајна турска испостава из које се могло лако упадати у угарску територију, контролисати саобраћај Савом и вршити успешно низ других војних функција.

Током неколико наредних векова Шабац је више пута прелазео из турске под аустријску власт и обратно. Током периода владавине једног или другог царства, једне или друге културе, град је мењао свој изглед. За турске владавине, а она је заправо прекидана само на релативно кратке временске периоде, био је то типични оријентални град, са уским прљавим улицицама, малим занатским радњама са шепенцима и са више џамија са витким минаретима. За цео период под турском владавином не може се у ствари ни говорити о правом граду, јер се живот одвијао углавном у тврђави и око ње.

Један од разлога за слабији развој градског насеља је и конфигурација терена. Сава и речица Камичак чинили су природну препреку развоју насеља, као и мочварно тло које се простирало јужно од Саве и физички одвајало појас око тврђаве од благо уздигнутих тераса на простору где се данас уздиже град Шабац. Баир (брег, узвишење) једна је од

најстаријих градских насељених зона, био је раније повезан са тврђавом дугим дрвеним мостом који је премошћавао водоплавни терен. На Баиру су, једни насупрот других, живели Турци и Срби.

Већи историјски значај за Србе Шабац добија са избијањем Првог српског устанка 1804. године. У његовој околини одиграло се неколико значајних битака између Турака и српских устаника. Најзначајнија је свакако била битка на Мишару, 1. августа (13. по новом календару) 1806. године. Мишар, село удаљено 6 km од Шапца идући ка Београду, било је поприште славног боја у коме су Срби предвођени Карађорђем Петровићем до ногу потукли силну турску војску Кулин Капетана. Ту су се храброшћу истакли многи српски јунаци, а нарочито Милош Стојичевић - Поцерац, Јаков Ненадовић, Стојан Чупић - Змај од Ноћаја, поп Лука Лазаревић, прота Смиљанић и Цинцар Јанко. Слепи песник и гуслар Филип Вишњић је поводом ове славне битке певао једну од најпознатијих српских епских песама - Бој на Мишару.

Поробљена српска раја, бар за кратко, ослобођење од турског јарма дочекала је 27. јануара (8. фебруара по новом календару) 1807. године, када су Турци предали Шабац устаницима под Карађорђем. Тако је после 300 година ропства коначно дочекана слобода. Она се на жалост, губи пропашћу Првог српског устанка, али је њен значај за развој града и полет који је он добио био невероватно велики. Развој и нарастање Шапца од тог времена незауостављиво напредује.

Готово идиличну слику прекида страховита катастрофа оличена у Првом светском рату. Велике војне операције које су се током четири ратне године догађале на овим просторима, као и крвожедна освета аустроугарске солдатеке због изгубљених битака на бојном пољу, кулминирале су страховитим страдањем Шапца и његове околине. Град је порушен, попаљен и опљачкан, села у околини такође. Народ што побијен, што расељен, измрцварен и оболео, у великој материјалној беди, са болном радошћу дочекује слободу 1918. године. Од предратних 14.000 становника, једва да је у животу остало 7.000, а и број постојећих кућа је био више него преполовљен. Непријатељ није поштедео чак ни шабачку цркву.

Колика је утеха што се овај град опет издвојио у Србији, али сада по страдалаштву, и по своја три јединствена ордена добијена за ратне заслуге: француски Ратни крст са палмом (1920), Чехословачки Ратни крст (1925) и Карађорђева звезда. После свог великог пострадања Шабац је назван, као пандан славном француском граду „Српски Верден“.

У непосредној близини града, на обронцима планине Цер, догодила се чувена Церска битка, августа 1914. године. Величанствена победа српске војске под командом генерала Степе Степановића, који тада бива унапређен у звање војводе, прва је савезничка победа у Првом светском рату.

У периоду између Првог и Другог светског рата он је ипак успевао да се развија и расте, и то пре свега, захваљујући веома развијеном занатству, трговини, пољопривреди... Пред сам крај тог периода, 1938. године, у Шабац је премештена хемијска индустрија „Зорка“ која је дотле радила у Суботици. Она ће обележити каснији вишедценијски период развоја града и постати готово синоним за Шабац. Како се после највећих катастрофа живот ипак наставља даље, тако је и Шабац наставио свој послератни живот у новој држави и у нешто измењеним околностима.

Та промена огледа се највише у чињеници да се државна граница сада померила знатно на север, а Шабац је остао у унутрашњости. Неке привилегије, које је до тада имао, неповратно су нестале и капитал се више није у оној мери сливао у овај град. У периоду који обухвата крај 19. и почетак 20. века, Шабац даје неколико значајних личности из области културног и научног стваралаштва. Истичу се Стојан Новаковић, Др Лаза К. Лазаревић, Јанко Веселиновић, Милорад Поповић - Шапчанин и други. После тек нешто

више од две деценије мира и спокоја, ратни ужас поново захвата Европу, па самим тим и Шабац.

Други светски рат свом својом жестином срушио се и на ове просторе, и већ у првој ратној години Шабац жестоко страда. Септембра 1941. године Немци брутално протерују око 5.000 Шапчана у сремачко село Јарак, где су били смештени у импровизованом логору. Са тог „Крвавог марша“, како је касније назван, многи се никад нису вратили кући. Током рата у Шапцу је постојао концентрациони логор кроз који је за четири ратне године прошло око 25.000 грађана. Укупне жртве које је овај град дао током Другог светског рата износе око 7.000 људи. Слобода је коначно стигла 23. октобра 1944. године.

Историчари нису сасвим сигурни да ли је на месту данашње **Лознице** било римско утврђење *Ad Drinum* или такође римски град *Genesiz*. У оба случаја ова насеља била су у римској провинцији Далмација којој је припадало Подриње. Да је Подриње било насељено и пре Римљана сведоче археолошке ископине са неколико локалитета. У Новом Селу откривен је локалитет Липовац из старијег неолита, који припада старчевачкој култури. На прелазу из старе у нову еру подручје данашње Лозница је ушло у састав Римског Царства. У почетку је било у провинцији Илирик, а касније на граници провинција Далмација и Панонија, које су се додиривале на Церу и Влашићу.

Миран римски живот почели су од 3. века да угрожавају упади варварских народа из Паноније. Тада су страдали Косанин Град, Видин Град на Видојевици и Градац у Бањи Ковиљачи. Поделом Римског царства 395. године подручје Лознице је припало источном делу. У 6. веку почели су напади Словена и Авара на Византијско Царство, па је Цар Јустинијан Први (527.-565.) подигао на северној граници и у унутрашњости велики број утврђења да би зауставио нападе. Почетком 7. века Словени су населили крајеве јужно од Саве и Дунава, па самим тим и подручје општине Лозница. Од прве половине 11. века северозападна Србија је поново потпала под власт Византијског Царства. У другој половини 12. века подручје Лознице потпада под власт Угара који су у првој половини 13. века организовали Мачванску бановину. Њу је као угарски зет добио српски краљ Драгутин.

Приближавањем угарском Краљу Жигмунду, Деспот Стефан Лазаревић добио је почетком 15. века у посед Мачванску бановину. После смрти Деспота Стефана Лазаревића његов наследник Ђурађ Бранковић задржао је северозападну Србију под својом влашћу.

Лозница се први пут помиње у повељи краља Милутина, када је Катарина, супруга Милутиновог брата Драгутина, подигла оближњи манастир Троношу (1317. године).

Падом Србије 1459. године северозападна Србија је доспела под турску власт. У новој административној подели Османлијске Царевине, Лозница је припала Зворничком санџаку који је основан 1477. и 1483. године, са седиштем у Зворнику, а Зворнички санџак је улазио у састав Босанског пашалука. Релативно миран живот поремећен је аустријско-турским ратом од 1683-1699. године. После Султановог пораза код Беча 1683. године освојена су многа места у Србији, а међу њима Београд, Шабац, Ваљево, Зворник и Лозница. После 1669. године уследила је турска одмазда. Већ 1717. насеље се на овом месту помиње као паланка и име је вероватно дошло од речи „лозица“ због великог броја винограда. Као град, насеље Лозница формирало се 1834. године, годину дана после припајања Кнежевини Србији када је извршена и детаљна обрада по катастарским плановима. Те године Лозница постаје окружно место за Јадар, Рађевину и Азбуковицу.

Поред мушке основне школе која са прекидима ради од 1795., 1858. добија и женску, а непотпуну Гимназију 1871. године. Са 557 књига и примарних 27 листова, од којих је један и на немачком језику, 1868. лозничка библиотека је по величини књижног

фонда на другом месту у Србији, иза београдске. Већ 1888. Лозница има новчани завод, штедионицу, суд, болницу.

Подриње је дуго било под турском влашћу у зворничкој нахији. Када је 1804. године букнуо први српски устанак Ђорђе Турчија повео је убрзо и народ овог краја у борбу против Турака. У марту 1808. ослобођени су цео Јадар и Рађевина. За Јадранског војводу постављен је Анта Богићевић. Чувен је Бој на Лозници октобра 1810. када су Срби под командом Анте Богићевића одбранили град од бројнијих и опремљенијих Турака. После ратних догађаја Лозница је остала у саставу Србије до 1813. године. После пораза у рату са Русијом, Турска је миром у Једрену 14.09.1829. признала Србији аутономију. Турска се обавезала да Србији врати шест нахија и границе из 1812., што је значило Јадар и Рађевину. То је остварено тек 1833. године. Те године је Кнез Милош Обреновић поставио за кнеза Јадра Ђурђа Јаковљевића.

Од 16. до 20. августа 1914. у чувеној Церској бици надомак Лознице, српска војска до ногу је потукла аустроугарску. Била је то прва победа савезника у Првом светском рату, а њен стратег Степа Степановић добио је чин војводе.

Друга битка у Првом светском рату у овом крају била је од 18-23.09.1914. на Мачковом камену.

Трећа Аустријска офанзива почела је 6.10.1914. општим нападом на Другу Армију која је држала положаје у доњем Јадру и Мачви. У биткама на Гучеву и Дрини после великих губитака српска војска се повукла на Колубару.

Лозница је ослобођена 2.11.1918. године. Стварањем Краљевине СХС из основа се променио положај Јадра. Од пограничног краја постао је срез дубоко у унутрашњости нове државе.

Миран живот становника Лознице прекинуо је Други светски рат. Октобра 1941. окупатори су у Драгинцу у знак одмазде стрељали 2.960 недужних људи, жена и деце. Лозница је ослобођена 23.09.1944. године. После ослобођења 1944. Лозница је имала око 3.000 становника.

Упоредо са развојем индустрије и изградњом привредних објеката, развија се град Лозница, са приградским насељима. Године 1964. урађен је генерални урбанистички план.

Плодна и брдима заштићена долина уз Колубару у **Ваљевском крају** од вајкада је пружала идеалне услове за живот, на шта указују на тлу града пронађени трагови боравка људских заједница још из времена млађег каменог доба. Током свих ових времена у ваљевској котлини су постојала насеља, али с обзиром да су се обављана само сондажна археолошка истраживања, и то на веома малим површинама, тешко је шта конкретније рећи о њиховом карактеру и простору који су заузимала у односу на данашње градско језгро, као и о континуитету постојања и о евентуалним старим именима.

Најстарији, до сада познати помен Ваљева под тим именом је, на основу једног документа из дубровачког архива, датиран у 1393. годину. О пореклу тог имена историјска наука још није рекла своју коначну реч. Постоји више народних легенди које, свака на свој начин, покушавају да дају одговор на то питање. По једној, Ваљево је добило име по „ваљарицама“, којих је било дуж обала Колубаре; друга име Ваљево везује за добру „ваљану“, земљу у ваљевској котлини; а по трећој легенди Ваљево је своје име добило по групи уморних избеглица, који су се, бежећи пред Турцима скотрљали, „сваљали“, са околних планина у котлину.

Међутим, од свих тумачења најзаснованије у научном смислу је оно по коме реч Ваљево представља присвојни придев старог словенског имена „Ваљ“. Тиме би Ваљево означавала посед, односно својину извесног Ваља. Ова хипотеза има и своје потврде у једној од народних легенди која помиње постојање неког Ваља, који је био власник прве кафане подигнуте на територији данашњег града, као и у постојању презимена Ваљевић.

У време првог познатог помена имена Ваљево, 1393. године, ово насеље је било већ увелико активан трговински центар средњовековне Србије у који су долазили трговци из Дубровника и ту оснивали своје филијале, да би преко њих откупљивали различите сировине које су транспортовали даље ка западу, док су ту продавали различиту луксузну робу набављану дуж обала Медитерана. Успон Ваљева, као и успон аутономне Србије, заустављен је 1459. године када је средњовековна српска држава дефинитивно освојена од стране Турске империје. Са променом феудалног господара живот у ваљевској котлини није у потпуности замро. Истина, уместо трговачких каравана кроз Ваљево су сада пролазиле турске војне јединице на свом походу ка Угарској, чије су се границе у то време налазиле само неколико десетина километара северно од Ваљева. Ипак, иако део једне муслиманске државе у првим деценијама турске власти, Ваљево је остало претежно хришћанско насеље. Разлог за то се пре свега мора тражити у чињеници да је, због близине непријатељске Угарске, хришћанско становништво пограничних области имало извесне привилегије, како не би бежало преко границе и пружало активну војну помоћ непријатељу. Међутим, већ од друге четвртине 16. века стање почиње да се мења. После велике турске победе над Угарима, 1526. године код Мохача, муслиманска империја креће у даљи поход у Европу, померајући своје границе на север, исток и запад. Тиме Србија, а са њом и Ваљево, постаје територија дубоко у унутрашњости царства. Самим тим турска империја више није имала разлога да и даље чува оне привилегије које је локални живаљ до тада уживао. Са њиховим укидањем почиње процес исламизације. Локално становништво, или прелази у ислам, или бежи даље на север. Они који нису то учинили падају у потчињен положај.

На место одсељеног локалног становништва досељавају се муслимани из удаљенијих крајева. Истовремено, са померањем границе, у Ваљево су створени сви услови за поновни процват трговине, а тиме и за даљи развој вароши. Изванредно сликовиту представу убрзаног развоја и исламизације која га прати пружају нам турски пописи из 16. века. На самом почетку тог процеса 1528. године у Ваљево има укупно око 600 становника, од чега је две трећине хришћана. Само три деценије касније, 1560. године, број становника се повећао за три и по пута (око 2.060), али у ствари, повећао се само број муслимана, док је број хришћана смањен, тако да је сада њихов однос 6 према 1, у корист муслимана (1528. године је у Ваљево било 71 хришћанска и 27 муслиманских кућа, а сада је број хришћанских кућа спао на 51, док се број муслиманских попео на 293). Овај процес исламизације је настављен и у следећем веку, тако да некадашњи хришћански трг постаје права оријентална касаба. Такву слику о њему је почетком 17. века оставио и познати француски дипломата и путописац Луј Жедеон, написавши да је Ваљево: „многољудно и пространо место, пријатно по великом броју вртова“. Сличну представу оријенталне насеобине је 1660. године оставио и чувени турски путописац Евлија Челебија помињући постојање десетак џамија, једног турског купатила и већег броја кућа окружених вртovima и баштама. У то време Ваљево се за два и по пута повећало у односу на стање пре сто година. Сада у њему има 870 кућа са око 5.200 становника. Поред тога Челебија је забележио да се Ваљево налази у долини, да заузима обе обале реке Колубаре која га дели на два дела. На једној обали је такозвана чаршија, пословни део града, са радњама и дућанима, док се са друге стране реке налази стамбени део. По свему судећи, Ваљево се тада налазило управо на оном месту где је данас његово најуже језгро, заузимајући као и данас обе обале реке. Међутим, реално је претпоставити да је у нешто ранијем периоду, пре Челебијине посете, када је у вароши било мање домаћинства, целокупан његов садржај био смештен само на једној обали.

Као што је померање границе даље од Ваљева изазвало његов брз развој, тако ће и поновно приближавање границе, узроковано слабљењем Турске и јачањем Хабзбуршке монархије, изазвати опадање. Са Великим Бечким ратом (1683-1699.) Турска је изгубила

велики део својих дотадашњих територија и њена граница према Хабзбуршком царству се опет усталила на само неколико десетина километара северно од Ваљево. Тиме су створен и услови да у свим следећим ратовима Ваљево и његова околина постану попреште зараћених страна. Тако је и било. Чак, после рата, који се завршио 1719. године, Ваљево се привремено нашло унутар нових граница аустријске царевине и поново је постало хришћанска варош, истина мања, са мање од 200 домаћинстава, али мора се водити рачуна да је овај њен развој почео скоро од нуле.

Пошто је већинско турско становништво сада напустило Ваљево, требало га је из почетка насељавати. У испражњено место је стигао нови живаљ. То су пре свега били Срби, како цивили, тако у војници, граничари, јер Ваљево је било погранично место са Турском, будући да се дуж планинских врхова, само пар сати хода од самог града, сада протезала нова гранична линија између две стално непријатељске државе. То је свакако утицало да нови развој буде знатно спорији. Ипак, поред Срба у варош се населио и извесни број немачких породица.

Војни планови сачувани из тих времена недвосмислено показују да се тадашње Ваљево простирало на обе обале Колубаре, на истом месту на ком се налази и данашње градско језго. Међутим, времена за дужи неометан развој није било довољно, будући да је већ почетком друге половине четврте деценије 18. века почео нови рат између Аустрије и Турске и на основу мира потписаног 1739. године Ваљево се поново нашло у оквирима Турске империје. Варош је опет била испражњена и почињао је њен нови развој, поново као исламска касаба. На почетку тога развоја, 1741. године, забележено је да у Ваљеву има 80 муслиманских и 11 хришћанских домаћинстава, са укупно око 550 становника. Већ четири деценије касније, 1784. године, Ваљево се повећало скоро пет пута, јер у њему тада има 400 муслиманских и 50 хришћанских кућа (око 2.300 становника).

Планови и описи града настали крајем тог века приказују нам насеље смештено на месту језгра данашњег града, на обе обале Колубаре, с тим што је, као и данас, већи део насеља био са леве стране реке. Управо у то време настала је данас најстарија сачувана зграда у Ваљеву, Муселимов конак.

Са почетком 19. века почео је и историјски процес убрзане трансформације већег дела територије Србије. Почела је Српска револуција са Првим устанком као почетном оружаном фазом. Већ 1804. године локално српско становништво је подигло побуну против турских господара и успело да ослободи велики део Србије. На тој ослобођеној територији је формирана посебна устаничка држава. Ваљево је било једно од првих насеља градског типа које је ослобођено. Тада, после скоро три и по века, оно поново постаје српски град у аутономној српској држави, али сталне борбе за очување независности и слабо развијена трговачко-занатска пракса међу српским живљем онемогућили су бржи развој овога града.

Српско становништво је вековима живело углавном по селима бавећи се скоро искључиво пољопривредом, препуштајући Турцима оне привредне делатности заступљене по градовима, те није имало потребе да у већем броју насељава ослобођену варош. Зато је 1808. године забележено да у Ваљеву има само 200 кућа са око 1.000 становника. Ипак, темељи данашњег хришћанског насеља су баш тада постављени. Истина, крајем 1813. године турска офанзива је успела да покори независну државу створену у Првом српском устанку и на кратко, муслимани су опет загосподарили Србијом и Ваљевом, али 1815. године је почео Други српски устанак. После само неколико месеци борби, устанак је завршен преговорима кроз које је Србија добила ограничену аутономију која ће у наредним деценијама, корак по корак, бити проширивана до потпуне независности. Иако, званично, и даље у оквирима турске империје, она хришћанска варош, створена током Првог српског устанка, и даље постоји.

Почетком тридесетих година, кнез Милош Обреновић је са турским државним органима постигао договор о повећању аутономије. На основу њега сви они Турци који су напустили своју имовину по Ваљево и другим сличним местима за њу су добили правичне накнаде, док Турци који су у тим местима остали и даље да живе, обавезали су се да своју имовину продају и да се настане, или само у градовима са тврђавама, или ван Србије. Тако и Ваљево поново постаје искључиво хришћанско место. Међутим од 1815. до 1830. године одлив турског живља из града је био далеко већи него прилив новог хришћанског становништва. Малобројни хришћани који су долазили били су углавном занатлије и трговци и стога су се насељавали само у оном делу града где је била чаршија, као својеврсна привредна четврт, значи на десној обали Колубаре.

Тако су, на месту где се и раније налазила ваљевска чаршија, постављени темељи данашњег Тешњара, старог, сада реконструисаног и ревитализованог трговачког и занатског дела некадашњег Ваљева. Истовремено, супротна, лева обала ове реке, на којој се раније не налазио онај већи, стамбени део насеља, постаје пуста. Управо из тих разлога је већ 1832. године кнез Милош Обреновић наредио да се са те стране подигне нова ваљевска црква. Кнез је знао да је црква центар урбаног живота у Србији и да ће убрзо око ње почети и са те стране да ничу и нове куће. Али, да тај развој новог дела Ваљева не би био стихички, кнез Милош је већ следеће 1833. године, док црква још није ни почела да се гради, послао у Ваљево инжињера који је на пустој ледини трасирао будуће улице дуж којих варош треба да се шири. Наравно, све то је дало велики подстрек даљем развоју насеља.

На почетку тога процеса, 1839. године варош коју су Турци напустили, а нови становници нису дошли на њихово место, имала је 873 становника, али само две деценије касније, пошто је ширење насеља на другу обалу узело маха, 1862. у Ваљево је регистровано два и по пута више људи, 2.150. Овакво повећање становништва је превазишло могућности које су у попуњавању простора нудиле оне 1833. године трасиране улице. Зато је 1855. године израђен нови план развоја модерног, ортогоналног Ваљева у коме се улице секу под правим углом.

Израда плана дугорочног развоја града представљала је важан импулс за убрзану модернизацију и европеизацију дојучерашње оријенталне вароши. Ваљево доживљава брз развој и број становника се вишеструко повећава. Поред повећања броја становника, напредак у другој половини 19. века је видљив и на другим плановима. У искључиво занатском насељу отварају се и први индустријски погони, стиже железничка пруга, електрична енергија, отвара се Гимназија, приказују се прве позоришне представе...

Двадесети век је век даљег убрзаног развоја насеља, када Ваљево постаје важан индустријски, али и културни центар. Али, ново столеће је Ваљево донело и бурне историјске тренутке. Током Првог светског рата у непосредној околини Ваљева је вођена чувена Колубарска битка, а сам град се претворио у једну огромну болницу у којој су лежали рањеници и оболели од велике епидемије тифуса. Енормна разарања град је доживео и у Другом светском рату, али и на самом крају 20. века, када је у више наврата био на мети НАТО авијације (Кривошејев, 1997).

У **ужичком крају**, више података за сагледавање живота у периоду неолита пружају истражена или евидентирана налазишта која припадају старчевачкој или винчанској културној групи, чији се настанак и развој везује за временски период од прве половине 5. па до краја 4. века пре нове ере. Међу испитаним локалитетима југозападне Србије, као што су Вишесава код Бајине Баште, Врањани код Пожеге и Расна код Ужица, значајно место заузима и насеље у клисури Ћетиње, у Стапарима, које припада типу градинских утврђења. Одабир неприступачних места за подизање насеобина јасно указује на несигурност касног неолита када долази до нових миграционих токова и нових културних и економских односа на југоистоку Европе и читавог Балкана (Зотовић, 1989).

Археолошка и историјска проучавања, нарочито у областима римске Далмације, показују да се у овој провинцијској области континенталне унутрашњости развијала једна специфична култура, којој печат даје аутохтоно становништво са својим традиционално укорењеним облицима живота. Број налазишта, као и густина појединачних и групних налаза из античког периода, указују да се у оквиру данашње југозападне Србије, издваја неколико ужих индивидуалних подручја око Ужица, Пожеге и Пријепоља. У овом погледу, подручја око Ужица и Пожеге представљају једну, а област Пријепоља другу целину. Ова област се на исток пружала до Западне Мораве, на северу до Букова и Повлена изнад Косјерића, на северозападу до Дрине и Бајине Баште, и на југозападу до Пријепоља, Прибоја, и граница са Црном Гором и Босном и Херцеговином.

И поред тога што Ужице није било познато као значајнији центар античког периода, улазило је у састав територијално великог општинског подручја римског административно-управног градског средишта које се налазило на подручју пожешког приградског насеља Висибаве.

У римском периоду, у селу Висибави код Пожеге, постојао је град *Malvesatium* који се простирао на површини од око 1 км². Овде се налазио већи административни, трговачки, занатски, културни, а можда и мањи војни центар у крајњем североисточном делу провинције Далмације. Постоји и мишљење да је значај овог насеља био већи од значаја самог *Capedunuma*.

Многи историчари негирају могућност да је насеље *Capedunum* било на месту данашњег Ужица, констатујући да Келти нису имали потребе да на периферији своје територије имају једно такво утврђење, тим пре што се оно налазило у близини *Malvesatiuma*.

Други историчари сматрају да је за време римске владавине нестао *Capedunum*, а настао *Malavikum*. Утврђено је да се римски *Malavikum* налазио на падини која се спушта ка Висибави, а сам центар насеља је био на платоу код Висибаве. У то време, данашњи ужички стари град био је само кастелум, утврђена кула мотриља са сталном стражом, чији је задатак био да чува пут који је од *Malavikuma* водио за Босну (Зотовић, 1989).

Од 5. века (437. године) *Malavikum* и околина су у оквиру Византије. Од тада па све до 9. века судбина овог насеља се не може историјски пратити (Група аутора, 1989).

Подручје ужичког краја било је изван границе кретања велике сеобе народа када су многобројна варварска племена преплавила Балканско полуострво. Простор између јаког рударског и градског центра колоније *Domavie* (Сребреница) и рударског насеља муниципија *Malvesatiuma* код Пожеге, где је живело староседелачко и добрим делом романизовано становништво Римског царства, остало је ван хумских, источнотетских, лангобардских и аварских освајања. Из овог периода потичу многе некрополе на подручју Пријепоља (у селима: Радоиња, Коловрат и Дивци).

У 7. веку почиње насељавање Словена на Балканско полуострво. У 10. веку овај крај улази у састав Рашке. Тада, док Рашком влада кнез Часлав (927-950) у овој области се помињу две градине: *Dresnik* и *Megiretus*. *Dresnik* по имену подсећа на садашње село Дрежник, а *Megiretus* означава крај између две реке, тако да се не може тачно утврдити на ком простору се налазио.

Услед оскудних података о овом периоду историје, немогуће је тачније дефинисати начин живота становништва, организацију власти и привредне карактеристике до 10. века. Сматра се да је привредна основа углавном била земљорадња, а мање сточарство. Долине река и плодна поља населили су Словени, односно, Срби. Романизовано, староседелачко становништво повукло се у планинска подручја. Власи, сточари, словенизирани су током средњег века, у процесу који је завршен до 14. века. На њиховој основи, образован је друштвени слој сточара, влаха, правно и друштвено јасно дефинисан, који се одржао и ојачао нарочито у ужичком крају под турском влашћу.

У другој половини 12. века, после смене на власти у Србији и владавине жупана Десе, већ око 1166. године јавља се као велики жупан Стефан Немања, зачетник династије Немањића. Након 1204. године, византијска власт, која се још крајем 12. века држала на Балкану, сад и формално нестаје. Пошто је Србија постала краљевина (1217), а српска црква аутокефална архиепископија (1219), спроведена је организација цркве оснивањем нових епископија. Подручје моравичке епископије обухватало је крај око манастира Ариље, на саставу река Великог Рзава и Моравице. Према свецу коме је посвећен, Св. Ахилију, и манастир и насеље у коме се налази, названи су Ариље.

Историја локалне моравичке епископије, световна династија Немањића, култ домаћег свеца Симеона Немање, низ српских архиепископа који су приказани на фрескама манастира Ариље, одражавају општу тежњу да се истакне јединство цркве и државе.

Северно од Ужица, у селу Карану, пронађен је сребрни динар краља Стефана Дечанског (1321-1331), што указује да је постојало српско становништво у долини реке Лужнице. Управо из тог времена потиче и први помен Ужица у историјским изворима. У једној задужбини из дубровачке канцеларије уписано је да је 9. октобра 1329. године Мила, жена Славка из Ужица, положила Родославу Бисерку четири перпера и осам гроша на име судског трошка. Ови подаци јасно сведоче да у првој половини 14. века на месту данашњег Ужица постоји знатно средњовековно насеље у које очигледно долазе дубровачки трговци, а ту и бораве. Пут који је спајао Босну са западном Србијом и преко ње са областима на северу и истоку био је изгледа од пресудног значаја за настанак насеобине као места размене добара и привлачног стецшта трговаца. Појава Ужица у овом периоду уклапа се у општу слику економског просперитета Србије који посебан замаха добија за време владавине краља Уроша II Милутина (Зотовић, 1989).

Крајем 13. и почетком 14. века биле су познате породице Растислалића, Војиновића и Алтомановића. После слома централне власти, за владе последњег Немањића, цара Уроша, шира област Ужица нашла се у власти моћне властелинске породице Војиновића. Од Дубровника, њихова власт се простирала до Рудника. Уз Растислалиће, треба поменути и феудалце, браћу Ненадиће, Брајана и Брајка. Брајан, тргујући са Дубровником, богати се и постаје познат као великаш са феудалним обавезама према жупану Николи Алтомановићу (Суботић, 1991).

Око 1340-1342. године у селу Карану, североисточно од Ужица, жупан Брајан је подигао своју задужбину, посвећену Благовештењу Богородице, а она, данас, представља важан извор за историју и културу овог краја средином 14. века. Док се Растислалићи могу везати за шире залеђе Ужица преко дубровачких трговаца који су пословали у Подрињу и у околини Рудника, поседи моћне властелинске породице Војиновића не само што су обухватили читаво подручје око Ужица, већ се сам град Ужице наводи као њихово место. Син војводе Војина, кнез Војислав је од 1333. године био гласник краља Душана, а већ 1350. године, за време цара Уроша, постаје један од најмоћнијих обласних господара, владајући областима од Дубровника до Ужица. У историјским списима, као саставни делови територије Војиновића помињу се жупа Сјеница, велики број села у долини Ибра, град Брвеник, Вучитрн, манастир Свети Никола Дабарски код Прибоја на Лиму...

Од 1366. до 1373. године, Никола Алтомановић је успео да обједини све територије које су биле под влашћу Војиновића, од Дубровника до Рудника и Честина у Гружи, обухватајући тако жупе Пиву и Будимље у долини Лима. Тек је тројни савез цара Лазара, његовог зета Николе Горјанског Млађег и босанског бана Твртка, после неуспелог покушаја Мрњавчевића, успео да скрши жупана Николу Алтомановића (Суботић, 1991).

Земљу жупана Николе су поделили савезници, а ужички крај је највероватније припао кнезу Лазару. Познато је да ова територија кроз цео средњи век није делила исту историјску судбину. Западни делови овог подручја, средње и доње Полимље, после

пораза Николе Алтомановића 1373. године, припали су прво босанској држави, а касније, Херцеговини.

После пораза на Косову, дошао је крај самосталности српске државе. Од тада па до 1459. године Србијом су владали деспот Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић, који су били у вазалној зависности од Турака. После ових освајања Турци уводе нову организацију власти. Укинуге су жупе, које су Срби имали у време Немањића. Уместо жупа, Турци оснивају санџаке, као највећу територијално-политичку област. Санџаке деле на кадилуке и нахије. Нахије су приближно одговарале средњовековним жупама. Овај крај припадао је ужичкој нахији (Зотовић, 1989).

Турци су освојили Ужице 1459. године. Од северних делова Деспотовине образовали су санџак са средиштем у Смедереву, али је задржао своје име и после 1521. године када је средиште пренето у Београд.

Судећи по турском попису из 1476. године, шире подручје Ужица је припадало брвеничком кадилуку у чији су састав улазиле нахије Брвеник, Рујно и Осат. Седиште брвеничког кадилука се налазило у Брвенику, на ушћу Брвенице у Ибар. Кадилук се протезао од линије Рогачица-Страгачина Лука на северу, до Новог Пазара и Рашке на југу и од Увца на западу до Ибра на истоку. Било је обухваћено планинско подручје Таре, Поникава, Златибора, Јавора, Голије и Чемерна, а у средишњем делу тога простора уздизао се Стари Влах.

До 1516. године, из брвеничког кадилука, издвојене су нахије Ужице, Рујно и Ваљево и припојене новом ужичком кадилуку. Смедеревски санџак се најпре налазио у саставу румелијског елајета (беглербеглука), а 1541. припојен је будимском елајету, у чијем је саставу опстао до пада Будима (1686) (Зотовић, 1989).

У оквиру брвеничког кадилука, налазила се кнежина Радована Бакића. Највећа концентрација села се налазила јужно и југоисточно од Ужица, у крају омеђеном рекама Ђетињом, на северу, и Моравицом, на истоку.

Током 16. века, ужичка нахија је доживела значајне промене. Крајем треће деценије 16. века забележен је највећи број насеља (130) у ужичкој нахији. Касније се број насеља смањивао услед прикључења педесетак села рујанској нахији, а број кућа по насељима се интензивно смањивао проузрокован чумом, која је седамдесетих и осамдесетих година 16. века, у неколико наврата харала овим подручјем.

Током 17. и 18. века долазило је до сукоба између Турака и Аустријанаца којима је био захваћен простор данашњег Златиборског округа. 1683-1699. године, Западна Србија се нашла у сфери Аустро-турског рата, као веома материјално и демографски исцрпљена. Током 1688, 1689. и 1690. године, на овом подручју су дизани устанци и одигравале су се оружане борбе. Народ овог краја је највише страдао од мобилисаних и плаћеничких јединица босанског пашалука, али и јединица албанских паша задужених да чувају позадину и гуше устанке.

Током наредних ратних година, Западна Србија се више није налазила у средишту збивања. Као и остали делови Србије, постала је поприште хајдучких делатности.

После Карловачког мира (1699), ужички крај је поново ушао у Смедеревски санџак.

У 18. веку, Ужице се налази у саставу Београдског пашалука, али сад као нова турска гранична покрајина, образована на остацима некадашњег Будимског елајета. Надлежност кадије Ужица се сада протезала на две нахије, ужичку и соколску.

Нови Аустро-турски рат 1716-1718. године, донео је турској власти нове велике поразе и губитке. Мировним уговором у Пожаревцу (21. јул 1718), Порта је признала аустријско освајање северне Србије, при чему су ужичка и соколска нахија остале у саставу Османлијског царства. У овом периоду ужички крај се напунио избеглицама из Босанског пашалука услед суше и слабог приноса усева (Зотовић, 1989).

У ратним сукобима 1737. године, аустријска војска је уз помоћ Срба, успела да освоји град Ужице и Турци су исељени у Вишеград, али већ 1738. године, турска војска је повратила власт над Ужицем, скоро у потпуности, разоривши ужички град.

После убиства Хаџи-Мустафа паше, у Београдском пашалуку, 1801. године, власт преузимају дахије. У целом пашалуку почиње да се спроводи терор под називом „дахијска страховлада“. Овај догађај и сеча кнезова 1804. године, иницирали су подизање буне против турског зулума.

Ужичка нахија се налазила на крајњем југозападу Београдског пашалука, а пред Први српски устанак, обухватала је три кнежевине: Ужичку, Рујанску и Црногорску. Удаљеност ових кнежевина од Београда учинила је да остану по страни у познатој сечи кнезова.

Оштре противуречности између органа турске власти и угњетеног српског народа, који је желео да збаци феудалне друштвене односе и турски јарам, довели су до Првог српског устанка 1804. године. Била је то прекретница у историјском развоју српског народа, који је почео самостално водити национално-ослободилачку и антифеудалну борбу против турске власти.

Ужичку, Пожешку и Соколску нахију привукао је само делимично вртлог српске буне 1804. године, за разлику од Шумадије, западних и источних нахија Београдског пашалука. На скупштини у Пећима (март-април 1805) донета је одлука о освајању ужичке, соколске и пожешке нахије и њиховом припајању ослобођеним територијама. У пролеће 1805. године, устаници су ослободили већи део соколске нахије и читав ужички крај, са околином Пожеге и Косјерића. Ослободивши ове крајеве устаници су се припремали да освоје Ужице. Турци су Ужице утврдили, а српску варош запалили. У нападу, српска војска је топовима запалила турски део града што је довело до предаје Турака. Предаја вароши извршена је на Светог Илију, 2. августа 1805. године. Ужичка нахија је постала мирна крајина, а свим Србима је оглашено да слободно могу трговати у граду и да им безбедност гарантују ужички Турци и српске старешине (Зотовић, 1989).

Година 1813. била је трагична за српски народ и последња година Првог српског устанка. Убрзо после боја на Засавици, Турци су без борбе заузели Ужице и утврђење. Заузимањем Ужица обележен је пад Карађорђево Србије.

После слома Првог српског устанка, Султанова власт вратила је Турке у градове и паланке, дала им спахилуке и читлуке, пружала прилику за освете и зулуме. Присиљени да се сами бране, Срби су се због неподношљивог зулума дизали на оружје. На збору у Такову 23. априла 1815. године, Милош Обреновић је изабран за вођу Другог српског устанка који је убрзо захватио и Западну Србију (Зотовић, 1989).

После смрти кнеза Милоша Обреновића 1860. године на српски престо поново долази, кнез Михаило Обреновић, а затим његов малолетни рођак Милан Обреновић (1868-1889). До његовог пунолетства државом је управљало кнежевско намесништво. У периоду владавине Намесништва и Милана Обреновића на овом подручју било је неколико значајних догађаја.

Година 1882. посебно је значајна за Србију, а и за овај крај. Те године кнез Милан Обреновић прогласио је Србију за краљевину, а себе за краља Србије. Ово се посебно истиче јер је то први српски краљ после Немањића у Србији.

После доношења новог устава, краљ Милан се одрекао престола у корист свог сина Александра Обреновића (1889-1903), па је напустио Србију. Уместо малолетног краља, краљевску власт је вршило Намесништво до пунолетства краља. Огорчење због личне владавине и самовоље краља Александра, као и династије Обреновића, расло је из дана у дан. Све то довело је до познатог Мајског преврата 1903. године и убиства краља Александра Обреновића, и довођења на чело државе и крунисање краља Петра I Карађорђевића. Тиме се завршио период династије Обреновића (Зотовић, 1989).

Период између 1900. и 1920. године испуњен је низом крупних историјских, а и трагичних догађаја за нашу историју. То су пре свега Царински рат између Србије и Аустро-Угарске (1905-1911), као и анексија Босне и Херцеговине (1908) од стране Аустро-Угарске. У току овог периода избија Први (1912), а затим и Други балкански рат (1913).

На позив КПЈ у Србији је почео устанак 7. јула 1941. Користећи присуство већег броја људи на вашару у Белој Цркви, народ је позван у борбу против окупатора. Устанак је кулминирао од септембра до новембра 1941. године, када је створена велика ослобођена територија са центром у Ужицу („Ужичка Република“), где се налазио врховни штаб и Политбиро ЦК КПЈ и где је био центар ослободилачког покрета Југославије (Поповић, 1978).

Ужичка република је била прва ослобођена територија у Европи окупираној од стране нациста. Ово је била просоцијалистичка држава у Западној Србији и, делимично, источној Босни под влашћу југословенских партизана, створена у току 1941. године за време II светског рата.

Једина веза Ужичке републике са државношћу била је организована власт на привремено ослобођеној територији. Није имала сталне границе већ су се готово свакодневно мењале са сваком новом офанзивом партизана на једној, и окупатора, на другој страни. У суштини, заузимала је подручје од реке Дрине, на западу, до Западне Мораве, на истоку, и од Скрапежа, на северу, до Увца на југу. Овако формирана држава трајала је свега 73 дана, а потом је пала у руке Вермахта, док су се партизани повукли ка Санцаку.

У оквирима СФРЈ, Ужице је заједно са још седам градова широм земље било преименовано у Титово Ужице, све до распада СФРЈ 1992. године када му се губи овај придев.

Други светски рат условио је велика разарања. Већи део стамбених и пословних објеката је био оштећен или уништен. Након рата, било је неопходно опоравити привреду као услов даљег економског и социјалног развоја.

Први предуслов било је обнављање оштећених производних капацитета. Почиње да се примењује планска привреда координирана петогодишњим плановима. До шездесетих година, главни носиоци економског развоја били су сељаци. Држава је од њих узимала пољопривредне приносе, остављајући им део за преживљавање, а потом их улагала у индустријски развој. Дакле, карактер планског привређивања било је преливање пољопривредног производа у индустрију

Почиње убрзани развој индустрије. Изграђују се постројења тешке индустрије, енергетике, обојене металургије и машиноградње. Стратешки се распоређују на различите територијалне јединице. У тој прерасподели, Златиборски округ добија значајне носиоце привредног развоја, фабрике чија изградња почиње педесетих година 20. века, а које и данас представљају битан фактор привредног развоја.

Значајну улогу у убрзавању привредног развоја одиграле су и Светска банка и ММФ, својим подстицајним кредитима, што је допринело повећању друштвеног производа. Креће се са изградњом модерних саобраћајница (друмских путева, железнице, аеродрома) и модерних вишеспратница. Центар живота и развоја се помера из села у град.

Златиборски округ имао је значајан удео у стварању друштвеног производа. Томе је највише допринела прерађивачка индустрија орјентисана ка спољнотрговинском пословању. Интензиван развој трајао је у периоду од 1950. до 1985. године (www.gpk-uzice.co.rs).

Након овог периода, долази до пада друштвеног производа и привредне стагнације која је кулминирала грађанским ратом на просторима бивше СФРЈ (1991-1995). Поред

људских и материјалних губитака, најтежа последица као исход рата биле су санкције међународне заједнице. Зауостављен је раст и развој при чему многе фабрике пропадају.

Наредних година, иако ослобођена изолације, привреда стагнира. Тешка материјална ситуација и лош животни стандард довели су до националне депресије продубљене бомбардовањем од стране НАТО пакта 1999. године. Многа постројења и стратешки фактори привредног развоја су уништени или делом оштећени (www.ue.co.rs).

Од 2000. године, улази се у период транзиције у коме се приватизацијом и другим економским мерама покушава оздравити умртвљена привреда. Акцент се ставља на неоправдано занемарен терцијални сектор (туризам, угоститељство, образовање итд).

СТАНОВНИШТВО

Територија Западне Србије је насељена још од праисторије на шта нам указују бројна археолошка налазишта. Становништво читавог краја је досељеничко. Мало је породица које овде живе дуже од 200 година. Највећи део становништва се доселио из Херцеговине, Црне Горе и Санцака у 18. и 19. веку.

Кроз читав 17. и 18. век, трајала су појединачна досељавања у овај крај, а придошлице су биле углавном породице из Црне Горе, Херцеговине, Босне и Рашке. Поред ових појединачних, било је и неколико масовнијих досељавања у овај крај (Стојанчевић, 1989).

Прво масовније досељавање извршено је након Свиштовског мира са Турском, 1791. године, када су многе породице из сиромашних херцеговачких и црногорских брда овде увиделе боље услове за живот. Након ослобођења територије од Турака у Првом српском устанку, 1807. године, наилази други велики талас досељеника. Карађорђе и његова влада наређују да се избеглицама помаже, желећи да насели пограничне крајеве своје територије како би они бранили његову територију. Трећи, уједно и највећи талас досељавања настаје за време Уставобранитеља, 1830-1840. године. Највиша стопа досељених догодила се 1832. године када се огроман број Босанаца и Херцеговаца покренуо на сеобу, због буне Хусеина Градашчевића. И четврти велики талас миграција уследио је у време босанско-херцеговачког устанка 1875-1877. године.

Према првим извештајима пописа 2011. године, Западну Србију насељава 756.935 становника (10,6% становника Републике Србије). У односу на претходни попис 2002. године, број становника се смањио за 9,37% (78.290 становника) (Општине и региони у Републици Србији 1996-2012). У Западној Србији је израженији тренд смањења броја становника него што је просек за Републику Србију (број становника у држави се између ова два пописа смањио за 5,03%).

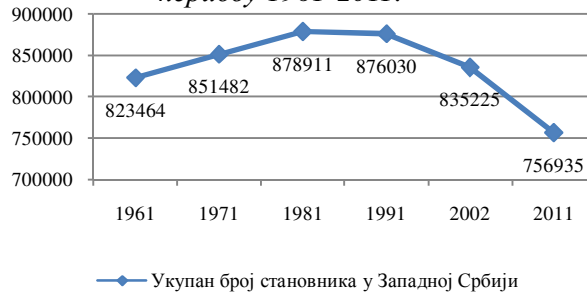
Посматрајући тренд кретања укупног броја становника у Западној Србији, у периоду 1961-2011. година, евидентан је пораст броја становника до деведесетих година што је последица константног досељавања становника у прве две деценије друге половине 20. века. Након овог периода следи смањење броја становника, као последица лоше економске ситуације у целој земљи проузроковане грађанским ратом на простору бивше СФРЈ, НАТО бомбардовањем Србије и лошом политичком ситуацијом.

Методом ланчаних индекса, утврђено је да је број становника у Западној Србији растао у просеку за 3,31% од 1961. до 1991. године, а затим се много већим интензитетом смањује. Тако проценат смањења броја становника 1991. године у односу на 1981. годину износи 0,33%, 2002. у односу на 1991. тај износ је 4,66%, а већ 2011. у односу на 2002. годину, број становника је смањен за чак 9,37%. Гледано у броју становника, 1991. године у Западној Србији је живео 2.881 становник мање него 1981. године, 2002. године број је смањен за чак 40.805 становника у односу на 1991. годину, а највеће смањење од 78.290

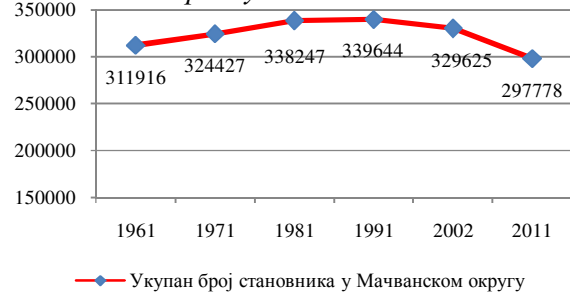
становника је забележено у последњој декади (2011/2002). Практично, према пописним подацима, са ове територије је од 1991. до 2002. године нестао један град величине Пријепоља, а по последњем попису, од 2002. до 2011. године нестао је град величине Ужица.

У посматраном петогодишњем периоду на територији Западне Србије забележен је тренд смањења броја становника, у просеку, за 1,54% од пописа до пописа. Број становника у Западној Србији се, у последњих 50 година смањио за 66.529 становника.

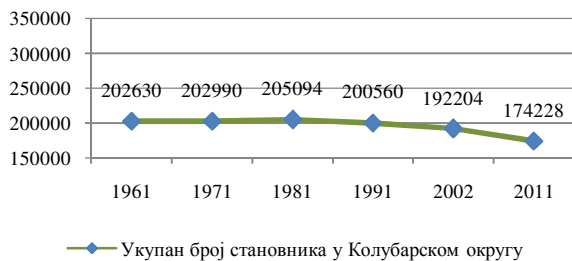
Графикон 1. Кретање броја становника у Западној Србији у периоду 1961-2011.

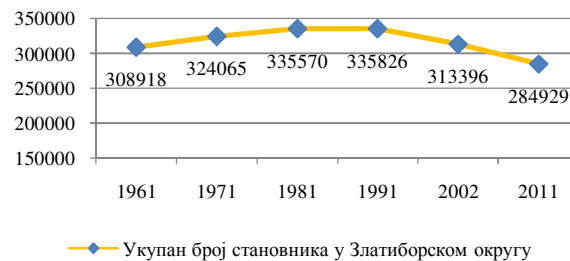
Графикон 2. Кретање броја становника у Мачванском округу у периоду 1961-2011.

Графикон 3. Кретање броја становника у Колубарском округу у периоду 1961-2011.

Графикон 4. Кретање броја становника у Златиборском округу у периоду 1961-2011.

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Уколико посматрамо број становника по Окрузима, ситуација је слична, јер сви Окрузи бележе смањење броја становника у последње две деценије. У Мачванском округу, у посматраних 50 година, присутан је тренд смањења броја становника од 0,78% по пописним годинама, у Колубарском од 2,90%, док је тај износ у Златиборском округу 1,45%. Најконстантније опадање броја становника има Колубарски округ, где се, у просеку по пописним годинама, број становника смањује за 5.680 становника.

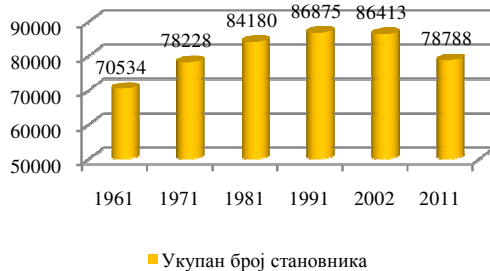
У последњој декади, број становника у Мачванском округу се смањио за 31.847 становника, у Колубарском за 17.976, а у Златиборском за 28.476 становника.

У периоду 1961-1991. година, урбане зоне су имале већи пораст броја становника од сеоских, као последица индустријализације и сељења становништва из села у градове. Евидентно је да ове зоне бележе и спорији пад броја становника у последње две деценије у односу на рурална подручја (у просеку за 0,57% у периоду 2002-1991, односно, 6,92% у последњој декади).

Тако је Лозница, од 1961. до 1991. године, имала повећање броја становника за 16.341, а након тог периода бележи смањење, и по попису из 2011. године, има скоро исти

број становника као и 1971. године (78.788 становника). До 1991. године, Шабац бележи брзи раст становника од Лознице (28.767 становника), али и спорије смањење, тако да данас има нешто мање становника него 1981. године (115.347 становника). Број становника Ваљева прати тренд осталих градова у Западној Србији, тако да је највише становника имао 1991. године (98.226), и након тога, у последње две декаде, белези укупан пад броја становника за скоро 8.000. Према приложеним графиконима јасно се види да град Ужице, међу градовима Западне Србије, једини бележи раст броја становника чак до 2002. године када је имао 83.022 становника. У последњој декади, број становника у граду се смањио за 6,03% или 5.004 становника.

Графикон 5. Број становника Лознице по пописним годинама

Графикон 6. Број становника Шаца по пописним годинама

Графикон 7. Број становника Ваљева по пописним годинама

Графикон 8. Број становника Ужица по пописним годинама

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Када су у питању општине Западне Србије, оне углавном бележе пад броја становника у посматраном петогодишњем периоду (Прилог 3). Изузетак су општине Мали Зворник и Ариље који бележе раст броја становника до 2002. године, а Пожега и Пријеполје до 1991. године. Општина Прибој је једина од 1961. до 1971. године имала пораст броја становника за чак 24,48%, у наредној декади за 8,15%, у периоду од 1981. до 1991 за 2,15%, и након тога бележи рапидно смањење броја становника од 15,5% у 2002. години и 10,5% у 2011. Након овог периода све општине бележе пад у броју становника (од 5 до 16% у последњој декади). Овим се намеће закључак да је све више изражен облик миграција из сеоских средина ка урбанијим зонама у оквиру Округа и Републике.

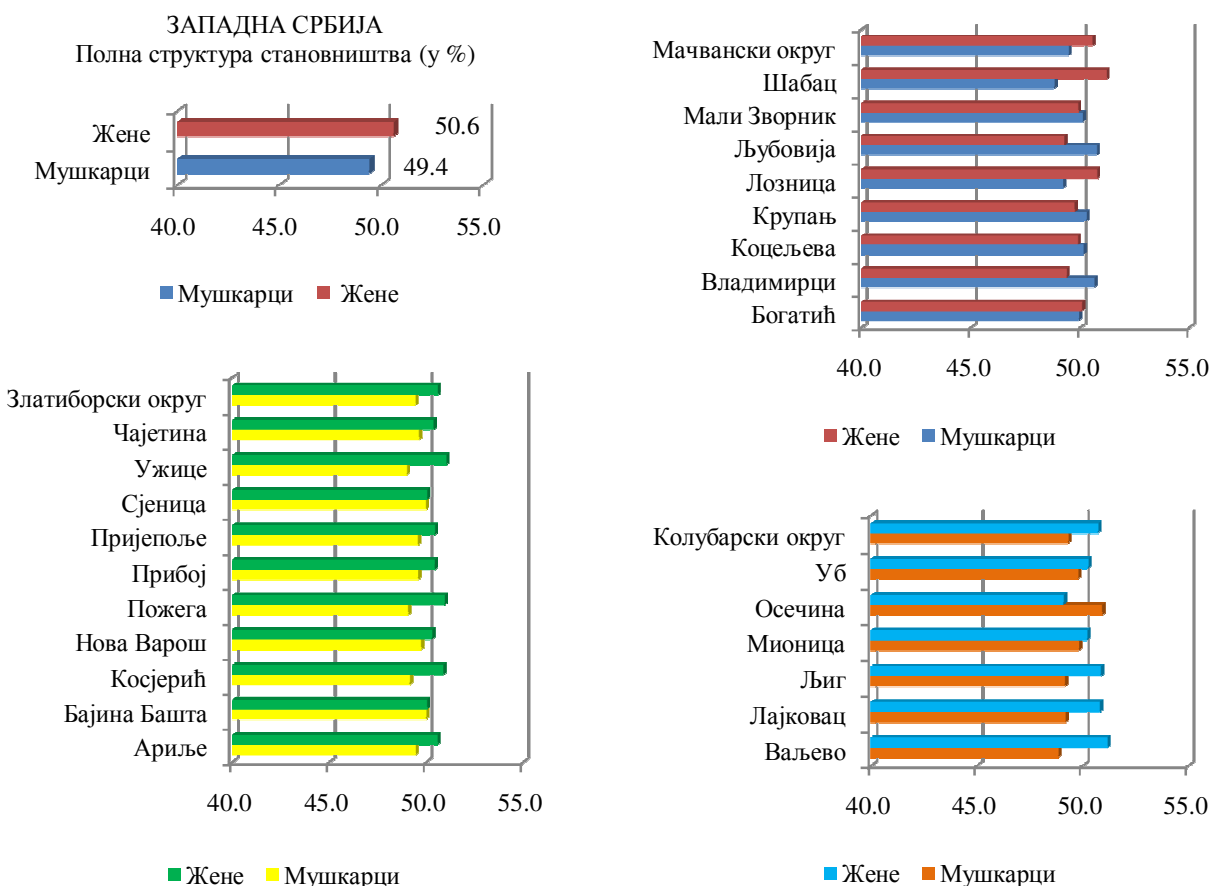
Према пописним подацима 2011. године, **густина насељености** у Западној Србији је 64 становника по км², што је испод републичког просека (81 ст/км²). Најгушће је насељен Мачвански округ са 92 становника на км², затим Колубарски са 71 становником на км², док је Златиборски округ скоро два пута ређе насељен од републичког просека за 2011. годину (свега 47 становника на 1км²).

Најмању густину насељености има општина Чајетина (23 ст/км²), затим Сјеница (24 ст/км²) и Нова Варош (29 ст/км²). До 50 становника на 1км² имају општине Љубовија, Љиг, Мионица, Осечина, Бајина Башта, Косјерић, Прибој и Пријеполје. Нешто већу густину насељености имају општине Лајковац (82 ст/км²), Богатић (75 ст/км²), Пожега (69 ст/км²), Мали Зворник (68 ст/км²) и Уб (64 ст/км²). Најгушће су насељене територије градских центара и то Шабац (145 ст/км²), Лозница (129 ст/км²), Ужице (117 ст/км²) и Ваљево (100 ст/км²).

Уколико посматрамо **полну структуру** становништва Западне Србије, примећује се релативно исти број становника мушког и женског пола, са незнатним вишим процентом учешћа женског становништва. По попису из 2002. године, у Западној Србији живи 412.608 становника мушког пола (49,40%) и 422.617 становника женског пола (50,60%). Наравно, распоред становника по полу није равномеран на целој територији Западне Србије, али се гледајући по територијама општина тај проценат, углавном креће у интервалу од 49-50 % за мушкарце и 50-51 % за жене.

Изузетак су општине Мачванског округа, где у пет од осам општина живи незнатно више мушке популације (Мали Зворник, Љубовија, Крупањ, Коцељева и Владимирци), док је ово случај само са општином Осечина у Колубарском округу.

Графикони 9-12. Полна структура становништва Западне Србије у %

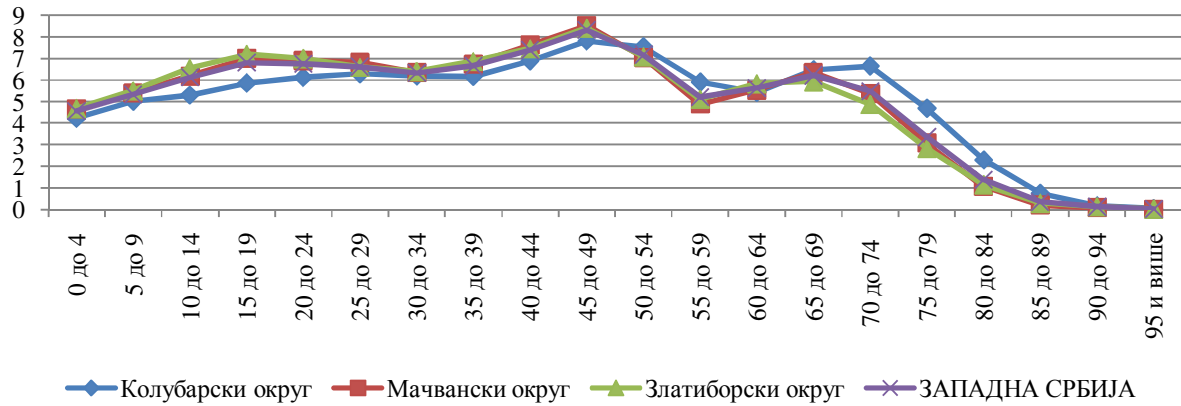

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Истовремено, подаци пописа указују на тенденцију **старења становништва** у Западној Србији. Према расположивим подацима, деца до 4 године старости чине свега

4,6 % укупног становништва; од 5 до 9 година 5,35% и од 10 до 14 година свега 6,12% становништва. Најбројније је становништво старосне доби од 45 до 49 година старости. Становништво старије од 55 година учествује са 27,87 % у укупном броју становника док у неким селима, становништво старије од 65 година чини половину становника.

Графикон 13. Старосна структура становништва у Западној Србији (у %)

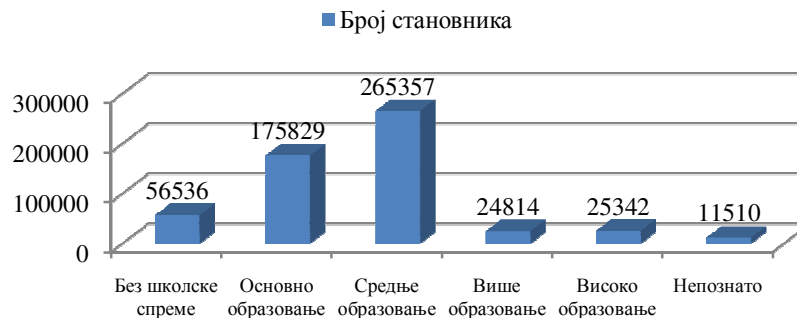

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Према приложеном графику може се уочити са постоји несклад у учешћу појединих старосних група у старосној структури становника, при чему би требало да у укупном броју становника највеће учешће има млађа популација, а најстарија најмање. Просечна старост становника у Западној Србији износи 40,16 година, што је незнатно мање од републичког просека (40,25 година).

По **националном и етничком саставу**, огромну већину чине Срби (91,58%), следе Бошњаци (4,83%), Муслимани (1,0%), Роми (0,75%), Црногорци (0,26%), затим у мањем броју Југословени, Хрвати, Македонци, Мађари, Словенци и Руси, уз изванредан број неопређених и непознатог етничког порекла (281). Српски језик је матерњи за 98,6% становништва.

Графикон 14. Структура становника Западне Србије према образовању

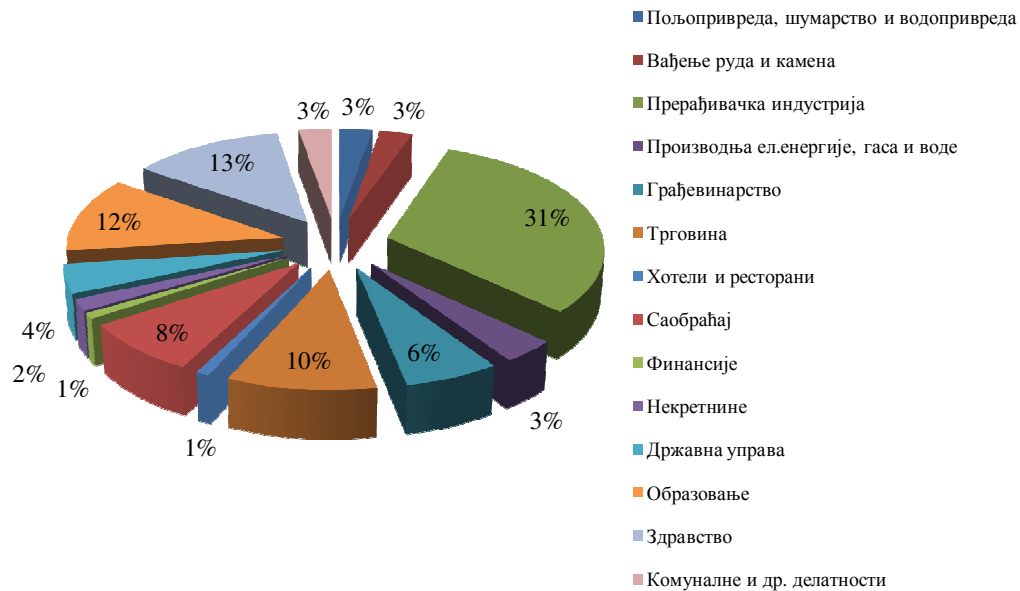

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Образовна структура становништва преко 15 година старости (559.388 житеља) је нешто неповољнија од просека Србије. Године 2002. у Западној Србији је без школске спреме било 56.536 становника (10,10%), а у Србији 357.552 (5,7%). У Западној Србији је тада било знатно становника са средњом школском спремом 265.357 (47,44%), вишом

24.814 (4,44%) и високом 25.342 или 4,53%, што је доказ о релативно доброј квалификационој структури.

Графикон 15. Структура запослених становника Западне Србије према делатностима

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

У Западној Србији је 2002. године било 155.000 **запослена** (18,82% становника), што је знатно ниже од просека Републике (24,6%). Према полу, више од половине запослених су мушкарци (55,2%). Гледано према делатностима, највише запосленог становништва ради у сектору прерађивачке индустрије (31%), затим здравству (13%), образовању (12%) и трговини (11%).

ПРИВРЕДА

Друштво на територији Западне Србије се још од доба палеолита одликовало ловно-сакупљачком привредом. Ово је довело до развоја земљорадње у равничарским и сточарства у планинским деловима, док се у долинама река развио лов и риболов. Сеобе народа у античком периоду доводе до развоја трговине и занатства чијем развоју су допринели и средњовековни Босански и Дубровачки пут.

Полако почиње и развој **рударства**, али је најважнија привредна грана у средњем веку била **сточарство**, док су најважнији извозни артикли били кожа, вуна, сир и суво месо, уз живу стоку. Добра **трговина** се одржавала захваљујући везама са Дубровником. Највише се увозила со, за људске потребе, али и животињске исхране и прераду меса и млека. Увозили су се и метали, оружје и оруђе, тканине, стакло и сл.

У периоду зрелог и позног феудализма, овај крај је више окренут трговини са Солуном и Скопљем. Развијају се нови **занати** као што је крамарство (превозници). У првој половини 19. века пољопривреда је углавном екстензивна, а највише пажње се поклања сточарству. Поред сточарства, становници ових крајева су се бавили и земљорадњом. Највише се гајио кукуруз, а проја је била основни прехранбени артикал. У пределу према Пожеги, гајио се и дукан. Од поврћа се узгаја кромпир, купус, пасуљ,

краставац, лубеница, бундева. Од воћа се гаје шљиве, крушке, јабуке, малине. Крајем 19. века, у Западној Србији почиње да се развија и индустријска производња.

Данас, привреду Западне Србије карактерише развијена металска, прехранбена и хемијска индустрија, али и грађевинарство, трговина и пољопривреда (превасходно сточарство и воћарство).

Индустријска производња (пре свега, прерађивачка индустрија) је и даље носилац развоја. Ова грана бележи лаган тренд раста, али посматрано по секторима, забележени су мањи падови у сектору вађења руда и камена и производњи и дистрибуцији електричне енергије, гаса и воде.

Делатности које највише учествују у извозу су: производња метала и металних производа, производња текстила и текстилних производа и производња прехранбених производа. Увоз чине производња метала и металних производа, производња текстила и текстилних производа и продаја и оправка возила.

Производи који су највише извозе су производи прераде алуминијума и бабра, воће, прехранбени производи, производи наменске индустрије и одећа. Највише је увозен алуминијум, бакар, разне машине, дрво, пластичне масе и возила.

Најзначајнији спољнотрговински партнери у извозу су били: Италија, Словенија, Немачка, Црна Гора, САД и БиХ. Највише се увозило из: Руске федерације, Бугарске, Италије, Немачке, Кине и Словеније.

Са аспекта развоја туризма, **пољопривреда Западне Србије** представља најзначајнији сегмент привреде, имајући у виду и то да пољопривредни производи чине саставни део гастрономске понуде за коју се издваја значајан део ванпансионске потрошње. У западној Србији је регистровано око 65.000 газдинстава (РРА Златибор, управа за трезор). Карактерише их мешовита, екстензивна производња. Свега 5% газдинстава се бави организованим, интензивном производњом и приходе остварује континуираним пласманом на тржиште. Преостала, екстензивна газдинства производњу врше делимично за сопствене потребе, а делимично за пласман путем пијаца, или купаца. Управо овај сегмент пољопривредне производње је значајан за развој туризма јер се планским и организованим усмеравањем ове производње на тржиште туризма може, с једне стране, обогатити туристичка гастро понуда, а с друге стране, омогућити додатна зарада малим произвођачима¹.

Најзначајнији сегмент пољопривреде је сточарска производња, али је његов допринос пољопривредној производњи свега 30%. Карактеристично је да се сточни фонд константно смањује, а узроци се могу тражити у неприлагођеној аграрној политици, зависности од увоза репродуктивних материјала, неадекватне саветодавне и стручне подршке. Око 80% газдинстава су уситњена и располажу малим бројем грла који подмирује сопствене потребе, и делимично потребе тржишта (претежно пијаце). Проблеми са којима се суочавају ова газдинства су несигурност пласмана и наплате па се често смањују обим производње, или у најгорем случају, гасе. Прилика је за ова газдинства да осигурају зараду у пласману аутентичних домаћих производа на тржиште туризма (путем дегустативно-дистрибутивних центара, личном продајом туристима и сл.) што ће бити омогућено и доношењем Правилника о традиционалној производњи, чија је израда у току.

Посебно значајан сегмент је и воћарска производња где су посебно значајне врсте: малина, шљива, јагода, вишња и јабука који овом подручју дају изузетан развојни потенцијал. Велики део производње (нпр. чак 90% производње малине се извози) је

¹ Пример увођења пољопривредних производа на тржиште туризма су дегустативни центри који су у току 2012. године успостављени у четири домаћинства у Златиборском округу. Ово су центри промоције домаћих производа, с једне стране, али и центри дистрибуције, с друге, јер су истраживања показала да су локални производи/гастрономија један од 5 кључних мотива посете, али да су места њихове куповине недоступна, или непозната (Ipsos strategic marketing).

намењен међународном тржишту. Воће се извози у замрзнутом стању, што је један од разлога и смањења цена и обима извоза. Наиме, трендови покажу да се тражња ино тржишта помера са замрзнутог на свеже воће на чију производњу и извоз ово подручје још увек није припремљено. Управо је овакав тренд и подстицај газдинствима да се посвете преради воћа и усмере на производњу аутентичних, традиционалних, локалних производа (сок од малине, пекмез од шљива, ракије) који обогаћују гастрономску понуду, задовољавају тражњу туриста и доносе приход произвођачима, али и целокупном региону.

Град Шабац је одувек био економски центар Подриња и ширег подручја. Основни привредни потенцијали су квалитетно земљиште погодно за све врсте пољопривредне производње, а воде река Саве и Дрине погодују развоју бројних привредних грана: индустрије, водопривреде, пољопривреде, речног саобраћаја и туризма. Поседује значајне капацитете у дрвопрерађивачкој и прехрамбеној индустрији, металопрерађивачкој грани, водопривреди, грађевинарству, преради коже, текстилној индустрији итд.

Ваљевску привреду карактерише значајно учешће индустрије, у оквиру које је посебно металопрерада, прехрамбена индустрија и прерада са развијеном пољопривредом и са значајним пољопривредним потенцијалима, затим текстилна индустрија, графичка делатност, прерада дрвета, грађевинарство и производња неметала. Од осталих грана доминантна је трговина са финансијским услугама.

Привреду града Ужица карактеришу развијена металска индустрија, грађевинарство, трговина, пољопривреда и шумарство. Развијен је сектор финансијских услуга, транзитног туризма и занатства. У металској индустрији најзначајнији су полупроизводи од бакра и алуминијума и производи наменске индустрије. У грађевинарству су заступљене све делатности од високоградње, нискоградње до завршних занатских производа. На подручју ужичког краја, у пољопривреди, најзначајнији су потенцијали за развој сточарства (примарно, говедарства) и воћарства (јабука, шљива и малина).

НАСЕЉА

На територији Западне Србије коју обрађује дисертација, налази се укупно 880 насеља од којих четири градска. Највећу површину захватају општине: Сјеница са 1059 km², Ваљево са 905 km², затим Пријепоље са 827 km², општина Шабац (795 km²)... По површини најмање општине су Мали Зворник (184 km²) и Лајковац (186 km²). Највећи број насеља имају општине Сјеница (101), Пријепоље (80) и Ваљево (78), а најмањи општине Мали Зворник (12), Богатић (14) и Коцељева (17) (Прилог 4).

Шабац се простире на размеђу равне Мачве и брежуљкасте Поцерине и Посавотамнаве, поред десне обале Саве. Географски положај општине је веома повољан јер се налази на важним саобраћајним правцима: друмским, железничким и речним, и у близини је великих градова Београда и Новог Сада. Од Београда је удаљен 85 km копном ка западу и 103 km узводно Савом.

Постанком и положајем покрај реке Саве, на њеном најјужнијем делу окуке око Мачве, стекао је својевремено глас „скеле првог и другог реда“. Променом изгледа и намена, мењао је називе у Заслон, Бугјурделен, Шабац.

Општина Шабац простире се на површини од 795 km² и у 52 насеља има 115.347 становника. У граду, са приградским насељима, живи око 70.000 становника. Град Шабац је одувек био економски и културни центар Подриња и ширег подручја.

Општина Лозница са општинама Шабац, Богатић, Владимирци, Коцељева, Крупањ, Мали Зворник и Љубовија припада Мачванском управном округу, захватајући

19% његове територије. Пре устројства најновије административно-територијалне поделе 1991. године, ова општина је припадала Подрињско-колубарском региону. Површина општине Лозница је 612 km² и у 54 насеља живи 78.788 становника.

Границе општине су природно добро дефинисане, на североистоку је планина Цер, на југозападу Гучево и река Дрина на западу. Граничи се са општинама Шабац, Крупањ и Мали Зворник у централној Србији и општинама Бијељина и Зворник у Републици Српској. Границе су врло неодређене на југоистоку према Рађевини односно општини Крупањ.

Преко територије општине пролази железничка пруга Рума-Шабац-Мали Зворник, која је имала већи значај у прошлости него данас. Реконструкцијом локалних путева, географски положај и саобраћајна повезаност општине Лозница добиће одлике веће туристичке вредности, због тога што су растојања између појединих места у општини у њеном ближем и даљем окружењу релативно мала. Општина Лозница је имала повољан саобраћајно-географски положај све до успостављања граничне рампе на Дрини, када лознички крај постаје периферни део Србије.

Општина Крупањ обухвата територију од 342 km² са укупно 23 насеља и граничи се са 6 суседних општина: Лозница, Мали Зворник, Љубовија, Осечина, Коцељева и Шабац. Крупањ је од Ваљево удаљен 64 km, од Лознице 28 km, од Шапца 64 km, од Новог Сада 135 km и од Београда 150 km. Најважнији путни правци су: Крупањ-Лозница-Шабац-Београд; Крупањ-Завлака-Текериш (на Церу)-Шабац-Београд; Крупањ-Ваљево-Београд.

Назив Крупањ први пут се појављује у дубровачким списима 1417. године, а дубровачки писари-Италијани најчешће су га записивали као *Crupagn*. Развојем рударства у Средњем веку Крупањ је постао значајно рударско место (рудник сребра) кроз кога су пролазили дубровачки каравански путеви. Турско освајање Деспотовине (1459) увело је данашњу област Рађевине у дуг период несређеног и тешког живота. У догађајима Првог српског устанка Крупањ је први пут ослободио, у лето 1804. године, хајдучки харамбаша Ђорђе Обрадовић Ђурчија и његова чета хајдука, а значајну улогу у борби против Турака имао је и кнез Крста Игњатовић-војвода рађевски.

Велики догађај за Рађевину свакако је исељавање Турака и рушење Соко града - злогласне турске тврђаве, на чијем месту се данас налази манастир Светог Николаја. Начелник рађевског среза капетан Петар Радојловић је 1862. године, по наређењу кнеза Михаила Обреновића, извршио рушење утврђења.

Љубовија је средиште Азбуковице, предела између Дрине и Соколске планине (973 m), и центар истоимене општине (356 km²) 131 km од Шапца и 155 km од Београда. Налази се на алувијалној равни (186 m надморске висине) поред десне обале Дрине и долинским странама Љубовије, њене притоке, с обе стране магистралног пута Бјељина-Лозница-Мали Зворник-Бајина Башта-Ужице.

Постанак и почетни развој Љубовије одређени су развојем административно-управне и трговачке функције и нарочито близином границе ка Босни, на којој је, најпре 1827. године отворен гранични прелаз, а потом карантин, караула, магацини и др. Из тих разлога је 1860. године Среско начелство Азбуковице из Војине (Дрлаче) премештено у Љубовију, која је указом српског кнеза Милана Обреновића, од 3. јуна 1871. године, проглашена варошицом. Љубовија је страдала 30. октобра 1896. године у великој поплави Дрине, после које је премештена 3 km јужно, на садашње место.

Богатић је веће насеље и центар истоимене општине (384 km²) у Мачви на ободу Панонске области, 21 km од Шапца и 105 km од Београда. Насеље је лоцирано на флувијалној тераси Дрине (83 m апсолутне висине), с обе стране путева према Бијељини, Шапцу и Сремској Митровици.

Кроз историју наслеђе се помиње под именом Боговић, у српско средњовековно доба, и Грабовац, у време турске окупације. Садашње географско име први пут је забележено 1718. године. Богатић је збијеног типа и двоструко крстастог облика.

Насеље има дуговремену и богату историју. Основано је на месту са многобројним остацима раније насељености (трагови старчевачке и винчанске културе, из старог гвозденог доба, више локалитета са остацима неких старих наслеђа, из средњовековног периода и др.). У прошлости се помиње више пута: 1381. године, у повељи кнеза Лазара, 1528. године у турским изворима, 1718. када броји 44 куће, у аустријском попису, у периоду 1718-39. године, у време аустријске окупације.

Владимирци се налазе у плодном и питомом делу северозападне Србије, уз десну обалу реке Саве, а између градова Шапца, Ваљева, Обреновца, односно, града Београда. Територија општине Владимирци која обухвата површину од 338 km², омеђена је са североистока реком Савом у дужини од 28 km, са истока општином Обреновац, јужно се граничи са територијом општина Коцељева и Уб, а на западу са подручјем општине Шабац. Јужни део општине додирује огранке Влашића.

Општину Владимирци чини 29 насељених места чији је географски, привредни, културни и административни центар варошица Владимирци. Према попису становништва у 2011. години, на подручју Општине живи 18.785 становника. Познато је да је овај крај био насељен у доба неолита што доказују локалитети „Крушик“ из доба неолита, локалитет „Ватови у Забрану“ из бронзаног доба и локалитет „Врачаревац“ из римског периода.

Варошица Владимирци је насеље новијег датума, први пут се помиње при окупацији северне Србије од стране Аустроугарске војске у попису од 1718. године (Пожаревачким миром 1718. Шабац и околина припали су Аустрији и под њеном управом остали до 1739. године, после чега поново потпада под турску власт). У том попису Владимирци су бројали 16 домова.

Турци освајају први пут ово подручје 1381. године али се у турским документима не помиње насеље Владимирци. Није искључено да је носило неко друго име. Године 1784. овим простором прокрстарио је Аустријски официр Перетић и бележи да је у Владимирцима било 12 кућа, а место описује као хришћанско село окружено шумом, становништво живи у дрвеним кућама, најчешће плетарама, које су личиле на обичне колибе. У борбама против Турака, а нарочито у познатој Мишарској бици становништво овог краја дало је посебан допринос. После ослобођења од Турака, варошица постаје средиште кнежевине.

Општина Коцељева се налази у плодној Тамнавској равници у северозападном делу Централне Србије. Окружена је Колубарским басеном на истоку, Мачвом и Поцерином на западу, Сремом на северу, планинским побрђем Влашића и ваљевске Подгорине на југу, обухватајући јужни део Посавотамнаве. Општина Коцељева захвата површину од 257 km² на којој живи 14.308 становника у 17 насеља. Граничне општине су Шабац и Владимирци на северу, општина Уб на истоку, општине Ваљево и Осечина на југу и општина Крупањ на западу. Административни, привредни и културни центар општине је варошица Коцељева лоцирана у долини Тамнаве и Раснице, на просечној надморској висини на око 200 m, удаљена 31 km од Ваљева и 37 km од Шапца. Само насеље Коцељева се простире у алувијалној равни реке Тамнаве са притокама, а и једним делом захвата северне и источне падине последњих огранака Влашића.

Насеље Коцељева је друмског карактера, настало поред пута Шабац-Ваљево, тако што се ипак формирао центар насеља (механе, занатске радионице, црква, школа и др.). Под називом Коцељева, насеље се први пут помиње у спису палешког и шабачког дистрикта који је 1737. године саставила Београдска администрација, без даљих података. Само име Коцељева је добило по биљци „коцеља“ (кисељак), које у овим крајевима има у

изобиљу. Мада постоје и мишљења да је Коцељева добила назив по имању Кнеза Коцеља, као Коцељево имање.

У периоду између Првог и Другог светског рата Коцељева се још више развијала, а њен живот постајао интензивнији и разноврснији. Коцељева је 1924. године добила статус варошице (www.koceljeva.sr.gov.rs).

Мали Зворник је градско наслеђе и центар истоимене општине (184 km²) код моста преко Дрине ка Зворнику, 78 km од Шапца и 160 km од Београда. Урбана територија се простире у висинској зони од 139 до 144 m (мањи равничарски део насеља), поред десне обале Дрине, од 320 до 662 m (већи брежуљкасти-брдски и нископланински део насеља), на узвишењима (Рујева глава и Ђурђево брдо). Град је лоциран са обе стране магистралних путева Београд-Шабац-Лозница-Зворник-Тузла-Сарајево и Бјељина-Лозница-Љубовија-Бајина Башта-Ужице и железничке пруге Шабац-Лозница-Мали Зворник. Географско име насеља потиче од назива суседног, већег и старијег града на левој обали Дрине-Зворнику (Звоник). Садашња урбана композиција просторно и функционално повезује две главне физиономске целине: Колонију и Доње насеље, подигнуто почетком 1950. године.

Мали Зворник је основан у време турске владавине, када улази у састав нахије Зворник у Босанском пашалуку. У време изградње Хидроелектране „Зворник“ (од 1948-55. године) старо насеље је расељено (порушено 2/3 кућа). Тада се становништво иселило у суседни Зворник, већим делиом, и у новоизграђено Доње насеље код железничке станице у самом граду.

Године 1912. Мали Зворник (90 кућа) био је једно од ретких села у Србији са скоро чистим муслиманским становништвом (првих деценија 20. века, у народу познати као Махољани, били су познати сплавари и лађари). Садашње становништво је већинско српско (86,4%), а има и других националности (Муслимана 7,7%, Бошњака 1,1%). После Другог светског рата, изузев од 1953-61. године град бележи убрзани популациони раст.

Ваљевски крај се простире у средишњем делу Западне Србије, између шабачког на северу и подрињског на западу (Мачвански округ), ужичког на југу и шумадијског краја на истоку. Административно-територијално данас је у границама Колубарског округа кога чине општине Ваљево, Лајковац, Љиг, Мионица, Осечина и Уб.

Површина **општине Ваљево** је 905 km² и то је највећа општина у овом делу Србије. На територији општине Ваљево, према попису из 2011. године живи 94.200 становника. Највећи део становника живи на територији града Ваљева (60.684), док 36% становника општине насељава преко 70 насеља сеоског типа расејаних по читавој територији општине.

Велика предност географског положаја целог ваљевског краја је у томе што захвата део брдско-планинског и део равничарског подручја Западне Србије. Ваљевски крај је отворен према северозападу, северу, а нарочито према североистоку широком долином реке Колубаре, док је према југозападу, југу и југоистоку одвојен од суседних природних целина ваљевским планинама.

Ваљево има веома погодан саобраћајни положај. Од важних емитивних тржишта удаљено је: 70 km ваздушном линијом (97 km путем) од Београда, 65 km од Шапца, 75 km од Лознице и 100 km од Ужица. Кроз Ваљево пролази железничка пруга Београд-Бар и неколико важних путних праваца: Нови Сад-Рума-Шабац-Ваљево, који се даље на југ рачва у два правца: Бајина Башта-Тара и Косјерић-Ужице, као и правац Ибарска магистрала (Лазаревац)–Ваљево–Лозница и даље преко Дрине ка Босни. Ваљево се налази на важном чворишту ваздухопловних коридора путничког и теретног авио-саобраћаја. Ваљево је доминантни привредни, културни и саобраћајни центар регије.

Лајковац је градско насеље и центар истоимене општине (186 km², 19 насеља, 15.759 становника), у зони додире две мање предеоне целине западног дела централне

Србије-Доње и Горње Колубаре. Одликује се знатном урбанистичком уређеношћу (за варошицу је проглашен 1924. године). Спада у млада насеља. Основан је почетком 20. века. Пресудан утицај на постанак, физиономско обликовање и структурирање имале су копнене комуникације - путеви Лазаревац-Ваљево и Лазаревац-Уб, а посебно ускоколосечна железничка пруга Забрeжје (на десној обали Саве) - Лајковац, пуштена у промет 1908. године. Од тада је пруга синоним овог насеља, које постаје значајан железнички чвор повезан са Аранђеловцем, Угриновцима, Чачком и Ваљевом. Укидањем пруга уског колосека, Лајковац губи улогу железничке раскрснице, али задржава транзитни саобраћајни положај: кроз насеље пролази железничка пруга Београд-Бар и регионални пут Ваљево-Лајковац, који се на удаљености од три километра, код Ћелија, укључује у Ибарску магистралну, пут националног и европског значаја.

Територија којом се сада простире Лајковац насељена је углавном крајем 18. и почетком 19. века из Полимља, Потарја и Старог Влаха.

Осечина је центар истоимене општине (319 km², 20 насеља) у Јадру, у предеоној целини око горњег тока истоимене реке, десне притоке Дрине. Лоцирана је на обалама Јадра, с обе стране савременог пута Ваљево-Лозница, 34 km северозападно од Ваљева и 130 km југоисточно од Београда. Са севера Осечина се граничи са општином Коцељева, на истоку са општином Ваљево, јужним делом са општином Љубовија, а са западне стране са општинама Крупањ и Лозница.

Најважнија саобраћајница је магистрални пут Ваљево - Лозница, који кроз општину Осечина пролази у дужини од око 20 km, затим регионални пут од Коцељеве преко Доњег Црниљева, Влашића, Осечине, Пецке и Прослопа до Љубовије (30 km на територији општине Осечина), као и деонице од Ваљева за Пецку преко Причевића и Иве, односно од Осечине до Ваљевске Каменице преко Плавања.

У време формирања припада насељима збијеног типа и друмског облика. Одликује се знатном урбанистичком уређеношћу и комуналном инфраструктуром.

Просторно-физички нуклеус садашње варошице чини простор око суднице, школе и цркве на десној обали Јадра, код ушћа Ловачке реке. Статус варошице добија 1904. године. На основу података са последњег редовног пописа (2011. године), општина Осечина има 12.866 становника. Насељеност је 47 становника на km² (Група аутора, 2001).

Љиг, са око 3.000 становника, је урбани центар и седиште истоимене општине (279 km², 27 насеља и 13.062 становника), лоциран на истоименој реци, на надморској висини од 152 m. Ибарском магистралом је повезан са Београдом (87 km), Чачком (70 km), Краљевом (120 km), а асфалтним путем преко Мионице, са Ваљевом (35 km), те представља значајан саобраћајни чвор.

Име добија по истоименој реци (географски назив Љиг помиње се у угарским документима 1392. године као *Lugh* и 1426. године као *Ligh*, оба пута као име жупе која име носи по реци. Одликује се знатном урбанистичком уређеношћу, по проглашењу за варошицу 1922. године добија први регулациони план.

Саобраћајни положај одредио је просторни развој и централне функције насеља. Положај уз Ибарску магистралну, комуникацију европског значаја, на месту где се у њу укључују регионални пут (Ваљево-Мионица-Љиг-Белановица-Аранђеловац), одређује транзитност и чворност као важну одлику урбаног развоја, његову савремено просторно-физичку структуру и саобраћајну функцију. Носиоци развоја су индустрија (ДП „Гранит пешчар“, експлоатација и обрада грађевинског камена), туризам (бањски центар), занатство и трговина (Група аутора, 2001).

Уб је градско насеље и центар истоимене општине (457 km², 38 насеља) и средиште тамнавског краја, подигнут на обалама Уба, десне притоке Тамнаве. Налази се 43 km северозападно од Ваљева и 85 km југозападно од Београда. Сматра се да име града потиче од келтског апелатива *Ambe*, што значи поток, речица.

Од града се звездасто рачвају путеви ка Коцељеви, Бањанима, Лајковцу и околним насељима, дуж којих се град зракасто физиономски шири и постепено трансформише у савремену урбану средину. Одликује се знатном и дуговременом урбанистичком уређеношћу и комуналном инфраструктуром. Спада у стара насеља. Средњевековна жупа Уб помиње се 1426. године за време краља Жигмунда, а претечу данашњег насеља подигли су Турци у 18. веку на падинама брда Вучјак, као караванску станицу на путу Београд-Сарајево. После ослобађања од турске окупације, насеље је премештено на десну обалу Уба, а један од главних разлога било је лакше снабдевање водом. Кроз историју има различит функционални значај, физиономску и демографску величину. Становништво је српско, досељено углавном из тамнавских, колубарских и подгорских села после Првог и Другог српског устанка, а нарочито после Другог светског рата (Група аутора, 2001).

Мионица, са вековном традицијом једног од најзначајнијих административно-политичких центара ваљевског краја, простире се од огранака Маљена и Сувобора на северу до десне обале реке Колубаре. Захватајући површину од 329 km², општина се територијално граничи са Ваљевом, Лајковцем, Љигом, Горњим Милановцем и Пожегом.

Територију општине одликују изражени рељефни контрасти, од речних долина равничарског подручја, до брдско-планинског предела, које чини 2/3 територије. У 36 насељених места, са типизираним демографским карактеристикама ове регије, живи 14.550 становника (по попису из 2011. године). Седиште општине, урбани агломерат Мионица, са око 3.000 становника, јесте и њен економски центар.

Попис из 1815. године није сачуван, тако да су први подаци о Мионици, селу кнежине Раке Тешића у Ваљевској нахији, сачувани у харачком тефтеру у 1818. години. Тај документ каже да је Мионица тада имала 38 домова, са 51 пореском и 113 харачких глава. Од 1839. године Мионица је засебна општина у срезу колубарском, у округу ваљевском, а истовремено и седиште среза. За потребе среске управе у Мионици је 1847. године подигнута среска кућа која ће представљати центар око кога ће се формирати варош Мионица. Коначно, Краљевским проглашењем Мионице за варошицу, на самом почетку 1895. године, озваничено је њено израстање у насеље градског типа. То проглашење је обележило почетак нове епохе у историји овог места.

Прва насеља у Златиборском округу настају још у периоду палеолита. Прва станишта праисторијског човека са сигурношћу су била природна, првенствено пећински отвори. Усавршавањем начина становања и преласка са ловно-сакупљачке на земљорадничку културу, у периоду неолита (млађе камено доба), на територији Округа, постојало је преко 20 равничарских насеља (Зотовић, 1989).

Највеће насеље у Златиборском округу је **Ужице** са 53.954 становника. У општини Ужице постоји 41 насеље, од чега 2 градског (Ужице и Севојно) и 39 насеља сеоског типа. Поред Ужица већа насеља општине су Севојно (7.158 становника), Буар (1.086 становника), Волујац (945 становника) и Дријетањ (1.316 становника).

Ариље је градски центар општине са 6.868 становника. Поред овог, у општини има још 21 сеоско насеље, од којих су највећа: Церова са 1.179 становника и Вигоште са 1.189 становника.

У бајинобаштанској општини, једино градско насеље је **Бајина Башта** са 9.420 становника, а међу 35 насеља сеоског типа по броју становника највећи су: Луг (2.840 становника), Вишесава (1.852 становника) и Солотуша (877 становника). На месту данашњег градског насеља у турско време постојало је насеље Пљесково. Кнез Милан Обреновић је указом из 1872. године, уврстио Бајину Башту у ред варошица кнежевине Србије.

У општини **Косјерић** је изграђено 27 насеља, од којих једно градског и 26 сеоског типа. Градић Косјерић је по броју становника највећи (4.101 становника), затим село Косјерић (904 становника) и Брајковићи (726 становника). Тачно време настанка

Косјерића није утврђено. Убрзо се развија тек након 1882. године, а за варош је проглашен 1893. године.

Нова Варош се први пут помиње у турском дефтеру (пописнику) села и домаћинстава у 16. веку. У 18. веку важила је за једну од развијенијих вароши, а 1833. године постала је и седиште прве привремене српске капетаније. У градском седишту општине Нова Варош живи 9.092 становника. У општини Нова Варош данас постоји још 31 насеље од којих су највећа: Рутоши (689 становника), Бистрица (698 становника) и Радоиња (580 становника).

Пожега је једино градско насеље у општини (13.412 становника). Основе данашњег насеља су постављене 1832. године, када кнез Милош одлучује да убрза изградњу Пожеге. Изградњу поверава Лазару Зубану који даје урбанистичко решење. На основу урбанистичког плана тадашња варошица добија крстасту основу и изграђује се у правцу север-југ, односно у правцу пута Косјерић - Ариље, и исток-запад у правцу пута Чачак - Ужице. У физиономији насеља наглашен је централни трг кружног облика настао на раскршћу главних саобраћајница (Игњић, 1978). Међу осталим 41 насељем сеоског типа, највећа су Горобиле (1.343 становника), Висибаба (1.208 становника) и Расна (1.010 становника).

У **Прибоју**, једином градском насељу општине, живи 15.445 становника. Постанак Прибоја се везује за српске средњовековне феудалце који су подигли град Јагат на падинама планине Бић, ширећи своју власт према Босни. Први пут се помиње у повељи краља Фридриха III од 20. јануара 1448. године и овај датум се слави као дан општине Прибој. Сеоско становништво живи у 32 насеља од којих су највећа: Бања са 3.128 становника и Рача са 1.845 становника.

У општини **Пријеполје** егзистира 80 насеља, са центром у градском насељу Пријеполје (14.444 становника). Пријеполје се први пут помиње као трг Пријеполје у непосредној близини манастира Милешева. Каснијим насељавањем трговаца и занатлија почиње да се развија и данас је административни центар општине. Сеоска насеља у општини Пријеполје која имају више од 1.000 становника су: Ратајске (2.181), Ташево (2.158), Бродарево (2.462), Ковачевац (1.701), Завинограђе (1.601), Ивање (1.223) и Кошевине (1.004).

У општини **Сјеница** постоји 102 насеља од којих је само Сјеница градског типа са 15.090 становника. Први пут се помиње почетком 13. века као место на Дубровачком путу где су дубровачки трговци плаћали царину. Велики број насеља у општини условио је и мали број становника у њима, тако да у овој општини има само два насеља сеоског типа са преко 500 становника (Раждагиња и Дуга Пољана), у 21 селу живи између 200 и 500 становника, док осталих 79 насеља има мање од 200 становника.

У општини **Чајетина** постоје два насеља градског типа (Чајетина и Златибор) и 22 сеоска насеља. Највећа по броју становника су насеља Чајетина (3.400 становника), Златибор (3.004 становника) и Крива Река (1.161 становник). Први до данас пронађени документ, који помиње Чајетину је из 1815. године. То је писмо Јована Мићића књазу Милошу којим га обавештава о пријему пореских књига. Године 1930. општина Чајетина је поднела молбу Министарству унутрашњих послова да се Чајетина прогласи варошицом, и ова молба је усвојена новембра исте године, па је Србија добила једну од најмањих варошица.

ПРЕГЛЕД КУЛТУРНИХ ДОБАРА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Културна добра Западне Србије су, у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, а и од могућности њихове презентације, подељена у следеће групе (Хаџић 2005):

- **Археолошка налазишта**
- **Дела са споменичким и уметничким својствима** (архитектонска дела, слике и вајарски радови, дела примењених уметности, остварења музичке, драмске и филмске уметности),
- **Просторне културно-историјске целине** (стара језгра градова, значајније сеоске амбијенталне целине, сакрални објекти, етнопаркови, средњовековни градови и утврђења, манастирски комплекси),
- **Знаменита места и спомен обележја**
- **Фолклорно наслеђе** (зграде и простори, предмети народног немарства, ношње, стари занати, наивно сликарство, усмена традиција, кулинарске традиције, традиционални спортови и игре, обичаји и веровања
- **Манифестационе вредности** (приредбе и фестивали, сајмови из области културе, спортске манифестације везане за традиционалне спортове)
- **Установе културе са својим активностима** (музеји, галерије, културни центри, кинотеке, библиотеке)
- **Знамените личности**

У складу са наведеном поделом, културна добра Западне Србије су презентована у оквиру типологије која одговара стању на терену, односно представљена су само она културна добра која су значајна за културни туризам и његов развој. Према постојећим културним потенцијалима ове територије, културна добра су разврстана у неколико врста према својим специфичностима, времену и начину настанка, културној, историјској и уметничкој вредности које поседују.

АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Према важећем закону о културним добрима републике Србије (Службени гласник РС, број 71/94) археолошки локалитети и налазишта су посебна група непокретних културних добара, дефинисана као део земљишта или површине под водом који садржи остатке грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне прдмете из ранијих историјског доба, а од посебног су културног и историјског значаја.

Археолошки локалитети подразумевају места на којима су људске групације боравиле и радиле у прошлости, а налазишта места на којима се проналази покретни културни материјал. Судбина ових локалитета је неизвесна због још увек непронађених адекватних техника конверзације које би омогућиле даљи живот пронађених предмета или делова објеката. За сада се у највећем броју случајева, ови предмети депортују у оближње надлежне музејске установе и у њима се приступа заштити.

На територији Западне Србије налази се велики број археолошких налазишта и локалитета од којих су неки заштићени и проглашени за непокретна културна добра. Археолошка налазишта су најчешће из периода неолита, али и из периода антике и средњег века.

Локалитет Шалитрена пећина се налази у кањону Рибнице, десне притоке Колубаре, на 20 km југоисточно од Ваљева. Отвор пећине се налази на око 10 m изнад данашњег тока реке. Засвођени улаз пећине је широк 12, а висок 8 m. Пећина је као археолошки локалитет забележена 1979. године, док су археолошка ископавања вршена у више наврата (1983, 1985/6, 1995, 2000. и 2001. године). Укупно је истражено 60 m². На ископаном простору откривени су слојеви који садрже горњепалеолитске, старчевачке и винчанске налазе, по којима је ова пећина и позната широј јавности. Пећина је најбогатије налазиште остатака палеолитских ловаца на територији Србије. Откривени су остаци неолитских кућа и Шаторастих конструкција. У млађим слојевима откривени су трагови енеолитских, бронзанодопских и гвозденодопских култура. Пећина је коришћена као станиште у 4. веку наше ере, као и у периоду од 12. до 15. века. У време Првог српског устанка из њене унутрашњости је вађена шалитра за справљање барута. Од 2004. године археолошка истраживања Шалитрене пећине је преузео Народни музеј Београд (Група аутора, 2006).

Локалитет Анине се налази недалеко од ушћа реке Љиг у Колубару. Спроведена су мања сондажна истраживања и геоелектрична мерења. Локалитет садржи неколико комплекса зграда и некрополу. Сондиране зграде настале су почетком 4. века. Представља један од највећих античких локалитета у овом делу Србије. Досадашњим радом дефинисана је вила са подним грејањем која је служила за становање и два економска објекта површине по 1.000 m². Откривен је велики број металних налаза и грнчарије, једна камена скулптура лава и надгробни споменик из 4. века. Судећи према добијеним резултатима (мерена методом електрорезистивитета) вила припада типу вила са перистилом и представља једну од највећих римских вила рустика на нашем простору.

Локалитет **Средњовековна црква и старо гробље у Дићима** се налази са леве стране пута Љиг - Горњи Милановац, 8 km од Љига, у долини реке Драгобиљ. Археолошким истраживањима откривена је једнобродна црква и велика некропола са равним каменим плочама.

Градитељски елементи показују да се ради о једнобродној грађевини са припратом, која је засведена полуобличастим сводом без централне куполе. Највредније откриће представљају налази надгробних плоча ктитора у наосу цркве. Откривено је пет мермерних надгробних плоча, међу којима је и плоча са натписом челника Влгдрага (Група аутора, 2006).

Слике 8. и 9. Остаци цркве и гробља у Дићима и Шалитрена пећина у Брежњу
Извор: www.vaza.co.rs и Матућ, 2008.

Црква је вероватно подигнута почетком 14. века. Око ње је истражена највећа позната средњовековна некропола са равним надгробним плочама. Откривено је преко

180 плоча постављених у правилне редове са свих страна цркве. Знатан број ових плоча, њих 46, је орнаментисан јединственим симболима.

Карта 5. Распоред археолошких налазишта и локалитета у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Највећу фортификацију на овом простору представља утврђење *Јеринин град у селу Бранговић*. Археолошки налази показују да се живот у утврђењу одвијао у периоду од 4. до 7. века. Евидентирана су два слоја паљевине и разарања, један из прве половине 5. века, и други са краја 6. века, што показује да су утврђење од Ромеја најпре освојили Хуни, а касније Словени и Авари. Регистрован је мањи број налаза који указују да се живот одвијао и у периоду од 7. до 10. века, у време насељавања Срба. Истраживања су указала да се на овом простору налазило значајно цивилно насеље, које се развило поред античког пута који је пролазио кроз кањон реке Градац. Насеље је вероватно накнадно било ограђено бедемима са кулама, који затварају простор од око четири хектара. На простору доњег града откривена је црква која је у потпуности истражена. Црква је једнобродна грађевина, а зидови од притесаног камена и малтера сачувани су до висине од 2m. У олтарској апсиди цркве окривено је камено седиште за епископа и свештенике (синтронос), што указује да је у овој цркви служио епископ (Арсић, 2004).

Археолошки локалитет у Петници се налази на северним падинама брда Рогљевић, које се спуштају ка реци Бањи. Смештен је испред горњег улаза у Петничку пећину, на око 220 m.n.v. Ископавања локалитета започета су 1969. године. Систематска ископавања вршена су од 1980. до 2000. године. Истражени простор обухвата површину од око 280 m². На основу досадашњих ископавања издвојено је шест основних хоризоната становања, што чини овај локалитет најзначајнијим вишеслојним локалитетом у Западној Србији (Група аутора, 2006).

Најстарије слојеве чини насеље винчанске културе фаза од Б1 до Д2. Слојеви металних доба заступљени су остацима насеља костолачке културе (бакарно доба) и босутске културе гвозденог доба. У свим праисторијским периодима на овом простору се налазило насеље, тако да су махом откривани трагови становања, остаци кућа, пећи, јама... Досадашњим истраживањима откривено је више стотина хиљада археолошких налаза од грнчарије, кости, камена и метала. Последњи хоризонт локалитета у Петници чини касноантичка некропола. Касноантички гробови из 4. века били су укопани до нивоа слоја старијег гвозденог доба.

Локалитет *Средњовековно насеље* се налази у Ваљевоу недалеко од ушћа реке Градац у Колубару, а педесетих година 20. века тешко је оштећен изградњом стадиона Крушик. Током истраживања пронађени су остаци темеља и југозападног зида цркве, сигом зидане гробнице и трагови српског насеља са културним материјалом из 10/11. века. Сачувана је јужна страна цркве. Црква која је имала основу у облику слободног крста, организација простора, правци пружања зидова, те њихова ширина недвосмислено говоре о цркви рашког типа са припратом, са карактеристичном поделом на три травеја, од којих је централни већих димензија и у коме су биле смештене северна и јужна певница. Димензије храма се на основу пропорција процењују на најмању укупну дужину цркве од 24 m, са попречним бродом дужине 18 m. Црква је била подигнута крајем 13. или почетком 14. века (Група аутора, 2006).

Са овог локалитета потиче надгробна плоча са натписом Јеврема Ђурђа из прве половине 14. века која се данас налази у Народном музеју Ваљево. На истом простору откривени су трагови живота из периода од 15. до 19. века (цивилно насеље и војна фортификација).

Остаци рушевина *Велимирових двора*, легендарног властелина цара Лазара који је подигао своју задужбину, цркву, а можда и манастир, налазе се у Кулинама код Кључа, општина Мионица. Овај комплекс је очигледно представљао скуп сакралних грађевина, јер је највећа грађевина једнобродна црква са припратом која је сачувана до висине венца, док је брод цркве потпуно зарушен. На припрати се сада налазе два улаза.

Црква је била фреско сликана, али данас нема сачуваних делова живописа иако се на улазу и на западном зиду припрате уочавају трагови фреско бојења са фреско малтером

који је испран. У цркви и околнине су гробови покривени равним надгробним плочама, без икаквих орнамената или натписа.

Илића брдо у селу Чучуге налази се на јужном ободу тамнавске долине, на прелазу ка ваљевској Подгорини. Лежи на речној тераси реке Уб, десне притоке Тамнаве. Удаљено је 13 km западно од Уба. Површински налази се простиру на неколико брежуљака укупне површине од преко 5 ha. Надморска висина локалитета варира између 140 и 160 метара.

На Илића брду су вршена мања археолошка истраживања 1990. и 1994. године. Просечна дебљина културног слоја овог двослојног локалитета износи око 1,4 m. Насеље припада винчанској култури, а развијало се током Винча Д фазе. Током ископавања откривено је неколико кућа, хлебних пећи, отпадних јама и велики број покретног археолошког материјала.

Локалитет **Црквина у селу Бабина Лука** налази се 14 km северно од Ваљева, у долини реке Рабас, на југоисточним падинама влашићког побрђа. Године 1989. извршена су обимна археолошка истраживања позноантичке грађевине и цркве брвнаре из 18. века (Група аутора, 2006).

Откривена је позноантичка грађевина која је представљала вилу рустику. Грађевина се састоји од пет просторија. Правилни зидови од ломљеног и притесаног камена су свуда подједнаке дебљине, око 60 cm. Само у централној просторији и њеном предворју сачуван је малтерни под. Време трајања виле рустике у селу Бабина Лука одређено је на период од краја 3. до друге половине 4. века. Судећи према налазима новца може се претпоставити да је ова вила запустела и разрушена са провалом Гота у осмој деценији 4. века (Група аутора, 2006).

Слике 10., 11. и 12. Касноантичка грађевина Бабине Луке и град Грачарац у Јаловику
Извор: www.vaza.co.rs и Матућ, 2008.

Локалитет **Панђуриште у Комирићу** се налази на 7 km северозападно од Осечине. Насеље је смештено на високој речној тераси реке Јадар, на око 211 m.n.v. и обухвата површину од око 3 ha. По ораницама се налази велика количина покретних археолошких налаза и кућног лепа. Насеље припада Винча Д фази. На локалитету нису вршена археолошка истраживања.

Терен **Градачац у Јаловику** се налази око 8 km југоисточно од Владимираца, на благој падини која се ка југоистоку спушта ка потоку Буковици. Површина локалитета на којој се јављају површински налази је око 2 ha. Археолошка истраживања нису вршена. Приликом земљаних радова на површину се изорава велика количина грнчарије и кућног лепа. Насеље припада винчанској култури (Група аутора, 2006).

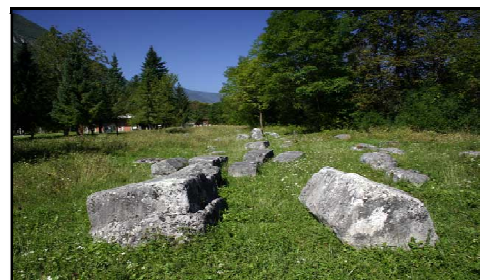
Локалитет Кик у Свилеву се налази на око 10 km североисточно од Коцељеве. Површински налази се простиру по брежуљку 170 m.n.v. Налази су расути на простору од око једног хектара. Локалитет није археолошки истраживан. На површини је регистрована велика количина грнчарије, кремених и камених артефаката. Вероватно се овде налазило градинско насеље финалне фазе винчанске културе и старијег енеолита.

На потезу Парлог налази се праисторијска **хумка тумулус**, у селу Жабарима, пречника око 20 m и висине око 1,5 m. Тумул је смештен на падини која се спушта ка Жабарској реци, на надморској висини од 320 m. На овом и другим локацијама у селу, 1892. године је истражено више праисторијских тумула. На истом имању раскопане су две камене хумке. У једној је откривена скелетна сахрана, а у другој урна са спаљеним остацима. Судићи по опису налаза вероватно су оба гроба из бронзаног доба (Група аутора, 2006).

Археолошки терен у Слатини се налази око 19 km североисточно од Ваљева. На овом месту се налазе остаци земљане фортификације кружног облика. Састоји се из централног уздигнутог дела пречника око 20 m и висине око 2,5 m. Око централног дела пружа се бедем ширине 8 m и висине 2 m, од унутрашњег дела одвојен удубљењем ширине 7 m. На локалитету нису вршена археолошка истраживања. Површински налази припадају финалној фази винчанске културе.

На подручју Вишесаве на **археолошком локалитету Јевтића луке** (2,5 km од Бајине Баште) откривена су два праисторијска насеља од којих је једно неолитског карактера, а друго припада металном добу, као и више праисторијских гробних хумки. Утврђена су три хоризонта становања и континуитет живота насеља и његових становника. На најнижем слоју формирано је насеље које по карактеристикама одговара старчевачкој култури, као најстаријој земљорадничкој култури на Балкану. Изнад овога, формирано је насеље из доба старије фазе винчанске културе, док сам хумусни слој садржи елементе насеља на прелазу из неолита у метално доба. Сва насеља неолитске епохе карактерише веома развијена керамичка производња. Археолошки локалитет Јевтића луке, заштићен је као археолошко налазиште, 28. фебруара 1986. године (Ивановић, 2008).

У Перућцу на **локалитету Мраморје** постоји средњевековно гробље испуњено надгробним споменицима – стећцима. Најстарији потичу из 14. и 15. века, а разликују се по величини и начину обраде, од кречњачких саркофага дужине 2 метра, висине и ширине до један метар, до положених надгробних плоча.

Слике 13. и 14. Антички споменик у Б. Башти (лево) и стећци на Мраморју (десно)

Фото: М. Ивановић

Испитивањима педесетих година 20. века, утврђено је да, од некадашњих 200, данас постоји свега 93 споменика. Само неколико примерака је украшено клесањем (мач, штит, круг и полумесец). Налазиште Мраморје, заштићено је као археолошки локалитет од изузетног значаја 25. септембра 1968. године.

Насеље у Стапарима је локализовано изнад уског кланца реке Ђетиње, 11 km западно од Ужица. Спада у ред највећих, најбогатијих и археолошки најзначајнијих градинских насеља на територији југозападне Србије. Поседује три хоризонта од којих први има карактеристике неолита (винчанска култура). Други хоризонт представља границу између каменог и металног доба, а трећи припада раном бронзаном добу. У

слојевима су откривени остаци надземних стамбених објеката (три куће), а у најдубљем слоју, и земуничне јаме (Зотовић, 1989).

У *Потпећкој пећини* у подножју Дрежничке градине, на горњој пећинској сали, откривени су трагови две породице пећинског медведа (*Ursus Speleus*). Утврђено је да је ова врста живела током млађег плеистоцена, што не указује на могућност постојања човека у овом периоду, али налази указују да је пећина била настањена током неолитског периода.

О *Карану* код Ужица, као значајнијем римском насељу, са кастелом на брду Трнави, сведоче римски налази у порти средњовековне Беле цркве где се и данас налази изванредан број споменика. У питању су споменици са представом Атиса и жртвена ара посвећена Јупитеру. Камени лав са ове некрополе, надгробни споменик у облику пирамиде с представом Атиса, делфина и сцена из живота покојника у његовој бази, налазе се у Народном музеју у Ужицу. У овој некрополи су, према надгробним споменицима, сахрањена два декуриона (одборника) Публије Елиј Викор и Публије Елиј Максим.

Истраживање *праисторијске некрополе у селу Пилатовићи* код Пожеге, по обиму материјала и значају високе вредности представља најзначајнији археолошки подухват на територији југозападне Србије, које је дало свој допринос бољем разумевању развијене фазе старијег гвозденог доба и познавању етничког, социјалног и ширег друштвеног карактера илирских заједница. На локалитету је пронађено 17 надгробних хумки које су биле оштећене пољопривредним и другим радовима. Хумка са локације Трњаци, монументалне архитектуре, грађена је као маузолеј за сахрану истакнуте друштвене, војне и политичке личности, највероватније илирског кнеза и његове жене. Праисторијски тумул Трњаци у Пилатовићима је заштићен као археолошко налазиште од изузетног значаја 29.4.1980. године (Зотовић, 1989).

Године 1970. вршена су обимна рекогностирања терена у селу *Висибаба у Пожеги*. Из натписа на споменицима, неколико мањих насеља из околине и фонда покретног материјала закључено је да се овде налазио већи административни, трговачки, занатски, културни а можда и мањи војни центар у крајњем североисточном делу провинције Далмације. Центар се простирао на површини од око 1 km², захватајући данашње село Висибабу и простор око Савинца и Градске болнице крај Пожеге. Утврђено је десет ужих локација које, свака за себе, представљају урбано-архитектонске целине (Весовина, Крчевина, Варошиште). На периферном делу градског простора, на локалитету Блашковица, налазила се градска некропола. Локалитет Блашковица, у селу Висибаба, заштићен је као археолошко налазиште од великог значаја, 9. септембра 1968. године, а археолошки локалитети: Весовина и Крчевина, Варошиште, Градска болница и Савинац, заштићени су као археолошки локалитети од великог значаја 19. јануара 1971. Године (Зотовић, 1989).

По релативно великом броју налаза познато је и подручје Косјерића. На око 300 метара од пута Косјерић - Пожега, у селу Тубићи, откривени су остаци некада велике *римске некрополе* која се налазила у старом сеоском гробљу које је од давнина народ звао као „римско“ или „мађарско“ гробље. У старијој литератури остали су трагови записа о једном броју споменика који су пронађени у Тубићима. Четири споменика су очувана, али је највећи број нестало. Једна надгробна плоча са рељефом пренета је у Народни музеј у Београду. Локалитет Старо гробље у селу Тубићи, заштићен је као археолошко налазиште 26. априла 1982. године.

Овде треба поменути камени квадар из Сече Реке са рељефном представом покојника и детаљима ношње домородачког становништва, остатке кастела на градини Кичер у селу Парамуну. Насељима сличне функције су и градина Злоступ, врх Субјела и локалитет Град на највишој тачки Дрмановине.

Подручја Радоиње, Нове Вароши и Пријепоља, повезана у једну целину, припадала су, у административном погледу, градским центрима у близини данашњег *Коловрата* близу Пријепоља и Коминама код Пљеваља. Поред остатака **некропола из Акмичића и Радоиње**, једног мањег насеља код Нове Вароши, споменика из Цурова, Бродарева и Диваца, несумњиво највећу вредност има споменички фонд Коловрата где је постојала велика некропола (Зотовић, 1989).

Слике 15., 16. и 17. Детаљи са римске некрополе у Коловрату

Извор: www.turizamprijepolje.org и www.novavizija.com

У Дренови, на локалитету **Црквине**, пронађен је натпис непознатог понтифекса. Сличне некрополе пронађене су недалеко од Прибоја (локалитет **Црквина**), Пријепоља (локалитет **Хрта**), и Сјенице (локалитет **Радишића брдо**) где је откривена црква са некрополом у рушевинама. У унутрашњости цркве, у шуту, се запажају остаци фреско бојеног малтера. Око цркве је већа некропола, а северно су споменици. На једном се налази уклесан тешко читљив натпис у седам редова. Црква потиче из средњег века (Зотовић, 1989).

ДЕЛА СА СПОМЕНИЧКИМ И УМЕТНИЧКИМ СВОЈСТВИМА

Објекти као дела са споменичким и уметничким вредностима, у овом случају, представљају разноврсну и многобројну групу добара који сведоче о духовним вредностима овог краја. Обухватају објекте који се разликују по начину градње, уређености, али и културној вредности. Неки од објеката чак више и нису у функцији, али због своје изворне вредности имају и даље висок туристички значај. Сходно постојећим приликама, обухватају верске објекте православне, исламске и католичке вере, а према својим карактеристикама дефинисани су као: цркве брвнаре (карактеристичне по историјској улози, значају, начину градње и изгледу), цркве, џамије (као објекти у којима се и данас обављају верске службе, али поседују неке од атрактивности за туристичка кретања) и остале објекте значајне по својим уметничким и споменичким својствима.

У српској културној историји, цркве су биле места која по свом значењу превазилазе верске институције. То су центри културе и духовности, места на којима се народ окупљао. То су биле једине школе, састајалишта у време народних сабора и зборов. Код цркава су доношене важне одлуке, подизани су устанци и буне. У портама су сахрањивани црквени достојанственици и народни прваци, јунаци и харамбаше, а записи и уклесана слова на белезима били су својеврсни завети за потомство.

У време отоманске владавине, цркве су биле прве на удару. Турци су робили, обарали и палили цркве, а свештенике и монахе мучили и убијали чак и пред олтаром. За трагичне године које настају после друге сеобе Срба под Арсенијем IV, 1737. године, зна

се да су скоро све српске лавре страдале. У тим временима мале цркве брвнаре преузимају историјску улогу коју су у временима српске државне независности имали средњовековни храмови. Подизане су даље од главних путева и ван домаћаја осветничких хорди. Често су биле тако добро скривене, да чак ни мештани удаљених села нису знали за њих. Цркве брвнаре грађене су од материјала који је био приступачан и лако се припремао. Осим тога, ове објекте било је могуће брзо расклопити и склопити, па чак пребацивати на друго место, па се у народним предањима спомињу цркве које су преко ноћи „прелетале“.

ЦРКВЕ БРВНАРЕ

Црква брвнара нема завидно место у историји српске уметности, али је стекла одређено место за последњих сто година турске владавине у Србији, а нарочито у периоду Устанка, крајем 18. века. Највећи део уметности тога времена, иако скромних могућности, заступљен је у цркви брвнари, како у погледу архитектуре, тако и у погледу примењених уметности и сликарства.

Црква брвнара у селу Миличиници се налази у непосредној близини извора Тамнаве (Ваљево). Подигнута је на месту старије, спаљене цркве брвнаре која је била посвећена Светом Петру и Павлу. Посвећена је Светом Ђорђу. Изградња храма је градитељско остварење неимара Игњата Петровића, довршена 1792. године, а 1794. су окончани су радови везани за унутрашње уређење. Основа храма је правоугаона са полукружном апсидом и отвореним тремом на западној страни. Храм има припрату „женску цркву“ и лађу „мушку цркву“. Над „женском“ црквом је дрвена галерија - хорски простор са равном таваницом, а у „мушкој“ цркви је коритаста таваница (Група аутора, 2006).

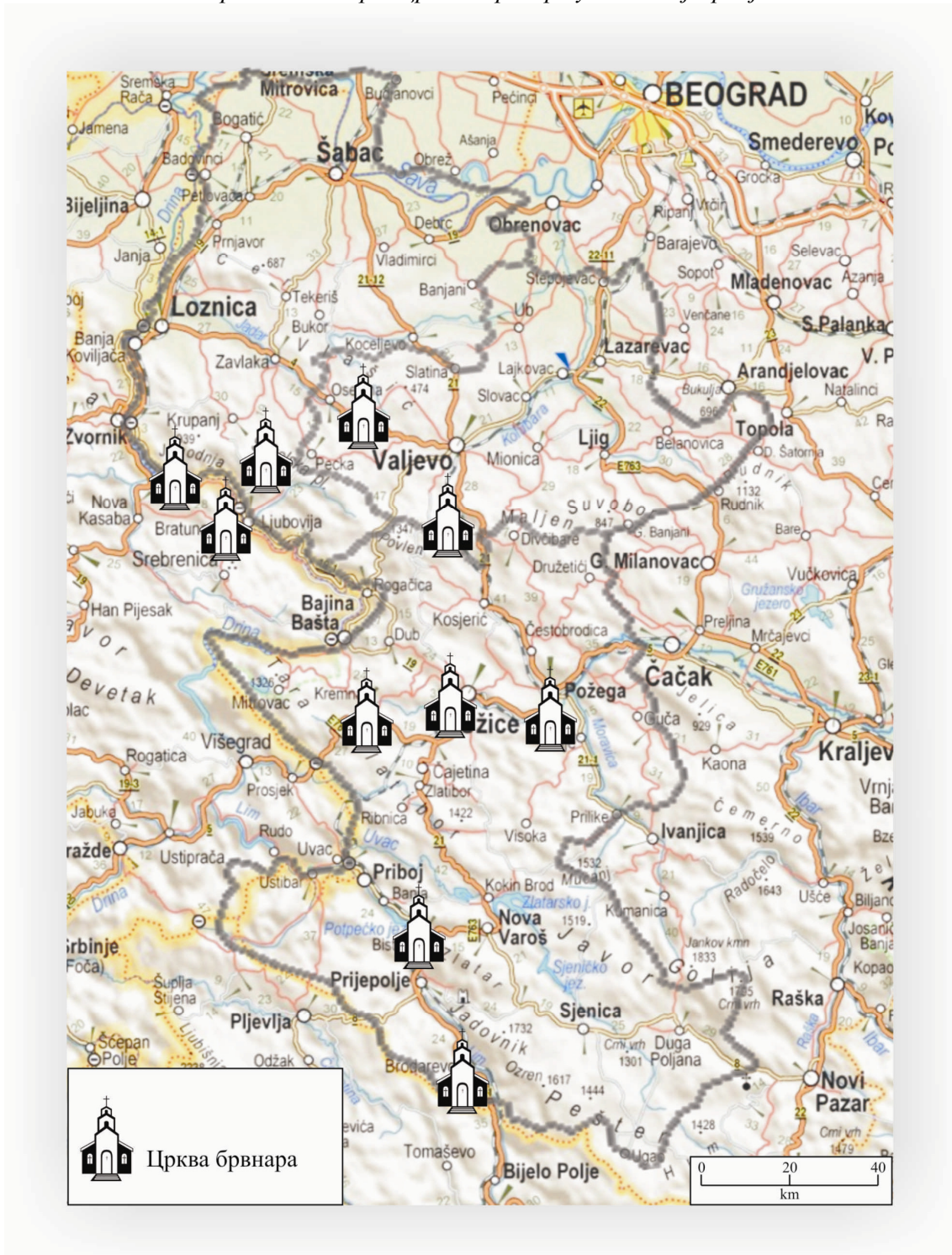
Слике 18. и 19. Цркве брвнаре у Миличиници и Доњој Оровици
Извор: www.zaprokul.org.rs, фото: М. Ивановић

Зидови су од храстових брвана настранце постављених и на углове ужљебљених у вез зван „ластин реп“. Усецањем брвана постигнут је полукружни облик апсиде. Западна и јужна врата, са надвратницима, богато су резбарена геометријским и биљним шарама. Кров је висок, покривен кратком шиндром у 25 редова, на коме су и два дрвена крста.

Иконостас је једноставна преграда од дасака са резбареним надвратником изнад царских двери - остаци некадашњег старог иконостаса. Са источне и западне стране царских двери налазе се две престоне иконе - „Богородица на престолу са Христом на

крилу“ и „Исус Христос на престолу“, рад сликара из 19. века. У горњем делу иконостаса поређано је 15 икона, зване „целивајуће“ о чијим ауторима се мало зна (Матић, 2008).

Карта 6. Распоред цркава брвнара у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Ова црква брвнара подигнута је у години када је склопљен мир у Свиштову и када су завршена „најстрашнија пустошења која су икад доживели наши манастири и цркве од 1787. до 1791. године“, време познато у нашем народу као Кочина крајина. Управо тада су Турци дали Србима у београдском пашалуку повластице и одлуку о „слободном подизању и обнављању цркава и манастира“.

Црква брвнара у Доњој Оровици (општина Љубовија) је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку и полукружним тремом на западу. Дуга је 15,50, а широка 6,30 метара. По величини спада међу највеће цркве брвнаре (Група аутора, 2006).

Подељена је на четири карактеристична дела. Трем је оивичен темелном гредом без оградe, са осам стубаца фино профилисаних и таваницом нешто нижом и равном, обложеном шашовцима сложеним по систему „рибље кости“.

Таваница над главним бродом и олтаром засведена је шашовцима и има знатно већу висину од осталог дела храма. Зидови су изграђени од притесаних храстових брвана дебљине 8 cm. Кров је средње стрмине, без прелома у стрехи, изведен у полукруг са источне и западне стране. Кровни прекривач је од шиндре, преко које је 1927. стављен лим. Под је од опеке. Прозорски отвори су у облику пушкарница. Црква је подигнута залагањем мештана и државним помагањем 1839 - 1840. године (www.vaza.co.rs).

Црква брвнара у Селанцу (Љубовија) је настала вероватно у другој половини 19. века. Има једнобродну основу димензија 15x7 m. Саграђена је од брвана која су омалтерисана, тако да се на први поглед стиче утисак да је у питању зидана црква (www.vaza.co.rs).

Доминантни стрми, високи кров са покривачем од клиса истиче се над читавом грађевином. Свод у храму је дрвени полубачваст, обложен, као и зидови, танким слојем малтера. Један део подне облоге је оригиналан и састоји се од четвртасте опеке .

Слике 20. и 21. Цркве брвнаре у Селанцу и Планиници

Извор: www.zaprokul.org.rs и www.vaza.co.rs

Црква брвнара у Планиници у Мионици је првобитно подигнута у Рибици у првој половини 19. века црква је пренета у Планиницу 1908/1909. године. На новом месту је саграђена као дрвена конструкција обложена вертикално постављеним даскама чија су места спајања опшивена летвама (Група аутора, 2006).

Једнобродне је основе, са певницом на јужној страни и полукружном апсидом. Унутрашњи простор засведен је даском. Оригинална врата на западној и северној страни цркве убрајају се у највредније радове осаћанске мајсторске школе.

Претпоставља се да је садашња **црква брвнара у Скадру**, у Осечини, подигнута око 1812. године. Већ 1813. године страда од Турака и одмах после тога је обновљена. Народно предање овог краја говори о првобитном храму у Скадру, где се говори да су

храм подигли досељеници из села Драча у Албанији већ у првој половини 18. века, када су се у ове крајеве доселили (Група аутора, 2006).

Основа скадарске цркве је прваоугаоник који је заобљен са источне и западне стране. Цела грађевина је покривена високим и стрмим кровом са дрвеном шиндром као покривачем. Претпоставља се да је оригинални покривач на крову био клис. Начин како су декорисани таваница, стубови или портали упућује на то да су мајстори овог храма били Осаћани.

*Слике 22. и 23. Цркве брвнаре у Скадру и Сечој Реци
Извор: www.osecina.com, фото: М. Ивановић*

Црква брвнара посвећена Светом Ђорђу у Сечој Реци (Косјерић) је задњи пут обновљена 1812. године. Ова црква представља репрезентативни пример српског грађевинарства 19. века. Припада простору најразвијенијих цркава брвнара код нас. Има трем, припрату, хор, наос и олтарски простор. Кров је од шиндре и стрмином и висином изразито доминира. Унутрашњост цркве је благо засведена. Преграде су од лепо обрађеног дрвета, дуборезане и декорисане, по чему се посебно истичу улазна врата. Први помен цркве у Сечој Реци налазимо у рачанском (беочинском) поменику из 16-17. века. Након рушења и паљења од стране Турака, црква је поново обновљена 1812. године о чему постоји сачуван натпис.

У цркви се налазе експонати уметничке вредности: Златне двери донете из Херцеговине, мноштво икона, путир из 1812. године - кујунџијско дело знатне уметничке вредности и „ажмине“ или „аштимис“ из 1876. године, који је из манастира Свете Горе донео Хаџи Рувим. Осим тога, црква је украшена многобројним орнаментима и дрвеним украсима.

У цркви се данас не врши богослужење. Служи као споменик и подсећа на давна времена. Испред цркве се могу видети споменици крајпуташа ратницима у балканским ратовима од 1912-1918. године (Челиковић, 1997).

Недалеко од Бајине Баште, у селу Дуб, налази се **црква брвнара посвећена Светом Вазнесењу Христовом**. Претпоставља се да је саграђена крајем 18. и почетком 19. века. До 1885. године, била је метох манастира Рача, а од те године добија самосталност и своју парохију. Црква у Дубу је једна од најоригиналнијих дрвених цркви код нас. Споља је изузетно репрезентативна са стрмим кровом прекривеним клисом. Унутрашњост је складних пропорција и кресе је поједини детаљи, делови црквеног намештаја и литургијски предмети. Сачуван је дрвени полијелеј и четири велика храстова свећњака (Ивановић, 2008).

Црква је једнобродна, а на истоку се завршава четвоространом апсидом. На западној страни је петострани трем грађен неколико деценија касније. Има два портала

који су украшени флоралним и фолклорним мотивима. Монументалност цркви даје кров који је од зидова већи готово четири пута (www.zapadnasrbija.org).

Слике 24. и 25. Цркве брвнаре у Дубу и Горобилу
Фото: М. Ивановић

Црква брвнара у Горобилу код Пожеге саграђена је 1705. године и једна је од најстаријих, али и најмањих у Србији. Црква је посвећена Рођењу Светог Јована Крститеља и сигурно је највећа знаменитост у Горобилу. Након сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем 1690. године, новодосељено становништво на овом простору затекло је пуст крај, без цркве. Да би црква била што неупадљивија није била издигнута од земље, а врата су била врло ниска. Према једном предању ова црква првобитно је била саграђена у засеоку Слатина, одакле су је Горобилци, када су сазнали да се Турци спремају да је запале, једне ноћи тајно расклопили и пренели у заселак Почеча (Милосављевић, 2004).

Прекривена је шиндром и украшена обојеним тракастим шарама. Конструкцију храма чине храстова брвна која су на крајевима спојена у ћерт. Дужина цркве је 9,9 m, а ширина 4,5 m. Иконостас су сликали зограф из Негришора (Драгачево), Јанко Михаиловић Молер и његов син Сретен Протић-Молеровић 1833. године. Црква је темељно обновљена, препокривена шиндром, а поред ње изграђена је нова дрвена звонара.

Црква Светог пророка Илије се налази у селу Доброселица. Удаљена је око 7 km од центра Златибора. О томе како је црква настала, постоје две легенде: прва, да ју је за једну ноћ саградио неки хајдук, којих је у овим крајевима за време устанака увек било, а друга, да је ова црква, са Црквина „прелетела“ за једну ноћ на данашње место које се зове Вршчић.

Зграда припада најмањим црквама своје врсте - површине 37 m². Ширина јој је 5 m, а дужина око 8 m. Грађена је од црног бора а има облик лађе са полукружном опсидом. Кров, средњег нагиба, без прелома у стрехама, прекривен је крупнијом шиндром. Ради боље заштите, касније је преко шиндре положен цреп.

Црква брвнара има двоја врата - главна на средини западног зида и споредна на северном зиду, ближе олтару. Иконостас је од обојених дасака са доста икона које имају велику уметничку вредност (Фридрик, 1987).

Царске двери, олтарску преграду и још неке иконе којих више нема, сликао је Јанко Михајловић Молер, из села Драгачева. Царске двери садрже осим Благовести (пресвета Богородица и Свети Архангел Гаврило), и пророка Соломона и пророка Давида. Са леве стране царских двери налази се престопа икона Пресвете Богородице и Исуса Христа или „сведиће око“ како се још назива. Иконе су рађене на дасци. Претпоставља се да их је радио Алексије Лазовић крајем 18. и почетком 19. века. У црквеној порти

поред цркве, која заузима централно место, налази се дрвени звоник и сеоско гробље. Звоник је саграђен половином 19. века, нешто касније од цркве (Фридрик, 1987).

Слике 26. и 27. Цркве брвнаре у Доброселици и Јабланици
Фото: М. Ивановић

Црква Покрова Пресвете Богородице налази се на пет километара од центра Златибора, западно од магистралног правца Ужице-Нова Варош, у селу Јабланица. Јабланичка црква је гробљанска црква (Фридрик, 1987).

С обзиром да је ова црква грађена 1838. године, а црква у Доброселици 1821. године, постоје претпоставке да је ове богомоље радио исти мајстор. Служила је као храм и склониште у доба ратовања. По свему је слична Доброселачкој иако је грађена 17 година касније. Црква је грађена, као и остале брвнаре овога краја, од црног бора. Црква је у облику лађе са полукружном изведеном олтарском апсидом. Дуга је 9,5 m, а широка 5,25 m. Припада дрвеним храмовима најмање врсте са површином од 47 m². Кров храма је средње стрмине без прелома у стрехама, прекривен крупнијом шиндром. Данас је кров препокривен поцинкованим лимом, који је постављен 1900. године. На крову се налазе два дрвена крста, један на западној, а други на источној страни.

Иконостас преграђује цркву на олтарски део и наос. Дрвен је, а најлепши декоративни мотиви налазе се на царским дверима. Орнаменти у дуборезу су обојени живим бојама. Лепоту ових двери допуњују иконе у овалима: икона Св. Матеја и Св. Марка, у средини Богородица и Архангел Гаврило, а на дну икона Св. Луке и Св. Јована. Изнад северних двери налази се Покров Богородице, а изнад јужних икона Исуса Христа и Св. Јована Крститеља. Од осталих икона су догађаји из живота Исуса Христа, Св. Тројица, Успење Господње. Све иконе су рађене на дасци (www.zapadnasrbija.org).

Црква Рођења Пресвете Богородице се налази на огранку Муртенице код Кућана, у засеоку Пети. Ово је најмања, а можда и најстарија, црква брвнара на Златибору. По неким подацима, изграђена је нешто пре 1780. године, док је припрата дограђена 1838. године. У цркви се налазе царске двери, рад Симеона Лазовића, иконописца из Бијелог Поља. Према запису, двери су сликане 1780. године па се претпоставља да су рађене у време градње овог храма. Црква је једноставног облика, са петоугаоном олтарском апсидом и припратом дограђеном од истог дрвета и на исти начин, али код које се у угловима примећују наставци. Заједно са припратом и олтаром, њена укупна дужина једва достиже 6,5 m, док у својој првобитној величини, има стране од 3 m, односно 4,35 m (површина 12 m²). Висина од пода до таванице износи свега 2 m. Кров, средњег нагиба, прилично је поклопио зидове стрехом, која је над припратом нешто другачија.

Царске двери у Кућанима су стандарног облика, са доста упрошћеном орнаментиком у дуборезу. У кружним пољима испод лучних завршетака крила, приказана су попрсја пророка Соломона и Давида. У елипсоидним пољима у централном делу,

приказана је представа Благовести с тим што је Богородица приказана на северном, а Архангел Гаврило на јужном крилу. Простор између површина с попрсјима пророка и фигура Богородице и Гаврила изрезбарен је у облику стилизованих биљних орнамената.

Већина икона није сачувана, а ове постојеће су из млађег периода и немају неку већу уметничку вредност. Највреднија икона, икона Богородице са Христом, рад је сликара Симеона Лазовића (1870), а урађена је на дводелној дасци и обојена темпером.

Слике 28. и 29. Цркве брвнаре у Кућанима и Радијевићима
Извор: www.novavizija.org

Црква брвнара у Радијевићима (Нова Варош) је храм посвећен покрову Свете Богородице, подигнут 1808. године, у време кратког примирја током Првог српског устанка. Подигао ју је свештеник Василије Пурић који је због тога протеран у Травник. Грађена је као кућа да би се вероватно прикрила њена намена. Над каменом зиданим подрумом, уздиже се грађевина од талпи, четвртасте основе са кровом прекривеним шиндром. Иконе из Радијевића припадају најлепшим остварењима 17. века и највероватније су рад зографа Андрије Раичевића. Црква се налази 12 km јужно од Нове Вароши, на висоравни Златара (1.200 m.n.v) (www.zapadnasrbija.org).

Црква брвнара у Севојну је саграђена 1773. године, једноставне и скромне архитектуре, прекривена ћерамидом. Била је посвећена архангелу Михаилу. Престављала је један од најстаријих сачуваних споменика ове врсте у ужој Србији, али је, нажалост, изгорела.

Својства споменика културе имају и покретна културна добра која су припадала овој цркви: део иконостаса (царске двери) и две иконе (Крштење Христово и Пророк Илија, које је 1779. године радио свештеник - сликар Симеон Лазовић). Ради боље заштите ових добара, смештена су у хол нове цркве у Севојну (Вујовић, 1984). Црква је потпуно реконструисана и освештана септембра 2012. године.

ЦРКВЕ

Осим архитектонског или уметничког значаја, црквене грађевине имају вредност као места од посебног историјског значаја или зато што су лоциране у идиличном пејзажу. То могу бити и објекти који су настали из религиозног осећања, али не служе за религијске потребе.

Црква посвећена Преображењу у Кривају (Шабач) је од 16. до 18. века била део манастира по имену Кривојник Добриње. Свој данашњи изглед црква добија 1790. године када се врше обимни радови на њој захваљујући ктиторству виђених људи овог краја, између којих се издваја оберкнез Ранко Лазаревић. Потпис Михаила Петровића, главног мајстора, је сачуван на часној трпези (www.zaprokul.org.rs).

Црква има триконхалну основу са пространим олтарском апсидом, припратом и карактеристичним полукружним дрвеним тремом на западној страни који је накнадно придодат. Три куполе доминирају споља: централна и две бочне које се налазе изнад певничких апсида. Спољашњи зидови су једностано малтерисани, без украса, окречени у бело. Поред дрвеног трема, који је неоспорно ремек дело народног неимара, пажњу привлаче и два портала на западној страни грађевине (један који води у трем, а други у главну грађевину), дело истих мајстора који су трем реализовали (Група аутора, 2006).

*Слике 30. и 31. Цркве у Криваји и Липолисту
Извор: www.zaprokul.org.rs и www.vaza.co.rs*

Црква успења пресвете Богородице у Липолисту (Шабац) је саграђена 1872. године. Храм је конципиран као једнобродна, издужена грађевина импозантних димензија, са пространим олтарском апсидом на истоку и припратом, надвишеном галеријом на западу. Певнички простори су, као и олтарски, споља полигонални, а изнутра полукружни. На пресеку подужног и попречног брода, на високом и уском тамбуру, уздиже се купола. Фасаде су оживљене прозорским отворима, уоквиреним каменим рамовима, фризом аркадица испод кровног венца и избаченим западним порталом са тимпаноном на врху. Зидно платно изнад главног улаза украшава и кружно поље у коме је, у фреско техници осликана представа Исуса Христа. Завршетак западне фасаде је у облику већег тимпанона, изнад кога се уздиже висок и масиван звоник необичног облика (www.zaprokul.org.rs).

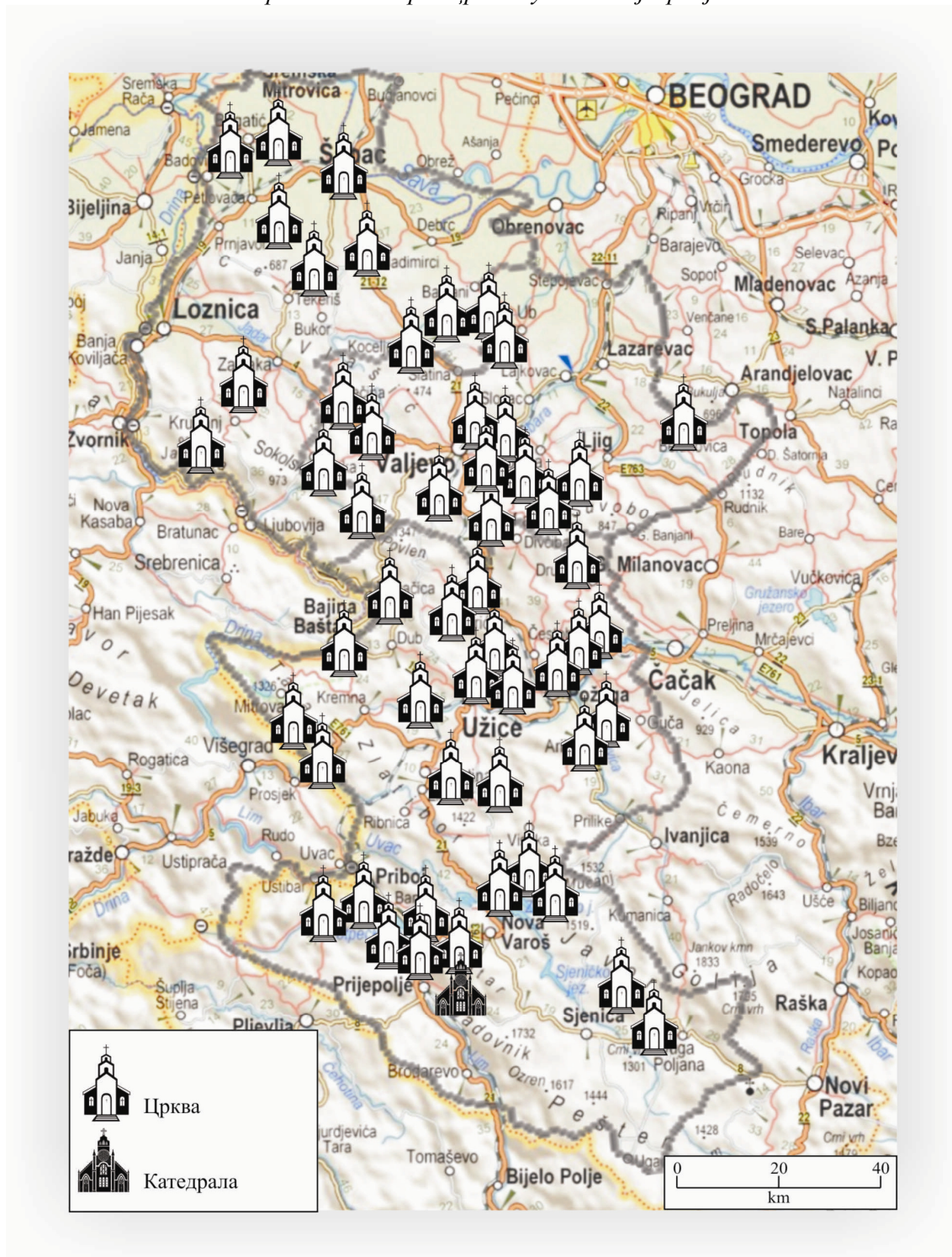
Пре **цркве Светог Петра и Павла** у Поцерском Добрићу (Шабац) била је брвнара коју су Турци запалили 1815. године. Захваљујући ктиторству Марка Штитарца у непосредној близини је подигнута садашња црква 1827. године. Својим обликом грађевина припада богомољама које су подизане у Србији на прелазу из брвнара у храмове од чврстог материјала. Храм је задржао основу која је преузета од брвнара, с тим да из равни основе излазе две полукружне певнице.

Основа источне полукружне олтарске апсиде поновљена је на западном делу, који има облик полузатвореног зиданог трема са високим соклем и колонадом стубова повезаних полуобличастим луцима. Фасаде нису малтерисане у равно, већ имају декоративну пластику у облику пиластра, хоризонталног венца као и надвратника изнад бочног северног портала. Ова декорација одваја цркву у Поцерском Добрићу од сличних храмова прелазног периода, код којих нема трага декоративној малтерској пластици на фасадним зидовима (www.vaza.co.rs).

Кров је јединствен за цео објекат, масиван, висок, са веома стрмим кровним равнима, што показује да је некада црква била покривена дрвеним кровним покривачем, који је у новије време замењен бибер црепом. Унутрашњи простор такође сведочи о јаком утицају црква брвнара: дрвени бачvasti свод покрива ентеријер, а преграда која одваја

припрату од наоса је у облику низа дрвених стубова и аркада, украшена декоративним елементима од танке даске.

Карта 7: Распоред цркава у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Црква Светих апостола Петра и Павла у Шапцу је зидана у временском интервалу од 1827. до 1831. године, у духу класицизма. Главни мајстор је био Коста Димовић из Охрида. Једнобродне је основе, са полукружном олтарском и певничким апсидама које су споља једва наглашене. Засведена је полуобличастим сводом (www.sabac.org).

Слике 32. и 33. Цркве у Поцерском Добрићу и Шапцу
Фото: М. Ивановић

Изнад припрате је 1858. године дозидан висок звоник. Фасадну декорацију чини низ плитких аркадица на седластим луцима. Западна фасада је нешто више декорисана. Главни портал уоквирују пиластри између којих су довратници премошћени архиволтом.

Иконостасну преграду са дуборезним елементима урадила је радионица Ђорђа Девића, а позлатарске радове Милош Бранковић. Иконе на иконостасу су завршене 1855. године и дело су Павла Симића. Иконе на соклу које су страдале током Првог светског рата замењене су 1922/23. године иконама шабачког сликара Стевана Чалића. Зидну декорацију урадио је Андрија Биценко тридесетих година 20. века (Група аутора, 2006).

Споменик палим Шапчанима у Првом светском рату, аутора Франа Менегела Динчића, налази се у црквеној порти, западно од храма. То је стуб осмостране основе, постављен на коцкастом постолу, које је украшено са предње и задње стране бронзаним рељефима. Уз бочне стране стуба смештене су две мермерне слободне скулптуре. Цела композиција почива на степенастом кружном постаменту. На врху стуба је бронзана фигура српског војника. Испод споменика је костурница - гробница жртава из Првог светског рата.

Црква посвећена Светом Петру и Павлу у Глоговцу (Богатић) саграђена је 1927. године, у духу моравске архитектуре. Њена основа је у облику триконхоса са полукружном олтарском апсидом на истоку и правоугаоним плитким конхама на бочним зидовима. На пресеку подужног брода и бочних праваца преко система лукова и пандатифа уздиже се октагонална купола (Група аутора, 2006).

Црква је зидана од тврдог матријала, опеке и камена, са малтерисаним и бело окреченим фасадама. Складно пројектована грађевина украшена је низом декоративних елемената рађених у духу моравске средњовековне архитектуре (стилизоване розете, кордонски венац, архиволте).

Садашња црква **Рођења Богородице у Богатићу** сазидана је 1856. године на темељима старије грађевине. Основа има облик издуженог правоугаоника са тролисно решеним источним делом, где су све три апсиде полукружне и споља и изнутра. Унутрашњи простор јој је засведен високим полукружним сводом. Пропорције грађевине, као и обрада, дају јој монументалан изглед. Фасаде су јој без веће декоративне пластике, малтерисане су и окречене у бело, са лезенама и плитким слепим аркадама у врху. На

западу се издиже висок звоник квадратне основе са лимом покривеним кубетом у врху (www.zaprokul.org.rs).

Унутрашња декорација храма изведена је 1873. године. Том приликом су осликани зидови стилизованим мотивима биљне орнаментике, док је сликар, Стева Тодоровић, израдио иконе за високи иконостас који је класицистички конципован.

Црква цара Константина и царице Јелене у Коцељеви је зидана у периоду од 1868. до 1870. године. То је једнобродна грађевина правоугаоне основе, зидана од тврдог материјала, са плитким полуобличаним сводом. Унутрашњи простор је подељен на припрату, наос, олтарски простор и певнице. Олтарски простор и певнице су изнутра полукружни а споља петострани.

Декорацију фасада чине пар кровних венаца који теку дуж целог храма и штучо украси изнад лучно засведених прозорских оквира. Црква има три портала: западни, северни и јужни. Високи звоник покривен бакарним лимом доминира западним прочељем. Остале кровне површине су двоводне, са бибер црепом као кровним покривачем. Првобитни иконостас Николе Марковића из 1871. године делимично је сачуван. У црквеној порти налази се споменик палим и несталим у ратовима 1912-1918. године (Група аутора, 2006).

Црква Светог архиђакона Стефана у Свилеуви (Коцељева) подигнута је 1829. године, о чему сведоче натписи на часној трпези и на остацима старог каменог амвона. Припада типу богомоља које су на прелазу из црква брвнара у цркве грађене тврдим материјалом. Зидана је опеком, док је стрм и висок кров, сада покривен поцинкованим лимом, у аутентичној верзији био покривен дрвеном шиндром. Основа је једнобродна, са полукружном олтарском апсидом и исто таквим простором на западу, што доказује да је грађевина подигнута под утицајем црква брвнара. Олтарски простор има наглашен проскомидију и ђаконикон, а до 1957. године био је одвојен од наоса зиданом иконостасном преградом (Група аутора, 2006).

Поред припрате која је од наоса одвојена плитким пиластрима, у основи су наглашене две, изнутра полукружне певничке апсиде. Свод је полуобличаст, а над простором припрате су неколико дрвених греда које су биле носиоци галерије која се налазила изнад овог дела храма. Спољашње фасаде су без украса, једино је наглашен кровни венац, а прозорски отвори су истакнути плитком малтерском пластиком. Поред цркве у порти је са западне стране звоник од тврдог материјала и неколико надгробних споменика јужно од храма. Реткост сачуваних богомоља у овом крају, као и чињеница да је црква грађена у прелазном стилу ка грађевинама од тврдог материјала, којих нема у Тамнави, чини овај објекат специфичним и вредним.

Најстарији помен о **цркви Успења пресвете Богородице** у Липеновићу, засеок Добри поток (Крупањ), налази се у турским тефтерима из 1528. године. Служила је као парохијска црква Крупањцима, јер је у Крупању постојао само католички храм. Око ње се формирало православно гробље које траје до данашњих дана.

Пре 1771. године спаљена је од стране Турака. Данашња црква је грађевина прелазног типа. Доњи делови су од чврстог материјала и највероватније су из 18. века, а кров је покривен као брвнаре, шиндром, и заједно са тремом потиче из двадесетих година 19. века. Основа јој је правоугаона са олтарским простором изнутра полукружним, а споља петостраним. Зидови су дебели и ниски, као код црква брвнара. Црква нема таваницу, већ се види дрвена кровна конструкција. Кров је изразито стрм. Тридесетих година прошлог века трем је затворен дрвеним талпама (Група аутора, 2006).

На место иконостаса из 1826. године постављен је 1970. нови, изведен према пројекту архитекте Драгомира Тадића. Осликао га је Живко Стојисављевић из Београда, док је за столарске радове ангажован Благоје Митровић из Ваљева. Бели камени амвон са

урезаном шестокраком звездом и именом „Неделко“ и годином 1858, највероватније сведочи о мајстору који је учествовао у некој од обнова храма.

Приликом задње обнове цркве, 2000. године, уређен је цео комплекс. Комплекс чине: црква, три пећине испоснице, етно-музеј, више објеката народног неимарства типа собрашица, музеј лова. На улазу у ограђену порту стоје две капије. Испред мале капије су две плоче. Једна је постављена у спомен Књазу српском Милошу Обреновићу који присједини Крупањ и Рађевину Кнежевину Србији 1834. године, а на другој плочи представљен је историјат цркве.

Испод цркве налази се чесма „Браће Југовића“ која се помиње још у прошлом веку. На зидовима подзиде узидано је неколико плоча у спомен: Харамбаши Ђорђу Обрадовићу Турчији који подиже Рађевину на устанак 1804. године; Кнезу Крсти Игњатовићу, војводи рађевском, бранитељу Крупања од Турака од 1804-1812; Војводи Максиму Крстићу, бранитељу Крупања од 1809-1813; Среском начелнику капетану Петру Радојловићу, који исели Турке и разруши Соко град 1862. године.

Црква у Ваљевоу, на углу улица Војводе Мишића и Др Пантића је посвећена **Покрову Пресвете Богородице**. Грађена је од 1837. до средине 19. века, по угледу на пожаревачку цркву. У реализацију су били укључени тада најпознатији мајстори као што су Коста Димовић, Димитрије Сотировић, Теодор Теодоровић (www.valjevturizam.info).

Црква је издужене основе, са источним делом решеним као трихонос, док се на западу уздиже високи звоник, који је, као и други делови грађевине решен у стилу класицизма, са декоративним елементима у облику слепих аркада, пиластра, лазена, хоризонталног венца. Кров је двоводни са лимом као покривачем.

У унутрашњости храма је доминантан високи иконостас из 1865. године, реализован у духу класицизма, са иконама које је сликао Никола Марковић, познати српски сликар друге половине 19. века (Група аутора, 2006).

Слике 34. и 35. Цркве у Ваљевоу и селу Тубравић
Извор: www.valjevturizam.info и www.zaprokul.org.rs

Црква у Грачаници, храм **Светог Архангела Михаила** налази се у селу Тубравић (општина Ваљево), на проширењу у кањону Сушице. Први пут се помиње као манастир у турским пописима из 1560. године. Поједини гробови и делови конака истражени у непосредној близини сведоче да црква потиче из 15. века. Археолошка истраживања вршена су само у порти цркве где је откривен већи број гробова и остаци конака из 15. и 18. века.

Данашња црква је сазидана након другог српског устанка. Грађена је по узору на цркве брвнаре. Сазидана је од ломљеног камена, оригинално је била покривена високим кровом од шиндре. Храм је подужна триконхална грађевина са јако израженом и дубоком олтарском полукружном апсидом. Друга два крака тролиста, северна и јужна певница су

наглашене у благом луку. На западној страни црква је полигонална (седмоугаона). У том делу играјућа је дрвена галерија до које се долази степеништем из саме унутрашњости цркве. Трећу, најмлађу фазу изградње цркве представља кубе из 1930. године у неовизантском стилу, у комбинацији сике и опеке као декоративних елемената. Тој фази припада и венац цркве који је начињен у истом маниру, што претпоставља и промену кровне конструкције. У олтарском делу цркве сачувани су трагови старијег живописа у два слоја, што показује да је црква подигнута делом на темељима старије средњовековне грађевине (www.vaza.org.rs).

Судећи по забелешци на Псалтиру с последовањем из српског манастира Лепавине у селу Петници (Ваљево), на месту садашње **цркве Успења Богородице**, био је у 15. веку манастир. Утврђено је да се натпис односи на село Петницу крај Ваљева.

На простору око данашње петничке цркве налазе се остаци средњовековног манастира из 15. века, у коме је написан Петнички псалтир у 16. веку. Данашња црквена грађевина је сазидаана 1866. године као једнобродна грађевина складних пропорција, зидана притесаним каменим блоковима. Унутрашњост је подељена на припрату, изнад које је звоник, наос и олтар који је смештен у полукружну апсиду. Свод је полуобличаст. Са унутрашње стране зидови су ојачани пиластрима који у исто време деле главну грађевину на четири травеја. Под је бетонски, поплочан керамичким плочицама. На грађевини су два портала: западни и северни. Са северне и јужне стране у по три већа прозорска отвора лучно засведена (Група аутора, 2006).

Црква је скромно декорисана. Спољни зидови и немају украса, изузев пар хоризонталних венаца. Најновију реконструкцију храм је доживео 1994/98. године, а најбитнија промена је у звонику који је дорађен по нацрту Завода за заштиту споменика културе Ваљево.

У храму петничком чува се велика светиња - десна шака без палца непознатог светитеља. По предању и веровању у цркви се сматра да је то рука Светог Апостола и Јеванђелисте Луке. Светиња је донета из манастира Рача 1820. године. Светињу је унео у цркву као своју породичну својину поп Алимпије Самоуковић (Група аутора, 2006).

Црква Преноса моштију Светог Николе у Причевићу у Ваљеву подигнута је на месту старије цркве брвнаре, тридесетих година 19. века, као једнобродна грађевина издужене основе, са полукружним певницама и олтарском апсидом. Конципирана је без куполе, са полуобличастим сводом и двоводним кровом, са бибер црепом као покривачем. Године 1957. цркви је дозидана припрата са звоником који се уздиже над западним прочељем, степенасто се сужавајући ка врху. Портали се налазе на западној и северној страни и лучно су засведени.

Слике 36. и 37. Цркве у Причевићу и Памбуковици
Извор: www.vaza.org.rs и www.zaprokul.org.rs

Све фасаде, осим западне, украшене су у горњим површинама низом кратких лазена спојених луковима, плитко изведених у малтеру. Западна фасада се завршава лучним забатом Иконостасна преграда не припада времену градње (www.vaza.org.rs).

Црква у Рабровици у Ваљеву је сазирана 1857. године на месту где је раније постојао манастир са храмом коју су подигли Хаџи - Рувим и Алекса Ненадовић. Основа храма има облик издуженог правоугаоника са триконхосом на источној страни. Изнад припрате се уздиже врло висок звоник. Фасадни зидови су богато декорисани малтерском пластиком геометријског порекла. Храм је знатно страдао у земљотресу из 1998. године. Радови на санацији цркве су трајали до 2006. године (Група аутора, 2006).

Црква Вазнесења у Памбуковици у Убу саграђена је 1871. године. Претпоставља се да је на овом месту била чувена Мркшина црква са штампаријом у којој су штампане две последње књиге старих српских штампарија, Четворојеванђеље из 1562. године и Цветни триод из 1566. године (Група аутора, 2006).

Данашња грађевина је подужне основе, без припрате, певница и куполе. Унутрашњи простор је подељен на пет травеја наглашених пиластрима, а засведен је полуобличастим сводом. На источној страни доминира пространи олтарски простор, изнутра полукружан, а споља петостран. Једини украс на фасадма су поред западног и јужног портала неколико прозорских отвора и хоризонтални венац који тече испод крова. Западно од храма сазиран је 1894. године звоник на четири масивна ступца.

Црква рођења Свете Богородице у Новацима (општина УБ), монументална по димензијама и обликом, сазирана је од тврдог материјала. Једнобродне је основе, са три полукружне апсиде: олтарском и певничким, пространим и високим наосом, припратом изнад које је галерија. Западним прочељем доминира висок звоник, складних пропорција (www.vaza.org.rs).

За разлику од рабровичке цркве, где су фасадна платна богато украшена декоративном пластиком, новачке фасаде су скромније и на њима се поред пиластара само истиче низ слепих аркадица у врху фасадних зидова. На западном и источном апсидалном зиду постављене су по две плитке нише. Унутрашњи простор је осликао 1933. године Матеја Ф. Гајтингер, док је иконостас дело непознатог сликара из 1924. године.

Слике 38. и 39. Цркве у Новацима и Марковој цркви
Фото: М. Ивановић

Највероватније је да су **храм Светог Димитрија** у селу Маркова црква (Лајковац) сазидали избегли монаси из Марковог манастира код Скопља, негде у првој половини 15. века, али су касније многобројне преправке довеле до недоумице о оригиналној варијанти плана.

Неоспорно је да је ова црква у неким архитектонским елементима врло блиска храму манастира Пустиње: одвајање олтарског простора зиданим иконостасом, витак и

висок тамбур куполе, као и оживљавање фасада широким лезенама, тако да се приближава групи грађевина коју чине црква манастира Ћелије и пустињска црква, с тим да је храм Св. Димитрија нешто старији. Горњи делови грађевине упућују неке од аутора на то да храм у Марковој цркви треба везати за групу моравских цркава без бочних конхи. У куполи је сачувано фреско сликарство (Група аутора, 2006).

Најстарији писани помен о *цркви у Степању* (општина Лајковац), која је у литератури позната и као непричавска и бајевачка, је из 1722. године. Као манастир се први пут помиње 1778., а последњи пут 1840. године. Свој садашњи изглед црква добија 1794. године (натпис изнад северних двери) (www.vaza.org.rs).

Храм има једноставну правоугаону основу, без куполе, са полуобличастим сводом и пространом полукружном олтарском апсидом. Црква је у свом оригиналном изгледу имала куполу, а за ту тврдњу су као доказ четири моћна пиластра распоређена у квадрат у простору где се по правилу уздиже купола.

За ову цркву су везана имена угледних сликара ваљевског краја, који су за храм урадили иконе које су постављене на иконостасној прегради 1796. године: Петар Николајевић Молер, Аћим Поповић и др., као и име једног Хаџи-Рувима, за кога се претпоставља да је исклесало минијатурни дуборезни крст који се овде чува, или Алексија Лазовића, чија се изванредна икона *Богородице са дететом* чува у цркви (www.zaprokul.org.rs).

Средњовековна *црква Светог Вавдења* у селу Славковица (Љиг) се налази у подножју планине Рајац, на око 8 km јужно од Љига. Храм је археолошки истражио мр Димитрије Мадас (1973/1978). Црква је једнобродна грађевина са припратом и потковичастом неправилном апсидом. Унутрашњост је са два пара пиластра подељена на три травеја.

Храм је зидан у правилним редовима, од необрађеног локалног камена, са лезенама као фасадним украсом. Нису откривени трагови живописа. Уз западну фасаду цркве током 15. века дозидана је припрата. Унутар припрате откривена су три камена саркофага у којима су сахрањене значајне личности, вероватно ктитори капеле. У једном гробу из саркофага откривен је изузетан примерак камеје са ликом Светог Николе у сребрном окову. Икона се налази у Народном Музеју Београд. Око цркве и припрате развио се мањи манастирски комплекс са обзиђем. По замируњу манастира током 16. и 17. века око цркве се формирало гробље мирског становништва (Група аутора, 2006).

Најближе аналогије *цркве Светог Илије* у селу Ба (општина Љиг) са становишта стилских и архитектонских карактеристика су црква манастира Сисојевац и црква у Горовичу. На основу тога, као и на основу сачуваних аутентичних архитектонских елемената, време настанка цркве Светог Илије треба тражити у времену обнове српске деспотовине и време деспота Стефана Лазаревића (www.zaprokul.org.rs).

Црква има тролисну основу док је унутрашњи простор подељен на припрату, наос и олтар. Свод је полуобличаст. Споља гледано конхе тролиста су седмостране, до висине од 1,8 m. На тој висини странице полигона се претапају у полукруг. Главни портал поседује украшене камене тордиране доврткине. Прозорски отвори, који су у облику преломљеног лука, постављени су високо и степенасто се сужавају према унутрашњости.

Разорни земљотрес из 1998. године је знатно оштетио грађевину, нарочито горње зоне. То је био повод да се предузму радови на реконструкцији неаутентичних горњих делова, тако да су обимни радови на храму трајали неколико година (Група аутора, 2006).

Црква Покрова Пресвете Богородице у Белановици (Љиг) подигнута је 1864. године на месту где је пре тога била брвнара пренета из села Шутаца, тзв. шутачка црква. Шутачка брвнара је те године пренета у Јерменовцац, где се и сада налази.

Белановачка црква има једнобродну, издужену основу са поделом унутрашњег простора на три травеја који су засведени преломљеним крстастим сводовима. Централни

простор грађевине нема наглашене певнице, док су у пространом олтару истакнуте нише за проскомидију и ђаконикон. Спољне фасадне површине су украшене прозорским отворима, пиластрима, розетама, као и хоризонталним венцем који тече испод кровне конструкције. На западној страни је постављен висок шестостран звоник готичке конструкције, чија се архитектура не уклапа у остали део грађевине (www.zaprokul.org.rs).

Црква у Белановици својим изгледом и планом припада храмовима који су грађени током 18. и 19. века под утицајем сакралне архитектуре која је долазила из Војводине.

Локално предање каже да је на месту садашње **цркве Свете Тројице** у Доњој Трешњици (општина Мали Зворник) постојало старије култно место. На њему је 1852. године сазидана садашња црква, о чему сведочи натпис уклесан на јужном зиду храма (Група аутора, 2006).

Грађевина има триконхалну основу са пространом олтарском апсидом и широким и пространим олтарским простором. Храм је покривен поцинкованим лимом, али нагиб кровних равни указује да је у свом аутентичном изгледу био покривен шиндром. По угледу на цркве брвнаре изнад припрате је подигнута галерија. Зид који дели наос од припрате има три лучна отвора, средишњи најшири, два бочна врло узана, од којих северни води у простор у коме су смештене дрвене степенице за галерију. Изнад припрате је равна таваница, док је наос засведен полуобличастим сводом. Олтарски простор је одељен од наоса нижом дрвеном иконостасном преградом, са иконама новијег датума.

Спољашњост храма је без украса, са изузетком западне фасаде која има четири плитке нише и три мања прозорска отвора. Фасаде су омалтерисане и окречене у бело. Монотонију осталих зидних површина разбијају четири мање монофоре и јужни портал, сви лучно засведени.

Комбинација дрвеног крова и зидова од тврдог матреијала ову цркву сврставају у мању скупину сачуваних храмова из 19. века, који су на прелазу из цркава брвнара у богомоље сазидане од тврдог матреијала (www.zaprokul.org.rs).

Најстарији помен рибничког манастира, претвореног 1837. године у мирску **Рибнички цркву**, потиче из 1657. године. Изграђена је у селу Паштрић, општина Мионица. За време Кочине крајине црква је спаљена, да би током 19. века у више наврата била обнављана, од чега је за последњу обнову 1823. године, заслужан кнез Јовица Милутиновић.

Данашња црква саграђена је 1909. године, према пројекту архитектке Светозара Ивачковића, у стилу ханзенатике. Основе је уписаног грчког крста са пространом олтарском апсидом, споља тространом, а изнутра полукружном и наглашеним просторима за ђаконикон и проскомидију. На западној страни је несразмерно мала припрата са две нише, од којих је у једној смештено степениште кружне основе које води на галерију (Група аутора, 2006).

У оригиналној верзији црква је имала куполу. Главни портал је наглашен тремом са два стуба спојена луком. Црква је изведена од опеке и омалтерисана. Декорација фасада постигнута је наизменичним хоризонталним тракама црвене и жуте боје.

Цркву у Мионици је подигла 1856. године група мештана Мионице на челу са Светозаром Ненадовићем, сином Проте Матеје и Јевремом, дедом песника Милана Ракића. Мајстор је био Тодор Теодоровић из Шапца (натпис на спољашњем зиду олтарске апсиде).

Грађевина монументална по својим димензијама, припада храмовима инспирисаним барокним стилем, са елементима касног класицизма. Својим облицима, величином, посебно декоративном пластиком она спада међу значајније споменике црквене архитектуре у Србији друге половине 19. века. Основа цркве је једнобродна, са јасном поделом на три одвојене целине: припрату, наос и олтарски простор, док споља

гледано, на црквеној грађевини, која нема куполу издваја се звоник, својом висином и примењеном малтерском пластиком.

Храм је током земљотреса који је погодио ове крајеве 1998. године знатно страдао, али је већ 2000. године саниран и предат на употребу (www.zaprokul.org.rs).

Цркву Светог Николе у Крчмару (Мионица) народно предање везује за Краљевића Марка. Она се у литератури први пут помиње 1736. године као манастир који је обновљен. Као и многе цркве ваљевског краја за време Кочине крајине и она је горела, 1788. године.

Данашња грађевина је добила свој изглед 1793. године, када је храму додато кубе. Ктитори ових обимних радова на грађевини били су чланови породице Грбовић, браћа Никола и Милован, познате војводе из Првог српског устанка (Група аутора, 2006).

Црква је скромна по својој величини. Основа има облик правоугаоника са полукружном олтарском апсидом и куполом која је ослоњена само на четири стуба. Припрата која је дозидана током 19. века је од опеке, док је главна грађевина сазидана каменом. У то време дрвени кров са шиндром као покривачем је замењен бибер црепом. У куполи је сачуван живопис који је 1802. године насликао Петар Николајевић-Молер.

Садашња **црква посвећена Светом Ђорђу** у Осечини, подигнута је 1816. године на месту где је почетком 18. века била црквена грађевина. Основа је у облику правоугаоника са карактеристично решеним олтарским и западним делом припрате, који подсећају на решења каква смо имали код цркава брвнара.

Зидана је каменом, омалтерисана и споља и изнутра, а покривена стрмим кровом чији је покривач дрвени клис, што ову грађевину сврстава у цркве зидане као прелазна решења од дрвених богомоља ка објектима сазиданим од чврстог материјала. Врата и прозорски отвори су лучно засведени (www.zaprokul.org.rs).

Црква - Спомен костурница у Пецкој (Осечина) је освећена 1934. године. Саграђена је по пројекту архитекте Момира Корунковића. Основа јој је у облику сажетог уписаног крста, са осмостраном куполом, која почива на четири масивна пиластра. Засведена је полуобличастим сводом. Поред олтарске и две певничке апсиде има још две неуобичајене апсиде, смештене северно и јужно од главног портала. Све апсиде су унутра полукружне, а споља петостране. У пространом олтарском простору се издвајају две засебне јединице правоугаоне основе, које служе као проскомидија и ђаконикон. Изнад мање припрате је галерија.

Западном фасадом доминира лучни трем, са два масивна, бетонска стуба. Трем се завршава плитком кружном нишом у којој се налази фреска са ликом Исуса Христа. Једноделни прозорски отвори са нишама се понављају и на куполи. Поред западног портала постоји и јужни и северни (www.vaza.org.rs).

Црквени објекат је изграђен од армираног бетона, са каменим соклем, покривен фалцованим црепом, а делом бакарним лимом. Иконостасну преграду је урадио Тоша Ђокић из Царине, а иконе су рад Стевана Чалића из Шапца.

У цркви, код улаза са северне и јужне стране налазе се крипте са посмртним отацима ратника из Првог светског рата. У црквеној порти се налази гробље ратника 2. Моравске дивизије, који су изгинули на Рожњу и околним положајима (www.vaza.org.rs).

У српском делу вароши Ужица, на Царини, од треће деценије 18. века постоји мала црква – чатмара, грађена у стилу цркви брвнара. На овом простору 1828. године, саграђена је нова **црква посвећена Светом апостолу и јеванђелисти Марку**. Рађена је у бондруку, са стрмим и високим кровом, а покривена шиндром, без звоника. Црквени звоник, висине 22 метра (са спуштеним дашчаним крововима и одељењем од тврдог материјала испод њих) саграђен је 1890. године. Црква је неколико пута поправљана и реновирана – 1885. и 1904. године. Генерална поправка објекта извршена је 1921. године. У цркви се налазе вредне иконе, драгоцене књиге, реликвије и делови старог иконостаса,

рад зографа Симеона Лазовића. Иконе су сликане 1851. године, а највероватније их је сликао Домитрије Посниковић. У цркви се налази и збирка гравура насталих у времену од 17. до 19. века, као и предмети примењене уметности, радови ужичких кујунџија (Вујовић, 1984).

На иницијативу богатих трговаца и угледних грађана Ужица 1842. године приступило се изградњи нове цркве - **Саборне цркве Светог Ђорђа**. По пројекту основа цркве је једнобродна са полукружном апсидом. Торањ, као и цела грађевина, изграђени су од чврстог материјала – цигле и сиге. Налази се у центру града, на Тргу Светог Саве, преко пута Гимназије.

*Слике 40. и 41. Цркве Светог Марка и Светог Ђорђа у Ужицу
Фото: М. Ивановић*

Завршетак цркве и освећење, извршени су 3. новембра 1844. године. Иконостас и живопис су (између 1851. и 1856. године) радили сликари Димитрије Посниковић и Милија Марковић. Један од три звоника цркви је поклонιο 1846. године књаз Александар Обреновић и сачуван је до данас. Први јавни сат на црквеном торњу изграђен је септембра 1859. године захваљујући Трговачком еснафу и терзијским организацијама. До 1956. године, вршено је више неопходних поправки. У периоду између два светска рата, с леве и десне стране од главног улаза у цркву, постављене су две спомен-плоче на којима је уклесано 279 имена погинулих ратника у ратовима 1912-1918. године (Вујовић, 1984).

Црква Сабора Светог Архангела Гаврила у Стапарима се налази на источној падини Поникава. Подигнута је 1821. године. Црква је грађена од ломљеног камена, за разлику од цркава брвнара у Доброселици и Горобилу које су грађене у исто време. Има основу једнобродне грађевине, са наглашеном полукружном апсидом на истоку и припратом на западу. Са јужне и северне стране дограђене су певнице. До сада је неколико пута преправљана, па је кров од шиндре замењен лименим. Ова црква је једна од ретких сеоских која има живописне зидне фреске. Фреске и иконе на иконостасу је радио Димитрије Посниковић, средином 19. века. Иконостас је урађен од дрвета и на њему су престоне иконе (Вујовић, 1984).

Бела црква у Карану (Ужице) је посвећена празнику Благовести. Археолошка истраживања су потврдила да је на месту цркве, у доба Римљана, постојало насеље. Уз саму цркву је откривено неколико добро очуваних римских надгробних споменика. Подигнута је између 1332. и 1337. године као породична гробница жупана Петра, познатијег као Брајан.

По свом архитектонском изгледу Бела црква припада споменицима рашке школе. Поред два основна циклуса Велики празници и Живот Богородице, на живопису цркве су приказани бројни портрети: ктитора Брајана са породицом, цара Душана, царице Јелене и

других историјских личности. Фреске настављају традицију уметности раног 14. века. У цркви је сачуван и првобитни златни иконостас са фрескоиконама.

Црква Светог Илије у Мокрој Гори је саграђена 1946. године, за време свештеника Ратка Благојевића, а освештана је 2. августа исте године. Истовремено је изграђен и парохијски дом од дрвета. Звонара датира из 1978. године, а звоно је још 1957. године цркви поконио Лука Чукавац (Познановић, 1996).

Црква у Кршању (општина Ужице) је посвећена Светом Вазнесењу. Неколико пута је паљена за време турске владавине. Године 1844. на згариштима старе цркве изграђена је нова са иконостасом из 1848. године. Након поновног паљења цркве, 1892. године, изграђена је камена црква од речног камена – облутка. Због градње живим кречом, црквени зидови су се временом расушили, па је 1934. године извршено стезање зидова и комплетна реконструкција, чиме црква добија данашњи изглед.

Радови на **цркви Светог Илије** у Бајиној Башти су започети 1892. године. Прва литургија је одслужена већ 1. јануара 1894. године (по старом календару), а освештана је 19. јула уочи црквене славе Светог Илије. Иконе су рађене у Београду.

Цркву су походили и наши краљеви: краљ Милан и Александар Обреновић (1899) и краљ Петар I Карађорђевић са престолонаследником Ђорђем и принцем Александром (касније краљем) 1905. године. Владика Николај Велимировић је освештао звонару 1938. године.

У црквеној порти се налази гроб Евелине Хаверфилд која је умрла 1920. године помажући нашим суграђанима. Током више од сто година постојања цркве, више пута је реновирана. Године 1993. је иконописана, а 1995. је постављен иконостас од ораховог дрвета у дуборезу.

Црква Христовог Вазнесења у Рогачици (Бајина Башта) је саграђена 1845. године. То је једнобродна црква са двосливним кровом, лучним фризовима и наглашеним звоником. 1857. године живописао ју је сликар Посинковић који је радио и иконостас. Црква има у власништву вредан Псалтир, који је штампан у Београду 1850. године.

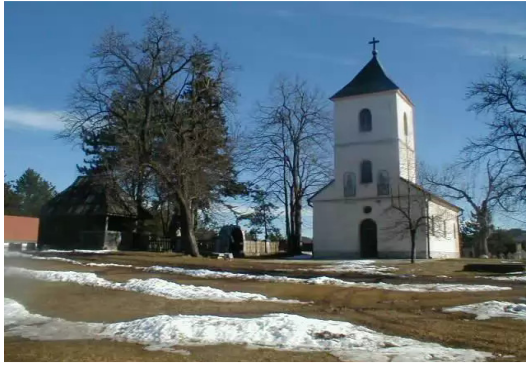
Црква Светог архангела Гаврила у Чајетини почела је да се гради 1886. године, посвећена је архангелу Гаврилу, а осветио ју је епископ жички Сава Дечански (Ђенић, 1990).

Црква Светог Петра и Павла у Сирогојну саграђена је 1764. године. Ктитор храма је био Георгије Смиљанић, први свештеник у многобројној лози Смиљанића. Исте године је настао и иконостас у цркви, дело зографа Симеона Лазовића из Бијелог Поља, његов први познати и потписани рад. Храм је једнобродне основе, са апсидом на источној страни која је са спољне стране петострана, а изнутра полукружна. Апсида је засведена полукалотом, а брод цркве полуобличастим сводом ојачаним са два лука која се ослањају на пиластре. Над припратом је подигнут двоспратни звоник 1891. године када је црква и обнављана. Данас црква има двоја врата, велика на западном зиду и мала на северном. Кров на цркви је покривен бибер-црепом који је постављен уместо некадашњег покривача од шиндре. На цркви су карактеристична и мала врата са северне стране, непознатог мајстора и резбара, за која се претпоставља да су са краја 18. века.

Највећу вредност цркве у Сирогојну представљају иконе које украшавају олтарску преграду и зидове. Иконостас се састоји од царских двери, престоних икона Исуса Христа и Пресвете Богородице, значајних светитеља, фризови апостола и пророка, грифони и друго. У цркви су постављене четири плоче са именима 235 изгинулих ратника из Сирогојна, Жељина, Дренове, Трнаве и Алиног Потока (Фридрик, 1987).

Црква у Мачкату је саидана 1859. године и чува иконе Алексија Лазовића. Црква у Белој Реци потиче из доба Немањића. У њој се налазе двери које је насликао Алексије Лазовић 1817. године (Фридрик, 1987).

Црква у Косјерићу подигнута је први пут 1892-1895. године. Путописац Феликс Каниц каже да је Косјерић, 1890. године добијањем цркве која је слична оној у Ражани, постао независан од субјелске парохије. Посвећена је Рођењу Пресвете Богородице. Обновљена је 1970. године, у облику уписаног крста. Олтарска апсида је полукружна, док су певнички трансепти правоугаони. Црква је сазидаана од камена и опеке. Једнобродна је грађевина са полуобличастим сводом. Звоник на западној страни је правоугаоне основе (www.kosjeric.rs).

Слике 42. и 43. Цркве у Сирогојну и Косјерићу
Фото: М. Ивановић, извор: www.odmorukosjericu.rs

Црква у Субјелу (Косјерић) је прва црква од тврдог материјала у овом крају. Подигнута је 1819. године, а реновирана и освећена 1980. године. Црква је посвећена Светом апостолу и јеванђелисти Луки. Зидана је од камена и опеке, као једнобродна правоугаона грађевина облика уписаног крста. Олтарска апсида је полукружна, док су певничке апсиде правоугаоне. Кубе изнад централног дела наоса изнутра је кружног облика, док је са спољне стране осмоугаоно и засведено полукалотом. Кровни покривач цркве је од црепа и на две воде. Унутрашњост је малтерисана и окречена (Стратегија развоја општине Косјерић, 2003).

Црква Светог цара Константина и Свете царице Јелене у Пожеги је подигнута 1833. године. Главни архитекта је руски емигрант Василије Акурсов. Изграђена је од армираног бетона. Живопис је радио Ђорђе Зографски са синовима Јованом и Милованом из Велеса. Иконе је сликао академски сликар Никола Ивковић из Новог Сада (www.topoz.co.rs).

Црква Свете Богородице у селу Прилипцу је у југоисточном делу Пожешке котлине. Црква је подигнута на узвишењу између ушћа Краваричке реке и Моравице. Једнобродна је грађевина скромних димензија и једноставне фасаде у српсковизантијском стилу. Првобитно је била манастир кога је подигао кнез Лазар Хребелјановић петнаест година пре косовског боја, 1374. године у селу које се тада звало Капци. Манастир добија име по месту његовог рођења у селу Прилепац код Новог Брда, по коме је и село узело име 1877. године. Подигао га је у жељи да се захвали Богу због победе над жупаном Николом Алтомановићем. На брду где је црква подигнута, њих двојица су се састали 1372. године са наоружаном пратњом ради преговора о територијама.

Лазарева задужбина је у току своје историје три пута рушена и обнављана. Последње веће рушење претрпела је 1806. године када су се водиле битке између Турака и Карађорђевић устаника. Пет година касније мештани обнављају манастир, а 1820. године он добија и свој иконостас. Урадио га је Јанко Молер Михајловић. Иконостас обухвата Царске двери са Благовестима, Богородицу са четири јеванђелиста, осам апостола у трећој зони и резбарени крст са распећем, иконама Богородице и Јована

Благослова. Централне двери у дрворезу радио је Обрад Јакшић. Последња обнова цркве је извршена 1995. године када је изграђен и савремени конак који је завршен 1997. године. Конак се састоји од звоника, апсиде, галерије, кухиње и 5 соба.

*Слике 44. и 45. Цркве у Бистрици и Ариљу
Фото: М. Ивановић*

Цркву Светог Петра и Павла у Горњој Добрињи (Пожега) је подигао књаз Милош 1822. године, на месту где се некада налазила црква од Косова, метох манастира Никоље, под Кабларом. Данас је то једнобродна грађевина дуга једанаест, ширине осам и висине непуних девет метара. Све фасаде цркве, сем западне, су камене и без украса. Унутрашњи простор је подељен на олтар, наос и припрату. Иконостас је дрвени а на њему су приказане иконе, мањег формата: Св. Николе, Богородице са Христом, Исуса Христа и Св. Јована. У средњем делу су Благовести и Св. апостоли Петар и Павле. У горњем делу иконостаса су четири мала медаљона који приказују јеванђелисте, а у врху је васкрсење Христово, такође у кружном облику. Звоник поред цркве је квадратне основе, висине преко дванаест метара. По завршетку ратова (највероватније 1823.) у порти, уз сам храм су пренети и сахрањени земни остаци књажевог оца Теодора, чиме је цркви, и целој Горњој Добрињи, дат посебан значај (Петковић, 2001).

Црква Светог Ахилија у Ариљу је посвећена епископу Ахилију из Ларисе. Године 1219. постала је седиште моравичке епископије. У запису у кубету пише да је по заповести краља Драгутина, 1296. године, овај храм живописан. Црква Светог Ахилија је грађена по традицији рашке школе и са утицајима романске и готске архитектуре. Грађевина је једнобродна и једнокуполна, са спољном и унутрашњом припратом, наосом, бочним певницама. Купола је на пандантифима и ослања се на лукове ношене пиластрима. Засведена је полуобличастим сводовима. На јужном зиду унутрашње припрате су портрети краљева Милутина и Драгутина и Драгутинове супруге Кателине, угарске принцезе. Бројни су портрети чланова династије Немањића, архиепископа и епископа. Цркву Светог Ахилија су више пута рушили Турци и Аустријанци. При конзерваторско-рестаураторским радовима су откривени остаци епископске резиденције (Николић, 1989). По посећености је далеко иза осталих задужбина Немањића.

Оно што Ариљску цркву издваја од осталих задужбина Немањића, поред њене висине, је недостатак куле звоника над спољном припратом што је карактеристика свих епископских седишта, главни улаз је на јужној страни спољне припрате, уместо уобичајеног на западној и има изузетно масивно квадратно постоље које носи куполу ослоњено на сводове певница што је конструктивно решење без претходника.

Храм у Брекову, **црква Светог Николе** (Ариље) је једнобродна грађевина, паром пиластара подељена на три травеја. Изузетна сличност са архитектуром оближње цркве у Брезови омогућује оквирно датовање изградње у крај 16. или почетак 17. века. Живопис

храма, делимично оштећен, према стилским одликама припада уметничким токовима друге четвртине 17. века. Знатне обнове црква је имала 1765, 1824. и 1930, па је у једној од њих дограђена полуобличасто засведена припрата. У ентеријеру су сачувани скроман иконостас из 19. века и дрвени полијелеј рустичне обраде. Мањи конзерваторски радови обављени су 1985. на архитектури и 1988. на живопису.

Црква у Побраћу (село Забрњица, општина Прибој) посвећена је Архангелу Михаилу. По предању, цркву је подигао Мехмед-паша Соколовић у знак сећања на мајку. Не постоји податак када је црква страдала, али је обновљена 1833. године. Црква има зидани иконостас, што је реткост у овим крајевима. Осликан је фриз са представом 12 апостола, рађен у фрескотехници. Посебну вредност чине иконе Андрије Раичевића. Око цркве се налази већа средњевековна некропола, а на једном од каменова препознатљиви су остаци натписа који чине најстарије трагове писмености на овом простору (Дуран и др, 2007).

Црква у Прибојским голешима је саграђена 1860. године. Подигао ју је свештеник Ђорђе Вранешевић са мештанима села. Ферман за њену градњу дао је султан Азиз. Црква није живописана.

Изградња **цркве Светог Кнеза Лазара** почиње 1932. године као спомен костурница борцима изгинулима на Црном врху у току Првог светског рата. Цркву је градио прота Михаило Јевђевић. Градња и осликавање трају до 1940. године када је освештана од стране патријарха Гаврила. Рађена је од локалног гранита, габра у стилу моравске школе. Осликали су је зографи Иван Дики и Борис Обрасков, руски емигранти. Камен за иконостас је даривао краљ Петар I Карађорђевић (Дуран и др, 2007).

Црква Светог Петра и Павла у Тоцима у Пријепољу је подигнута 1846. године прилозима сељака и трговаца. Звоник и кубе су дограђени 1935. године. Престону икону Христа је израдио зограф Андрија Раичевић (www.turizamprijepolj.org.rs).

Црква Василија Острошког у Пријепољу налази се у центру града. Саграђена је 1890-1894. године, на месту претходне цркве. Украси на фасади, у горњим деловима, урађени су по угледу на Милешеву. У цркви се налазе значајне штампане и рукописне књиге из 16. века и старе иконе (www.turizamprijepolje.org.rs).

Католичка црква у Пријепољу је једини споменик католичке провинијенције на територији Средњег Полимља. Подигнута је крајем 19. века на великој стени која се налази на левој обали Лима, у близини некадашњих Аустро-угарских касарни. Служила је као капела за војни Аустро-угарски гарнизон, а у њеној близини се налазило војничко гробље. Нема сакралну функцију нити споменички карактер, али ужива заштиту и симпатије свих житеља Пријепоља без обзира на верску припадност.

Црква Свете Тројице у Бистрици (Нова Варош) је саграђена у средњем веку за време Немањића. Краљ Владислав је издао повељу о манастиру између 1234. и 1243. године којом се прописују обавезе зависних и манастиру потчињених становника. Почетком 14. века бистрички манастир је био поклоњен као метох манастиру Светих апостола Петра и Павла, а овај касније манастиру Хиландар. Вековима је био у рушевинама, а обновљен је у 19. веку. Црква је једнобродна, покривена двосливним кровом од шиндре. Према неким сазнањима манастирски људи су још у 13. веку познавали технологију справљања пива. Црква је удаљена 1 km од магистралног пута Пријепоље-Нова Варош (Дуран и др, 2007).

Црква Светог Архангела у Буковику (Нова Варош) је, по предању, првобитно саграђена од буковине почетком 17. века. Црква је била маскирана са свих страна и тако опстала све до 18. века када је обновљена заслугом породице Борисављевић из Прибоја. Ктитор првобитног манастира је била породица Рашковића (Дуран и др, 2007).

Црква Свете Тројице у Новој Вароши грађена је између 1857. и 1869. године. Једнобродна је грађевина са основом правоугаоника и полукружном апсидом. У

темељима камене цркве било је остатака неке римске грађевине који су узидани у темељ. Налази се у центру града.

Црква у Штиткову у Новој Вароши подигнута је на рушевинама манастира Рашковића из 17. века, 1867. године. То је једнобродна грађевина са две бочне капеле и олтарском апсидом. Зидана је од лепо тесаног камена у темељима и угловима, а остатак од сиге. Иконостас су радили мајстори дебрани, а иконе су дело сликара Лазовића. Црква се налази непосредно уз реку Тисовицу.

У селу Рутоши у Новој Вароши налазе се остаци **цркве Свете Јање**. Не зна се време њеног настанка ни ктитор. По архитектури и народном предању, претпоставља се да потиче из 18. или 19. века. очуване остатке камених зидова, мештани су заштитили и ту се окупљају на дан сеоске славе Св. Тројице.

Црква Вазнесења Христовог у селу Штавал (општина Сјеница) је изграђена на старијем култном месту (приликом радова на санацији темеља цркве пронађени су скелети покојника, али није било археолошких истраживања) што сведочи о континуитету живота на овим просторима. Не постоје подаци о периоду градње цркве, а као полазна основа узима се графитни запис на црквеном јеванђељу који датира почетак изградње цркве на 1873. годину. Према запису из јеванђеља, објекат је завршен до 1877. године. Нису сачуване старе црквене књиге, ни да ли је урађен цео иконостас. Црква је трпела последице изазване новим статусом Санцака, Балканским ратовима, Првим и Другим светским ратом када су Немци поломили иконостас цркве. Након ослобођења, у цркви је урађен нови, али по димензијама, мањи иконостас. Пошто су се на зидовима цркве осамдесетих година 20. века појавиле пукотине, 1991. године извршена је њихова санација (Дуран и др, 2007).

ЦАМИЈЕ

У низу објеката исламске архитектуре у Западној Србији, који су настали у широком временском распону од 16. века до данас, својом бројношћу се посебно издвајају џамије.

Долазећи на положај управитеља Прибојске области, Хасан-ага је подигао месицид, џамију без минарета 1758. године у Прибоју. Касније је изграђена у целости и украшена. Два пута је паљена и обнављана. Последња темељна реконструкција **Хасан-агине џамије** је обављена 1982. године. У кругу џамије се налази петнаестак нишана, надгробних споменика, од којих је шест са јасним записима на себи, два са избрисаним записима и седам без записа. Међу њима су записи Хасан-аге и његовог сина Ферхата.

Ибрахим-пашина џамија у Шарампову је најстарија џамија у Пријепољу. Први пут се помиње у путописима Евлије Челебије. Саградио ју је Ибрахим-паша, син херцеговачког субаше, у 16. веку. У 18. веку, у току Угарско-турског рата, џамија је страдала, али је обновљена заслугом мештанке Баки-хануме. Гробље–мезарје, поред џамије, обилује старим нишанима од сиге, камена и мермера. Постоје: улемански, дервишки, агински, хаџијски, пашински, трговачки, момачки, девојачки и други. Ту су и мезари градитеља Ибрахим-паше и његове сестре Кајдафе. Нишани на мезарима су најстарији очувани нишани у Пријепољу. У углу џамије, узидан је сунчани сат „елтифа“ у положају исток-запад који је једини аутентичан предмет из времена градње џамије (Дуран и др, 2007).

Велика или Махмут-бегова џамија се налази у центру Пријепоља. Подигнута је почетком 20. века на месту раније џамије, са дрвеним минаретом. Џамија нема споменичка својства и спада у ред верских објеката Пријепоља (www.turizamprijepolje.org.rs).

Карта 8. Распоред џамија у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Садашња **џамија у Хисарику** се налази испод утврђеног града Милешевца, у подграђу, поред кога се налази некропола. Џамија нема споменички карактер и служи

искључиво као верски објекат. У џамији се чува Куран, стар око 400 година, у рукопису. Представља вредну и ретку свету књигу тог периода, на овим просторима.

Слике 46., 47. и 48. Џамија Султан-Валиде, Велика Џамија и џамија у Новој Вароши
Извор: www.sjenica.net и www.turizamrijepolje.org.rs

Џамија у Новој Вароши саграђена је у времену од 1887. до 1894. године, на рушевинама старе џамије коју је почетком 16. века подигао Перван-бег. Зидана је од ломљеног камена. Првобитно је била прекривена шиндром, а затим, црепом. До Другог светског рата имала је дрвени минарет који је касније замењен оним од клесаног камена. Изнад улазних врата постављена је ливена плоча посвећена добротвору џамије Махмут-бегу Бајровићу, чувеном богаташу из Пљеваља. Џамија се налази у центру града (Дуран и др, 2007).

Џамија у Углу представља најстарију сачувану џамију на простору сјеничке општине. Саграђена је 1704. године. Одиграла је најважнију улогу у исламизацији тек досељеног католичког-малисорског становништва из северне Албаније.

У центру Сјенице налази се **џамија Султан Валиде**, грађена средином 19. века као задужбина мајке Абдул-Хамида. Има одлике монументалне архитектуре којом доминира прилично велика купола, пречника око 15 метара. Купола је изграђена од дрвета, а првобитно од оловног лима. Султан Валида џамија је заштићена као споменик културе (www.sjenica.com).

ОСТАЛИ ОБЈЕКТИ СА СПОМЕНИЧКИМ И УМЕТНИЧКИМ СВОЈСТВИМА

У категорију осталих објеката сврстани су објекти репрезентативне архитектуре који, према времену настанка, функцији, карактеристикама градње и значају, представљају изузетне примере градитељства и као такви могу имати значајну туристичку функцију.

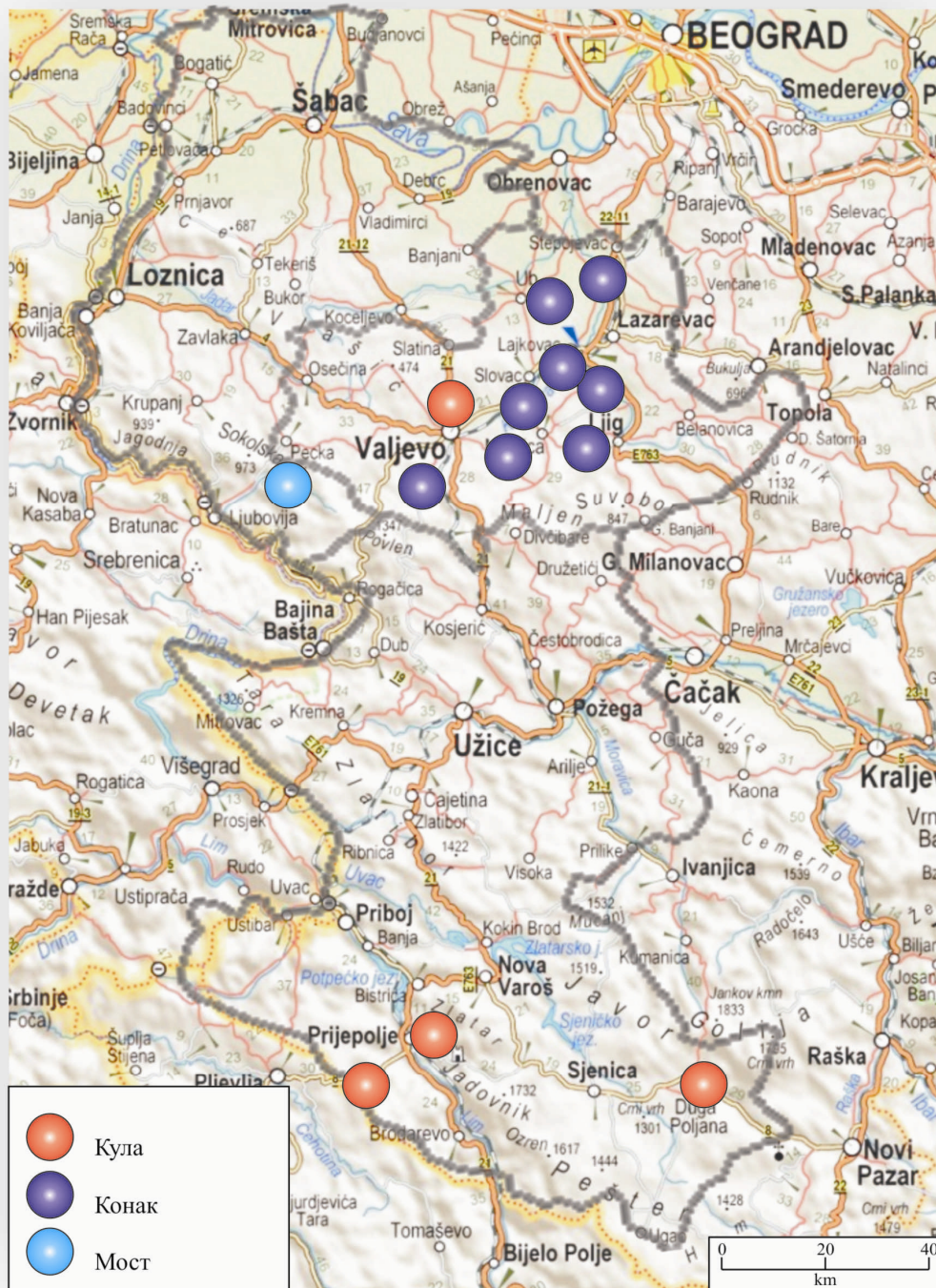
МОСТОВИ

Од памтивека су мостови мера вредности сваке цивилизације и највиша мера залагања појединаца за општу добробит. У њиховој заштити стигло се само до камених или дрвених, римских или до оних из турског периода.

Испод брда Прослопа на северу и Градине, Градинске стене (последњег огранка планине Оровице на североистоку), или Ђуримске стене, у атару села Горња Љубовића, 14 km удаљеног од Љубовије и 7 km од Пецке, на реци Љубовићи, налази се стари камени мост из турског времена, у народу познат под именом „**Јеринин мост**“ (Група аутора, 2006).

У доба турске владавине овим крајевима је ишао пут којим је Љубовија била спојена са Пецком и осталим насељима у ваљевској нахији. Данас од овог пута има понегде трагова, тако да је и мост остао усамљен.

Карта 9. Распоред објеката са споменичким и уметничким вредностима Западне Србије

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Мост има један полукружан отвор, који је диже изнад корита реке. Величина отвора је 11,65 m, а висина изнад нивоа воде око 6 m. Читава грађевина је малих димензија. Укупна дужина моста износи 33,90 m (Група аутора, 2006).

*Слика 49. Стари мост на Љубовићи
Фото: М. Ивановић*

Мост је зидан од необрађеног камена различитог облика и величине. Камен је био спојен малтером, који је данас на свим деловима моста добрим делом испран. Од правилно тесаног и обрађеног камена рађена је само архиволта. Камен је и овде спојен малтером, који је очуван једино у архиволти. На мосту је сачувана и турска калдрма. Мост нема ограду, а не виде се трагови ни да је раније постојала. Данас служи само за пешачки и лак товарни саобраћај. Ширина коловза износи 3,40 m.

Мост је данас веома запуштен. На унутрашњој страни свода постоји неколико мањих оштећења и једна пукотина веће дужине. Највеће оштећење моста налази се на упорном стубу на левој обали са низводне стране, из којег је поиспадао камен. Камен је почео да испада и из архиволте на десној обали. Како је Љубовића планинска река велике јачине и бујичног карактера, то свом силином удара у десни стуб моста, и доводи у питање опстанак моста.

Да би мосту продужили век трајања, сељаци су свуда око њега засадили дрвеће, како би бар на неки начин обуздали бујице. Мост је видљив само из непосредне близине.

Рушевине старог моста на Увцу у Жвалама (Сјеница), спадају међу најзанимљивије споменике културе у Сјеници. Претпоставља се да су га изградили Турци у 16. веку, на старом путу на који се укључивао Дубровачки друм. Мост је потопљен седамдесетих година изградњом бране на Увцу. О мосту данас сведочи само документација која се чува у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву (Дуран и др, 2007).

КУЛЕ

Куле су јединствен пример народног градитељства, који поред етнографског имају и историјски значај. Градња сличних објеката (високе камене куће) везана је за приморје БиХ и Црне Горе, а код нас за Косово и Метохију.

Међу добро очуваним устаничким утврђењима је и Кличевац, у предграђу Ваљева, где се на заравни брежуљка налазе остаци земљаног утврђења правоугаоног облика, величине око 65x45 m. На овом месту, које је било изузетно погодно за контролисање северних путева према граду и самог насеља, посебно пута Шабац-Ваљево, било и пре устанка неко старије утврђење, а у 18. веку аустријски шанац. У средишњем делу шанца

изграђена је моћна **Ненадовића кула**, камена грађевина, скоро квадратне основе (9,80x9,7 m), висока преко 20 m. Према Ј. Вујићу, ову кулу је сазидао Јаков Ненадовић за време Првог устанка, на месту где је некада био немачки шанац. На спољњем, источном, зиду куле налази се неколико уграђених камених плоча са натписима, од којих је најстарија постављена најниже, одмах изнад улаза на први спрат. У горњем, полукружном делу исклесан је у кружном пољу двоглави орао са раширеним крилима и српским грбом у средини.

Својим обликом и величином кула Ненадовића доста подсећа на куле Карађорђевог града у Тополи. И она има приземље и три спрата. Приземље, у које се улази са источне стране кроз засведена врата, има зидове дебеле око један метар, а поплочано је каменом. У горње делове куле, који су имали дрвену међуспратну конструкцију, пење се спољним каменим степеништем до порушене платформе изнад улаза у приземље, са које се кроз засведени улаз ступа на први спрат куле. На фасадама куле налазе се отвори различите величине и облика, од великих засведених прозора до малих пушкарница и косих отвора погодних за одбрану са свих страна. Кула се завршава широким кровним венцем, зиданим од зупчасто испуштених опека, изнад којег је свод од опека са каменом куглом на врху. Споља, на висини међуспратних конструкција, постављене су (вероватно у време последње обнове) гвоздене затеге, које ојачавају местимично напукле зидове (Вујовић, 1986).

Слике 50., 51. и 52. Ненадовића кула, Сахат кула и кула Јусовића
Извор: www.valjevozavas.net, www.turizamprijepolje.org.rs и www.biblioteka-prijepolje.com

Не зна се тачно време градње **Сахат куле** у Пријепољу, али, с обзиром да се помиње у списима Евлије Челебије, могуће је да је подигнута још пре 16. века. Старост, изглед и неубичајено решење указују на архитектонску и споменичку вредност овог објекта. Приликом реконструкције градског трга у Вакуфу, Сахат кула је померена на нову локацију, на тај начин што су јој потпуно сачувани габарити. Ово је један од најинтересантнијих и најстаријих сачуваних исламских споменика на територији Средњег Полимља. Препознатљива је као један од симбола Пријепоља, са посебно обликованим часовником и бројевима на њему. После више година заустављеног времена, сахат-кула у Пријепољу и дан данас куца. Предање каже да је механизам за Сахат кулу донео неки Куртовић чији потомци и данас живе у Пријепољу (www.turizamprijepolje.org.rs).

У непосредној близини пута Пријепоље-Пљевља, на локалитету Осоје, заселак Кула, налазе се остаци **Куле Јусовића**. Реч је о некадашњој, стамбено-одбрамбеној кули, грађеној почетком 19. века. Објекат је грађен од шкриљаца, у доњој зони, и ћерпича, у горњој. Након археолошких радова, постоји могућност реконструкције овог објекта исламске архитектуре.

Спасојевића кула у Брњици (Сјеница) налази се на путу који из Новог Пазара води ка Сјеници. Кула у Брњици припада типу источњачке куле. По предању, градио ју је Абдул-бег родом из Ђаковице, а пореклом Албанац. Бег је имао велике поседе у овом

крају, на којем су радиле чивчије, а чије су се куће налазиле на његовом имању. Да би могао да контролише њихов рад, саградио је себи кућу по угледу на кућу у којој је живео у Ђаковици. Грађена је од грубо тесаног камена, а састоји се од приземља и спрата. Кров јој је четвороводни прекривен шиндром. У приземљу су се налазила само једна врата, а на све четири стране куле налазили су се отвори – пушкарнице. Прозори су били смештени високо под кровом. Приземље је коришћено за смештај стоке, а спрат за становање. Иако је објекат грађен вероватно у 18. веку, све до 1912. године имао је исту функцију. Тек након ослобођења од Турака, објекат мења намену, добија прозоре уместо пушкарница, а спрат врата до којих се долази спољним, дрвеним степеницама. Породица Спасојевића је 1949. године откупила овај објекат од општине, када се из ње иселила основна школа (Дуран и др, 2007).

ХАНОВИ

Ханови као објекти су кроз историју углавном имали угоститељску улогу. Служили су трговцима, државним чиновницима и осталим путницима као места за предах, исхрану и коначиште. На простору Западне Србије, заштићена су само два хана.

Турски хан у Косјерићу датира из 1750. године. Испред је постављен споменик Антонију Косјерију, првом досељенику данашњег Косјерића. Антоније је са својом породицом дошао крајем 17. века са Цетиња из племена Косијера. Постојала је иницијатива да се у хану отвори етнографски музеј. Међутим, на овоме се остало и поред тога што је урађен пројекат реконструкције хана и исказана спремност Народног музеја у Ужицу за уступање експоната (www.kosjeric.org.rs).

Слика 53. Турски хан у Косјерићу

Извор: www.kosjeric.org.rs

Мољковића хан у Кремнима (град Ужице) је по предању „Кула Бана од Кремана“, родно место Костреш Харамбаше. Има мишљења да је постојао крајем 18. века, али је вероватније да је подигнут у првој половини 19. века. Као одмориште, на старом кирицијском путу Вишеград - Ужице којим је одржавана веза са Босном, и даље са морем, он је представљао стециште вести о догађајима у Босни који су се одражавали на живот Србије. Хан је подигнут на косом терену, са доњом зоном грађеном у камену, док је горњи део у бондручној конструкцији са испуном од черпића у блатном малтеру. Хан је служио за одмориште Турцима и кирицијама у 18. веку, а Мољковићи су га купили од богатог турског бега који се из Кремана одселио у Босну. Зидне површине су окречене, а кров је прекривен шиндром.

КОНАЦИ

Конаци су објекти који су служили за преноћиште. У доба Османског царства ова реч је означавала и кућу угледног човека или неког другог високог османског управног или војног заповедника. Такође, конаком су се у то време називали и делови куће у којима су боравили мушки чланови породице.

Зграда у Бирчаниновој улици број 55 у Ваљеву је позната под именом **Бобовчев конак** јер је припадала кнезу Јовану Симићу Бобовцу, рођеном 1775. године у Бобови. Био је учесник оба устанка, али је као противник кнеза Милоша убијен 1832. године.

Конак је подигнут на самом почетку 19. века, а по архитектонским карактеристикама, појединим детаљима и изгледу припада типу босанске варошке куће. Његова локација је дубоко повучена од улице, на брегу и слободан је са свих страна, а у непосредној је близини Тешњара. Састоји се од делимично укопаног подрума грађеног од камена и спрата са доклатима. Прекривен је четвороводним кровом. У најновијој санацији претпео је знатне измене, тако да је постао непрепознатљив у односу на свој аутентичан изглед (www.vaza.co.rs).

Слике 54., 55. и 56. *Муслимов конак у Ваљеву, Конак Радића у Малом Борку и Конак Марковића у селу Ратковац*

Фото: М. Ивановић, извор: Група аутора, 2006.

Најстарија сачувана грађевина у Ваљеву, на Десанкином тргу, типична за туски период, **Муслимов конак** је подигнут у 18. веку и везан је са историјске тачке гледишта не само за Ваљево, већ и за цео устанички покрет у Србији за време Карађорђа. У његовом подруму су били затворени и одатле одведени на губилиште Илија Бирчанин и Алекса Ненадовић 1804. године. У овој згради је касније била школа, а данас има музејску поставку везану за устаничку Србију.

Конак се налази у слободном простору. Приземна грађевина има облик правоугаоника са два наспрамно постављена трема дуж подужних страна. Грађена је ломљеним каменом, са подрумом који је испод целе површине приземља и који има спољне прилазе. Кров је четвороводни са ћерамидом као покривачем.

Зграда се налази на слободном простору. Правоугаоног је облика са два наспрамно постављена трема дуж подужних страна. Грађена је у бондруку и камену, са масивним подрумом који има и спољне прилазе. Покривена је четвороводним кровом под ћерамидом. Углавном је у добром стању иако својеврсна рестаурација није у потпуности спроведена. У згради су изложбене просторије Народног музеја (Група аутора, 2006).

Зграда је са историјске тачке гледишта значајна, не само за Ваљево већ и за цео устанички покрет у Србији, за време Карађорђа. То је у исто време најстарији сачуван објекат у граду, типичан за турски период. Данас се у згради Муслимовог конака налази поставка „Ваљевска нахија и Ваљевци у Првом и Другом српском устанку“. У Муслимовом конаку су данас изложени бројни експонати који су у директној или

индиректној вези са догађајима названим Српска револуција-уметничке слике, макете, реконструкције, књиге, оружје, народна ношња, документи, заставе, текстови из историјских извора и историографских дела, планови и карте, цртежи...

Конак Брене Михаиловић се налази у селу Мали Борак, општина Лајковац. Ово је репрезентативна спратна зграда посебне намене, грађена опеком пре 1889. године, у којој је угледни домаћин примао и окупљао госте око трпезе, приликом славе и осталих пригода, али и пријатеље и путнике намернике на конак (Група аутора, 2006).

У приземном делу су две одвојене функционалне целине, остава са степеништем и трпезарија, а на спрату је стамбени простор који чине три собе. Кров је четвороводан, невеликог нагиба, без стрехе, са бибер црепом као покривачем.

Као спратна зграда која формом и градњом подсећа на градске куће, а просторном шемом представља развијену сеоску кућу, она указује на правац развоја стамбене сеоске архитектуре ка градским узорима, изражен у Тамнави крајем 19. века (www.vaza.co.rs).

Конак Радића је такође објект у селу Мали Борак, општина Лајковац. Конак је двоетажна зграда зидана опеком крајем 19. века, правоугаоне је основе, са четвороводним кровом и бибер црепом као покривачем. Цело приземље је имало функцију оставе, а на спрату се спавало (Група аутора, 2006).

Као зграда која идејним концептом просторног плана одражава услове сеоског живота, а начином грађења утицај градске средине, конак Радића представља образац прелазног типа стамбене архитектуре села изражен на простору Тамнаве и северне Србије у последњој четвртини 19. века.

Конак Ђукића (село Ратковац, општина Лајковац) је гостинска кућа подигнута у другој половини 19. века, над подрумом од ломљеног камена, са спратним делом у бондрук систему испуњеним чатмом и четворосливним кровом покривеним ћерамидом. Изнад улаза у подрум, ослоњен на четири дрвена стуба, је испуштен део спрата, за ширину степеништа којим је остварена веза са високим приземљем. Просторно решење остварено је крстообразном поделом основе на две веће и две мање просторије, у чијем пресеку је масивни заротиран оцак (Група аутора, 2006).

Сведочећи о развијеном обичају гостопримства, као важној установи сеоског живота, сачуван у неизмењеном облику, представља завршну фазу развоја гостинских кућа карактеристичних за Западну Србију и Шумадију.

Конак Марковића у Ратковцу у Лајковцу је споменик културе, подигнут у другој половини 19. века као зграда посебне намене, која служи за примање гостију, намерника коначара или узваника о свечаним данима породичних празника. Грађена је над подрумом, испуштеног спратног дела који носе дрвени стубови, са четворосливним кровом покривеним ћерамидом. План квадратне основе решен је средишњим ходником са функцијом оцаклије, отвореним према угаоној диванхани, који дели простор за ноћење - собе, од простора за обедовање - простране трпезарије (Група аутора, 2006).

КУЋЕ КАО РЕПРЕЗЕНТАТИВНИ ОБЈЕКТИ ГРАЂЕВИНАРСТВА

У ову групу споменика спадају приватне куће које не представљају објекте народног неимарства већ су то објекти имају изузетну прошлост и/или репрезентативну архитектуру за период када су настале. Неким објектима је промењена намена па се користе као школе, управне зграде и др.

Кућу Драже Петровића је 1912. године за потребе становања подигао Драгомир Дража Петровић, шабачки адвокат. Налази се у улици Масарикова број 39 у Шапцу. Улична фасада има све одлике сецесије. На њој обилују флорални мотиви, а посебно су украшени венци зграде и натпрозорници (гирланде, балустери и др). На том простору су вешто изведене живописне комбинације клинкер опеке и малтера.

Зградом доминира полукружни еркер који се уздиже над хаустором. Врх еркера је решен у облику кубета, са оградом од кованог гвожђа. Слична ограда украшава и горњу ивицу крова. Сокл је урађен од радаљског гранита, са дубоким браздама, изведеним као на ренесансним грађевинама (Група аутора, 2006).

Кућа Павла Станића у Шапцу је подигнута 1910. године. Павле Станић, шабачки сарач и седлар је до Првог светског рата овде становао и имао своју радњу. Кројач Јовиша Станишић купује кућу 1927. и у њој држи своју радионицу скоро пола века. Ово је један од најлепших примера сецесије у Шапцу. Налази се у улици Господар Јевремовој број 21. Објекат је постављен на регулационој линији улице, врло уске и издужене основе која се пружа у двориште. На уличној фасади је одвојен приземни пословни простор од спратног стамбеног флоралним фризом. Спратни део има три прозорска отвора који су украшени балустерима (потпрозорници), а натпрозорници стилизованим шкољкама. Све је то у лепом контрасту у односу на црвену клинкер опеку којом је обложен зид. Врх фасаде је решен као висока атика украшена низом балустера (www.vaza.co.rs).

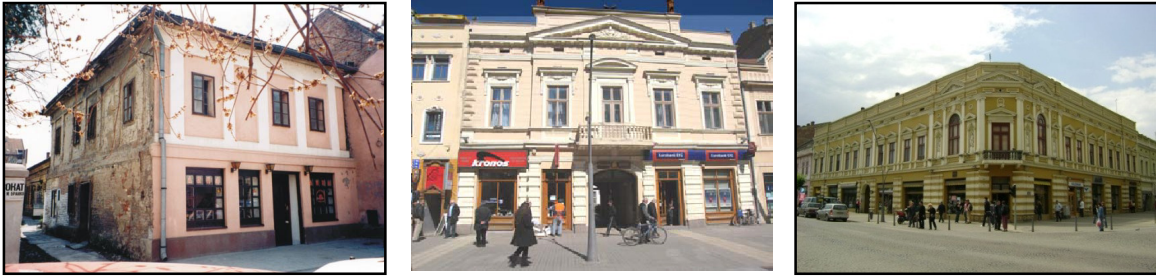
Слике 57. и 58. Кућа Драгомира Драже Петровића и Кућа Павла Станића у Шапцу
Извор: Матић, 2008.

Кућа Проте Јована Павловића је сазирана 1846. године. Налази се у улици Масарикова број 3 у Шапцу. После 1863. године, протина удовица кућу продаје и она до данас мења више власника. Протина кућа је изразит пример профане балканске архитектуре и као таква се сачувала као једини преостали пример у граду. Објекат има благо издужену правоугаону основу са улазом на бочној фасади. Улична фасада има на спратном делу низ од три прозорска отвора која су међусобно одвојена наглашеним, једноставним пиластрима. Кров је благог пада, са ћерамидом као покривачем (www.vaza.co.rs).

Зграду **Арамбашевића кућа**, у улици Карађорђева бр. 3 у Шапцу, подигао је за своје потребе познати шабачки трговац Ђока Арамбашевић крајем 19. века. Заједно са Крсмановића кућом била је доминантна у овом делу града, некада познатом као Велика пијаца. У приземном делу, лево и десно од централног улаза је по један локал намењен трговини. Таква намена је задржана и после Другог светског рата. У новије време зграда је припала шабачко-ваљевској епархији (Група аутора, 2006).

Репрезентативна спратна грађевина сазирана је у неоренесансном стилу. Има велики тимпанон изнад широко схваћеног ризалта који доминира централним делом здања и на коме се истиче конзолно постављен балкон са оградом од балустера. Натпрозорни тимпанони, као и централни, украшени су декоративном пластиком

флоралне инспирације и иницијалима “Ђ.А.”, изведеним у штуку. Изнад тимпанона, у врху атике, постављене су две слободне скулптуре. Зграда је скоро у целости сачувала првобитни изглед, углавном спратног дела.

Слике 59., 60. и 61. Кућа проте Ј. Павловића, Арамбашића и Крсмановићева кућа у Шапцу
Фото: М. Ивановић

Крсмановића кућа у улици Масарикова број 2 у Шапцу, „једно од најрепрезентативнијих дела прве фазе српског академизма“, није сачувана у свом оригиналном изгледу. Зграда је подигнута 1891. године, како је забележено на прочељу, као пословно-стамбени објекат, који у приземном делу садржи неколико великих локала, а на спрату је предвиђено становање. По завршетку радова на спрату је било седиште *Дриносавског кола јахача кнеза Михајла*, а потом у том простору је Трговачка омладина Шапца. Данас у спратној етажи је смештена Геодетска управа, као и стамбене јединице (Група аутора, 2006).

Здање је сазидано на углу Масарикове и Господар Јевремове улице, по пројекту архитекте Јована Илкића, у стилу академизма, репрезентативно обрађеним фасадама. Трећа, угаона фасада је са широким порталом за пословни простор у приземљу, балконом изнад на који воде врата, а у самом врху, у нивоу кровних равни, била је постављена репрезентативна купола која је уништена у Првом светском рату, заједно са низом слободностојећих фигура које су биле постављене на врху атике дуж обе уличне фасаде (www.vaza.co.rs).

Лево и десно од угаоног фронта налазе се по две декоративне нише са алегоријским фигурама богиње Флоре, између којих је по један високи лучни прозорски отвор. На спратном делу су удвојени прозорски отвори чија укупна ширина одговара ширини излога у приземљу. По средини фасаде из Масарикове улице постављен је високи лучно засведен пролаз за двориште објекта у коме је смештен улаз за спратни део грађевине.

Кућу Камућа у улици Јована Цвијића број 15 у Лозници је подигао 1878. године као породичну кућу са приземљем и спратом занатлија и трговац Марјан А. Катић. У приземљу су биле смештене радње, а према дворишту радионице, док је спрат служио за становање. Подигнута је у духу историзма, са класицистичким и декоративним елементима романтизма.

Има симетрично решену фасаду са наглашеним лучно завршеним главним улазом на средини, док су лево и десно од улаза постављена по три ужа отвора (по један портал и два излога), одвојена пиластрима са архиволтама. На спрату у средини је балкон на гвозденим конзолама са оградом од кованог гвожђа на који воде двоја врата, док су лево и десно постављена по три двокрилна прозора. Све површине изнад и око прозорских отвора украшене су рељефима, са геометријским и флоралним мотивима. Кровни венац чине конзоле и рељефни елементи. Изнад средишне бифоре је атика. Рељефне декоративне елементе истиче полифомија фасаде.

Кућа је била крајем 19. и почетком 20. века најрепрезентативнија зграда у Лозници и у њој су боравиле многе значајне историјске личности (Група аутора, 2006).

Слике 62., 63. и 64. Кућа Катића у Лозници; Вила Туцовића и кућа Васиљевића у Ваљеву
Извор: Матић, 2008

Здање, у улици Поп Лукиној број 15 у Ваљеву, познато као **Вила Туцовића**, названа тако по садашњим власницима и по томе што се овај објекат разликује по свом изгледу од осталих објеката стамбене намене у граду (www.vaza.co.rs).

Зграду је пројектовао као слободностојећи објекат, увучен у односу на регулациону линију улице, окружену вртом, инжењер Павле Алексић 1927. године. Први власник је била Ела, кћи војводе Живојина Мишића.

Грађена је од тврдог материјала, са приземним делом, спратом и поткровљем. Приземље карактерише истурен полигонално решен салон са низом прозора према тераси. Спратни део је асиметричан, са јужне стране је тераса оивичена високом оградом, а са северне пуним масама. Главна, улична фасада је декорисана маскеронима у духу сецесије, венцима са флоралним мотивима симетрично постављеним око главног улаза, поделом зидног платна плитком малтерском профилацијом која уоквирује отворе. Врх грађевине је истакнут централним делом на коме су две жардињере и стилизована шкољка.

Породична стамбена кућа, **кућа Васиљевића** у улици Вука Караџића број 19 у Ваљеву, подигнута је 1902. године по пројекту овлашћеног цивилног инжењера Душана М. Матића. Основа јој је у облику ћириличног слова “Г”, краће стране окренуте улици и постављене на регулационој линији, а дуже према дворишту (Група аутора, 2006).

Уличном, богато декорисаном фасадом доминирају два прозорска отвора, наткривена барокним тролисним натпрозорницима, које носе профилисани пиластри, а испод отвора су балустери и профилисане конзоле. Зидно платно симетрично деле на два дела три стилизована, геометријским фигурама декорисана пиластра. Над кровним венцем, украшеним геометријским мотивима, уздиже се атика, наглашавајући композицију уличне фасаде. Дворишни простор је некада био уређен као енглески парк са базеном у централном делу.

Једна од најстаријих, ако не и најстарија кућа, у првој по европским мерилима просеченој улици у Ваљеву је тзв. **Дабића кућа** (улица је просечена и дефинисана у данашњем изгледу средином 19. века). Дабића кућа је названа по првим власницима: припадала је чувеној породици кнезова Дабића, учесника Првог српског устанка, који су ово здање подигли највероватније између тридесетих и четрдесетих година 19. века. Кућа је прешла у власништво државе јер је, на нама непознат начин, одузета од Живка, сина кнеза Гаје Дабића. До Првог светског рата у њој је била женска стручна занатска школа, а између два рата у кући је било смештено Грађевинско одељење. После Другог светског рата спратни део је претворен у стамбени простор, а приземни у пословни, што је задржано и до данас.

Објекат је квадратне основе, зидан опеком, а кров је четвороводан. У каснијим преправкама изгубио је нешто од аутентичног изгледа, али и даље представља леп примерак градске архитектуре средине 19. века (Група аутора, 2006).

Слике 65., 66 и 67. Дабиха кућа, кућа Милана Јовановића и кућа у Поп Лукиној, Ваљево
Извор: www.vaza.co.rs

Кућа Милана Јовановића у улици Вука Караџића број 54 у Ваљеву подигнута је 1924. године за пословно-стамбене потребе: приземни део је служио трговини, а спратни становању.

Зграда је постављена на регулационој линији улице и има основу у облику ћириличног слова “Г”. Главна, улична фасада је компонована симетрично са назначеним главним улазом на средини и еркером изнад њега у спратном делу. Врх грађевине истиче атика дужине целе уличне фасаде, са истакнутим централним делом (www.vaza.co.rs).

Приземну **кућу у Поп Лукиној**, постављену на регулационој линији улице, пројектовао је 1912. године грађевински инжењер Чедомир Гагић за Димитрија Богдановића, председника Ваљевског првостепеног суда. Улична фасада носи декорацију изведену у духу сецесије, има четири велика прозорска отвора груписана по два, уоквирена плитком малтерском профилацијом биљног порекла и одвојена рељефом украшеним пиластром. Изнад отвора тече венац у виду траке наизменично поређаних геометријских и биљних мотива. Врх фасаде је решен као хоризонталан кровни венац ослоњен на мање конзоле (Група аутора, 2006).

Стамбену, породичну **кућу Јанковића** на углу улица Др Пантића и Војводе Мишића је сазидао 1928/29. године угледни предузимач Риста Алексић, на углу двеју улица, што је условило распоред маса, док је унутрашњи склоп одредила намена са по два стана у сутерену и високом приземљу и са посебним улазима и степеништима. Академски компонована грађевина, у еклектичком духу, са истористичким приступом у обради декоративних елемената фасада (www.vaza.co.rs).

Фасаде су богато декорисане у духу позне ренесансе, са низом тимпанаона изнад прозорских отвора, наизменично постављених троугластих и лучних. На дужој фасади из Војводе Мишића улице између прозорских отвора су нише у истој висини и слично решене као отвори са лучним тимпанонима изнад, постављене на ширим пиластрима и наглашене балустрадам изнад кровног венца. У ниши су смештене скулптуре - мушка и женска стојећа фигура.

По својим историјско - уметничким својствима кућа Јовановића представља једну од монументалнијих грађевина у граду, како по пропорцијама тако и стилским одликама постакадемске архитектуре, са позноренесанским декоративним елементима.

Здање у улици Војводе Мишића број 29 у Љигу, **Кућа са првом апотеком** је изграђена 1939. године по пројекту арх. Миленка Савчића (1901-1954). То је спратна кућа са великим локалима у приземљу и стамбеним делом на спрату. Основа јој је квадратна, кров сложен, а покривач бибер – цреп (Група аутора, 2006).

Утицај модерне је видљив у обради главне уличне фасаде: без украса, са великим прозорским отворима на спрату и такође великим порталима и излозима у приземљу. У врху фасада се завршава степенастом атиком на којој су у малтерској пластици изведени иницијали власника и година градње. Овај објекат је први изведен по пројекту у овом крају и уједно је била прва апотека у Љигу.

*Слике 68. и 69. Кућа Јанковића у Ваљеву и кућа са првом апотеком у Љигу
Фото: М. Ивановић, извор: Матић, 2008*

Кућа Јусуфагића у Пријепољу представља типичну беговску кућу. Изграђена је на брежуљку изнад центра града. Приземље је зидано од камена, а спрат у бондручном скелетном систему са испуном. Приземље је служило за боравак зими, а спрат за спавање лети. Садржи елементе херцеговачке куће са овалним ћошком. Кров је покривен ћерамидом (Митровић, 2002).

Кућа Енвера Мусанбеговића је у власништву Завичајног музеја Пријепоље. Представља типичан пример оријенталне архитектуре, и изузев архитектонског решења, нема други значај. У њој је данас смештен део депоа музеја (Шалипуровић, 1979).

Кућу Хаџипетровића у Пријепољу је градила трговачка породица Хаџипетровић у првој половини 19. века. Грађена је за становање и никада није мењала намену, тако да је спољни изглед остао аутентичан. Посебну вредност куће чини доклат са обрађеним стубовима и шашовцима. Кућа је репрезентативна са израженим оријенталним стилем (Митровић, 2002).

*Слике 70., 71. и 72. Кућа Јусуфагића у Пријепољу, Јокановића кућа у Ужицу и
Борисављевића кућа у Прибоју*

Фото: М. Ивановић, извор: Дом културе у Прибоју

Кућа Андре Станића у Ужицу (локалитет Царина) је саграђена у тадашњем српском делу вароши око 1850. године, у балканско-оријенталном стилу, са декоративним

диваном на спрату, окренутом према улици. Објекат је редак примерак архитектуре народног неимарства чији се спољњи изглед, скоро неизмењен, сачувао до данашњих дана. Кућа је припадала породици Станића, богатијих ужичких трговаца, из друге половине 19. века (Игњић, 1990).

Унутрашњи део објекта је претрпео знатне измене од стране власника, у циљу стварања савремених услова становања. Сачувани спољашњи изглед градске архитектуре 19. века захтева и даље заштитне интервенције у циљу очувања првобитног изгледа.

Јокановића кућа у Ужицу је позната и под називом Пецара, а због наглашених етнографских карактеристика, односно, одлика градње народног градитељства које је карактеристично за 19. век, у мају 1988. године је проглашена за културно добро – етнографски споменик културе и данас је једна од ретких сачуваних кућа 19. века, не само у Ужицу, већ и у широј околини. Лоцирана је у самом центру града, на Тргу Светог Саве. Судећи према архитектонским одликама, кућа је грађена након одласка Турака из Ужица, 1862. године. Градитељ је био Србин јер су прозори, ка северној и западној страни, окренути ка улици, што није био случај са муслиманским кућама, које су биле строго изоловане, без прозора ка улици.

Кућа је припадала једној од најбогатијих и најјачих трговачких породица Ужица друге половине 19. века – породици Јокановића. Грађена је у другој половини 19. века као спратна кућа, са стамбеном и привредном наменом.

У архитектонском погледу представља прелазни облик између типичне оријентално-балканске и грађанске куће које се, под европским утицајем, граде тек након ослобођења од Турака и код којих је још увек присутна симетричност, како у унутрашњем распореду просторија, тако и у спољашњем изгледу (www.muzej.uzice.net).

Јокановића кућа би се могла сврстати у симетрични тип, мада не показује потпуну симетрију. На спрату се јавља централна просторија – ходник из којег се улази у бочне просторије које нису једанке по величини, а на западном зиду, прозори нису потпуно симетрично постављени. Објекат има благо правоугаону основу (12,4x11,1 m). Приземље је зидано од ломљеног камена у кречном малтеру. Чини га пространи подрум и трем са источне стране. Под је некада био покривен опеком, а након реконструкције, урађен је клинкер плочицама (савремене плочице у боји опеке) због будућих коришћења за музејске поставке и сличне садржаје. Носећа конструкција приземља су стубови са јастуцима (дрвене греде са профилисаним крајевима) на које належу подвлаке (таванске греде) са тавањачама. Стубови належу на камене подлошке. Конструкцију трема чини низ дрвених стубова који су ослоњени на камене подлошке, у горњем делу повезане гредама на које се ослањају тавањаче. Тавањаче су носећа конструкција пода доксата. Трем је поплочан калдрмом.

На спратном делу, југоисточном страном објекта, пружа се дрвени доклат на два нивоа. Доклат је данас измењен због мешавине аутентичне, ручно, и савремене, машински, обрађене грађе. Доклат од дрвене грађе са декоративним елементима, у духу времена у коме је настао, као и богато профилисана стреха, степенасто испуштена у односу на фасадни зид, чине репрезентативни део зграде са несумњиво естетским вредностима.

Естетску вредност употпуњује четвороводни кров, складних пропорција, прекривен ћерамидом, са два димњака и декоративном бацом. Спољни зидови спрата су од ћерпича. Са доската се улази у дугачки ходник који се бочно завршава малом оставом. Ходник пресеца целу површину објекта, градећи два бочна крила, са по две собе, у које се улази из ходника. Услед недостатка података о оригиналном уређењу просторија, оне су уређене у неутралном стилу, али у складу са ентеријером 19. века.

Данас је музеолошки презентована као градска трговачка кућа, са краја 19. и почетка 20. века што је детаљније обрађено у делу рада који се односи на установе културе и њихову активност.

У Прибоју крајем 19. века се, с доласком пруге, досељава и изванредан број богатијих трговачких породица које, на местима ранијих руралних кућа, граде куће по европским стандардима. Тако су данас опстале куће Јевђевића, Борисављевића и кућа Васа (Милоша) и Добра Стевовића (рађене по узору на оријенталну сеоску архитектуру).

Градња **Борисављевића куће** довршена је 1909. године. Темљи куће су рађени од тесаног габра, а зидови приземља и спрата од цигле. У приземљу куће, са улице, су два улаза, један за дућан, а други је преко ходника и дрвених степеница водио на спрат. На спрату се налазе два ходника из којих се улази у шест просторија. Кућа има широке прозоре са металним ролетнама на приземљу. Накнадно је на југозападној страни куће призидан анекс.

Посебно је интересантна пластична декорација куће. Улична фасада је рађена у еклектистичком маниру где преовлађује класицистички стил са елементима барока. Остале стране куће су једноставније обрађене без изразитих стилских елемената.

Од старијих грађевина у Пожеги, остао је мањи број. **Кућа Аћимовића** је стара преко 150 година, грађена у бондруку са стубовима и од непечене цигле. Још су значајне куће Бата фотографа, кућа поред, у коју је данас смештена банка, кућа у којој је кафе Паб и зграда кафана Јадран која је првобитно била хотел Томашевић. Једна од најстаријих је кафана Трансвал, некадашња својина породице Мајсторовић. То је кућа турско-источњачког типа, са приземљем и спратом са дрвеним доклатима и стубовима.

Бидина кафана у Мургашу је друмска механа поред пута Ваљево - Уб - Обреновац, којим је у 19. веку текла трговина Ваљевске Тамнаве и Колубаре са Аустроугарском. Грађена 1853. године, она је једна од ретко сачуваних механа, не само у Тамнави, насталих по плану пре доношења уредбе о механама у седмој деценији претпрошлог века.

Значајна је и као место састанака и договора за ширу околину, јер механе су осим основне функције свратишта за путнике имале и функцију центра у коме се сакупљало сеоско становништво како би решили заједничке проблеме или се информисали о занимљивим и важним догађајима.

ЗГРАДЕ СА СПОМЕНИЧКИМ И УМЕТНИЧКИМ СВОЈСТВИМА

Зграде чија архитектура има споменичка и уметничка својства могу представљати мотив посете неким градовима или туристичким локалитетима, посебно када је реч о културном, градском и екскурзионом туризму. У Западној Србији је реч, пре свега, о објектима намењеним образовању, култури, правосуђу, медицини, финансијама, војсци али и туризму.

Зграда Полугимназије у Шапцу, Масарикова број 13, је подигнута у центру са улазом из једне од главних градских улица. Лоцирана на регулационој линији две улице она је постављена као слободностојећи објекат са видљивим и подједнако третираним свим фасадама. То је први по плану изведен школски објекат у тадашњој Србији. Реализован је средином 19. века, тачније 1856/57. године под утицајима западноевропске архитектуре која полако у то време продире у наше крајеве.

Зграда има правоугаону основу са симетрично решеном главном фасадом из Масарикове улице на којој доминира средишњи ризалит са централно постављеним лучно засведеним улазом. Спратни објекат има у вертикалној оси поређане лучне прозорске отворе са плитком пластичном декорацијом. У врху је кровни венац богато декорисан геометријском профилацијом.

Зграда више није у својој основној функцији, сада је у њој смештен музеј, али је и поред тога значајна за развој просвјетитељства у Србији (www.vaza.co.rs).

Ваљевска гимназија са преко 130 година континуираног постојања, свакако је једна од најзанчајнијих просветних и културних институција у граду.

У ширем друштвено-историјском контексту оснивања и трајања Гимназије у Ваљеву, изузетно вредан догађај је био изградња нове школске зграде почетком 20. века. Историјски подаци казују да су још од краја 19. века трајали напори да се сагради гимназијска зграда, али су тек 1903. и 1904. године завршене све припремне радње и обезбеђена пројектна документација, укључујући локацију, финансирање и материјал за изградњу. Пројекат су урадиле познате архитекте Министарства грађевина: Душан Живановић и Драгутин Ђорђевић, који су на тај начин, својим стваралачким опусима придружили још једно значајно остварење. Према истом пројекту кад и Ваљевска гимназија, саграђена је и Трећа београдска гимназија, те обе од тада до данас стоје у реду најрепрезентативнијих школских здања у Србији. Уз поједине проблеме и застоје, освећење темеља Ваљевске гимназије обављено је у априлу 1905., а пријем, уселење и освећење новог гимназијског здања у октобру, односно новембру 1906. године (Група аутора, 2006).

*Слике 73., 74. и 75. Гимназије у Шатцу, Ваљеву и Ужицу
Фото: М. Ивановић*

Основу зграде Гимназије, према пројектном оргиналу, чини монументални централни блок са два симетрична централна крила, чиме је у залеђу зграде, био формиран полузатворени атријумски простор (Матић, 2008).

Елементарни ефекти раскошне фасаде постигнути су хоризонталним широким канелурама које се пружају целим приземним делом архитектонског платна, завршавајући се меандар линијом тј. низом маслинових гранчица дуж ризалита. Потом, у наредној вишој зони изнад спратних прозора, налазе се парови симетричних спиралних врежа с лишћем. Кићени изглед фасаде заокружен је, на кровној линији зграде, завршним венцем и низом типских акротерија у виду палмета и купова, међу којима се и по форми и по димензијама истичу веће угаоне акротерије (www.zaprokul.org.rs).

Наглашена целина на лицу зграде јесте чеони ризалит, истакнут и масом и декорацијом. Лево и десно од великих главних врата налазе се по две каријатиде које носе велики надвратни блок. Над приземљем доминира атхитектонско уметничка композиција коју граде три висока, лучно завршена прозора оивичена масивним стубовима на којима су посебно изражени керамички украси у подножју стабла и развијени јонски капители. Изнад прозора је богата декорација комбинована од фигурално-биљних елемената. Испред прозора налазе се три бисте-попрсја: Вука Карацића, Доситеја Обрадовића (копија, рађена према оргиналу који је уништен) и Љубе Ненадовића, рад великог српског вајара Ђорђа Јовановића (аутора бројних скулптура-портрета, јавних споменика, алегоријских композиција, плакета и медаља).

У потпуном складу са фасадом је и архитектонско-декоративно уређење унутрашњости зграде, изузимајући сутерен са помоћним просторијама. Са обе стране улазне ауле налазе се по четири стуба, чији се ритам продужава у подстепеничком простору са три јонска стуба. Већој визуелној димамичности, а и церемонијалности ходничких простора доприносе плитки пиластри стилизованих капитела штуко рамови и гирланде на зидовима. И у приземљу и на спрату подне плочице са једноставним геометријским детаљем употпуњују орнаменталност целокупног унутрашњег простора школског здања.

Широко камено степениште, које се од међуспратног одморишта према спрату развија на две стране, ограђено је балустратом - низом мермерних стубића, са наглашено извијеним прелазима сферних и кубичних облика. На спрату се налази Свечана сала, најимпресивнији архитектонско-уметнички сегмент ентријера. Високи простор Сале украшен је у најнижем нивоу дугачким венцем гирланди изнад којих је фриз биљних и геометријских елемената, а све их надкриљују удвојене каријатиде и завршни венац. На самом врху, по средини зидова, четири композиције са по две фигуре анђелчића (сирена) који придржавају једну врсту картуша (вероватно некада грб Краљевине Србије) представљају крунски накит Свечане сале. Јединством архитектонске једноставности и уравнотеженог уметничког украса остварени су смирена достојанственост и декоративна пријемчивост великог и најсвечанијег гимназијског амбијента (Група аутора, 2006).

У целини, здање Ваљевске гимназије одликује се еклектичким архитектонско-декоративним решењима. Примењујући стилове класицизма, сецесије, па и ренесансно барокног миљеа, Душан Живковић и Драгутин Ђорђевић, двојица угледних српских архитеката, реализовали су дело које представља једно од најлепших здања у Ваљеву, а својим вредностима стоји и у реду значајних примера академске архитектуре у Србији с почетка 20. века. Објекат је 1985. године проглашен за споменик културе.

Зграда Гимназије на Тргу Светог Саве у Ужицу је једна од најстаријих средњих школа у Србији. Изградња дворазредне гимназије у Ужицу је почела 1838. године. Ова установа је радила свега три године да би декретом 15. септембра 1842. године била премештена у Чачак. Пуне 22 године, грађани су се борили за поновно отварање гимназије у граду и напослетку 9. јуна 1865. године, то су и успели указом о отварању дворазредне Гимназијске реалке.

Период од 1862. до 1880. године, представљао је златно доба Ужица, што је 1874. године утицало на одлуку Министарства просвете да се у Ужицу, дворазредна реалка претвори у Полугимназију. Већ 1881. године прераста у потпуну реалну гимназију.

Зграда Ужичке гимназије је грађена у стилу академског реализма-академизма. Приземље је обрађено класично уз имитацију рустичног камења, са два улаза, један за мушку, други за женску децу, и један средишњи који наглашава осу симетрије. Спрат је урађен тако што је средишњи део грађевине издвојен и наглашен балконом, а бочни делови (*ризалити*) су симетрично распоређени са леве и десне стране. Декорација трећег спрата, који је накнадно дорађен, трудила се да следи стилску линију ове првобитне грађевине. На бочним ризалитима постоје удвојени пиластри који чине вертикалну поделу фасаде и налазе се изнад прозора. У самом врху се налазе венци (*гирланги*), тако да све указује на раскош овог здања.

У Реалки су предавали Љубомир Стојановић, државник, политичар и филолог, Љуба Давидовић, министар просвете и председник владе, Настас Петровић, један од првака Српске радикалне странке, вајар Симеон Роксандић, филозоф и писац Милош Перовић, Драгиша М. Ђурић, професор Београдског универзитета и многи други.

По пројекту арх. Данила Владисављевића подигнута је 1906. године „Артиљеријска касарна“ у Ваљеву. Данас је у њој смештена **Средња медицинска школа**. Објекат је пројектован у духу јавних грађевина са специфичном наменом на начин како се

то радило у то време у Србији. То је приземни објекат, јако издужене основе, чеоно постављен на улицу и нешто повучен у односу на регулациону линију (www.vaza.co.rs).

Обрада глане уличне фасаде је у духу класицизма, са декоративном пластиком примењеном око прозорских отвора и пиластрима између. Да би се елиминисала монотонија бескрајног ређања прозорских отвора истих димензија и изгледа, постављена су, на правилном растојању четири ризалита, од којих два носе портале са степеништем испред, а друга два само удвојене прозорске отворе.

Зграда је за потребе **основне школе Јанко Веселиновић** подигнута крајем 19. века. Под називом „Школа у Београдској улици“ почела је са радом 1893. године. Од школске 1906/7. године добија назив „Шабачка основна школа у Карађорђевој улици“, који остаје до 1930. године, а потом „Државна народна школа Стева Д. Поповић“. Између два рата у граду је био одомаћен назив „Доњошорска основна школа“ (Група аутора, 2006).

Спратно здање је повучено неколико метара од регулационе линије улице. Пројектована је по академским постулатима у духу еклектике. Основа и главна фасада су симетрично решене, са угаоним положајем улаза и ритмички уједначеним распоредом архитравно завршених прозорских отвора на главном, подужном тракту. Одвојеност приземља од спрата је наглашена хоризонталним венцем, а завршетак фасаде је решен као сложен кровни венац са конзолама.

Слике 76., 77. и 78. Медицинска школа у Ваљеву, ОШ Јанко Веселиновић и Мала школа у Коцељеву

Извор: www.vaza.co.rs

Зграда Велике школе у Коцељеву налази се на регулационој линији улице, у Немањиној улици број 70, а са зградом Мале школе и црквом сврстава се у најстарије сачуване грађевине варошице, чинећи урбанистички осмишљен центар Коцељеве.

Због повећања броја становника у Коцељеву указала се потреба за већим школским простором тако да је уз Малу школу из 1871. године саиздана 1901. године нова школска зграда. Током прве две године Првог светског рата школске зграде биле су прихватилиште за рањенике, а за време аустроугарске окупације имале су војну намену, док им је по ослобађању враћена предратна намена. За време Другог светског рата од немачког бомбардовања биле су оштећене, као и црква у непосредној близини. Основну функцију здање је задржало до 1951. године, када је подигнута савремена школа, а после низа промена намене од 2003. године у згради се налази Библиотека “Јанко Веселиновић” (Група аутора, 2006).

Зграда Мале школе у Коцељеву подигнута је 1871. године од тврдог материјала, а месту шерпуше у којој су били смештени Општина и у једној мањој соби учионица. Приземна је грађевина, издужене правоугаоне основе са четвороводиним стрмим кровом покривеним бибер црепом. Централно постављен главни улаз води у пространо предворје из кога се улази у остале четири просторије и помоћни простор. Улична фасада је симетрично решена са централним ризалитом, у кровном делу завршеним степенастом атиком. Поред улаза са сваке стране је по један прозорски отвор, а на угловима уличне

фасаде нема малтерске пластике. Споменик књижевнику Јанку Веселиновићу, рад академског вајара Косте Богдановића, налази се испред ове зграде (www.vaza.co.rs).

Прва школска зграда у Коцељеви названа је Мала школа да би се разликовала од веће и пространије зграде Велике школе, сазидане уз њу 1901. године, јер се због ширења варошице за то указала потреба. Књижевник Јанко Веселиновић био је учитељ у Малој школи од 1871. до 1888. године. Од 1901. до 1951. године Мала школа је била стамбени простор за учитеље. После 1951. године када је подигнута савремена школа, у Малу школу је смештен „Раднички универзитет Коцељева“.

Зграда Велике школе има основу издуженог правоугаоника димензија 25x9,5 m. Дугачак ходник води у три велике учионице и мању учитељску канцеларију. У новије време у једној од учионица смештен је санитарни чвор са чајном кухињом. Улична фасада решена је асиметрично, тако да су са једне стране главног улаза постављена два прозорска отвора, а са друге пет. Сви прозорски отвори су уоквирени плитком малтерском пластиком, у врху је хоризонтални кровни венац, а плитки пиластри су постављени тако да групишу прозорске отворе и оивичавају главну уличну фасаду.

Споменик културе осим архитектонских вредности има и историјски значај, како за унапређење просветне и педагошке, тако и културне и научне делатности у Коцељеви.

Зграда основне школе у Текеришу сазидана је 1884. године. То је приземна грађевина, испод чијег се једног дела, због пада терена на коме је сазидана, налази подрум. Основа јој је у облику јако издуженог правоугаоника. Ходник који се протеже дуж целе грађевине служи за комуникацију са свим просторијама и уједно дели унутрашњи простор на две целине: део са помоћним просторијама и канцеларијом и део са учионицама. Постојање два улаза на главној подужној фасади наговештава могућност да је у изворној варијанти један део школске зграде имао стан за учитеља (Група аутора, 2006).

Поред поменутих портала, на главној фасади је низ високих прозорских отвора са декоративном пластиком која их уоквирује. Исти распоред отвора, само без улаза, поновљен је и на споредној подужној фасади. Сокол је камени, док су зидови зидани опеком, малтерисани и окречени у бело. Кров је четвороводни са бибер црепом.

Слика 79. Основна школа Степа Степановић у Текеришу

Извор: www.vaza.co.rs

За време друге владавине Милоша Обреновића подигнута је **Стара школска зграда у Белановици** у средишту варошице, у главној улици. Зграда је приземна, правоугаоне основе димензија 12,80 x 29,20 m. У свом саставу је имала учионицу, стан за учитеља и трем који је био дрвени и репрезентативан по свом изгледу. Састојао се од осам дрвених стубова, богато профилисаних, који су међусобно спојени карактеристично обрађеним косницима. Нажалост трем је зазидан у једној од ранијих интервенција. Остали

делови су зидани опеком, малтерисани, а кров је четвороводан са бибер црепом (www.vaza.co.rs).

Зграда прве народне апотеке је наменски пројектована и грађена за потребе апотеке и становање власника. Налази се у улици Г. Јевремова бррј 23. Данас је у целом објекту смештена апотекарска установа (Група аутора, 2006).

Зидана је за апотекара Илију Ранковића, а по пројекту архитекте А. Јанковића, чији се потпис налази на оригиналној документацији из 1928. године. Пројектована да служи као апотека, она је за своје време постигла високе стандарде за ту намену. Посебно је занимљива унутрашња организација простора приземног дела, где је смештен простор за издавање лекова са мецанином изнад. У подрумском делу су помоћне просторије, као и бунар за чување фосфора. Приземни део поред апотеке има лабораторију, канцеларију и магацински простор. Спратни простор је био намењен становању, а таван је имао перионицу и мању собу.

Објекат је смештен на регулационој линији улице, са високим угаоним пролазом за двориште у коме се налази улаз за спратни део објекта. Улична фасада је решена са наглашеним централним ризалитом, благо конвексним у спратном делу и равно решеним у приземном делу и меценини, где је целом ширином и висином провучено стаклено платно у металном раму. Спратни део ризалита је са три прозорска отвора међусобно одвојена танким полубличастим стубићима. У врху, у нивоу крова је атика као балустрада оивичена са два стуба која носе вазе. Лево и десно од ризалита улична фасада је решена симетрично, са два балкона на спратном делу.

Слике 80., 81. и 82. Зграда прве народне апотеке у Шапцу, Стара апотека у Лозници и Стара апотека у Крупњу
Извор: Матић, 2008

Зграда **Старе апотеке у Лозници** је саграђена почетком 20. века. Лоцирана у самом центру, грађена је као једносpratно здање пословно-стамбене намене (у приземном делу била је смештена прва апотека у Лозници), постављена на углу две улице на регулационим линијама. Раније је била у приватном власништву, а данас је у њој смештена музејска поставка.

Угаони део је засечен и на њему је постављен репрезентативан улаз са степеништем испред, а на спрату је полукружни еркер са куполом. Лево и десно од главног улаза је по један излог, док су остали отвори прозорски. На спратном делу, поред еркера на углу, постављен је и конзолни балкон са украсном оградом од кованог гвожђа, на који се излази кроз балконски портал исте ширине као и остали прозорски отвори на објекту, који су груписани по два, а између којих су лоцирани пиластри у висини целог објекта.

Декоративна пластика је рађена под утицајем сецесије у комбинацији са неоренесансним елементима. Кров је покривен бибер црепом и декоративном оградом од кованог гвожђа у врху кровне конструкције (Група аутора, 2006).

Кућу - *Стару апотеку у Крупњу* је на самом почетку 20. века, тачније 1900. године подигао за потребе становања индустријалац Пера Деспић из Сарајева, који је био купац Подрињских рудника и топионице у Крупњу. Пред Други светски рат у згради отвара апотеку Немац Франц Циглер и захваљујући томе она је остала међу ретким грађевинама које нису уништене у рату. Кућа има правоугаону основу и састоји се од приземља и спратног дела који се диже изнад једног дела приземља и има облик мање куле. Испред улаза налази се занимљив дрвени трем, што ово здање чини јединственом грађевином у овом граду (www.vaza.co.rs).

Кућу - *Зграду у Карађорђевој 39* у Ваљеву је саградио апотекар Пера Тадић 1905. године, а по пројекту архитекте Капетановића. Основа је у облику ћириличног слова "Г" где је главни акценат бачен на главну уличну фасаду која је на самој регулационој линији улице. Фасада је пројектована у духу сецесије, тако да је ово једна од ретких зграда са елементима овог стила сачуваних у Ваљеву. Композиција уличне фасаде је симетрична, са јасно издвојеним целинама око прозорских отвора, док је цела фасада обложена керамичким плочицама.

Од осталих декоративних елемената карактеристичних за стил сецесије ту су гирланде, стилизоване шкољке, маскерони, балустери и др.

Слике 83. и 84. Зграде у Карађорђевој 39 и 41 у Ваљеву
Фото: М. Ивановић

Зграда у Карађорђевој 41 у Ваљеву - Зграду у којој је смештена месна заједница Центар подигао је Манојло Поњевић, гвозђарски предузимач 1885. године. Представља типичну грађанску трговачку кућу из друге половине 19. века, са карактеристичном и стилски добро укомпонованом фасадом.

Кућа је постављена на уличној регулацији, са засебном капијом (на којој је постављена година градње са иницијалима власника) и дворишним улазом са стране. Улична фасада је архитектонски солидно обрађена у малтеру, са пет поља симетрично постављених, са по једним прозорским отвором у сваком пољу и пиластрима са стране. Завршни хоризонтални венац са класицистичким елементима декоративно је шире обрађен, са мањим отворима у таванском простору (www.vaza.co.rs).

Зграда Окружног суда у Шапцу, у улици Г. Јевремова број 8, је подигнута у истом стилу као и Начелство, само је годину дана касније сазидана у односу на здање Начелства. Дело је, такође, архитекте Рувидића. Главна, улична фасада је потпуно иста као на згради Начелства, с тим да је организација унутрашњег простора нешто различита: у приземљу и на спратовима су пространи холови, чега нема у згради Начелства. Објекат је сазидан за потребе Окружног суда и ту намену је задржао до данас (Група аутора, 2006).

Зграда старог окружног начелства у Богатићу је зидана као типска грађевина за потребе средњег начелства у Краљевини Југославији. Слична зграда је паралелно зидана и у Зајечару. Њена градња је почела 1929. године.

Приликом посете Богатићу краља Александра Првог Карађорђевића, 3. јуна 1934. године, зграда је била озидана, али не и довршена. Том приликом краљ је одобрио средства из буџета Краљевине Југославије, па је исте године завршена. После рата у објекту је било средиште Среза мачванског, а од 1955. године до данас је седиште Општине Богатић.

Објекат је смештен на углу две улице, на регулационим линијама. Централни део грађевине, постављен на углу улица има полукружну основу и кружну ватрогасну куполу у врху, која доминира. Фасадна платна су скромно декорисана, сем неких делова на којима је примењена декоративна пластика инспирисана мађарском сецесијом (www.vaza.co.rs).

Објекат Окружног суда који са зградом Општинског суда чини архитектонску целину, налази се у центру града на углу улица Карађорђевој и Војводе Мишића. Обе грађевине подигнуте су за потребе начелства и суда 1906. године, архитекта је био Јован Илкић.

Зграда Окружног суда састоји се из сутерена, приземља и спратног дела. Како је постављена на углу улица, наглашен јој је централни угаони део. Тај део грађевине је посебно украшен главним улазом, балконом изнад два стуба, већим бројем великих прозорских отвора и са две стојеће фигуре на врху, које овај део зграде чине још атрактивнијим. Завршетак централног дела је у облику крова на четири воде са лимом као покривачем (Група аутора, 2006).

Слике 85., 86., 87. и 88. Зграда окружног суда у Шапцу (лево), Зграда Старог окружног начелства у Богатићу, Зграда начелства у Владимирцима (у средини) и Окружни суд у Ваљевоу (десно)

Фото: М. Ивановић

Од улаза у унутрашњост се ступа монументалним степеништем које води до спратног дела. Степениште је посебно украшено и оно као такво нема само функционалну, већ и естетску улогу. Уличне фасаде не заостају у декорацији за централним делом грађевине. На њима су постављени венци у две зоне, затим пиластри, прозорски отвори и други декоративни елементи који обликују чисту академску

структуру којој припада ово здање. И поред тога што је објекат Окружног суда у Ваљево један од најлепших ове врсте у Србији, он није сачувао своју аутентичност. Наиме, по казивању старих Ваљеваца, 1957. године на фасади из Улице Војводе Мишића зазидана је велика капија која је водила у двориште овога здања.

Као вредни објекти градске архитектуре са јавном наменом, зграде бившег начелства и суда су 1985. године проглашене за споменике културе.

Зграда старог начелства у Владимирцима је подигнута 1851. године за потребе Посаво-тамнавског среског начелства. Приземни објекат има јако издужену правоугаону основу са централно постављеним главним улазом испред ког је постављен репрезентативни дрвени трем (www.vaza.co.rs).

Фасаде су једноставно обрађене у малтеру, са већим бројем прозорских отвора без декоративне пластике и са плитким хоризонталним кровним венцем. На прозорским отворима сачуване су решетке од кованог гвожђа. Кров је четвороводан, са бибер црепом као покривачем. У згради су данас смештене институције културе.

Зграду Општинског СУП-а у Шапцу, у улици Господар Јевремовој број 4, је за потребе начелства округа подрињског подигнуто 1906. године по пројекту архитекте Милорада Рувидића. Под њеним кровом је до Првог светског рата била смештена и пошта, а између два рата коришћена је за потребе одељења Области, као и за Начелства среза поцерског. Од 1959. године у њој је смештен СУП (Група аутора, 2006).

Слике 89., 90 и 91. Зграда Општинског супа - Окружно начелство у Шапцу, Општински суд Ваљево и Зграда Кајмакамије у Новој Вариши

Фото: М. Ивановић

Ово је прва зграда у Шапцу која је подигнута као двоспратница. Грађена је у духу неоренесансе, са академским формама. У дну се истиче јаки, гранитни сокл са наглашеним испустом. Приземље се одликује честим и дубоким хоризонталним канелурама, док су на првом спрату ређи и плићи урези, а највиши делови су глатко обрађени. Централно компонованом уличном фасадом доминира истакнути ризалит са богато декорисаним делом у висини прве етаже. Декорације су нарочито истакнуте у натпрозорним венцима, који су у приземљу и на другом спрату лучни, а на првом спрату у облику тимпанона. Изнад ризалита, у висини кровних равни уздиже се велико декоративно, у основи четвороугаоно кубе, са оградом од кованог гвожђа.

Здање Општинског суда у Ваљево налази се у Карађорђевој улици и чини целину са зградом Окружног суда. Зграда Општинског суда је рађена у истом стилу као и окружни суд, а дело је истог архитекте, Јована Илкића. Зидана је од тврдог материјала, а састоји се из приземног и спратног дела. На средини уличне фасаде у приземном делу је посебно наглашен улаз. Изнад њега је балкон на који се излази из велике сале на спрату. У средишњем делу објекта од улаза води монументално степениште (Група аутора, 2006).

И зграда начелства као и суда, грађена је са елементима чисте академске архитектуре. Од декоративних елемената на њој су примењени исти као и на Окружном

суду: хоризонтални венци, пиластри, велики прозорски отвори, као и други декоративни елементи који осликавају академски стил у архитектури са почетка 20. века.

На жалост, накадашња целина, комплекс ових монументалних грађевина је нарушен дозирањем новог објекта, Завода за осигурање Дунав, који нема никаквих стилских сродности са постојећим здањима.

Споменичке вредности зграда начелства и суда су несумњиве јер се ради о изузетним грађевинама новије архитектуре, која је у наше крајеве у то време продрла из Европе и представља основу за будућа градитељска остварења у Србији 20. века.

У главној улици Нове Вароши налази се зграда старе турске *Кајмакамије* (среско начелство). Грађена је крајем 19. и почетком 20. века. За прилике у којим је настала, грађена је врло раскошно и модерно. Стил градње објекта је исламски, са луковима изнад прозора и врата. Објекат је репрезентативан примерак турске грађанске епохе, са утицајем европских стилова у архитектури. Овај објекат исламске архитектуре, и данас је у веома добро очуваном стању.

Зграда Народног музеја у Ваљеву подигнута је у другој половини 19. века као школска зграда. У њој је била смештена прва гимназија у Ваљеву, а данас служи као музејска зграда. Налази се у Чика Љубиној улици број 3 (Група аутора, 2006).

Зграда у којој је данас смештен Народни музеј у Ваљеву представља једну од првих грађевина сазиданих за јавне установе у Ваљеву. Градња школске зграде почиње тек у пролеће 1869. године, а поверена је предузимачу Димитрију Митровићу. Зидана је у стилу закаснелог класицизма. Имала је 12 учионица и четири пространа ходника. Главни улаз је украшен тремом, а на згради се као украс диже кубе са звоном. Звono је звонило два пута дневно и најављивало почетак наставе у школи.

У октобру 1870. година усељена су два разреда. Основне школе у просторије лево од главног улаза. Ваљевска гимназија почела је са радом нешто касније, 23. новембра те исте године, а била је усељена у просторије десно од главног улаза. У једном одељењу ове зграде била је смештена и Градска читаоница.

Одмах након оснивања Гимназије, јавља се потреба за њеним проширењем. Школске 1874/75. године, по молби Општине ваљевске, Министарство просвете и црквених дела даје сагласност за отварање трећег разреда. Ваљево је тако добило Полугимназију. Пошто се гимназија из године у годину проширивала, заузимајући све већи простор у истој згради је остало мало места за Основну школу. Гимназија ће користити ове просторије све док не добије своју нову зграду 1906. године.

За ову зграду везано је и отварање прве стручне школе у граду. Већ 1888. године отвара се школа Ваљевске трговачке омладине. Настава се одражавала само недељом у просторијама лево од главног улаза. У тој згради радила је и Мушка занатска школа.

У периоду српско-турских ратова од 21. маја 1876. до 18. марта 1877. године зграда је претворена у болницу. Исти случај је и у време српско-бугарског рата од 27. новембра 1885. па до краја године - школа је служила за војне потребе. У ратним условима 1912/13. као и за време првог светског рата 1914/15. године, школска зграда је коришћена као болница. Између два рата овде ради Основна школа која извесно време носи назив Основна школа Љуба Ненадовић.

После ослобођења (од 26. марта 1945.) зграда се користи поново за школске потребе. У њој ради Државна трговачка академија. Године 1945. Државна трговачка академија мења назив у Економски техникум. У згради остаје до 1959. када ће се иселити у просторије Центра за техничко образовање, данас Техничке школе.

У периоду од 1945/46. до 1959/60. године у тој згради ради и Средња техничка школа. Извесно време била је смештена и Средња медицинска школа. Од 1955. до 1958. у згради је радила и Женска радничка школа. Због великог преоптерећења Техничка школа

је привремено исељена у зграду на углу Пантићеве и Карађорђевој улици да би школске 1959/60. исељена у новосазидану зграду, где се и данас налази (www.vaza.co.rs).

Целокупна зграда је испражњена 21. децембра 1959. године и уступљена на коришћење Основној школи Сестре Илић. Школске 1966/67. Основна школа је исељена, а зграда је 1966. године уступљена Народном музеју у Ваљеву. У те сврхе на згради је извршена потпуна адаптација по пројекту архитекте Божидара Крковића. Унутрашњост простора је адаптирана за потребе Музеја. Петнаестог септембра 1969. завршена је коначна изложбена поставка и Музеј је отворен за посетиоце. Ова адаптација, као и претходне, допринела је да зграда изгуби доста од свог првобитног изгледа.

То је приземна, монументална грађевина, са посебно наглашеним улазним делом. Испред улаза је простран трем са дрвеним стубовима и оградом. На крову, изнад централног дела, уздиже се мало кубе. Фасада је одрађена класицистички, са неороманским елементима. Разиграности фасаде доприноси низ лучно засведених прозора. Кров је блажег нагиба, четворосливан, а кровни покривач бибер цреп. У унутрашњости је распоред просторија прилагођен ондашњим школским потребама, са више учионица.

*Слике 92., 93. и 94. Зграда Соколског дома у Шанцу, Дом културе Вук Караџић у Лозници и Дом културе Ваљево
Извор: Матић, 2008.*

Поред несумњивог споменичког значаја који има као једна од првих школских зграда, она има архитектонске вредности. Убраја се у ред првих монументалних зграда које се у другој половини 19. века почињу градити у Ваљеву под утицајем европске архитектуре, ослобођене источњачких утицаја, који су до тада доминирали у нашем градитељству, због чега је њен споменички значај још већи.

Зграда Соколског дома у Шанцу подигнута је у периоду између 1930. и 1934. године за потребе Соколског друштва. Идеја о изградњи Соколане остварена је добровољним прилозима грађана, донацијом општине и државе, а по пројекту инжењера Анте Гашпарца.

Монументална грађевина Соколане постављена је на углу две улице (Косте Абрашевића и Милоша Обилића), са јасно одвојеним делом у коме је смештена сала за вежбање од дела зграде са помоћним просторијама. Правоугаона основа грађевине, са главним просторијама у средишњем делу, подређена је намени. Зграда је пројектована тако да угаони део има спратност П+2С, а издужени тракт са салом за вежбање има висински габарит једног спрата.

Наизменично смењивање испупчених и увучених површина угаоног дела, као и смело супротстављање јако издужене хоризонталне сале за вежбање вертикали угаоног дела - посебна су вредност у архитектонском компоновању. Одсуство декоративне пластике са фасадних површина, носачи застава као и раван кров над угаоним делом

везују ову грађевину за стил модерне, присутне у градској архитектури Шапца у трећој и четвртој деценији 20. века (www.vaza.co.rs).

Зграда Дома културе Вук Караџић у Лозници је сазирана 1936. године као објекат специфичне намене, што је резултирало карактеристичном основом на којој се издвајају три целине: спратни улични део је истог облика као и дворишни, који су међусобно спојени издуженим приземним делом у коме је смештена биоскопска сала.

Декоративно обрађена улична фасада има симетрично решење: полукружни ризалит носи три портала одвојена међусобно полуобличастим пиластрима у висини целе фасаде, са репрезентативним степеништем испред и полукружним мансардним делом у врху; лево и десно у приземном и спратном делу су груписана по два прозорска отвора сједињена са јединствено решеном декоративном пластиком геометријског порекла. Цела улична фасада је уоквирена јако наглашеним степенастим пиластрима. Здање је сачувало своју намену до данас (Група аутора, 2006).

Зграда Дома културе у Ваљеву је наменски пројектована у духу послератне модерне за приказивање позоришних и филмских представа, као и за остале функције везане за културна дешавања у граду. По форми, по функцији и распореду просторија савремено је конципиран као зграда позоришта, којој су додати и пратећи садржаји: филмска сала, галеријски простор, простор за окупљање младих.

Изградња Дома културе започета је новембра 1953. године. Зграда је спој четири кубуса различитих величина и висина, степенасто поређаних. Централни кубус је највиши и представља спој остала три кубуса распоређена лево и десно од централног. У приземљу централни кубус није спојен са осталим делом грађевине, већ је остављен пролаз за комуникацију и снабдевање, што доприноси свеопштем утиску игре пуних и празних површина. Фасаде главног кубуса обрађене су у пикованом и обојеном бетону, док су остале фасаде малтерисане кречним малтером и полихромно обојене у три тона: зелено, црвено и окер.

Основа је сложена. Доминира трапезаст централни кубус у коме је смештен у приземљу репрезентативни фоаје, одакле два крака степеништа воде ка сали за позоришне и филмске представе на спрату, док су у споредном делу, издужене правоугаоне основе, смештене пратеће просторије, а у једном делу и мања сала предивиђена за потребе Дома омладине. Све фасаде су равне површине, без украса, са већим бројем прозорских отвора. На централном делу грађевине главна (јужна) фасада грађевине је полукружно решена, са доминантним средишњим делом реализованим као уоквирена плитка ниша са већим бројем отвора-улаза. Оквир нише протеже се целом висином фасаде у облику уских конзолних површина у белом мермеру, док је спратност истакнута балконом.

Западна и источна фасада централног кубуса су идентичне: дубоке нише са балконима, уоквирене као и ниша главне фасаде, заузимају већи део фасадних површина, док су остале фасадне површине разуђене већим отворима. Продужни део грађевине окренут према улици, издужени је тракт са великим прозорским отворима решеним у приземљу и на спрату као непрекидна стаклена површина, коме два висока пасажа дају динамичност. Кровне површине свих кубуса здања решена су као равне плоче, у складу са тежњама послератне модерне. Зидови као и подови свих унутрашњих просторија обрађени су декоративно и репрезентативним материјалима: подови фоајеа, степеништа и позоришне сале изведени су у венецијанском терацу, а зидови, као и масивни стубови у бојеној штукатуру. Зидови позоришне сале обрађени су акустичним декоративно обрађеним материјалима. Расвета велике сале, као и осталих пратећих просторија решена је постављањем скривених и дискретних светлосних извора.

Дом културе свечано је отворен 8. марта 1960. године Христићевом „Охридском легендом“, у извођењу балета Народног позоришта из Београда. Прва филмска пројекција (филм „Кота 9“) приказан је 4. септембра 1960. године.

Овај споменик културе има осим архитектонских вредности и историјски значај, како за развој културне делатности, тако и за унапређење образовања у ваљевском крају.

Здање **Владичански двор**, у улици Масарикова број 18 у Шапцу, је наменски грађено за потребе Шабачко-ваљевске епархије. Дужи низ година објекат је служио својој првобитној намени да би крајем 19. века зграду користила шабачка гимназија. Између два рата у згради је седиште епархије да би 1954. године објекту дата садашња намена.

Спратно здање је подигнуто 1854. године под јаким утицајем војвођанског академизма. Објекат је увучен у односу на регулациону линију улице и слободно је стојећи у простору. Главна фасада из улице Масарикове је решена тако што су у приземном делу постављена три висока портала, а спратни део је реализован као пространа тераса са низом стубова повезаних плитким полуобличастим луцима. Лево и десно од централног дела постављена су по два прозорска отвора, како у приземљу тако и на спрату. На осталим фасадама прозорски отвори су удвојени, са декоративном пластиком академске инспирације (Група аутора, 2006).

Слике 95. и 96. Зграда Народне библиотеке „Жика Павловић“ - Владичански двор у Шапцу и Зграда Штедионице у Ваљеву
Извор: www.zaprokul.org.rs и www.vaza.co.rs

Зграду Штедионице је подигла Штедионица у Ваљеву крајем 19. века. У њој се налазило дуго година седиште Општине, а сада служи за административне послове (новински лист Напред и Радио Ваљево).

Зграда је спратна, са мансардом, на самој регулационој линији улице. Има монументални карактер са класицистички обрађеним тимпаном и наглашеним низом полуобличастих стубова између којих су полукружно обликовани прозори. Стилска декорација је чиста и прилично рељефно наглашена (међуспратни венци, архитавна декорација, капители, балустраде и др.). Симетричног је типа са зиданом дворишном капијом на левој страни. У стилском погледу зграда представља једну од најмонументалнијих у Ваљеву, грађених на прелазу 19. у 20. век за специјалне банкарске потребе (Група аутора, 2006).

Стара шабачка болница (архив) - Шабац средином 19. века добија прву пројектовану болничку зграду у Србији. Међутим, још давне 1826. године Јеврем Обреновић подиже у Шапцу, на жалост данас несачувану, прву болницу у Србији.

На главној фасади, која је симетрично конципирана, истиче се ризалит оивичен масивним пиластрима завршен атиком која надвисује кровне равни и на којој се поред мање розете истиче фриз слепих arkada у врху као и централно постављен главни улаз у односу на два прозорска отвора са страна. Зграда није више у својој основној намени; данас је у њој смештен Историјски архив (www.vaza.co.rs).

Архив у Ваљеву – Током 1906. године су започети радови на изградњи Хируршког павиљона окружне болнице у Ваљеву у улици Поп Лукиној, да би били завршени наредне године. Пројекат за ову грађевину урадио је архитекта Јован Илкић. То је приземни објекат издужене правоугаоне основе, са избаченим делом на средини споредне подужне фасаде. На подужним фасадама на угловима су лоцирана по два улаза који су спојени ходницима. Од свих фасадних зидова једино је декоративно обрађена главна јужна фасада, са декоративном пластиком неоренесансне инспирације. За време Првог светског рата овде је била смештена војна болница где је једно време као медицинска сестра радила Надежда Петровић.

Слике 97. и 98. Зграда старе болнице у Шапцу и Део Међуопштинског историјског архива у Ваљеву

Извор: Матић, 2008, фото: М. Ивановић

Зграда Дринске дивизије у Ваљеву у улици Војводе Мишића број 55 је подигнута за потребе војске почетком 20. века и та намена је задржана у континуитету до данас (Група аутора, 2006). Грађевина има основу у облику ћириличног слова “Ш“, постављена је на регулационој линији улице, са великим парком у позадини и са северне стране. Састоји се из приземља и спратног дела, са идентичном расподелом зидних површина и отвора. Улична, једино декорисана фасада, изведена је у духу академизма, са неоренесансним елементима, у строгој и симетричној композицији.

*Слика 99. Зграда Дринске дивизије
Фото: М. Ивановић*

На њој доминирају три ризалита, средишњи и два бочна. На централном ризалиту, наглашеном тимпаном и атиком, постављен је улаз. Бочни ризалити истакнути са по два прозорска отвора (по један у приземљу и на спрату) уоквирена богатом малтерском

пластиком и атиком у врху. Приземље је решено тако да је хоризонталним венцем одвојен висок камени сокл од већег дела зидне масе испресецао хоризонталним канелурама. Други хоризонтални венац дели приземље од спратног дела, а трећим кровним венцем на коме су тавански вертикални отвори, наглашена је завршница уличне фасаде. Зграда је покривена сложеним вишеслојним кровом, покривеним бибер црепом. Уз северни део објекта постављена је капија са металним вратима која воде у дворишни део зграде.

Здање Дома ЈНА се налази на углу улица Карађорђеве и Поп Лукине. Грађено је од 1927. до 1929. године. Официрски дом је подигнут за потребе Дринске бановине, а главни иницијатор његовог подизања био је командант дивизије, генерал Владимир Белић. Зграда се састоји од приземља и спрата. Грађевина је постављена на углу улица претварањем оштрог угла у ротонду која је завршена наглашеном куполом, што је било карактеристично за објекте овог типа подизане у првој половини 20. века.

Изнад главног улаза у зграду постављен је мањи балкон на две украшене конзоле са оградом од балустрада. Лево и десно од балкона у централном делу су два поља са рељефима на којима су представљени оклопи ратника са ратничком опремом и заставама у позадини (иста копља, само без рељефа налазе се на истој висини, на оба крила грађевине и вертикали између прозора). Поред балкона и поља са рељефима на централној ротонди доминирају велики отвори од којих је највећи централни портал. Централна ротонда преко хола повезује два бочна крила постављена на регулациону линију. У једном крилу је смештена свечана сала, а у другом административне просторије. Централни део фасаде је украшен наглашеним хоризонталним канелурама, док је на бочним крилима распоредом маса и отвора наглашена вертикала. У горњим зонама грађевине истакнута је хоризонтала која се састоји од надзетка и профилисаног венца и местимичних ниша са балустрадама. Лево и десно крило покривени су кровом на две воде са црепом као покривачем, док је купола покривена лимом.

До Другог светског рата између прозора била је штучо декорација у облику рамова у који су биле смештене слике са тематиком борбе српске војске у Првом светском рату. Изнад позорнице налазила се велика слика са називом „Четири вола краља Петра“ (краљев прелаз преко Албаније са српском војском). Са страна ових великих композиција налазиле су се слике са темом пробоја Солунског фронта. Аутор ових композиција био је професор цртања Ваљевске гимназије, још један руски емигрант чије је дело везано за овај дом.

Године 2003. започети су радови на санацији зграде од стране Војске. Због недостатка новца, ови радови су обустављени, да би 2004. зграда ограђена, да не би пролазници, услед отпадања материјала са зграде, били повређени. Зграда данас представља ругло са полупаним прозорима и малтером који отпада. Ни војска, ни општина немају новца за њено уређење.

Стара железничка станица је стављена у функцију 1908. године када је прорадила пруга на релацији Ваљево - Забрешје. Претпоставља се да је зграда рађена по типском пројекту, мада је ваљевска железничка станица била највећа на тој прузи (Група аутора, 2006). Зграда је фронтално постављена на крају Вука Караџића улице, тако да представља визуелни завршетак те улице. У новије време, испред објекта постављена је велика скулптура Вука Караџића, која својом величином заклања потпуно сагледавање овога објекта.

Гашењем пруге зграда железничке станице престала је да функционише у својој првобитној улози. Њен некадашњи положај захтевао је да фасаде које гледају на улице и на перон железничке станице буду декоративно обрађене. Централни део уличне фасаде је истакнут и избачен из основе. Доминантно место припада главном порталу који је лучно засведен са врло лепим дрвеним вратима. На врху је забат са розетом у којој је сатни механизам. Поред главног улаза уличну фасаду разбијају прозорски отвори, како у

приземљу тако и на спратном делу. Приземни део украшавају хоризонталне канелуре (присутне на објектима јавне намене у том периоду - зграда Гимназије, Официрски дом итд). Зграда је остала неизмењена, сем што је због престанка њене првобитне функције, неколико великих портала зазидано. На грађевини је нарочито угрожена северна страна која је непосредно уз магистралу. Објекат својом лепотом и величином заслужује неку другу намену од оне коју сада има (у њој се налази угоститељски објекат).

*Слике 100. и 101. Стара железничка станица и Хотел Гранд
Фото: М. Ивановић, извор: Матић, 2008*

Хотел Гранд - На углу улица Војводе Мишића и Чика Љубине, на почетку 19. века, дизао се турски хан. Овај хан је приликом иселења Турака из Ваљева двадесетих година 19. века, откупио трговац Танасије Даниловић, који је касније био први кмет вароши Ваљева. На овом месту је држао кафану све до 1846. године када је на њеном месту почео да гради већу кафану-хотел. Нова кафана је названа по власнику „Танасијева кафана“.

После неколико власника кафану купује 1881. Радован Лазић, трговац из Ваљева. Он ће затворити дућане и проширати кафански део, а надзидаће и западно крило где ће отворити нове дућане, а на спрату и нове собе 1883. године. Када је кафану проширио и доградио, дао јој је европско име „Гранд“ хотел. Зграда хотела се простирала у Чика Љубиној и Војводе Мишића улици (Група аутора, 2006). „Гранд“ је после своје доградње 1883. постао репрезентативна кафана-хотел, где су свраћали сви они који су свраћали пословно у Ваљево. После Радованове смрти хотел су наследили његови синови који су 1903. срушили западно крило и озидали нови део који је хотелу дао данашњи изглед.

За време аустро-угарске окупације „Гранд“ је радио као хотел. У хотелу је једно краће време налазила болница (1914. године) када је у Ваљево владала епидемија тифуса, али су просторије после нове окупације 1915. очишћене и поново су служиле за хотелске потребе. После завршетка Првог светског рата у хотелу је краће време радио и биоскоп.

„Гранд“ хотел је национализован 1948. године и од тада послује у саставу Угоститељског предузећа „Слога“. Од када се налази у друштвеном сектору, хотел је реновиран и прерађиван више пута. Највеће преуређење је било 1960. када је у Ваљево требало да се открије Споменик борцима револуције. Тада је у Ваљево дошао Зучо Џумхур, по чијој замисли су преуређени хотел „Гранд“ и Ловачки дом на Пећини. Главни улаз хотела, са ћошка, премештен је на унутрашњу страну ходника из кога су степенице водиле на спрат. Главни улаз је зазидан и на том месту је постављен мозаик, који је представљао сечу ваљевских кнезова Илије Бирчанина и Алексе Ненадовића. У унутрашњем уређењу хотела извршене су велике промене а „Гранд“ хотел је тек овом реконструкцијом добио воду и енглески WC, јер су се гости до тада умивали на умиваонику, из великих бокала.

Седамдесетих година хотел је поново реновиран, у највећој мери ентеријер. Последњом реконструкцијом и доградњом 1987/88. скинут је постављени мозаик на углу, поново постављена улазна врата, и тиме је враћен првобитни изглед хотелу. Дозидан је на североисточном делу нови део зграде, уређене су собе и апартмани. „Гранд“ хотел, овог пута детаљно реновиран и преуређен, регистрован је као хотел А категорије, да би новом категоризацијом добио четири звездице.

Хотел „Гранд“, заједно са Тргом Војводе Мишића и окружењем - Десанкиним тргом, Народним музејом и Муселимовим конаком, као и зградом Гимназије представља најрепрезентативнији део града и данас његов заштитни знак, својеврсни симбол града и чест мотив на фотографијама.

Један од најлепших објеката у Ваљевоу је *бивши хотел Секулић*. Налази се на углу улица Кнеза Милоша и Поп Лукине. Припада амбијенталној целини Улице кнеза Милоша, мада се од осталих објеката издваја својом величином и репрезентативним изгледом. Зграда представља значајно градитељско остварење свога времена. Сазидан је 1912. године Драган Секулић за своје потребе.

На овом месту се налазила махана - Араповића кафана, подигнута 1853. године. Механу је осамдесетих година 19. века држао под закуп Иван Секулић и тада се звала Секулића механа или механа код Секулића. Он је касније купује а сву имовину наслеђује његов син Драга. Драга ће стару кафану срушити почетком 19. века, подићи јужно крило и спојити са источним раније подигнутим. Ово спајање даће целину хотела, са великом пространом салом у приземљу, кухињом и другим потребним хотелским просторијама, а на спрату су биле собе за издавање.

Зграда је грађена монументално, на спрат, са наглашеним фасадама са обе стране улице. Како је подигнута за потребе угоститељства-хотела, то је таквој намени у потпуности и прилагођена. Фасаде су јој лепо обрађене, употпуњене класицистичким детаљима, натпрозорницима и другим у малтеру изведеним елементима. Композиционо фасаде су хоризонтално расчлањене са низом прозорских отвора у приземљу и на спрату. Хоризонталност је потенцирана и међуспратним и кровним венцима. Главни улаз у зграду угаоно је постављен а изнад њега са спратног дела избачен је.

Хотел се једноставно звао „Хотел Секулић“. После Драгине смрти банка је узела зграду хотела којем је тада измењен изглед, односно фасада, а унутра су модернизоване собе и сале у приземљу (Група аутора, 2006). У различитим периодима ово здање је служило и разним наменама. За време Првог светског рата сале хотела су служиле као војна менза. На спрату су становали официри и подофицири аустроугарске војске. Од маја 1935. године закупио га је Марко Бабић, који ће му дати назив „Бранковина“. Сви већи балови од почетка 20. века до Првог светског рата одржавани су код Секулића. Овде је одседао официрски кор српске војске, који је почетком века играо видну улогу у друштвеном животу града Ваљево. За време окупације 1941-1944. године, хотел престаје са радом. У њему је био Дом Љотићеваца. После ослобођења извршена је национализација. Зграду добија Среско синдикално веће и ради као Дом синдиката. Кафанску салу ће држати Угоститељско предузеће „Слога“, а у северном приземном делу је биоскоп „Раднички“. Неко време у јужном спратном делу налазиће се просторије КУД Крушик. После иселења Среског синдикалног већа у новоизграђене просторије, зграду хотела ће у целости откупити Трговинско предузеће „Дивчибаре“.

Бивши хотел Секулић је репрезентативан објекат у главној трговачкој зони града и у непосредној близини Дома војске. Хотел Секулић је крајем 20. и почетком 21. века више пута мењао своју намену. Дуго времена у њему је била смештена продавница намештаја, а потом кинеска радња. У једном делу се налазио и РТВ Марш. Крајем 2007. године објекат је приватизован и врши се реконструкција, а како је под заштитом не може се мењати спољашњи изглед, па је вероватно да ће у скорије време заблистати старим сјајем.

ПРОСТОРНЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ЦЕЛИНЕ

Просторне културно-историјске целине су, уствари, амбијенталне целине које обухватају чаршије, трговачке улице, базаре, пијаце. Ово су места у градским срединама у којима су некада били центри трговине, културе, сусрета и забаве. Интересантни су делови улица који се одликују традиционалном архитектуром балканско-оријенталног стила. Ове целине су, као по правилу, у свим градским центрима Западне Србије недовољно афирмисане, а још мање уређене и доступне туристима.

Просторно културно-историјска целина јесте урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја (Сл. Гласник РС, бр. 71/94).

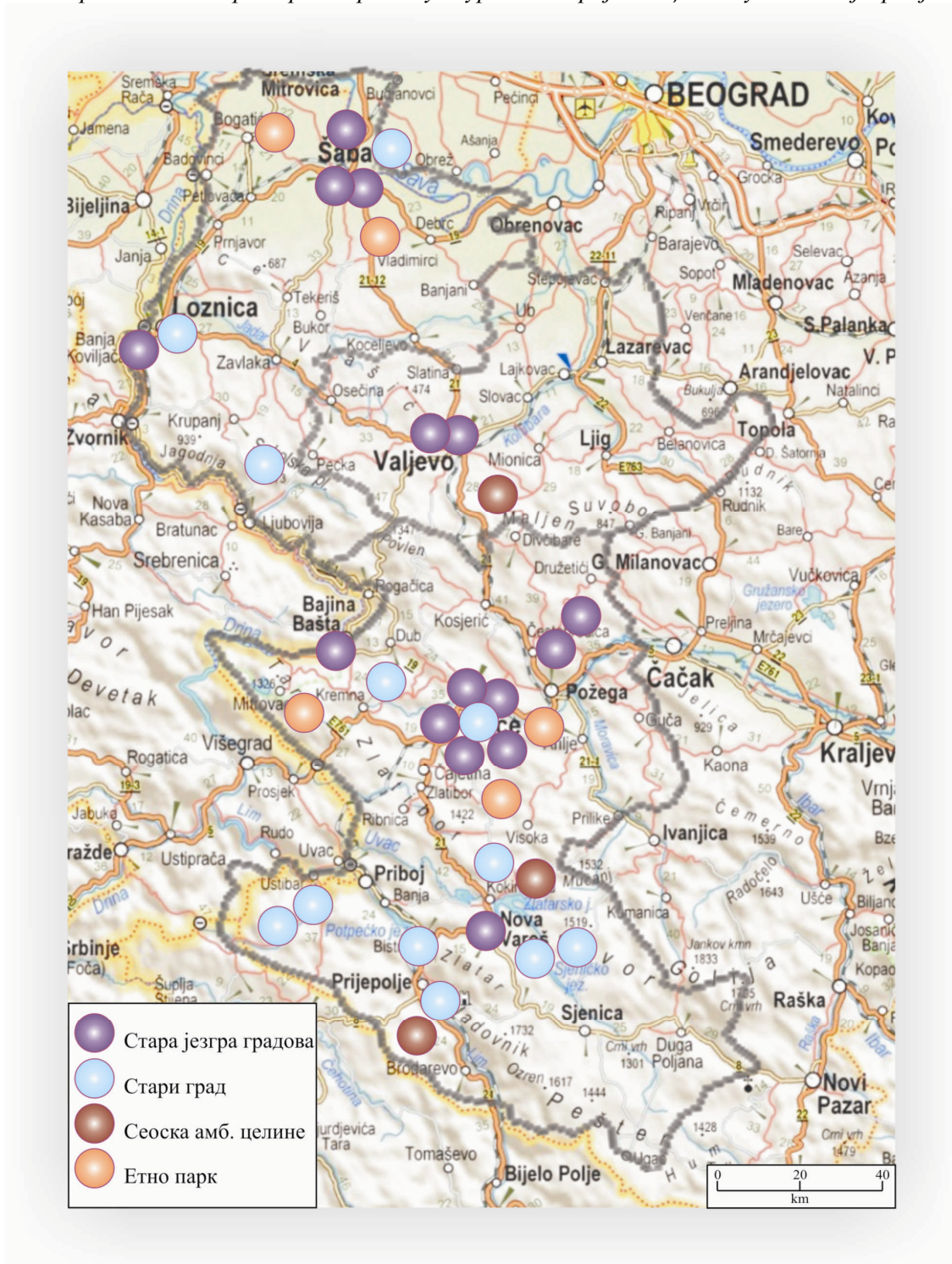
СТАРА ЈЕЗГРА ГРАДОВА

Градска насеља су амбијенталне, али и комплексне културне туристичке вредности у којима се комбинују разноврсни елементи атрактивности архитектуре и савремена остварења (Ромелић и др., 2006). Ове зоне су, обично, погодне за пешачење, а нуде мешавину лако доступних атракција и услуга. Историјске одлике зграда, улица или четврти, као и поједини споменици наглашавају локални урбани карактер и код туриста стварају „осећање за место“. Туристи са посебним занимањем гледају поједине старе грађевине, уживају у њима и фотографишу их. Стара архитектура нуди естетски доживљај, а појединцима са имагинацијом и више. Туристи, међутим, могу перципирати као културно наслеђе и нешто што је део свакодневног живота и у чему се, на локалном нивоу, уопште не препознаје културна вредност.

Старо градско језгро Шапца представља релативно хомогену и препознатљиву урбанистичку и архитектонску целину са естетским и куриозитетним својствима, и са концентрацијом активности које су атрактивне за туристе. То је културно – историјска целина чије су амбијенталне вредности веома важни елементи атрактивности и комплексних мотива града, те им се у политици развоја мора посветити посебна пажња. Старо језгро формирано је у време Првог српског устанка, када је тај део назван Нова чаршија. Центар насеља се формирао око правилне, крстообразне раскрснице, коју чине улице Господар Јевремова, Карађорђева, Масарикова и Цара Душана. Ту се одвијао јавни живот града и најпре су подигнуте репрезентативне грађевине и објекти јавне намене у духу балканске профане архитектуре. Крајем 19. и почетком 20. века уобличена је градска амбијентална целина у духу европских градитељских стремљења. Развој тога простора је испланиран тако да се сачувају његове амбијенталне вредности које подједнако укључују урбане, културно-историјске и природне компоненте. Према урбанистичко-архитектонско решењу, центар Шапца темељно је реконструисан 2003. и 2004. године. Уређена је пешачка зона и на њој су реконструисане некад лепе и богате грађевине. Главне улице и тргови прекривени су орнаментираним колористичким плочама и на њима су постављени најновији модели стубова јавне расвете. Поред знаменитих кућа, у плочник су уграђене осветљене гранитне табле са именима градитеља, међу којима су и највеће српске архитекте: Јован Илкић (пројекат Народне скупштине у Београду), Милорад Рувидић, Никола и Богдан Несторовић. Урађени су записи за 21 грађевину. У најстаријем језгру, зони виших амбијенталних вредности, коју у самом центру града чини Господар Јевремова са околним улицама, осим препознатљивог урбаног карактера, сачуван је и

већи број појединачних објеката који својим типолошким и архитектонским својствима одликовају аутентичан амбијент (Грчић, 2009а).

Карта 10. Распоред просторних културно-историјских целина у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Улица господар Јевремова у Шапцу је посторна културно-историјска целина која поседује објекте који су грађени у временском распону од 19. века до данас, а највећи део је сазидан у првој половини 20. века, када је била и најинтензивнија градња. Оно што је у просторној културно-историјској целини подигнуто после Другог светског рата представља грубо нарушавање аутентичности једног њеног дела. Током 19. века, у просторној културно-историјској целини је такође била интензивна градитељска делатност, али, нажалост, из тог века много тога је порушено, па чак и конак Јеврема Обреновића, који је био главна и најрепрезентативнија грађевина не само ове целине, већи самог тадашњег Шапца.

Шабац, као погранични град према Аустроугарској, врло рано упија средњоевропске градитељске идеје, тако да већ крајем 19. века више не личи на турску касабу, већ на средњеевропски град. Из тих разлога у просторној културно-историјској целини налазимо објекте који су огледало оног што се дешавало у западноевропској архитектури током друге половине 19. или током прве половине 20. века: заступљени су објекти који стилски припадају сецесији, еклектизму, академизму, као и модерној.

*Слике 102. и 103. Господар Јевремова улица у Шапцу
Извор: Група аутора, 2006*

Улица Господар Јеврема формирана је заједно са неколицином улица у непосредној околини пре 1826. године када је Јеврем Обреновић подигао свој монументални конак у њој. Било је то ширење града даље на југ у односу на Баир који је био окосница насеља ван зидина тврђаве у 18. веку (Грчић, 2009б).

Од објеката који су у Шапцу чинили окосницу јавног и приватног, трговачког и занатског живота града током друге половине 19. и прве половине 20. века сачувано је веома мало, а ни једна улица у Шапцу није сачувана као Господар Јевремова, у изворном облику са објектима који немају само амбијенталну вредност, већ су дела која нам говоре о кретањима у српској архитектури тог времена и утицајима који се на њу врше из земаља средње Европе.

Шабац као град везан је за реку Саву и његово прво насеље звано Заслон настало је уз саму реку пре градње шабачке тврђаве коју су Турци подигли 1470. године. По доласку Турака и подизању тврђаве назив места се мења у Бејурделен, а име града Шапца први помиње Антонио Бонфини и има више варијанти о томе како је настало. Све до почетка 19. века живот у граду се одвијао у насељима која су се формирала уз тврђаву. Тек почетком 19. века после Другог српског устанка када на чело Србије долази кнез Милош, а његов брат Јеврем за старешину трију нахија, град Шабац доживљава нагли привредни развој, а самим тим повећање броја становника и формирање нове окоснице града. Ова нова насеља у граду, чије су куће биле једноставне и грађене од трошног материјала, омогућила су прву урбанизацију града, која је остварена у временском интервалу од 1830.

до 1836. године. Тада је град подељен на правилне блокове, са улицама постављеним по праволинијском ортогоналном систему, рационалном у односу на организацију и облик блокова за становање. Ортогонални систем погодан је за организацију саобраћаја.

Још негде око 1820. године, кнез Јеврем у Новој чаршији одредио је место за свој будући дом. То место је између данашњих зграда Начелства округа подрињског и зграде Окружног суда. Конак је почетком 20. века срушен, а данас је овде зграда Општине.

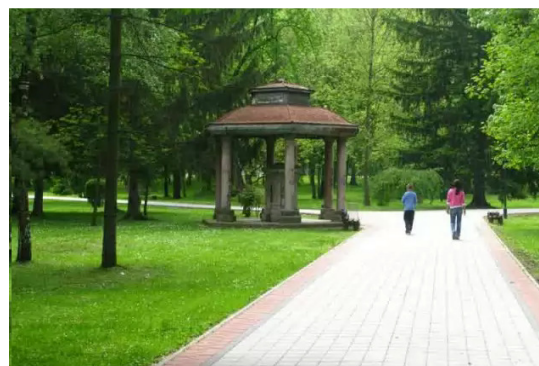
Лоцирана у самом срцу града, Јевремова улица, заједно са Масарииковом, Карађорђевоом, Душановом или улицом Н. Јерковића, где се одвијао јавни живот града, од друге половине 19. века одређена је намена да буде улица за трговину. Из тог разлога, од времена раскида са оријенталном архитектуром (средина и друга половина 19. века), ова улица постаје место где се под јаким утицајем средњеевропске културе подижу богате приватне зграде или објекти јавне намене. Ако су објекти, приватни и намењени трговини, увек грађени на регулационој линији, спратни (у приземљу трговина, а на спрату становање), на две воде, калканима се ослањајући један на други у увек богато обрађене уличне фасаде. Приземни делови намењени трговини имали су портале који су зависно од значаја и статуса самог власника, посебно обрађивани. Већином су од дрвета, резбарени или са профилисаним украсним лајснама. Контакт са двориштима иза објеката остваривао се преко пасажа и портала. По правилу су увек богато архитектонски обрађени и заједно са објектима представљају нераскидиву целину. Било ког да су стила, а присутни су сви стилови који су били карактеристични за средњеевропска струјања крајем 19. и прве половине 20. века (еклектизам, неоренесанса, академизам, сецесија, модерна) за све објекте важи заједничка карактеристика, да је увек главна пажња приликом реализације поклоњена главном уличном изгледу објекта, без обзира да ли је он угаони или је уграђен између постојећих зграда. Поред истицања портала и пејзажа, пажња је усмерена на кровне венце који су обавезно са надзитком који служи за простор на коме се реализују бројни пластични мотиви (флорални, антропоморфни, геометријски...), а на објектима већих димензија и јавним намена често се постављају стојеће скулптуре. Као често присутан архитектонски мотив на завршном делу објекта јавља се и атика на средишњем делу. Прозорски отвори, њихова обрада и украси су такође битан елемент сваког објекта ове целине.

У просторној културно-историјској целини налази се неколико објеката који се својим историјско-архитектонским вредностима истичу: Начелство округа подрињског, Окружни суд, Дом шабачке трговачке омладине, Прва кућа Др Андре Јовановића, Зграда у Г. Јевремовој број 13, Кућа сарача и седлара Станића, Зграда Прве народне апотеке, Кућа Др Лазара Петровића. Свој данашњи изглед Јевремова улица добија после Другог светског рата када уједно трпи и највећу деградиацију.

Камичак је занатлијско-трговачка четврт старог Шапца. Протеже се од пијаце Камичак до Мачванског трга (некада Мачванске, житне пијаце). Спонтано је формиран у време Првог српског устанка. Простор од Мачванске пијаце до некадашњег моста на Камичку, шездесетих година 19. века назван је Мачванска улица (пре Горњи шор). У њој су биле смештене кафане и радње занатлија старих заната, сарача, ужара, абација, опанчара, бојација, грнчара, свећара, клонфера, колара. Ту, крај ћуприје, била је и Прва српска радионица кола, каруца и фијакера Јоце Анића. Овај део града континуирано живи до данас, иако данашње стање открива замрлост старих заната, што је и главни разлог за измену приземних делова објеката, који битно нарушавају његову структуру и амбијент. У том делу града, који се непосредно наслања на пијачни простор, сачуван је чаршијски дух и данас су заступљени садржаји и функције, који припадају области трговине, услужног занатства, и угоститељства са нужним изменама које доноси савремено доба (Грчић, 2009б).

Бања Ковиљача налази се на десној долинској обали Дрине, у подножју Гучева, с обе стране магистралног пута (Београд - Шабац - Лозница - Зворник - Тузла - Сарајево) и железничке пруге (Шабац - Лозница - Мали Зворник) 6 km југозападно од Лознице.

Име насеља се, по предању тумачи двојак: једно је да потиче од личног имена Ковиљка, једне од сестара која је изградила првобитно насеље (Вида је градила Видојевицу, стари ишчезли град на падинама Цера); и друга да је фитогеографског порекла - од ковиља на коме спавају шумске виле. Садашње географско име насеље добија 1867. године, док формирање данашње физиономије почиње 1855. године.

*Слике 104. и 105. Бања Ковиљача
Фото: М. Ивановић*

Праћени археолошки материјал и расположиви историјски подаци указују на дуговремену историју насеља и развијену бањску функцију још у римском периоду. Помиње се 1528. године, под именом Ковиљача, у нахији Бохорини, а 1847. године у делу Вука Караџића „Географско-статистическо описаније Србије“, као село Ковиљача и истоимени стари град изнад Смрдан-баре, која назив добија по сумпоровитом мирису (Група аутора, 2006).

Формирање садашњих функционалних својстава почиње 1855. године када је први пут хемијски испитана термална сумпоровита вода. Главни природни и развојни ресурс насеља су лековите воде (минерални и термоминерални извори), са повећаним садржајем натријума, калијума, хлора, сумпорводоника и др. Бањска вода припада групи хипотерми (15-32°C). Носиоци развоја бањског здравственог и рекреационог туризма су: Хотелско-туристичко предузеће „Бања Ковиљача“ у чијем су саставу важнији туристичко-угоститељски објекти, и Завод за дископатију и посттрауматска стања. За развој бање нарочито је значајно доношење Одлуке Народне скупштине Србије од 1. августа 1898. године којом се она уступа Округу Подрињском на вишедеценијско коришћење. Формирањем фонда и изградњом пројекта за уређење парка и зидање савременог купатила, комфорних хотела и вила ударени су темељи модерног лечилишта чији је изглед задржан до наших дана.

У Бањи и њеној околини постоје бројне природне и антропогене привлачности. Бања је позната по једном од највећих (40 ha) природних и вештачки уређених паркова у Србији. Бањски парк са широким алејама, дрворедима и централним водоскоком формиран је почетком 20. века. Године 1907. изграђено је велико сумпоровито купатило са два већа базена и 40 појединачних када и истовремено саграђен велики хотел Подриње са 20 соба, виле Босна и Ковиљача и зграда за управу бање. По завршетку Првог светског рата, Бања се веома интензивно уређује и проширује, а 20-тих година саграђени су велики двоспратни хотели Далмација и Херцеговина, променадна камена тераса са

монументалним степеништем, нова зграда блатног купатила. Године 1932. завршена је градња раскошно обликоване зграде, репрезентативног Кур-салона.

Чаршија Тешњар - Још од 14. века када је у Ваљево постојала дубровачка колонија, град је имао свој трг где су трговци долазили са разних страна. У некадашњој чаршији, још од пописа 1536. године сазнајемо да су у њој биле заступљене све врсте заната тога времена: кожарски, сарачки, чизмарски, папуцијски, кројачки, ткачки, месарски, свећарски, ковачки, лончарски, браварски, сабљарски, поткивачки, калајдиски, ситарски, дрводељски и др. Стара чаршија и данас одолева времену. Протеже се десном обалом реке, у самом центру насеља, баш преко пута места на коме су 1804. године погубљене истакнуте устаничке вође: Илија Бирчанин и Алекса Ненадовић. Главна улица ширине и до једва шест метара, стешњена је између обале и падине брега, прилагођавајући се кривини тока Колубаре. Због тога је, сматра се, и цео крај добио име Тешњар. На том простору српски писац и драматург Јоаким Вујић набраја 1826. године 100 дућана, да би се, само неколико година касније, саградило још 86 нових локала. Чаршија је оживела јер је била уско везана за ваљевски панђур, врсту сајма одржаног једном, а касније и два пута годишње. Тај сајам је био смештен на пазаришту непосредно уз Тешњар, низ Колубару, доцније прераслом у велику пијацу, која је има и свој пазарни дан у недељи. На вашар су долазили трговци из других крајева, највише из Босне, јер је ово био како је сматрано „најзначајнији у отечеству нашем и далеко по Турској Европи чувени панђур...за мртву и живу стоку“ (Група аутора, 2008).

*Слике 106. и 107. Тешњар и Кнез Милошева улица у Ваљеву
Фото: М. Ивановић*

Године 1833. сачињен је први регулациони план којим се центар премешта на леву обалу Колубаре, где повољнији теренски услови дозвољавају правилнији развој насеља. За нову трговачку четврт одређене су градске површине баш насупрот старој чаршији. Али незадовољни Ваљевци моле Кнеза да се чаршија не премешта, иако је по његовој заповести, а на основу новог плана, извршено мерењање. Ваљево је наставило да се развија у смислу поменуте регулације и друге, касније из 1857. године. Тешњар је ипак успео да се одржи, али му није дозвољена никаква поправка, ни обнова без одобрења, што је омогућило да куће с дућанима у највећој мери сачувају своју аутентичност - првобитни садржај и изглед.

Душу Тешњару у 19. веку давали су улични продавци, који су се у њему боравили од раног јутра, па све до првог мрака. У рано јутро прво би наилазили продавци салепе, који је продаван из канти, а сипан у цименту. Салеп су најчешће продавали Македонци који су током дана продавали алву и бозу, а око подне кисело млеко. Цело пре подне су у Тешњару пекари продавали земичке и кифле. Поподне су се појављивали «цукер пекари», који су на послужавнику носили колаче, најчешће преливене чоколадом Тек предвече су се на улици појављивале ђевабдије. А када падне ноћ главна чаршија, Тешњар,

претварала се у шеталиште. Ту су се момци и девојке упознавали и узимали. Испред кућа се седело и разговарало (Група аутора, 2008).

Крајем 19. и почетком 20. века у Тешњару се јављају нови моћни трговци. Трговали су са Бечом и Пештом, и то шљивом, кукурузом, печуркама. Врло брзо стичу велики иметак и у Тешњару, подижу спратне куће по угледу на европске: куће трговаца Поповића, Јовановића, Кораћа... Оне су одраз нове друштвене економске ситуације 20. века.

Данас је Тешњар јединствена градска целина из 19. века сачувана у Србији. Његова архитектура је врло скромна и илуструје економске прилике времена у коме је настала. У приземним зградама до улице су занатске радње и трговине, док се у задњем делу становало. Код спратних зграда продавнице и радионице су биле у приземљу, а на спрату се боравило. У двориштима су се налазиле само помоћне зграде које су биле неопходне за рад и живот људи у овој занатско-трговачкој четврти. Ту се одвијао живот заклоњен од погледа пролазника. Дворишта су калдрисана, узана, дугачка, са доста цвећа и дрвећа. Тешњар има и своје залеђе поред Колубаре, према којој су окренуте баште, економске грађевине и капије. Уличне зграде само заједно са двориштима и залеђем представљају јединствену целину.

Чаршија интензивно живи до половине 20. века, а од тада постепеним одумирањем заната, њен живот лагано замире. До тога долази због лоших хигијенско-здравствених услова као последице недостатка основне инфраструктуре, лошег стања зграда и повећаних трошкова одржавања. Због тога се многи објекти претварају у складишта и магацине, што захтева минимална улагања, али је самим тим њихово пропадање убрзано. Индустријска ера донела је промене у начину привређивања, техници грађења и начину живота, па је условила промену у функцији како средине, тако и објекта. Индустријска производња донела је значајне промене у области занатског рада. Процес изумирања заната погодио је Тешњар, јер је у појединим грађевинама променом, преправком и нестручном адаптацијом нарушен аутентичан изглед.

Изградњом административног центра (цркве, судова, школа, касарни) на левој обали Колубаре, тј. преношењем била града на ту страну, замире живот у Тешњару.

На углу, на самом уласку у тешњарску главну улицу, Бирчанинову, налази се конак кнеза Јовице Милутиновића. Грађевина је делимично у задовољавајућем стању, али њена намена није јединствена. Зграда има шест власника и девет одвојених функција. Три целине се користе као стамбени простор, а осталих шест су бутици, кафић и грнчарска радња. Најбоље би било све ове намене задржати у чаршији, а конаку дати неко срећније решење. Преко пута конака је приземна кућа са два локала. Један је продавница, а локал до њега је ћевабџиња.

Изнад конака и кафића постављене су бетонске жардињере, као нужно зло, не би ли се зауставио саобраћај кроз Тешњар. Уз конак се налазе две грађевине у друштвеној својини. Спратна кућа је била власништво имућног предратног трговца Поповића, чији наследници и данас користе двориште и спрат. Кроз лепу металну капију улази се у дугачки пролаз који води у типично, можда најлепше тешњарско двориште. Низ кућа на левој страни прекидају две попречне улице. Ту се налази једна добро очувана приземна грађевина, данас воскарска радионица. Свеће и окачена разнобојна пређа бојације у суседству, илуструју како је изгледао Тешњар некада.

На десној страни улице низ се наставља спратним грађевинама из 19. века, које имају уске пролазе у дворишта. Тешњарским кућама, које су припијене једна уз другу, била је потребна и комуникација од главне улице до дворишта. То се решавало на неколико начина, у зависности од спратности зграде: пролаз за спратну грађевину, са леве или десне стране приземља, наткривен дрвеном међуспратном конструкцијом; заједнички пролаз за две спратне куће које су горњим делом спојене. Пролаз је формиран

подједнаким одузимањем од приземља обеју грађевина. Под спојеном настрешицом формира се наткривени пролаз. На изласку из пролаза образују се одвојена дворишта са капијама.

Наизменично се лево и десно смењују нове и старе грађевине. Широка улица се све више сужава и за разлику од пређеног првог дела, сада се благо савија на лево недозвољавајући да јој се сагледа завршетак. На том месту Тешњар се још једном мостом спаја са новим делом града.

На самом почетку ове улице налазе се најстарије и најскромније грађевине. Неколико кућа са десне стране оштећено је недавним адаптацијама, при чему су скинути аутентични прозори и врата (Група аутора, 2008).

Недалеко је спратна кућа тзв. Ковачев хан, чији власници живе на спрату. Приземни део је ресторан у коме се спремају италијанску специјалитети.

Улица Бирчанинова се све више шири до краја Тешњара, где је ширина око 20 m, преграђена жардињерама. У том делу улице смештене су типичне градске куће зидане почетком 20. века, по угледу на европске.

Од старих заната у Тешњару су данас присутни: ткачки, грнчарски, обућарски, воскарски, трукерски, лицидерски, бојацијски, кројачки за народно одело и берберски. Судбина већине је неизвесна, јер их обављају занатлије у поодмаклим годинама, а млађи су незаинтересовани да их продужавају.

Тешњар је 5. марта 1969. проглашен за споменик културе. Тиме је Тешњар сврстан међу педесетак најзначајнијих добара Србије. Завод за заштиту споменика културе Крагујевац је 1982. године радио доста детаљан конзерваторски елаборат уже зоне Тешњара. Поред описа свих кућа дата је и њихова валоризација. Све зграде су подељене у три категорије: А - најстарије и највредније куће из 19. века; Б - куће зидане почетком 20. века; Ц - нове зграде које се не уклапају у амбијент. Предложене мере заштите за појединачне грађевине дате су без детаљне анализе, на основу визуелних запажања. Овим актима је правна заштита Тешњара у потпуности регулисана.

Од 1982. до 1985. године отклоњени су недостаци у хигијенско-здравственом погледу, изградњом комплетне савремене инфраструктурне мреже која је условила и реконструкцију улица, уз пратећу комуналну опрему. Овај део града је постао атрактивна зона и за неке савремене активности. Врло брзо Тешњар су преплавили кафићи, фризерски салони, бутици, мењачнице, кладионице...

Кнез Милошева улица у Ваљеву, данас главни трговачки центар града, представља изузетно вредан део старог градског језгра чије су прве подигнуте куће уцртане у планове још 1737. године. Данашњи сачувани изглед ове улице формирао се током друге половине 19. века и почетком 20. века и представља континуитет у трговачком и друштвеном развоју Ваљева, од најстаријег сачуваног дела Тешњара, па до савремених делова града.

Центар Ваљева у прошлом веку је трговачко-занатски део Тешњар, који потом постепено губи значај формирањем административног центра на левој обали Колубаре. Ту се подижу судови, школе, црква, касарна и нова трговачко-занатска улица Кнеза Милоша, која доживљава процват између два рата и до данашњег дана остаје значајан трговачки део града.

Око неправилно просечене Кнез Милошеве улице нижу се уска, дугачка дворишта са пословним простором на регулационој линији. Досадашњи начин грађења, који је под видним утицајем истока, постепено је замењен новим. Већина уличних грађевина настаје под утицајем модернијих градитељских схватања која из Европе продиру на Балкан и захватају, у другој половини 19. века, и српску чаршију. У одсуству грађевинског законодавства и архитектата створени су услови пуног либерализма при избору система грађења и висине зграда, тако да у Кнез Милошевој улици настају веома често контрастне, међусобно неусклађене вредности. У приземним кућама, зиданим најчешће у

бондруку, пословни простор је до улице а стамбене зграде дужином дворишта. Грађењем дворишних малих нехигијенских станова по тзв. вагон систему дуж суседне границе повећала се густина изградње (Група аутора, 2006).

Са развојем трговине и занатства и стицањем капитала имућнији трговци почињу да мењају свој начин живота, нарочито стварањем удобнијих услова становања и пословања. Они подижу спратне монументалне грађевине, од чврстог материјала. У приземљу оваквих кућа смештен је пословни простор, а на спрату се становало. По угледу на Европу настајали су доста развијенији стамбени простори који су служили као узор осталим новоподигнутим кућама у граду. Некадашњи ћепенци замењени су великим дрвеним излозима. Своје стамбене просторе, угледни трговци опремају репрезентативним намештајем најчешће увезеним из Беча и Пеште. У то време Ваљево добија и своје прве колекционаре слика. Култура становања се нагло развила. Трговци и занатлије су били највиђеније личности у чаршији које су битно утицале на јавни и друштвени живот града. Били су пословни, поштени, са великом вером у бољи ред ствари и са жељом да се живи за нешто више.

Поред трговачких радњи којих је највише било у овој улици, током прве половине 20. века било је и: ћурчија, воскара, обућара, столара, бојација, јорганџија, опанчара, абација, пекара, бербера, сарача, кујунџија, сајџија, фотографа, рентијера, посластичара, месара, шеширџија, банкара, кафеџија... У турско време знало се само за караван сараје и ханове, а сада се Ваљево приближило Европи и првим хотелима у овој улици, хотелом Секулић и Гранд хотелом. Народне кухиње (ашчине) које поред присутних кафана, бифеа, механа, гостионица и крчми сусрећемо, биле су спас за људе слабијег материјалног стања, јер се у њима храна добијала јефтино. Оне су најчешће имале своје сталне муштерије–абоненте. У то време су једино кафане пружале могућност за забаву и политичке полемике, а у њима су се најчешће водили пословни договори, закључивали зајмови и отплаћивали дугови. Ова жива улица, ови редови кућа у којима струји дух нове, зреле Србије су најбоља слика предратног Ваљева.

Кнез Милошева улица је просторна структура са аутентичном регулативом, слободном матрицом и већим бројем значајних објеката разноликих споменичких својстава, порекла и времена настанка.

Део улице Кнеза Милоша, као део старог градског језгра Ваљева представља сведочанство почетне фазе развоја урбанизма у Ваљево. Како целина, и поједине зграде имају урбанистичку, амбијенталну, историјску вредност, па су споменичка својства ове целине несумњива. Она је прогласена за просторну културно-историјску целину. Кнез Милошева је данас главна трговачка и пешачка зона града и проглашена је за БИД зону.

У Ужицу постоји неколико просторних целина које поседују амбијенталне вредности. Царина је ретка урбана и значајна амбијентална целина из друге половине 19. века. Трг Светог Саве (некада Трг Слободана Пенезића Крцуна) је посебна амбијентална целина са низом објеката који су под заштитом или поседују споменичка својства (Ивановић, 2008).

Царина - Немањина улица од Ракијске пијаце до раскршћа са Ратарском улицом, представља једну од најочуванијих амбијенталних целина из друге половине 19. века. Како би се задржао првобитни изглед амбијента, неопходно је спречити неконтролисану изградњу или адаптацију постојећих објеката и овом делу улице поред стамбеног дати и трговачко занатски карактер са већим бројем радњи.

Бело гробље - на овом локалитету налазило се најстарије ужичко гробље из 19. века. Послератном изградњом део надгробних споменика је нестао, део уништен, а неки од споменика су дислоцирани. Овај простор би се могао адаптирати у парковску површину где би преостали споменици нашли своје место.

Трг Светог Саве - у овој зони лоциран је велики број објеката од којих је део стављен под заштиту, а преостали део који поседује споменичка својства би требало заштитити. Како би се задржала амбијентална вредност простора неопходно је плански приступити уређењу трга.

Трг партизана - Трг партизана је грађен 60-тих година 20. века, а отворен 3. јула 1961. године. Подигнут је на месту Житне пијаце. По ободу Трга лоцирани су Народно позориште, Народна библиотека, Градски биоскоп *Cinema city* и бројне пословне и стамбене зграде које имају својеврсну културну, споменичку и архитектонску вредност.

Слике 108. и 109. Трг Партизана у Ужицу
Фото: М. Ивановић

Југовићева улица број 5-9. На овом потезу, објекти су грађени у другој половини 19. века. У њима су биле смештене ковачница, механа и пекара, а на спрату је био стамбени простор.

Део улице Димитрије Туцовић - на делу главне улице, од Робне куће Прогрес до Доситејевој улици са обе стране, налазе се зграде из друге половине 19. века које су служиле као стамбени простор са пословним простором у приземљу.

Јазови - чине део града од Ловачког дома ка Градској плажи. Чини га неколико објеката под заштитом државе и други објекти грађени у ранијим периодима (занатске радионице и слично) па се самим тим може третирати као амбијентална целина.

Ужи центар села Годовик, осам километара од Пожеге такође је интересантна амбијентална целина којом доминира манастир Светог Ђорђа који се први пут помиње у 17. веку, мада се по предању помиње још у 14. веку као метох манастира Светог Ахилија у Ариљу.

Стара чаршија у Бајиној Башти и доњи део **главне улице у Новој Вароши**, такође су јединствене културно-историјске целине са очуваним зградама из 19. века, које поседују амбијенталне вредности, и црквама (Ивановић, 2009).

ЗНАЧАЈНЕ СЕОСКЕ АМБИЈЕНТАЛНЕ ЦЕЛИНЕ

Ове целине карактерише изолованост у односу на урбане центре. Изолованост им је омогућила да се „одупиру“ утицајима урбанизације, што им данас представља предност, посматрано из угла туристичких кретања. Задржана аутентичност омогућава наглашени доживљај самих активности које се могу практиковати у сеоским срединама.

Просторна културно-историјска целина **Бебића Лука**, засеок села Вујиноваче, формирана је другом половином 19. века на јужној страни једног од огранака планине Јабланик. То је спонтано настала агломерација заснована на родбинској основи и представља модел у развоју организације села овог дела Србије тога времена. Бројношћу старих сачуваних објеката–стамбених и пратећих зграда и покретних предмета у њима,

како и сраслошћу просторно-структурног склопа са природним амбијентом чине ову руралну скупину са посебним урбанистичким вредностима, јединственом у Србији (Група аутора, 2006).

Сви споменички вредни објекти, са уједначеним архитектонским својствима изграђени су од истих природних материјала који су неимарима били на дохват руке. Све те зграде, везане за привређивање и газдовање, представљају врхунски домет архитектуре и технике у датим друштвено-економским и историјским оквирима, чија су главне карактеристике једноставност и рационалност решења. Скромност у разноврсности и величини помоћних објеката произилази из начина привређивања овог планинског села, јер се зна да им је сточарство било главно занимање. Зато су већи део године задругари проводили на пашњацима Јабланика, где су им биле колибе.

Слика 110. Засеок Бебића Лука

Извор: www.vaza.co.rs

Бебића Лука представља живи музеј традиционалног живота и архитектуре, досад још не нарушених у већој мери, те је као таква врло значајна за проучавање друштвеног, историјског и културног развоја, као и за подстицај сеској архитектури.

Најзначајнији објекти ове заштићене целине су две троделне куће из друге половине 19. века. Подигнуте су на каменим темељима у бондруку са испуном од ћерпича, малтерисане блатним малтером и окречене у бело, а део куће изнад каменог зида затворен је вертикално постављеним шашовцима. Шашовци су постављени и преко таванских греда, осим на делу који се налази изнад огњишта где је отвор за усмеравање дима према врху слемена одакле се зида димњак од опеке. У простор куће улази се кроз двоја врата која су постављена на источној и западној страни објекта. Кровови кућа су четвороделни, стрми и покривени бибер црепом. Прозори су мали, једноструки, подељени шпроснама и са дрвеним капцима са спољне стране. Под у собама је од патоса, а у осталим просторијама је од набијене земље. Трећа кућа је грађена 1917. године идентично првим двема, али у маниру тог времена, који се огледа у лажним пиластрима у упрошћеној бојеној пластици изведеној у малтеру.

Поред кућа најзначајнији објекти су вајати. Има их седам и сви потичу из прошлог века. Грађени су од тесаних дашчаних талпи са једним вратима и четвороводним кровом. Својим архитектонским вредностима нарочито се истиче вајат Круније Поповић, који има двоја врата, подрум и поткровље (Група аутора, 2006).

Поред ових стамбених објеката значајни су и вредни примери народног градитељства: три зидане хлебне пећи, два амбара, један чардак и једна пушница са осамнаест леса. Остале стамбене и помоћне зграде изграђене су после 1930. године. У свим овим објектима су и вредна покретна културна добра чиме је увећана вредност ове руралне целине.

Етно село Штитково у општини Нова Варош представља типичан пример живог етно села. Очувана првобитна архитектура која се разликује од архитектуре осталих села, последица је његове функције као једног од седишта старовлашке племићке породице Рашковића. Припада старовлашком типу насеља са објектима који су карактеристични како по врсти тако и по намени (Ивановић, 2004).

Општа заосталост овог краја сачувала је многе архаичне облике живота и рада, погодне за антропогеографска и социолошка испитивања. Овде су се задржали најстарији типови кућа и привредних зграда, примитивни начин сточарења и производње оруђа. Куће су постављене у низу, лицем окренуте ка цркви и школи. Сама конструкција кућа је атипична за сеоска насеља јер је кућа у потпуности копија зидане градске куће 19. века каквих још има по околним варошима: Пријепољу, Ужицу, Прибоју и Новој Вароши.

Свака кућа у приземљу има подрум који је зидан од камена, а мештани тврде да су подизани на остацима порушених двора кнезова Рашковића, што је могуће јер су камени блокови много боље и лепше обрађени него што је уобичајено код обичног народа овог краја. Довратци су такође лепо обликовани и изнад сваких подрумских врата уклесане су године градње куће (1891, 1896, 1898). Ова појава није непозната у Западној Србији, али чињеница да свака кућа и то само у центру села има ове плоче је јединствена. На подрумима се уочавају прорези који су служили као пушкарнице. Подруми су коришћени као дућани, механе, пекаре, а у једној је била и ковачница.

Горњи спрат куће је од борових брвана, а кров је на четири воде са покривком која је била од камених плоча које и сада стоје, а доношене су из мајдана Маће код Ивањице. Неки кровови су били покривени шиндром (дрвене плоче) која је данас замењена лимом и савременим црепом.

У кућу се улазило са горње стране, прво у широки ходник који право излази на лепу, од резбареног дрвета израђену веранду која се налази изнад подрумских врата и гледа на центар села.

У ходнику са леве стране је пространа кухиња са одаклијом, до ње соба која се грејала из кухиње, а са десне стране ходника налазе се још две веома лепе и велике собе. Плафони просторија на спрату су од дрвених, лепо украшених шашоваца.

У селу се поред кућа налазила и заједничка кућа - чардак. Према казивању мештана, била је намењена за одседање ага које су послом долазиле у Штитково, а после 1912. године служила је као општинска кућа. Данас чардак не постоји јер је срушен пре двадесетак година.

*Слике 111. и 112. Село Штитково
Фото: М. Ивановић*

Још једна зграда је служила као заједничка (конак) коју је подигла породица Чкоњићи. Налази се преко пута школе, а служила је за смештај ђака који су у школу долазили из удаљених села а због временских неприлика нису могли да се врате кући у току дана. У зграде око кућа, које су у њиховој непосредној околини спадају млекар, пекара и амбар.

Као још један пример села које се одликује ненарушеном традиционалном архитектуром је **Тичије поље**, засеок села Милакићи, удаљен десетак километара од Бродарева. Десетак кућа разбацано је на висоравни испод врха Малиник на Каменој гори (Ивановић, 2008).

Слика 113. и 114. Заселак Тичије поље

Извор: www.turizamrijepolje.org.rs

Централно место у селу заузима зграда коју мештани уступају ретким посетиоцима, пре свега, планинарима. Темелји и доње просторије су направљени од камена, а спрат од дрвених трупаца који су ручно тесани. Недавно је зграда добила и купатило, а стари вајати су претворени у бунгалове.

Све куће су покривене шиндром, направљене на падини, при чему сваки ниво куће има засебан улаз. У доњем нивоу се налази дневни боравак где се ложи и спремају обеди. Ту спава најстарији члан породице. Остали чланови породице спавају на спрату у посебној просторији за спавање. Млади брачни парови имају посебну кућу која је обично без прозора.

И стаје се праве у два нивоа. У доњем делу су смештена говеда, а у горњем овце. Посебан објекат је млекар у коме се прави и чува сир. Некада је само једна жена улазила у млекар и бавила се производњом белог мрса, што је и данас случај, с обзиром да у домаћинствима и нема више од једне жене. О очувању аутентичности овог села брине се друштво Врело и планинари који га све чешће посећују.

ЕТНО-ПАРКОВИ

Етно-паркови или музеји под отвореним небом су природни комплекси у чију су средину смештени објекти културних тековина народа. Намера је да се на једном месту скупи већи број оригиналних грађевина са ширих подручја и поставе тако да им се не наруши изворни изглед. На простору Западне Србије налазе се: Етно парк Совљак, Етно парк у Посавотамнави, Етно парк Старо село Сирогојно, Етно парк Терзића авлија и Дрвенград (Међавник) као савремена репродукција старог српског села и неколико сеоских целина које чине жива етно села.

Етно парк Совљак се налази на путу Богатић - Црна Бара, пет километара од Богатића. Етно парк у Совљаку формиран је 1971. године на површини од 2 ха, по пројекту М. Јевтића. На простору етно парка површине око 1,5 ха налази се типична мачванска окућница с краја 19. и почетка 20. века. Окућница се састоји од централне простране стамбене зграде и више помоћних објеката (амбар, чардак, стаја, коларница, хлебна пећ, трем за пољопривредне алатке), ситуираних углавном по ободу дворишта (Матић, 2008).

У дворишту је вајат у којем су у прошлости заједнички живот започињали младенци, чардак - чији се горњи део користио за складиштење кукуруза, а доњи зидани

део као остава или подрум. У отвореним шупама су се држала превозна средства – чезе, фијакери, таљиге и санке. Данас су ова, некада једина превозна средства, сачувани као музејски експонати. На прошло време и жетвене обичаје подсећа вршалица пшенице.

Ентеријер куће је аутентичан за прошли век. Ту су: кревет, синија, разбој, дубак, колевка, преслица и други предмети који су се употребљавали у домаћинству. У кући се налази и стална поставка мачванских сликара.

*Слике 115. и 116. Етно парк Совљак и Етно парк Посавотамнаве у Владимирцима
Фото: М. Ивановић*

У живописном амбијенту Парка организују се и фолклорне представе и приказивања савремених народних стваралаца. Најпознатији ансамбли песама и игара из Мачве, приказују публици поједине видове аутентичног фолклора, кроз програме који се одвијају под ведрим небом. Празнична сеоска атмосфера, коју дочарава Мачванска свадба у оквиру манифестације Хајдучке вечери привлачи велики број посетилаца и за туристе представља прилику за упознавање уживо, мачванских уметничких традиција. Ту се сваке године одржава и мајски сусрет песника сељака и ликовна колонија. Унутрашњост куће у етно парку у Совљаку краше и дела сликара из Мачве. Етно парк у Совљаку је огледало прошлости рада и стваралаштва Мачвана.

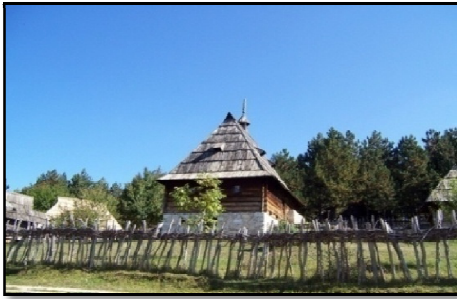
Етно парк Посавотамнаве у Владимирцима, који је основан је осамдесетих година 20. века, налази се у центру вароши, иза дворишта Конака. Састоји се из комплетног сеоског дворишта, у коме су смештене јединствене грађевине старе народне архитектуре пренете из околних села - кућа, вајат, магаза и чардак (Матић, 2008).

Кућа је испуњена старим шкрињама, ћилимима, девојачком спремом. Централно место у кући заузима огњиште. Ова јединствена оаза народног грађевинарства Посавотамнаве, која је ограђена поплетеним плотом, заједно са здањем Конака, дочарава архитектонску слику 19. века у овим крајевима.

Етно село или Старо село Сирогојно је смештено на источним падинама планине Златибор (890 m.n.v). У малом планинском селу је смештем комплекс старих сеоских грађевина, које припадају динарском типу градње народног неимарства, у коме се чува материјална култура југозападне Србије. Грађевине су прикупљене из околних златиборских села и пресељене у Сирогојно (Фридрик, 1987).

У јесен 1979. године почиње остваривање првих планова везаних за трагање за архитектуром старих неимара, са циљем преношења у музејски комплекс, а да би се очувала, проучила и презентовала аутентичност старе грађевине у којим се одвијао живот људи златиборског краја у 19. веку. Овом приликом пронађен је и велики број примерака старог покућства, посуђа, пољопривредних алатки и оруђа, које су користили људи ових крајева за извршавање својих делатности. Прикупљани су и подаци о развоју породице, о променама односа у породици, обичајима и веровањима. Изградња је почела током летњих месеци 1980. године. Сви објекти су аутентични, осим тора, кулаче, уљаника и

мишане који су реконструисани према пронађеним узорима, јер их није било могуће пренети. У музеолошкој поставци налази се 45 објеката, који се простиру на 55 ha простране ливаде. Туристички најатрактивнију целину чине две окућнице са два задружна домаћинства. Уз покућство, ту су још и чобански станови који се граде високо у планини, а ти објекти су кулача, тор, кућер и колиба. Ту су преко лета боравили са стоком. Кућер има две просторије: „кућу“ са огњиштем и собу са земљаном пећи и креветом.

*Слике 117. и 118. Старо село Сирогојно и Терзића авлија
Фото: М. Ивановић*

Етно парк Терзића авлија у Злакуси (Ужице) званично са радом почиње 19. септембра 1995. године. Подигао је и обновио Саша Дрндаревић у спомен деди Миловану Терзићу и осталим Терзићима. Налази се у селу Злакуса, недалеко од центра села.

Терзића авлија представља традиционално сеоско двориште које се састоји од две старе српске куће. Једна је грађена од непечене цигле са кровом на четири воде, покривеним старим бибер црепом и датира са краја 19. века. У њој се одвијао свакодневни породични живот. Друга је гостињска кућа у којој су се примали и послуживали гости за славу и сличне прилике. За време Другог светског рата, у њој је радила и једна од првих сеоских школа. Данас је ту поставка старе учионице, са старим клупама скамијама и осталим школским инвентаром тог доба. У дворишту се налази и неколико економских објеката (млекара, шупа, салаш, новоизграђени летњиковци, мала летња позорница и брвнара за продају сувенира) као и бунар дубок 12 m. У дворишту се може видети и мањи поток са језерима у дужини од петнаестак метара крај којег се може уживати у домаћој храни и пићу који су у понуди ресторана органозованог у оквиру етно парка.

Старија кућа адаптирана је у трособни апартман са елементима етно стила, а за потребе сеоског туризма. Гостињска кућа преуређена је у музеј. Музеј се састоји од две просторије: једна је постављена као етно соба и део је сталне поставке, а друга, са изложбеним витринама, предвиђена је за тематске изложбе из богате збирке етно парка: народна ношња, антикварне књиге, српске марке и новац, старе разгледнице Златиборског округа, разни списи из доба Краљевине и сл. Поред великог савременог апартмана налази се мањи вајат који служи за преноћиште планинара (www.zlakusa.com).

Међавник, етно село Дрвенград, се налази у Мокрој Гори и заузима простор од 3.200 m². Изградњу је започео редитељ Емир Кустурица, 2002. године, у сарадњи са UNICEF-ом. Званично је отворен 26. септембра 2004. године када је одржана премијера Кустуричиног филма *Живот је чудо*, у сали сеоског биоскопа (www.mecavnik.info).

Међавник је етно-парк састављен од дрвених грађевина и брвнара старовлашког типа градње. Представља јединствену целину у којој се могу, у аутентичном амбијенту, видети објекти народног неимарства.

Мокрогорска парохија је последњих година проширена за још једну цркву, цркву Светог Саве на Међавнику. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку и тростепеним кровом на улазу. Заузима централно место у етно парку.

Понуда Међавника је употпуњена и галеријом у којој своја дела излажу уметници из Србије и целог света. Продавница галерија нуди уникатне предмете од дрвета, вуне и осталих природних материјала, биљне препарате, домаћи мед, чајеве, сувенире...

Слике 119. и 120. Дрвенград у Мокрој Гори
Фото: М. Ивановић

Посетиоци Дрвенграда могу посетити и биоскоп са врхунским звуком и сликом и капацитетом од 100 места, како би погледали краткометражни филм који је у том тренутку на репертоару.

У оквиру етнографског музеја се налазе објекти и предмети везани за прошлост поднебља, као и воденица, млекара и објекат у коме се производе џем, сокови, слатко и храна за бебе.

У ресторану националне кухиње се служи здрава домаћа храна, а у посластичарници заборављени домаћи колачи и слане пите уз које се може попити лимунада, боза и домаћи густе сокови.

СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ И УТВРЂЕЊА

Утврђени градови су имали улогу да штите одређена подручја од непријатељских напада и контролишу саобраћајнице. Остаци утврђених градова су потенцијална туристичка вредност, јер могу имати културне, манифестационе и туристичко-угоститељске функције. На овом подручју су сачувани остаци већег броја средњевековних градова. Данас су то углавном слабо очуване рушевине. Подаци о овим здањима су веома оскудни услед непостојања писаних података о њима, као и услед непостојања адекватних систематских археолошких истраживања.

Утврђење *Стари град у Шапцу* један је од најбоље сачуваних средњевековних фортификацијских објеката у Западној Србији. Од великог утврђеног града до данас је остало само мање артиљеријско утврђење четвороугаоне основе са угаоним кулама, из 16. века. Налази се на десној обали реке Саве, недалеко од центра савременог града.

Турска тврђава подигнута је 1470. или 1471. године. Град је имао значајну стратешку улогу у турско-угарском и турско-аустријским ратовима, јер је омогућавао лаке и брзе упаде у Панонију и Централну Европу, као и обрнуто напредовање ка унутрашњости Балкана. Изглед града представљен је на више графика из периода од 15. до 19. века, премда се већина приказа не може сматрати потпуно верним. Прва велика преправка града је уследила након освајања Сулејмана Величанственог, 1521. године када је тврђава добила облик сличан данашњем. Пошто је потпуно страдала у рату 1788. убрзо добија своју коначну форму. Турска посада заувек напушта Шабац 1867. године. Стари град је потом коришћен као магацин државних резерви Краљевине Србије. Као војни објекат, тврђаву користе и војска Краљевине Југославије, немачке окупационе снаге и

ЈНА у време социјалистичке Југославије. У овом раздобљу су учињене знатне преправке на зидовима тврђаве (Група аутора, 2006).

Данас је очуван једино централни део некадашње фортификације. То је артиљеријско утврђење, неправилне четвороугаоне основе, са кружним кулама на крајевима. Изузетак представља источна кула која је имала трапезасту основу. Дебљина бедема креће се од 2 до 2,5 m. Унутрашњи пречник кула износи око 6,8 m. Зид према Сави састоји се од два слоја. Спољни слој је тањи, лакше је зидан од облутака и опеке, дебљине око 1,5 m. Са унутрашње стране је зидан од опека, дебљине око 6 m. Састоји се од седам већих и једног мањег, засведеног отвора. Југоисточни зид је дебео око три метра. У њему се налазе три засведене нише са отворима које су служиле као пушкарнице. Висина зидова креће се од 7 до 8 m. Само северна кула је остала сачувана у нешто бољем стању. Њена висина износи око 9 m, а спољни пречник је око 11. Кула и зидна платна су сазидана од опека и камена. Овакав изглед утврђења је резултат детлаљније аустријске реконструкције из 1788. и турске преправке из 1806. године (Група аутора, 2006).

На простору Западне Србије, мало је древних фортификационих објеката који су сачувани у тој мери као Стари град у Шапцу. Још приликом одласка турских посада са територије Србије пре око 140 година ово и многа друга здања била су сачувана и још увек у употреби. Општи немар и трагичне историјске околности, довели су до ситуације да овакво национално наслеђе буде у потпуности девастирано. Ван сваке употребе, дочекало је наше доба.

Искуства многих земаља са дужом традицијом заштите споменика културе, показала су да се овакви споменици дуже одржавају и штите ако наставе да живе кроз употребу њиховог простора у различите културне, научне и туристичке сврхе.

Лознички град - Од некадашњег чувеног војничког утврђења из доба Војводе Карађорђа до данас су очувани остаци бедема и ровова неправилне основе, који су на југоисточној страни у потпуности уништени. Они се налазе у градском ткиву, на брежуљку изнад реке Штире. Данас се у његовом средишту налази црква, а са њене јужне стране гроб војводе Антонија Богићевића (Група аутора, 2006).

Слике 121, 122. и 123. Стари град у Шапцу, Лознички и Соко град
Извор: www.sabacturizam.org и Матић, 2008., фото: М. Ивановић

Лознички шанац подигнут је по заповести господар Јакова Ненадовића марта 1807. године. Његов први командант постао је војвода Антоније Богићевић. Он је на тој дужности остао до смрти, односно до средине фебруара 1813. године. Заменио га је син Бојо, коме је због младости као саветник придодат прекаљени војвода Петар Николајевић Молер. Око овог упоришта одиграли су се многи и тешки бојеви. Од њих се мора поменути велика битка вођена између устаника предвођених Карађорђем и турске војске крајем септембра 1810. Такође велике борбе вођене су 1813. године. Тада је војвода Молер из опседнуте Лознице својом крвљу написао писмо тражећи помоћ, али узалуд.

У основи **Соко град** је фортификација, са подграђем-цивилним насељем, вашариштем и некрополом које се простиру ван утврђења. Највиша тачка утврђења налази

се на 666м надморске висине. Живот у утврђењу се на основу досадашњих сазнања може датирати у период од почетка 15. века до 1862. године (Васиљевић, 1998).

Утврђење Соко се састоји из две издвојене целине. Површина горњег града износи око 0,5 ха. Сама цитадела се састоји из две фортификационе целине. На највишем гребену налази се неправилно елипсасто обзиђе са две куле. Једна кула је била истурена ка јужној страни литице, а друга главном кулом са северне стране окренута ка доњем граду. Испод ове куле налазе се остаци цистерне за воду. Цела страна литице испод главне куле подзидана је зидом висине 35 до 40 м.

Нижи део цитаделе издужене је основе, приближно димензија 20x70 м. На прелазу из горњег у доњи део цитаделе налазила се једна кула правоугаоне основе преко које се улазило у већи део горњег града, док су се још две сличне куле налазиле испод ње, окренуте ка горњем граду. Унутар доњег дела видљиви су остаци још неких фортификацијских објеката. На заравни источно од цитаделе простирало се подграђе са цивилним насељем, у последњој фази опасно каменим бедемом димензија 78 x70 м.

На овом простору се најпре налазило српско насеље у ком је од времена доласка Турака постепено преовладало исламско становништво. У насељу са кућама, чији је број значајно варирао, налазило се и неколико џамија, кафана, имама и других јавних објеката. На основу сачуваних аустријских планова и цртежа из 17, 18. и 19. века као и на основу археолошких трагова види се да се насеље са кућама простирало и изван бедема доњег града. Подграђе је најпре било опасно палисадом. Палисаде су замењене каменим бедемом у другој половини 18. века након аустријског разарања, који је и данас сачуван до висине од 1 до 3 м. Кроз централни део пролази калдрмисана улица. У доњи град се улазило кроз капију која је била знатно сачувана до прве половине 20. века (Васиљевић, 1998).

Остаци *Старог града у Ужицу* леже на стеновитом одсеку изнад реке Ћетиње, на месту где она излази из клисуре и утиче у проширену котлину. То је био положај са кога се могла пратити и чувати саобраћајница која је повезивала Босну са Србијом. Прилаз граду био је могућ само са севера, али и ту вертикалне стене бране прилаз највишем делу утврђења, чинећи га практично неосвојивим. Положајем утврђења доминирају висови, са севера Караула, а са југа Биоктош одакле се градске куле и бедеми сагледавају из птичје перспективе.

Први поуздани историјски подаци о ужичкој тврђави потичу из средине 14. века. када је била у власништву властелинске породице Војиновић, а од 1366. до 1373. године припадала је Николи Алтомановићу. Крај утврђења вековима се развијала варош чији је развој и опстанак зависио од значаја и јачине градских зидина (Вујовић, 1984).

Тврђава је више пута рушена и поново утврђивана. Значајна дограђивања и утврђивања обављена су 1478. године, затим у време аустро-турских ратова 1688. и у периоду од 1737. до 1839. године, и на крају, у време Првог и кратко време после Другог српског устанка, 1813-1819. године. Коначно је, као војни објекат, онеспособљена и порушена у јануару 1863. године, у време протеривања Турака из града (Поповић, 1995). Просторну целину тврђаве чине три дела: цитадела на врху са главном кулом, средњи град и доњи град са кулом на води.

Цитадела представља мање утврђење овалне основе. Према североистоку истурена је једна полукружна кула која доминира положајем града као најистакнутији елемент његове одбране. Остаци зидова главне куле веома су слабо очувани и откривени су у току археолошких ископавања. У дворишту цитаделе, на улазу у кулу налазило се зидано степениште.

Средњи и просторно најзначајнији део града својим бедемима опасује цитаделу. Тروгаони део његове основе условљен је положајем стеновитих литица. На угловима средњег града некада су постојале куле. Уз једну од њих (северозападни угао) налазила се

и градска капија. Нажалост, остаци капије и ових кула, изузимајући само јужну, данас представљају најслабије очуване делове старог града. Приликом археолошких ископавања откривено је више грађевина које су постојале унутар средњег града.

На месту споја североисточног и југоисточног бедема налазила се источна кула, а на крају југоисточног бедема, јужна кула. Била је неправилне основе и првобитно је била отворена ка унутрашњости града.

У унутрашњости средњег града налазило се и неколико грађевина које су служиле за смештај посаде и друге потребе одбране. Једна од најзначајнијих старијих грађевина налазила се са западне стране и кроз њен приземни део пролазила је главна тврђавска комуникација. Из приземља овог здања силазило се у градске лагуме. У питању су две издужене просторије у стени међусобно повезане кратким попречним ходником. Ови лагуми су, по свој прилици, дело природе, дорађени људском руком. Претпоставља се да су коришћене као тамнички простор или евентуално као склониште у тренуцима бомбардовања.

Највећу грађевину средњег града представљао је прилазни комплекс цитадели. Овај комплекс садржао је посебно брањену степенишну комуникацију и једну зграду са две просторије. У горњем делу ових степеница остале су очуване две пушкарнице.

На источниј падини средњег града постоје остаци још две зграде. Обе су грађене на платформама. Пошто на платформама нема остатака зидина претпоставља се да су на њима биле дрвене зграде.

Главнина стамбених здања средњег града груписана је уз унутрашње лице југоисточног бедема. У питању је осам просторија којима није могуће утврдити тачну намену. У унутрашњости града у рушевинам објеката откривен је културни слој са археолошким налазима. Пронађени су бројни делови грнчарије, гвоздена ђулад, ковани клинови, делови брава, кључеви и др.

Најнижи део ужичког града или доњи град, протеже се од градске капије ка југу све до Водене куле на обали Ђетиње. Овај брањени простор имао је функцију да заштити прилаз до реке и тако омогући безбедно снабдевање тврђавске посаде водом. Цео систем фортификације доњег града подређен је овој функцији.

Слике 124., 125., 126., 127. и 128. Ужички стари град (лево), град Јагат и Средњевековни Ковинград (горе десно) и Средњевековни Милешевац и Солотушки град (доле десно)
 Фото: М. Ивановић, извор: Водич кроз културно-историјску и природну баштину, Пријеполје, 2007

Комплекс Водене куле има веома сложену и на нашем простору уникатну конструкцију која је грађена у две етапе. Кула је била кружног облика и претпоставља се да се кроз њу чекрком могла захватати вода из Ђетиње и извлачити у стари град. Водена кула је била грађена на стеновитој литици и својим предњим делом се спуштала на обалу Ђетиње. Била је висока преко 25 m, а унутрашњи простор јој је био подељен дрвеним међуспратним конструкцијама на осам етажа. Данас је очуван њен задњи део, грађен на стенама. Зидови куле били су масивни, ширине од 2 до 3 m (Поповић, 1995).

Солотушки град (Солотник, Кулина или Кулинград) је утврђење код села Солотуше, 10 km удаљено од Бајине Баште, на обронцима Таре. Смештено је на каменој узвишици која се стрмо спушта у Солотушку реку, тако да му је са три стране готово немогуће прићи. Утврђење се не помиње у историјским изворима, тако да период градње није утврђен, али се претпоставља да је у питању средњи век (13. или 14. век), како би осигуравало пут који је повезивао Ужице и Вишеград. Данас је махом у рушевинама од којих се одржао бедем правоугаоне основе са остатком улаза, а на целом простору, за сада, нису вршена археолошка истраживања. Улазна кула је срушена пред Други светски рат, а данас се називу остаци вишеспратних зграда и цистерне за воду (Дуран и др., 2007).

Од средњевековних градова пажњу могу привући градови Злоступ и Парамун код Косјерића. Остаци града, у народу познатог као Злоступ, налазе се 4 km јужно од Косјерића, на обали Скрапежа, у атару села Тубићи. На 9 km северозападно од Косјерића на планинској коси Главница, у окуци Парамунске реке, налазе се остаци веома порушеног града. Основа града има неправилан облик, са кружном кулом на југоисточној страни. На најистакнутијем делу унутрашњости града, налазе се остаци грађевине издуженог облика, за коју мештани сматрају да су остаци старе цркве, па се сама грађевина назива Црквинама (www.novavizija.com).

Средњевековни град Ковин се налази на левој обали Лима, на око 9 km северно од Пријепоља, у селу Цурову. У историјским изворима се помиње тек 1448. године као „*castrum Conin*“. Рушевине града Ковина, као и већина остатака средњевековних утврђења, у народу су познати као Јеринин град. Изграђен је на врху каменог узвишења као масивна четвороугаона кула чији су зидови имали дебљину око 1,8 m. Кула је покривала површину од око 53 m². Од ње се према Лиму спушта неколико заравњених тераса. У граду се налазе остаци неколико грађевина, цистерна за воду и степенице уклесане у стени међу појединим платоима. За ово утврђење се претпоставља да је чувало пролаз путем који је водио левом обалом Лима и контролисао прилаз долином Бистрице (www.turizamprijeplje.org.rs).

У непосредној близини манастира Милешеве, налазе се остаци **средњевековног града Милешеваца**. Време његове изградње није поуздано утврђено, а лоциран је на врху литице, на почетку кањона реке Милешевке. Град је највероватније настао упоредо са градњом манастира или нешто касније, највероватније средином 13. века. У историјским изворима помиње се као утврђење тек 1444. године као „*Mileseuischi castello*“. Приступачан је само с јужне стране док се остале три стране окомито спуштају и нису приступачне. Град је неправилног облика, опасан каменим зидовима са четвороугаоним кулама, на истакнутим местима. С јужне стране се налази подграђе на коме је данас сеоско насеље Хисарцик. На стеновитој страни према Пријепољу и манастиру налазе се две истурене куле са којих се најлакше могао контролисати прилаз манастиру и пут од Пријепоља према граду. Хисарцик је имао своју цркву која се у народу помиње као Ружица, а према откривеним деловима фресака може се датовати у 13-14. век (www.novavizija.com). Освајањем у 15. веку, Турци дозиђују град турским кулама које су и данас очуване.

Град Северин се налази југоисточно од села Северина, на путу од Старог Рудог ка Прибоју и Пријепољу. Први помени овог града датирају из повеља издатим Стјепану

Вукчићу Косачи. Остатке овог града мештани називају Јеринин град. Према видљивим остацима град има облик неправилног троугла. Две стране троугла имају дебљину до 1,6 m, а трећа је ивица провалије. Висина очуваних зидова достиже у висину и до 4,5 m. На месту где се секу ова два зида налази се округла кула, већим делом изван спољњег зидног платна. Зидови куле дебљине око 2,4 m затварају површину од око 80 m² и сачувани су на висини од 5 до 12 m изнад околног терена. Изнад зида на североисточној страни, видљив је ров, додаток одбрани града са лако приступачне стране. У подножју града налази се средњевековна некропола на којој има неколико стећака. Основни задатак овог града био је да контролише пролаз кроз уску клисуру реке Сутјеске и штити пут који долином Лима води ка југоистоку (Дуран и др., 2007).

Идући од Северина ка југоистоку наилази се на остатке *града Јагата* на источном огранку планине Бић на око 926 m.n.v. Први подаци о овом граду налазе се у Крушевачком поменику, где се помиње Јагат (место). Град је данас веома порушен, али се види његова основа. Утврђење је имало издужен неправилан облик, а на северозападној страни у њега је уклопљена кула. Зидови куле су масивни (2,8 m) и затварају површину од око 120 m². У унутрашњости куле налазила се цистерна за воду. На североисточној страни, на платоу, где се налази нешто нижи град, је округла кула. Зидови ове куле су нешто тањи (1 m) и затварају простор од око 50 m². Истурена кула је са градом спојена зидом дугачким око 90 m који је очуван у висини од 1,5-3,5 m. Град је контролисао пут дуж реке Лим, штитећи прилаз манастиру Бањи. Половином 15. века, град се налазио у пограничном положају између Херцеговине и Србије, а почетком 19. века, коришћен је као турско упориште у борбама током Првог српског устанка (Дуран и др., 2007).

Град Клек се помиње у историјским изворима средином 15. века као „*castrum Klekh*“. Налази се на левој обали Увца, десетак километара од Нове Вароши, код села Рутоши. Средњевековни град има карактеристичан теренски положај, јер се налази у меандру реке Увац и готово са три стране је опасан реком. Осим остатака кула, видљиви су и остаци одбрамбених зидова. Због конфигурације терена, цео град има издужен неправилан облик. Основна функција му је била контролисање караванског пута, кроз долину Увца, од Рашке према Дубровнику. Порушили су га Турци 1459. године (Дуран и др., 2007).

На око 3 km западно од Клека, на левој обали Бистрице, на самом врху брда Оштрик, налазе се остаци *града Оштрик*. Оштрик је био типична тврђава за одбрану у чијем су домену били насеља Рутоши и Челице. О Оштрику постоје записи у манастиру Бањи код Прибоја из 1285. године. Порушен је у периоду од 1459. до 1463. године.

Соколац се помиње у турским записима из 15. века. Претпоставља се да га је подигла властела Немањића ради одбране својих поседа и узгајалиште соколова за лов властеле. По томе је град и добио назив Соколац, а по турској речи атмакатмат (соко) добио назив Акмачићи (Дуран и др., 2007).

МОНАСТИРСКИ КОМПЛЕКСИ

Највећу групу објеката дефинисаних као споменици културе од изузетног значаја, чине манастири. Представљају комплекс цркава, конака, звоника, ризница и црквених имања. По низу специфичности су јединствени у свету, због чега у туризму имају посебан значај. Разликују се три школе градње и украшавања: рашка, српско-византијска и моравска. Манастирски објекти данас уживају посебан третман у културолошкој и туристичкој валоризацији и посети. Поред специфичне уметности времена када су настали, одликују се и целокупним културним стваралаштвом народа овог простора.

Манастир Трноша се налази у селу Коренита, у близини Лознице. Манастирска црква посвећена Ваведењу, подигнута је ктиторством игумана Пајсија са братством 1559. године. Грађена је под утицајем средњовековне рашке градитељске школе, као једнобродна грађевина са трансептом, олтарском апсидом и припратом. На пресеку трансепта и наоса уздиже се купола, док су остали део грађевине засведени полубличастим сводовима. У 19. веку храму је са западне стране дозидан звоник са високим барокним торњем (Група аутора, 2006).

Унутрашњост храма је осликавана у два наврата. Старије сликарство из 16. века сачувано је само фрагментарно у припрати на западном зиду, док је за време кнеза Милоша, када је црква обновљена, настало млађе сликарство из 1834. године дело зографа Михаила Констатиновића из Битоља и Николе Јанковића из Охрида. Исте године Никола Јанковић ради дуборез на иконостасној прегради, као и већину икона. У манастирском конаку чува се део некадашње манастирске ризнице и изложба о школским данима Вука Караџића у Трноши.

У просторијама обновљеног манастирског конака отворен је 1964. године Музеј старе српске књиге, као успомена на Вуково школовање у Трноши и важну историјску улогу овог манастира у прошлости. Ова меморијална изложба обновљена је 1976. године. На њој су, поред осталог, приказани: писаћи прибор из времена Вуковог детињства (мастионица, дивит, гушчана пера), пескара (реконструкција), Псалтир са Записом и Часловац, из којих је могао и Вук да учи у Трноши, илустрације Буквара, неговање народне традиције и делови текста из Трношког родослова, учешће манастира у ослободилачким борбама српског народа, у оквиру аустријско-турског рата, крајем 18. века, Вукова биографија архимандрита Стефана Јовановића, портрет краљице Каталине. У посебној ћелији оживљен је амбијент у каквом је могло да се изврши преписивање Трношког родослова (Павловић, 1998).

На непуних 200 m испред главног улаза у манастир, с десне стране пута, налази се Чесма, коју народно предање приписује деветорици браће Југовића и старом Југ Богдану. Изнад чесме налази се мала капела, чија је унутрашњост фрескосликана. Споља, на чеоној фасади капеле, урађена је слика мозаик девет Југовића са Југ Богданом у средини, при одласку у Бој на Косово. Испред слике, на белим плочама, исписани су стихови којима царица Милица оплакује погибију свог оца и браће. Капела са чесмом обновљена је 1894. и 1935. године, а садашњи изглед резултат је обнове из 1968. изведене залагањем игумана Антонија Ђурђевића и прилозима манастира, црква и верника (Чурковић, 1995).

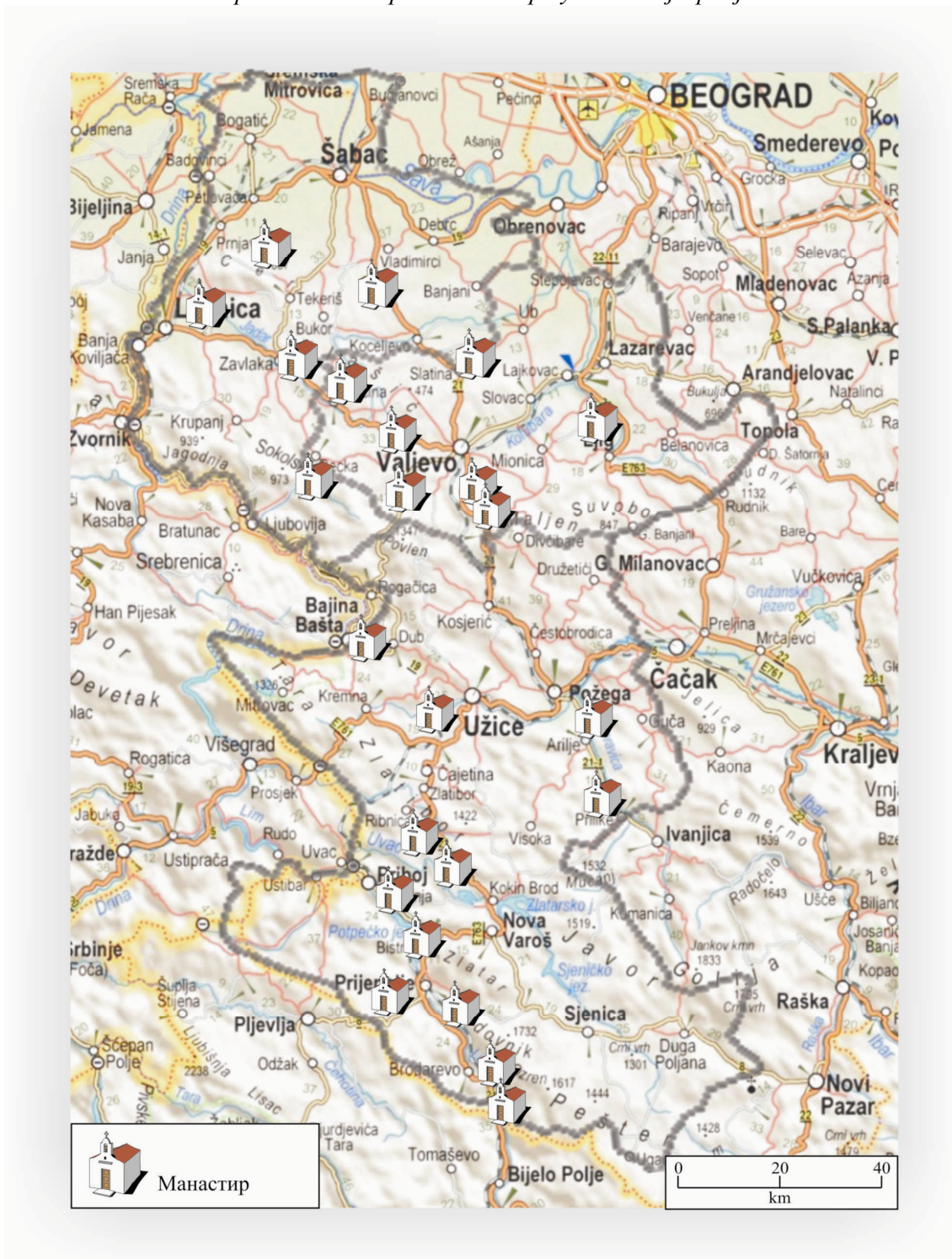
Манастир Чокешина са црквом која је посвећена Рођењу Богородице смештен је у подножју планине Цер са његове северне стране (општина Шабац). Писани документи говоре да је манастир основан на имању властелина Богдана Чокеша па се из тог разлога усталило име манастира. Године 1458., манастир постаје власништво Стјепана Ратковића. Претпоставља се да су две камене плоче са орнаментима рељефа, са пода цркве из тог времена. У неколико наврата је рушен и обнављан, а прва обнова је из 1785. године (www.manastircokesina.org.rs).

Данашња црква је сазидана у временском интервалу од 1820. до 1823. године ктиторством кнеза Милоша и његовог брата Јеврема. Има основу у облику триконхоса са уписаним крстом и куполом изнад. Поред петостране олтарске апсиде храм има и тростране певнице изнад којих су у некој од каснијих интервенција дозидане мање куполе, тако да храм у свом данашњем изгледу има три куполе: средишњу, већу и две бочне, мање. Над припратом се издиже звоник квадратне основе (Група аутора, 2006).

Спољну декорацију чини венац слепих arkada који тече испод кровног завршетка централне куполе. Иконе на иконостасу, настале 1834. године, дело су двојице зографа Михаила Констатиновића из Битоља и Николе Јанковића из Охрида. Са северне стране

цркве подигнут је монументалан споменик браћи Недић који су изгинули 1804. у боју на Чокешини.

Карта 11: Распоред манастира у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

На двадесетак километара западно од Ваљева, идући путем уз реку Јабланицу, наилази се на село Поћута. Неколико километара даље, примећује се, на малом платоу поред реке, у дубокој клисури, **манастир Пустуња**. На самом улазу у порту, са јужне стране, налази се јак извор питке планинске воде, са чесмом подигнутом 1902. године.

*Слике 129, 130. и 131. Манастири Троноша, Чокешина и Пустуња
Фото: М. Ивановић*

На месту садашње цркве, по народном предању, постојао је стари храм. Неколико легенди повезује стварање те старе богомоље са владавином Немањића, посебно са краљем Драгутином за кога се верује да је био ктитор манастира Ћелије и Троноше. У народу овог краја је ипак најпознатије казивање о пореклу имена манастира. Цркве Јовању, Грачаницу и Пустуњу градила су три брата, каже предање, који по завршетку градње пођоше у обилазак својих храмова (Матић, 2008).

Независно од предања, скоро је извесно да је ова данашња црква саграђена на темељима пређашње, с обзиром да су Турци дозвољавали подизање нових или обнову старих храмова само на местима где су постојали остаци богомоља подигнутих пре њиховог доласка.

Основа цркве има изглед једнобродне грађевине са олтарском апсидом на источној и певничким простором на северној и јужној страни. На средњем делу храма уздиже се осмострано кубе. Црква је грађена од ломљеног камена и сиге у духу рашког градитељства. Прекривена је црепом, а кубе дрвеним клисом. Године 1848. дозидана је правоугаона припрата са високим звоником.

Са северне и јужне стране, испод куполе су певнице. Оне су ниже од основа тамбура куполе, тако да се преко лукова купола ослања на њих. У основи куполе су тромпе, које имају облик ниша. Олтарски простор је неубичајено простран у односу на наос. Зиданом иконостасном преградом олтар је одвојен од централног дела. Купола је споља осмострана, док је апсида петострана, и заклоњена је са северне и јужне стране продуженим бочним зидовима цркве. Отвори на грађевини су мали и уски. Централни део, кубе и звоник, покривени су шиндром, а припрата црепом. Реткост зиданог иконостаса, као и изузетност појаве тромпи, чине ову цркву занимљивијом и посебном у односу на остале грађевине.

За време последње конзервације цркве обијен је малтер, па се показало да је сокл од тврдог камена, док су остали делови сазидани од правилно тесане сиге. Припрата са звоником дозидана је 1848. године. На горњим деловима западног зида звоника узидане су две камене главе, са северне мушка, а са јужне женска. Декорација западног каменог портала рађена је у плитком рељефу. Поред овог улаза, црква има и северни, мањи улаз.

Натпис у лунети изнад врата, која воде из припрате у наос, казује нам да је живопис храма настао у првој половини 1622. године. Како сазнајемо из натписа, живопис је урађен за само три месеца. Цркву су живописала, судећи по потписима сачуваним у жртвенику, два зографа, Јован и Никола. Њихов рад је сачуван у целини (Група аутора, 2006).

Квалитет пустињског живописа је неуједначен: куполу, поткуполни простор, као и источни зид спољашње припрате, радио је један мајстор, док је други исликао остале површине. Његов сликарски рад је изразито бољи. На свим фрескама основа је рађена на исти начин: доле зелена, горе плава боја. Код лошијег живописца, боје су избледеле.

Пустињске фреске су настале за време Турака, у условима када није било већих уметничких захвата и када су зографи 16. и 17. века тежили илустративности, а не уметничкој креацији. Стога су линије оштре и тврде, фигуре се сликају шаблонски, укочено, без познавања пропорција и анатомије, а ликови су слични и без израза. Међутим, на неколико фресака пустињски зографи су превазишли ове сликарске недостатке. Свети Јован Крститељ истиче се тачним пропорцијама, изузетним колоритом, лакоћом и прозрачношћу.

Црква има два иконостаса, старији, сликан у првој половини 17. века, и млађи, из 19. века. Од старог иконостаса сачувано је Распеће - на олтарској прегради, Деизис, царске двери са Благовестима и икона Аврамово гостољубље. Престоне иконе, као и део Деизиса нису сачуване.

Попут многих манастира у ваљевском крају, Пустиња је, 1837. године претворена у парохијску цркву којој је 11 година касније дозидан звоник. Као мушки манастир, обновљен је 1951. године. Нови манастирски конак завршен је и освећен 1975. године а исте године обновљена је и црква. Данас је женски манастир.

Манастир Ћелије се налази на левој обали Градца, у атару села Лелић код Ваљева. По предању, задужбина је краља Драгутина (1276-1282). Друго предање казује да је манастир подигнут крајем 14. или почетком 15. века, у време деспота Стефана Лазаревића. У турском попису из 1560. године помиње се манастир Богомоље поред села Лелић у Ваљевској нахији. Сматра се да је овај манастир идентичан са Ћелијама. Духовник и ћелијски писар Рувим помиње се 1720., а 1733. године по договору српских првака у Београду учествује и ћелијски игуман Данило Вукашиновић. У Ћелијама је 1774. године рукоположен у чин свештеника будући парох баболучки Рафаило, познатији као Хаџи Рувим. Године 1783/84. овде живи пет калуђера (Група аутора, 2006).

Монаси су имали велики удео у подизању буне против Турака. Због тога је злогласни паша Бушатлија, почетком 1791. године, запалио манастир Ћелије заједно са тринаест цркава ваљевског краја. Манастир је обновљен 1793. године. За време игумана Симеона ћелијског монаси са драгоценостима прелазе у Срем и привремено станиште налазе у манастиру Гргетег. У манастиру Ћелије била је Карађорђева војна болница. Манастир су поново запалили Турци 1810., али је већ идуће године обновљен. Те године подигнуто је ново кубе и призидана припрата. После Првог српског устанка, ћелијски монаси поново беже у Срем, али се убрзо враћају. У време игумана Дионисија 1816. године, Јеремија Михаиловић из Бајевца урадио је иконостас. Од 1837. до 1928. године Ћелије су парохијска црква. Током 19. века у њему ради једна од првих основних школа у ослобођеној Србији. Године 1963. саграђен је манастирски конак посвећен светом Јовану Златоустом, а велика трпезарија је из 1978 године. Конаку из 1963. дозидан је 1983. спрат.

Основа цркве манастира Ћелије је у облику једнобродне грађевине са необичним решењем куполног склопа. Уместо уобичајених пиластра, куполна конструкција се ослања на дебеле зидове и степенасто постављене лукове, а прелаз од квадратне основе до деветостраног тамбура изведен је помоћу тромпи. И зидани иконостас има конструктивну функцију преузимања дела силе потиска од куполе. Звоник се налази на северној страни цркве и подигнут је 1926. године.

Иконостас, који је 1798/1800. године сликао Петар Николајевић Молер, уметник и војвода из српских устанака, уништен је 1810. године. Нови иконостас сликао је Петров братанац, Јеремија Михаиловић. Лево до цркве према олтару, налази се гроб Илије Бирчанина „*обор кнеза испод Медведника*“ кога су турске дахије убиле на колубарској

Ћуприји у Ваљево 1804. године. На јужној страни олтара је гроб Аве Јустина, који је умро 1979. године. При манастиру, од 1966. године, постоји иконописачка школа у којој раде монахиње. Такође, има развијену и издавачку делатност. Ћелије су женски манастир (Милеуснић, 2002).

Слике 132., 133. и 134. Манастири Ћелије, Јовања и Боговађа
Фото: М. Ивановић

Манастир Јовања, у селу Златарићу крај Ваљева, посвећен је рођењу Јована Крститеља. Није познато када је саграђен. Крајем 1967. године Управа цркве затражила је од Републичког завода за заштиту споменика културе сагласност да сруши цркву и да сагради нову. Завод није дао тражену сагласност јер је црква, евидентирана као споменик културе, имала споменичка својства. У току наредних година изведени су опсежни радови на испитивању и обнови цркве Јовање. Радови на обнови трајали су четири године.

Сама црква је једнобродна грађевина са кубетом које носе прислоњени луци са северне и јужне стране, ослоњени на пиластре, а са источне и западне стране полукружним сводови. Апсида је полукружна и засведена. Две касније призидане припрате засведене су бачвастим дрвеним сводом.

Пре испитивачких радова сматрало се да су браћа Витковићи почетком 18. века обновили цркву на остацима неке разрушене цркве. Испитивања су показала да је црква знатно старија, а да су браћа Витковићи извршили поправке цркве и изградили једну од припрата. Манастир је често био паљен и рушен, али црква није рушена до темеља иако је паљена. Године 1788. манастир је потпуно запустео. Данас се не виде чак ни трагови манастирских објеката у порти. На јужној страни порте изграђена је спомен чесма, северноисточно од цркве звоник, дрвене собашице, а на западној страни парохијски дом.

Невелика црква, обликом основе припада упрошћеном рашком типу. Једнобродна, полукружне апсиде, скромних димензија, високог кубета над центалним простором.

Црква и припрате биле су изграђене од сиге. Приликом поправки употребљени су камен и сига. Последње зидање, назидак, који је обухватио цео објекат висок око 0,80 m изграђен је од опеке.

Оштећени живопис није обнављан. Покривен је малтером и зидови су у неколико махова кречени и бојени. На северном зиду, у наосу, делимично је очувана сцена Распећа с мањим фигурама. На источној половини је изграђено дело Светог Лонгина и Благовести. На јужном делу наоса је Крштење Христово. Црква је омалтерисана споља и окречена у бело. Манастир Јовања има једног монаха (Група аутора, 2006).

Манастир Боговађа (општина Лајковац), са црквом посвећеном Светом Георгију, подигнут је на темељима старијег храма, 1545. године, за време јеромонаха Мардарија.

То је једнобродна грађевина издужене основе, са полукружном олтарском апсидом и правоугаоним певничким просторима. Западно pročеље надвисује вишеспратни барокни звоник, наглашене лимене капе. Камени портал украшен је преплетом лозе потекле из путира. Фасадну декорацију чини фриз слепих аркада на конзолама.

Иконостасну преграду је 1858. године осликао Милија Марковић са синовима Радованом и Николом (Група аутора, 1999).

У савременој историографији често и неоравдано је запостављена просветна и поучитељна улога српских манастира у време турске владавине српским земљама. Тако је и са Боговађом, манастиром који је настао још у средњем веку, а обновљен је средином 16. века. Према једном запису из 1545. године, дошао је у Боговађу из манастира Свете Тројице Пљеваљске, јеромонах Мардарије и на старим темељима почео, са братијом коју је тамо затекао да гради нову цркву. Ктитори су били кнез Петар и Јован Велимировић, а црква је завршена 1554. године Према Трionoшком летопису, у овом манастиру је сахрањен 16. октобра 1458. године слепи Гргур, син деспота Ђурђа Бранковића. У манастиру Боговађи је 1567. године јеромонах Захарије преписао једну богослужбену књигу за време јеромонаха Максима.

Током свог дугог постојања манастир Боговађа је делио судбину српског народа тог дела Србије. Почетком 18. века у овом манастиру књигу је учио код монаха Димитрија свештеник Рафаило из Диваца. У тој манастирској школи припремали су се бројни српски нараштаји за свештенички позив.

У другој половини 18. века за манастир Боговађу настају тешки дани: године 1761. манастир је опљачкан, а 1789. године, у време хаџи Рувима, манастир је изгорео, народ је са калуђерима пребегао у Срем. Приликом пљачке манастира Ђелије, Турци су однели „цео круг књига“. Испред турске најезде Рувим и Герасим прешли су у фрушкогорски манастир Ремету. После Свиштовског мира, и после повлачења Турака вратили су се у манастир Боговађу.

На измаку 18. века, 1791. године, три брата: јеромонах Рувим, родом из Бабине Луке, јеромонах Василије и Герасим Георгијевић, познатији као Хаџи Ђера, проширили су малу и тескобну цркву манастира Боговађе. Главни неимар је био Атанасије из Осата у Босни. Изградња је започела 1791. године а завршена је 1794. године. Из тог времена потиче спратни конак у коме је 1805. године заседао Правитељствујушћи совјет.

У време архимандрита Хаџи Рувима, црква је 1801. године живописана, а 1805. године из Вољавче је премештен у манастир Боговађу Правитељствујушћи совјет и исте године седиште му је пренето у Смедерево. Турци су поново Боговађу разрушили 1813. године, али је већ 1816. године кренула обнова манастира. Поново је манастир постао духовно стециште и културно средиште Срба Шабачко-ваљевске епархије. Данашњи изглед Боговађа је добила 1852. године.

Манастир је био познат и по својој библиотеци која се стално повећавала како су бележили различити путописци и пописи. Осим богослужбених књига, ту су се налазили и уџбеници, речници, граматике и лексикони, дела из књижевности, историје, разни часописи... Из богате ризнице манастира Боговађе бројне књиге су поклањане сеоским црквама, а услед честих разарања манастира стара манастирска библиотека је једним делом уништена и нестала. Сачувана су два рукописна пролога и неколико руских штампаних богослужбених књига. Остале књиге су новијег датума (Група аутора, 1999).

Једино по архитектонској концепцији може се претпоставити да је црква Богородичног Ваведења *манастира у Докмиру* (општина Уб) саграђена у другој половини 14. века. Данас, после велике обнове из 1734. године то је једнобродна грађевина са споља полукружном апсидом, са куполом цилиндричног тамбура ослоњеном на моћне пиластре и таласасто извијених кровних венаца. Камена пластика рудиментарних мотива плетеница на допрозорницима као и два стећка иду у прилог средњовековном датовању. Масивни контрафори уз северну фасаду накнадно су озидани, а тек средином овог века пред црквом је изграђена скромна припрата.

Посебан углед манастир је уживао током 18. века. Седамдесетих година тога века овде је оформљена двогодишња школа уметничкох заната, у којој су прва иконописна

знања стекли значајни сликари тога периода као и личности које су се касније истакле у устанцима за ослобођење од Турака (Група аутора, 2006).

Манастир Радовашница се налази на планини Цер испод врха Косанин град, на око 300 m.n.v., удаљен 23 km од Шапца. Црква светог Архангела Михаила и Гаврила, помиње се први пут 1541. године. За време турака је више пута паљена. Последњи пут је обновљена 1929. године. Немци су динамитом потпуно разорили манастир октобра 1941. године, током казнене експедиције. Мања археолошка истраживања извршена су 1991. године. Од цркве су преостали зидови висине 0,5 до 1,5 m (www.manastirradovasnica.com).

*Слике 135., 136. и 137. Манастир у Докмиру, Радовашница и Петковица
Фото: М. Ивановић*

Црква је била зидана од ломљеног камена и опеке. Старија грађевина је била трихонална црква са кубетом над наосом и полукружном олтарском апсидом. Унутрашњост је са два пара пиластара подељена на три травеја. Делови старе архитектонске пластике су сачувани у фрагментима. Прва црква је вероватно била сагређена у првој половини 15. века.

После Другог светског рата започета је обнова манастира Радовашница, а послови су интезивирани у последњих 15-ак година. Изграђена је нова капела, нов конак а ускоро ће бити започета и обнова порушене манастирске цркве на њеним старом месту.

Новија црква је издужене основе, представља једнобродну цркву са припратом и кубетом над наосом, чија је унутрашњост пиластрима подељена на три травеја. Због преправки на изгледу цркве западни травеј је нешто ужи од централног. У близини цркве постоје једва видљиви остаци старих конака (Група аутора, 2006).

Црква **манастира Петковица** саграђена је крајем 19. века на старијем култуном месту. Налази се на пола пута између Шапца и Лознице. Изведена је под утицајем моравске стилске школе као издужена грађевина трихоналне основе са три простране апсиде на истоку, две певничке и једном олтарском, које су споља полигоналне, а изнутра полукружне.

На споју апсида издиже се осмострана купола. Изнад припрате са галеријом, доста мањом у односу на наос, издиже се високи звоник. У олтарском простору дефинисани су ђаконикон и проскомидија, у облику јако издужених и лучно засведених ниша са јужне и северне стране. Дрвена олтарска преграда мањих димензија богато је украшена дуборезом на коме доминирају биљни мотиви. Иконе се приписују Николи Марковићу, с изузетком бочних двери које су из касније фазе (Група аутора, 2006).

Фасадне површине, омалтерисане и окречене у бело, оживљене су соклем од правилно тесаних гранитних блокова, кровним хоризонталним венцем који тече дуж целе грађевине и плитким пиластрима међусобно повезаним аркадама. На зидним платнима, сем на западном, постављени су издужени прозорски отвори у облику лучно завршених монофора. На западној фасади, поред тога што је главни портал наглашен посебном конструкцијом са забатом, истиче се и завршни тимпанон оивичен са свих страна профилисаним венцем.

Двоспратни звоник који надвисује западну фасаду украшен је пиластрима на ивицима и хоризонталним венцима на врху.

Манастир Каона је највероватније настао у 14. веку, мада нису вршена археолошка ископавања која би то потврдила. На месту садашњег храма, који је подигнут 1892. године, у 18. веку је била мања камена црква, која је осликана између 1756. и 1766. године. За овај храм иконе на иконостасу је насликао Теодор Стефановић Гологлавац, 1766. године. Поред овог значајног сликара за манастир су радили и други виђенији уметници, а Хаџи Рувим је у манастиру оставио дуборезни крст. Током Првог српског устанка манастир је имао видног удела: монаси су учествовали у борби, манастирски конак је претворен у болницу, а црква је била магацин муниције (Група аутора, 2006).

Садашња манастирска црква, посвећена Светом арханђелу Михаилу, је из 1892. године. Грађена је под јаким утицајем моравске средњовековне архитектуре, са триконхосном основом, куполом и звоником на западној страни.

Манастир Лелић се налази у истоименом месту код Ваљева. Задужбина је владике Николаја и његовог оца Драгомира Велимировића. Освећена је на Преображење 1929. године. Првобитно је служила као парохијска црква, а од 1996. претворена је у манастир Светог Оца Николе, као манастир метох манастира Каона (општина Владимировци). Од 2000. године има управу и пет монаха (www.manastirlelic.org).

Црква је скромна грађевина у којој је прожето моравско градитељство са новим архитектонским решењима. Основа је крстообразна са куполом на средишњем делу храма. Зидари су били Вевчани (из Вевче код Струге у Македонији). Грађена је од камена, цигле и сиге. Испред цркве је подигнут звоник са црквеним домом (Милеуснић, 2002).

Лелићки храм сазидан је по угледу на цркву задужбину војводе Гргура из 1361. у Охриду. Централни део грађевине има квадратну основу са осмостраном куполом изнад, коју носе четири витка слободна стуба. Гледано заједно са припратом, која је нижа од наоса, храм добија издужени изглед (димензије основе су 16,5x9,5 m). На истоку је тространа олтарска апсида. Фасаде централне грађевине, које су високе, добиле су још више на монументалности, забатима којима се завршавају.

Оно што овај храм чини специфичним и различитим у односу на остале цркве нашег краја је начин на који је сазидан. Зидан је у комбинацији сиге и опеке у тзв. српско-византијском стилу градње. Сокле је камено, као и западни и јужни портал. За ове делове мајстор није узео сигу, већ тврђи гранитни камен, тако да се ови делови одвајају од осталих зидних површина. Наизменичним комбиновањем блокова сиге и опеке добијена је декоративност фасаде. На јужном и северном делу постављени су прозорски отвори, међу којима доминирају они централни, који су највећи и који су посебно наглашени плитким нишама, као и другачијим постављањем опеке и сиге у односу на остале зидне површине. На олтарској апсиди је један прозорски отвор, у средишњем делу, и по две плитке нише са страна. Западно од храма је конак, у чујем саставу је звоник који доминира својим изгледом и величином. Звоник је квадратне основе, троспратан са кровом на четири воде.

Живопис су, по замисли епископа Николаја, извели Крста и Рафаило Николић, зографи из Македоније. Сликарство је по свом садржају необично и препознаје се богословско тумачење епископа Николаја. У преплету библијских догађаја доминира сцена Страшни суд. Иконостас је из истог времена као и црква. Иконотас и живопис унутар храма рестаурирани су 1988/89. године (www.manastirlelic.org).

У јужној апсиди цркве почивају мошти владике Николаја пренете 12. маја 1992. године из манастира Светог Саве у Либертивилу (САД). Овде је сахрањен и епископ шабачки Јован (Велимировић), синовац владике Николаја. Владика Николај Велимировић је 19. маја 2003. године проглашен за свеца. У нашој јавности, без обзира што нема неких посебних споменичких вредности, у последње време расте интересовање за овај

манастир. То је почело са преносом мошти владике Николаја, а наставило се и још више повећало са његовим проглашењем за свеца. Можемо рећи да су овде личност и дело једног човека привукли већу пажњу него сам објекат.

Две године после освећења цркве, 1931. подигнута је и кућа за свештеника. Ова кућа је 1991. претворена у Црквени музеј посвећен успомени на епископа Николаја. После реновирања зграде, музејску поставку извршили су стручњаци Народног музеја Шапца.

Слике 138., 139. и 140. Манастири Каона, Лелић и Манастир светог Николаја
Фото: М. Ивановић

На Преображење 19. августа одржава се Сабор фрулаша Србије, а у Дому манастира Лелић, манифестација Лековитим стазама ваљевских планина. У манастиру се одвија и верска делатност издавања књига Светог владике Николаја Велимировића и прави манастирска ракија.

Манастир светог Николаја Охридског и Жичког, налази се код места Грачанице, недалеко од Љубовије, 78 km од Лознице. Задужбина је епископа Шабачко-ваљевског Лаврентија. Манастирски комплекс је подигнут на простору утврђеног Соко града, на обронцима Соколске планине. На том историјском месту, подигнут је манастир посвећен, у почетку, светом Николају Мириклијском, а потом Николају Велимировићу. Манастир је подигнут 1993/94. године. Манастирски комплекс чине: црква, Дом Владике Николаја, библиотека, Музејска поставка владике Николаја и манастирски конаци са трпезаријом и семинар салом (Милутиновић, 2006). На уласку у комплекс налази се споменик владике Николаја, а испред манастирског комплекса урађено је вештачко језеро. На Соколској стени, 2 km од манастира, постављен је позлаћени крст. У манастиру се задњих година одржава Моба, која је све посећенија из године у годину и представља својеврсну културну манифестацију. У близини манастира налази се водопад на Грачаничкој реци (www.manastirsoko.rs).

Манастир Рујно био је културни и просветни центар у 16. веку. Налазио се у селу Врутци, општина Ужице, и у њему је радила једна од првих српских штампарија. Од многих штампаних дела ове штампарије, сачувано је само једно Четворојеванђеље које је штампао самоуки монах Теодосије, а завршио га је 1537. године. Слова су груба, неуједначена и сачињена од дрвета. Штампано је црном бојом, осим иницијала и почетка Јеванђеља, где је коришћена црвена боја. Након 1537. године, калуђери из манастира Рујно, прешли су у манастир Рачу. Највероватније су Турци у другој половини 16. века срушили манастир Рујно и његове блокове фино обрађеног црвеног мермера одвукли у Ужице и искористили за изградњу исламске верске школе – медресе (Ивановић, 2008).

Манастир Рача или Манастир Светог Христовог Вазнесења (Бајина Башта), од свог постанка, први пут се помиње у црквеном спису манастира Свете Тројице у Пљевљима, 1516. године. Подаци о ктитору налазе се у Софијском летопису 17. века. Тачно време настанка и ктитор нису никада са сигурношћу утврђени јер су материјални докази спаљени. Верује се да је манастир подигао краљ Драгутин између 1273. и 1275.

године по узору на цркву Светог Ахилија у Ариљу чији је, такође, био ктитор. Разлог подизања манастира било је очување традиције династије Немањића и сузбијање деловања Турака јачањем религије у периферним деловима државе.

За неколико векова, манастир је три пута рушен и спаљиван. Први пут је спаљен и опустошен 1459. године, када су Турци освојили српске деспотовине. Обновљен је упоредо са обновом Пећке патријаршије 1559. године. У Великој сеоби народа након Бечког рата 1688. године, Турци спаљују сва села рачанског округа и манастир Рачу, који је срушен до темеља. Обнова манастира је започета 1795. године и завршена за годину дана. Како би се заштитио од даљих турских напада, око њега су се градили масивни зидови. Када је 1804. године подигнут Први српски устанак, манастир је постао седиште устанка за овај крај због чега и трећи пут бива спаљен и порушен. Био је у рушевинама све до ослобођења 1815. године. Обнову покреће Хаџи Мелентије, али је није дочекао јер је преминуо 1824. године. Његов гроб се налази десно од улаза у манастир. Обнову је наставио архимандрит Мојсије. Груби радови завршени су 1826. године, а целокупна обнова десетак година касније (Игњић, 1997).

*Слике 141., 142. и 143. Манастири Рујно, Рача и манастир у Годовику
Фото: М. Ивановић*

Током Другог светског рата, у Рачи је чувана најдрагоценија књига српске књижевности писана на српском књижевном језику, Мирослављево јеванђеље. Писано је на белом пергаменту.

Манастир Рача није значајан због своје архитектуре и уређености већ рада његових калуђера који су се истакли преписивањем српских православних и црквених књига. У 16. веку је формирана рачанска преписивачка школа као наследник ресавске школе. Књиге су преписиване у скиту Светом Ђорђу, запуштеној некрополи, прекривеној трулим лишћем и камењем, у непосредној близини манастира. Књиге од Турака су чуване у пећини у близини скита. До данас је откривено око 40 записа и 15 преписаних богослужбених књига. Најстарији запис датира из 1623. године.

Након Другог српског устанка није било школа па су манастири били центри описмењавања. Прва основна школа почена је са радом у Рогачици (1832). Затварањем ове школе, почиње са радом школа при манастиру Рачи (1836), као једина школа у рачанској капетанији.

Манастир Рача припада стилу рашке школе. Има облик једнобродне базилике чији се брод на истоку завршава полукружном апсидом. Испред апсиде су бочна проширења која доприносе да цела основа има изглед крста. Висина крова кубета од подножја до крста је око 20 m. Грађен је од сиге, а неки делови од притесаног кречњака. Фасаду украшавају лукови који се ослањају на пиластре. На спољном јужном зиду подигнут је барелеф Хаџи Мелентију. Храм има два улаза (Игњић, 1997).

Унутрашњост се састоји од више издиференцираних делова и опремљена је најнеопходнијим намештајем. Продужни брод је подељен на четири травеја: припрата, западни део наоса (главни део храма намењен верницима), поткуполни део наоса (солеја)

и олтарски простор. Иконостас је висок и скоро до врха затвара олтарски простор. Симетричан је и подељен колонетама и архитравном гредом. Бојен је мраморирањем, без много украса. Царске двери су раскошније. Украшене су стилизованим биљним орнаментима, листовима винове лозе и малим розетама. Иконе манастира Рача су јасне и прегледне, мада су фигуре асиметричне, здепасте са шакама и главом непропорцијално великим у односу на тело.

Поред цркве, са северне стране, налази се зидана кула звонара, зидана од грубо тесаног камена. Звонара има три звона. Иза цркве се налази грађевина Калуђерска ћелија. Има трем са гредама и чардак. Од ње се наставља манастирски зид на коме је главна капија манастира. На њега се настављају новије зграде у којима су смештени ризница, библиотека и нови конак (1997). Ризница је подељена у три просторије (књижара, библиотека са око 2.000 књига и манастирска збирка) (Игњић, 1997).

Манастир Рача данас припада Жичкој епархији и Краљевачкој епископији. Категорисан је као културно добро од великог значаја. Завод за заштиту природе Србије заштитио је околину непокретног културног добра, а Просторним планом НП Тара, додељен му је I степен заштите.

Манастир Светог Ђорђа у селу Годовик, на 8 km од Пожеге, подигнут је поред изворишног крашког врела Годовичке реке у шумовитом и стеновитом подручју брда Дријења у подножију кречњачке планине Благаје. Према предању изграђен је када и црква светог Ахилија у Ариљу у 14. веку и био је метох првобитног Ариљског манастира. О раној прошлости се мало зна, први пут се помиње у 17. веку и од тада функционише као црква. Рушен је више пута и не зна се како и када је први пут срушен, али је обновљен крајем 17. века и освећен од стране српског патријарха Арсенија III Чарнојевића. Јеромонах Јосиф је по доласку у Годовик 1780. године дозидео конак и камени зид око конака и цркве који данас не постоје. Потом је поново опустошен да би 1808. године поново обновљен, када се дограђује припрата. Убрзо, 1813. године бива опет руниран. После Другог српског устанка обновљен је на залагање игумана Јосифа Мандопаре. Кнез Милош је 1832. године поклатио звоно за звонару, које је за време Првог светског рата закопано преко пута нове цркве да га Аустријанци не би претопили за муницију. Средином 19. века престаје са радом изградњом нове, веће цркве. Педесетих година доживљава још једно рушење због отварања каменолома у његовој близини. Последњи пут се обнавља 1985. године на залагање Завода за заштиту споменика културе. Од 1997. године поново је у функцији, али као црква (Игњић, 1993).

Једнобродна је грађевина са кубетом изнад наоса. Има квадратну основу са полукружном апсидом на источној страни. Засведена је полуобличастом сводом, а апсида полукалотом. Грађена је од сиве и камена вулканског порекла сиве боје. Везивни материјал је кречни малтер (Милеуснић, 1995).

Иконостас је из 1813. године о чему сведочи запис на престоној икони Исуса Христа и радио га је Алексије Лазовић из Задра. На иконостасу су свети апостоли Петар и Павле који у руци држе макету цркве по којој је рађена последња реконструкција. Полијелеј је рађен у дуборезу и дар је Радослава Јовановића. Звоник поред манастира, односно данашње цркве, је од дрвета и урађен је 2001. године. Улазна врата су изузетно мала, нарочито северна која су висока 120 cm (www.manastirgodovik.pozega.org.rs).

Главни објекат **манастира Клисуре** или Добраче је црква релативно малих димензија. Налази се поред магистралног пута Ариље - Ивањица. Има основу слободног крста, са једним кубетом. По основним градитељским елементима слична је суседној ариљској цркви. Грађена је сигом. И поред суштинске једноставности, углавном захваљујући кровним површинама, кубету и апсиди и украсном венцу на равној фасади, уз неколико складних прозорских отвора, грађевина оставља утисак разуђене, али јединствене масе која је срасла са околним тереном. Манастирски комплекс обухвата још

звоник, конаке и економске зграде. Звонара манастирске цркве је постављена на четири дрвена стуба, непосредно уз потпорни зид. Основу звоника чини бетонско постоље, а кров четвороводна конструкција под лимом (www.arilje.org.rs).

Такозвана зимска капела сестринства (1970) налази се у нивоу спрата некадашњег новог конака. У њој је 1972. године постављен иконостас у дуборезу, рад Миодрага Цветојевића. Рамови иконостаса су у дубоким преплетима. Иконе Анатонине Леон из Ћелија код Ваљева, рађене по византијским узорима, чине складну целину са иконостасом.

На источном зиду капеле је фреска пренета из цркве, приликом отварања зазиданог прозора (1971) на којој су ликови – Мајке Божије, Исуса Христа и Светог Јована. На месту старог конака, који је срушен у поплави 1977. године, изграђен је нови конак са терасом и трпезаријом. На спрату су собе за манастирске госте.

У Средњем веку, манастир Клисуре био је делатношћу уско повезан са Ариљем, у којем је у 18. веку била епископска столица (коју је установио Свети Сава). Темељи првобитне цркве, потичу од цркве која је страдала највероватније 1688. године. Тада је спаљен и порушен и манастир Клисуре, да би после две године (1690) запуство у великој Сеоби под Арсенијем Другим (www.arilje.org.rs).

Највећи број старина, богослужбених предмета, одежди, књига (јеванђеља, псалтира, требника и др.) и сакралија које је манастир имао уништили су Аустријанци 1915. и 1916. године. У време ослободилачких ратова Србије и Карађорђевог устанка, манастир Клисуре играо је запажену улогу, већ због саме близине „Карађорђевих шанчева“ (на Градини и Малићу). Бројни надгробни споменици сведоче о великом учешћу и бројним жртвама из времена Хаџи Проданове буне 1814. године. Познато је да је она највише захватила ово подручје, па и подручје клисурске парохије. У Јаворском рату 1875/76. године, будући у непосредној позадини фронта, манастир је био болница и позадинска база. Ни Други светски рат није поштедео манастир. Бугарски окупатор је, уочи Лучиндана, извршио преметачину, запалио манастирске зграде, а из храма побацао многе сакралије у оближњи Вучјачки поток.

У време када га је посетио Јоаким Вујић, манастир је био „општежитељни“. 1961. године, Његова светост патријарх српски Герман донео је одлуку да он буде женски манастир.

Претпоставка да је манастир Клисуре, задужбина Светог Саве, није доказана, али ни дефинитивно оповргнута. Истина је да је садашња црква грађена на темељима цркве из неког ранијег времена и да по архитектонској концепцији припада рашкој школи сакралних споменика.

*Слике 144., 145. и 146. Манастири Клисуре, Увац и Бања
Фото: М. Ивановић*

Манастир Увац у општини Нова Варош, је саграђен у средњем веку. Први пут се помиње у 17. веку и још увек није потпуно истражен. Посвећен је пресветој Богородици. У народној песми „Милош у Латинима“, поред осталих Немањићких задужбина, помиње

се и црква Јања. Ни дан данас није утврђено место где се тај манастир налазио, мада се помиње више локалитета, као што су Ругоше или Стара Добра, заселак у златиборском селу Увац, поред истоимене реке. У селу Увац постоје рушевине које указују да се овде налазио један од значајнијих манастира Немањичке државе. Био је веома богат и поседовао је винограде и пашњаке. Рушевине овог манастира су скоро обновљене и на њиховом месту је изграђен манастир Увац. Смештен је у кањону реке Увац, 25 km југозападно од Златибора.

Манастир Дубница са храмом Свете Тројице налази се на обронцима Јавора у атару села Божетићи, неколико километара од Сјеничког језера. Овај манастир је задужбина последњег пећког патријарха Гаврила Рајића Рашковића који је био ктитор многих цркава и манастира у Старом Влаху. Настанак и живот манастира су недовољно познати. Народна традиција га везује за приче о Светом Сави, великој сеоби народа и боравку патријарха Арсенија Чарнојевића. Након археолошких истраживања мештани су обновили манастир и овде се окупљају на дан Свете Тројице, који славе као сеоску славу.

Манастир Бања или *манастир Светог Николе у Прибоју*, настао је у другој половини 12. века и његов ктитор за сада није познат. Свети Сава је у њему поставио једну од првих шест епископија аутокефалне српске цркве. Манастир је спаљен у време продора Куманске војске да би га обновио и осликао краљ Стефан Дечански. У каснијем периоду, манастир је неколико пута паљен и обнављан. Последњи пут је уништен након устанка 1875. године, а обнова је завршена 1905. године. 1974. године, у њему је откривена једна од најкомплетнијих и најочуванијих ризница средњег века на Балкану. На јужној страни је капела Успења Богородице. Старе фреске су рађене 1229. године. Преко њих су насликане друге око 1570. године. На западном зиду су фигуре ктитора Стефана Дечанског, његовог сина Душана и дабарског епископа Николе (Милеуснић, 2002). На Илиндан сваке године овде се одржава народни сабор, па је тада манастир најпосећенији. Значају овог манастира доприноси и постојање три цркве, Светог Николе, Светог Илије и Успења пресвете Богородице, што се среће само још у Пећкој патријаршији. Свети Никола је маузолеј великашке породице Војиновића чији се двори налазе недалеко од Прибојске бање.

Манастир у Мажућима је познат под називом Свети Ђорђе или манастир Ораховица. Саграђен је у 12. веку на простору које је почетком бронзаног доба (1900. г.п.н.е) служило за сахрањивање. Истој намени овај простор је служио у римско доба и у раном средњем веку. Први пут је порушен у време продора куманске војске, а обновио га је краљ Милутин. Последње рушење је доживео 1743. године након чега више није обнављан све до почетка археолошких истраживања и реконструкције 1999. године (Дуран и др., 2007).

Манастир Милешева код Пријеполја је, 1219. године, подигао принц Владислав, други син Стевана Првовенчаног. Црква је посвећена Вазнесењу Христовом. Живописана је у трећој деценији 13. века, пре него што је ктитор стекао краљевску круну (1234). Милешева је, после Студенице, по значају други манастир у Србији. У њему је 1377. године крунисан краљ Босне и Србије, Стефан Тврдо Котроманић, а 1466. године, Стефан Вукчић Косача је узео титулу „херцега Светог Саве“. Велику популарност, манастир је стекао 1236. године, када су у њега пренете мошти Светог Саве из Трнова. У 15. веку, Милешева је била седиште добробосанских епископа. Турци су више пута пљачкали и спаљивали Милешеву, али се врло брзо обнављала захваљујући народу, румунским, влашким и молдавским кнежевима, руским царевима и великодостојницима (www.manastirmileseva.com).

У 16. веку у манастиру ради штампарија, набављена из Венеције, непун век након Гутенбергове. У великом пожару 1782. године, изгореле су манастирске ћелије и све

иконе чуване у манастиру. Након тога, манастир је имао две велике обнове: прву за време патријарха Макарија Соколовича и другу 1863. године, када је добио данашњи изглед.

Милешева је маузолеј Светог Саве, галерија српског средњовековног сликарства и колевка штампарства. Фреске у овом манастиру спадају у највећа достигнућа рашке школе и европске уметности тога доба. Издваја се фреска Бели анђео на гробу Христовом на јужном зиду. Као туристички плакат је обишла многе земље. Очуване су фигуре Светог Саве, Стефана Првовенчаног, краљева Радислава и Владислава. Северно од цркве Светог Ваведења је конак грађен средином 19. века, са дрвеном галеријом на спрату. Туристичкој вредности Милешеве доприноси амбијент: река Милешева и мост на њој, двориште са клупама и цвећем, средњовековни град Милешевац на узвишењу узводније од манастира.

Црква *манастира Давидовица* код Бродарева је посвећена Богојављењу и подигнута је 1281. године. Задужбина је монаха Давида, Вукановог сина. О изградњи цркве сведочи Уговор који се чува у Дубровачком архиву. Градитељ цркве је био Десин са Риса са сином Влахом. Унутрашњост цркве је била осликана фрескама крајем 13. века. По легенди, у Давидовици су сахрањени Југовићи. У току ископавања, у цркви су пронађене три надгробне плоче: прва над гробом Вратка, друга на гробу непознатог сина великог жупана Вратислава, а на трећој је исликан грб Вуканове породице (празан штит у медаљону). Испред цркве се налазе остаци темеља римске базилике из 6. века. Након рушења манастира у 15. веку, није обнављан све до 1996. године, када је Музеј у Пријеполу покренуо пројекат обнове и реконструкције, који је 1998. године у целисти завршен и манастиру враћен првобитни изглед (Дуран и др., 2007).

Слике 147., 148., 149. и 150. Манастири Милешева, Давидовица, Дубница и Куманица
Фото: М. Ивановић

Црква Богородичиног успења у Сељанима је позната у народу као **Бабински манастир**. Подигнута је 1847. године, на темељима манастира који је срушен након Косовске битке. Поред цркве је и конак, подигнут исте године, у стилу балканско-

источњачке архитектуре. На спратовима, целом дужином су дрвени тремови - камерије (Дуран и др., 2007).

Црква **манастира Куманица** на путу Пријепоље - Бијело Поље, 13 km од Бродарева (у међуграничном простору), је посвећена Светом Арханђелу Михаилу. Највероватније је настала у 14. веку, а у списима се помиње у 15, 16. и 17. веку када је била један од култних и духовних центара у Средњем Полимљу. Запустео је у 18. веку, када су из њега изнете мошти Светог Харалампја и епископа Григорија. У науци је познат по Куманичком јеванђељу које је 1604. године приложио јеромонах Захарије. Рукопис потиче из 16. века. Илустрације четворојеванђела потичу из 14. и 15. века.

Археолошки налази указују да црква није спаљивана и да се из непознатог разлога урушила. У таквом стању је била до 2000. године, када је Музеј у Пријепољу покренуо њену реконструкцију која је завршена 2001. године. До манастира се долази магистралним путем Пријепоље - Бијело поље, на улазу у лимски кањон, који повезује мост од кога се на удаљености од 300 m налази манастир.

ЗНАМЕНИТА МЕСТА И СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈА

Знаменита места и спомен обележја обухватају просторе и објекте који имају посебан значај за историју народа овог краја и представљају типичне споменике, који појединачно или у облику споменичких комплекса, указују на значајне догађаје, личности и места. То су пре свега појединачни споменици, спомен куће и меморијални комплекси.

Знаменито место је простор везан за догађај од посебног значаја за историју, подручје с израженим елементима природних и радом створених вредности као јединствене целине, као и спомен гробови или гробља и друга спомен обележја која су подигнута ради трајног очувања успомене на значајне догађаје, личности и места из националне историје (меморијали), од посебног културног и историјског значаја (Сл. Гласник РС, број 71/94).

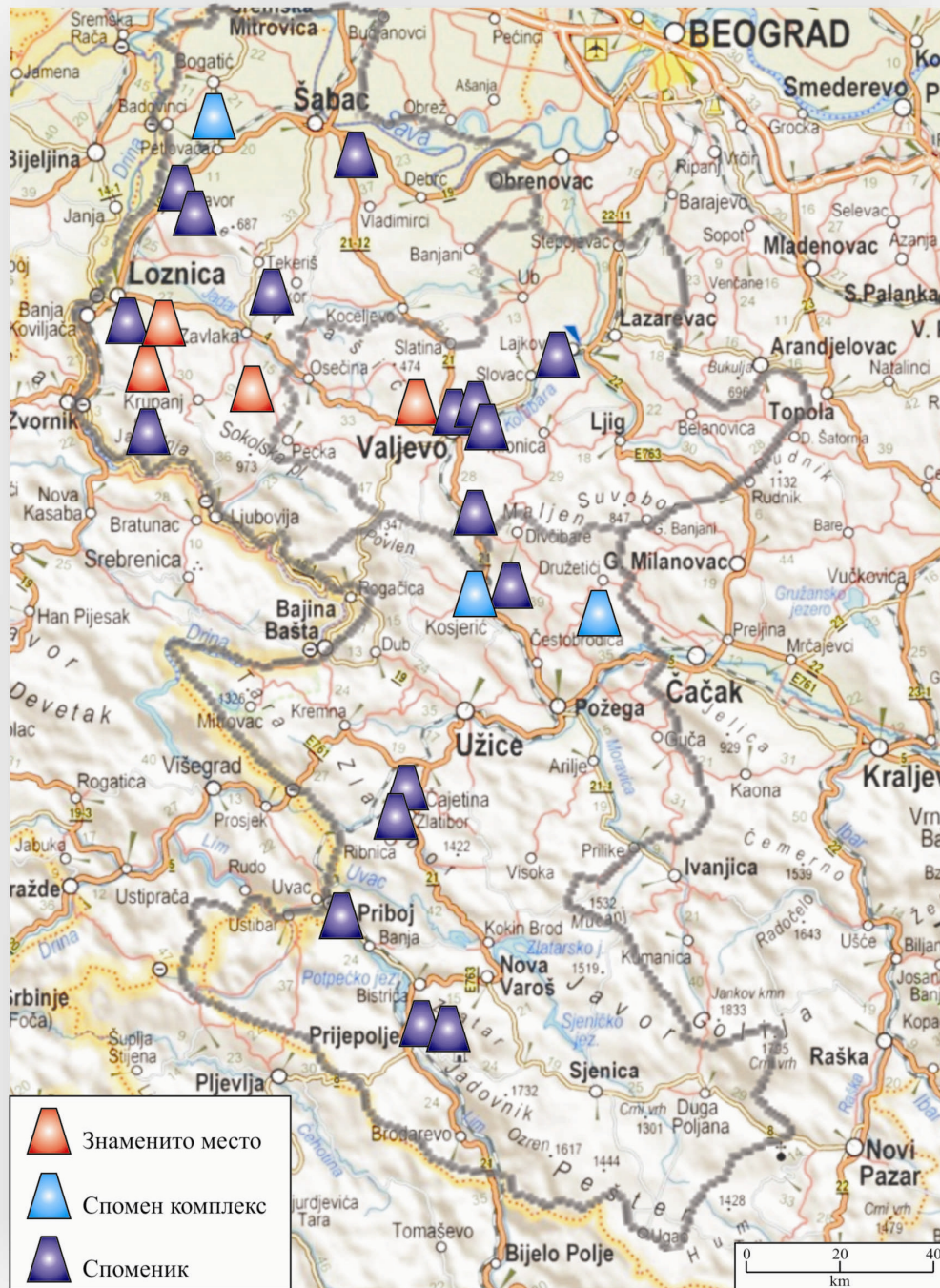
У **Тршићу** се родио и детињство провео отац српске књижевности и културе, Вук Стефановић Караџић. Тршић се налази у југозападном делу Јадра. Југоисточно од Лознице, на трећем километру пута према Ваљеву, скреће се десно у село Тршић, па се долином речице Жеравије, асфалтним путем у дужини 4 km може доћи до Вукове спомен школе, и даље, пешачком стазом поред великог саборишта, до Вукове спомен куће.

*Слике 151. и 152. Вукова кућа у Тршићу и Вукова спомен школа
Фото: М. Ивановић*

Караџићи су се доселили из старе Херцеговине, односно из данашње Црне Горе 1839. године. На месту где се данас налази Вукова спомен кућа, закућио је ново домаћинство Јоксим Бандула Караџић.

Карта 12. Распоред знаменитих места и спомен обележја у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Тршић је, као и сва села близу Дрине надомак Босне, много страдао за време Првог српског устанка и на почетку Првог светског рата. Вукову кућу су Турци палили десет пута, а последњи пут када је кућа горела, Вук је већ био у Бечу. Дуго је времена Вуково огњиште, после његове смрти, било препуштено немару.

Вукова кућа у Тршићу представља тип старе куће у Јадру и састоји се из два одељења. У њој се налази огњиште са стварима и покућством из оног времена и собе са Вуковим предметима, сликама, гусле и витрина са стварима нађеним на огњишту. Споља је од брвна и ћерпича, са каменим темељем и белом фасадом покривена шиндром. Обележавањем стогодишњице победе Вукове реформе 1947. године у Тршићу је проширен простор Вукове окућнице на коме су подигнути вајат, качара и чардак (www.took.org.rs).

Поред Вукове куће, вредни су и други објекти народног градитељства који су у простору од 5 ha распоређени у три целине. Има их укупно 28. Представљају најлепше примере народне архитектуре са ових простора у којима можемо сазнати о култури народног живљења у давној прошлости, највише о култури становања и култури рада. То су старе куће у којима се становало, затим вајати, магазе, качаре, амбари, воденице, млекари...

У првој групи, осим Вукове куће, у простору окућнице постављени су: два вајата, качара, млекар, амбар и кош за кукуруз, а у непосредној близини окућнице на речици Жеравији обновљена је воденица.

Друга група објеката народног градитељства је на саборишту, окупљена око велике позорнице. То су Музеј Вукових сабора, Галерија, звоник, стари занати, смештени у вајатима (грнчар, абација и опанчар), воденица у којој се меље пројино брашно.

У трећој групи, која се налази на излазу из споменичког простора, постављене су: кућа у којој је стална поставка посвећена животу и делу Доситеја Обрадовића, Гостинска кућа, кућа за смештај, затим биљна апотека, продавница и кафана.

Уз споменички простор налази се Вукова спомен школа која пред добро опремљеног учioniчког простора, има богату библиотеку и галерију где се често одржавају ликовне и књижевне приредбе. Живот и рад знаменитог места у Тршићу организован је у саставу Центра за културу Вук Карацић чије је седиште у Лозници (Чулић, 2000).

Године 1964. обележавањем стогодишњице Вукове смрти, око 650 студената Београдског универзитета, заједно са студентима других филолошких факултета у земљи, 25 страних студената славистике, као и средњошколске бригаде из Лознице и Ваљева, изградили су 4 km трасе модерног пута кроз Тршић и пешачку стазу „Вуков пут науке“. Дуж ове стазе поставили су 32 обелиска и на њима исписали Вуков животопис. Исте године између реке Жеравије и узвишења Мала Бобија, делимично је урађена позорница са гледалиштем под отвореним небом за извођење програма Вукових Сабора, који су се до тада одржавали у дворишту Вукове куће. Касније је сценски простор проширен и постављени су објекти који за време програма користе извођачи.

Вукова спомен школа је такође подигнута 1964. године. Стара основна школа „Вук Карацић“ била је нешто даље, на једној заравни усред села. Становници некадашње тршићко-зајачке општине су 1892. године упутили молбу министру просвете и црквених послова за подизање народне школе у месту рођења Вука Карацића. Овај апел Тршићана не наиђе на позитиван одговор министра просвете. Нова иницијатива је потекла 1897. године када су пренете Вукове кости из Беча у Београд. На стогодишњицу Вукове смрти, 1964. године, подигнута је нова, савремено уређена и опремљена Вукова спомен школа. Ово издање је дело архитекте професора Мате Бајлона. Међутим, изграђена школа није прилагођена традицији градитељства овог краја.

У просторијама школе смештена је Вукова спомен библиотека. Иницијативом професора и студената Филолошког факултета у Београду, ова библиотека је основана са циљем да се њене витрине, сваке године пуне новим делима књижевника и научника с поветом писца - аутора, преводилаца и приређивача. Своје књиге први су послали Вељко Петровић, Стеван Раичковић, Антоније Исаковић и др.

Године 1977. настављено је уређење Вукове куће, вајата и других објеката, према пројекту Етнографског музеја у Београду. Измењена је изложбена поставка собе у Вуковој кући. Опремљен је и вајат предметима као што су лежај са губерром, разбој, сандук са рубљем и сл. Генерална конференција UNESCO је, на своме састанку у Софији у Бугарској 1985. године, уврстила у свој календар великих година и дан рођења Вука Караџића и усвојила Резолуцију о проглашењу Вукове годишњице као значајне годишњице у свету.

Поводом 200 година од рођења Вука Караџића 1987. године у Тршићу је урађено етно село. Послови избора, преношења и постављања ових објеката поверени су групи стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе Србије из Београда и Завода за заштиту споменика културе из Крагујевца. Један део етно села налази се преко Вукановачког потока уз стазу која води ка Саборишту. Ту је музеј посвећен животу и делу Доситеја Обрадовића, продавница, бифе, гостинска кућа, дом књиге и мали ресторан. Други део етно села налази се крај позорнице у Саборишту. Ту се у кућама урађеним у стилу 19. века налази галерија, Музеј Вукових сабора са експонатима који прате историју Сабора од 1933. до 1987. године, продавница домаће радиности и ресторани.

Поводом 250 година од рођења Доситеја Обрадовића отворена је кућа посвећена овом великом Вуковом предходнику и савременику. У просторијама куће постављена је изложба „Доситеј у свом и нашем времену“. Вукова спомен кућа је увек отворена за посетиоце. Тршић свакодневно посећују и бројни излетници (www.took.org.rs).

Бранковина, 12 km од Ваљева, родно место Ненадовића, спада у малобројна сеоска насеља која су још током 18. века била значајна упоришта ослободилачког покрета у поробљеној Србији. У разним временским раздобљима ова средина је дала истакнуте народне вође и културно-просветне посланике попут значајних личности из породице Ненадовић: кнезова, војвода, дипломата и писаца. Бранковина је позната и као „мајчевина“ српске и југословенске краљевске династије Карађорђевић, будући да је књегиња Персида, мајка краља Петра I Ослободиоца била ћерка војводе Јеврема Ненадовића. Поред Ненадовића, славу Бранковине је широм света пронела и чувена поетеса Десанка Максимовић, која је у овом селу одрасла, да би се и касније у њега врло често и радо враћала.

На једном малом простору временом је уобличена ретка споменичка, културно-историјска целина, коју чине остаци старог гробља и цркве из 18. века, црква Светог Архангела, задужбина Проте Матеје из 1829/30. године. Поред цркве су гробови и надгробни споменици истакнутих личности из породице Ненадовић и Петровић. На истом простору налазе се ретки примери народног неимарства, парохиска кућа, неколико собраница, затим чесма Ненадовића, а нешто даље две школске зграде, једна из 1836. коју је подигао прота Матеја, и друга из 1895. године (Вујовић, 1983).

Најстарији помен Бранковине под садашњим именом налази се у историјским изворима из 16. века, односно у турском тефтеру из 1528/29. године, где је као 111. село у Ваљевској нахији убележено ово село (Лома, 1992).

На северној страни Шабатовца, који се спушта према црквеној порти, налазе се остаци најстаријег гробља. Приликом изградње нове цркве многи масивни камени споменици били су извађени и уграђени у темеље, зидове и кружно степениште цркве. Неколико таквих споменика који су одолели времену још увек се могу видети на првобитном гробљу на Шабатовцу (Вујовић, 1983).

Поред успомена на великане који су од свог народа награђени највећим одликовањем које постоји – незаборавом, посетилац овог знаменитог места на сваком кораку среће споменике културе који на речит начин испредају приче о нашој прошлости, али и о примерима неговања традиције. У историјском спомен комплексу централно место припада цркви Светих Архангела, задужбини Проте Матеје, из 1830. године, подигнутој на месту цркве брвнаре крај које је био сахрањен Алекса Ненадовић. Крај њених зидова се налазе и други гробови Ненадовића. Ту леже и Јаков, Прота, Сима, Јеврем, Чика Љуба... док нешто даље, на узвишеном платоу уз ивицу шуме вечно почива Десанка Максимовић.

Релативно бројну и драгоцену црквену ризницу, која се као својеврсна завичајна музејска збирка данас чува у цркви у највећем броју чине културно историјски документи, црквени предмети, предмети занатско-уметничке израде и богослужбене књиге. Њих су у различитим историјском периодима цркви приложили њени парохијани, нарочито највиђенији људи овог краја.

Пространа црквена порта са столетним дрвећем има многе историјске и етнолошке знаменитости. Међу овим последњим истичу се примери народног неимарства из 19. века, тзв. собрашице. То су полуотворене или сасвим отворене кућице, налик на настрешницу или чардак са тремом, које су служили за окупљање околног народа и смештај оних који су долазили цркви у разним приликама.

Некада су постојале посебне собрашице Ненадовића, Лазаревића, Петровића и других виђенијих породица, да би их данас у порти цркве остале само четири, јер су временом изгубиле доста од своје првобитне намене и значаја.

У школском дворишту налазе се још два споменика народног неимарства: Вајат Ненадовића у коме је 1826. године рођен књижевник Љуба Ненадовић, и једна мала зграда која је стотинак година служила као школска писарница.

Поред ових знаменитих објеката у самој Бранковни постоји низ сеоских кућа из 19. века, које на жалост, нису довољно заштићене од пропадања. Стање највеће куће Ненадовића је сада у много горем стању него раније. Многи делови куће више не постоје, а после земљотреса 1998. године прети опасност од рушења. Због тога је 2004. године направљена реплика куће Ненадовића којој још увек није нађена намена.

*Слике 153. и 154. Црква у Бранковини и Протина школа
Фото: М. Ивановић*

У Бранковини данас постоје три школске зграде из три епохе. Стара школа је, према мишљењу стручњака, једна од најзначајнијих зграда те врсте из прве половине 19. века у Србији. Саградио ју је Прота 1836. године. Приликом њене стогодишњице обновљена је, а 1982. године стручно изведени радови вратили су јој њен првобитан изглед. Данас је у Протиној школи смештена музејска поставка која посетиоцима

приказује школство и просвету у Првом српском устанку, где се налази једна оригинално опремљена учионица из 19. века са „магарећом клупом“, таблицама, рачунаљкама и осталим тадашњим училима.

У близини Протине школе налази се и школска зграда, која је подигнута 1895. године. У њој је позната песникиња Десанка Максимовић завршила прве разреде основне школе, па се она назива и Десанкина школа. Како је Десанка са родитељима становала у самој школи, урађене су и опремљене две просторије које дочаравају њен живот. Народни музеј је у сарадњи са самом песникињом прикупио обиман материјал који је изложен, тако да ова збирка нема типичан музеолошки карактер.

Нова трећа школска зграда саиздана је 1957. године, и у њој и данас уче деца Бранковине и околних села. Ова школа носи име Проте Матеје Ненадовић.

Вредност културно историјске целине је потврђена Одлуком Скупштине Србије: проглашена је Знаменитим местом од великог значаја за културу Србије. СО Ваљево је 1991. године Знаменито место Бранковину прогласило за Непокретно културно добро.

Манифестациони туризам је представљао један од првих корака промовисања овог културно историјског места. Тако је од 1962. године (последње недеље у јуну) почела да се организује привредно-културна манифестација „Дани малине“ са жељом да се промовишу културне, привредне и природне вредности овог краја. Данас је ова манифестација постала смотра највећег броја произвођача малине у општини Ваљево.

У октобру месецу од 1967. године за време одржавања Сајма књига у Београду организује се „Десанкин октобарски сусрет“. Том приликом велики број песника из земље и света посећује Бранковину и уз пригодан програм одаје почаст великој песникињи. Од смрти Десанке Максимовић (1993) сваког 16. маја на дан њеног рођења одржава се културна манифестација „Десанкини мајски разговори“, где се додељује песничко признање „Десанка Максимовић“ по одлуци еминентног жирија.

Бранковина је данас најпосећеније место у ваљевском крају, најчешће одредиште ђачких екскурзија, али и великог броја поштовалаца дела Десанке Максимовић и Ненадовића.

Знаменито место *Споменик на Мишару* је смештено на простору одвијања битке на Мишару, 6 km југоисточно од Шапца која се одиграла почетком августа 1806. године.

После вишевековног ропства под Турцима, букнуо је, 1804. године, Први српски устанак. Најинтензивније борбе вођене су у шабачком крају. Највећа и најзначајнија битка вођена је на Мишару, 1. тј. 13. августа 1806. године. Мишарска битка представљала је прву победу устаника у борби против Порте тј. централне турске власти. Српски устаници под вођством војда Карађорђа Петровића, до ногу су потукли турску војску, која је надирала из Босне под вођством Сулејман паше Скопљака. Храброшћу су се међу устаницима посебно истакли: поп Лука Лазаревић, Милош Стојановић Поцерац, Јаков Ненадовић, Стојан Чупић - Змај од Ноћаја, Цинцар Јанко...

Споменик је подигнут поводом стогодишњице битке, 1906. године и посвећен је најславнијој српској победи у Карађорђевоу устанку. Има облик стуба на чијем врху се налази двоглави орао раширених крила. Осамдесетих година 20. века направљена је и спомен поставка посвећена Боју на Мишару (Група аутора, 2006).

Споменик на Бранковинском вису је посвећен стопедесетогодишњици од почетка Карађорђевог устанка (1954). Он је пирамидалног облика, постављен на квадратном каменом постолу. При врху јужне стране постављен је грб Социјалистичке Републике Србије, а нешто ниже црна мермерна плоча са посветом: „Са овог места 28. фебруара 1804. године народ ваљевског краја предвођен Протом Матејом и Јаковом Ненадовићем пошао је у борбу против турских завојевача и угњетача српског народа. О прослави 150-годишњице Првог српског устанка захвално потомство подиже овај спомен свим палим борцима ваљевског краја за национално ослобођење нашег народа, а на чијим ће се

примерима херојства и љубави према слободи и отаџбини учити и васпитавати млађа поколења“ (Група аутора, 2006).

Испред Дома културе у Косјерићу постављен је **споменик Карађорђу Петровићу**, вођи Првог српског устанка. Урађен је у природној величини, од белог мермера. Дело је вајара Каравелића. Треба истаћи да је Косјерић један од првих градова у Србији који су подигли споменик Карађорђу.

Слике 155. и 156. Споменик на Мишару и споменик Карађорђу Петровићу у Косјерићу
Фото: М. Ивановић

Устанички шанац на Баурићу је неправилног ромбоидног облика. Његови опкопи широки су 13,5 m и дубоки 9 m. Поседује две капије, јужну и северну, и пет топовских платоа. Шанац је 1806. године подигао војвода Петар Николајевић Молер на изузетном стратешком месту, са кога је могао да контолише дринску долину између Љубовије и Сребренице.

У овом устаничком утврђењу било је седиште власти за Буковичку кнежину Соколске нахије све до пропасти Карађорђево Србије крајем 1813. године. У њему се у то доба налазио магистрат, пошта или мензулана, црква и основна школа. Шанац је кратко био коришћен и у кнез Милошевом устанку почетком јула 1815. године, као и током исељавања муслиманских сељака из буковичких села, 1834. године (Група аутора, 2006).

Спомен комплекс Милошу Обреновићу у селу Горња Добриња се налази у подножју планине Маљен на 20 km северно од Пожеге. Састоји се од цркве Светих Апостола Петра и Павла, чардака, звоника и споменика кнезу Милошу.

Цркву Светих Апостола Петра и Павла је 1822. године на месту старе цркве брвнаре подигао Милош Обреновић, у сећање на свога оца Теодора. Изграђена је од камена и цигле. На спољној фасади наглашена је припрата, наос и полукружна апсида са нижим кровом, на западном фасадном простору је портал. Иконостас је постављен 1883. године, претходно израђен у Бечу, и дар је краља Милана Обреновића. Главни сликар је био Ђорђе Крстић. Грађен је од дрвета димензија 6,45 m ширине и висине 4,5 m. Равне површине су сиво-плаве боје, а оквири икона и двери су украшени резбаријом и позлатом. Царске двери су рађене у стилу класицизма. Свако се крило завршава у виду лука и све двери су са позлатом. Најзначајније иконе су Богородица са Христом, Исус Христос, Свети цар Константин и Света царица Јелена, Свети Петар и Свети Павле, Свети Јован Крститељ и Свети Никола. Југозападно од порте издиже се звоник на три спрата са четвороугаоним кровом покривен шиндром (Игњић, 1993).

Чардак или кућа на ћелији је преко пута цркве. Подигао га је кнез Милош 1860. године. Једноделан је и састоји се од подрума озиданог сигом и каменом пешчарем, у који

је доведена вода са оближњег брда, која отиче преко две луле у камено корито. Горњи део представља ниша са кровом изграђеним од дрвета (Ујес, 1996).

Слике 157. и 158. Устанички шанац на Баурићу и Спомен комплекс Милошу Обреновићу у Горњој Добрињи
Извор: Матић, 2008. и Ивановић, 2008.

Источно од чардака је споменик кнезу Милошу Обреновићу. Направљен је 1990. године а дело је вајара Мире Протић. Недалеко од комплекса налази се пар значајних грађевина. Школа подигнута 1857. године и стамбена зграда свештеника, учитеља и краљевог посланика Милана Поповића изграђена 1890. године. На раскршћу главног пута за Пожегу, Милановац и сеоског пута за село Душковце, је стара механа направљена 1869. године (Ујес, 1996).

Црква спомен-костурница и комплекс споменика ранијих ратова у Дубљу је изграђена 1936. године, по узору на споменике моравске стилске групе. Изведена је у облику развијеног триконхоса са осмостраном куполом. Над припратом је звоник, а у крипти смештеној испод ње налазе се кости ратника изгинулих у Првом светском рату. Олтарска апсида и певнице су споља петостране а изнутра полукружне. Богато декорисане фасаде одражавају српско-византијски стил грађења. Два хоризонтална венца деле фасаде на три дела. Портали су на западној страни и на певницама. У лунети изнад западног портала је ниша са насликаном представом Христовог Вазнесења. Иконостасна преграда украшена дуборезом постављена је у време изградње. Иконе је сликао Стеван Чалић. Комплекс споменика посвећених ранијим ратовима, који се састоји од постамента на коме су смештени споменици учесницима ратова 1912/1918. и 1941/1945. године и спомен биста Војводе Милића Дринчића налазе се југоисточно од храма (Група аутора, 2006).

Знаменито место Гучево се налази 16 km од Лознице на планини Гучево а чине га споменик и костурница у којој су сахрањени посмртни остаци 3.200 српских и непријатељских ратника. Место обележава битку на Гучеву вођену у склопу велике битке на Дрини између аустроугарске и србијанске војске од 9. септембра до 6. новембра 1914. године. Овде су заједно сахрањени посмртни остаци обеју ратујућих страна, као и изгинули војници 53. Загребачке регименте који су пренети из Буковичке Бање (Група аутора, 2006).

Гучевска битка позната је као једна од првих рововских битака из Првог светског рата. Српски и аустроугарски ровови били су на веома малој удаљености, која је на појединим котима износила 5-7 m. Овако мала удаљеност између српских и аустроугарских ровова била је ради паралисања аустроугарске артиљерије, која је била далеко надмоћнија од српске. У борбама на Гучеву српске трупе су имале знатне губитке, али су паралисале аустроугарску војску на овом делу фронта скоро два месеца.

Споменик у облику пирамиде висине озидан је од блокова вештачког камена. Основа пирамиде је у облику квадрата, са испустима на све четири стране, тако да се образује крст у основи постамента. На њеном врху је двоглави орао раширених крила. Пројекат преправке пирамиде и изградње костурнице у њеном подножју урадио је архитекта Тодић 1927. године. Изградња споменика завршена је 1929. а освећење је било 1930. године. Иза споменика се налазе остаци ровова из Првог светског рата. Околина споменика је искрчена, уређен је видиковац са кога се пружа прелеп поглед на Подриње и Поцерину.

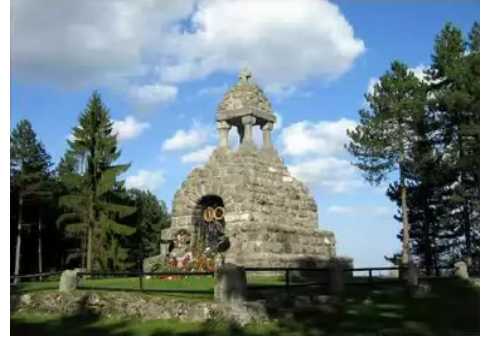
*Слике 159. и 160. Црква спомен-костурница у Дубљу и Знаменито место Гучево
Извор: www.vaza.co.rs*

Спомен-костурница на Церу се налази у селу Текериш, општина Лозница. Убрзо по избијању Првог светског рата српска Врховна команда распоредила је своје три армије према граничним рекама са Монархијом: Дрини, Сави и Дунаву, процењујући одакле ће уследити главни напад непријатеља. Чинило се да је то најмање могуће да се изведе са западне стране, из Босне. Командант аустроугарске Балканске војске, генерал Оскар Поћорек, сместио је свој штаб у Тузлу и одлучио да главнину напада усмери управо непроходнијим правцем, преко Дрине, како би изненадио Србе. Мањи део војске нападао је преко Саве и Дунава, из Срема и Баната (Група аутора, 2005).

После преласка Дрине код Самуроивћа аде и Аде Курјачице, ниже Лознице, 12. августа 1914. године, непријатељ је започео продор уз реку Јадар према Ваљеву, очекујући да ће се на положајима испред тог града одиграти одлучна битка са српском војском. Трећа српска армија, под командом генерала Павла Јуришића Штурма, брзо је, уз велике губитке, потиснута до средњег тока Јадра. Лозница је срушена до темеља. У јадарским и мачванским селима паљене су куће и убијано цивилно становништво. Пао је и Шабац, кога је бранила Прва армија под командом генерала Петра Бојовића. Тада је командант Друге армије, генерал Степа Степановић, из околине Аранђеловца извео чувени марш на Дрину, пресекао непријатељско наступање ка Ваљеву и пресудну битку наметнуо на планини Церу, близу Дрине, ноћу између 15. и 16. августа. Изненађени непријатељ је пружао одлучнији отпор само три-четири дана, а потом се, трпећи пораз, до 24. августа, потпуно повукао преко Дрине и Саве из Србије. Српска војска имала је мање губитке од аустроугарске војске. У Мачви, Јадру и Поцерини убијено је око 4 000 стараца, жена и деце (Група аутора, 2006).

Победа на Церу била је велики догађај не само за Србију већ и за Антанту, која до тада није имала успеха у рату. То је, у ствари, била прва савезничка победа у Првом светском рату. Четрнаест година касније сакупљене су кости наших ратника и остаци прашког пука и сахрањени у костурницу у селу Текеришу. Изнад ње је подигнут споменик пирамидалног облика димензија. На врху спомена исклесан је орао раширених крила који у кљуну носи лаворов венац. Са предње стране споменика налази се штит са

оцилима и крстом и краљевском круном изнад, а поред њега уписан датум 18. август 1914. године Испод грба уклесана је посвета: „Ваша дела су бесмртна“. На постаменту споменика налази се пет спомен-плоча са посветама. Средња је посвећена откривању 1928, а остале војводама Радомиру Путнику и Степи Степановићу, 28. прашком пуку и нашим ратницима.

*Слике 161. и 162. Спомен-костурница на Церу и Спомен костурница Мачков камен
Фото: М. Ивановић*

Спомен костурница Мачков камен се налази на планини Јагодњи, 35 km од Лознице. После првог великог судара с непријатељем српска војска се није зауставила, већ је преко Саве продрла у Срем. У исто време црногорске јединице су продрле уз леву обалу Дрине, кроз Босну и избиле у близини Сарајева, на Пале, оладавши Јахорином и Романијом. Кад је аустроугарска војска почетком септембра 1914. године започела нову, још снажнију офанзиву, и српска и црногорска војска морале су да се повуку на своје граничне линије. Генерал Поћорек је опет одучио да главнину напада усмери преко Дрине, али сада мало узводније, још непроходнијим правцем, преко ваљевских планина. Прелаз је наредио 8. септембра, на неколико места, код Бање Ковиљаче, Зворника и Љубовије. Кренуо је са својим веома увежбаним брдским јединицама и брдском артиљеријом, које је желео да супротстави знатно споријој српској артиљерији, вученој углавном воловским запрегама. Од половине септембра на планинским врховима Гучева, Борање, Јагодње и Соколских планина, где су се успеле аустроугарске трупе, развила се вишенедељна крвава битка, позната у историји као Дринска битка. Противници су се врло брзо укопали у тесном додиру, често на одстојању мањем од стотинак метара. Започели су рововску борбу, која је трајала све до средине новембра. Највећи судари били су на Мачковом камену (једном од врхова Јагодње) и Црном врху (на Гучеву). Положаји су прелазили из руке у руку, а борба се водила прса у прса. Тек у подневним часовима 22. септембра непријатељ је овладао платоом Мачковог камена. Људски губитци били су велики на обе стране. Ипак, нападач није имао снаге да продре до Ваљева, па је тај део фронта привремено стабилизван (Група аутора, 2006).

У борбама вођеним на планини Јагодњи између 14. и 22. септембра 1914. између српске прве и Аустроугарске шесте армије забележени су страховити губици на обе ратујуће стране. На најузвишенијем делу Мачковог камена, између 1924. и 1936. године подигнута је спомен-костурница у коју су сахрањени земни остаци пострадалих ратника на Мачковом камену, Липничкој глави и Кошутјој стопи.

Костурница је саграђена од полуобрађених блокова камена дацита, у облику капеле са звоником који се завршава каменим крстом. Капела се затвара металним вратима. На њеном источном зиду са унутрашње стране насликана је Богородица са Христом у наручју, коју је фреско-техником осликао сликар Живорад Настасијевић.

Споменик је рађен по нацрту и под надзором Министарства грађевина Краљевине Југославије, а радове је извео архитекта Момир Коруновић (Група аутора, 2006).

Спомен-капела са костурницом у Прњавору је смештена у црквеној порти, а посвећена палим ратницима и жртвама окупатора у балканским и Првом светском рату. Ову, малу по величини, али по архитектонским вредностима изванредно вредну грађевину, пројектовао је 1922. године Милан Минић, један од највећих српских архитеката прве половине 20. века. У костурници испред капеле, сахрањено је 387. посмртних остатака страдалих грађана варошице и околине, које је аустроугарска војска стрелаала 1914. године. Унутрашњост капеле је осликана са зидним сликама Шпире Боцарића са мотивима стрељања, мучења, убијања и спаљивања сељака (Група аутора, 2006).

Знаменито место **Спомен гробље из Првог светског рата у Ваљево** чине Спомен гробље из Првог светског рата и споменик страдалим јунацима. Гробље се простире на око 70 а, а на њему је у појединачним хумкама сахрањено 429 ратника. Поред њих постоји још шест масовних гробница, где је сахрањено око 3.000 војника. На крају прилазне стазе, између два светска рата, подигнут је споменик палим ратницима 1914-1918. године, који је у облику бетонског крста постављеног на пирамидално постоље. На западној страни пирамидалног постоља причвршћена је спомен плоча са посветом: „За част, славу и величину своје отаџбине погинулим и умрлим јунацима у рату 1914-1918. године. Захвална отаџбина.“

*Слике 163., 164. и 165. Спомен капела у Прњавору, Спомен гробље у Ваљеву и Спомен костурница Ћелије
Извор: Матић, 2008.*

На ваљевском Новом гробљу основано је војничко гробље у доба велике епидемије пегавог тифуса, која је крајем 1914. захватила скоро целу Србију. Жариште болести било је у Ваљево, које је жестоко страдало (Група аутора, 2006).

Спомен костурница Ћелије (општина Лајковац) - Трећи снажан налет аустроугарске војске на дринском фронту уследио је 6. новембра, убитачном артиљеријском ватром и одлучним притиском из сектора Љубовије. Жесток напад почео је и са положаја у Мачви. Снага нападача била је импресивна: две армије и 137 артиљеријских батерија, укупне снаге 233.000 бораца. Српска војска била је потпуно исцрпљена. Оскудевала је у храни, ратном материјалу и у топовској муницији. Притисак нападача био је неиздржив, па је Врховна команда одлучила да све три армије повуче на нове положаје, одмори трупе и попуни проређене дивизије. Непријатељ је заузео Шабац, Лозницу, Крупањ, Ваљево, Лајковац, Обреновац, Лазаревац, Косјерић. Београд је остао без одбране и царска краљевска војска је у њему 3. децембра одржала тријумфалну параду.

Три српске армије утврдиле су се на десној обали Колубаре, па се Поћорек, који се пребацио из Тузле у Бању Ковиљачу, двоумио шта да уради. Кратак предах довео је

противофанзиве српских армија и тешког пораза нападача. Стратег српске противофанзиве и потпуног преокрета на ратишту био је нови командант Прве армије, генерал Живојин Мишић. Она је почела 3. децембра, а завршила се већ 15. децембра протеривањем аустроугарске војске из Србије и ослобађањем Београда. Бежећи преко Дрине и Саве, нападач је оставио велики број мртвих, рањених и заробљених, као и огромне количине ратног материјала. Ужичка војска стигла је на Дрину већ 10. децембра када су ослобођени Рогатица, Вишеград и Бајина Башта. Губитци нападача и бранилаца били су огромни. Србија је била очишћена од непријатеља, али је претрпела губитке од којих се није никада опоравила (Група аутора, 2005).

Спомен црква Светог Ђорђа налази се на око 3 km југоисточно од Лајковца у селу Телије, на око 500 m од Врачег брда, на надморској висини од 139 m. Црква је саграђена 1923/24. године као костурница за око 7.000 палих српских и аустроугарских бораца. Подигнута је на остацима старијег храма. У криптама испред западног улаза и у наосу цркве похрањене су кости бораца изгинулих током Колубарске битке, док је један део пренет у Лазаревачку костурницу.

Током 14. или почетком 15. века на овом месту подигнут је мањи манастирски комплекс састављен од једнобродне цркве и неколико зграда. Комплекс је подигао властелин који је након смрти и сахрањен у манастирској цркви, његов гроб је девастиран током градње костурнице. Нешто касније, вероватно крајем 15. века у наосу је сахрањен још један старији мушкарац, чији је гроб био намерно сакривен испод пода цркве. Црква је једнобродна грађевина. Апсида је полукружног облика. Унутрашњост је подељена са два пара јаких пиластра на три травеја. Средњовековна црква је била израђена од притесаног кречњачког камена и квадратних тесаника сиге који су зидани у релативно правилним редовима. У унутрашњости су сачуване мање зоне живописа. На околном простору налазе се остаци манастирског комплекса који су само делимично испитани.

Спомен плоче изгинулим ратницима за слободу и уједињење од 1912-1918. године, налазе се у црквама у Љубишу и Кривој реци. У чајетинском парку постављене су четири спомен бисте првобораца: Добрила Петровића, Рађена Симовића, Миливоја Јечменице и Александра Јовановића Отрова. Спомен чесме се налазе на Оку (подигнута ратницима од 1912-1918. године, из села Семегњева, Бранежаца и Шљивовице) и Поповој Води (подигнута ратницима погинулим од 1912-1918. године, из села Дријетња, Љубања, Качера, Мачката и Криве Реке).

Споменик ослободиоцима 1912. године се налази у Вакуфу, на Малом тргу, у близини Сахат куле у Пријепољу. Посвећен је ослободиоцима српске војске у Балканским ратовима који су 1912. године овај град ослободили петовековног ропства под Турцима (Дуран и др., 2007).

Споменик палим и умрлим јунацима у ратовима 1912-1918. године се налази на тргу испред зграде Општине Пријепоље. Извајао га је од Брачког мермера, чувени хрватски вајар Иван Рендић. Представља значајно уметничко вајарско дело које је изградњом околних објеката изгубио централну позицију у главној градској улици (Дуран и др., 2007).

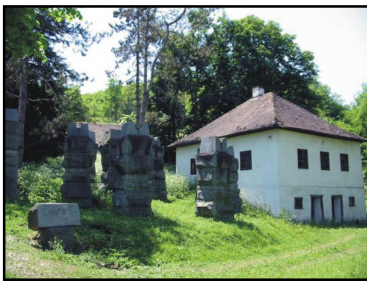
Поред наведених објеката који су заштићени као споменици културе, на територији Западне Србије постоји велики број споменика који су подигнути у славу бораца из НОР-а. На територији Западне Србије се налази значајан број ових објеката из периода Ужичке републике, неки нису заштићени као споменици културе, али имају споменичка својства.

Знаменито место Бела Црква састоји се од зграда бивше кафане, општине, школе и Цркве. Налази се у центру насеља Бела Црква, општина Крупањ. Од њих се вредношћу истиче стара школа, подигнута током друге половине 19. века. У њој је у Великом светском рату била смештена војна болница. Црква је подигнута такође пред

крај 19 столећа, а у њеној порти налази се гроб и споменик Дарка Рибникара, једног од оснивача НИП Политика, погинулог 1914. године (Група аутора, 2006).

Посебну вредност овом комплексу даје импресивно стабло крупнолисне липе. У овом комплексу, недалеко од липе, познати комуниста Живорад Јовановић звани Шпанац 7. јула 1941. године је позвао народ на устанак против окупатора. Двојица жандарма који су се ту задесили покушали су да га омету у томе, на шта је он одговорио револверским хицима, од којих је један од њих остао на месту мртав. Датум овог атентата послератна комунистичка историографија узима као почетак устанка против окупатора у Србији.

Знаменито место Столице (село Бриштица, општина Крупањ) се састоји од једне приземне подужне зграде која је некада припадала оближњем руднику Зајача. Како стоји на спомен плочи: „26 септембра 1941. године у овој кући под руководством Друга Тита одржано је Војно саветовање Врховног штаба НОПОЈ са представницима главних штабова већих војних јединица на коме су донете историјске одлуке о даљем развоју оружаног устанка народа Југославије против фашистичких окупатора.“ Тада је формиран Врховни штаб партизанских снага, који је после тога прешао у ослобођено Ужице, а Врховна команда ЈВУО (Југословенске војске у отаџбини), односно четничких одреда остала је на Равној гори. Источно од зграде налази се спомен биста посвећена партизанским куририма (Група аутора, 2006).

Слике 166., 167. и 168. Знаменито место Бела Црква, Знаменито место Столице и Спомен костурница у Драгинцу
Извор: Матић, 2008.

Спомен костурница и места стрељања у Драгинцу код Лознице чини гробница и ваљкасти обелиск подигнут поред костурнице. На костурници је постављена спомен плоча са посветом. На местима стрељања урађено је пет хумки са спомен плочама на којима су уписани пригодни патриотски стихови. Немачка војска је 14. октобра 1941. године наступајући ка Лозници код Гајића стене испред Драгинца наишла на заседу коју су им поставили партизани. Током вишечасовне борбе Немци су претрпели извесне губитке и били приморани на повлачење. Немци су упали у Драгинац и околину сабравши 2.950 цивила, које су према закону сто за једног погинулог, а педесет за рањеног војника, стрељали на варошком гробљу и у варошком реону. Године 1961. пострадали су ексхумирани и сахрањени у заједничку гробницу недалеко од места погибије, на ушћу потока Трнавица у Јадар. Затим су им подигнути споменици (Група аутора, 2006).

Споменик борцима револуције у Ваљевоу је у облику људске фигуре у раскораку, раширених и изнад главе подигнутих руку и представља народног хероја Стевана Филиповића, који је обешен у Ваљевоу у јесен 1941. године. Кип је урађен од легуре алуминијума и постављен на правоугаоном мермерном постолу. Споменик је висок 16 метара и постављен је на средишњем делу платоа који доминира над градом и околином. Спомен је дело загребачког вајара Војина Бакића. Простор око споменика поплочан је плочама камена пешчара, а шира околина је парковски решена. Недалеко од споменика

постављена је бела мермерна спомен плоча са посветом: „Партизанима, комунистима, свима који падоше у борби против фашистичких поробљивача и издајника народа 1941-1945. Да Југославијом корачају само слободни да настане нови свет. Они се јунаштвом и социјалистичким идеалима усправише у векове“ (Група аутора, 2006).

У средишњем делу *Спомен гробља на Крушику* налази се обележје са буктињом и вечним пламеном. Буктиња је од метала, а простор око ње озидан је тесанцима камена пешчара у облику троугла. У једном углу је исписано: „Овај вечни пламен упалио је Јосип Броз Тито 18. маја 1967. године“. Дуж стаза на травњаку постављено је 67 спомен плоча од пешчара на којима је уписан текст обојен црно са именима стрељаних бораца. Све плоче имају у левом горњем углу уклесану петокраку звезду са српом и чекићем. Са све три приступне стране постављени су споменици грађени од камена и бетона. Имају уграђене беле мермерне спомен плоче са посветом: „На овом месту су 27. 11. 1941. године, немачки окупатори заједно са издајничким четничким бандама стрељали 121 партизана“ (Група аутора, 2006).

Слике 169, 170. и 171. Споменик борцима револуције у Ваљевоу, Спомен гробље на Крушику и Спомен обелиск стрељаним рањеницима на Палисаду
Фото: М. Ивановић

Спомен костурница се налази у новом делу Прибоја и ту су положене кости 124 борца из Прибоја и околине, погинулух у Другом светском рату (Дуран и др., 2007).

На Шуматном брду (Краљеве Воде), налази се *Спомен обелиск стрељаним рањеницима на Палисаду*, децембра 1941. године, а посвећен је и народном хероју Саву Јовановићу Сирогојну и првоборцу Александру Јовановићу Отрову. На споменику су утиснути стихови Васка Попе: „Не дам ово сунца у очима, не дам ово хлеба на длану!“, а подигнут је на иницијативу председника СФРЈ, Јосипа Броза. На Палисаду се налазе још два спомен обележја посвећена победи златиборских партизана над Бугарима, 24-26. августа 1944. године.

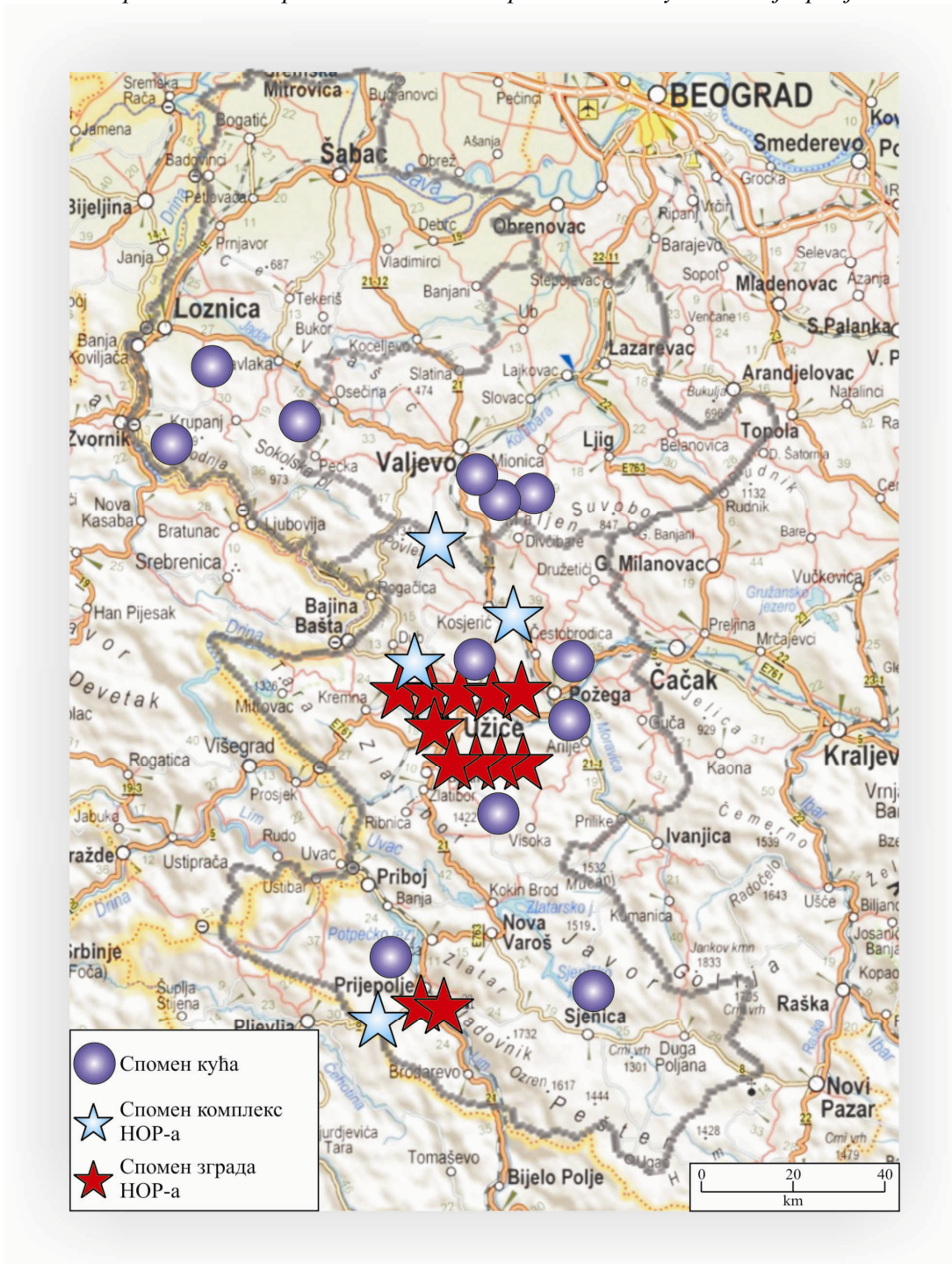
У част и славу ратницима и цивилним жртвама из Првог и Другог светског рата подигнут је *Спомен-парк у Косјерићу*. На Ивановића брду подигнут је споменик на месту где је 1941. године формирана Прва црногорска партизанска чета са борцима овог краја.

Посебан значај има *Споменик стрељаним родољубима у рату на планини Букови* (20 km од Косјерића према Ваљевоу). Овде је 28. јула 1941. године стрељано 81 лице, које су Немци покупили по кућама и њивама да би извршили одмазду за њиховог убијеног војника. Ово је једно од првих масовних стрељања на Балкану које су Немци извршили. Споменик на месту злочина је недавно реконструисан и данас представља место где се на дан извршења овог вандалског чина окупља родбина, омладина и грађани Косјерића и околине. На подручју општине Косјерић има чак 72 спомен обележја из рата и револуције (www.kosjeric.rs).

СПОМЕН ЗГРАДЕ ИЗ ПЕРИОДА НОР-а

Постоји више зграда у којима је у време Ужичке републике радило војно и политичко руководство, а данас су то објекти под заштитом или са споменичким својствима.

Карта 13. Распоред споменика из периода НОР-а у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Народна банка Краљевине Југославије је започела изградњу две спратне зграде и три подземне галерије у Ужицу намењене за рад целокупног апарата централе банке у случају рата. По пројекту, лева зграда је била намењена за банку, десна за станове службеника и другог особља банке, а подземне галерије за радионице и магацине емисионе функције банке. Градња је почела 2. новембра 1938. године, а обустављена је, услед почетка рата, 8. априла 1941. године (Вујовић, 1984).

У време слободне територије Ужичке републике, октобра и новембра 1941. године, у изграђеној згради банке боравило је највише политичко и војно руководство устанка на челу са Јосипом Брозом, односно, чланови ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ, који су из Ужица, у наведеном периоду, руководили устанком у целој земљи. Подземне галерије су грађене истовремено са зградом Народне банке Краљевине Југославије за радионице и магацине емисионе функције банке у ратним условима. У току Другог светског рата, у десну, прву, галерију, смештене су машине Одељења за производњу пушчане и пиштољске муниције. За време прославе десетогодишњице ослобођења града на згради је, 24. септембра 1951. године, постављена спомен плоча, рад академског сликара Бранка Ковачевића. Зграде и подземне галерије и даље користи Народни музеј за потребе изложбеног, смештајног и радног простора.

*Слика 172. Зграде Народног музеја у Ужицу
Извор: www.muzej.uzice.net*

Дом ученика средњих школа у Ужицу - у времену од 1. јула до 31. децембра 1940. године изграђене су две спратне зграде у Коштици, једна за потребе становања особља Привилеговане аграрне банке, а друга за потребе становања особља Државне хипотекарне банке.

У новембру 1941. године, у просторијама зграде Државне хипотекарне банке, штампана је Борба, лист Комунистичке партије Југославије. Године 1971. у оквиру обележавања 30-годишњице штампања „Борбе“, на овој згради је постављена спомен-плоча. Истог дана, на десној страни испред улаза у некадашњи Експрес ресторан, постављена је бронзана спомен плоча са текстом: „На овом месту налазила се 1941. године штампарија Борбе“. Од пролећа 1945. године, зграде се користе за потребе Дечјег дома и прихватилишта ратне сирочади, затим као интернат Учитељске школе и Гимназије, а данас су у њима смештајне и радне просторије Дома ученика „Жељко Ђурић“ (Вујовић, 1984).

Зграде Опште болнице у Крчагову - изградња зграда Опште болнице започета је пре Првог светског рата, а завршена марта 1924. године. Саграђене су две главне зграде, три одељења и помоћни објекти. Од краја септембра до краја новембра 1941. године ова здравствена установа била је једна од значајнијих партизанских болница. Поводом обележавања 135 година оснивања Болнице у Ужицу, на згради Урологије постављена је бронзана спомен-плоча за коју је идејно решење дао Бранко Тијанић, академски вајар из

Ужица. Изградњом новог болничког блока 1988. године ове зграде се користе за потребе других болничких одељења и служби (Вујовић, 1984).

Стамбена зграда – *бивши расадник у Крчагову* је партерна зграда изграђена 1908. године као стамбени и пословни простор Државног воћног расадника. Од друге половине 1941. године, због честих бомбардовања Фабрике оружја и муниције, у просторије Расадника премештен је један број ручних машина, алата и другог материјала неопходног за рад на склапању војних пушака (Вујовић, 1984).

Зграда Скупштине општине Ужице грађена је у периоду 1922-1927. године, за потребе Окружног начелства и Првостепеног суда у Ужицу. Истовремено је рађено на обликовању и изградњи трга испред зграде Скупштине, Малог парка. Из ове зграде, током октобра и новембра 1941. године, чланови Штаба Ужичког НОП одреда, руководили су устанком и борбама у ужичком крају, а борци Радничког батаљона кренули 28. новембра 1941. године на Кадињачу.

Решењем Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС из Београда, зграда Скупштине општине је стављена под заштиту државе 1949. године. На згради су постављене две спомен плоче, једна посвећена десетогодишњици ослобођења града Ужица (24. септембра 1951), а друга поводом одласка Радничког батаљона на бојиште Кадињаче (29. новембра 1982). Током 1956/57. године, првобитни изглед зграде је измењен дозиђивањем једног спрата (Вујовић, 1984).

Зграда хотела Палас са приземљем и два спрата, изграђена је 1933. године за потребе пружања хотелских услуга приватног угоститеља. У периоду слободног Ужица, 1941. године, у овој згради су радили Агитпроп комисија ЦК КПЈ, Окружни комитет КПЈ и редакција Борбе. 24. септембра 1951. године, на зграду је постављена спомен плоча. Надзиђивањем трећег спрата 60-тих година 20. века, зграда је делимично изменила првобитни изглед. До 2007. године, хотел се налазио у власништву УТП Слога из Ужица, након чега је приватизован.

Зграда Алатнице предузећа Први партизан у Крчагову је изграђена током 1935/36. године. До рата је фабрика производила оружје и муницију за потребе Министарства војске и морнарице, а у периоду слободног Ужица, у јесен 1941. године у свим одељењима фабрике је организована производња оружја, муниције, бомби, диверзантних справа и оправка тешког оружја. Године 1950. постављена је спомен-плоча на левој страни улаза, са текстом да је у периоду 1934/41. године, у њој радио револуционар и народни херој Алекса Дејовић. Године 1952., на фасади управне зграде, постављена је спомен-плоча на којој је уклесано 49 имена радника Фабрике оружја и муниције који су погинули у експлозији 22. новембра 1941. године.

Кућа и ливачка радионица Петра Аврамовића, Чикириза (Немањина 34) саграђена је у другој половини 19. века као стамбена зграда породице Аврамовић. У занатско-ливачкој радионици Чикириза, у периоду слободног Ужица, 1941. године, израђивана су тела бомби и упаљача за ручне бомбе (Вујовић, 1984).

Зграда предузећа Инекс Клековача (Крчагово) је саграђена 1938. године, као приземни објекат – пецара за проиводњу и складиштење ужичких ракија. У време слободног Ужица, у овај објекат су пребачени, из партизанске фабрике оружја и муниције, делови пушака, створено посебно складиште и настављене одређене фазе рада на изради пушака.

Зграда предузећа Млекара је саграђена 1932. године, у Севојну, као већа спратна зграда Пољопривредне школе. У периоду октобра и новембра 1941. године, просторије школе су коришћене за потребе партизанске болнице. Зграда је обележена спомен плочом, постављеном 1953. године. За време окупације, зграда је коришћена као карантинска станица и избеглички дом. После рата, више пута јој је мењана намена

(Пољопривредна школа, Хотел Мејуг, школски центар Ваљаонице бакра, Депаданс хотела Палас), а данас функционише као предузеће Млекара (Вујовић, 1984).

Рушевине зграде Партизанске болнице у Пријепољу налазе се у подножју брда Кошевина на левој обали Лима. Зграду у којој је касније била смештена и партизанска болница, подигли су аустријски војници између 1882. и 1887. године као војну болницу. Имала је приземље и спрат. У три просторије приземља биле су смештене болесничка соба, апотека и кухиња, док су на спрату биле четири болесничке собе и лекарска соба (Дуран и др., 2007).

Континуитет намене (војна болница) прекинут је у периоду 1918-1929. године када је служила као касарна, да би оснивањем Зетске бановине у њој била смештена цивилна Бановинска болница. До рушења у ратном сукобу, у згради је била смештена партизанска болница. Меморијални комплекс 4. децембар формиран је у знак сећања на страдања и губитке партизана у пружању отпора Немцима 4. децембра 1943. године. Архитектонско-вајарско решење вајара Лојзе Долинара (1893-1970) из 1953/54. године, чини скулпторална композиција, рељефи на остацима зидова и спискови погинулих на спомен таблама. Конзервација рушевина зидова зграде Партизанске болнице изведена је 1955/56. године. На барелефима који су постављени на преосталим зидовима болнице симболично је приказан ток битке и исписана имена погинулих бораца.

Слике 173. и 174. Рушевине партизанске болнице и споменик 4. Децембар у Пријепољу
Извор: www.novavizija.org

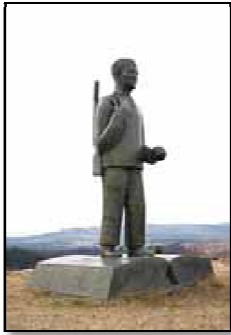
Зграда школе ученика у привреди у Пријепољу грађена је као Руждија (нижа гимназија) педесетих година 19. века, после турских реформи донетих Хатишерифом 1839. године. Зидана је од ломљеног камена. Покривена је ћерамидом, а има приземље и спрат. Улаз на спрат је у облику затвореног доксата са три прозора кога подржавају два камена стуба, који су и надстрешница за улазне степенице. У овој згради је почела са радом прва Гимназија у Пријепољу, након Првог и Другог светског рата у њој је радила основна школа, затим Школа ученика у привреди, а данас је у њој смештен Завичајни музеј (Дуран и др., 2007).

Из периода Другог светског рата, као споменик културе, заштићена је и **Вила председништва владе на Палисаду** (Златибор). Ради се, уствари, о предратној вили, у којој је Јосип Броз боравио неколико сати 1941. године. Она је сада одмаралиште запослених у РТС-у.

СПОМЕН КОМПЛЕКСИ НОР-а

Меморијални комплекс Бошко Буха на Јабуци посвећен је чувеном партизанском бомбашу, дечаку Бошку Бухи који је у току Другог светског рата, погинуо на Јабучкој висоравни. Овај комплекс је подигнут шездесетих година 20. века заједничким прилозима пионира велике бивше Југославије. Своју експанзију доживео је седамдесетих година

када су основне и средње школе имале обавезан програм посете овом меморијалном комплексу. Из тог разлога, почетком осамдесетих година, отворен је музеј са музејском поставком посвећеном деци у НОБ-у који је функционисао до почетка деведесетих када је дошло до распада Југославије. Од тог времена до данас, меморијални комплекс Бошко Буха, постаје неправедно запостављен од државе и друштва и налази се у стању тихог пропадања иако има услове да прими и смести око 400 посетилаца школске популације истовремено (Зејак, 1975).

Слике 175. и 176. Споменик Бошку Бухи на Јабуги и спомен комплекс Кадињача
Фото: М. Ивановић

Од историјских споменика из Другог светског рата значајно је истаћи **Меморијални комплекс Жикица Јовановић Шпанца у Косјерићу**, који поред Радановаца (где се налази споменик) обухвата и десет суседних села, на површини од 7.000 ха. Полазећи од тога да место погибије народног хероја и револуционара Жикице Јовановића Шпанца не значи и крај идеала у име којих је испалио први хитац у окупатора, већ представља зов на устанак, на буну. Меморијални комплекс је конципиран тако да носи атрибуте потпуне слободе, благостања и прогреса у свему ономе што једно брдско-планинско подручје, каква је територија комплекса, може остварити. Комплекс је замишљен тако да обухвата објекте и активности из историјског, културно-просветног, уметничког, спортско-рекреативног и привредног домена.

Споменик, подигнут на месту погибије Жикице Јовановића Шпанца у селу Радановци (11 km северозападно од Косјерића, на јужним падинама Остреша, на узвишењу Мрамор), дело је академског сликара и вајара Мирослава Протића. Састоји се из два дела: први део је фигура Жикице, који руком показује на обелиск. Други део чини шест меморијалних стубова, везаних у сноп, који симболично представљају братство и јединство југословенског народа, за шта се и Жикица борио (Бајић, 1968).

Међу споменицима у околини Ужица посебно се истиче **Меморијални комплекс на Кадињачи** (14 km западно од Ужица). Споменик је посвећен борцима ужичког Радничког батаљона, Посавцима и Орашанима који су се жртвовали 29. новембра 1941. године штитећи одступницу главнини партизанских снага из Ужица ка Санцаку (www.muzej.uzice.net). У знак сећања на отпор бранилаца Ужица, 1952. године откривен је Споменик – пирамида под којим се налази костурница у којој су смештени посмртни остаци већине бораца изгинулих на Кадињачи. О овом значајном догађају наше историје сведоче и стихови Славка Вукосављевића:

*“Ко те Ужице не би волео и бол и радост био си граде,
и ко би тебе сад преболео буном засејан црвени саде.
Рођена земљо, јеси ли знала, ту је погинуо батаљон цео,
Црвена крв је процветала, кроз снежни покров, хладан и бео.”*

Године 1979. откривен је нови споменички комплекс, када је Раднички батаљон одликован Орденом народног хероја. У аутентичном простору битке на Кадињачи идејно решење монументалне споменичке композиције и зграде Спомен-дома дали су вајар Миодраг Живковић и инжењер архитектуре Александар Ђокић из Београда (www.muzej.uzice.net). У склопу споменичког комплекса, који се простира на површини од 15 ha, налази се Спомен-дом намењен прихвату посетилаца ради пружања информација о споменику и борби на Кадињачи. У згради Спомен-дома смештена је стална изложбена поставка Раднички батаљон и борба на Кадињачи на простору од око 150 м² са преко 300 изложених експоната. У једној од изложбених сала смештена је поставка Ужички крај у НАТО агресији на СР Југославију.

СПОМЕН КУЋЕ

Спомен куће су посебна врста споменичког наслеђа која сведочи, углавном, о местима где су рођене знамените личности који су својим активностима у периоду у ком су живеле, дале значајан допринос ослобођењу окупираних територија или рађању и спровођењу одређених политичких идеја тог времена. Као заштићени објекти овог типа истичу се:

Родна кућа Вука С. Караџића у Тршићу спаљена је на почету устанка 1804. године. Обновио ју је његов отац Стефан и у њој су живели до 1813. године. С пропашћу Устаничке Србије страдао је и дом Караџића у Тршићу. Током свог живота Вук се радо, али не и често, враћао месту свог рођења. Тамо је временом и обновио нешто од пострадалих окућнице неуморно купујући и проширујући наслеђено имање.

Садашња Вукова спомен кућа подигнута је тридесетих година 20. века, а освећена 1933. године. Њену изградњу организовало је и извело Удружење подрињаца у Београду, уз помоћ Друштва српско-француског пријатељства из Београда и многих других удружења, друштава и појединаца из земље. Послом је руководио шабачки професор књижевности Живорад Поповић. Касније су у ову окућницу доношене помоћне зграде из суседних села, тако да се данас у њој налазе: млекар, кош са амбаром, качара, два вајата и воденица. У новије време за туристичке потребе изграђено је неколико објеката (пријавница, сувенирница и тоалет) који су складно уклопљени у постојећу амбијенталну целину окућнице с почетка 19. века.

Слике 177. и 178. Родне куће Вука С. Караџића и Живојина Мишића
Извор: Матић, 2008.

Спомен кућа у Тршићу урађена је с подрумом и две просторије у нивоу терена, само са једним вратима, што је било неуобичајено за Вуково време. Подрум је озидан каменом, а просторије изнад њега (оцаклија с огњиштем и соба за спавање) грађене су на два начина. Оцаклија је урађена од дрвених хрстових талпи, а преостали део куће чатмом

која је омалтерисана и окречена у бело. Прозори су мали са дрвеним решеткама и димирлуцима (капцима). Кров је четвороводан, стрм и покривен клисом, или дрвеним црепом, са одговарајућим димњаком Унутрашњост куће је опремљена експонатима који представљају предмете који су у оно време коришћени у свакодневном животу. Складна и примерена поставка у великој мери осликава једну породичну кућу с краја 18. или почетка 19. века (Група аутора, 2006).

Задружна кућа Мишића у Струганику из које је прослављени војвода Живојин Мишић је троделна полубрвнара-получатмара са отвореним огњиштем смештеним уз зид собе. Грађена је делом над подрумом по типу куће на ћелици. На крову покривеном ћерамидом уместо димњака је „виђелица“, део подигнуте ћерамиде кроз који пролази дим Као велика задружна кућа, она представља вредан споменик народног градитељства.

Кућа војводе Живојина Мишића је данас меморијални комплекс чија се поставка састоји из два дела, историјског и етнолошког. У оквиру музеја је тематска поставка која приказује Живојина Мишића у контексту историјских збивања крајем 19. и почетком 20. века, с акцентом на оне догађаје у којима је војвода одиграо значајну улогу и због чега се његово дело проучава на војним академијама у свету. У кући војводе Мишића хронолошки су приказани његово порекло, детињство и школовање, историјат породице Мишић, његова војна каријера у балканским ратовима за независност, Први светски рат, са посебним освртом на Колубарску битку, затим његова болест, последњи дани и најзад признање и допринос војној науци. Године 1977. стручњаци Завода за заштиту споменика културе из Крагујевца завршили су реконструкцију родне куће војводе Живојина Мишића. Пространој згради у којој је провео детињство враћен је првобитни изглед и обезбеђена трајност. Кућа припада класичном динарском типу, у сутерену је подрум, већим делом је зидана у чатми, а мањим брвницама, покривена је ћерамидом Кућа запрема 150 m² док подрумска површина износи 50 m². У селу је постављена биста, рад академског вајара Вељка Форцана из Београда (www.banjavujci.co.rs).

Дудића кућа у Клинцима је уобичајени сеоски објекат, подигнут вероватно почетком 20. столећа. Она је валоризована као споменик због тога што су у њој живела два Дудића, обојица истакнути комунистички револуционари и народни хероји. Драгојло је био први председник Главног народноослободилачког одбора Србије 1941. године, а Миша Дудић је био првоборац у Народноослободилачком покрету Југославије (Група аутора, 2006).

У кући сестре народног **хероја Драгојла Дудућа** у Робајама, долазећи из Београда боравио је Јосип Броз Тито 18. септембра 1941. године. Овде се Броз први пут сусрео са Колубарским батаљоном Ваљевског партизанског одреда и извршио смотру партизанских јединица. Кућа је мањих димензија, са две собе. Данас је обележена спомен плочом и претворена у меморијални музеј (Група аутора, 2006).

Кућа у Толисавцу је била власништво Мијаила и Вујка Вуковца и у њој се после Другог светског рата налазила Сељачка радна задруга. Ова кућа подигнута је вероватно пред крај 19. или почетком 20. века. Месеца септембра 1941. године у њој се налазио Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (Група аутора, 2006).

Спомен кућа у селу Баре је правоугаоне основе, знатно издигнута изнад терена, подзидана високим темељним зидом од камена. У том подзиданом делу налазе се две просторије, а изнад њих још три: две спаваће и гостинска соба. У свим просторијама подови су попатошени даскама, а таванице омалтерисане. Зидови су рађени у бондрук конструкцији, омалтерисани и бело окречени. Кров је четворосливан и веома стрм, покривен бибер - црепом. Стреха је доста скраћена, а рогови су у подстрешном делу декоративно обрађени. Кућа припада породици Јевтић из Сакара и типичан је објекат народног градитељства са почетка 20. века.

На зиду спомен - куће, лево од улаза налази се спомен плоча од црног мермера са посветом: „У овој кући је боравила 1941. године Азбуковачко-рађевска чета Ваљевског партизанског одреда. 4. јула 1985, СУБНОР Мали Зворник“ (Група аутора, 2006).

Родна кућа Димитрија Туцовића (1881-1914), челника социјалистичког покрета у Србији, се налази у селу Гостиље (Чајетина). Погинуо је као припадник Моравске дивизије у новембру 1914. године у борби против аустроугарске војске у Првом светском рату на обали Љига. Кућа је тип златиборске брвнаре.

Родна кућа Сава Јовановића Сирогојна (1926-1944) налази се у селу Горња Трнава (Чајетина). Сирогојно је био борац-бомбаш Четвртог батаљона Друге пролетерске НОУ бригаде. За народног хероја проглашен је 24. јула 1953. године.

Родна кућа Миодрага Миловановића Луна (1921-1944) налази се у Луновом селу код Ужица. Врло млад је постао заменик команданта Друге пролетерске бригаде. За народног хероја проглашен је 20. маја 1944. године (Вујовић, 1984).

Родна кућа Петра Лековића у Сврачкову (Пожега) заштићена је као споменик културе 1977. године. Петар Лековић (1893-1942) се истицао опредељеношћу за социјалну правду и борбом за права радника и сељака, за стварање праведних односа у друштву који неће бити засновани на експлоатацији. Погинуо је средином 1942. године, на Живњу, у борби против Италијана и четника. На предлог Врховног Штаба, одлуком од фебруара 1942. године, проглашен је првим народним херојем Југославије. Као објекти где је живео и радио, заштићене су и куће Кристине Лековић у Речицама (Пожега) и кућа Перке Крчевинац у селу Радобуђа (Ариље).

Родна кућа Миодрага Бонцулића (1919-1943) у Отњу код Пожеге, заштићена је 1949. године као споменик културе. Учествовао је у борбама где се кретала главнина партизанских снага: Санцак, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација. Учесник је и битака на Купресу, Јајцу, Мркоњић Граду, Грахову. Био је један од највештијих бомбаша Друге пролетерске бригаде. Погинуо је код Криваје, 10. августа 1943. године. За хероја је проглашен 13.03.1945. године.

Родна кућа Јеврема Ловића у селу Горње Лопиже (Сјеница), заштићена је 1950. године. Јеврем Ловић (1919-1943) је учествовао у демонстрацијама 1939. године у Београду; један је од организатора Штрајка шегрта у коме је учествовало 12 хиљада омладинаца; штрајка привредникове напредне омладине; нарочито се истакао у демонстрацијама 8. септембра 1940. године у Кошутњаку, после којих је ухапшен и пуштен након мартовских демонстрација 1941. године. Године 1940. примљен је у чланство КПЈ, а 1943. године је изабран за заменика политичког комесара Треће пролетерске бригаде. 1943. године, код села Крупице, четници су из заседе убили Јездимира Ловића, а народним херојем проглашен је 14. децембра 1949.

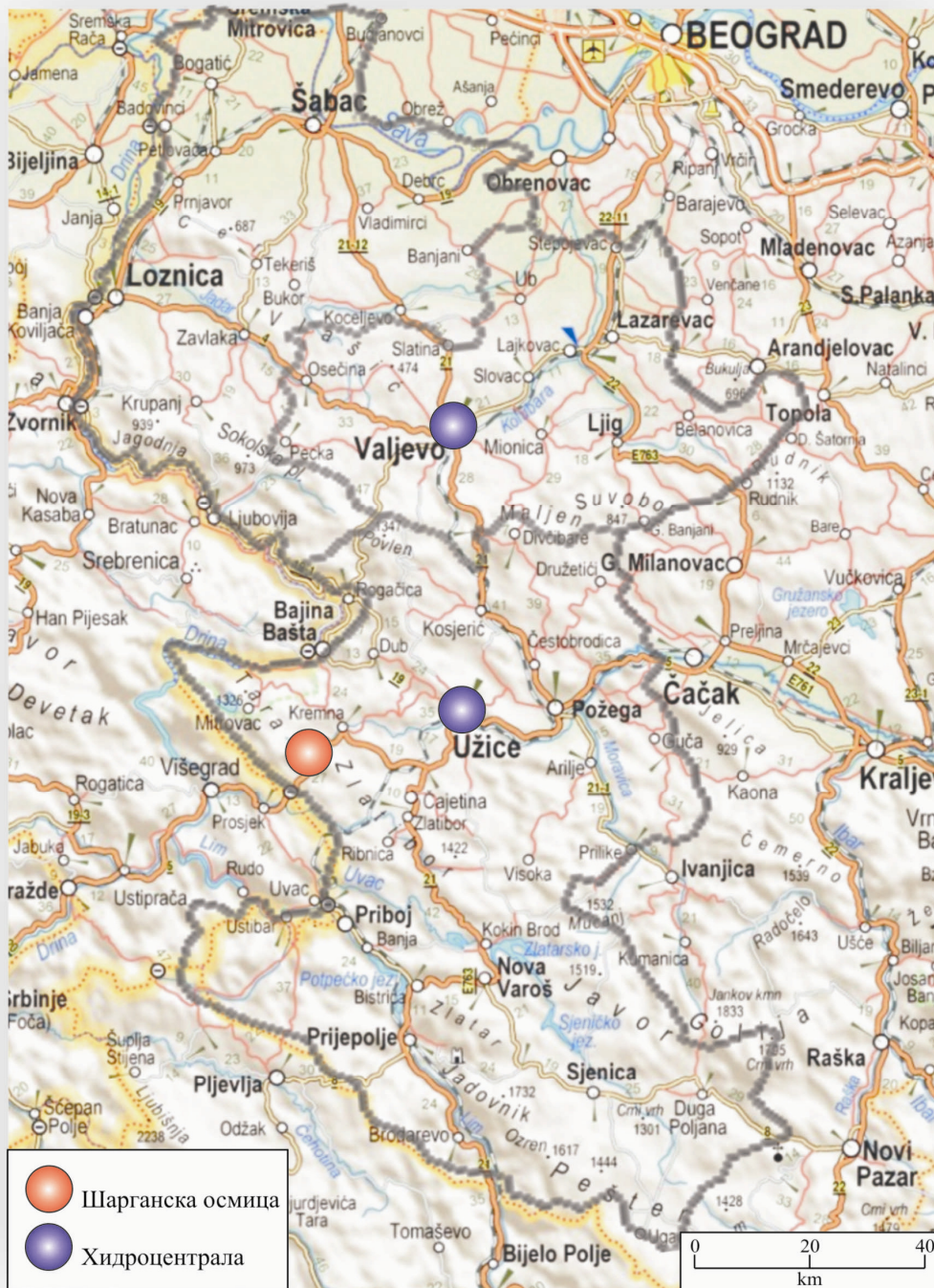
Кућа Милоша Дивца у селу Дренова (Пријепоље), заштићена је као споменик културе 1947. године, као објекат у коме је Јосип Броз Тито, за време Другог светског рата провео неколико сати. Објекат нема других споменичких вредности.

ИНДУСТРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ

Процес индустријализације везан је за средину 19. века и касније, чиме се формирају нове културне форме које су утицале на стварање новог културног идентитета.

Хидроцентрала у селу Дегурић - Прота Матеја чини напоре већ 1808. године да се у Ваљево изгради фабрика хартије и у том смислу уступа своју бадњару, то јест воденицу, на месту на којем ће после 90. година његов унук Матеја изградити прву јавну хидроелектричну централу у Србији.

Карта 14. Положај индустријског наслеђа у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

У почетку се струја користила само за потребе уличног осветљења, а затим код имућнијих грађана. Најзад, струју су почели да користе и остали. Увидело се убрзо, после изградње ове централе да она није довољна да подмири потребе Ваљева у електричној енергији. Због овога је Мате Ненадовић купио у Дегурићу, на реци Градац, имање

Павловића у намери да овде изгради хидроцентралу, коју би повезао са Ваљевоу Уговором из 1901. године своје предузеће продао је Финеју. Он се уортачио са браћом Фегели и Јулијусом Шмитом из Београда. Набавили су нове машине, прокопали јаз за довод воде и подигли преливну брану на реци Градац у Дегурићу. Заједно са овим подигли су и зграду централе са два стана уз њу, као саставни део, и пустили је у погон 1902. године (Група аутора, 2006).

*Слика 179. Електрична централа у Дегурићу. Снимак из 1960. године
Извор: Фонд Историјског архива Ваљево*

Године 1924., октобра месеца, Јулијус Шмит продаје концесију и објекте (централе и мрежу) Стевану Унковићу, индустријалцу из Ваљева. Овај 1925/26. врши проширивање Доње централе - сада све више зване Градац - Ваљево тако што уграђује трофазни генератор. Истовремено врши изградњу бетонске бране на реци Градац у Ваљеву и Дегурићу. Укупна потрошња електричне енергије 1935. године износила је око 283.910 киловат сати.

Хидроелектрану у Дегурићу подигли су: Финеј, Фегели и Шмит у времену од 1902. до 1903. године. Састојала се од Францисове турбине јачине 135 коњских снага. Почетком јула 1903. године заједништво Финеја, Фегелија и Шмита распало се. Они су се као сопственици концесије за осветљивање града поделили. После завршетка Првог светског рата, Фели и Финеј су своја права пренели на Шмита, који је компанију продао ваљевском индустријалцу Стевану Унковићу 1923. године. Он је остао њен власник до 1945. године. Тада је основано електропривредно предузеће Светлост, у чији је састав ушла и ова хидроелектрана.

Стара хидроцентрала у Ужицу или хидроцентрала Под градом - Чланови Управног и Надзорног одбора Ткачке радионице су 1898. године донели одлуку о изградњи електричне централе која би обезбеђивала електричну енергију за потребе ткачнице. Камен темењак је постављен 3. маја 1899. године, на десној страни корита реке Ђетиње, непосредно испод Ужичке тврђаве. Радови су трајали 15 месеци и 2. августа 1900. године, пре многих градова у Србији, Ужице је добило електрично осветљење, а Ткачка радионица економичан извор енергије (Миловановић, 2006).

Све до 1970. године, ова хидроцентарала је производила електричну енергију допунског карактера за потребе града. 1984. године згради је враћен првобитни изглед, делимично оспособљена за производњу, а на фасади постављена спомен плоча. Исте године, у производном одељењу је отворена мања стална изложба о настанку и раду хидроелектране.

Поводом 130 година од рођења Николе Тесле, Електропривреда Србије је 1986. године, на предњој фасади поставила две бронзане плоче: једна са ликом Николе Тесле, и друга са текстом: „Хидроцентрала на Ђетињи, прва у нашој земљи изграђена на Теслиним

принципима и пуштена у рад 2. августа 1900. године – само пет година после хидроцентрале на Нијагари, прве такве електране у свету“. Објекат је власништво Електродистрибуције у Ужицу (Вучетић и др., 2005).

Музејско-туристички комплекс Шарганска осмица - У Западној Србији, од 1925. године до 28. фебруара 1974. године, на релацији Ужице-Вишеград, путнике је, ради посла и потребе, превозила парна локомотива, позната под називом Тира. Пруга је била ускоколосечна и била је само део комплетне југословенске пруге која је повезивала Београд са Сарајевом и Дубровником (Познановић, 2006).

Између насеља Мокра Гора и Кремна, издиже се планина Шарган, која се према северу наставља на Збориште (1.544 m), највиши врх Таре, а према југу иде до Препелишта на Виогору на коме је изграђена пруга Шарганске осмице. Шарган је природна граница између креманске и мокрогорске котлине. Рељеф је доста рашчлањен, изражен дубоко усеченим речним долинама и уздигнутим планинским врховима. Шаргански превој је увек био погодан за саобраћај на релацији западна Србија – источна Босна, о чему сведочи стари римски пут и многи стећци који су пронађени у Мокрој Гори. На релацији Шарган Витаси – Мокра Гора, због велике висинске разлике од Мокре Горе и због конфигурације терена, тадашња Дирекција за грађење железнице је направила план градње пруге на једини могући начин – необична пружна петља изнад подножја Јатаре у виду броја осам – данас позната као шарганска осмица.

Слике 180. и 181. Стара хидроцентрала у Ужицу и Шарганска осмица
Фото: М. Ивановић

Овај број осам, према чувеном пророку Митру Тарабићу, треба схватити и као симбол који означава преображеног човека који је прошао кроз седам искушења, савладао их и постао нов. Број осам представља победу над смрћу, ускрснуће. Живећи у селу Тарабићи, на путу од Кремана ка туристичком насељу Калуђерске Баре на Тари, с краја 19. века, Митар је постао познат по „Креманском пророчанству“, које је по његовим речима саставио његов кум и сеоски прота Захарије. Он је прорекао да ће овај део пруге бити поново отворен, али у туристичке сврхе:

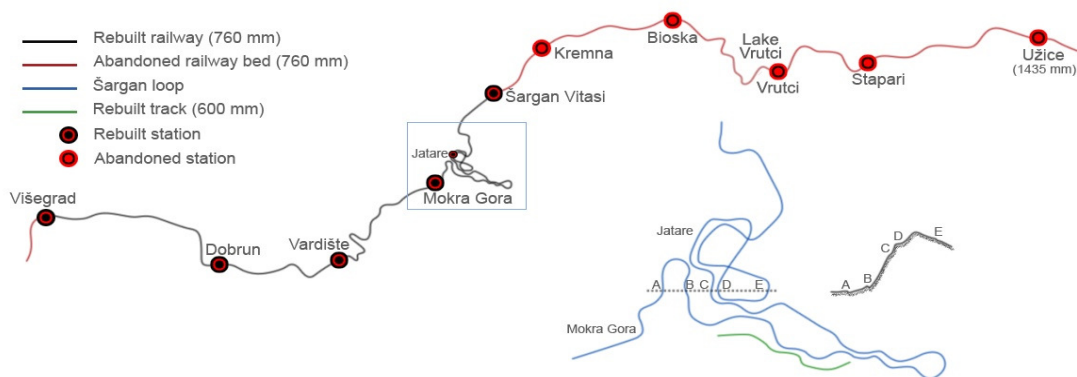
„Проћи ће подоста година па ће се људи опет сетити гвозденог пута, те ће испотекаре обновити овај пут. Само њим до Вишеграда неће путовати путници ради потребе и посла, већ људи од забаве сербез одморишта и уживаниције.“

Почетком 1903. године започето је трасирање попречне, ускоколосечне пруге (760 mm), на релацији Сталаћ-Крушевац-Краљево-Чачак-Ужице-Шарган-Вардиште. Већ 1912. године, завршена је изградња пруге Сталаћ-Ужице у дужини од 167,8 km. Први воз овом пругом стигао је у Ужице 16. јуна 1912. године. Због Балканских ратова, Првог и Другог светског рата, привремено је одложена изградња пруге на релацији Ужице-Мокра Гора-Босна.

Из стратешких разлога, Аустро-угарска је настојала да железничком пругом споји Вардиште са Ужицем при чему је изграђено 9 km пруге до подножја Шаргана при чему су се јавили проблеми у даљем савладавању шарганског масива. Познато је да се при копању најдужег тунела испод брда Будим на Шаргану десила трагедија услед одрона камења, при чему је затрпана цела смена од 200 радника – руских и италијанских заробљеника. На овај догађај данас нас подсећа споменик од бетона на брду Будим. Након Првог светског рата, приступило се завршетку изградње осталог дела пруге. Најинтересантнији део трасе односио се на савлађивање висинске разлике између мокрогорске котлине и шарганског превоја. Овај проблем је решен изградњом шарганске осмице. На деоници пруге између Ужица и Шаргана (35 km), изграђено је 22 тунела са потпорним зидовима и мостовима, од којих се као већи издвајају камени и гвоздени мостови на Ћетињи у Ужицу и на улазу у креманску котлину као и шаргански тунел дуг 1.666 метара (Познановић, 2006).

Карта 15. Приказ железничке пруге Шарганска осмица

The Sargan Eight Narrow Gauge Railway Line

Извор: www.sarganskaosmica.com

Наредних 50 година, парна локомотива је саобраћала овом пругом све до 28. фебруара 1974. године, када је њом Ћира прошао последњи пут. Седамдесетих година 20. века пруга је проглашена нерентабилном и предата општинама без накнаде. Од 28. фебруара 1974. године пруга је затворена за железнички саобраћај. Године 1995. Општина Ужице је донела одлуку о враћању земљишта шарганске пруге железници, при чему су у власништво железнице враћене и станице у Ужицу, Мокрој Гори и Кремнима.

Иницијативу за обнову пруге Мокра Гора – Шарган Витаси покренули су железничари ЖТП Београд, Железнички музеј и становници Мокре Горе. Током 1998. године траса је очишћена, а тунели санирани. Полагање шина извршено је 25. октобра 1999. године. Прво је постављен колосек од железничке станице Шарган Витаси до тунела краља Александра (најдужи тунел на траси), затим до станице Јатаре где је реконструисана станична зграда из 1924. године. Реконструисана је и станица Шарган Витаси, као и прилазни пут који спаја железничку станицу са путем ка Ужицу. У станици Мокра Гора, реконструисана је станична зграда и претворена у хотел, који поред просторија за особље железнице садржи и пет соба за преноћиште гостију, ресторан и терасу. Испред станице уређена су и три станична колосека са једним кратким колосеком који води у музејску халу. Поред станичне зграде смештена је зграда за отправника возова и музејски простор.

У склопу шарганске осмице, налази се и Шумска железница, у близини воде Светог Јована Крститеља. Ово је пруга уског колосека (600 mm). Њена почетна станица су

Беле воде, затим иде преко Јатарица где се налази окретиште, пролази долином Камишине, поред мокрогорских извора. Воз шумске железнице има једну локомотиву која је била у власништву Србија шума, два панорамска вагона и један вагон трећег разреда.

Код станице Беле воде изграђен је центар Осмица. Овде се налази објекат клуба Завичајног удружења Мокрогораца и пријатеља Мокре Горе, летња позорница, два ресторана вагона и продавница сувенира. На окретници Јатаре уређено је излетиште за посетиоце са пратећим садржајем (www.sarganskaosmica.com).

На шарганској траси поново возе парне локомотиве које су добијене захваљујући спонзорима љубитељима железнице: Носталгија (две локомотиве и три вагона), Локомотива Елза (поклон шећеране из Зрењанина), Шкода (поклон Музеја узаних пруга из Пожеге), вагон Плато (поклон Музеја узаних пруга из Пожеге), Панорамски и Ресторански вагон.

ФОЛКЛОРНО НАСЛЕЂЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Термин „фолклор“ подразумева стваралаштво засновано на традицији која се може изразити речима (песме, приповетке, пословице итд.) музиком (певање, музика) покретом и извођењем (игра, драма, обредна драматизација) и облицима материјалне културе (разни видови народне уметности, градитељства, музички инструменти) (www.unesco.org).

Код нас се са појмом фолклора често изједначава појам народно стваралаштво, што би било његово шире значење, али и са појмом народна уметност, што би било његово уже значење. Израз фолклор, који је настао средином прошлог века, убрзо се проширио свуда по свету и одомаћио како у обичном говору, тако и у научној терминологији. Употребу термина фолклор предложио је енглески археолог William John Thoms у часопису *Atheaneum* од 22. августа 1846. године. Термин је створен спајањем две енглеске речи: *folk* (народ) и *lore* (знање, мудрост). Овим изразом се означава скуп појава у народној духовној култури: обичаји, веровања, знања, усмена традиција, све врсте народне уметности. Изразом фолклор истовремено се означава стваралачки ток у народној уметности - непрекидан и веома жив процес и преживели остаци схватања и погледа на свет из разних периода прошлости, местимично још увек жива пракса која постепено нестаје, мења се или прилагођава новим условима живота. Зато је фолклор истовремено историјска категорија, фактичко стање и стваралачки процес. Погрешно је називати га живом старином, пошто се на тај начин искључује његова друштвена улога у скоријим раздобљима и у садашњости (Зечевић, 1981).

Фолклорно наслеђе, обрађено у овом раду, подразумева народну уметност која се спонтано развијала кроз, често, веома бурне историјске прилике, а представља део материјалне и духовне културне баштине овог краја. Објекти и појаве фолклорног наслеђа су специфични за сваку регију и земљу понаособ, а посебно на територији Западне Србије где су се вековима преплитале разне цивилизације, и услед разноликих географских, историјских и етничких карактеристика. У туристичкој понуди неког краја фолклорни мотиви могу бити један од основних покретача туристичких кретања.

Не улазећи у све гране фолклора, у овом ће се прегледу направити осврт на народно уметничко стваралаштво у Западној Србији, са нагласком на народну ношњу овог предела, личне обичаје (везане за одређене периоде у животу људи) и друштвене обичаје, народне песме и игре, значај који имају културно-уметничка друштва у очувању

наслеђа, објекте народног неимарства, старе занате и традиционалну гастрономску понуду Западне Србије.

СПЕЦИФИЧНОСТИ НАРОДНЕ НОШЊЕ

Већ први поглед на разноврсне сеоске ношње открива одређене посебности у спајању функционалних, ликовних и естетских особина одеће на ширим просторима. Исти или сличан начин привређивања, условљен географском средином, затим историјски, друштвени и културни развој утицали су на стварање одређених одевних садржаја у оквиру већих културно-географских подручја. У сваком подручју с обзиром на материјал за израду и украшавање одеће који је средина пружала, затим на кројне облике и начин украшавања, као и на одевну традицију и културне слојеве, карактеристичан је основни тип ношње, који се јавља у многим одевним и украсним варијантама.

Грађанска одећа на већем делу српског етничког простора развијала се под турско-оријенталним, а касније, првенствено под европским утицајима. Грађанска ношња балканско-оријенталног стила, израђена од скупочених тканина и са богатим златним и сребрним везом, била је висококвалитетне занатске израде. Сеоске ношње, напротив, све до почетка 20. века, и у материјалима и у обликовању, биле су претежно производ домаће кућне и сеоске радиности. Рукотвориле су их жене, с тим што су понеке делове радиле и сеоске занатлије. Искуство и традицију преносили су старији на млађе, с колена на колено.

Према начину одевања препознавало се, нарочито у мешовитим срединама, којој се конфесионалној и етничкој заједници припада. Одећом се, као и накитом, исказивало ком се стратешком слоју друштва припада, ком узрасту, а постојала је и извесна разлика у одевању у свакодневним и празничним приликама.

Елементи ношње углавном су били домаће израде. Припремање материјала, бојење, кројење и украшавање одеће, као и њено одржавање у прошлости, био је женски посао. Израђивале су их жене а посебно девојке спремајући се за удају. Зависно од природних услова, одело сточара одликовало се бројним грубим деловима одеће од вуне, једноставне израде и кроја. У нижим и питомијим крајевима, поред вуне или коже, прављена је одећа од биљних влакана, лана и конопље, а шира употреба памука почиње тек почетком 20. века. Тако су постојала ланена, конопљана, памучна и мешовита (где се памук мешао са ланом, конопљом и свилом) одела.

*Слике 182. и 183. Женска и мушка ношња Старог Влаха
Извор: Гласник етн. музеја бр. 44, 1980.*

Вуна је имала највећу примену у изради материјала за одећу. После ткања вунена домаћа тканина ношена је у специјалне ступе, ваљарице, којих је некада било много на мањим рекама. Дорађена тканина, сукно, у неким крајевима била је природно беле и смеђе боје, а у другим пределима бојена је у црну, тамномодру или црвену боју. Поред многих делова одеће од домаћих вунених тканина и сукна, у чијој се строгој форми називу трагови старобалканске, али и турско-оријенталне одевне културе, основу и женске и мушке одеће чинила је конопљана или ланена кошуља у облику тунике с рукавима, обилно украшена вуненим везом (Рудић, 2001).

Употребљавала се вишеструко: за израду сукна од кога су шивени горњи делови одеће, летње и зимске (зубуни, прслуци, гуњеви, копорани), за ткање женских прегача, тканица, сукњи и торби, за израду чарапа и назувица, женских и мушких капа. Сукно се у почетку није бојило.

Кожа се употребљавала као чест материјал за израду одеће и обуће (кожуси различитих облика и величина, торбе, шубаре, опанци), најпре као нештављена, а касније и као штављена кожа.

У женској одећи југозападне Србије су преко дугачке кошуље неизоставни делови били ткани вунени појас и прегача, која је обично тамније боје, украшена утканим једноставним пругастим или геометријским биљним шарама у неколико редова. Од сукнених хаљетака најраширенији је био зубун, садак или корет - врста дугачког прслука, као и хаљина с рукавима, украшени везом и апликацијама чохе у боји. Главу девојке красила је црвена капа, преко које су удате жене полагале мараму пресложену на разне начине. На ногама су ношени опанци, а празником кондуре.

Слике 184., 185., 186. и 187. Народна ношња подручја Ужица, Јадра, Мачве и Пештера
Извор: Дрндаревић, 2011.

У мушкој ношњи карактеристичне су узане чакшире, а у неким регијама пространи пеленгири са ширим ногавицама, веома стари делови ношње. Уз њих су ношени прслуци са равним и преклопљеним полама (гуњић, зубун, јечерма, џемадан) и краћи капути с рукавима (гуњ, гуња, копоран, аљина). Обавезан је био ткани појас разних боја, а на глави плитка црвена капа, око које је у многим крајевима зими омотаван вунени шал.

Чарапе су вунене и веома лепо извезене, као и назувице. На ногама су ношени црни сукнени тозлуци и опанци са каишима. Мушка ношња се чешће мењала од женске јер су мушкарци били покретљивији и чешће долазили у контакт са Шумадинцима и Посавцима.

Женска народна ношња северозападне Србије се састоји се из широке везане кошуље са набраним рукавима, скута, предње и задње прегаче, јелека и либаде украшене

срмом, чарапа дугих до колена извезених вуном са геометриским фигурама и појаса. Прегаче су живописно извезене, богато украшене златовезом (са мотивима где доминирају лозице, руже, лале и каранфили).

Мушку народну ношњу чине дуга кошуља, широке гаће преко којих могу бити уже или шире чакшире, прслук од природно мрког сукна, вунени појас око струка, кратке вунене чарапе, домаћи опанци са круном на средини и шубара.

Украси, богато примењени на мушким, а особито на женским ношњама, одликују се изванредним складом орнамената и колорита. Изнијансираној складности умногоне је доприносила префињена обојеност грађе за тканине и украсе постигнута традиционалним поступком бојења биљним бојама. У орнаментици полихромног обилног веза и у апликацијама чохе и других украса, који прекривају готово све видљиве површине хаљетака, једнако и у ткању, преовлађују геометријски и геометризовани вегетабилни мотиви. У остваривању декоративних и естетских вредности вунене динарске одеће значајну улогу имао је разноврстан сребрни накит, који је још више појачава њену тешку и монументалну целокупну форму. Један од најистакнутијих облика биле су мушке "токе" за груди, састављене из више сребрних плоча или пуцади, често позлаћених. Биле су симбол јунаштва и уз њих је ношено оружје висококвалитетне занатске израде, заденуто у преграде широког кожног појаса.

*Слике 188., 189. и 190. Златовез на долами, џубету и „мушебак“ вез
(комбинација срме и свиленог конца у боји)
Извор: Ристовић, 2004.*

Постепеним преласком са сточарства на земљорадњу, распадањем породичних задруга, развојем заната, трговине и индустрије, израда појединих делова ношње половином 19. века и касније, преузимају сеоске и варошке занатлије: абације, терзије, ћурчије, памуклијаши и опанчари.

Почетком 20. века, посредством трговине и града, село усваја извесне делове одеће које су израђивали кројачи који су кројили одећу под утицајем европског начина одевања. Народне ношње постале су културно-историјска баштињена вредност, с тим што су се у дневној употреби задржале само изузетно, у понеким затвореним срединама или у одређеним свечаним приликама.

Један од начина да се традиционална ношња сачува и прикаже широј народној публици, поред музејских поставки (где се чувају оригинални одевни предмети), јесте и сценско-фолклорни костим, који кроз оригинале или реплике, продужава сазнања о традиционалном одевању у прошлости.

ОБИЧАЈИ И ВЕРОВАЊА

Обичаји и веровања су једна од значајних карактеристика сваке етнике, односно друштвене заједнице. Они су слика целокупног народног живота у прошлости. То су искуством и навиком створане одредбе, неписани народни закони, по којима се управља и влада одређено друштво. Народни обичаји су настали кад и људско друштво (Познановић, 1989).

Обичаји су у нашем народу имали доста велику моћ, јер се путем њих регулисао целокупан живот и рад. По обичајима се дете чува и док је у утроби мајке, уз обичаје се прима на свет, по њима се негује, подиже, васпитава, уводи у детињство, и најзад, у ред одраслих. По обичајима се жени, удаје, врше грађанске и друге родитељске дужности. По обичајима се обављају сви послови, добављају потребе за живот и покушава да се отклони све што је штетно и неповољно. Помоћу обичаја се живи, у уверењу да је могуће одагнати све зле силе за које се верује да могу нашкодити човеку. По обичајима се човек испраћа са овог света, по њима стара о спокојству душе у загробном животу. По обичајима се кажњавају грешке и отклањају друштвени преступи. По њима се чува и лечи од болести. У прошлости се све радило у складу са обичајима.

Међутим, и њих су савремена кретања добрим делом запоставила или знатно изменила, а неки од њих су и нестали. Свечаности које су се упражњавале: крсна слава, прислава, свадбено весеље, божићни и ускршњи празници, рођендани, насеља у кућу, подизање крова на нову кућу - рогови, испраћај у војску и сл.

Обичаји се деле на породичне, календарске и обичаје уз послове, мада се неки од њих могу сврстати у више група.

ПОРОДИЧНИ ОБИЧАЈИ

У *породичним обичајима*, обичаји везани за рођење, свадбе и посмртне ритуале заузимају значајно место.

Док је трудна, жена би се морала, по наредном веровању, придржавати одређених правила понашања: не би смела узети ништа туђе, ништа не би смела појести кријући, ни од кога нешто позајмити, морала би пазити да не пређе преко конопца и чинити још доста радњи које имају симболички смисао да би порођај прошао у најбољем реду. Материнство се сматрало главним животним циљем сваке жене, па се, у немогућности да има децу, прибегавало разним враџбинама, гаткама и веровањима, чији је циљ био да се омогући зачеће и рађање деце.

Сам чин *рођења* одвијао се ван данашњих породилишта, у сеоским срединама. Како није било одговарајућих анестетика, у неким местима породилима се давала ракија да се опију и лакше поднесу порођајне муке. Вероватно је отуда настала и изрека: „Пијан к’о мајка“.

Обичаји који следе након рођења су Бабине и Крштење. При Бабинама, детету се доноси платно за оделце, сашивена или исплетена капица. Породили се доносе погача, пита и ракија. Крштење се обавља нешто касније по рођењу. Детету име даје кум, али се најчешће прво о томе договори са родитељима.

Код *свадбених обичаја*, разликују се мушка и женска свадба. Мушка свадба се обавља код младожењине куће, а женска код родитеља младе. Старинске свадбе у селима и градским срединама биле су веома богате обичајима, обредима, песмом, игром и посебном врстом забаве. Дуго времена била је присутна крађа девојке (истинска отмица као у стара времена).

Свадбени обичаји почињу неколико месеци пре свадбеног чина. Најпре родбина будућег младожење одлази у кућу девојке и њене родитеље питају за девојку. Уколико се договор успешно заврши, младини родитељи одлазе код младожење да гледају дом. Уговара се дан просидбе (веридба у градским срединама).

За дане просидбе и свадбе уговарају се одређени дани у недељи (најчешће недеља и четвртак, а скоро никада среда или петак). Обично се заказују у јесен или пролеће и никад у време божићнег, ускршнег или неког другог поста.

Просидба се одиграва код младине куће и при томе се утврђују девојчина спрема и мираз. Девојчину спрему су најпре чинили одевни и постељни предмети (кошуље, јелеци, чарапе, појасеви, ћилими, шаренице, губери, јастуци и сламарице), укратко, спрема је све што је девојка сама израдила, изаткала и исплела. Мираз је могао бити у облику новца, стоке и непокретног имања. Износ новца је на почетку био симболичан, а временом се повећавао. Мираз у облику стоке даван је ретко, обично кад се девојка удаје у сиромашнију кућу. Мираз као непокретно добро био је условљен традицијом да се женска деца искључују из наследства. Девојка која је имала браћу ретко је добијала мираз у непокретном имању. Као миразуша најпривлачнија је била јединица која нема ни браће ни сестара (Познановић, 1989).

Најважнији део свадбених обичаја везан је за дан венчања. Свадба обично траје два дана. Међу сватовима постоји одређена подела дужности. Домаћин је младожењин стриц или неки други старији човек, младожењин род, и он заступа младожењину кућу. Кум је духовни сродник који непосредно учествује у склапању брака. Стари сват је младожењин ујак и заједно са кумом учествује у обреду венчања. Чауш је довитљив и на шалу спреман човек, који командује сватовима и увесељава их. Обично носи окићену капу живих боја и необичног облика, по чему се препознаје међу сватовима. Барјактар је млађи мушкарац који испред сватовске свите носи барјак. Девер је обично младожењин млађи брат. Његова дужност је да буде уз младу све док траје свадбено весеље.

Највише свадбених обичаја одвија се у току свадбе када се сватови, након венчања, с младом врате кући. Пре уласка у нову кућу, млада узима сито са житом и баца га преко крова куће. Након тога узима јабуку и баца је међу сватове. Доносе јој мушко дете, наконче, окреће га и ставља на своје груди и дарује га. После ових радњи, девер уводи младу у кућу. На свадбама се увек чита здравица. Њом се захваљује домаћину, зажели се здравље укућанима, пријатељима, свим сватовима, а посебно младенцима. У продужетку свадбе, на весеље момачкој кућу стижу првечари (млађи свадбари из девојчине куће). На свадби се све време пева и игра. Песме су, раније, изводили млађи мушкарци и млађе жене и девојке (јенђе), а при крају свадбе певају и старији.

За игру и увесељавање учесника свадбе, позивају се свирачи. У старије време на свадбама су свирали по двојица свирача на дугачким свиралама и један на малом бубњу – добошу. Касније су на свадбама свирали гајдаши. Почетком 20. века појављују се трубе и на свадбама су почели свирати трубачи. Касније се на свадбама појављују виолинисти, тамбураши, кларинетисти и хармоникаши. У урбанијим срединама, у варошима, обичаји и обреди су у основи били исти као у околним селима, с тим што су неки елементи прилагођавани варошким приликама, скраћивани, избаћивани или додавани.

У оквиру манифестације Хајдучке вечери, у Етно-парку Совљак (5 km од Богатића) организује се *Мачванска свадба*. Изводе се обичаји на сам дан свадбе: окупљање сватова код младожењине куће, одлазак по невесту, венчање и повратак младожењиној кући. Свадбену колону сачињавају десетак фијакера и неколико чеза, окићених цвећем, пешкирима и ћилимима. У фијакерима су сватови обучени у мачванску народну ношњу, девојке у везеним блузама, јелецима, белим сукњама и тамним кецељама, младићи у свечаним старинским панталонама, белим кошуљама и прслуцима, са шубарама на глави, а на ногама кожни опанци и вунене везене чарапе.

Домаћина, кума, старог свата, невесту, младожењу и остале учеснике свадбе тумаче чланови Мачванског аматерског позоришта. На челу свадбене поворке је фијакер у којем су стари сват и младожења. У сваком фијакеру је и по један свирач који изводи старе и скоро заборављене песме и кола. У двориште Етно-парка у Совљаку прво долази чауш на коњу који саопштава да сватови долазе. Пуцњи пушака, звуци из народних инструмената, поздравни невестине родбине са сватовима, извођење невесте, откупнина, остали свадбени обичаји и, на крају, коло. Из Совљака свадбена поворка иде преко Глоговца ка Црној Бари, где се на обали Дрине, код импровизоване младожењине куће приказују обичаји довођења невесте у нови дом, са свим прикладним појединостима.

Већина *посмртних обичаја* овог краја у себи носе трагове паганских веровања. Након оглашавања вести да је неко умро, изнад главе покојника се пали свећа воштаница која треба да гори све време до сахране. Покојник се, након припреме, полаже у ковчег и ставља у централни део куће у којој је живео. Преко ковчега се застире бели прекривач (покрив) тако да му се само види лице. Све време, до сахране, поред ковчега стоји старији мушкарац и пази да преко њега не пређе нека животиња или птица. Када се покојник понесе на гробље, све клупе и столови на којима је стајао ковчег се испреврћу и тако остају до сутра.

У сандук се не стављају предмети који не могу да иструну јер се сматра грехом ако тело сатруне, а неки део одеће или обуће остане читав. Након завршеног опела, сродници целивају покојника и поред његовог тела стављају поклоне за „онај свет“. Након сахране, покојнику се издају задушја (даће). Овај обичај се најчешће назива давање кољива (кољиво се састоји од куваног пшеничног жита, црног вина и комадића хлеба - панаије). Свако кољиво има своје име, а везано је за одређено време после смрти. Даће су: трећина (трећи дан по смрти), седмица (седми дан), четресница (четрдесет дана по смрти), полугодишњица и годишњица. На годишњици се, осим кољива, дели и по парче печеног mesa (душни брав). Умрли се сахрањују у гробљу. У неким селима свака фамилија има своје гробље, у неким се сахрањује више фамилија, па чак и сви становници једног села.

Од надгробних споменика у селима треба разликовати споменике крајпуташе, који се постављају на раскршћима и крај важнијих путева, а чувају успомене на ратнике који су изгинули и сахрањени на непознатим местима (Познановић, 1989).

КАЛЕНДАРСКИ ОБИЧАЈИ

Велики број обичаја у селима везан је за одређене дане и празнике у години.

Слава (благдан) или крсно име је била један од најсвечанијих дана. За њу се дуго припремало. Обим је зависио од имовног стања домаћина. Гости су долазили уочи славе и ту се јело и пило по целу ноћ. Уочи славе домаћица припрема славско жито - *кољиво* или *панаију*. Славско жито се кува од чистог пшеничног зрна. Први дан био је најважнији када се ломи колач и пије буклија (мека ракија, добро зашећерена у коју се ставља јабука или цвет воћака).

Колач се меси од чистог пшеничног брашна. Тесто се закувава са водом, уз додатак мало богојављенске и освештене водиче. Колач се украшава разним украсима од теста. На његовом централном делу и на четири стране у знаку крста одозго утискује се печат (слово) са словима ИС ХС НИ КА, што скраћено и преведено значи: Исус Христос побеђује. Сам колач симболише Христа који је хлеб живота, а вино, којим се прелива, симболише крв из Христових рана.

Колач ломи домаћин и долибаша. Од њих полази и буклија. Долибаша је стални гост који сваке године долази на славу и седи у горњем крају. Њему то на исти начин враћа овај домаћин, узајамно. Тада се највише пила домаћа ракија.

Приславе су други облик славе. За разлику од крсног имена кога славе поједини атари, приславу славе цела села. Оне су биле карактеристичне по верским обичајима који су се на терену обављали крстоноше. *Крстоноше* су представљале поворку мушкараца која креће од подручне цркве и обилази цело село. Поворка носи црквене барјаке, а на челу поворке је месни свештеник. Крстоноше иду и преко њива, ливада и засејаних површина јер се веровало да куд крстоноше прођу летина боље роди. На свака 2-3 km крстоноше имају станиште где се одржи молитва, а после молитве ручак кога припрема село. Сељаци су веровали да ће после проласка крстоноша и верског обреда, молитве, пасти киша јер су је крстоноше кроз песму призивале.

За **Божих** се печла печеница (прасе, јагње, ћурка) и месила чесница. Обичај се и данас није много променио у селима само што се нешто проширио (више разних јела, торти, колача, разног пића, веће печенице и сл).

Иако је Васкрс највећи хришћански празник, код Срба се Божић и празници везани за њега најсвечаније прослављају и обилују обичајима, који време око Божића чине најлепшим и периодом у целој календарској години. Божић се празнује као успомена на дан рођења Исуса Христа. У овом периоду су најважнији следећи празници: Детинци, Материце, Оци, Туциндан, Бадњи дан, Божић. За сваки од ових дана и празника везани су одређени обичаји.

Детинци се славе у трећу недељу пред Божић, **Материце** у другу, а **Оци**, или Очеви, у последњу недељу пред Божић. Везивање на Детинце, Материце и Оце, има вишеструку симболику. Прво симболизује чврсте породичне везе, слогу, мир, поштовање и међусобно помагање у свим приликама. Друго, упућује укућане на штедљивост и истрајност у врлинама, јер онај ко поседује имовину и добра дела, лако ће се откупити у свим споровима пред земаљским судовима, а посебно на последњем, Страшном суду. Ово су чисто породични празници који, заједно са обичајима везани за њих, доприносе јачању породице, слози у њој, разумевању, поштовању између деце и родитеља, старијих и млађих.

Туциндан се слави 5. јануара. На овај празник, по народном веровању, децу не ваља тући, јер ће целе године бити неваљала и болећива.

Бадњи дан се слави дан уочи Божића, 6. јануара. Тог дана се сече бадњак и уноси у кућу. Ујутро рано, већ у зору, полази се у шуму по бадњак. Бадњак је обично младо, храстово или церово дрво, које се на Бадњи дан рано сече и доноси пред кућу. Када одабере одговарајуће дрво, домаћин се окрене истоку, три пута прекрсти, помене Бога, своју славу и сутрашњи празник, узима секиру у руке и сече бадњак. Бадњак се сече и засеца секиром укусо, и то са источне стране. По народном веровању, бадњак се мора посећи са три снажна ударца. Ивер од бадњака се узима и ставља међу карлице, да кајмак буде дебео као ивер. Бадњак симболички представља дрво, које су пастири донели, а које је Јосиф zaloжио у хладној пећини, када се Христос родио. Бадњак наговештава и дрво Крста Христовог.

Кад се бадњак донесе кући, усправи се уз кућу, поред улазних врата, где стоји до увече. Увече, уочи Божића, бадњак се пресеца и заједно са сламом и печеницом уноси у кућу.

Бадње вече, спаја Бадњи дан и Божић. Увече, домаћин уноси у кућу печеницу, бадњак и сламу. Печеница се носи на ражњу и онај ко је носи прво ступа десном ногом преко прага и поздравља домаћицу: "Добро вече! Честит Божић и Бадње вече!" Домаћица и деца посипају печеницу и домаћина са зоби и пшеницом, одговарајући: "Добро вече! Честити ви и ваша печеница!" Печеница се уноси у собу где се обавља вечера на Бадњи дан и Божићни ручак, и прислања на источни зид, поред икона и кандила. Пошто се бадњак претходно исече са дебљег краја на три дела, уноси се у кућу. На исти начин се уноси као и печеница. Бадњак се ставља на огњиште, поред шпорета или пећи, и одмах се

ложи, један по један део. После бадњака у кућу се уноси слама. Посипа се по целој кући. Домаћица у сламу под столом, где се вечера, ставља слаткише, ситне поклоне и играчке, које деца траже и пијучу као пилићи. Слама симболизује сламу у пећини на којој се Христос родио.

Вечера очи Божића је посна, обично се припрема пребранац, свежа или сушена риба и друга посна јела.

Божих (7. јануар), најрадоснији празник који се празнује три дана. Људи се поздрављају речима "Христос се роди!" и отпоздрављају са "Ваистину се роди!". На овај начин се поздравља до Богојављења (19. јануар). На Божић, рано пре подне, у кућу долази специјални гост који се посебно дочекује у кући тзв. положајник. *Положајник* симболички представља Мудраце који су пратили звезду са Истока и дошли новорођеном Христу на поклоњење.

Чесница (погача) се меси рано ујутро на Божић. У њу се ставља златни, сребрни или обични новчић, и има улогу славског колача. Чесница се окреће као славски колач, прелива вином и на крају ломи. Онај ко добије део чеснице у којој је новчић, по народном веровању, биће срећан целе те године. Божићна чесница је, према народним обичајима, једна врста жртве која се приноси Богу и вуче корене из времена веровања пре хришћанства.

За *печеницу* се обично коље прасе или јагње. Обичај везан за клање печенице, остао је вероватно из старих многобожачких времена, везан за жртвоприношење.

Очи *Богојављења* (19. јануар) се не спава до поноћи када се отвара један прозор на кући, јер се верује да ће се тада некоме од укућана јавити Бог. На овај дан се из цркве доноси богојављенска водица која се сматра лековитом.

Сретење (15. фебруар) је дан када се „срећу“ зима и лето.

Благовести (7. април) се сматрају женским празником и празником стоке.

Тодорова субота је прва субота Васкршњег поста па према томе покретан празник који спада уз Васкршњи циклус празновања. Тога дана се у православним домовима кува жито као за славу. Тако се слави успомена на један догађај из првих векова хришћанства. Наиме, у време римског цара Јулијана Апостате 362. године, када је хришћанство забрањивано, наредио је да се све намирнице по цариградским пијацама и радњама попршћу крвљу од жртвених животиња, како би се хришћани оскрнавили и не би могли да се причесте. Међутим, по налогу светог Теодора Тирона, хришћани Цариграда су у својим домовима, кували пшенично жито и мешали са медом, и то узимали уместо хране. Као успомену на тај догађај, у овај дан, домаћице кувају жито као за славу, и служе своје укућане.

Лазарева субота Врбица је субота очи празника Цвети, посвећена успомени на васкрсење четвородневног Лазара, и на улазак Христов у Јерусалим. Тада се у православним храмовима уносе млади врбови ластари. Овај празник је искључиво празник деце. За тај дан мајке свечано обуку своју децу, па чак и ону најмању. Младе врбове гранчице се односе кућама и стављају поред иконе и кандила.

Велика недеља се зове још и Страшна седмица, у којој се слави успомена на издају, хватање и страдање Исуса Христа. У овој недељи су најважнији празници Велики четвртак и Велики петак. На *Велики четвртак* Господ је установио свету тајну причешћа. На *Велики петак*, када се слави успомена на Христово распеће, у храмовима се износи плаштаница (платно на коме је приказано полагање Христово у гроб). У неким нашим крајевима, обичај је да се верници после целивања плаштанице, провлаче испод стола на који је положена плаштаница. По народном веровању приликом провлачења, треба се помолити Богу и помислити неку лепу жељу, и та жеља ће бити испуњена.

Васкрс је највећи хришћански празник. Тога дана је Господ Исус Христос васкрсао из мртвих, победио смрт и свима људима од Адама и Еве до последњег човека на земљи

даровао вечни живот. Васкрс спада у покретне празнике, и празнује се после јеврејске Пасхе. Најраније може да падне 4. априла, а најкасније 8. маја по новом календару. У целом хришћанском свету за овај празник је везаи обичај даривања јајима. Јаје је символ обнављања природе и живота. И као што бадњак горећи на огњишту даје посебну чар божићној ноћи, тако исто васкршње црвено јаје значи радост и за оне који га дају и који га примају.

Фарбање васкршњих јаја је један од најлепших и најрадоснијих српских обичаја, који се није искоренио, чак ни у градовима, јесте фарбање јаја за Васкрс. Васкршња јаја се боје на Велики петак. Прво обојено јаје, оставља се на страну до идућег Васкрса и зове се чуваркућа. Фарбање јаја врши се у спомен на догађај када је света Марија, путовала у Рим да проповеда Јеванђеље, и посетила цара Тиберија. Тада му је, у знак пажње, као новогодишњи поклон, предала црвено јаје, и поздравила га речима: Христос Васкрсе. Црвена боја симболише Спаситељеву, невино проливену крв на Голготи. То је првенствено боја хришћана и цркве. На Васкрс, народ се међусобно поздравља речима: Христос Васкрсе! и Ваистину Васкрсе!. Овај поздрав траје све до Спасовдана.

Побусани понедељак је први понедељак после Васкрса. Тога дана, по народном веровању и обичају, треба побусати гробове умрлих сродника бусењем са зеленом травом. У неким крајевима, овај дан се обележава као и задушнице. Наиме, излази се на гробља, пале се свеће, уређују гробови и свештеник врши парастосе и помене за покој душа покојника. Побусани понедељак је дан посвећен мртвима.

Ђурђевдан (6. мај) је празник архаичних обреда и обичаја чије је значење везано за заштиту усева и стоке. Пре изласка сунца, девојке које желе да се удају те године, одлазе у воденице и са воденичких точкова точе воду (омаја). Сматра се лековитом код душевних обољења, падавице и главобоље.

Ивањдан (7. јул) је празник косидбе и жетве. Тог дана се беру лековите траве.

Петровдан (12. јул) је празник стоке. Тог дана се на истакнутим местима у селима пале лиле.

Илиндан (2. август) је празник неба, облака, громава и муња. Обреди се овог дана усмеравају на спречавање невремена, града или удара грома.

Огњена Марија (30. јул) слави се богиња ратница, господарица огња и ватре, сестра Илије Громовника (Перуна).

Блага Марија (3. август) сестра Илије Громовника. Овог дана се, као ни на Огњену Марију ништа не ради у кући нити у пољу.

Пантелијевдан (9. август) се празнује од ветра. Народ Пантелију зове путником, јер он управља ветром, па је вечито на путу.

Миољско лето (12. октобар) траје три седмице. Сматра се да је овај период најпогоднији за прибирање летине, јер је време стабилно и суво.

Ваведење (4. децембар) је празник увођења пресвете Богородице у храм.

Пост је средство које православном хришћанину помаже у изградњи спасења, а које се састоји у уздржавању од извесне врсте хране, од рђавих мисли, жеља и дела, као и ревности упражњавања свих хришћанских врлина. Циљ поста је очишћење тела, а изнад свега прослављање Бога. Пост налазимо у скоро свим религијама, у разним облицима: као израз жања и туге, као средство умилоствљења, чишћења и доласка до вишег степена духовног сазнања и узрастања и као припрему за извесне религијске обреде.

Постови се деле у две групе: на једнодневне и вишедневне. Једнодневни постови су: свака среда и петак преко године (осим такозваних трапавих седмица), Усековање главе Св. Јована Крститеља (29.август/11. септембар), Крстовдан (14/27. септембар) и Крстовдан (5/18.јануар). Вишедневни постови су они које је Црква установила пред велике празнике. Постоје четири вишедневна поста: Васкршњи (Велики или Часни) пост,

Божићни пост, Госпојински пост и Пост светих апостола (Петровдански пост) (Православни календар за преступну 2012. годину).

Код припадника исламске вероисповести, два најзначајнија догађаја су Рамазан и Курбан-бајрам. **Рамазан** је девети месец муслиманског календара, свети месец јер је у њему почела Објава Курана. У току рамазана муслиманима је забрањено ратовање, а строго наређен пост. Рамазански пост је практична дужност муслимана. За време Рамазана исламским верницима је, од зоре до заласка сунца, забрањено конзумирање било какве хране, пића (укључујући и воду). Од њих се такође очекује да што верније следе учење Мухамеда, што укључује и одржавање бољих међуљудских односа. Важност се придаје чистоћи мисли и дела. Пост се прекида у тренутку заласка сунца. Тај дневни оброк зове се ифтар и добро је дело организирати ифтар за пријатеље, родбину и сл. Неке групе људи су ипак изузете из обавезе поста. То су деца пре пубертета и ментално заостале особе. Током рамазана стављен је нагласак на духовну хигијену - избегавање ружних мисли, речи и дела. Рамазански пост није само устежање од јела и пића већ покушај оплемењивања људских карактера додатном стрпљивошћу, миротворством, саосећајношћу и др. Рамазански пост завршава с крајем месеца рамазана. Тај благодан се назива Рамазански бајрам и траје три дана после месеца рамазана и за њега је катрактеристично да се прави баклава којом се служе гости.

Курбан-бајрам је догађај који траје четири дана (10. 11. 12. и 13. месеца зулхице) и везан је за обред Хаца, који је један од пет основних дужности муслимана. За време Курбан-бајрама муслимани кољу курбан (овна) и деле га сиротињи, комшијама и родбини. Курбан-бајрам или Хаџи-бајрам је исламски празник приношења жртве и најзначајнији је празник. Празнује се два месеца и десет дана након рамазана. Муслимани Бајрам дочекују у својим домовима, а у зору одлазе у џамије на сабах-намаз, чекају излазак сунца и клањају бајрам-намаз. Затим одлазе на гробља, потом се враћају у домове где су припреме за жртву Курбана по правилима шеријата. Сама симболика курбан бајрама темељи се на жртви и богобојазности. За богобојазност коју је показао, Бог је Абрахама издигао као Његовог пријатеља и обећао му богату земљу и велико потомство. Сама сврха курбана је поново проживети ослобођење заробљавањем себе Божијом речју, Његовом вољом и Законом. То се најбоље види за време хаџица (када се курбан бајрам слави), у време најчвршће уједињености људских душа око заједничког циља, догађаја који представља јединствену слику једнакости и братства на Земљи.

ОБИЧАЈИ УЗ ПОСЛОВЕ

Неке послове који се одвијају у селима прате обичаји.

Моба је накада била веома распрострањен обичај. Сазиване су најчешће ради жетве (жетелачке мобе). Почињу средином јула и трају до краја августа. Жетва се обављала искључиво српом. На мобе су се редовно позивали и свирачи, тако да читав рад на моби прате песма, весеље и шала. Када се жетва заврши, девојке од житног класја плету венац, носе га домаћици која га качи изнад улазних врата и ту остаје до следеће жетве.

Прела су такође врста мобе. Одржавају се обично зими када су ноћи дуге. На прелима жене и девојке обично помажу сусетки да се опреде вуна или конопља. На сваком прелу се пева, игра, весели и шали. На прела долазе и мушкарци, али су они распоређени у одвојену просторију. Тек када се прело заврши, сви се измешају и настаје игранка и весеље. Слична прелима су чешљања вуне, гребенања и круњење кукуруза.

Рад на мобама се не плаћа нити постоји обавеза да се тај рад узврати, једноставно, рад се поклања. Мобама се изражава солидарност и заједнички рад са суседима и сродницима.

НАРОДНА ИГРА И ПЕСМА

До ослобођења од Турака у Србији није било другог уметничког стваралаштва сем народног. То је пре свега била усмена традиција: лирска и епска песма, бајке, пословице и други књижевни облици, затим вокална и инструментална музика, орске, забавне и витешке игре, народна ликовна уметност и друго. Изрази „народна игра“ и „народна песма“ данас се код нас првенствено употребљавају као ознака за изворни народни мелос и игру, а тек потом за њихове развијеније облике. Но, пошто је процес мењања духовне културе успоренији од промена у материјалној, не предаје се лако заборава старија музичка и орска баштина, па старија и новија традиција настављају да живе паралелно.

ИГРЕ И КОЛА

Нестанком феудализма и одласком Турака, сељаштво постаје ослонац младе српске државе, пошто градског српског становништва готово да није ни било. Као најмногобројнији друштвени слој, сељаштво се у Србији изједначавало са појмом народа, па је и народно стваралаштво припадало сеоском становништву. Зато се сеоски фолклор и данас назива изворним, пошто су се из њега развили и још се развијају каснији облици. На подлози традиционалних, настајале су градске игре које су по стилу и техници мирније, лакше и које су биле пралогеђене затвореном простору, а везане за градски начин одевања и кретања. Овако створен слој српских грађанских игара припадао је другом жанру, као што је припадала и градска песма и уопште начин живота.

Иако је народ у селима био етнички јединствен, у народном стваралаштву су постојала два различита културна модела, која су зависила од начина живота и привређивања. Другачије је било стваралаштво земљорадника у равничарским крајевима ближим Сави и Дунаву, а другачије стваралаштво сточара у јужним планинским крајевима. Њихове игре и музика се разликују, иако обе категорије становништва припадају истоме етносу. Из заједничке словенске баштине Срби су на Балкан пренели старије фолклорне узорне, где су се они мешали са затеченима и где су се даље развијали сагласно новим животним ситуацијама. У зонама додира аграрних и сточарских модела народног стваралаштва рађао се низ прелазних варијанти. Долазило је до прожимања и мешања обе традиције и стварања нових културних образаца, пошто је у тим зонама сељак морао истовремено да буде сточар и ратар, па је у пракси сједињавао обе традиције.

У погледу игара среће се мноштво њихових назива. Назив најчешће открива и порекло игре. Иза истог назива често се крију две или више игара, али и једна игра може имати више назива. Као облик играња, овде је готово искључиво заступљено коло и то отворено. То су углавном старије обредне игре као ситан танац, коло на колу, паун и друге (Зечевић, 1981).

Игра *ситан танац* се изводила на широким подручјима источне Босне и Херцеговине и западног дела Србије под разним називима: ситан танац, плети танац, ноћно коло, О Јово Јово и други. Ово коло је данас световна игра која се игра у свим приликама. У околини Нове Вароши и Прибоја, она се некада играла ноћу о Покладама. Играло се у ноћи између Бадњег дана и Божића, о Покладама и часном посту, а за ове празнике у науци је доказано да су изразито задушни празници.

У Новој Вароши и околини донедавно се играло *коло на колу*. У игри су учествовали само мушкарци. Код овог типа игре, играчи се ухвате у затворено коло, а на њихова рамена се попну други играчи. Коло се игра уз локалну пратњу.

Међу старим играма овог краја помиње се и *паун*. То је затворено коло у чијем се средишту налази један играч. Текст песме који прати игру говори о болесном пауну, а

даљи стихови означавају фазе његовог оздрављења. Играч у средишту кола прати текст песме одговарајућим гестовима и мимиком. Ова игра је, такође, била обредна.

Поменуте игре су се сачувале код православног становништва. И код муслимана има очуваних старијих игара. Једна од њих је *дервиш Алија* (села Сјеверин и Заграђе код Прибоја, Пријеполје и Нова Варош). Игра подсећа на херцеговачку игру ђидије која се игра у кругу где је у унутрашњости круга девојка, а са спољне стране момак који је лови после обављеног певачког дијалога (Зечевић, 1981).

Занимљиве су и друге старије игре које се играју међу муслиманима: *ситан сам бисер просула, скеја и хора* (игра се улево).

За Западну Србију карактеристичне су свадбарске обредне игре од којих је најинтересантније *девојачко коло*. Овим почињу сабори и ноћна посела. Приликом смењивања игара до зоре највише се понављају девојачко коло и ситан танац. На свадбама, невеста је требало да три пута опаше кућу овим колом, а данас га обично води око постављене софре и сватова.

Још једно свадбарско коло је *шарено коло*. Ово је игра у којој се младенци мешају са родбином и на крају симболично спајају. Била је карактеристична само за Ужице где су га пренели ученици из Београда након Првог светског рата. У Златиборском крају, под шареним колом се подразумевају све паровне игре или кола која се развијају у парове (Зечевић, 1981).

Занимљива је и игра *мађарица* забележена у селу Бранешци на Златибору. Послужила је као основ за настанак неких других игара (лепа Маца и Ћира). Мелодија која прати игру има извесне неуобичајене карактеристике: први део има три такта, док други има четири. Назив мађарица не значи народносно име, већ реч мађар у нашем језику означава куvara. Ова игра је забележена у ариљском, златиборском, златарском, милешевском, пожешком, сјеничком и ужичком крају.

Током 19. и првом половином 20. века долази до раслојавања села и сеобе становништва у градове. Сеоско становништво је у градове доносило сеоску традицију играња која се модификовала, прилагођавајући се новом начину живота и игрању у затвореном простору.

У граду, услед диференцирања становништва према разним професијама, настају игре карактеристичне за шире или уже професије. Тако су настале трговачке, занатлијске, опанчарске, типографске, радничке и сличне игре. И у војсци се доста играло па су се стварале официрске, митраљеске, капларске игре. Чиновници су играли *секретарско, докторско, краљевско* и слична кола, а учитељи *учитељско* коло. Чак су и политичке партије стварале своја кола: *радикално, демократско* и друга кола (Зечевић, 1981).

Обогаћивању фонда игара Западне Србије, допринела је и размена игара са другим крајевима. Такве игре су: *бирачко коло, качерац, топличанка, гружанка* и друга. Шумадија и Поморавље су центри дифузије игара: моравац, кокоњеште, стара влахиња и друге (Зечевић, 1981).

Народ у овим крајевима дели своје игре на ситна и ретка кола. Карактеристично играње се базира на ситним корацима који се изводе затегнутих колена и на целим стопалима.

Најновији слој игара носи имена својих твораца или оних људи који су радо играли и популарисали одређену игру (Пашоново, Цицварића, Радојкино, Мијино коло и др). Многе игре носе назив и по првим стиховима песме која прати игру.

На подлози постојећег фонда игара и других извора, могуће је издвојити старију, новију и најновију етнокорeолошку традицију овог краја. Игре воде порекло од прехришћанских ритуала у чијем су се саставу некад изводиле.

МУЗИКА И ПЕСМЕ

Савремени музикалози откривају да је територија Западне Србије изузетно богата најстаријим облицима музицирања, јер су се овде сустизале културе Старе Херцеговине, Рашке, Источне Босне, српског Поморавља, Колубаре, Подриња, Мачве, све до оне стране Саве и Дунава, до Војводине.

Овде је, можда, једино у Европи, сачуван древни начин дијафоног певања, поникао у дубокој прошлости на основу једноставне и сасвим обичне кракте лирске песме. Тек онај ко се навикне на такав стил, откриће да се иза грубог и снажног тона јавља дубоко чулан, нежан, чедан и сетан музички израз (Матовић, 1975).

Данас је у овом крају труба најпопуларнији музички инструмент, али је она неупоредиво млађа од гусала, свирала и тамбура. Гусле и тамбуре су истог порекла. Сродне су и по начину израде. За тамбуру се на овом простору знало још у средњем веку. Донета је са истока. Можда су је донели чак и Јужни Словени, насељавајући ове крајеве и цео Балкан.

Старе тамбуре у овом крају су биле неуједначене, најчешће крушкастог облика, са вратом на коме су пражићи постављени по слободној мери градитеља. Жице су затезане дрвеним чивијама. На овако направљеној тамбури се ретко постизала музичка скала. Зато је свака тамбура свирала за себе, па отуда им чест назив „самица“, а тек касније „шаркија“.

Савременији начин свирања на тамбурама у овом крају јавља се тек при крају 19. века. Тада се копирају пречанске тамбуре и тамбурашки састави. Уместо бисернице, шаркије и самице, јавља се прим, касније басприм, па бугарија, чело и контрабас.

На тамбури се свирало другачије него у другим нашим крајевима. Овде тамбура следи мирну, успорену мелодију мањег тонског обима. То су, разуме се, некадашњи груби основи разликовања. Данас су све мање разлике између босанских, војвођанских, славонских, србијанских, старохерцеговачких или ужичких тамбураша.

Вокална традиција Западне Србије без изузетка обухвата двогласно певање, једногласно се певају једино успаванке. Најопштијом поделом све песме се могу сврстати у две групе: песме старијег порекла, кајде (певање „удвоје“ или „углас“) и песме новијег датума, арије (певање на бас).

Кајде певају заједно само женски или само мушки вокали. У појединим селима кајде се певају мешовитим паровима, али први иступа мушки глас, што указује на патријархалност односа тог доба. С обзиром да певање започиње мушки глас, пева се у његовом тоналитету.

Кајде се разврставају у више група у зависности од текста, намене, структуре становништва и потенцијала певача, што је и пресудно јер је битан услов за неговање краћих и дужих песама. Под овим се подразумева време које је потребно за испевавање једне мелострофе. Између најдужих и кратких потпуно силабичних кајди у брзом темпу постоји читава скала прелазних типова. Уочава се неколико главних група кајди које се изводе у одређеним приликама или при појединим пословима (свадбене, славске, рабацијске итд.). Један од најважнијих карактеристика у певању кајди је темпо. Тако иста кајда, променом брзине певања мења свој карактер (Матовић, 1975).

Посебну врсту песама чине успаванке. На својеврстан начин су везане и уз обред и уз рад. Без изузетка су на кратки глас, изразито силабичне, јасне формалне структуре, без паузе између мелострофа тако да читава песма тече без прекида.

Посебан занимљив проблем је повезаност између кајде и арије чиме се делимично објашњава еволуција музичког фолклора. Могу имати исту мелодијску линију, али мелодијска линија арије губи оштрину силабичног изношења текста и на изванредан начин је ублажена орнаментиком и мелизматиком, проширена са тетрачорда на пентачорд.

За арије је карактеристично певање више текстова на исту мелодију, али и више мелодија на један текст. Пример је село Крвавци, где мушки певачи, за један текст имају више арија, а женске певачке групе, на исту арију певају неколико текстова.

Иако се у најстаријим слојевима музичког фолклора, пре свега, ради о импровизацији, у народном певању све основне категорије су јасно утврђене и варирању је подложно релативно мало елемената. Тако су стриктно одређени односи између певача, место пауза у мелодијском току, промене темпа, а углавном је фиксиран и однос између врсте текста и кајде (Матовић, 1975).

Колективна свест о духовном стваралаштву је седамдесетих година 19. века пала у заборав. Многе старе песме су исчезле. Осликавале су целокупан живот људи овог краја, говорећи о лепом и срећном животу, али и болном и тужном. Могу се издвојити песме о занимању, дрвећу, мобама, просидбама, свадбама, рођењу, љубавне песме, песме митолошког садржаја, успаванке, тужбалице, обредне песме (до доле и лиле) итд (Благојевић, 1974).

КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКА ДРУШТВА КАО ЧУВАРИ ЕТНОСА

Аматеризам који се појављује у културно-уметничким друштвима је увек присутан људски ентузијазам, а његова највећа снага лежи у томе што сваке године проширује круг чланова друштава и поштовалаца. Аматеризам, у многим срединама, представља први контакт с уметношћу, с узбудљивим светом које сваког човека уводи у културно стваралаштво и уметничко дело. Културни аматеризам се не исказује као засебан и себи довољан културни активитет, већ као комплементарна делатност која налази своје место уз професионализам и представља драгоцен извор стваралачких снага културе и уметности уопште.

Тек у 19. веку у новонасталој српској држави, створени су услови за несметан развој културе, у коју се укључују и аматери. Аматерске активности се ослањају на аутентичне изворе народне културе и стваралаштва. Поново се бројне песме и игре уживо изводе и живе. Отргнуте од заборава и извучене из старих записа, преузимају их млађи и снажнији гласови, вештије и разиграније ноге и руке. Ствара се широк круг будућих стваралаца, настављача и интерпретатора изворне народне културе, игре и мелоса.

Након Другог светског рата, готово да нема ни школске ни сеоске, ни градске средине у којој не ради и не ствара аматерска дружина. У том тренутку најраспрострањенији облици су били сеоске групе изворног фолклора.

Културно-уметничка друштва знатно доприносе успеху српске културе у иностранству, а имају и значајну васпитну улогу. Истиче се и рад на очувању и представљању српске културе и нематеријалне баштине - почев од песме, игре, обичаја, мелодија, народне ношње, као и истраживачки рад на терену (сакупљање грађе и проучавање стила играња и његова каснија примена и уметничко обликовање).

Културно-уметничка друштва Западне Србије приређују у иностранству стотине концерата на свим континентима. Годишње око 20 ансамбала гостује у иностранству, на турнејама и међународним фестивалима, највише у Европи.

У Западној Србији, тренутно је активно преко 25 културно-уметничких друштава, при чему све општине имају бар по једно културно-уметничко друштво, а веће заједнице и по два-три.

Традицијом, радом и бројношћу чланова истичу се културно-уметничка друштва: Ћидо (Богатић), Мића Тадић (Крупань), Азбуковица (Љубовија), Караџић (Лозница), Хајдук Станко, Чивија и Абрашевић (Шабац), затим Миленко Топаловић (Бајина Башта), Златибор (Чајетина), Дукат и Максим Марковић (Косјерић), КУД Нова Варош, Коло (Пожега), ФАП Прибој, Јединство (Сјеница), Ера, Завичај, Први Партизан и Севојно

(Ужице), Градац, Ђердан и Абрашевић из Ваљева, Крушик и Младост (Осечина) Владислав Рибникар из Пецке, Тамнава из Уба...

За поклонике аматеризма, податак да у Западној Србији данас има преко 20 културно-уметничких манифестација из свих подручја аматерског деловања речито говоре о традицији, бројности и квалитету. Најпознатије су: Хајдучке вечери (Богатић), Дани Петра Радојловића у Крупљу, Међународни фестивал фолклора Европа игра у Лозници и Бањи Ковиљачи, Играње за дукат у Добром Потоку у Лозници, Фестивал Руже липолиста у Липолисту (Шабац), Чивијада у Шапцу, Колубарски вез у Лајковцу, Косидба на Рајцу, Десанкино михољско лето у Бранковини, Златни опанак у Ваљевоу, Мајски дани културе у Ариљу, Дарови Златног бора, Сабор трубача и Смотра народног стваралаштва Србије (Златибор), Чобански дани у Косјерићу, Сопотнички извори у Пријепољу, Традиционални сабори и теферићи у Сјеници, Јесен у Злакуси, Лицидерско срце у Ужицу...

ОБЈЕКТИ НАРОДНОГ НЕИМАРСТВА

Народна уметност се спонтано развија као део традиционалне духовне културе. Цела Западна Србија до Мораве која се поклапа са зоном становништва мешавине старинаца и динарских досељеника, компактне етничке чистоте, представља и територију распрострањености динарске куће. Динарска брвнара, као основни објекат културе становања и народног неимарства, развијала се у изолованим планинским областима, ван саобраћајних, политичких и културних токова Европе. Кућа је, опште узевши, као производ људске делатности била од велике употребне и материјалне вредности.

КУЋА

Развој сеоске куће у Мачви, Поцерини и Посавини ишао је еволутивно, почев од једноделних до тро или четвороделних структура. Од краја 18. века, кућа је била једноделна плетара облепљена блатом, затим брвнара, па дашчара, шеперача, кућа у јапији (грађи) од ћерпича и зиданица.

Најизразитији облик у Србији задобила је *динарска кућа* у пределу Старог Влаха где су се најјасније изразиле и најдуже очувале наслаге традиције. Дводелна старовлашка брвнара је израђена од дрвета изузев најнижег дела обимних зидова избе и темеља брвана кухиње, који су редовно изведени од камена, у пола метра дебелом зиду (Крунић, 1983).

Јован Крунић је у свом раду Динарска дводелна кућа, њен значај и развој, као типичне примере динарске дводелне сеоске куће навео златарске брвнаре у селима Аљиновићи и Дрмановићи, брвнару у Сјеници, као тип динарске куће пештерске области и кућу полубрвнару-получатмару на Златибору, у Сирогојну, са карактеристикама златиборског типа брвнаре.

У селу Стублу, на јужној падини Златибора, налазе се две интересантне врсте брвнара: кућа са повалама и колиба са повалама.

Кућа са повалама налазила се над подрумом укопаном у косину терена. Две стране подрума биле су озидане каменим сувозидом, а доња страна на којој су се налазила врата и мали прозор, била је од брвана слаганих у ћерт. Била је покривена кровом на две воде чије су се даске састајале на слемени куће. Бочне стране куће до крова су биле затворене брвнима која су се према крову сужавала. На њих је полагана греда венчаница која је са спољне стране учвршћивана за зидове куће. Даске којима је прекриван кров биле су дугачке па су правиле стреху. Како би се кров заштитио од удара ветра, на њега су водоравно полагане две до три размакнуте полуоблице, повале, које су наизменично учвршћиване једна за другу дрвеним кланфама. Између повала је постављано камење

како би се кров осигурао од ветра. Сматра се да је овај вид куће много примитивнији од једноделне брвнаре.

Колибе са повалама имале су сличну градњу као и куће са повалама, с тим што су грађене на равном тлу и ослањане на греде темељаче. Користиле су се као сточарски станови или стаје за јагњад и телад.

Најзначајнији и најраспрострањенији тип у читавој Западној Србији представља кућа позната под називом „осаћанка“ (по мајсторима из Осата из источне Босне), која има свог претходника у динарској брвнари. Осаћанка се проширила у подрињско-шумадијским крајевима нарочито средином 19. века. У писаним изворима помињу се мајстори Осаћани у Србији 1823. године. Тип куће осаћанке углавном је имао троделну просторну организацију – дневни простор (кућа) и две собе. Кућа је била простор у коме се налазило огњиште и одвијао породични живот.

У појединим деловима овог подручја уместо брвнаре осаћанке имамо појаву полубрвнаре. Крчењем шума дрво постаје дефицитаран материјал, па се куће праве делом у дрвету, а делом као чатмаре. „Кућа“ са огњиштем увек је у делу објекта који је изграђен од брвана, док су собе у делу од чатме са конструктивним бондрук системом.

У другој половини 19. века у селима се праве куће од храстовог дрвета и блата, прекривене шиндром (цепано липово дрво) или црепом. Таквих старих кућа у селу било је све до седамдесетих година 20. века.

Све тако прављене куће у селу имале су двоја улазна врата, југ-север или исток-запад (друга врата су служила увек за бежање од Турака). Оба улаза су била у одељењу које није имало таваницу и називало се „кућа“, у коме је увек било огњиште са веригама. Под у кући био је од набијене земље.

Миграција динарског човека из села у град довео је до трансформације динарске дводелне куће у троделну и вишеделну варошку кућу. Типичан пример је кућа у Вакуфу, предграђу Пријепоља где је трансформација узрокована скученошћу простора и скромним средствима, услед чега су димензије смањене на минимум, али је зато кућа потпуно развијена у две етаже (Крунић, 1983).

При крају 19. и почетком 20. века, куће су се почеле зидати циглом и покривати црепом. Ове куће су имале један улаз. Имале су више соба, а највеће одељење било је оцаклија, која је служила за разне прославе. После Другог светског рата граде се куће на "Г" или на "квадрат" а од осамдесетих година 20. века на спрат.

Као типични објекти народног неимарства, на територији Западне Србије, заштићени су:

Развој *Куће Радивојчића у Липљу* почиње још 1860. године, када од качаре купљене за потребе задружног бачила, преко троделне полубрвнаре, израста у вишеделну бондручару, последњом деобом подељену у две одвојене стамбене целине. Неуобичајено је великог габарита, визуелно увећана тремом, губи се под кровном површином покривеном ћерамидом и веома испуштеним стрехама. Она својим просторним и обликовним решењем, као одразом друштвених, економских и културних услова сеоске средине у време свог настанка представља успешан пример прилагођавања традиционалне сеоске архитектуре савременим животним потребама и захтевима (Група аутора, 2006).

Кућа Ковачевића у Горњем Лајковцу је типична дводелна полубрвнара са огњиштем, инокосне породице 19. века. Налази се у пространом стрмом дворишту, усред воћњака, окружена млекарском, качарском, мишаном и другим помоћним објектима, грађеним у духу нашег традиционалног градитељства. На „кући“, која је урађена од ућертених талпи, су двоја наспрамна врата и на њој доминира долап који је избачен из равни зида, у поље, што јој даје карактеристичан изглед. На талпама је и један прорез (окно-сурма), који се затвара клизећом даском по жљебу. Поред „куће“ као основног

функционалног језгра зграде, ту је и соба у којој се чувају вредности, спава старешина задруге, примају гости и спроводе религиозни обреди. Вредност ове куће увећавају и покретна културна добра која су сачувана у њој (Група аутора, 2006).

Слике 191., 192. и 193. Куће Радивојчића у Липљу, Ковачевића у Горњем Лајковцу и Кућа Читаковића
Извор: www.vaza.co.rs

Кућа Читаковића је једна од најстаријих кућа у мионичком крају, подигнута у првој половини 19. века као симбиоза два станишта, полубрвнаре и троделне чатмаре. Квадратне је основе, делом над подрумом, пирамидалног крова покривеног ћерамидом, са „јабуком“ на врху, као ретким примером изобичајеног симболичког завршетка куће. Ова кућа је везана и за имена угледних и писмених сеоских првака из времена устанка, Јована и његовог сина Петра Читаковића, па тако представља изузетно вредан пример народног градитељства, који поред архитектонских и етнографских има и историјски значај (Група аутора, 2006).

Кућа Радојичића у Чуругама је троделна полубрвнара, получатмара из друге половине 19. века, саграђена делом над подрумом зиданим у камену. Већим димензијама, солидном грађом као и деловима ентеријера (зидано огњиште са веригама, долапом, полицом за држање судова за воду - водница и тд), она је вредан и најочуванији пример некада најзаступљенијег типа станишта у ваљевској Тамнави (Група аутора, 2006).

Кућа Милована Андрића у Каленићу је петоделна приземна кућа, грађена на темељима од ломљеног камена, у шеперу, са ниским четвороводним кровом код кога је првобитни покривач била шиндра, а која данас представља подлогу за ћерамиду. Претрпела је унутрашње измене и сада су то две функционално раздвојене целине.

Слике 194., 195. и 196. Кућа Радојичића у Чуругама, Андрића у Каленићу и Машића у Каленићу
Извор: www.vaza.co.rs

Развијеним просторним склопом она представља вредан пример народног градитељства, који везом са историјским личностима устаничке Србије поред етнографских има и меморијални значај. Због потреба копова, кућа је демонтирана и материјал измештен на општинско брдо у Убу. Инвеститор, ЈП Рударски басен Колубара

је започео процедуру добијања грађевинске дозволе и надамо се да ће брзо приступити и самој реализацији - изради реплике.

Кућа Пантелије Машића у Каленићу је новији тип осаћанске куће, грађен у другој половини 19. века. Квадратне је основе, подигнута на каменим темељима, грађена у бондрук систему са испуном чатме, стрмог пирамидалног крова, покривеног бибер - црепом на чијем врху доминира масиван, зидани димњак са четири лучна отвора. Троделне је просторне структуре, добијене поделом основе на два дела, од којих једну заузима "кућа" са огњиштем а другу две собе. Складним пропорцијама и чистим конструктивним склопом она представља вредан пример традиционалне сеоске куће Тамнаве (Група аутора, 2006).

Кућа Илића у Непричави је шестоделна кућа са подрумом под целом основом, сложеног плана, сврстава се у велике зграде не толико по својим димензијама, колико по свом просторном склопу и конструктивном решењу условљеном положајем на стрмом терену. Зграда припада типу конака са великом оцаклијом око које су груписане собе. У оцаклији су два сада зазидана ложишта, преко којих су се са тучаним пећима загревале собе. Преко посебног мањег ходника у задњем делу зграде, по казивању власника, остваривала се комуникација (топла веза), са нужником који је био уз саму кућу. Кућа Илића је једна од најстаријих сачуваних сеоских кућа у ваљевској Колубари, која сведочи о присутној вишој култури становања почетком 19. века у овом делу Србије.

Кућа Јовановића у Пепељевцу је дводелна полубрвнара са огњиштем, без подрума, са четвороводним кровом покривеним ћерамидом и наглашено испуштеном стрехом и доминантним димњаком. Грађена је у првој половини 19. века на начин специфичан за Западну Србију, од талпи засечених на угловима до половине зидних платна "куће" и вертикално унизаних шашовака у горњој половини. Мањих димензија али солидне грађе и доброг градитељског умећа, она бројним детаљима који је чине сликовитом и архитектонски садржајнијом, представља вредан пример народног градитељства.

ПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ

При организацији дворишта постоји одређено правило при лоцирању куће и помоћних (привредних) зграда. Кућа је била увек централни објекат у организацији дворишта, док је распоред осталих објеката зависио од страна света у односу на кућу.

Вајат се појавио у другој половини 19. века. Он је увек имао двојаку функцију: да служи као стамбена и спремишна зграда. У Црној бари је уређен за туристичке посете вајат Хајдук Станка, главног јунака истоименог романа Јанка Веселиновића.

Чардак служи као остава за чување кукуруза у клипу. Величина чардака обично зависи од величине имања. Прави се од од летава, да ваздух стално струји и суши кукуруз. Правоугаоне је основе. Редовно је одигнут од земље на дрвеним или зиданим стубовима.

Млекар (млечар) је био одмах уз кућу и служио је за справљање млечних производа. Грађен је од храстових талпи. У њему је разливано млеко у дрвеним карлицама и копањама и спреман кајмак.

Амбар с магази је правоугаоне основе дрвен до пола, а зидан од пола. Зграда, издељена на мање просторе у облику боксова, у којима је била класирана пшеница после вршидбе. У магази (која је под истим кровом са амбаром) држана је ракија и вино, које је домаћин сам производио. У њој су окачене на таванске греде, у гроздовима, висиле тикве, натеге, вргови и врчеви за вађење и пијење ракије, вина и водљике, јабуковаче и крушковаче, измешених са нискама љутих папарика, главица лука, амова и ждрепчаника.

На неравном глиненом поду налазили су се земљани ћупови са туршијом, каце и бурад са ракијом, вином и водљиком. У углу стајала је обично широка каца са купусом.

Пивнице су служиле за смештај вина, ракије и алата за обрађивање винограда. Припадају више прошлости него садашњости. Биле су карактеристични за поцерину, нарочито за села чије се становништво бавило винагдарством (Румска, Варна, Букор, Десић, Цуљковић, Бела Река, Радовашница, Добрић).

Фуруна је хлебна пећ, која се зида од цигле са правоугаоном или кружном основом. Старије фуруне су биле зидане од ћерпича (непечена цигла са плевом) и покривене бибер црепом.

Пушница је мала и једноставна зграда које се користила за сушење меса у Мачви и шљива у Поцерини. Сењак се прави у новије време, нарочито у Поцерини, и служи за смештај сена.

На простору југозападне Србије, најочуванији примери кућа и припадајућих привредних зграда у домаћинствима представљени су кроз сталну поставку објеката у Старом селу Сирогојну у општини Чајетина.

Музеј Старо село у Сирогојну је основан 1980. године и заштићено као културно добро од изузетног значаја. У селу Сирогојно, на планини Златибор, на површини од 4,5 хектара, налази се више од 40 објеката. Туристички најатрактивнију целину чине две окућнице са два задружна домаћинства (www.sirogojno.rs).

- *Кућа* је грађена од дрвета на косом терену, па је под половином куће изграђен подрум, а служио је као спремиште за пиће, зимницу. Кућа се састоји из две просторије: „кућа“ - овде су се дешавала главна збивања у сеоском домаћинству. Под је начињен од сабијене земље, изнад њега је дрвена таваница черјен која усмерава дим, и на кући су постављена двоја врата и ниједан прозор. На средини је огњиште, изнад њега је черјен потавањен дрвеним дашчицама шашовцима, на којима је обешена верижњача. Дуж читаве задње стране „куће“ постављена је висећа полица долап. Покретни намештај у „кући“ је био наћвар, синија, ступа, жрвањ, трношци, у прочељу сто-столица, дрвени судови за воду, земљани лонци, тигањи, бакрачи и црепуље; и соба - мања је од „куће“ и подигнута је за један или два степеника изнад нивоа „куће“. Под јој је обложен дрвеним талпама, таваница је од шашоваца и има два до три прозора. То је најбоље уређен део куће и служила је за славе, кућне свечаности и за спавање најстаријих, а зими и најмлађих чланова домаћинства, јер је то била једина просторија која се греје. За грејање је служила земљана пећ (фуруна), обојена обично у белу боју, са уграђеним грнчарским лончићима (пећњацима). Пећ се градила уз преградни зид који дели „кућу“ од собе, ложило се из „куће“, а дим се преко земљаног чунка изводи у простор „куће“;

Слике 197., 198. и 199. Кућа, ентеријер куће и пекара у Сирогојну
Фото: М. Ивановић

- *зграда (вајат)* - грађевина у којој су живели синови домаћина после женидбе, и садржала је само једну просторију, обично је служила само за ноћење јер се није грејала.

На почетку је то била мала зграда, а касније се градила са подрумом и са тремом који је могао бити отворен или затворен;

- *гостинска зграда* - постављала се уз пут којим се прилази кући, и била је намењена за путнике намернике којима је требао смештај за једну ноћ, или за даљу родбину која није живела у домаћинству;

- *амбар и салаш* - служили су за сушење и чување житарица. Салаш је оплетен прућем да би се обезбедило добро проветравање и сушење обраног кукуруза у клипу, а у амбару су се у посебним преградама чувале житарице у зрну;

- *млекар* - градио се најближе кући и то наспрам главних врата која се налазе на источној страни куће. То је мала дрвена зграда, која је служила за прераду млека и чување млечних производа. Увек је морала добро да се чисти и проветрава, а приступ у њој је имала само “планинка” (жена која се бавила прерадом млека);

- *пекара* - зидана је од посебне врсте земље која је обликована у калупима и сушена како би се могла извести полукалота, а потом облепљивана земљом и покривена кровом од дрвета. Служила је за припремање велике количине хлеба;

- *уљаник, мишана* (зграда за сушење воћа), качара, стаја (грађена је од дрвета, покривана је сламом или даском, имала је два нивоа: приземље за крупну стоку, а поткровље за овце. Налазила се испод куће, а у односу на остале објекте била је највише удаљена од ње).

Као репрезентативни објекти народног градитељства, на територији Западне Србије, заштићени су и: Конак и окућница Тешмана Солдатовића у Баставу, окућница Ђаковића у Накучанима, окућница Драгољуба Јуришића у Црној Бари, окућница Јеврема Павловића у Трбосињу, окућница Кнеза Јовице Милутиновића у Санковићу, вајат Молеровића у Степању као и амбар Тодоровића у Тупанцима.

Конак и окућница Тешмана Солдатовића налази се у Баставу, општина Осечина, и формирана је у првој половини 19. века. Њен настанак везан је за име трговца Тешмана Солдатовића који је као истакнути устаник, био старешина среза Рађевског. Окућницу чине Тешманов конак, начелство, три вајата, амбар, велика магаза, млекар, кош, хлебна пећ, пушница, вењак и приземна кућа. Осим вењка и новије куће, најзначајније зграде су из прве половине 19. века (Група аутора, 2006). Као пример развијеног задружног домаћинства насталог у време ослобођења овог краја Србије од Турака, окућница Солдатовића улогом административног седишта представља сведочанство успостављања власти и управне организације српског друштва под кнезом Милошем.

Слике 200., 201. и 202. Конак Тешмана Солдатовића у Баставу, окућница Ђаковића у Накучанима и окућница Драгољуба Јуришића у Црној Бари
Извор: Група аутора, 2006.

Окућница Ђаковића у Накучанима у општини Шабац, коју чине две куће за становање, вајат, пивница са подрумом и наслоном, качара, амбар, млекар, чардак, хлебна пећ, пушница и бунар, је вредно дело људских руку, које се одликује скромношћу,

складношћу и одмереношћу, остављајући утисак да је стварана према природи и скромним потребама човека.

У оквиру *окућнице Драгољуба Јуришића у Црној Бари* (општина Богатић), осим зграде старог вајата налазе се и централни објекат кућа и пространа економска зграда - чардак, на који се са једне стране наставља отворен трем. Зграда старог вајата је највреднији објекат у оквиру окућнице, који се по предању везује за Хајдук Станка, личност из познатог романа књижевника Јанка Веселиновића, а уједно је и вредан споменик народног градитељства овог краја из друге половине 19. века (Група аутора, 2006).

Окућница Јеврема Павловића у Трбосињу у општини Лозница, формирана је крајем 18. или почетком 19. века, и чине је две куће за становање, вајат, млекар, качара, кош, хлебна пећ и магаза. Сви ови објекти постављени су по ободу дворишта, а у средини је празан простор. То је типична организација сеоских домаћинстава овог краја у 19. веку (Матић, 2008).

Окућница Кнеза Јовице Милутиновића у Санковићу (општина Мионица) формирана је почетком треће деценије 19. века и до данас су сачувани само конак, вајат и амбар. Четвороделни конак подигнут на високим каменим темељима, са подрумским простором под целом основом, урађен је у бондруку са испуном од ћерпича и четворосливном кровном конструкцијом покривеном ћерамидом. Вајат, подигнут од масивних ућертених талпи служио је за боравак и спавање кнезових момака - војника, а уникатним га чини тавански простор, са којим је остварена комуникација преко дрвених степеница, „душема“ на којој се спавало и отвори прорезани на талпама - пушкарнице. Амбар је представник старијег типа градње ове врсте, што се огледа по интегралном конструктивном склопу рађеном ћертном (Група аутора, 2006).

Слике 203., 204. и 205. Окућница Јеврема Павловића у Трбосињу, окућница Кнеза Јовице Милутиновића у Санковићу и вајат Молеровића у Степању
Извор: Група аутора, 2006.

Вајат Молеровића у Степању (општина Лајковац) је уникатна спратна зграда, грађена у другој половини 19. века. Приближно је квадратне основе, са приземним делом урађеним у бондруку и испуном од чатме, који је малтерисан блатним малтером. Спратни део урађен је од унижаних шашовака, где се средња зона једне стране може по потреби отворити преко удвојених капака. Кров је четвороводан и сада покривен бибер – црепом. Близина црквене порте, везаност Молеровића за овај храм и сачувани чардак кнеза Милоша у Горњој Добрињи указује нам да је ово, вероватно, дислоцирана и једино сачувана собашица из оближње порте (Група аутора, 2006).

Амбар Тодоровића у Тупанцима (град Ваљево) је најраширенија врста привредних зграда са шест пресека за чување жита, је правоугаоне основе, димензија 3,60 x 2,50 m, а висине 1,90 m и грађена је у потпуности од дрвета. Масивно ућертене темељаче ослоњене су једним делом на земљу а другим на камену, грубо притесану сувозидину, на које налажу ручно тесане талпе, повезане такође ћертном везом. Кров је тросливан, са

полукружно засведеним чеоним делом, а покривач је дрвени цреп, причвршћен ручно кованим закивцима. Интегралан конструктивни склоп, својом заобљеном стрехом над забатом и величином указује на посебност своје врсте, а којих је врло мало сачувано до данас.

ВОДЕНИЦЕ И ВАЉАРИЦЕ

Крајем 19. и почетком 20. века у живописним и привлачним пределима река Западне Србије, постојале су многобројне воденице за мљење кукурузног и пшеничног жита. Према начину градње постојале су кладаре (које стоје на кладама), воденице са једним точком – лопатаре. Према месту градње, разликовале су се дринке (воденице на Дрини) и совуље на Сави и вероватно најједноставније воденице поточаре. Старе воденице биле су брвнаре, имале су и по неколико витлова. Вода је покретала витла, која су посредством вретена колутала воденичко камење. С обзиром на обиље текућих вода у Западној Србији, воденичарство је било веома развијен занат. У ваљарицама је ваљано сукно за царску војску. Налазиле су се најчешће уз воденице јер им је потребна велика количина воде па их је у овом крају било веома мало.

На излазу из старе чаршије Тешњар, на слободном простору изнад моста крај Колубаре, налазила се стара воденица, позната као **Иловачића воденица**. Подигнута је на земљишту где је био двор Јеврема Обреновића. Воденица је једно време била уступљена Јакову Ненадовићу, који је држи све до 1836. године од када се она издаје под закуп. После тога позната је као Иловачића воденица. Воденица је у основи правоугаона грађевина. Темелји су јој плитки од ломљеног камена на којима су масивне греде темељаче, рађене од хрстовог дрвета. Од хрстовине су и брвна од којих су урађени зидови воденице. Брвна су слагана хоризонтално и причвршћена између стубова. Читава конструкција осигурана је косницама. Само на малом делу воденице, где је собица за одмор воденичара, зидови су у бондрук конструкцији са испуном од ћерпича, малтерисани су и окречени. Кров је благог нагиба на четири воде, а кровни покривач ћерамида.

Слике 206., 207. и 208. Иловачића воденица, воденица и ваљарица Сретеновића и Јолића воденица

Извор: Матић, 2008.

Стреха је умерено напуштена, са засеченим роговима, без профила, изузев ивичних рогова који су једноставне профилације. На воденици су двоја насрамна врата, рађена од масивних талпи на старински начин, кушачена, са ексерима ковнаициама ручне израде. Унутрашњи простор је прилагођен функцији и решен је на уобичајен начин. Под над јазом је, у делу за мљење, од дасака, а у осталом делу од набијене земље. Таваница је отворена. У углу је озидан простор воденичару за одмор. Дуж западног зида постављена су четири камена са свим прибором за мљење. Како је стање воденице било лоше,

дислоцирана је у заштићену зону реке Градац 1989. године. Данас се меље брашно у Иловачића воденици и продају се рукотворине од дрвета. Воденица се налази на почетку шеталишта, уз клисуру Градца; Када се од воденице крене ка брани, наилази се и на ваљарицу. Она није стављена у функцију већ, заједно са још неколико примерака народног неимарства у непосредној близини, чини овај предео специфичном средином и подсећа на време Милована Глишића и његове приповетке (Група аутора, 2006).

На воденичном јазу реке Топлице, у Марковој цркви, налази се **воденица и ваљарица Сретеновића** са два камена. Правоугаоне је основе, на чијим су каменим темељима подигнути зидови од унизаних талпи, осим воденичареве собице која је зидана у бондруку. Четвороводни кров је покривен ћерамидом. Поред се налази и ваљарица која већ тридесет година није у функцији и којој недостаје цео механизам за ваљање сукна. У целости је подигнута од ужљебљених талпи, са четворосливним бибер кровом.

Јолића воденица је поредовничка воденица на јазу реке Колубаре, са седам механизма за млевење, која се по габариту сврстава у највеће грађевине ове врсте. Састоји се од радног простора подигнутог од унизаних талпи и зидане собе на бочној северној страни. Кров је четвороводан са бибер црепом као покривачем. Воденица има два улаза, један на подужној а други на бочној страни. Из ње су 1941. године борци Колубарске чете Ваљевског партизанског одреда, извршили напад на Лајковац, за који се сматра да је прва оружана акција партизанских јединица од почетка Устанка у Србији (Група аутора, 2006).

СТАРИ ЗАНАТИ

Простор Западне Србије је био подложен многобројним етничким померањима при чему је данас остало веома мало староседелачких породица. Народ овог краја се бавио претежно сточарством и земљорадњом.

У северозападној Србији, посебно у некадашњој чаршији Тешњар, у 16. веку биле су заступљене све врсте заната тога времена: кожарски, сарачки, чизмарски, папуџијски, кројачки, ткачки, месарски, свећарски, ковачки, лончарски, браварски, сабљарски, поткивачки, калајџиски, ситарски, дрводељски и др. У старом делу Шапца, у занатлијско-трговачкој четврти Камичак, током 19. века биле су смештене кафане и радње занатлија старих заната, сарача, ужара, абација, опанчара, бојација, грнчара, свећара, клонфера, колара, Прва српска радионица кола, каруца и фијакера. У кнез Милошевој улици у Ваљеву, поред трговачких радњи, још током прве половине 20. века било је: ћурчија, воскара, обућара, столара, бојација, јорганџија, опанчара, абација, пекара, бербера, сарача, кујунџија, сајџија, фотографа, рентџера, посластичара, месара, шеширџија, банкара, кафеџија... Становништво Златиборског краја се, у прошлости, бавило са око четрдесетак различитих заната (Росић, 1991).

Развој науке, технике и технологије, а највише нагли развој туризма шездесетих година 20. века, условио је промену у структури заната којим се становништво бавило. Сеоске занатлије не напуштају своја пољопривредна занимања, али се поред њих баве и другим занатима, па је тешко утврдити које је примарно, а које допунско занимање. Још теже је повући црту између сеоских заната и домаће радиности (Томић Јоковић, Тоскић, 2011).

Све старе занате можемо класификовати на мушке и женске. *Женски занати* се углавном односе на домаћу радиност и скоро увек се граниче са уметношћу. *Мушки занати* се могу поделити на услужне, производне и остале занате (Росић, 1991).

Из кућне радиности никли су многи занати по којима је овај крај познат. Израда одеће за укућане, постељина и осталих потрепштина, било је у рукама жена. Традиција ткања и плетења наставила је свој живот и у данашње време.

Занатлије услужних заната су вршели различите врсте услуга које се наплаћују. Они су били власници предмета рада и средстава за рад уз чију су помоћ обављају услуге. У ову групу заната спадају кирицилук, рабацилук, воденичарство, ваљавичарство, механцилук, свирање и други.

Кирицилук се развијао у време ослобођене Србије када је народ смео слободно да се креће. Кириције су вршиле пренос робе коњима као најамници дубровачких, српских и босанских трговаца или за сопствени рачун као предузимачи. Овај вид преноса робе задржао се кроз читав Средњи век до данашњих дана. *Рабације* су вршиле пренос робе колима у која су упрегнути волови.

С обзиром на обиље текућих вода у Западној Србији, *воденичарство* је било веома развијен занат. Овим занатом су се могли бавити само људи кроз чија имања је протицала вода. Воденице су могле бити у власништву више људи (редовничке) или власништво једног човека.

У *ваљарицама* је ваљано сукно за царску војску. Налазиле су се најчешће уз воденице јер им је потребна велика количина воде па их је у овом крају било веома мало. Сукно се није ткало сваке године јер се вуна припремала годинама.

Механције су се бавиле пољопривредом као сви остали сељаци јер по пет-шест дана нико није свраћао у механу. Ситуација би се мењала за време већих сеоских скупова (вашари, причешћа итд). Крајем 19. и почетком 20. века у оквиру механа отворане су мање трговине за шта је била неопходна специјална дозвола. Често су отворане поред прометних саобраћајница.

Током историје, путем музике најчешће су препричавани историјски догађаји и с колена на колена преношени. Музика је најчешће била заступљена на многобројним сеоским окупљањима, а као инструменти су коришћене гусле, фруле и двојнице, и најнеобичнији музички инструмент у целом крају, паљка или дудук.

Производни занати служили су за справљање производа који се одмах могу употребити. Према врсти материјала који се користио, деле се на производњу од дрвета, земље, камена, метала, коже, природних влакана и текстила. Најмногобројнији занати су били везани за производњу од дрвета. Занатлије се према врсти производа деле на: катранције и лучаре, неимаре, качаре, тешљаре (столаре), масторе за израду карлица и корита, мајсторе за израду столица, коларе, мајсторе за производњу музичких инструмената, производа плетених од прућа, за израду кутија-мерица-бучука, за израду брезових метли, преслица, грнчаре-лончаре-црепуљаре, мајсторе за израду земљаних пећи и набијање подова од земље, цигларе, чикиресе-каменоресце, кречаре, коваче, мајсторе за израду бритви, опанчаре, мајсторе за израду мешина, мутавције, терзије, абације, кројаче и шнајдере.

Катран се производи још од средњег века, а производња од катрана је била нужна за овај сиромашан крај. У првој половини 19. века, државном интервенцијом, ова производња је ограничена јер је ирационално скупа и уништава шуме. Данас се овим видом производње бави свега неколико људи.

Неимарство се углавном развијало као занат за сопствене потребе. Стари сеоски мајстори и дрводеље су, када би се указала потреба, градили све дрвене грађевине које припадају домаћинству. Најчешће су грађене куће и привредни објекти, млекари, салаши, амбари, спратне штале, колибе, кућери, плотови, ћуприје, крстови, декоративни димњаци и капци. Најлепше и најбоље грађене куће су брвнаре са овог подручја.

Качара или мајстора за водене судове било је заступљено у читавом златиборском крају. Овоме је допринело богатство шумом. Ови производи су најчешће израђивани од боровине, смрековине и буковине. Произвођене су каце и качице, буце и бучице, крављаче, бурад и бурићи, велике каце, табарке и капци за казане, капалице, парионице и шавоље (посуде за умивање и прање веша).

Тешљари су имали нешто више алата од осталих мајстора за дрво. Имали су веома широк асортиман производа: тишљерај, кревети, наћваре, сандуци за рухо, столови, клупе, столице, табути, натре, чекрци, чекрклије, ћевњаци, грабуље, косишта и колевке за децу. У свим селима постојао је и по који мајстор за израду карлица, текнета и корита. Ови производи прављени су од боровине и буковине, а ређе од јошике. У карлицама се разливало вруће млеко и хватао кајмак, у текнетима месио хлеб, а у коритима појила стока. Столице су се израђивале од буковине која се савија да би столица постигла одређену удобност. Метал (ексери) нису били у употреби до савременог доба.

Све музичке инструменте су израђивали самоуки сеоски мајстори. Гусле су прављене од јаворовог дрвета, подапирани јарећом кожом, а гудало се правило од сиве дреновине. Фруле и двојнице су прављење од шљивовог дрвета, а паљке су правили сами свирачи-паљкари.

Производи плетени од прућа су израђивани од лесковине јер је погодна за цепање (прутање). Произвођене су корпице за ношење клупчади за ручни рад, корпе кашикаре (за држање кашика), корпе за пренос терета и велики кошеви за сушење жита, а свака кућа је имала по једну кутију-мерицу којом се мерило жито, брашно, мекиње итд. Прављене су од буковине.

Преслице су прављене од различитих врста дрвета. Лоптастог су облика са овалним завршетком на чијем се врху налази кружић величине дугмета око кога се обмотава пређа којом се вуна везује за преслицу. Преслице су украшаване са спољне стране различитим шарамма, малим огледалом или другом орнаментиком.

Грнчари-лончари-црепуљари израђују производе од глине и калцита (размера 50:50). Углавном су израђиване посуде за домаћинство, а у новије време се продају на вашарима и пијацама широм Србије. Некада је свака брвнара имала земљане подове и зидане пећи прављене од глине. Најбољи мајстори овог заната били су злакушки грнчари. Након Другог светског рата, почиње зидање кућа од чврстог материјала (цигле). Цигла је прављена, најчешће, мобом или позајмицом тако што се припремљена земља сабијала у калупе и сушила на сунцу. Затим је зидана у банку и печена. Најчешће је произвођена за сопствене потребе, а понекад и за продају.

У сваком селу постојао је бар један самоуки *чикириз* (каменорезац) који је израђивао крстаче, споменике-крајпуташе, корита за воду и грудњаче за цеђење сира. Производњом креча су се углавном бавили сиромашнији људи.

Ковачки занат је некада био веома цењен, а данас је пред одумирањем. Велики број ковача се временом преоријентисао на друге занате (лимарске).

Читав ужички крај познат је по изради сарачких опанака. Због обиља коже и неколико табана у којима је штављена, развио се и као градски занат. Сеоске занатлије *опанчари* су били ретки, а с друге стране, постојали су јаки опанчарски еснафи у градовима.

Мутавџије (козопреди) бавили су се производњом производа од кострети. Познати су били козопреди из села Златибора, мада се овај занат више радио у студеничком Старом Влаху. Сеоски мајстори за шивење одела су углавном били самоуки. *Терзије* су шиле финија одела украшавана гајтаном-бућмом, а *абације* су шиле само од сукна и грубог шајка.

Међу *остале занате* су спадали пчеларство, калемљење воћа, кување пекмеза од шљива, сушење шљива и другог воћа, печење ракије и сушење меса.

Сушење меса као и печење ракије никад нису били самостални занати већ су вршени за сопствене потребе, а вишкови су продавани на пијацама.

Када су у питању стари занати који још увек живе, изузетно је тешко извршити њихово мапирање. Највећи део заната је током времена потпуно исчезао. Мањи део заната, који су успели да се одупру зубу времена и да пронађу свој пут кроз

комерцијализацију, пре свега у туризму, углавном су окарактерисани као допунски извор прихода. Један део старих заната, данас се негује у различитим установама културе, презентује кроз етнографске манифестације и предмет су многобројних едукативних радионица, како би се сачували од заборавља.

На подручју Златиборског краја, идентификовано је свега неколико заната који још увек живе. У питању су грнчарство, качарски занат, ткање, плетење и вуновлачарство.

Керамика ужичког краја пробудила је интересовање многих, првенствено због свог квалитета и традиционалне технике израде на грнчарском колу. У некадашњем ужичком центру грнчарски занат одржао се једино у селу Злакуси, које је постало препознатљиво по мајсторима који грнчарију израђују на ручном колу. Оно што Злакушку грнчарију чини специфичном, квалитетном и трајном јесте печење на отвореној ватри и очуваност израде на ручном грнчарском колу. Предмети који су се некад најчешће некада производили су: крепуље, лонци, пржуље, ђувечаре и сл. Поред ових, данас се производе и неки атипични предмети (амфоре, вазе, саксије...), Оно што угрожава изворност овог заната је чињеница да један број мајстора све више користи пећи за печење производа, уместо печења на отвореном. Данас у селу има око 40 мајстора који се баве овом занатском вештином и своје производе продају широм Србије, а готово да нема ниједне манифестације у Србији без спремања јела у злакушкој керамици (Група аутора, 2011; Томић Јоковић, Тоскић, 2011).

Качарски занат се данас највише одржао у Рожанству, док се у неколико златиборских села, некадашњим центрима овог заната (Сирогојно, Гостиље, Алин поток, Крива Река). Качарским занатом данас се баве само појединци. Мајстори из села Рожанства током 20. века били су познати у Србији по производњи квалитетних судова. Поред тога што је процес производње претрпео одређене промене и сам занат осавремењен, током стогодишње израде качарских производа није дошло до промене у изгледу производа и њихова функција се одржала до данас.

Ткање, иако је било у процесу одумирања, последњих петнаестак година занат доживљава релативну обнову у Златиборском округу. У току је пројекат Стари занати за ново доба који има за циљ да оживи ткачки занат и вез кроз обуку жена у три општине (Чајетина, Нова Варош, Пријеполје) и да применом савременог дизајна пласира производе домаће радиности на тржиште.

Плетење је једна је од ретких домаћих радиности која је, и поред процеса модернизације, опстала и данас представља живу традицију. Томе је свако допринела производња Сирогојно џемпера. Сирогојно џемпери су, као робна марка, били познати на светском тржишту.

Вуновлачарски занат се данас ради машински, али истиче се да је вуна упредена ручно неупоредиво квалитетнија и трајнија од машински упредене. У Прибоју постоје две вуновлачаре, а у Ужицу, односно, Белој земљи једна.

Воскарство, као занат, је био прилично деградиран, нарочито у време комунизма. Данас, у доњем делу Тешњара, постоји само једна радња која се бави производњом производа од воска, основана 1909. године. Углавном се бави производњом славских свећа, али у складу са савременим захтевима тржишта производе се и свеће у боји, различитих облика.

Воденичарство је занат у изумирању. Ретко где се, као у воденици на Градцу која је у власништву Еколошког друштва Ваљево, може купити брашно, млевено на стари начин.

Удружење грађана *Тешњарска ризница старих заната* из Ваљева је обновило и ојачало еснаф старих заната који су некада били привредна окосница овог краја. Окупља многобројне занатлије који се баве производњом: предмета од бакра и дрвета, плетену, хеклану и ткану одећу, као и иконе и огледала које се раде по узору на старе занате, али

модерном технологијом. Тешњарска ризница има за циљ очување традиције и старих заната.

Удружење Тарнош из Лознице организује курсеве за ткање и керамику, под називом Очување традиционалних знања као бизнис и предуслов за развој агротуризма, који заједнички организује Етнорежа из Београда, Удружење за промоцију традиционалних рукотворина и општинска Канцеларија за локални економски развој. Циљ је да се групе оспособе за тржишну производњу рукотворина.

У музеју на отвореном *Старо село у Сирогојну* посебну пажњу посвећују старим занатима. У другој половини августа, организује се Вашар старих заната на коме посетиоци могу да виде рад мајстора занатлија и да се опробају у изради различитих предмета. Презентују се стари занати: качарство, корпарство, прављење колачљ од шљива, лицидерских срца, ткање, плетење, вез.

Школа за уметничке занате из Шапца представља збир креативних радионица, у којима ученици детаљно упознају техничку, естетску и духовну страну уметничких заната. Школа је основана 1993. године. Школа за уметничке занате је јединственог карактера у нашој земљи како по броју образовних профила тако и по томе што је једина која негује неке од уметничких заната и на тај начин доприноси очувању традиције и духовности. У школи су заступљени следећи образовни профили: конзерватор културних добара, стилски кројач, грнчар, дрворезбар, јувелир уметничких предмета, аранжер, клесар, фирмописац – калиграф, гравер уметничких предмета, пластичар уметничких предмета и ливац уметничких предмета.

Уметничка школа у Ужицу основана је 2002. године, као специјализована средњу стручна школа која афирмише традиционалне, културне - духовне вредности, настале на овим просторима. У школи се остварује осам образовних профила: конзерватор културних добара, ливац уметничких предмета, гравер уметничких предмета, стилски кројач, дрворезбар, грнчар - уметничка керамика (уметнички занати), техничар дизајна графике и техничар дизајна текстила. Делатност Школе проширена је 2005. године оснивањем ученичке задруге Art-Quart. Активности задругара усмерене су на израду уметничких експоната, учешће и организација ликовних колонија, школа цртања, сликања, вајања, веза, ткања...

На простору Западне Србије, бројне су *манифестације* које популаришу домаћу радиност и традиционалне занате, попут: Дарови Златног бора, Етно сајам Традицијом ка будућности, Смотра народног стваралаштва Србије на Златибору; *Чобански дани* у Косјерићу; *Сопотнички извори* у Пријепољу; *Традиционални сабори и теферихи* у Сјеници; *Јесен у Злакуси*; *Кисело и слатко - најбоље из Коцелеве*; *Свет жена* у Лозници; *Илиндански ваишар* у Шапцу; *Колубарски вез* у Лајковцу; *Косидба на Рајцу* у Љигу; *Петровдански дани*, *Златни опанак* и *Тешњарске вечери* у Ваљеву и друге...

ГАСТРОНОМСКА ПОНУДА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Пошто овај предео има дугу сточарску традицију то му је основни начин привређивања, а месо и млечни производи су основа у исхрани (Чобел, 1974).

Хлеб је спреман углавном од пшеничног брашна, али и од брашна других житарица изузев кукуруза који не успева. Пекао се у посебној пећи за печење хлеба такозваној пекари или фуруни која се налазила у дворишту, одвојено од просторија за становање. Поред хлеба за дневну употребу, спремају се, како то налаже обичај, и празнични хлебови – погаче, што долази до изражаја за време божићних празника и крсних слава. Брашно се чувало у дрвеним сандуцима – наћвама.

Од брашна су прављене и разне пите (котураче), гибанице као и колачићи (уштипци) који су се јели као посланица.

Пите су једно од старих јела које се и данас често спремају, а чије је прављење временом обогато. Реч пита потиче од грчке речи *petta*, као и само јело. Тесто се прави од пшеничног брашна и воде, а јуфка се развлачи преко оклагације и синије. Кора се пуни надевом, умотава у ролну и слаже у тепсију, у круг. Некада су се пекле под сачем у огњишту. Надев за пите се прави од сира и јаја (сируша), кромпира, тикве, зеља итд. Најпознатије су: гужвара, гибаница, хељдопита, ражљевак, натируша, мантије од којих су тек понеке добиле стално место на јеловнику ресторана и гастрономске понуде.

Качамак се припрема у већини крајева Србије, али се рецептура за припрему овог специјалитета разликује од краја до краја. Оно што је карактеристично за качамак који се припрема у Западној Србији је то да се припрема од белог кукурузног брашна, самлевоног у поточари, уз додатак воде и соли. Може се зачинити сиром, кајмаком и киселим млеком, а оно што се у ужичком крају користи уз качамак је и пропржена сланина и сурутка.

Проја је традиционално српско јело од кукурузног брашна, врста кукурузног хлеба. „Најслађа“ је од планинског или ситног жутог кукуруза и што је тања, то је укуснија. Некада је проја била карактеристична за најсиромашније слојеве, а сада се сматра деликатесом и налази се на менију свих ресторана.

У златиборском крају *хељда* се традиционално гаји и користи као здрава, лековита али и хлебна биљка. У последње време потражња за њом је све већа због њених прехранбених, али и лековитих својстава, па њен узгој представља велики потенцијал. Негде се хељда највише гаји због меда, јер је хељдин мед врло квалитетан и цењен. Њене љуспице користе се за пуњење јастука а троугласто црно зрно у исхрани. Једино се гаји на Златару. Изузетна су лековита дејства хељдиног чаја у лечењу болести крвотока, (проширење вена, пуцање и разна крварења капилара). Народна медицина препоручује цвет хељде као лек против кашља и слузи у горњим дисајним путевима, док се чај од листа и цвета употребљава за артеросклерозу. Састав зрна, хељду чини изванредном за многе болести савременог доба: хипертензију, реуматизам, дијабетеса и болести које настају као последица радиоактивног зрачења. Препоручује се у исхрани деце и умних радника а и старих особа јер јача меморију. Брашно од хељде се користи за припремање паленте, палачинки, резанаца и за печење хлеба.

Млечни производи су се прерађивали и производили у млекуру. Мужа крава се одвијала ручно, а млеко се скупљало у крављаче. Један део вареног млека се разливао у карлице и са њега скидао кајмак, а од остатка се правио обичан сир. Од млека које се не кајмачи (неварено млеко) производио се и пуномасни сир по коме је овај крај и познат. Исечен у комаде, сир се слаже у чаброве.

Кајмак је традиционални млечни производ. Добија се сакупљањем млечне масти која се чува у специјалним условима. Најлаганији је укус веома свежег кајмака, старог дан или два, који у себи има веома висок удео свежег млека. Средње стар кајмак стар је две-три недеље, с веома малим уделом млека и веома јаког укуса. Коначно, стари кајмак густ је као сир, али му је укус битно другачији, веома јак али изврстан, млеко скоро и да не садржи... Кајмак није само храна, већ се и као зачин користи у припремању традиционалних јела.

Од сирева надалеко је познат пештерски сир, а једино се овде у нашој земљи може пробати турски специјалитет *јардум*. Јардум се добија дугим кувањем овчијег млека на тихој ватри, све док не постане густо. После хлађења, јардум представља хранљив и освежавајући напитак. Доручак са сиром, кајмаком и врућом погачом испеченом испод црепуље је незабораван. Веома омиљена врста сира која се правила у прошлости је отежени сир, којег се сећају старији и о њему радо причају (Васић, 1992).

Од месних производа углавном се користила јагњетина, а ређе говедина и свињетина. Због недостатка апарата за чување хране, месо се, да би дуже трајало, качило на веранду да би се сушило на промаји, чиме му је продужаван рок трајања (на

ветернику). Месо се сушило и у сушарама (сланина и пршута), а од њега се правио и суџук.

Сјеничко јагње (или сјеничка овца) је добила назив по пространим пасњацима Пештера који се налазе на надморској висини преко 1.000 m и који су њено природно станиште. Природно окружење, квалитетни чисти пашњаци и микроклима се означавају као основни разлог за квалитет меса, па се јагњеће печење из овог краја посебно цени.

Дуван чварци су специјалитет ваљевског краја и представљају српско национално јело од чисте свињске масти. Постоје две врсте чварака: дуван чварци - хрскави и пресовани, и обични чварци који су мало сировији, одосно са већом количином масти. Дуван чварци су добили има по свом изгледу који подсећа на исецкани дуван. Ови чварци најчешће се припремају у Ваљевском крају. Сматра се да је кључ успеха дуван чварака у малој количини млека која се додаје приликом упржавања.

Од сухомеснатих производа, значајни су пршута, суџук (кобасица), овчија пастрма и суве свињске и говеђе кости. Златиборска пршута (ужичка пршута) је један од националних специјалитета златиборског краја. Најчувеније по производњи ове пршуте је златиборско село Мачкат. Најпознатије су две врсте пршуте: свињска и говеђа. Последњих година у част овог производа организује се традиционална манифестација под називом Златиборска пршутујада на којој произвођачи из овог краја стручном жирију и туристима приказују своје производе који су постали један од брендова овог краја. Клима и начин производње чине овај производ специфичним за овај крај тако да и Пршутујада из године у годину има све више посетилаца.

Ужичка лепиња је локални специјалитет ужичког краја, уствари, може се слободно рећи специјалитет југозападне Србије. Позната је још као комплет лепиња или лепиња са све. Прави се тако што се у већ печену лепињу разбије јаје и помеша са кајмаком. То је један од најомиљенијих локалних специјалитета који се пробио ка продавницама брзе хране широм Србије.

За Лознички крај аутентична и карактеристична јела и пића су: јагњетина испод сача, печена јагњетина, проја, сир, пихтије, телећа глава у шкембету (заштитни знак лозничке националне кухиње), печене домаће лепиње, паприке пуњене овчијим сиром, барена јаретина, купус са проколом у земљаним лонцима, пасуљ пребранац запечен у земљаној посуди, јагњећа сармица, лепиња са кајмаком, сарма од слатког и киселог купуса, кувано говеђе месо са реном, димљена пилетина. Од пића ту су: ракија од шљиве, дуње, крушке, кајсије, дудовача и домаћа кувана ракија, кувано вино.

За подручје Љубовије карактеристични су: проја, гибаница, уштипци, цицвара – Азбуковачки качамак, сир, кајмак, сарма, слане и слатке пите (сир, зеље, жара, кромпир, јабуке, тиквице, вишње...). Пиће је ракија шљивовица, купиново вино које има и лековита дејства.

Кухињу подручје око Љига одликује: домаћи хлеб из фуруне, лепиња са кајмаком, сок, пасуљ пребранац, проја са киселим купусом, јагњеће печење, чварци, свињска пршута, пастрма, сува шљива, ракија шљивовица препеченица (нарочито од Црвене ранке), врућа ракија, расол, водњика.

У Косјерићу и околини од давнина постоји велики број аутентичних јела и пића, скромних и једноставних, као што су: цицвара, попара, комплет лепиња, качамак, јагњећа сармица, претоп у лепињи, дуван чварци, уштипци, косјерићка боранија у марамици, прасетина из црепуље, самарлук, пекмез од шљива, јабука и крушака, слатко од шљива, слатко од шумских јагода, слатко од дуња, ракија „мученица“, ракија шљивовица, врућа ракија, водњика, сок од рибизле, чај од зоби и кантариона, сок од малина.

На подручју Пријепоља, Сјенице и Нове Вароши, специфични су: пита са јуфкама, хельдопита, кукуруза, качамак, цицвара, пилав, упријесна погача, уштипци, мантије, кувана јаретина у млеку, као и разне врсте куваног меса, печени кромпир у љусци, овчија

пастрма, кувана јаретина у млеку, сузук, тврди сир и кајмак, домаће кисело млеко, грушевина, сурутка, Сјеничка пита котурача са зељем и паша-ћуфтад, јувка, комбос купус, урда, чорба од белог лука, проја. Напици: чајеви и ракије, водњика, ораховача, чајеви од нане, шипурка, мајчине душице, липе, глога, сок од зове, руже, ракија шљивовица, јабуковача, крушковача, клековача. Посластице: пекмез од шљива, слатко од шљива, дуња, дивљих јагода, урмашнице, тулумбе, баклаве, алва, гурабије.

Пешке је данас не тако често и веома старо јело, које се припрема у посебним приликама од пребијене пшенице, која се затим кува са кокошијим месом, све док се месо сасвим не одвоји од костију. Једноставнија варијанта овог јела назива се бунгур и прави се само од куване пшенице која се зачини кајмаком и налије млеком. Бунгур се обично служи уз проју или погачу са младим сиром.

Цицвара се припрема од јечменог, кукурузног или пшеничног брашна, соли и воде. У њу се може додати сир, павлака, кајмак, па и јаја.

Свадбарски купус је се традиционално припрема на великим скуповима - свадбама, испраћајима у војску и сл. За припрему свадбарског купуса потребан је кисели купус, јунеће и свињско месо, димљена ребра, сланина... Познато да је укуснији што се дуже крчка у земљаном лонцу, што му даје специфичан укус.

Јагњећа сармица се од млевене јагњеће цигерице која се увијена у јагњећу марамицу пече. Пред крај печења, сармица се прелива смесом јаја и млека.

У Западној Србији, дуги низ година производи се *слатко* као део домаће радиности. Најчешће врсте воћа које се користе за кување слатког су: шумске јагоде, шљиве, дуње, вишње, трешње, малине, купине, боровнице, шипак. Послуживање слатким представља и део обичајне праксе јер церемонија гостопримства често започиње са слатким и чашом воде.

Сува шљива је традиција овог подручја, како производња и сушење у домаћој радиности, тако и у индустријским сушарама. Сува шљива без коштице користи се при производњи великог асортимана производа као што су: воћни производи у облику пекмеза, мармеладе, џем, пасте, затим разни аперитиви са вином, ракијом, коњаком, надеви...

Салашњаџи су традиционални слаткиш прави се од свињског сала. Представља врсту кифлица, филованих пекмезом од шљива.

Као пића коришћена је *водњика* (од јабука дивљака, крушака, клекиња, трњине, шипурака јабука кожара, санабија, дрењака). Препознатљива је по киселослаткастом укусу, ароматична је и освежавајућа. С обзиром да се добија врењем од биља и воде, водњика је потпуно природан напитака са очуваним лековитим својствима. Пије се као природни лек за дезинфекцију бубрега, подстиче варење хране, убрзава метаболизам, потпомаже искашљавање и олакшава тегобе астме.

Ракија је неизоставна у многим животним приликама, али и у свакодневном животу. Без ње се не може прославити слава, свадбовати, нити сахранити. У народној медицини ракија је коришћена као основно средство за дезинфекцију. Заједно се са другим средствима употребљавала и као лек за разне болести и јачање организма. За лечење се најчешће користе препеченица и комовица, као и посебне врсте ракија – траварица.

Постоји велики избор домаћих природних ракија од шљиве и специјалних врста ракије: препеченица (производи се на традиционални начин уз одвајање споредних фракција, тако да „срце“ садржи 60-65% вол. алкохола. Сипа се у храстову бурад на старење, да би се добила ракија специфичних сензорних својстава), медовача (производи се на побољшани традиционални начин од шљивове препеченице са додатком ливадског меда и прополиса, који јој дају посебне карактеристике захваљујући њиховим лековитим

својствима), траварица, клековача, линцура, ораховача, дреновача (шљивове препеченице оплемене кантарионом, линцуром, клеком и другим лековитим биљкама).

Због доброг квалитета, надалеко је чувена ужичка клековача (препеченица) у коју се приликом печења додаје вења (клека) која јој даје специфичан мирис.

Аутохтоне сорте воћа и поврћа заступљене у Западној Србији су: јабука колачара, врбовача, петровача, крушка лубеничарка, пшеничарка, шипурак, дрењак, трњина (воће које расте у шикарама), бела бундева, шљиве црвена ранка (рањача), пожегача (махарка), белошљива, јабуке стрекње, илињаче, петроваче, колачаре, будимке, белице, тикваје, кожаре, тврдокорке, крушке топчидерке, такише, видоваче, караманке, трешње мајевке, ђурђевке, крушка оскоруша (суше се и од њих се прави чај који је добар против дијареје), зукве (дивље јабуке), дивље купине...

Лековите биљке које се овде могу пронаћи су дивља нана, матичњак, линцура, пелен, хајдучка трава, кантарион, ива, мајчина душица...

Неке гастрономске манифестације у Западној Србији су: Златне руке града Лознице и *Сусрет гљивара*; Сајам шљива у Осечини; Међународни Дрински гастро фестивал у Љубовији обухвата такмичење у спремању рибље чорбе, етно трпезе, модерне кухиње, пекарства, посластичарства, карвингартистике (резбарије на воћу и поврћу); *Дани гљива* и *Дани малине* у Ваљеву; *Кисело и слатко - најбоље из Коцељеве*; *Дани кромпира у Рађевини* (Крупань); *Дани малине* у Ариљу; *Чобански дани* у Косјерићу; *Јесен у Злакуси*; *Завичајни дани Мокре Горе*; *Етно сајам Традицијом ка будућности* на Златибору; *Пршутијада* у Мачкату; *Сопотнички извори* и Манифестације у част меда и рибље чорбе у Пријеполу; *Сиријада* у Новој Вароши; *Дани сјеничке пите* и *Пољопривредни сајам у Сјеници* и друге...

МАНИФЕСТАЦИЈЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Манифестационе вредности су врло разноврсне. Обухватају сва остварења која се приказују на сцени, а која подразумевају посматрање, контактирање између ствараоца, извођача и посматрача. Поред уметничких остварења, у ова дела спадају и: остварења сценске и филмске уметности, представе, приредбе и фестивали, културне и забавне манифестације различитих садржина (одговарајућег културног нивоа), пословне манифестације, окупљања и спортске манифестације.

Ова културна добра су, по својој природи, прилагођена туристичкој презентацији и врло су привлачна за посетиоце. Она су саставни део боравка туриста неког места, а неретко и један од битнијих мотива за одабир туристичке дестинације.

У постојећој туристичкој понуди, манифестације представљају догађаје који у великој мери могу да допринесу повећању атрактивности одређеног места, а самим тим, и повећању туристичког промета. Значај манифестација и њихова посећеност се повећавају са присуством природних и друштвених мотива краја.

Значај манифестација у културном туризму може да превазиђе многе друге мотиве. Ово је одлика манифестација које карактерише велика атрактивност организационог мотива, разноликост садржаја, бројни посетиоци и наравно, економски ефекти. У развијеним земљама, манифестациони догађаји достигли су толико висок ниво развијености да се, у странијој литератури, већ помињу као посебан вид туристичке индустрије - манифестациони туризам или *event industry*. Ова индустрија догађаја је дефинисана као систематско планирање, развој и маркетинг фестивала и специјалних догађаја, катализатор и изграђивач имиџа (Getz, Wicks, 1993).

Манифестације се према садржају могу дефинисати као уметничке, забавне, образовне, културне, етнографске, привредне, политичке, историјске, спортско-рекреативне и др. Наравно, неке манифестације имају такав карактер да се у њима преплиће већи број мотива па се, истовремено, могу сврстати у неколико категорија.

Према месту и значају одржавања манифестације се могу издвојити као локалне, регионалне (зонске), националне и међународне, а према динамици одржавања постоје оне које се одржавају сваке године, али и сваке друге (бијенале), треће (тријенале) итд. Временски оквир у ком се одвијају манифестације дефинисан је од једног до неколико, па и седам дана.

На територији Западне Србије, манифестације представљају значајни туристички потенцијал. Одржавање манифестација у многоструком доприноси допуњавању туристичког садржаја не само у туристичким центрима, већ и у насељеним местима (градски и општински административни центри) која се одликују мањим туристичким прометом. Одржавају се у току туристичке сезоне или ван ње.

Ради лакшег прегледа, манифестације Западне Србије ће бити презентоване по општинама.

БОГАТИЋ

Традиционалне *Хајдучке вечери* трају два дана, средином августа. Програм обухвата мото скуп, културно-уметнички програм, наступ истакнутих књижевника и концерт (www.bogatic-tourism.com).

КОЦЕЉЕВА

Фестивал зимнице под називом *Кисело и слатко - најбоље из Коцељеве* одржава се под покровитељством Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије, а у организацији Скупштине општине Коцељево. Фестивал окупља близу 200 произвођача воћа, поврћа, меда и производа од меда, сакупљача шумских плодова из многих крајева Србије. Своје производе излажу сеоска домаћинства која се баве прерадом воћа и поврћа, затим припремањем зимнице на традиционални начин, воћних сокова, џемова, мармелада, слатког од воћа и других производа, које купци могу купити по веома приступачним ценама (www.koceljeva.gov.rs).

Слике 209. и 210. Манифестације *Кисело и слатко - најбоље из Коцељеве* и *Прослава битке на Мачковом камену*

Извор. www.koceljeva.gov.rs и www.krupanj.org.rs

Циљ *Бициклијаде* у Коцељеви је промовисање здраве животне средине, јефтинег превоза, окупљање што већег броја бициклиста Коцељеве. Учесници се крећу без такмичарског карактера од платоа фабрике Rauch до платоа Дома културе у Коцељеви, где се организује учешће у више интересантних дисциплина.

КРУПАЊ

Сабором старих уметничких заната у Срба и балканских народа уз учешће сликара, керамичара, дрворезбара и иконописаца почиње августовска културна манифестација *Дани Петра Радојловића*. Програм прате бројни наступи позоришних трупa, концерти, наступи трубачких оркестара. Дани Петра Радојловића се организују у августу (www.krupanj.org.rs).

Рађевина производи 4.000 тона кромпира годишње, по чему је познат у целој земљи и некада је са малином био заштитни знак Крупња и Рађевине. *Дани кромпира у Рађевини* су привредно-туристичка манифестација која се организује половином октобра. Циљ манифестације је да се покажу врсте кромпира, организују се консултације и округли столови са представницима фирми (откупљивачи, прерађивачи), произвођачи семенског кромпира и средстава за заштиту. Садржај манифестације је научни, тематски програм, изложбено-такмичарски програм, културни, забавни и спортски програм. Излагачи кромпира су домаћинства из Рађевине и неколико суседних општина (излажу се мед, сир, воће, ракија, специјалитети од кромпира и др) (www.sorte.minpolj.gov.rs).

Прослава битке на Мачковом камену у Крупњу обележава се полагањем венаца на Спомен костурницу на Мачковом камену и парастосом погинулим борцима. Обележава се годишњица Битке на Дрини, која је представљала низ борби снага Краљевине Србије са циљем да се заустави други покушај Аустроугарске да продре у Србију током 1914. године. После тешких и крвавих рововских борби српска војска је била приморана на повлачење услед мањка хране, ратног материјала, а поготово артиљеријске муниције. Повлачење српске војске, повукло је са собом и егзодус локалног становништва које се бојало нових масакра од стране аустроугарске војске. Окончавањем битке на Дрини и продором Аустроугара у Србију отпочеле су операције српске војске крајем 1914. године чији је најзначајнији део Колубарска битка (www.krupanj.org.rs).

ЛОЗНИЦА

У Лозници се од 1995. године одржава *Цвијићу у част*, културна манифестација посвећена великану наше географије, доктору Јовану Цвијићу. Манифестација се одржава на дан Цвијићевог рођења, 12. октобра. Од 2003. године, манифестација је подигнута на ниво научног скупа (www.loznica.rs).

Од 1971. године одржавају се сусрети школа које носе Вуково име, а повод је такмичење из српског језика, које је прерасло у традиционалну манифестацију *Ђачки Вуков сабор*. Одржава се сваке године у мају у Вуковом Тршићу (www.zaprokul.org.rs).

Церски маратон одржава се током августа месеца од 1997. године. Ова спортска манифестација промовише једну од најзначајнијих победа српске војске у Првом светском рату. У трци учествују атлетичари из Србије и земаља у окружењу. Релација маратона је Текериш-Бадања-Текериш, дугачка је 21,1 km. Поред главне трке, одржавају се ђачке уличне трке, као и крос студената. Најуспешнијим такмичарима додељују се награде у свим категоријама (www.maraton.cer.org.rs).

Церски међународни полумаратон Стазама церских јунака је манифестација која се одржава сваке године у новембру месецу и налази се у календару Европске Атлетске Асоцијације. Старт и циљ трке су испред споменика у Текеришу (www.loznica.rs).

Дринска регата се одржава сваке године у августу месецу. Старт регате дугачке 18 km је у Малом Зворнику, а циљ на Жићиној плажи у Бањи Ковиљачи. Манифестацију прате бројни спортски и музички садржаји, а за све учеснике и такмичаре обезбеђени су поклони. Манифестација окупља око 2.000 учесника (www.drinska-regata.com).

Слике 211. и 212. Ђачки Вуков сабор и Дринска регата
www.loznica.rs

Такмичење у параглајдингу је међународног карактера и одржава се сваке године крајем априла у Бањи Ковиљачи. Окупља око двеста такмичара из Србије, Федерације Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, Мађарске. Такмичење траје један дан, стартна позиција је на врху планине Гучево, а циљ је фудбалско игралиште у Бањи Ковиљачи. Такмичење у параглајдингу се одржава сваке године крајем априла. Такмичење има међународни карактер, а учесници се спуштају са планине Гучево - Црни врх, узлетиште код спомен костурнице до стадиона у Бањи Ковиљачи. Скокови се организују спуштањем на тачку и према освојеним бодовима проглашава се победник такмичења. Манифестација окупља око 200 такмичара који долазе из свих крајева Србије, а чести су гости из Федерације Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, Мађарске... Манифестација траје један дан (www.royalspa.rs).

Међународни фестивал фолклора Европа игра се одржава од 2002. године током августа месеца у Лозници и Бањи Ковиљачи. Фестивал кроз песме и игре повезује народе и културе европских земаља. Предходних година, Лозница је угостила ансамбле из више европских земаља попут Немачке, Италије, Француске, Бугарске, Мађарске, Грчке, Босне и Херцеговине, Шпаније, Словеније, Јапана и многобројне друге ансамбле (www.zaprokul.org.rs).

Слике 213., 214. и 215. Међународни фестивал Европа игра, Сећање на Церску битку и Вуков сабор
www.loznica.rs

Манифестација *Играње за дукат* одржава се сваке године на Петровдан, 12. јула у Добром Потоку. Иако се није одвијала у континуитету, поново је оживела пре 15 година, у традиционалном маниру и са истом наградом - дукатом. Играње за дукат се први пут спомиње у писаним изворима из 19. века као надметање младића и девојака у игрању

изворног народног кола. Иначе, Добри Поток је долина у Рађевини, интересантна због своје старе дрвене цркве и малог етно-музејског комплекса у виду неколико дрвених кућица подигнутих у традиционалном стилу (www.etnosrbija.org).

Мото сусрети у Бањи Ковиљачи организују се средином августа. Главни догађај је дефиле учесника од Бање Ковиљаче до шест километара удаљене Лознице. За време трајања овог тродневног догађаја одржавају се и концерти, а за посетиоце скупа обезбеђен је камп. Ове мото скупове посећују бајкери из читаве Србије и околних земаља (www.banja-koviljaca.com).

Међународна ревија документарног и етно филма се манифестација одржава током августа месеца од 2004. године у Бањи Ковиљачи. Ревиија филмова приказује се у сали Специјалне болнице за рехабилитацију Бања Ковиљача. Покровитељ манифестације је Министарство културе Србије (www.banja-koviljaca.com).

Сусрет гљивара одвија се током октобра месеца у Бањи Ковиљачи. Састоји се од догађаја као што су: берба гљива на падинама Гучева, предавања, изложбе, берзе књига о гљивама, презентација и дегустација производа (www.banja-koviljaca.com).

Свет жена у Лозници је манифестација која се одржава у марту и траје месец дана. Манифестација је посвећена ставаралаштву жена у разним областима културе, уметности, образовања, науке и предузетништва, медија (www.zaprokul.org.rs).

Манифестација *Лазарева субота* обележава помен на бој на Чокешини, који се одиграо на Лазареву суботу, 16. априла 1804. године. Овај догађај у историји важи као један од преломних момената у Првом српском устанку, када су двојица браће Недић и триста српских устаника зауставили турску војску у продору ка Шапцу. Сећање на бој на Чокешини обележава се служењем литургије у порти манастира Чокешина и парастосом српским јунацима (www.upoznajsrbiju.co.rs).

У Текеришу, надомак планине Цер, налази се споменички комплекс посвећен српским борцима који су дали своје животе у једној од најзначајнијих битака Првог светског рата - Церској бици. *Сећање на Церску битку* обележава се у августу месецу полагањем венца на спомен-комплекс, уз присуство највиших државних и војних званичника (www.loznica.rs).

Спомен-костурница у којој почивају посмртни остаци палих српских војника се налази на планини Гучево, изнад Бање Ковиљаче. *Сећање на Гучевску битку* обележава се полагањем венаца крај споменика погинулима, у знак сећања на ослободилачке ратове Србије. 2009. године, у септембру месецу, обележена је годишњица Гучевске битке (www.zaprokul.org.rs).

У помен на сликаре Мићу Поповића и Веру Божичковић-Поповић организује се манифестација *Мићини и Верини дани*. Манифестација је први пут одржана 2001. године и везана је за дан Мићиног рођења, 12. јун. Током дводневне манифестације приказују се разни програми из области ликовне, позоришне и филмске уметности. Тим поводом Центар за културу Вук Караџић издаје часопис Призор, посвећен уметности академика Миће Поповића (www.loznica.rs).

У знак сећања на Вука Стефановића Караџића, у Тршићу и Лозници и ширем Вуковом завичају, сваке године се одржава *Вуков сабор*, као једна од најзначајнијих и највећих културних манифестација у Србији. Први Вуков сабор одржан је 17. септембра 1933. године, када је обављено освештавање обновљене Вукове куће. Од тада до данас сабор се није обележавао само ратних година (1941. и 1944.). Два сабора су била најзначајнија због јубилеја – 1964. године, када је прослављена стогодишњица смрти Вука Караџића, и 1987. године када је обележено двеста година од рођења овог великана, под паролом Два века Вука. Сваке године сабор се одржава треће недеље у септембру. Од 2007. године Сабор има нову концепцију. Њоме се настоји да се укаже на разноликост

наше културе и разноврсност области у којима се огледа рад Вука С. Караџића (www.loznica.rs).

Октобарски дани се одржавају сваке године од 7. до 14. октобра у Драгинцу. Организује се књижевна манифестација, Дани дечје поезије и прозе, а школа у Драгинцу 14. октобра обележава свој дан. Тада се одржава и комеморативна свечаност и одаје пошта недужно настрадалом становништву 1941. године (www.zaprokul.org.rs).

ШАБАЦ

Фестивал дечијих хорова Србије се одржава од 1969. године у организација Арт студија Шабац. То је најстарија музичка манифестација деце основношколског узраста у Србији. Од 2000. године Фестивал се одржава уз подршку само Министарства културе Републике Србије. Током четири деценије постојања, на шабачким финалима Фестивала било је више од 30.000 учесника, око 120 најпознатијих имена српских и иностраних чланова жирија (www.artstudiosabac.org). На фестивалу дечијих хорова Србије у Шапцу стасали и стекли велику афирмацију дечији хорови из Ниша Доситеј Обрадовић (диригент Милорад Вељковић), Дечији студио хор Арт студија Шабац којим и сада диригује Иванка Ђурковић, хорови из Зајечара, Београда, Вршца, Новог Пазара, Бечеја, Неготина, Брања.

Обележавање *Мишарске битке*, једне од значајних победа устаника у Првом српском устанку под вођством Карађорђа Петровића. Битка се одиграла 14. августа 1806. године. Победа на Мишару представљала је одлучујући успех устаника у 1806. години. У овој бици онеспособљена је Турска босанска војска за акције у Србији за дужи временски период (www.sabackacivija.com).

Манифестација *Мишарски вишебој* организује се у августу месецу, и посвећена је прослави славног догађаја из српске историје Боју на Мишару, који се одиграо августа 1806. године. Велика победа српских устаника под вођством Карађорђа Петровића над турском војском.

Мишарски вишебој траје неколико дана и укључује различите садржаје, као што су: свечана академија посвећена овом славном догађају, полагање венаца на споменик са пригодним уметничким програмом, спортски сусрети и бројна друга догађања. Најатрактивнији догађај је свакако Мишарски вишебој, где се највештији коњаници такмиче у више дисциплина које подразумевају велику вештину у јахању и баратању оружјем, а све у циљу освајања титуле Мишарског јунака. Веома је занимљив дефиле коњаника кроз Шабац, одевених и опремљених као из дела Јанка Веселиновића, како јашући на нагизданим коњима евоцирају успомене на нека давна, славна времена (www.sabacturizam.org).

Фестивал Руже липолиста траје већ више од једне деценије. Одржава се у Липолисту, селу које се налази у равници испод Цера, на 25 km од Шапца идући путем према Лозници. У Липолисту се поред традиционалне пољопривреде све више домаћинства бави цвећарством, највише ружарством, и зато га називају најмириснијим селом у Србији. Тако је настала идеја да се организује ова, данас веома позната туристичка манифестација. Иначе, липолишки ружари данас своје саднице извозе у више европских земаља, чак и у Холандију, метрополу цвећарства. Фестивал се одржава увек у другој половини јуна, када руже најлепше цветају. Изложба цвећа је такмичарског карактера. Осим изложбе, посетиоци Фестивала могу да присуствују стручним предавањима на тему ружарства, културно-уметничком програму, да обиђу расаднике ружа. У обилазак расадника возе их мачвански фијакери које вуку коњи, што представља посебну атракцију (www.sabacturizam.org).

Илиндански вашар у Шапцу, надалеко чувени вашар, сваке се године одржава 21. септембра, на Малу госпојину, постао је готово синоним за Шабац. Током 4-5 дана, колико траје вашар, вашар, на популарном Михајловцу, тик уз Саву, посети на десетине хиљада људи. И они који нису имали намеру да било шта купе, са Шабачког вашара не враћају се празних руку, понеће бар сито, варјачу или дрвено буренце за ракију, не зато што им баш то треба, већ да се види да су и они били на вашару. Прећутно се, ваљда, сматра да ће онога ко на вашар оде а ништа не купи, терати малер све до следећег вашара. Шабачком вашару редовно се највише радују деца (www.sabacturizam.org).

Слике 216. и 217. Фестивал Руже липолиста и Шабачки вашар
Извор: www.sabacturizam.org и www.sabackivasar.blogspot.com

Бубијада се одржава током другог викенда августа месеца и уврштена је у званичну туристичку понуду Шапца. Покровитељ ове манифестације је град Шабац. Бубијада окупља љубитеље овог модела аутомобила и власнике олдтајмера. Учесници Бубијаде у раним поподневним сатима дефилују централним шабачким улицама ка старој Шабачкој тврђави где се одржава и вожња спретности на импровизованом полигону. На Шабачку бубијаду стиже преко седамдесет учесника из наше земље, Републике Српске и Словеније (www.bubijadasabac.blogspot.com).

Удружење љубитеља фиће Национална класа основано је 2002. године. Од тада, чланови шабачког огранка сваке године, већ традиционално, у другој половини септембра организују окупљања *Фићујада* у свом граду. Датум одржавања манифестације није прецизно одређен јер се управља према шабачкој Чивијади. Сваке године се увећава број учесника, а значајно је порасло интересовање заљубљеника у ово мало возило из бивших југословенских република да присуствују управо шабачком скупу. Незванично признање редовних учесника скупова је да је шабачко окупљање једно од најбоље организованих окупљања, а томе поред јаке воље чланова у великој мери доприноси помоћ Туристичке Организације Шапца и града Шапца (www.karnevalsabac.org).

Од 2005. године организују се *Мото сусрети* средином маја на Летњиковцу у организацији Мото клуба Чивија. Ове мото скупове посећују бајкери из читаве Србије, земаља бивше СФРЈ па и Европе. Поред остварене успешне сарадње са другим мото клубовима, мото клуб развија сарадњу и са свим институцијама у граду.

Шабачки летњи фестивал основан је 2003. године и првобитно је за циљ имао обogaћивање културног живота града током летње паузе и првобитно је био везан за лето и Стари град, и трајао је по три недеље током августа обједињавајући музичке, позоришне и филмске садржаје. Од 2008. године ШЛФ је постао градски фестивал који са својим активностима траје током целе године. Садржај је обogaћен различитим програмима из филмске уметности, али и организовањем различитих музичких дешавања, организацијом Ноћи музеја и др. У 2009. години Шабачки летњи фестивал је објавио и прво издање књиге „Писма из Авганистана” (www.sabackiletnjifestival.com).

Традиција одржавања Србији *Октобарског салона у Шапцу* започета је 1954. године, и то је најстарија манифестација овог типа у Србији. Првих тридесетак година највећи број излагача били су уметници који су живели и стварали у Шапцу. Од 90-тих година 20. века на Салону су почели да излажу и уметници из целе земље. Током неколико деценија одржавања више стотина излагача учествовало је на овој изложби. Традиционално се додељују три званичне награде, затим награда за младог ствараоца „Игор Белохвалек“, а од 2007. године уведена је и откупна награда како би се обогатила ликовна збирка Народног музеја у Шапцу, који је од почетка организатор ове значајне ликовне манифестације (www.zaprokul.org.rs).

Шабац Плус Демо фестивал организује се септембру године ради подстицања и афирмисања музичког стваралаштва младих у Шапцу. Циљ ове манифестације је да се у Шапцу створи нови позитивни талас који ће изнедрити неку нову рок атракцију, неког новог уметника. Победницима фестивала омогућено је снимање и издавање студијског албума, видео спота и промоција албума широм Србије (www.sabacturizam.org).

Ускршњи рок маратон, фестивал са скоро деценијском традицијом који се одржава викендом за Ускрс. Повезивање локалне самоуправе, привредног и невладиног сектора су аксиом ове манифестације. Модеран приступ у реализацији фестивала, сваке године привлачи све више посетилаца. Поред познатих имена домаће рок сцене, у ревијалном делу фестивала учествују и локални демо бендови (www.eventclub.rs).

Шабачки Блуз и Џез Фестивал је настао 1993. године. Захваљујући овом фестивалу, у Шапцу су гостовали многи домаћи и инострани уметници. Сви они допринели су да шабачки Блуз и Џез Фестивал постане познат и ван граница наше земље. Шабачки Блуз и Џез Фестивал се сврстава међу најбоље фестивале овог музичког жанра у Србији, због чега је постао бренд који у многоме доприноси стварању добре слике о Шапцу. Град Шабац је генерални покровитељ Фестивала. Фестивал се одржава у октобру месецу (www.sabacturizam.org).

Слике 218., 219. и 220. Шабачка Чивијада, Чивијашки карневал и Лазини дани у Шапцу
Извор: www.sabacturizam.org, www.karnevalsabac.org и www.sabac.org

Чивијада је културно-туристичка манифестација која негује изворни хумор народа Мачве, Посавотамнаве, Поцерине и Шапца. Одржава се сваке године у Шапцу половином септембра месеца, пред Малогоспојински Шабачки вaшар. Модерна Чивијада има више својих програмских садржаја: Вече хумора и сатире, изложба карикатура, дечију Чивијаду, промоцију листа Чивија, Фиђијаду, смотру оријенталног плеса, кување бећар паприкаша са ћуфтама, шампитијаду за најмлађе Шапчане, Чивијашко коло у ком учествује више од 500 играча, Чивијашки карневал и избор Председника владе Чивијашке републике. Сваке године расписује се и наградни конкурс за најбоље сатиричне приче, афоризме и карикатуре. За време Чивијаде излази лист Чивијада, у коме су заступљени сви најбољи ствараоци на пољу сатире и хумора, из Србије простора бивше Југославије (www.sabacturizam.org).

Чивијашки карневал, први пут је одржан 19. септембра 2008. године у оквиру дугогодишње манифестације Шабачка чивијада. Ова манифестација има међународни карактер и окупља учеснике из више земаља. Музичка карневалска сцена свим учесницима и посетиоцима пружа одличну забаву уз концерте актуелних музичких извођача и група (www.karnevalsabac.org).

Међународни фестивал младих пијаниста започео је у копродукцији Арт студија и Музичке школе. Од 2001. године то је фестивал међународног карактера који организује Арт студио у Шапцу. Такмичење се одвија у шест категорија почетком марта месеца. Сви такмичари добијају дипломе за учешће а најуспешнији и медаљоне са ликом Ане Обреновић, која је далеке 1829. године у Шапцу „ударала у гитар и клавир“. Фестивал је чување успомене и традиције, на град првог клавира у Србији (www.artstudiosabac.org).

Лазини дани у Шапцу, се одржавају у другој половини маја, у Шабачком позоришту и ресторану хотела Двор у Шапцу. Ово је водећа стручна, културна манифестација и традиционално окупљање лекара и фармацеута, из целог региона, али и републике. Обележава се годишњица од рођења Лазе Лазаревића. Културни догађаји у последњих неколико година представљају редован сегмент Лазиних дана (www.lazinidani.rs).

ЛАЈКОВАЦ

Фестивал фолклора под називом *Колубарски вез* се традиционално одржава крајем октобра. Учесници смотре ревијалног карактера су културно-уметничка из целе Србије, фолклорни ансамбл и хорови. У пратећем програму фестивала, у галерији Културног центра организује се изложба ручних радова у старим техникама плетења и веза (www.zaprokul.org.rs).

ЉИГ

Косидба на Рајцу је туристичка манифестација која симболично представља мобу и свечан завршетак кошења планинских ливада. Стари обичај окупљања мобе ради свршавања важног посла и такмичење најбољих косача на планинским ливадама Рајца, уз традиционални културно-уметнички програм, народно посело и изложбу пољопривредне механизације. Манифестација се одржава половином јула.

Слике 221. и 222. Колубарски вез у Лајковцу и Косидба на Рајцу
Извор: www.kulturnicentar.edu.rs и www.kosidba.com

Такмичари се надмећу у кошењу планинске траве. Косачи су у народној ношњи, са сламеним шеширима и извезеном, шареном торбом на рамену. Само такмичење је прилика да учесници покажу своју вештину. На крају косидбе највештијег, а обично и

најизгледнијег, по ношњи, стасу и песми проглашавају за Ђидију или Козбашу. На следећој Косидби он је тај који предводи косаче.

На дан Косидбе, почиње окупљање учесника мобе. У живописним народним ношњама су косачи, водоноше, домаћице, трубачи и певачи. Уз звук трубе, одигра се Ђидијско коло, отпева косачка песма, а потом поворка у свечаном дефилеу крене према врху планине до ливаде где се одржава косидба (www.kosidba.com).

МИОНИЦА

Мишићеви дани одржавају се једном годишње, од 1999. године, у Мионици, код Ваљева (www.zaprokul.org.rs). Манифестација је посвећена војводи Живојину Мишићу, а садржи културне и туристичке догађаје: изложбе, концерте, књижевне вечери, спортске турнире и др.

УБ

Негујући успомену на дава великана позоришног живота Србије, Радомира Рашу Плаовића, вишедеценијског првака Народног позоришта у Београду и Александра Жака Поповића, званично најзначајнијег драмског писца Србије, Убљани организују годишњи *позоришни Repassage fest*, у првој половини новембра. Такмиче се позоришта из бивших република Југославије (www.ugradu.info).

Убске вечери су манифестација која се одржава у Убу сваког лета у периоду од јула до августа. Позорница је смештена на платоу испред Дома културе. Убске вечери су већ афирмисана манифестација, коју посети неколико хиљада Убљана свих узраста са жељом да уживо виде и чују своје омиљене глумце, певаче, књижевнике (www.opstinaub.org.rs).

ВАЉЕВО

Дани дечије културе јесу смотра дечјег и омладинског стваралаштва у области музике, литературе, ликовног и сценског стваралаштва. Смотра обједињује дечје стваралаштво настало у оквиру или ван школе, и представља резултате рада са децом остварене током претходне школске године. Одржава се на различитим местима током маја и јуна месеца (www.valjevo.rs).

Манифестација *Дани гљива* се од 1996. године одржава прве недеље октобра на Дивчибарима. Ово је образовно-туристичка манифестација која окупља велики број учесника и посетилаца. Садржи више различитих програма као што су: изложбе гљива, дегустација, упознавање са јестивим гљивама у природи и друго. У оквиру манифестације приређује се изложба цртежа гљива и лековитог биља ученика основних и средњих школа, а најуспешнији радови се награђују (www.gljivarsko-drustvo.org.rs).

Манифестација *Десанкино михољско лето* се одржава сваког 12. октобра у Бранковини у част песникиње Десанке Максимовић. Програм се одвија испред Десанкине школе, а у програму учествују ученици из Бранковине и школа из Србије и Републике Српске које носе име Десанке Максимовић. У оквиру манифестације организује се културно-уметнички програм, рецитију се Десанкини стихови и гостује писац који ствара за децу (www.valjevo.rs).

Након смрти Десанке Максимовић 1993. године, сваког 16. маја, одржавају се *Десанкини мајски разговори*, републичка манифестација у организацији Задужбине и Подружнице *Десанка Максимовић* из Београда и Ваљева. Манифестација се одржава на Десанкином венцу - Ђачка реч Десанки Максимовић, пред Спомеником песништва, а

наставља у Бранковини полагањем цвећа и рециталом на гробу Десанке Максимовић. У оквиру манифестације додељује се и награда Десанка Максимовић за животно дело, а потом се одржава културни програм (www.valjevozavas.net).

Сваког 16. маја на Тргу песништва у Ваљеву организује се *Поетски час*, посвећен поезији Десанке Максимовић.

Манифестација *Догађања у Дворишту* се сваког лета континуирано одвија почев од 1987. године. То је својеврсна књижевна трибина која се одржава лети на отвореном простору (Дворишта). Том приликом се доводе најзначајнији домаћи књижевници и презентује њихов књижевни опус. Место одржавања је двориште Градске библиотеке, а време: сваки четвртак у јулу месецу (www.turizamzavasinas.com).

Фестивал ФЕНИКС се бави истраживањем друштвене стварности, уочавањем и дефинисањем изазова који стоје испред младог човека данашњице. То чини кроз уметничке процесе, дискусију, комуникацију учесника и публике. ФЕНИКС траје два дана. Фестивал има тенденцију да се наметне као уметнички ангажован покрет младих којим би се регенерисао урбани дух града и оживела андерграунд уметност (www.ugradu.info).

Слике 223., 224. и 225. Десанкино михољско лето, Десанкини мајски разговори и Фестивал ФЕНИКС

Извор: www.valjevo.rs, www.valjevozavas.net и www.zaprokul.org.rs

Фестивал подржава младе из различитих друштвених миљеа у њиховом стваралаштву, раду и развоју критичке свести. ФЕНИКС као симбол поновног уздицања опомиње да се мора радити на уздицању свести појединца, поновном успостављању позитивног система друштвених вредности. ФЕНИКС својим именом указује на потребу дестигматизације и ресоцијализације маргинализованих група, са акцентом на бивше зависнике, осуђенике, душевно оболеле.

Ваљевски Џез фест (JAZZ fest) је међународна музичка манифестација у оквиру које се изводе џез и блуз дела домаћих и страних аутора. Фестивал су 6. маја 1984. године основали ентузијастички окупљени око Дома културе и Радио Ваљева. Фестивал се одвија од 14 до 17. октобра у Дому културе у Ваљеву (www.jazzfest.rs).

На *Позоришном фестивалу драмских секција основних школа Слободан Савић* се приказују аматерске представе које су настале сарадњом ученика основних школа, њихових професора и родитеља. Фестивал се одржава пет вечери заредом током априла или маја месеца на сцени Дома културе. Фестивал је наградног карактера, а последње вечери жири додељује награду (www.ugradu.info).

На *Позоришном фестивалу драмских секција средњих школа Бранимир Спасојевић* се приказују аматерске представе које су настале сарадњом ученика средњих школа, њихових професора и родитеља. Одржава се пет вечери заредом током априла или маја на сцени Дома културе. Фестивал је наградног карактера, а последње вечери жири додељује награду (www.valjevo.rs).

Рели возња џиповима вози се по неприступачним пределима планине Повлен. Рели џиповима се одржава током једног викенда у јулу месецу.

Фестивал флаутиста музичких школа и академија постоји од 1999. године, а од 2007. године мења свој назив у Сусрети флаутиста Тахир Куленовић. Фестивал се одржава у мају месецу у музичкој школи Живорад Грбић. На фестивалу се такмиче ученици флауте нижих и средњих музичких школа, студенти Факултета музичких уметности. Такође учествују и ансамбли флаута, уз могућност клавирске пратње. Ученици и студенти се такмиче по разредима са слободно изабраним програмом (www.zaprokul.org.rs).

Традиционална манифестација *Петровдански дани* организује се 11-12. јула у Ваљевској Каменици. Поред најпосећенијег народног вашара ваљевског краја, уобичајени садржај ове манифестације је паљење лиле, промоција традиционалних јела и народне радиности. Петровдан је и слава овог места, које је до 1953. године било седиште подгорског среза (www.zaprokul.org.rs).

Сабор фолклорних ансамбала Србије *Златни опанак* је такмичење фолклорних ансамбала које се од 2004. године одржава у првој недељи априла. Учествују ансамбли и удружења из земље и иностранства. Фолклорни дефиле пролази кроз главну улицу и наступа на Главном тргу, а крај дефилеа је код споменика војсковођи Живојину Мишићу. Победницима се додељује награда - златни опанак. Од 2007. године организује се Сабор дечијих фолклорних ансамбала Мали златни опанак. У категорији дечијих ансамбала се додељује награда у три категорије: јуниори, лептири и бумбари (www.zlatniopanak.co.rs).

Смотра *Песнице народа мог* постоји од 1968. године, а одржава се у мају месецу. Такмичења су подељена у три категорије: млађи узраст од I до IV разреда, средњи узраст од V до VIII разреда и средњошколци.

Тешњарске вечери су међународна културно-туристичка манифестација. Представља смотру позоришног и филмског стваралаштва, књижевника, издавача, књижара, врхунских аутора у области класичног и савременог музичког стваралаштва и остварења у области ликовне уметности. Пратећи програми представљају туристичку и привредну понуду града. Тешњарске вечери постоје од 1987. године и најстарији су летњи фестивал у Ваљеву. Одржавају се традиционално сваке године у месецу августу (www.tesnarskevaljevo.rs).

Слике 226. и 227. Тешњарске вешери у Ваљеву
Извор: www.pressonline.rs

Дани Малине су 1962. године организовали људи окупљени око Туристичког друшта Бранковина. Ово је прва привредно културно-туристичка манифестација која траје три дана током јуна месеца у Бранковини. У оквиру манифестације, одржавају се: стручно саветовање о малинарској производњи, изложбе воћа, културно-уметнички програм, а најбољим узгајивачима додељују се награде (www.zaprokul.org.rs).

Манифестација Лековитим стазама Ваљевских планина одржава се првог викенда јуна у селу Подбукови. Циљ ове манифестације је обука у правилном распознавању, сакупљању и коришћењу самониклог јестивог биља и шумских плодова.

Дан града Ваљева, 20. март, прославља се од 2004. године, када је обележено и два века од Сече кнезова и Првог српског устанка. Овај датум подсећа на прво историјски познато ослобађање Ваљева, симболизујући тежњу ка слободи и сва наредна ослобађања нашег града. Уједно представља и почетак развоја савременог Ваљева, јер тек тада Срби у значајнијем броју насељавају варош, која од оријенталне касабе почиње да поприма хришћанска обележја (www.valjevo.rs).

Светосавска трка се традиционално одржава од 1999. године на Савиндан, 27. јануара. Том приликом централним градским улицама трче најбољи атлетичари Србије. Старт и циљ су испред хотела Бели нарцис у центру Ваљева (www.svetosavskatrka.org).

Раскршће је фестивал који спаја различите видове уметности и уметничког изражавања: документарни филм, визуелну уметност, фотографију, кратку причу, паркур (паркоур) и мултимедије. Током трајања фестивала одржавају се уметничке радионице, музички програм и разни други садржаји. Фестивал траје од 16 до 17. јула у просторијама школе Раскршће. Покровитељ Фестивала је град Ваљево (www.raskrsce.com).

АРИЉЕ

Традиционална манифестација *Мајски дани културе* која се у Ариљу организује у сусрет обележавања дана града, одржана је у периоду од 25. до 28. маја. Народна библиотека била је организатор и домаћин манифестације, која се одржава под покровитељством Скупштине општине Ариље. Као и сваке године Народна библиотека настоји да публици понуди што занимљивије и разноврсније садржаје током трајања манифестације (www.arilje.org.rs).

Слике 228. и 229. *Мајски дани културе* у Ариљу и *Дринска Гранд регата*
Извор: www.arilje.org.rs и www.taratours.rs

Смотра ликовног стваралаштва аматера Златиборског округа у организацији Народне библиотеке Ариље, одржана се у просторијама Градске галерије. Ова традиционална манифестација сваке године окупља велики број стваралаца чије радове оцењује селекциона комисија. Три првопласирана награђена рада учествују на Републичкој смотри ликовног стваралаштва аматера.

Дани малине - Сајам малине у Ариљу се први пут организују 2012. године, окупљајући произвођаче и прерађиваче малине и другог јагодичастог воћа (www.malinacbc.arilje.org.rs).

БАЈИНА БАШТА

Сваке године, почев од 1995, у првој недељи октобра, у Бајиној Башти и манастиру Рача, у организацији фондације Рачанска баштина, одржавају се Духовне свечаности под називом *Дани Раче украј Дрине*. Богат програм уметничке музике, сликарства, књижевности, глуме, уз научне скупове, почиње издавањем рачанског зборника, а завршава се доделом награде Рачанска повеља истакнутим ствараоцима из области науке и културе који у свом раду укључују православну традицију (www.bbasta.org.rs).

Досадашњи добитници Рачанске повеље су: Милосав Тешић, Иван В. Лалић, Милорад Павић, Горан Петровић, Љубомир Симовић, Добрило Ненадић, Радован Бели Марковић, Динко Давидов, Миодраг Павловић, Светислав Божић и Владета Јеротић.

Спортско-туристички центар Бајина Башта сваке године организује *Дринску Гранд регату*. Регата се одржава средином јула и прерасла је у традиционалну манифестацију. Ово јединствено дешавање, из године у годину, привлачи све већи број туриста, како из наше земље, тако и из иностранства. Дринска регата се састоји из такмичарског и забавно-рекреативног дела. Управо овај такмичарски део представља јединствен догађај, где се на десетине посада такмичи у спусту Дрином, показујући своју снагу и вештину. Спуст се врши војним десантним чамцима од Перућца до излетишта Рача у Бајиној Башти. Другог дана Регате, организује се забавно-рекреативни спуст, од Перућца до ушћа реке Рогачице у Дрину.

На регати учествује је преко 1.000 пловила са преко 10.000 учесника, који, преко три сата уживају у дружењу, песми, звуку труба, али пре свега, у чарима Дрине (www.drina.rs).

Дани младице је манифестација која обухвата лов младице, липљена, такмичење у кувању риблије чорбе, изложбу дечијих ликовних радова на тему Дрина у срцу и трибину Дрина погранична река. Организатор ове манифестације је ОСР Младица из Бајине Баште. Такмичењу присуствује преко 100 такмичара, из земље и иностранства (Ужице, Чачак, Нови Сад, Београд, Ниш, Нови Пазар, Република Српска, БиХ, Француска, Аустрија, Немачка и Бугарска). Пеца се два дана на стази дугој 45 km, од Перућца до Бачеваца.

У оквиру манифестације одржава се и трибина Дрина-погранична река на којој учествују представници риболовачких удружења из Подриња, из Србије и Републике Српске. Заједнички циљ свих учесника трибине је чиста обала и Дрина пуна рибе. ОСР Младица награђује и најбоље радове приспеле на ликовни конкурс Дрина у срцу. Део манифестације је и такмичење у кувању риблије чорбе. Популарни Дрински котлић окупља екипе из свих крајева наше земље (www.tara-bajinabasta.com).

Историју *Yu relly-ja* на Тари и у Бајиној Башти започео је шездесетих година прошлог века легендарни Микица Вуковић. Када је 1987. године у Бајину Башту стигао *Yu relly*, највеће аутомобилско такмичење у великој Југославији нико није могао да претпостави да ће овде остати више од две деценије. Настављена је традиција релија Тара али, нажалост, у последњих десет година са Меморијалним карактером у знак сећања на великог шампиона Обрена Тешића који је трагично настрадао на релију осмог септембра 1996. године.

ЧАЈЕТИНА

Дарови Златног бора је етнотуристичка манифестација која се реализује у августу, у склопу двомесечне манифестације Златиборско културно лето (јул-август).

Манифестација подразумева промоцију традиције кроз организацију изложби, музичких и позоришних представа и концерата (www.nadlanu.com).

У оквиру Златиборског лета одржава се и *Етно сајам Традицијом ка будућности* чији је основни циљ промоција етнолошких карактеристика Златибора и околине. На овој манифестацији одржавају се и саветовања о примени међународних стандарда у области производње хране (www.zlatibor.rs).

Дечији фестивал Деца међу нарцисима у Чајетини промовише најбоља остварења у разним областима дечијег стваралаштва и у природном амбијенту окупља и зближава децу из разних крајева наше земље. Фестивал се организује у другој половини маја. Литерарни конкурс, као носилац Фестивала, траје све време манифестације.

Манифестација *Вашар старих заната и занимања*, кроз презентацију, даје допринос очувању, развоју, а посебно вредновању занатских вештина и умећа које представљају део нематеријалног културног наслеђа присутног на овој територији. Поред тога обезбеђује доступност културних вредности грађанима, и допринеси популаризацији и промоцији нематеријалног културног наслеђа. Поред излагања и продаје производа, занатлије посетиоцима представљају и традиционалне занатске вештине. Вашар се организује у другој половини августа (www.zlatibor.rs).

Слике 230. и 231. Сабор трубача и Приутијада
Извор: www.zlatibor.org.rs

Сабор трубача на Златибору се одржава већ тридесет година половином јула, и представља предтакмичење за Сабор трубача у Гучи. Временом је прерастао у *Сабор трубача и Смотру народног стваралаштва Србије*. Прво надметање оркестара Западне Србије на Златибору одржано је 18. августа 1974. године у организацији Културно просветне заједнице Титовог Ужица, Саборског одбора сеоских трубача Србије и Удружења фолклориста Србије. На првим такмичењима бирани су најбољи оркестар и најбоља труба, али су временом увођене нове награде. За најбоље одсвирану песму, најбоље одсвирано коло, најбољег тенористу, најбољег басисту и најбољег бубњара. Награда најбољем оркестру носи име Меморијална награда Радована Бабића, у знак сећања на овог познатог, рано преминулог трубача, а од 2000. године жири додељује и Меморијалну награду Мићо Петровић најбољем солисти на труби, која носи име Милована Мића Петровића, мајстора трубе који је преминуо 2000. године.

Традиционална *Златиборска хајка на вукове* прерасла је 1989. године у много већу и по садржају разноврснију ловно-туристичку манифестацију под називом Сабор ловаца Србије. Хајке су организоване у другој половини фебруара, на крају зимске туристичке сезоне, што указује на жељу да се она продужи за још неколико дана. Догађај који је побуђивао највећу пажњу и интересовање био је увек ловачки бал (www.zlatibor.rs).

Међународни фестивал туристичког, еколошког и спортског филма МЕФЕСТ на Златибору основан је 1993. године по идеји Гаврила Азиновића. Приликом оснивања био

је замишљен као врхунски културни догађај који има за циљ да представи савремена остварења документарног филма из области туризма, екологије и спорта. Истовремено, ова манифестација требало је да постане квалитетна туристичка понуда Златибора.

Оснивачи међународног фестивала на Златибору били су Скупштина општине Чајетина, Арт филм 80 и Инвестбиро из Београда, а велика имена наше кинематографије Александар Саша Петровић, први председник жирија. Први Гран прих добила је Мира Вукомановић за филм Тиховање. Да је МЕФЕСТ одмах стекао реноме и ван граница наше земље, сведочи и податак да је на следећу манифестацију допутовао Антонио Конте, председник Европске асоцијације туристичког филма. Године 1996. МЕФЕСТ је званично примљен у ту асоцијацију са седиштем у Бечу, а датум његовог одржавања унет је у календар међународног фестивала.

У част златиборске (ужичке) пршуте, која је постала национални специјалитет златиборског краја, организује се манифестација *Сајам ужичких приутиа и сувомеснатих производа* (Пршутџада), на којој произвођачи, стручном жирију и посетиоцима, презентују своје производе. Најпознатије село по производњи пршуте је, свакако, Мачкат, у ком се и одржава ова манифестација (www.zlatibor.rs).

КОСЈЕРИЋ

Чобански дани у општини Косјерић су смотра народног изворног ствралаштва, која је као туристичка манифестација од значаја за туризам Србије нашла своје место у календару туристичких природби Републике Србије. Ова манифестација се одржава сваке године на Павловдан, 13. јула када почиње и траје три дана. Први Чобански дани одржани су 1980. године на брду Град, удаљеном од Косјерића 7 km, на надморској висини од преко 1.000 метара. Остали су упамћени по неочекиваној посети од око 20.000 људи и учешћу око 400 извођача програма. Део гостију је морао бити смештен код домаћина по селима. Међутим, 1996. године због киша које су растеравале госте, силом прилика са Града морало се сићи у варош, и од тада се ова традиционална манифестација одржава у Косјерићу.

Садржај манифестације је мешовит, од извођења изворних народних песама и игара, избора најлепше чобанице, изложбе радова домаће радности, изложбе пољопривредне механизације, програма естрадних уметника до спортско-рекреативног програма. Спортски програм састоји се од спортско-рекреативних дисциплина: скок у даљ из места, бацање камена са рамена, рвање у кости, вучење клипка, пењање уз дрво, гађање сватовске јабуке, превлачење конопа, коњске трке. Значајно је напоменути да ова манифестација представља прави сабор угоститељства и трговине. Продају се прехранбени производи, пољопривредни производа сезонског карактера, сувенири и индустријска роба, тако да је то права смотра мале привреде. У оквиру манифестације организују се и завичајни сусрети на којима се окупљају знаменити људи родом из ових крајева (www.cobanskidani.rs).

НОВА ВАРОШ

За више од 40 година, кроз Дом културе Нове Вароши прошло је више хиљада културних актера, а на његовој сцени смењивале су се најбоље позоришне представе, опере, балети, мјузикли, фолклорни ансамбли, у којима су учествовала најеминентнија имена из света уметности. Дом културе красиле су изложбе слика и фотографија, како академских уметника тако и уметника аматера. Дом културе угостио је највећа књижевна имена и на тај начин Нововарошанима приближио и књижевност као вид уметности. *Дани културе* почињу 8. фебруара када је и Дан Дома културе и трају неколико дана.

Златарска хајка на вука је манифестација која окупља преко 400 учесника - ловаца из целе државе и шире. Одржава се у фебруару сваке године (www.zlatar.org.rs).

Сеоска олимпијада у општини Нова Варош се организује сваке године у другој месној заједници. Манифестација подразумева такмичење мештана у 11 дисциплина. Одржава се почетком јула.

Слике 232. и 233. Чобански дани у Косјерићу и Златарска сиријада у Божетићима
Извор: www.nadlanu.com и www.sandzakpress.net

Регата кањоном реке Увац траје два дана и обухвата обилазак Увачког језера: Специјалног резервата природе Клисуре реке Увац -највећег станишта Белоглавог супа на Балкану, одлазак до Ледене и Ушачке пећине (дужина маршруте 25 km), док се други дан обилази Радоињско језеро (дужина маршруте 20 km). Манифестација се одржава у августу (www.zlatar.org.rs).

На Велику Госпојину, у селу Божетићи, се одржана изложба златарског сира *Златарска сиријада* у организацији Туристичке организације Златар, СО Нова Варош, Земљорадничке задруге Увац из Божетића и Задружног савеза Србије. Традиционална пољопривредно-туристичка манифестација окупља око 100 произвођача златарског сира са овог географског подручја (www.zlatar.org.rs).

Златарска џипијада подразумева возњу теренских возила по неприступачним теренима Златара и окупља љубитеље атрактивних спортова. Одржава се у септембру.

ПОЖЕГА

Међународни студентски филмски камп Интеракција се одржава у другој и трећој декади августа у Пожеги. У оквиру Интеракције студенти из страних земаља снимају документарне филмове на задату тему. Истовремено, са продукцијом филмова, одржавају се пројекције филмова, презентације земаља које имају учеснике у кампу, изложбе, књижевне вечери, радионице, али и излети, журке и спортске активности. Паралелно са монтажом филмова, у Градској галерији Пожега се реализују програми Интерфејс и Интерскрин. У оквиру програма Интерфејс, учесници представљају културу својих земаља, док програм Интерскрин подразумева пројекције студентских филмова, као и остварења награђених на фестивалу *Cilect prize* (фестивал у организацији Међународне асоцијације филмских и телевизијских школа). У току кампа организују се и разна предавањима на тему документарног филма (www.film-art.org).

ПРИБОЈ

Лимске вечери поезије организује Дом културе Пиво Караматијевић из Прибоја. Право учешћа на конкурсима имају ученици средњих школа са простора Црне Горе и

Србије. На конкурс се може пријавити необјављени циклус од пет песама. Жири, од приспелих радова, одабира десет циклуса песама од којих ће три бити награђена, а прва награда је штампање збирке поезије. Финалне вечери ове највеће песничке манифестације, средњошколци наступају са првим победником Лимских вечери поезије Добрицом Ерићем, коме је пре три деценије ово било и прво песничко признање и пут ка даљој песничкој афирмацији. Завршне приредбе манифестације, на чији се конкурс пријави око 1.000 циклуса дечијих песама из четрдесетак градова у Србији, одржавају се у прибојском Дому културе (www.manifestacije.com).

ПРИЈЕПОЉЕ

Комаранска кошија је наставак некадашњих сватовских трка коња, који су овуда пролазили водећи младу, а најбржи добијали дарове. Кошија окупља хиљаде грађана околних градова, из Србије, са севера Црне Горе и из БиХ. Манифестација у Орашцу по традицији се одржава 1. маја, а најатрактивнија дисциплина је коњичка трка. Трка се одржава на планинским висовима изнад села Комарани и Лимске котлине, на 1.300 метара дугој вијугавој стази (www.turizamprijepolje.org.rs). Поред коњичких трка отворена је сезона старих момачких и чобанских надметања: скок у даљ, бацање камена с рамена...

Сопотнички извори је етнотуристичка манифестација на којој се врши смотра изворног народног стваралаштва. У природној сценографији врела и водопада, воденица и ваљарица, певају и играју чланови културно уметничких друштава, надмећу се флураши и гуслари. Поред природних лепота и гостопримства, домаћини припремају и „сопотничку трпезу“ – од изворне воде и меда по чијој производњи су надалеко познати, преко погача, пита од зеља, сира и хељде, до првокласних млечних производа и младе јагњетине (www.turizamprijepolje.org.rs).

Сплаварење Лимом (задњи викенд маја) је сплаварење од извора Лима из Плавског језера до ушћа реке Милешевке у Лим, на деоници дугој од 130 km. Манифестација окупља сплаваре из целе Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, жељне адреналина, дружења и добре забаве, којих је из године у годину све више. Ова манифестација поприма све веће размере и даје значајан допринос развоју екстремних спортова који је у Србији у експанзији. Сплаварење траје три дана. Прва етапа је Плав – Беране, друга етапа Беране – Бијело Поље, трећа етапа Бијело Поље – Пријепоље.

Меморијални куп у параглајдингу посвећен је Драгославу Дивцу, једном од оснивача и првих такмичара Параглајдинг клуба Бели Анђео из Пријепоља. У знак захвалности на дело и лик покојног Драгослава Дивца, Параглајдинг клуб Бели Анђео у сарадњи са Туристичком организацијом Пријепоље и Спортским савезом организује Меморијални КУП у параглајдингу. Меморијал је увршћен у званичну лигу, а резултати такмичења бодују се за првенство Србије (www.turizamprijepolje.org.rs).

Куп Пријепоља у спортском риболову се организује са жељом да традиционално такмичење прерасте у риболовачки центар спортског такмичења на карти Србије, а и шире. Општинска организација спортских риболоваца Лим у сарадњи са туристичком организацијом Пријепоље организује ово такмичење на риболовачкој стази испод кафане Port Said на Потпећком језеру.

Скокови у воду на Лиму су туристичко-спортска манифестација која се одржава сваке године у јулу месецу. Манифестација се одржава на најлепшој Лимској плажи – Петровац на Лиму, која је удаљена око 10 km од Пријепоља. Манифестацији присуствује око три хиљаде људи. Скокови се изводе са 16 m висине. Скакачи долазе из различитих градова Србије, Црне Горе и БиХ (Пријепоље, Сомбор, Нови Сад, Крагујевац, Крушевац, Колашин, Подгорица, Коњиц, Зеница, Сарајево и Прибој). У знак сећања и поштовања на

човека који је на самом почетку организовао и финансијски помогао у такмичењу, турнир је променио назив у Меморијал Паја Потезице (www.turizamprijepolje.org.rs).

СЈЕНИЦА

Гусларско вече се организује у зимским месецима у сали позоришно-биоскопске дворане или у сали код цркве. Манифестација је традиционално вече епске поезије. Учествују гусларски прваци Србије, Црне Горе и Републике Српске (www.turizamsjenica.com).

Вече тамбураша се организује у оквиру летње културне позорнице, на којој учествују тамбурашки оркестри из земље и иностранства. Манифестација се одржава у јулу, а домаћини су сјенички тамбураши.

Традиционални сабори и теферићи се организују у време верских празника и они су прилика да се људи са простране Пештерске висоравни окупљају. Сабори су манифестација народних игара у народној ношњи, својеврсни показатељ социјалног статуса појединих породица Пештерске висоравни који исказују специфичним кићењем и облачењем младих невеста (www.turizamsjenica.com).

Смотра народног стваралаштва Сусрети села се организује у мају и окупља друштва и изворне групе села општине Сјеница. Манифестација је такмичарског карактера, бирају се најлепше народне ношње, најбоља кореографија игара и песама нашег краја. Смотра је отвореног карактера тако да могу учествовати и друштва из Србије, БиХ и Црне Горе.

Пољопривредни сајам у Сјеници установљен је 2004. године са циљем поспешивања развоја пољопривредне и сточарске производње у сјеничком крају. Ову значајну пољопривредну манифестацију организовали су: општина Сјеница, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије и организација USAID (www.turizamsjenica.com).

УЖИЦЕ

У другој половини јануара, у Дрвенграду на Мокрој Гори, одржава се *Међународни филмски фестивал Кустендорф*, у организацији Раста Интернационал и под покровитељством Министарства културе Републике Србије.

Оснивач, програмски селектор и директор Фестивала је прослављени филмски режисер Емир Кустурица. Фестивал је посвећен како великанима савременог ауторског филма, тако и будућим филмским ствараоцима. Филмски фестивал се представља у пет програмских целина: Такмичарски програм фестивала, Ретроспектива великана, Ретроспектива - руски филм, Савремене тенденције и Евергрин (www.kustendorf-filmandmusicfestival.org).

Проглашење победника предходи додела специјалне награде новинара и критичара акредитованих на првом Кустендорф филмском фестивалу. Прва награда фестивала је Златно јаје, друга Сребрно јаје и трећа, Бронзано јаје.

Међународна манифестација графички бијенале Сува игла у оквиру Краковског графичког Триенала увршћена је међу 22 престижне манифестације у свету и представља се на изложби Интерграфија у оквиру Триенала. Бијенале Суве игле у Ужицу пружа могућност да се у једном општем погледу сагледа стање у актуелној продукцији. Одржава се сваке друге године.

Бијенале Суве игле у Ужицу је још од свог оснивања 1993. године усмерен ка праћењу и подстицању стандардне графичке продукције остварене у техници суве игле. Непосредни иницијатор ове бијеналне изложбе је професор Богдан Кршић. У техничком

смислу сува игла је, по мишљењу многих познавалаца, најближа појму ауторске графике и то њеном ортодоксном крилу; стварање оригиналног графичког листа неодвојиво је од уметничког рада алатом у материјалу. Специфична својства суве игле у историји уметности обележили су велики уметници као што су Дирер, Рембрант, Кирхнер, Бекман, Пикасо, Дикс, Дали...Сува игла се у пракси често користи комбинована са другим техникама дубоке штампе. У овом својеврсном исцртавању графичке мапе света и ужичко Бијенале даје свој допринос, а његов обим расте из године у годину (на Осмом конкурс у Међународног графичког бијенала у Ужицу, учествовало је 277 аутора из 42 земље). Прихватајући графику као сферу уметности са сопственим карактеристикама и креативним потенцијалом, ужичко Бијенале заступа један стандардни графички концепт, а у процесу његове промоције и увида у актуелности укључени су традиција, ентузијазам и амбиција (www.galerijauzice.org).

Слике 234., 235. и 236. Кустендорф, Југословенски позоришни фестивал и Скокови у Ужицу

Извор: www.mecavnik.info, www.ue.co.rs и www.turizamuzica.org.rs

Југословенски позоришни фестивал у Ужицу први пут је организован 1996. године. Организатор је ужичко Народно позориште, а фестивал има Програмски савет, селектора, директора и уметничког директора и жири за доделу награда (www.teatar.rs).

Фестивал се одржава сваке године, по правилу у новембру и зависно од броја одабраних представа траје седам дана. Сваке вечери на сцени ужичког Народног позоришта наступају позоришни ансамбли који су, по избору селектора, имали најбоље представе у тој сезони. Завршне вечери додељују се награде - Ардалиони и изводи представа у част награђених.

Жири фестивала додељује статуе Ардалиона најбољим у следећим категоријама: за најбољу представу, за режију, за женску и мушку улогу, за најбољег младог глумца, за епизодну улогу, за сценографију и костимографију и за неки од елемената који нису обухваћени претходним наградама. Посебну награду Авдо Мујчиновић додељује Политика Експрес најбољем младом глумцу. Програм фестивала обogaћен је пратећим манифестацијама, изложбама, књижевним вечерима, сусретима са позоришним ствараоцима...

Међународни тамбурашки фестивал се организује већ пети пут за редом у Ужицу. Организатор је Туристичка организација Ужице, а тежња је да се на једном месту окупе значајни тамбурашки оркестри, из земље и иностранства. Самом такмичарском делу претходи представљање учесника фестивала на Тргу партизана у граду. Манифестација се одржава у мају у просторијама Народног позоришта у Ужицу (www.turizamuzica.org.rs).

Скокови са старог железничког моста у Ужицу се од 1993. године, у августу, организују као незванично савезно такмичење у скоковима у воду са старог железничког

моста на Плажи. Покровитељ овог такмичења је Скупшина општине, а организатор Установа Велики парк.

После традиционалног такмичења у скоковима у воду са Старог моста у Мостару које је прекинуто због рата у Босни и Херцеговини, у новој Југославији такмичења су почела да се одржавају у Ужицу, са старог железничког моста преко реке Ћетиње, којим је некада ишла пруга уског колосека према Сарајеву (www.uzice.net).

Такмичење траје два дана. Првог дана, на предтакмичењу, скакачи се боре за пласман међу првих 12. Другог, финалног дана, скаче се у три серије. После прве серије жири одредјује шест најбољих, после друге серије - тројицу, а онда се они, у трећем скоку, надмећу за назив победника, односно за пласман од првог до трећег места.

Прва три скакача добијају вредне новчане награде које додељује Скупштина општине Ужице. Организатор овог такмичења приређује и пратећи културно-забавни програм у коме наступају популарни спортисти - освајачи медаља на европским и светским првенствима. И интересовање такмичара је све веће. Пријави се преко 20 скакача из целе Србије који наступају првог дана, у предтакмичењу за улазак у финале.

Rock 'n' blues festival In Wires се одржава крајем маја у Ужицу. Већ шест година за редом овај фестивал окупља најзначајнија имена блуз и рок сцене и врши популаризацију њиховог стваралаштва у ужичкој јавности (www.voxexperience.org).

Мото сусрети Ере у Ужицу је манифестација забавног и туристичког карактера, окупља мотористе и љубитеље мотора, не само из наше земље већ из целе Европе. На мото сусрету 2007. учествовало је око 700 мотоцикала. Током мото сусрета организују се бројна такмичења, забавне игре и игре спретности, али и излети током којих се гости упознају са значајним туристичким дестинацијама ужичког краја (www.mcere.org.rs).

Посебност *Међународне колоније уметничке керамике Злакуса* се огледа у грађењу финих спона између традиционалног лончарства и савремених тенденција у уметничкој керамици. На исти начин, истом технологијом како се некада радило (од праисторије до данас), савремени уметници стварају своја дела модерног стила на Међународним колонијама Злакуса.

У периоду од 1996. до 2007. године у организацији Удружења „Керамика Злакуса“ Ужице као део ауторског пројекта Софије Бунарџић, а уз покровитељство Министарства културе Републике Србије, Републичког завода за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу Србије и Скупштине општине Ужице одржано је 12 Колонија. Спонзори су Регионална привредна комора и Туристичка организација Ужице. У њиховом раду до сада је учествовало преко 150 уметника из земље и света, два археолога и уметнички фотограф. Страни уметници долазили су из следећих земаља: Јапан, Италија, Швајцарска, Аустрија, Грчка, Бугарска, Македонија, Румунија, Португалија, Велика Британија, Гана, Турска, Малта и Црна Гора (www.keramika-zlakusa.org).

Јесен у Злакуси је манифестација која се одржава у селу Злакуси, почев од 1992. године, традиционално, у другој половини месеца септембра. У периоду од 1992-1997. године као спортско-културно-уметничка манифестација Јесен у Злакуси сваке године садржавала је у себи исти садржај тј. традиционални ноћни турнир у малом фудбалу, рад грнчарске и ликовне колоније са пратећим богатим уметничким програмом (фолклор, певачке групе, трубачки оркестри). У оквиру манифестације, најпре са радом почиње керамичка колонија неког од домаћина из Злакусе, затим ликовна колонија у Етно парку Терзића авлија. На постављеној позорници на спортском терену, код основне школе, у уметничком програму учествују извођачки фолклорни ансамбли КУД-а Први партизан и КУД-а Севојно са својим народним оркестрима. Завршни дан манифестације Јесен у Злакуси започиње такмичењем у спремању традиционалних народних јела у злакушким грнчарским посудама уз надпевање певачких група. У такмичењу у спремању јела

учествује преко двадесет куvara. Манифестација одржава се под покровитељством и организацијом Општине Ужице, Месне канцеларије у Крвавцима, Удружења грнчара Злакуне и Етно удружења Завичај (www.zlakusa.com).

Завичајни дани Мокре Горе су традиција Мокре Горе. Они се одржавају сваке године и увек носе весеље и забаву. Они окупљају све Мокрогорце, као и људе са стране који долазе у посету овом крају. У Мокру Гору тада са свих страна стижу песници, писци, глумци и познате личности. Завичајни дани Мокре Горе су традиционална манифестација која се сваке године организује крајем јуна. Програм обogaђују разни ансамбли културно-уметничког друштва, хумористи, песници, сликари и др. На овој светковини демонстрирају се старе вештине, оживљавају обичаји, излажу предмети традиционалне занатске производње. Читав догађај употпуњен је кулинарским специјалитетима овог краја (сир, кајмак, пршута, ракија) (www.graduzice.org).

Међународни фестивал поп музике за децу Љубав, наша је планета окупља најеминентније композиторе и децу солисте из овог дела Европе. Текстови песама поред забавног имају и едукативни карактер јер обједињују теме везане за људска права, борбу против расизма, екологију, породицу, школу... Поред деце рођене у Србији, БиХ, Хрватској, Румунији и Бугарској, наступала су деца рођена у Израелу, Канади, Италији... Циљ Удружења љубитеља уметничког стваралаштва за децу Лира, које је организатор фестивала, је да на фестивалу узму учешћа и деца из угрожених социјалних групација (расељена деца, деца без родитељског старања) да би и њима дали шансу и право једнакости за све (www.turizamuzica.org.rs).

Регионални књижевни сусрет На пола пута је фестивал који окупља писце из Србије, Босне и Херцеговине и Хрватске. Током четири дана фестивала организују се јавна читања а сваки писац одржи час књижевности. Чињеница да се Ужице налази тачно на пола пута између Сарајева и Београда, послужила је као повод за почетак организовања регионалног књижевног фестивала. Поред реafirмације књиге и читалаштва међу младима и потребе да осим естетске вредности регионалне књижевности сагледа и њене етичке домете, ужички књижевни сусрет већ пет година призива нормалност у комуникацији међу људима, промовише слободу и толерантност, уклања предрасуде, разоткрива националистичко-религијске и квазипатриотске сценографије са некадашњег заједничког простора (www.napolarputa.net).

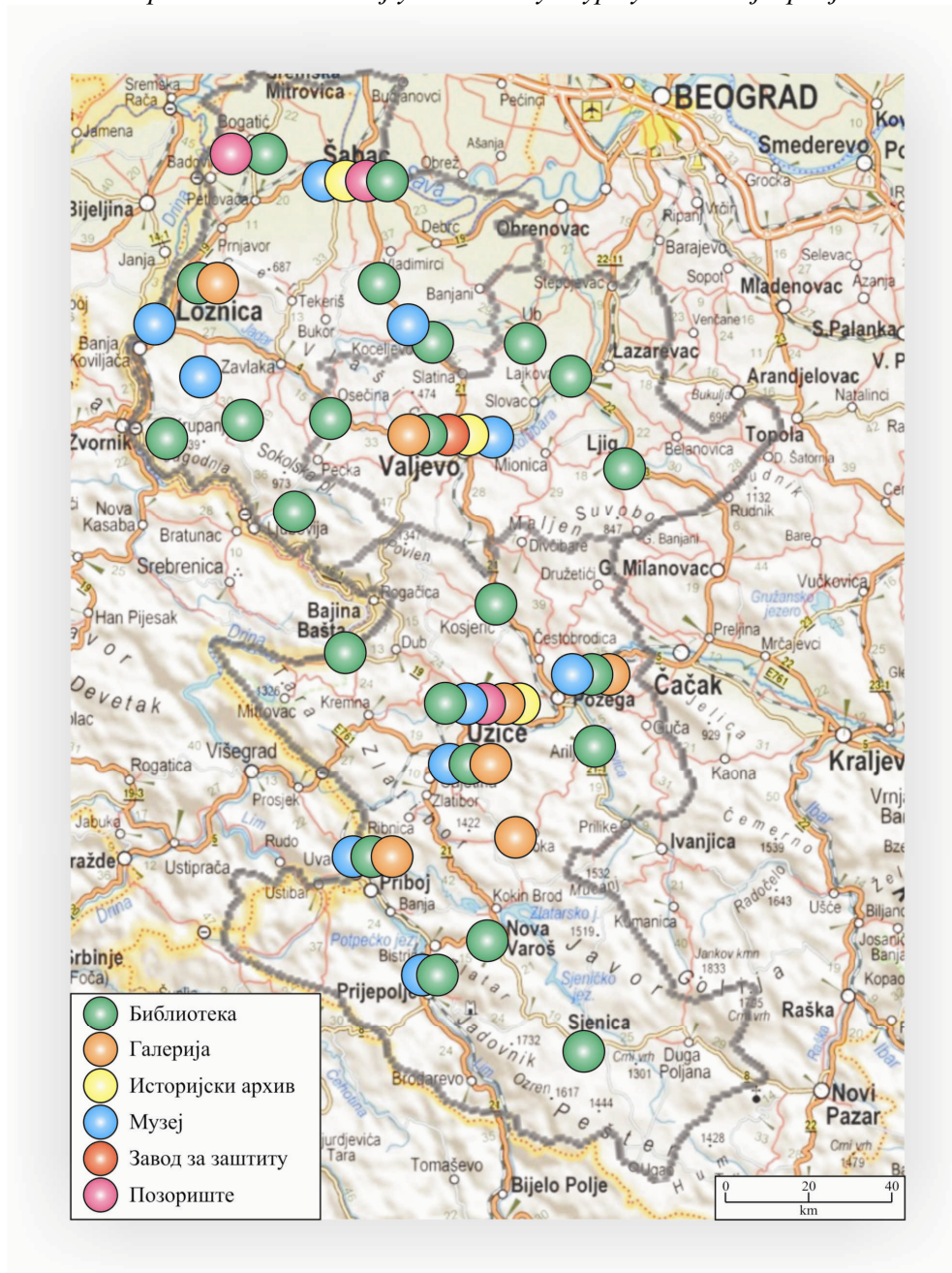
Лицидерско срце је међународна смотра дечијег фолкора. Учествују деца до 15 година старости из Србије и земаља у окружењу са својим традиционалним фолклорним играма. То је дивна прилика за упознавање, дружење, размену искустава и склапање нових пријатељстава, Фестивал прате и бројне активности попут отворених играоница фолклора а гости овом приликом посете и најзначајније туристичке дестинације у окружењу (www.erafolklor.com).

На *Ужичком регионалном ликовном салону* се публици града представља двадесетак уметника, углавном млађе генерације. По концепту изложених радова, различитих ликовних поетика и медија, превазилази карактер регионалног и у духу је савремених тенденција и преиспитивања погледа на уметност, на свет око нас и на глобални свет. Стручни жири, у чијем саставу су били историчари уметности околних градова и општина, додељују награде (www.galerijauzice.org).

УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ СА СВОЈИМ АКТИВНОСТИМА

Установе културе нису саме по себи културно добро, изузев када су смештени у објектима од културног значаја. Својим активностима ове установе стварају нова културна добра која имају посебно место у туристичким кретањима и, уопште, презентацији културних добара ове регије.

Карта 16. Размештај установа културе у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

У њих спадају, с обзиром на значај: музеји, домови културе (културни центри), али и галерије, позоришта, биоскопи, историјски архиви и све институције које, у недостатку адекватних установа, утичу на креирање и презентацију одређених културних добара неког места.

С обзиром на величину насеља Западне Србије, многа места немају све наведене институције па долази до преклапања пословања установа, при чему једна установа неретко обавља и функцију неке друге (тзв. поликултурни центри).

Као што је већ напоменуто, на територији Западне Србије заштиту непокретног културног наслеђа спроводе два регионална завода за заштиту споменика: Завод за заштиту споменика културе у Ваљеву (заштита непокретног културног наслеђа Колубарског и Мачванског округа) и Завод за заштиту културног наслеђа Краљево (Златиборски округ).

Завод за заштиту споменика културе у Ваљеву је основан 1986. године. Надлежност овог завода подразумева још и: истраживања, евиденцију, стручну обраду, систематизацију података, стручне валоризације, израду документације кроз елаборате за утврђивање непокретних културних добара. Завод издаје и Решења о условима за предузимање мера техничке заштите и Решења о сагласности на пројектну документацију. Такође, Завод предузима и мере физичке заштите, тј. извођење конзерваторских радова и вршење конзерваторских надзора.

Завод своју делатност обавља кроз следеће службе: Служба за заштиту, истраживање и документацију, у оквиру које постоје Одељење за истраживање и документацију, и Одељење за конзервацију и рестаурацију; Служба за рад на техничкој заштити; Служба општих послова. Завод има и своју издавачку делатност.

У последњих неколико година Завод је реализовао више пројеката у партнерству са Министарством рада и социјалне политике, неки од њих су: Пројекат спомен комплекса у Драгинцу, Зграда старе болнице у Ваљеву, Маузолеј на Текеришу, Конзервација споменика на Мишару, Изградња спомен костурнице у Осечини, Део радова на санацији куле Ненадовића у Ваљеву, Санација спомен костурнице у Ћелијама, Санација споменика на Гучеву, Конзервација споменика на Мачковом камену, Конзервација споменика Стевана Филиповића и други.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВИ

Почеци рада **Међуопштински историјски архива у Шапцу** датирају из 1939. године, када је Архив радио у оквиру Музеја. Званично је основан 1952. године као Државна архива Шабац. Од 1977. године добија статус међуопштинског архива који је надлежан за подручје осам општина Мачванског округа: Богатић, Владимирци, Коцељева, Крупањ, Лозница, Љубовија, Мали Зворник и Шабац. Архив се налази у згради старе болнице, објекту из 1865. године, (споменик културе од великог значаја). То значи да зграда није наменски грађена, већ је функционално прилагођена намени. С обзиром на ову чињеницу, као и на недостатак простора, предузете су опсежна реконструкција и адаптација које су завршене 2008. године, чиме је зграда Архива проширена, што је довело до побољшања услова за рад. Архив располаже са 1.200 метара квадратних простора од чега су 800 метара квадратних депои. Архив поседује око 2.000 метара квадратних архивске грађе, 342 фонда и збирки, од чега је 33 фонда од великог и тридесет од изузетног значаја. Архив има приручну библиотеку као допуну документима и издања часописа и јавних гласила (www.arhivsabac.org.rs).

Поред своје основне делатности да прикупља, чува, врши заштиту и сређује архивску грађу и омогућава њено коришћење у научне и друге сврхе, Архив има додатне програмске садржаје. Један од њих је летња школа за младе која се спроводи у

организацији Канцеларије за младе града Шапца. Посебну сарадњу Архив остварује са Библиотеком и Музејом. Архив се укључио у манифестацију „Ноћ музеја“. С обзиром на то да Архив поседује галеријски простор, формиран је Савет галерије који ће расписивати конкурсе из области ликовних уметности. У плану је објављивање Водича кроз архивску грађу. У Архиву постоји потреба за електронским опремањем како би се омогућила дигитализација, микрофилмовање, и скенирање, што је неопходно за праћење савремених токова архивистике.

Међуопштински историјски архив Ваљево је основан 1952. године и својим делатношћу покрива територије града Ваљево и општина: Мионица, Лајковац, Уб, Љиг и Осечина. Архив располаже са 1.790 дужних метара грађе, 348 фондова и збирки из периода 1807-2000. године.

Архив користи шест зиданих објеката укупне површине 1.060 метара квадратних, у оквиру којих су: управна зграда, два прихватна депоа, депо, зграда стручних служби и котларница, и ограђена парковска површина 43,3 ара. Управна зграда састоји се од канцеларијског простора и библиотеке са читаоницом, укупне површине 250 метара квадратних. Прихватни депои служе за пријем и привремени смештај архивске грађе и регистратурског материјала, укупне површине 220 метара квадратних. (www.istorijskiarhiv.rs).

Архив своју делатност обавља кроз: Одељење за заштиту, евидентирање и преузимање архивске грађе и регистратурског материјала ван Архива; Одељење за сређивање, обраду и коришћење архивске грађе; Центар за информације; Одељење општих послова. Архив има и издавачку делатност.

Поред своје основне делатности, ваљевски Архив приређује и изложбе докумената, као што су: Окружни суд Ваљево (2009), Трговински суд Ваљево (2004). Архив има и културно-просветну делатност у оквиру које организује предавања за ученике основних и средњих школа. За полазнике Семинара за историју у Истраживачкој станици Петница, Архив је организовао предавање на тему 60. година постојања МИАВ-а делатност, фондови, начин сређивања и коришћења архивске грађе. Архив помаже истраживања за писање стручних и историографских радова. Одржавају се консултације и пружа стручна помоћ у припреми истраживања, обради и дигитализацији архивске грађе свим заинтересованим истраживачима. Посебна пажња усмерена је ка пружању стручне помоћи ученицима и студентима у изради семинарских, матурских и дипломских радова, нарочито радова за такмичења (у смислу: концепције рада, израде научног апарата, читање написаних рукописа и њихова редактура, и друго).

Историјски архив у Ужицу формиран је 1948. године. Службени назив Историјски архив, добија 26. априла 1956. одлуком Савета Градског државног архива. Територијална надлежност Историјског архива обухвата град Ужице и општине: Пожега, Ариље, Бајина Башта, Ивањица, Косјерић, Нова Варош, Пријеполје, Прибој и Чајетина.

Архив је од 2009. године смештен у новој згради на Ракијској пијаци у Ужицу, која је решила проблем смештаја и чувања обимне грађе. Основни задатак архива је да врши делатност заштите архивске грађе и регистратурског материјала и обавља све послове који из ове области произилазе. Архив је организован је у оквиру три службе: Заштита грађе ван архива, Заштита грађе у архиву и Општи послови. У својим депоима, архив чува 721 фонд са 2.240 метара архивске грађе. Грађа обухвата период од половине 19. века до 1978. године, при чему се највећи број фондова односи на установе новијег, социјалистичког периода. Најстарији документ је из 1810. године. Документи су писани на српском језику, али има докумената и на турском, грчком, немачком и француском језику (www.arhivue.org.rs).

Најзначајнији су фондови средских органа управе из 19. века, потом фонд Удружења занатлија вароши и среза ужичког (1840-1950), Прве ужичке повлашћене

акционарске ткачке радионице (1898-1945), збирка црквених матичних књига, породични и лични фондови; збирке: мемоарска грађа, картографска збирка, плакати, матрице печата и штампилца, фотографије и картотека изгинулих и настрадалих 1941-1945. године.

Архивска библиотека садржи око 10.000 наслова (књига, брошура, новина и часописа) из области историје, права, филозофије, етнологије, филологије и друго. Архив ради на публикавању своје, али и архивске грађе других архива, која се односи на историју ужичког краја. До сада је публиковано 17 књига и 14 бројева часописа Историјска баштина. У сарадњи са Народним музејем Ужице, издаје годишњак Ужички зборник. Архив у Ужицу је за резултате у области архивистике и заштите културних добара добио низ признања, а 1983. године, приликом обележавања 35 година од оснивања, председник Републике одликовао је Архив у Ужицу Орденом заслуга за народ са сребрном звездом. Корисницима су на располагању информативна средства: пописи архивских књига и списа, сумарни и аналитички инвентари, Преглед фондова и збирки и Водич кроз архивске фондове.

МУЗЕЈИ

Музеји су најзначајније установе ове врсте јер представљају институције науке, културе и образовања чија је основна функција сакупљање, проучавање, припрема за излагање и излагање разноврсних предмета историје, културе и уметности насталих током развоја одређеног подручја. Поред ових, музеји обично и стварају нове вредности – презентују културна остварења, организују тематске разговоре, мање концерте, вечери поезије. У Западној Србији, нажалост, делатност ових институција се базира углавном само на организовању сталних или повремених изложби, тако да је њихова улога у туристичким кретањима још увек незавидна.

Оснивање *Народног музеја Шабца* везује се за 1934. годину када су сликар Стеван Чалић и тадашњи управник Библиотеке, Живорад Жика Поповић, у оквиру Читалишта шабачког, основали музејску збирку. После Другог светског рата, Музеј се издваја из Читалишта шабачког и његов рад се обнавља 1955. године.

Слике 237. и 238. Детаљи са сталних поставки музеја
Извор: www.muzejsabac.org.rs

Музеј се налази у згради Шабачке полугимназије у Масариковој улици која датира из 1857. године (споменик културе од великог значаја). Народни музеј у Шапцу је комплексног типа и свој стручни рад остварује кроз активности археолошког, историјског, етнолошког одељења, одељења за историју уметности и одељења за нумизматику и документацију. Музејски фонд чини око 15.000 предмета. Музеј има своју сталну поставку која датира из средине 80-тих година 20. века (www.muzejsabac.org.rs).

С обзиром на то да је Музеј комплексног типа, организују се археолошке, историјске и ликовне изложбе. Октобра сваке године, Музеј организује Октобарски салон сликара, традиционалну културну манифестацију која је једна од најстаријих ове врсте у Србији. Осим Октобарског салона, годишње се у Народном музеју организује још петнаестак повремених изложби.

Од 2003. године, формиран је *Завичајни музеј Коцељева* у саставу Библиотеке Јанко Веселиновић у Коцељеви који је смештен у тзв. Малу школу из 80-тих година 19. века, док се у згради школе из 1901. године, данас, налази Библиотека Јанко Веселиновић.

Завичајни музеј прикупља, чува, излазе и публикује неколико хиљада вредних експоната са територије општине Коцељева, од којих су неки по својој историјској и културно- уметничкој вредности јединствени у оквирима целокупне прошлости Балкана (www.koceljeva.gov.rs).

Музеја Јадра у Лозници је основан 1987. године, а је отворен је 14.09.1987. године приликом обележавања два века од рођења Вука Караџића. У сталној поставци је представљен историјски развој лозничког краја од праисторије до средине 20. века. Акцент је на значајним историјским догађајима као што су: Бој на Лозници, битка на Церу, битка на Гучеву, злочини у II светском рату, посебно у Драгинцу и Цикотама 1941. године. У сталној поставци Музеја налази се 311 предмета и докумената везаних за два велика имена на пољу науке и културе: Вука Караџића и Јована Цвијића.

Музеј Јадра програмски учествује у обележавању значајних датума, догађаја и личности (Церске и Гучевске битке, годишњице стрељања народа 1941. у Драгинцу и годишњице великог научника Јована Цвијића) (www.ckvkaradzic.org.rs).

У *Музеју Вуковог раног школовања у Трноши*, у манастирском конаку, приказани су документи из периода школовања Вука Караџића. Музеј је отворен 1964. године. Године 1987. поводом 200 година од рођења Вука Караџића, подигнут је спомен конак у чијем је приземљу отворена изложба, стална поставка икона из 18. и 19. века. Ова меморијална изложба садржи: писаћи прибор из времена Вуковог детињства (мастионица, дивит, тршчано перо, пескара на којој се писало, брезова кора, барутни фишек, Псалтир са Записом и Часловац из којих је могао да учи Вук у Трноши, илустрације буквара, делови текста из Трношког родослова, Вукова биографија архимандрита Стефана Јовановића, портрет краљице Катарине).

У посебној ћелији оживљен је амбијент у каквом је могло да се изврши преписивање Трношког родослова. Истакнути уметник Милић од Мачве уредио је фреску са мотивима који асоцирају на овај догађај (www.ckvkaradzic.org.rs).

Народни музеј у Ваљевоу је основан 1951. године и припада музејима комплексног типа. Својом делатношћу покрива територију Колубарског округа (град Ваљево и општине Осечина, Мионица, Лајковац, Уб и Љиг). Прва поставка Музеја била је смештена у Муселимовом конаку, најстаријој згради у Ваљевоу. Процес ревитализације Музеја трајао је од 2001. године до 2007. године. У том периоду, објекти Музеја су детаљно реконструисани и обезбеђене су нове, одговарајуће, просторије за музејске депое, документациони центар, конзерваторску радионицу и кабинете стручних служби (www.museum.org.rs).

Рад Музеја организован је кроз: Одељење за археологију и нумизматику, Одељење за историју, Одељење за историју уметности, Одељење етнологије. Музеј се бави и издавачком делатношћу.

Музеј се налази у две зграде, централној и Муселимовом конаку. Музеј користи и просторе школе у Драчићу за потребе радионице за конзервацију и депоновање. У оквиру музеја, постављене су сталне поставке: Сеча кнезова, отворена 2004. године у подруму, и Ваљевска нахија и Ваљевци у Првом и Другом српском устанку, у приземљу Муселимовог конака; централна стална поставка Трећа димензија прошлости - поглед из

будућности, у централном објекту Ваљевског музеја, отворена у мају 2007. године. У припреми је стална поставка Први српски музеј шљиве, у завичајном одељењу у Осечини (www.museum.org.rs).

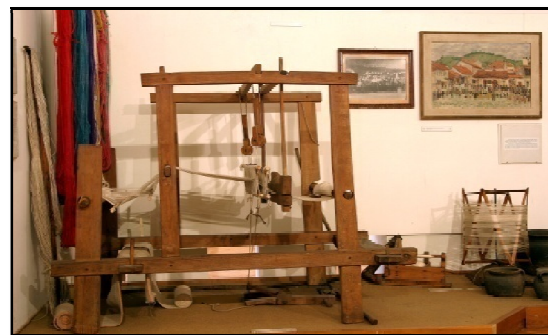
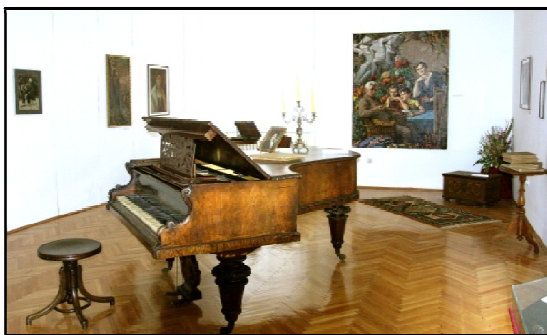
Слике 239. и 240. Детаљи поставке 3. Димензија прошлости – поглед из будућности

Извор: www.museum.org.rs

Поред активности заштите културне баштине, опште културолошких и васпитно-образовних задатака, ваљевски музеј отвара и четврти пут свога деловања - развој културног туризма. У оквиру издавачке делатности, од 1959. године Музеј је објавио бројне публикације посвећене историји и култури ваљевског краја - монографије, студије, истраживања, водиче музејских поставки, и друго.

Музејско друштво Србије је Народном музеју у Ваљеву доделило плакету Михаило Валтровић за најбољу музејску установу у Србији у 2005. и 2008. години. Сталне поставке Народног музеја Ваљево су најпосећенији музејски простори на затвореном у Србији.

Народни музеј Ужице је формиран као музеј комплексног типа и један је од највећих у Србији. У њему је смештено око 60.000 експоната који су разврстани по одељењима. Збирке се налазе у оквиру археолошког, етнографског историјског и одељења историје уметности. Поред збирки у овим одељењима, музеј поседује и збирке старих разгледница, фонд архивалија и мемоарске грађе и фонд старих рукописа и ретких књига. Ова одељења обухватају периоде праисторије, антике, средњег и новог века, НОР-а и социјалистичку револуцију, а последњих година и период социјалистичке изградње.

Слике 241. и 242. Легат сликара Михаила Миловановића и детаљ са сталне музејске поставке Ужице од праисторије до данас

Извор: Народни музеј Ужице

У склопу музеја функционишу Народни музеј, Спомен обележје Кадињача, Јокановића кућа и манастир Увац. У оквиру музеја налазе се и три споменика:

- а) у десном тунелу Партизанске фабрике оружја и муниције, споменик посвећен жртвама експлозије у трезорима, рад вајара Небојше Митрића,
- б) у дворишту Музеја, споменик вајара Бориса Анастасијевића, такође посвећен жртвама експлозије и
- в) споменик посвећен Јосипу Брозу Титу, рад вајара Фрања Кршића (пренет са Трга партизана 1991. године).

Поред стручних одељења Музеј има развијену службу заштите са конзерваторском радионицом и конзерваторско-сликарским атељеом, фото-лабораторијом и стручном библиотеком са преко 12.000 књига (www.nmuzice.com).

Музеј је радио на музеолошком уређењу више културно-историјских објеката на подручју Златиборског округа. У селу Гостиље је, 1981. године, уређена родна кућа Димитрија Туцовића, учествовао је на изради ентеријера златиборске куће и пратећих објеката етно-парка Старо село у Сирогојну, на манастиру Увац, Јокановића кући и др.

До сада, Народни музеј је организовао преко 150 тематских изложби, самостално или у сарадњи са другим институцијама у земљи и иностранству. Музеј се бави и издавачком делатношћу.

У свом 50. годишњем раду, музеј је остварио многе резултате у свом раду и добитник је многих важних признања и награда: Орден Републике са сребрним венцем, Вукову награду, награду Заједнице музеја Србије Михајло Валтовић, Крцунову награду, Плакату СУБНОР-а Југославије, Златну плакату туристичког савеза Србије и др.

У оквиру чајетинске библиотеке налази се и *Музејска збирка Чајетина* која поседује изузетно ретку и вредну нумизматичку збирку, старо оружје, оруђе, посуђе, народну ношњу и накит из овога краја, као и старе и вредне фотографије. У просторијама библиотеке налази се метеорит тежак преко 60 kg који је негде с почетка века пао на ово подручје.

Етно село или Старо село Сирогојно је смештено на источним падинама планине Златибор (890 m.n.v.). У малом планинском селу је смештем комплекс старих сеоских грађевина, које припадају динарском типу градње народног неимарства, у коме се чува материјална култура југозападне Србије. Грађевине су прикупљене из околних златиборских села и пресељене у Сирогојно (www.sirogojno.rs).

У јесен 1979. године почиње остваривање првих планова везаних за трагање за архитектуром старих неимара, са циљем преношења у музејски комплекс, а да би се очувала, проучила и презентовала аутентичност старе грађевине у којим се одвијао живот људи златиборског краја у 19. веку. Овом приликом пронађен је и велики број примерака старог покућства, посуђа, пољопривредних алатки и оруђа, које су користили људи ових крајева за извршавање својих делатности. Прикупљани су и подаци о развоју породице, о променама односа у породици, обичајима и веровањима. Изградња је почела током летњих месеци 1980. године. Сви објекти су аутентични, осим тора, кулаче, уљаника и мишане који су реконструисани према пронађеним узорима, јер их није било могуће пренети. У музеолошкој поставци налази се 45 објеката, који се простиру на 55 ha простране ливаде. Туристички најатрактивнију целину чине две окућнице са два задружна домаћинства (www.sirogojno.rs).

Уз покућство, ту су још и чобански станови који се граде високо у планини, а ти објекти су кулача, тор, кућер и колиба. Ту су преко лета боравили са стоком. Кућер има две просторије: „кућу“ са огњиштем и собу са земљаном пећи и креветом.

Музеј Железнице је једини музеј у Пожеги и налази се поред нове железничке станице. Почео је са радом 1990. године у априлу, после десет година формирања. Захвата површину од 150 ари и поседује преко 500 експоната. Састоји се од четири станична колосека, станичне зграде, пет скретница, два водонапојника, робне ваге и локомотивске окретнице (www.topoz.org.rs). Станична зграда је оригиналног ентеријера и припада типу

типске станичне зграде са узаних пруга. Саграђена је по узору станице у Прељини код Чачка. Састоји се од: чекаонице, канцеларије отправника возова и канцеларије шефа станице.

На четири колосека смештено је 10 парних, 18 путничких и теретних вагона и четири железничка бицикла. Најзначајнији експонат је локомотива *Рама* из 1873. године. Произведена је у немачкој фирми *Краус*, а сматра се да је она довукла први воз у Сарајево. Тренутно је једина локомотива у возном стању. Поред ње, ту су: прва југословенска и прва локомотива произведена на Балкану 1882. године. Зове се *Милан*, саграђена је у Мајдампеку, а име је добила по тадашњем краљу Србије, Милану Обреновићу; Локомотива *Костолац* из 1916. године америчке производње, а рађена је за потребе француских војних железница на Солунском фронту; *Салон кола* Франца Јозефа I – Аустроугарског престолонаследника из 1887. године; и *Путничка кола* IV разреда из 1887. године.

Завичајни музеј у Прибоју је основан 1990. године као музеј комплексног типа и завичајног карактера. Основна делатност музеја је изучавање, сакупљање, чување и презентација уметничко-историјских дела културне баштине прибојског краја. Рад је организован кроз археолошко, етнографско, уметничко и историјско одељење, библиотеку стручне литературе и конзерваторску радионицу. У оквиру уметничког одељења, као посебна целина, функционише легат са галеријом Надежде Наде Виторовић, а у оквиру етнографског легат проф. др Вујице Јевђевића са Градском кућом. Музеј је смештен у старом Прибоју, на Бријегу, у кући Стевовића, и на Зеленцу, у кући Јевђевића (www.priboj.rs).

Музеј Руждија је данашња зграда музеја у Пријеполју. Објекат је изграђен у времену 1839-1845. године. Зграда је подигнута за потребе Руждије, ниже трогодишње гимназије у којој се изучавају предмети религијског и световног садржаја. Зграда је адаптирана за потребе музеја у којој је 1991. године, отворена стална музејска поставка *Пријеполје у прошлости*. Ова музејска поставка обухвата одељење археологије, историје и етнологије, чију окосницу чине експонати са античког локалитета Коловрат, фибуле, стакло и средњовековна керамика и камена пластика манастира Милешеве и Давидовице. Традиционална народна култура презентована је примерима ношње, посуђа, покућства, ћилима и справа за рад с краја 19. и почетка 20. века. Музеј има статус регионалног, а реализацијом пројеката на пољу заштите и ликовним пројектима приређеним у галерији, стекао је статус и углед најзначајније културне установе југозападне Србије (www.muzejprijepolju.org.rs).

У новоизграђеном делу музеја, налази се стална поставка посвећена најпоштованијем и најпознатијем Пријеполцу у свету, Владу Дивцу. Освојене медаље, спортска опрема, фотографије са кошаркашких утакмица, подсећају на његову незаборавну спортску каријеру. Музеј се налази у центру града, поред Градске пијаци и зграде Општине.

ПОЗОРИШТА

Позоришни живот у Шапцу има богату традицију. Прва записана позоришна представа у Србији изведена је управо у шабачком крају, у селу Накучанима, јула 1833. године. У самом граду Шапцу, прва позоришна представа „*Светислав и Милева*“ Јована Стерије Поповића одиграна је 1840. године. Ова година је почетак позоришног живота у Шапцу. **Професионално позориште у Шапцу** (основано 1906. године) имало је све прерогативе правог позоришта: салу, глумачки ансамбл, декор, костиме. Током своје историје Позориште је носило више назива, а од 2003. године носи данашње име. Позориште је смештено у оквиру Занатског дома, згради која датира из 1934. године. С

обзиром на старост и стање здања, приступило се адаптацији и реконструкцији зграде (сале и фоајеа). Обнова простора је у завршној фази (www.sabackopozoriste.com). Своје главне активности Позориште одвија кроз три сцене: Велику, Малу и Дечју сцену на којима се, поред представа, одржавају и концерти, промоције књига, конвенције и друге манифестације. Позориште се укључило у манифестацију „Ноћ музеја“.

Прва представа *Аматерског позоришта Јанко Веселиновић* - Сумњиво лице, Бранислава Нушића, у режији Божицара Влајца, изведена је у марту 1950. године. Ова година се узима као година оснивања Позоришта које је данас, по оценама позоришних критичара, превазишло аматерске домете и приближило се професионалним позориштима. Свој највећи успех позориште је постигло 1975. извођењем драме *Мећава* у режији Миливоја Мартиновића, на фестивалу аматерских позоришта у Чачку, где је освојено прво место за режију, сценографију, главну мушку и главну женску улогу. Посебан куриозитет овог аматерског позоришта јесте чињеница да су у његовим представама често, као гости, учествовали и професионални глумци. Чувајући успомену на Миливоја Мартиновића, једног од оснивача Позоришта, редитеља, глумца, Позориште сваке јесени организује меморијалну смотру *Позоришни дани* Миливоја Мартиновића на којој, по позиву, учествују аматерска позоришта из Србије, Хрватске и Републике Српске (www.bogatic.rs).

Ужице има позориште од 1945. године, а зграда у којој се данас налази, подигнута је 1968. године. Позоришна сала је једна од најлепших у Србији и може да прими 500 посетилаца. Позоришни живот у Ужицу датира од 1856. године, када је основано Театрално друштво као програмска активност тадашњег Читалишта (1856). Прва позоришна представа у Ужицу изведена је 15. фебруара 1862. године. Био је то комад *Бој на Чачку* 1815. Исте године приказани су комади *Смрт Стевана Дечанског* и *'Ајдуци*. Године 1866. малобројна грађанска публика гледала је представу *Хајдук Вељко*.

Народно позориште Ужице основано је као Обласно народно позориште одлуком Министарства просвете Србије 10. августа 1945. године (www.teatar.rs). Прва премијера била је 4. септембра 1945. године, Нушићева *Госпођа министарка*, у режији Обрада Недовића. Свој рад Позориште је започело у Соколском дому. Од 1948. године Народно позориште Титово Ужице премешта се у Филкин биоскоп, који се налазио на главној градској улици. Са реконструкцијом главног градског трга, Трга партизана, Позориште добија своју нову зграду, која је са целим тргом представљала и нови урбани идентитет града - пројектант је био архитекта Мандић. Нова зграда је отворена 1967. године. Оснивач Народног позоришта Ужице је Скупштина општине Ужице и оно је данас једино професионално позориште на територији југозападне Србије (www.teatar.rs).

Позориште је до данас извело преко 500 премијера. Сваке године се, у оквиру Југословенског позоришног фестивала, на сцени ужичког позоришта, одржава смотра најуспешнијих позоришних остварења у Србији, а фестивал који се још увек зове „југословенски“ угостио је позоришне трупе из бивших земаља СФРЈ. Организатор и домаћин овог фестивала, које се одржава у другој недељи новембра сваке године, је ужичко Народно позориште.

БИБЛИОТЕКЕ

На територији Мачванског округа, библиотечки рад је организован кроз рад Народних библиотека у Богатићу, Коцељеви, Крупњу, Љубовији, Лозници, Малом Зворнику, Шапцу и Владимирцима.

Почетак рада *Народне књижнице и читаонице Јанко Веселиновић* у Богатићу датира из из 1946. године. Године 1960. установа мења назив у Народна библиотека Јанко

Веселиновић али исте године губи самосталност и улази у састав тадашњег Културно-просветног центра (данашњи Културно-образовни центар).

18. фебруара 2011. године Народна библиотека поново постаје самостална. У њеном саставу послују три одељења: Дечије, Одељење за одрасле и Одељење за набавку и обраду библиотечке грађе. У просторијама библиотеке се налази преко 35.000 књига, од којих су неке непроцењиве вредности. Једна од раритета је „Српски рјечник“, оригинално дело из 1898. године, Вука Стефановића Караџића (www.bibliotekajanko.rs).

Данашњи Центар за културу у Коцељеви потиче из 1933. године. Оснивањем Читаонице 1955. године у тадашњој Малој школи из 1880. године и Старој школи из 1901. године, овај центар поново почиње са радом. Године 1997., установа добија назив **Библиотека Јанко Веселиновић Коцељева**, са основним делатностима: библиотечком, новинско-издавачком, издавачком, музеји, галерије и збирке, сценско-музичком, и осталим културно-уметничким делатностима, затим, делатностима из најмљивија филмова и видео касета, приказивањем филмова, и радио станица, док су јој допунске делатности: образовна, издавање пословног простора и организација рада дискотека. Библиотека „Јанко Веселиновић“ Коцељева у улици Немањина бр. 70, смештена је у некадашњој тзв. „Малој школи“ подигнутој 1901. године. Данас у свом фонду чува око 30.000 књига.

Оснивање прве српске читаонице у Крупњу везано је за 1868. годину када је министар просвете и црквених дела изјавио да су у „вароши Лозница и варошици Крупњу заведене читаонице“. Након страдања у Првом светском рату читаоница у Крупњу, захваљујући познатом шабачком професору, Жики Поповићу, и новинару Политике, Драгољубу Јовановићу, започето је прикупљање прилога за подизање нове зграде библиотеке. Крајем 1932. године завршена је изградња једносратне мермерне зграде. Након пожара 1941. године, читаоница је поново обновљена под називом **Народна читаоница и библиотека**. Ова установа мењала је своје седиште по зградама (Задружни дом, зграда СДК, Општина, Стара апотека) све до 1980. године када је отворен Дом културе „Политика“, који је новинска кућа „Политика“ поклонила Крупњу у знак сећања на браћу Рибникар који су у Првом светском рату били смртно рањени у борби на Мачковом камену (брду крај Крупња) и сахрањени у Рађевини (www.koceljeva.gov.rs).

Становници Крупња и Рађевине поносни су на спомен дом, дар „Политике“, архитектонско дело знаменитог архитекте Ивана Антића, који својим изгледом и функционалношћу, као и уређењем краси центар Крупња.

Од 1996. године библиотека делује као самостална установа, али ради и као Дом културе тако што јој је примарна делатност библиотечка, а остале културне активности заступљене су преко секција Библиотеке.

Библиотека Милован Глишић у Љубовији постоји од 1939. године, када је радила у саставу Народног универзитета. После рата Библиотека ради самостално све до 1965. године када је поново припојена Народног универзитету. Под данашњим називом Библиотека од 1996. године. Поред основне делатности Библиотека се бави и кинематографском делатношћу, културно-образовном, сценском, издавачком...

Библиотека је отвореног типа, фондови су доступни читаоцима али је евидентан недостатак инвентара и простора како би све потребе корисника биле задовољене (www.biblioteka-ljubovija.org.rs).

Народна библиотека Вук Караџић у Лозници је основана 1868. године. До другог светског рата функционисала је у оквиру Културно-просветног друштва Вук Караџић. По ослобођењу, 50-тих година 20. века Библиотека постаје самостална. Библиотека своју делатност обавља кроз: Дечије, Позајмно, Научно, Завичајно и Одељење за обраду књига. Библиотека се бави и културно-просветном делатношћу. Године 2007. извршена је реконструкција Библиотеке када је зграда надограђена чиме је Библиотека добила

читаоницу и простор за смештај Завичајног одељења и референсне збирке. Читаоница за ученике и студенте има капацитет од 100 места, читаоница за периодику 20 места, а читаоница за децу 10 места. Библиотека располаже фондом од 56.000 библиотечких јединица. Цео књижни фонд је унесен у базу података, а Библиотека користи Библио програм. Библиотека има два одвојена одељења, један у Бањи Ковиљачи, а други у Лешници (www.loznica.rs).

Поред своје основне делатности, Библиотека приређује књижевне вечери, изложбе, трибине, предавања, семинаре. Традиционално, готово сваке недеље током читаве године Библиотека организује сусрете четвртком. Том приликом се одржавају трибине, едукације, дружења са музичким уметницима, књижевницима и другим.

Носилац свих културних манифестација у општини Мали Зворник је **Библиотека 17. септембар**, која је на себе преузела улогу некадашњег Дома културе. Библиотека располаже значајним фондом књига - преко 33.000 наслова. У оквиру библиотеке смештена је Завичајна збирка, која чува библиотечки материјал везан за историју културно-просветног живота Малог Зворника и његове околине у прошлости (www.malizvornik.rs).

Библиотека организује гостовања професионалних и аматерских културно-уметничких друштава, позоришта, песника, ликовне изложбе и бројне друге смотре, сусрете и такмичења. Као интересантне културне манифестације, организоване од стране Библиотеке у Малом Зворнику, издвајају се: Месец књиге – октобар, Осмомартовска изложба народне радиности зворничког краја, Ликовна колонија (јун), Ликовна секција Дома културе, Традиционална смотра рецитатора Песниче народа мог (мај) и Риболовачко-културна манифестација Сомовијада (крајем јула).

Библиотека у Шапцу основана је као Читалиште шабачко 1847. године. Првобитно је била читаоница и књижница, а затим је постала библиотека, најпре са статусом окружне, затим општинске, и на крају матичне библиотеке. Материјални трагови прве шабачке библиотеке нису сачувани. Библиотека је изгорела 1914. године у нападу на Шабац, а обновљена је 1928. године када је основана Шабачка народна књижница и читаоница. Током Другог светског рата Шабац није био бомбардован, те је Библиотека остала очувана, радећи за време комесарске управе. Данас је Библиотека матична за Мачвански округ. Задужена је и за заштиту старе и ретке књиге (www.bibliotekasabac.org.rs).

Библиотека се налази у згради Владичанског двора, која датира из 1854. године и следи за најлепшу зграду библиотеке у Србији (споменик културе од великог значаја). Библиотека обједињује: Позајмно одељење за децу, Позајмно одељење за одрасле, Завичајно одељење, Одељење периодике, Одељење стране књиге и Матичну службу. Библиотека има Читаоницу и Књиговезницу. Библиотека има око 10.500 чланова.

Поред својих основних делатности, Библиотека организује и посебне програме: приређује књижевне вечери, ликовне изложбе, изложбе књига и некњижне грађе. Поред тога, заступљен је анимативни рад са предшколском и школском децом у Клубу младих библиотекара-истраживача, а постоји и тематски клуб за средњу школу и школу креативног писања за ученике основних школа. У Библиотеци шабачкој одржавају се свечаности: Дани књиге (од 24. маја до 28. јуна) и Дан Библиотеке (11. октобар), дан када је 1847. године основано Читалиште шабачко (www.bibliotekasabac.org.rs).

Библиотека сарађује са установама сличног и различитог типа, а неке од њих су: Предшколска установа „Наше дете“, основне школе, Канцеларија за младе, Астрономско друштво „Руђер Бошковић“, Природно-математички факултет и Технички факултет из Новог Сада, Библиотека града Београда, Народна библиотека Србије, Матица српска, Гете институт и друге.

Библиотека Диша Антић у Владимирцима настављач је традиције Народне књижнице и читаонице основане 1929. године. Непосредно по окончању II светског рата, прво у Владимирцима, а потом и у осталим селима се граде домови културе. У оквиру Народног универзитета делује и новоформирана библиотека по први пут као државна установа са обезбеђеним средствима за рад из државних фондова. Доношењем Закона о библиотечној делатности Центар за културу је преименован у Библиотеку Диша Антић.

Поред основе библиотечке делатности, као једина установа културе у општини, Библиотека је регистрована и за издавачку делатност, приказивање филмова и видео трака у биоскопима, организовање уметничко књижевног стваралаштва и сценске уметности, делатности музеја, галерија и збирки, као и низ других активности који нису стриктно везане за послове у култури. Корисницима је на располагању 36.000 књига разврстаних у три фонда: фонд књига за одрасле, фонд књига за децу и референсна збирка.

Поред ових основних делатности у библиотеци се одвија и богат културно уметнички програм везан за организовање књижевних сусрета, ликовних изложби, организацију различитих радионица, рад фолклорне секције и подршке готово свим културним манифестацијама овог краја (www.bibliotekavladimirci.org.rs).

На територији Колубарског округа, постоју библиотеке у Лајковцу, Љигу, Осечини, Убу и Ваљеу.

Претеча данашње **Градске библиотеке у Лајковцу** је Народна читаоница основана 1946. године. Годинама је библиотека радила у саставу Народног универзитета, а самостална установа је постала 1995. године. У садашњи простор Градска библиотека је усељена 1999. године. У оквиру библиотеке функционишу: дечје одељење са читаоном, медијатека, два депоа за књиге, канцеларијске и помоћне просторије (www.gbl.org.rs).

Књижни фонд библиотеке садржи око 40.000 књига. Поред основних послова, Градска библиотека организује низ културних догађаја као што су књижевне вечери, предавања, изложбе старих и ретких књига, продајне изложбе књига и изложбе ликовних радова.

Библиотека у Љигу датира од 1927. године. Библиотечки фонд броји око 25.000 књига. У свом досадашњем раду библиотека је реализовала преко 100 програма из културе и то: књижевне вечери, ликовне изложбе, позоришне представе, концерте, традиционалне манифестације са ученицима основних и средњих школа са територије Љига и то: Песнички маратон Младост као поезија; Сусрети литерарних секција Младост - жеђ препуна лепоте и нежности, такмичење рецитатора Песнице народа мог, Мама на дар - поводом 8. марта, Дана жена (www.bibliotekaljig.org.rs).

Народна Библиотека Осечина једина је установа културе на територији општине. Сматра се да је народна књижница и читаоница у Осечини основана 1926. а обновљена 1933. године. Тада је имала 233 књиге, позоришну и тамбурашку секцију. Од 1995. године носи назив Народна библиотека Осечина и носилац је свих културних збивања у општини. Библиотека данас располаже фондом од 26.233 књиге. Редовно има изложбе слика, скулптура, књига, ручних радова и народне радиности, фотографија (www.osecina.com).

Нова Радничка библиотека у Убу основана је 1912. године. После Другог светског рата библиотека је поново формирана као потреба обнављања просветног и културног живота. **Градска библиотека Божидар Кнежевић** грађанима Уба нуди избор од преко 24.000 књига различитих жанрова. Библиотека је организатор књижевних вечери, конкурса за најбољи литерарни рад, најбољи ликовни рад (основци и средњошколци) и сл. Бави се и издавачком делатношћу (www.opstinaub.org.rs).

Библиотека Љубомир Ненадовић је најстарија установа из области културе у Ваљеу. Основана је крајем 1868. године као Читаоница ваљевска и била је трећа по значају и величини читаоница у тадашњој Србији. Активност читаонице прекинута је

1878. године због Српско-бугарског рата и обновљена је тек 1907. године оснивањем Грађанске читаонице у Ваљеву. Са избијањем Првог светског рата прекинула је рад. Ново обнављање Грађанске читаонице догодило се тек 1932. године. До Другог светског рата развија живу и разноврсну активност, те као таква постаје препознатљив део културе Ваљева. После Другог светског рата Библиотека обнавља свој рад (www.maticnabiblioteka-va.org.rs).

Данас је Библиотека матична за цео Колубарски округ. Једна од карактеристика Библиотеке је да има мрежу од преко 40 малих библиотека - сеоских огранака. Свој рад Библиотека остварује кроз: дечје одељење, позајмно одељење, научно одељење, одељење периодике, завичајно одељење, службу обраде, матичну службу. Библиотека има и издавачку делатност.

Библиотека поседује два легата - Легат професора Радослава Павловића који се састоји од 800 књига из области антропогеографије, антропологије, историографије, културологије, лексикографије, речника, енциклопедистике и белетристике на српском и страним језицима; и Легат (Специјална збирка) Десанке Максимовић, коју чини 700 књига што су песникињи, са посветама, поклањали бројни домаћи и светски песници, писци, уметници, научници, мислиоци и државници.

Поред своје основне делатности, Библиотека организује књижевне вечери и трибине на различите теме. У свом раду до сада је сарађивала на локалном нивоу са Културно-просветном заједницом, Домом омладине, Домом културе, Архивом, а затим и са библиотекама из других градова, Задужбином Десанка Максимовић, Вуковом задужбином, Матицом српском, САНУ, и другим.

Библиотека је организатор манифестације Догађања у Дворишту, која се одржава сваког лета од 1987. године (www.maticnabiblioteka-va.org.rs).

У Златиборском округу, библиотечку делатност негују библиотеке у Ариљу, Бајиној Башти, Чајетини, Косјерићу, Новој Вароши, Пожеги, Прибоју, Пријеполу, Сјеници и Ужицу.

Ариље је своју прву читаоницу, о којој сведочи вест у листу Социјалдемократ, добило 1895. Та година се узима као година оснивања библиотеке. На 107-годишњицу оснивања, 25. новембра 2002. године, свечано је отворена нова зграда **Народне библиотеке Ариље**. Библиотека се налази у самом центру језгра града, преко пута цркве Светог Ахилија, прве школе која у оквиру библиотеке сада има галеријску намену, у близини Соколског дома (биоскопа) и главног градског трга. На површини од 160 m² библиотека чува фонд од 30.000 књига и има три читаонице. Као једина институција у области културе у Ариљу, библиотека делује и као мини културни центар.

Организује сусрете са књижевним ствараоцима, промоције књига, предавања, трибине, литерарне конкурсе за ученике основних и средњих школа, изложбе, издаје месечни локални лист *Ариљски хоризонти*, организује позоришне и биоскопске представе. У оквиру библиотеке постоји и КУД Ариље (www.arilje.org.rs).

После проглашења Бајине Баште за варошицу, на иницијативу напредних грађана, а по угледу на друга места у Србији, почела је акција за оснивање читаонице. 15. октобра 1874. године решењем Министарства просвете и црквених послова, основана је прва читаоница у Бајиној Башти. Већ за време ослободилачких ратова против Турске, читаоница је престала са радом. Затим су у два наврата (1905. и 1908.) осниване радничке читаонице. 18. септембра 1920. године основана је Народна библиотека, која је добила име Хаџи Мелентије и која је радила до почетка Другог светског рата. После рата, библиотека ради од 1945. године, с тим што је од децембра 1973. године до краја 1995. године била у саставу Народног универзитета, односно, Културног центра Милош Требињац.

Од 1. јануара 1996. године, библиотека је посебна установа под називом **Народна библиотека Милош Требињац**. Данас, Народна библиотека располаже са фондом од 50.000 књига, од чега је на одељењу за одрасле 31.806, на дечјем одељењу 8.386, у завичајном 291 књига, односно, у Бајиној Башти 40.483 књиге. У пет сеоских огранака који се налазе у Бачевцима, Оклетцу, Рогачици, Костојевићима и Перућцу има укупно 9.377 књига (www.bajinabasta.rs).

Библиотека Љубиша Р. Ђенић у Чајетини је више од једног века била центар културних збивања у општини, а то је донекле и данас. Читаоница је почела са радом 1945. године и располагала је се 120 књига добијених од Народног фронта. Данас располаже са фондом од 42.500 књига, са салом за културне манифестације и са музејском збирком. Располаже и са посебним фондом старих и ретких књига. Највредније су: Древнаја историја (1792), Етика Доситеја Обрадовића (1826), Мала словенкосербска пјесмарица Вука Карацића, (1814) и Србијанка Симе Милутиновића (1926) (www.bibliotekacajetina.org.rs).

Библиотека има и Завичајну музејску збирку која обједињује предмете археолошке, етнографске и историјске вредности: ископине из римског периода, метеорит, сабље, ножеве и мачеве из 19. века, личне предмете Сердара Мићића, оснивача Чајетине, предмете везане за Први светски рат, личне предмете Крсте Смиљанића, команданта Дринске дивизије, одевне и украсне предмете карактеристичне за златиборски крај, фотографије и документа из прошлости Златиборског среза, као и збирку минерала и нумизматичку збирку.

Народна библиотека у Косјерићу, поред своје основне делатности, представља и средиште свеукупног културног живота општине Косјерић. Просторије библиотеке су смештене у приземљу зграде Дома културе у центру града. Једина установа за културу на подручју ове општине, Дом културе, основан је 1979. године, у чији састав је ушла и Народна библиотека. Библиотечки фонд тада је износио око 9.000 књига, а у истом простору адекватно је уређена и читоница. Од 1992. године, установа добија сталну поставку слика која се отвара као Легат Лизе Марић-Крижанић. Од 2002. године Дом културе званично мења назив у Народна библиотека Косјерић, мада задржава сличну програмску оријентацију, са нешто наглашенијим акцентом на библиотечкој функцији. Укупан књижни фонд износи око 35.000, а посебно се води Завичајна збирка, која броји преко 400 публикација, као и недавно оформљени Легат књига Милована Витезовића - до сада око 1.500 публикација, укључујући и неке рукописе познатог писца (www.kosjeric.rs).

Народна библиотека од свог настанка покретач је и организатор сталних и других повремених културних манифестација. Најдужу традицију има Општинска и Окружна смотра рецитатора, а такође је реализатор аматерских, општинских и регионалних смотри изворног стваралаштва на туристичко-културној манифестацији Чобански дани.

У главној улици у Новој Вароши, налази се зграда старе турске кајмакамије (среско начелство). Грађена је крајем 19. и почетком 20. века. Изграђена је врло раскошно и модерно. Стил градње је исламски са луковима изнад прозора и врата. Реновирана и адаптирана зграда кајмакамије данас је **Библиотека Јован Томовић**, основана 1959. године. Располаже са 32.000 библиотечких јединица. Занимљив и информативни материјал о нововарошком крају се брижљиво прикупља у Завичајном одељењу. У оквиру библиотеке се налази легат Тихомира Љујића.

Тринаест година после Ужица и Пожега је добила своју прву Читаоницу. Касније се оснивају на више места у појеском крају и зову се: Напредак (Годовик), Расвит (Милићево село), Зора (Сврачково) и др. Године 1962., тада већ Градска библиотека, губи статус самосталности и припаја се новооснованом Радничком универзитету Драган Кувелић. После краћег времена, 22. јуна 1966. године, доноси се нова одлука о издвајању Библиотеке у самосталну установу - **Градску библиотеку Пожега**.

У саставу библиотеке ради и Градска галерија, а у оквиру своје делатности обавља: организовање књижевних вечери, промоција и представљања књига; организовање трибина из различитих области (историје, природних наука и др); организовање изложби књига и докумената везаних за културно-историјску баштину; издавачку делатност; међубиблиотечку позајмицу са свим библиотекама отвореног типа, а посебно са Народном библиотеком Србије; организовање музичких вечери и промоције албума од битног значаја за одређени период у музици;

Библиотеку данас чини фонд са преко 90.000 библиотечких јединица, распоређених у самој Пожеги и у огранцима: Средњој Добрињи, Жежевици, Душковцима, Рогама, Прилипцу и Годовику, који више имају улогу депоа него огранка (www.pozega.org.rs).

Градска библиотека Прибој баштини традицију прибојског читалишта с краја 19. века. Налази се у Новом Прибоју, заједно са огранцима у старом делу града (Дом културе) и Прибојској бањи (стационар Центра за рехабилитацију), а располаже са фондом од преко 36.000 књига. У оквиру овог фонда развија се и завичајна збирка књижне и некњижне грађе о Прибоју (www.priboj.rs).

Матична библиотека Вук Караџић је најстарија и једна од најразвијенијих институција културе у Пријепољу. У оквиру библиотеке налази се огранак Месна библиотека Стеван Томовић у Бродареву и мобилни информациони и комуникациони центар ИнфоБус. Матична библиотека располаже са око 80.000 књига, а DVD/CD колекција броји 1.200 примерака. Завичајно одељење библиотеке располаже са најкомплетнијом базом података о локалној средини. Фонд Завичајног одељења чине књиге, часописи, новине и остали штампани и на други начин умножени материјали, а садржи изворе за познавање пријепољског краја, његових природних одлика, становништва, прошлости, културе, привреде и личности. У завичајном фонду се налази и легат архитекте Оливера Милића и поклон збирке Миодрага Драгише Радовића и Мухамеда Челебића (www.biblioteka-prijepolje.com).

Библиотека се налази у строгом центру Пријепоља. Корисницима су на располагању услуге фотокопирања, скенирања и штампања грађе, електронска база података и интернет. Мобилна библиотека, популарни *ИнфоБус*, обилази села и засеок пријепољске општине. Све колекције и услуге су бесплатне за све кориснике и посетиоце библиотеке.

Градска библиотека Мухамед Абдагић у Сјеници располаже са 27.000 библиотечких јединица. Године 1945. библиотека је почела са радом у згради државне прогимназије, а од 1950. године прелази у унајмљену приватну просторију. Године 1968. године библиотека бива премештена у приземље зграде где се и сада налази (www.sjenica.com).

Треба напоменути да је некада библиотека имала Путујућу библиотечку која је имала за циљ популарисање књиге код сеоског становништва и попуњавање фондова сеоских школских библиотека. Књиге су биле превожене библиобусом, а смештане су у дрвеним сандуцима.

Историја **Народне библиотеке Ужице** почиње на Преображење 1856. године, када је на иницијативу напредног грађанства и омладине основано Ужичко читалиште, које је постало центар културног и друштвеног живота. Политичка превирања у земљи утицала су на рад установе која је више пута гашена и обнављана. Иницијативом Културне лиге, 1910. године основана је Народна библиотека са читаоницом, али је њен фонд уништен током Првог светског рата. У међуратном периоду Библиотека је радила са прекидима, да би током Другог светског рата фонд поново био уништен (www.biblioteka-uzice.rs).

Установа је 1946. године радила под називом Градска књижница, 1950. године мења назив и постаје Градска библиотека, а 1961. добија данашњи назив Народна библиотека Ужице. Данас је библиотека модерна установа са око 190.000 књига, преко 130 наслова периодике и интернет клубом, пружајући суграђанима обиље информација из свих области живота. У оквиру народне библиотеке у Ужицу, данас функционишу: Позајмно одељење, Одељење стручне књиге, Завичајно одељење, Одељење периодике и Одељење обраде и набавке. Од јуна 2004. године захваљујући коришћењу новог софтвера COBISS, Народна библиотека Ужице укључена је у Узајамни каталог Виртуелне библиотеке Србије, тако да је електронски каталог путем Интернета доступан свим грађанима (www.biblioteka-uzice.rs).

ГАЛЕРИЈЕ

Стална поставка слика Миће Поповића и Вере Божичковић Поповић у Лозници настала је захваљујући поклонима брачног пара Поповић. Стална поставка је основана 1989. године. Легат се састоји од деветнаест слика, осамнаест графика и два цртежа Миће Поповића и шест слика Вере Божичковић Поповић. У оквиру Сталне поставке налазе се и монографије, књиге које је сликар сам писао, плакати, каталози са разних изложби, фотографије, писма, дневници и предмети из сликаревог атељеа. Од 2002. године објављује се часопис Призор који се бави културном историјом Јадра са посебним освртом на уметност Миће Поповића (www.ckvkaradzic.org.rs).

Модерну галерију Ваљево основала је 1985. године тадашња Општина Ваљево на иницијативу нашег познатог сликара Љубе Поповића. Основна делатност Галерије је културно-просветна. Галерија се бави чувањем и излагањем значајних дела савремене ликовне уметности. Њена специфичност је та што негује дух Медиале. Галерија има две сталне поставке: Поклон збирку академика Љубе Поповића, која обухвата период 1953-1963. године, тзв. југословенски период, пар слика и цртежа из Француског периода, и Поклон збирку сликара који су излагали у Галерији од оснивања Галерије (www.valjevozavas.net).

Галерија располаже са три изложбена простора, четири мања депоа, ликовном библиотеком и канцеларијом, укупне површине 254 m². Стари део зграде у коме се налази стална поставка Љубе Поповића, степениште и један депо реновиран су 2008. године.

Сликарска галерија Божја Ковачевића смештена је уз саму магистралу Београд-Јадранско море, на Боровој Глави, на Златибору. Основао ју је академски сликар Божо Ковачевић чија су дела излагана широм света уз дела Пикаса, Модилана, Далија. Излагао је на 35 самосталних изложби и 125 изложби са светским именима ликовне уметности. Године 1981. подигао је прави мали град, храм уметности и лепоте, величине 900 m² радног и изложбеног простора. На дан 14. маја 1993. године три академска сликара, Божо Ковачевић и његове ћерке Словенка и Александра, оснивају задужбину на Боровој Глави са циљем да развијају и унапређују ликовно стваралаштво, са посебним акцентом на неговању пејзажа, организовању ликовне колоније и изложби, отварању сталне и повремене поставке дела Божидара Ковачевића, приређивању групних и самосталних изложби чувених мајстора. До данас је имала на десетине посетилаца, туриста који обилазе знаменита места Златибора или знатижељника у транзиту.

Атеље Трнава Владимира Митровића налази се у селу Трнава у близини Сирогојна. Овај самоуки сликар и скулптор има иза себе тридесет година плодног рада, 43 самосталне, 25 колективних изложби и десет награда и признања (www.cajetina.org.rs).

Градска галерија у Ужицу је основана 1990. године. Бави се излагањем дела модерне и савремене домаће уметности, а организује и изложбе иностраних аутора.

Галерија располаже изложбеним простором од 185 m², савременом расветом и излагачком опремом.

У својој делатности има и веома значајну међународну манифестацију Међународни графички бијенале – Сува игла, чији је иницијатор, оснивач и организатор. У оквиру Краковског графичког Тријенала, уврштена је међу 22 престижне манифестације у свету и представља се на изложби Интерграфија у оквиру Тријенала. До сада је одржано шест бијенала, на којима су учествовали уметници из 34 земље света. У протеклих 17 година, у Градској галерији, одржано је преко 150 изложби у чијим програмима су биле заступљене све области ликовног стваралаштва (www.galerijauzice.org).

Данашња зграда **Градске галерије у Ариљу** представља једну од најстаријих сачуваних зграда из 19. века у читавом ужичком крају. Саграђена је 1848. године, на малом платоу недалеко од цркве где се некад налазила, вероватно, одбрамбена кула, па се место назива Кулина. Од тада је зграда служила као основна школа. По завршетку Другог светског рата па до 1968. некадашња школа претворена је у стамбени објекат. Након тога општина ју је доделила на коришћење Туристичком савезу Србије. Од 1972. до 1996. зграду је користио Завод за заштиту споменика Србије који ју је од темеља обновио 1994/95. године. Договором тадашњег директора Културног центра Љубивоја Јовановића и директора Завода за заштиту споменика Србије, зграда је 1997. године претворена у Градску галерију. До данас је у њој одржано много изложби истакнутих ликовних уметника (www.arilje.org.rs).

Галерија у Пожеги је основана 1998. године, а њен оснивач је Општина Пожега. Годишње организује 12-14 изложби. Традиционална изложба је ауторска изложба Југословенског цртежа. Поред изложби организује књижевне вечери, пројекције филмова и позоришне представе. Све активности организује уметнички савет. У оквиру галерије је и кино клуб који једном недељно организује филмске радионице за ученике на којима се полазници упознају са техником и технологијом филма, како се пише сценарио, снима и монтира филм (www.kcprozega.rs).

Галерија Спирала је основана 1994. По концепцији Драгана Нешића, члана УЛУС-а у простору Гимназије у Прибоју. Обухвата широк спектар активности: мултимедијални пројекти, изложбе, промоције књига, концерти.

ДОМОВИ КУЛТУРЕ

Културно-образовни центар у Богатићу организује различите манифестације - концерте, приредбе, песничке вечери, промоције књига, изложбе слика. Поред Културно-образовног центра, на подручју општине Богатић организован је рад културно-уметничких друштава у неколико села и то: КУД Живан Арнаутовић - Бадовинци, КУД Станимир Јосиповић - Белотић, КУД Бисерница - Дубље, КУД Мачванка - Клење, КУД Вез - Глушци. Сва културно-уметничка друштва имају подршку својих месних заједница и Општине која из буџета издваја средства за њихово функционисање, концерте, путовања... (www.bogatic.rs)

Културни центар Вук Караџић у Лозници основан је 1998. године. Основна мисија Центра је дифузија културе и подстицање културног стваралаштва, сакупљање, чување и излагање предмета које одражавају живот локалне заједнице. У оквиру Центра за културу **Вук Караџић** функционишу следеће организационе јединице: Музеј Јадра, Стална поставка слика Миће Поповића и Вере Божичковић Поповић, и Вуков дом културе. Уједно, Центар за културу управља знаменитим местом Тршић и спомен-комплексом Текериш (www.ukvuk.org.rs).

Вуков дом културе из Лознице организује позоришне представе професионалних позоришта из Београда, Новог Сада, Крушевца, Зајечара, Кикинде, Бања Луке и других градова Србије и Републике Српске. Поред позоришног програма у Вуковом дому културе ради биоскоп, а у галерији Мина Караџић одржавају се ликовне изложбе. Повремено се у Вуковом дому културе одвијају и радионице различитог типа: психолошке, књижевне, еколошке, а ту је и балетски студио. У Вуковом дому културе одвијају се и све активности КУД-а Караџић (www.ckvkaradzic.org.rs).

Музеј Церска битка у Текеришу настао је као резултат сарадње Музеја Јадра и Војног музеја из Београда 1989. године. Повод је било обележавање 75. годишњице битке на Церу. Тада су испред музејске поставке постављене бисте четири војводе из Првог светског рата - Радомира Путника, Петра Бојовића, Степе Степановића и Живојина Мишића. Бисте су рад вајарке Дринке Радовановић (www.ckvkaradzic.org.rs).

При Центру за културу још постоји и Градски мешовити хор и дечији хор Славуји. Центар за културу Вук Караџић организује читав низ веома значајних манифестација као што су: Вуков сабор, једна од највећих и најзначајнијих манифестација, потом Ћачки Вуков сабор, Мићини и Верини дани, Међународна мултимедијална ликовна колонија, Свет жена, Дани Јована Цвијића, Општинска смотра рецитатора.

Дом културе у Прњавору основан је почетком 20-тих година прошлог века. Рад је обновио у априлу 2001. године. Рад Дома културе организован је у оквиру четири секције: фолклорни ансамбл, аматерско позориште, ликовна колонија, књижевне вечери. У склопу Дома културе постоји и библиотека. Унутар Позоришта ради и дечја сцена у сарадњи са Основном школом Краљ Александар Карађорђевић из Прњавора. У оквиру Дома културе дужи низ година успешно ради и књижевни клуб који организује књижевне вечери у циљу афирмације песника шабачког краја. Дом културе у Прњавору је организатор ликовне колоније „Дрина“, чији је покровитељ град Шабац (www.sabac.org).

Данашњи **Културни центар у Шапцу** је основан 1963. године као Дом омладине. Тако је функционисао до 1991. године, када је трансформисан у Дом културе Вера Благојевић. Током сезоне 2002/3. године, добио је данашњи назив. Културни центар се налази у центру града, у згради Дома трговачке омладине, споменику културе грађеном почетком 20. века. Културни центар располаже са 660 m² простора, састоји се од мале и велике сале, галерије, књижаре, канцеларија, клуба и летње баште.

Културни центар је поливалентна установа која негује и промовише ликовно, књижевно, музичко и драмско стваралаштво. Традиционално организује манифестације: Ускршњи рок маратон, Фестивал детета Дечје царство, Савациум класик фест, а суорганизатор је и Ликовне колоније Мишар. У жељи да се анимирају најмлађи, реализује се пројекат Дечији културни центар који обухвата: школу цртања и сликања, едукативне и креативне радионице, пројекције цртаних филмова, дечју ликовну колонију, осликавање просторија у којима бораве деца, позоришне представе и др (www.kulturni-centar.rs).

Културни центар Хаџи Рувим у Лајковцу је основан 1993. године и располаже биоскопско-позоришном салом и галеријским простором. Под окриљем Културног центра делују фолклорно друштво, мешовити хор, ликовни клуб и ликовна секција за децу, а у плану је оснивање драмске секције. Културни центар негује и пробрану издавачку делатност (www.kulturnicentar.edu.rs).

Центар организује позоришне представе и биоскопске пројекције, концерте, промоције и књижевне вечери, трибине. Поред тога, организатор је и више традиционалних манифестација: Дани Лајковца, Колубарски вез, Хаџи Рувимов фестивал, Ликовна колонија у Боговађи, Хаџи Рувимов ликовни салон и Жене стварају.

Културни центар Мионица у оквиру своје делатности има изложбену галерију, музеј, библиотеку, биоскоп, организује наступе културно-уметничких друштава, концерте

савремене музике, трибине, предавања и књижевне вечери. У оквиру установе функционише и аматерско позориште (www.kcmionica.rs).

У оквиру **Установе за културу и спорт Уб** постоји аматерска сцена која носи име *Раише Плаовића* и окупља поклонике позоришног аматеризма и представља наследнике Културно-уметничког друштва Абрашевић. Годишње се на сцену постави једна представа која се изводи у матичној кући и има више гостовања. У оквиру поливалентног центра делује и изложбена галерија, а имају и издавачку делатност (www.opstinaub.org.rs).

Центар за културу Ваљево је основан 2009. године спајањем три установе културе: Дома културе, Омладинског центра и Културно-просветне заједнице. Циљ оснивања Културног центра је рационалније, ефикасније и креативније коришћење постојећих људских и техничко-технолошких ресурса три установе у корист подизања уметничког квалитета и квантитета програма ради задовољавања културних потреба грађана ваљевског краја.

Центар за културу Ваљево бави се организацијом и продукцијом позоришних представа, биоскопском делатношћу, организацијом концерата, изложби и едукативних садржаја и пружа логистичку подршку свим градским манифестацијама и другим уметнички пројектима (www.czk.rs). Установа се налази у згради некадашњег Дома културе (споменик културе од националног значаја). Центар располаже простором површине 3.108 m². Зграда има позоришну салу са 600 места и пратеће просторије. У оквиру Центра за културу постоји галерија 34, Аматерско позориште Абрашевић и КУД Ђердан. С обзиром на своје просторне капацитете, Центар за културу бави се организовањем гостовања професионалних позоришних представа награђиваних на референтним манифестацијама.

У намери да младе Ваљева укључи у процес креирања својих програмских садржаја намењених младима, Центар расписује конкурс на којем право учешћа имају управо појединци и групе старости од 15 до 27 година. Изабраним програмима и пројектима Центар пружа техничку, просторну, организациону и, у складу са могућностима, финансијску подршку како би се активирала омладинска сцена у граду и задовољиле потребе младих. Центар је и организатор Ваљевског цез феста и Тешњарских вечери.

Градски културни центар у Ужицу основан је 26. јула 2010. године. Градски културни центар ради на организовању и промоцији културних, образовних и спортских садржаја, као и унапређењу веза између установа културе и грађана (gkcuzice.blogspot.com).

Cinema city центар у Ужицу почео је са радом 31. маја 2007. године, комплетном реновирањем претходног биоскопа Партизан. Основан је са задатком да у периоду који долази, организовањем различитих дешавања, обогати културну понуду града новим садржајима, а сам ниво извођења подигне на виши ниво. Центар атријумског облика је величине 3.000 m². Састоји се из две независне целине: Биоскопа АРТ и тржног центра са 27 локала различитог садржаја. Биоскоп АРТ располаже са две биоскопске сале: сала 1 (169 места) и сала 2 (68 места), које су опремљене луксузним седиштима. Пројекциона техника немачке фирме Кинотон и звучни систем *Kelonik cinema sound* обезбеђују оптималне услове за одвијање биоскопских пројекција. Данас се Биоскоп АРТ, по својој техничкој опремљености, сврстава у најбоље биоскопе у овом делу Европе.

Културно-спортски центар Чајетина је општинска установа основана 1990. године. Културно-спортски центар је организационо подељен на: сектор културе, сектор спорта, прес службу, службу одржавања и службу рачуноводства. У саставу установе налазе се: Спортска дворана у Чајетини, Спортски центар Швајцарија са главним и помоћним фудбалским игралиштем, отворени спортски терени за мале спортове у

Чајетини и више терена за мале спортове на Златибору, као и Дом културе у Чајетини (www.cajetina.org.rs).

КСЦ учествује у организацији традиционалних културно-туристичких манифестација: Сабор трубача западне Србије и Смотра народног стваралаштва, Дечији фестивал Деца међу нарцисима, Ликовна колонија Трнава, Пршугијада у Мачкату, Ракијада у Шљивовици, Златиборска песма у Рожанству, Културно лето на Златибору, Ерски кабаре у Чајетини.

У Новој Вароши, 1969. године основана је установа за културу која данас носи назив *Дом културе Јован Томић*. У оквиру дома функционисало је некада чувено културно-уметничко друштво Инекс Напредак, које данас наступа као фолклорна група Дома културе. У саставу дома је и сала мултифункционалне намене са 406 места са *stereo dolby* опремом. Активности дома су усмерене на организовање концерата, позоришних представа (активна је секција аматерског позоришта), курсеве страних језика и галеријске активности (Галерија Златарска палета) (www.novavaros.rs).

Културни центар у Пожеги функционише од 1947. године. У његовом склопу су радио и телевизија и биоскоп. Центар организује фестивал Мајски дани културе који трају од 16. до 20. маја (www.kcprozega.rs).

Данашњи *Дом културе Пиво Караматијевић* у Прибоју је најважнија установа из области културе у граду и општини. При њему активно ради Аматерско позориште за децу и за одрасле, Клуб писаца, Рецитаторска секција. Дом културе је организатор и реализатор две угледне књижевне манифестације: Лимске вечери поезије и Лимске вечери дечије поезије. Сваке године се у Дому културе реализује Регионални фестивал дечијих позоришта. Поред овога, Дом је организатор ликовних изложби, позоришних представа, промоција књига, концерата, трибина и округлих столова. При Дому културе ради и Градски биоскоп. Дом културе пружа стручну и техничку помоћ за скоро сва дешавања у општини: обележавање значајних датума, приредбе, такмичења, скупове и друга окупљања (www.priboj.rs).

Дом културе Пријеполје отворен је 1979. године и располаже са 4.500 m² простора у централној градској зони. Велика сала Дома културе располаже са 600 места и једном од највећих позорница у Србији. Мала сала има 200 места и погодна је за реализацију дечијих и луткарских представа, солистичких концерата, приредби. Од оснивања до данас, Дом културе поклања велику пажњу програмима за децу и младе. У Дому културе, са статусом самосталних институција, смештене су матична библиотека Вук Караџић и Музичка школа. Од 2005. године Дом културе окупља велики број деце кроз Ансамбл народних песама и игара и Школу плеса Атрактив, а током 2007. године покренута је Дечја сликарска школа Милешева и Дечја позорнична сцена. Дом културе организује традиционалну песничку манифестацију *На пола пута* у којој учествују деца и млади из свих школа у општини Пријеполје. Дечурлијада, такмичење деце у знању, вештини и уметности, одржава се у просторијама Дома. Велика пажња се посвећује организовању филмских фестивала и пројекцији филмова за децу и младе. Дом културе има покретну позоришну сцену, Школу енглеског језика, Дечији центар и Клуб младих (www.domkultureprijeplje.org.rs).

Установа културе Сјеница основана је 1993. године, а од 2003. године ова установа послује самостално. Основна делатност ове установе је: уметничко-књижевно стваралаштво и сценска уметност, кинематографија и видеодистрибуција, рад уметничких установа и КУД-ова, забавна активност, делатност музеја, галерија и збирки, заштита културних добара, образовање одраслих, актуелне трибине и округли столови.

Ова установа је организатор манифестација као што су Вече тамбураша, Септембарски дани културе, Летња позорница, Ликовна колонија Санџак инспирација уметника и Смотра рецитатора (www.turizamsjenica.com).

ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Стицајем природних и историјских околности на тлу Западне Србије су се родили и живели свеци, кнежеви, владике, војсковође, велики песници и културни посланици. Неки од њих су битно утицали на токове историје целог народа, други су писали, сликали, ширили духовност и у своје време били највиђенији људи Србије. Данас њихов живот, дело и задужбине које су оставили иза себе привлаче велики број поклоника њиховог рада. Било да су живели и стварали пре неколико векова или своја дела стварају и у 21. веку, сви они су на неки начин везани за овај крај. Рођењем, пореклом, животом или смрћу, сви су, свако на свој начин, свом народу оставили у завет сјајна дела материјалне и духовне културе, који данас представљају бисере у туристичкој понуди Србије.

ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ ИЗ I И II СРПСКОГ УСТАНКА

Међу значајним личностима са ових простора које су обележиле припрему народа на Први српски устанак, а посечене у познатој Сечи кнезова 1804. године, неизоставно је поменути:

Алекса Ненадовић (око 1749-1804) кнез тамнавско-посавске кнежине, посечен у Сечи кнезова 1804. у Ваљевоу. Његов син је прота Матеја Ненадовић.

Хаџи Рувим Рафашло Ненадовић/Неишковић (1752-1804) архимандрит манастира Боговађе, рођен је у Бабиној Луци код Ваљева. Изградио је иконостасе у Осечини и Боговађи, резао гравире, а посебно је познат као талентовани дуборезац. Учествовао је у припремама за Први српски устанак, а приликом посете митрополиту Леонтију у Београду, ухватиле су га дахије и страховито мучиле под оптужбом да је у име обор кнеза Алексе Ненадовића 1803. године писао аустријском заповеднику Митезеру у Земун и тражио помоћ за борбу против Турака.

Илија Бирчанин (1764-1804) кнез Подгорске кнежине Ваљевске нахије. На историјску сцену ступа неколико година по завршетку Кочине крајине, постављањем за кнеза Подгорске кнежине. Предводећи Подгорце 1797. године, улази чамцима у Београд, и заједно са другим кнезовима помаже везиру да разбије јаничарску опсаду града, а потом учествује у ослобађању Смедерева. У намери да осујете подизање устанка, дахије су га, заједно са Алексом Ненадовићем, посекали на ливади поред Колубаре, у центру Ваљева. После смакнућа Илијина глава је набијена на колац и истакнута на крову Муселимовог конака, а обезглављено тело је сахрањено поред цркве у манастиру Ћелије. Данас на Илију Бичанина, поред песме Почетак буње на дахије, подсећају зграда Муселимовог конака у Ваљевоу, његова сабља у Војном музеју и гроб поред цркве манастира Ћелије.

У дизању народа на устанак и активностима у току Првог српског устанка, историју Србије писале су многе личности са ових простора, као што су:

Антоније Анта Богођевић (око 1758-1813) српски војвода Првог српског устанка, рођен у Клупцима крај Лознице. Опевао га је познати гуслар Филип Вишњић у песми Бој на Лозници. Најзначајнија је битка за Лозницу вођена 5. и 6. октобра 1810. године по старом календару. Ова победа спада у ред најзначајнијих у Првом српском устанку. Сахрањен је у Лозници на Шанцу, али су Турци извадили његов леш, одсекли главу и труп бацили у реку Штиру. Међутим, родољуби су извадили његове кости и сахранили поред лозничке цркве.

Поп Лука Лазаревић (1774-1852) војвода и свештеник, рођен 1774. године у Свилеуви код Коцељеве. Као вођа тамнавскоих и посавских устаника учествовао је у ослобађању Соколске и Ужиче нахије и дизању народа на устанак. За војводу, Карађорђе га је именовао у првој половини 1805. године. Највећа борба са Турцима 1806. године одиграла се на Мишару, где је побеђена турска војска. Лука је, заједно са Матејом Ненадовићем, био командант устаничке коњице. Почетком фебруара 1807, Карађорђе је поставио Луку за команданта ослобођеног Шапца. Милош га је поставио за члана Шабачког магистрата. Поновним доласком на власт династије Карађорђевић, Лука је постао члан Државног савета, највишег органа власти. Умро је у Шапцу, 29. априла 1852. године, и сахрањен је у порти шабачке цркве.

Прота Матеја Ненадовић (1777-1854) војвода из Првог српског устанка. Био је један од организатора Првог српског устанка у ваљевском крају, војвода и државник. Командовао је делом устаника при ослобођењу Ваљева и Шапца 1804. године, Карановца (данас Краљево) и Ужица 1805. и делом коњице у бици на Мишару 1806. године. Од 1805. до 1807. први је председник Правитељствујушћег Совјета, потом тамнавски војвода, а са Луком Лазаревићем командант устаничких снага на Дрини. У турској офанзиви против Србије 1813. командовао је са Симом Марковићем устаницима на фронту од Лознице до ушћа Дрине. После избијања Другог српског устанка постао је ваљевски кнез и члан Народне канцеларије. После доласка Александра Карађорђевића за кнеза Србије 1842. године постао је државни саветник. Године 1844. је са својим људима угушио катанску буну против кнежеве власти. Његово најзначајније дело су Мемоари који су написани на српском народном језику. Умро је у Ваљеву, 11. децембра 1854. године.

Јаков Ненадовић (око 1765-1836) војвода из Првог српског устанка, млађи брат Алексе Ненадовића. Придружио се устаничком покрету и постао један од најистакнутијих вођа устанка и личности Западне Србије. После Карађорђа и Јанка Катића имао је највећи углед у земљи, па је био један од вођа опозиције против Карађорђа. Доприносио је да се у Србији 1805. године уведе Правитељствујушчи Совјет. Године 1810. Карађорђе га је поставио за председника совјета. Он се потом приближио Карађорђу, пристао на уставне одредбе од 1811. године, и постао попечитељ (министар) унутрашњих послова. После пропасти Првог српског устанка са Карађорђем је напустио Србију и 1814. године стигао у Бесарабију. Са Карађорђем се налазио у депутацији на двору код цара Александра I у Петрограду 1816. године. Емигрирао је у Аустрију, где је живео све до 1831. године, а потом се вратио у Србију где је и умро у Бранковини 1836. године.

Арсеније Лома (око 1778-1815) војвода Качерски, рођен у Гојној Гори у Љигу. Један од зачетника Првог српског устанка. Показао се јунаком међу устаницима које је кнез Милан Обреновић довео Карађорђу у Бој на Руднику. Карађорђе га је 1811. поставио за војводу у Качеру. Године 1813. држао је са Качерцима шанац у Делиграду месец дана по турском заузећу Београда и пропасти Србије, одакле се сам повукао. Лома се највише од свих српских војвода залагао за покретање оружане борбе против Турака 1815. године. Сахрањен је у центру Рудника, испод споменика од белог мермера, поред улаза у школу која носи његово име. Споменик је посвећен и свим ратницима са Рудника палим у ратовима 1912-1920.

Милош Стојићевић Поцерац (1776-1811) војвода рођен 1776. године у Великој Врањској код Шапца. По избијању Првог српског устанка дизао је народ на оружје. За поцерског војводу, Карађорђе га је прогласио у августу 1806. године. У самој бици предводио је Поцереце и погубио Мехмед-капетана од Зворника. Учествовао је у многим борбама са турцима у Западној Србији и Семберији. Истакао се у Боју на Лозници, октобра 1810. године. Погинуо је почетком августа 1811. године.

Стојан Чупућ (1765-1815) рођен је у Пиви, у Херцеговини. Са виђенијим Мачванима, дизао је Мачву на устанак. Карађорђе га је већ 1804. поставио за мачванског војводу. Учествовао је у великом броју борби са Турцима (неуспели напад за ослобођење Шапца, Бој на Мишару, Бој на Лозници, пресудни Бој на Засавици итд). Због великог јунаштва називан је Змајем од Ноћаја.

Иван Кнежевић (1760-1840), кнез Иво од Семберије, рођен је у семберијском селу Дворови. Постао је кнез по наслеђу са 20 година. Посебно се посветио збрињавању великог броја избеглица које су за време Устанка притискале Шабац. Користећи велику ненасељеност, плански их је насељавао по крчевинама и испасиштима Мачве и Поцерине и дуж Саве, све до Београда. Захваљујући томе, настала су нова села: Мајур, Јевремовац, Засавица, Равње, итд. После пропасти Устанка, као и остали, Кнез Иво је прешао у Срем. У Србију се вратио око 1820. године и поново се настанио у Шапцу, где га је кнез Милош поставио за члана Шабачког суда. Умро је 12. јула 1840. године. Сахрањен је на шабачком гробљу, код данашњег градског (великог) парка.

Михаило Радовић (1759-1822) један од организатора устанка у Кнежини Рујно. Учесник је, са својом борцима, у свим борбама у току устанка у ужичком крају. Учествовао је у заузимању Ужица 1805. године. Тада је постао старешина - кнез на Златибору. Истакао се и у борбама 1807. године приликом освајања ужичке тврђаве. На предлог Милоша Обреновића, који је био командант Ужичке нахије, за овај подвиг Радовића су поставили за војводу златиборског. Од 1815. до 1819. истиче се као старешина у ужичком крају. У неким документима се помиње као обер кнез ужичке нахије. Умро је 1822. године у Равнима где је и сахрањен.

Јован Мићић (1785-1844) рођен је у Мачкату (Чајетина). Био је златиборски хајдук и један од бораца у Првом српском устанку. За време Другог српског устанка био је предводник Златиборца, а након устанка, у Обреновићевој Србији, са титулом кнеза рујанског, сердара ужичке нахије и полковника ужичког управљао је апсолутистички. Био је веома одан династији Обреновића. Пао је са првим падом Обреновића. Умро је од глади у заробљеништву у Гургусовцу (данашњи Књажевац), како су му и предвидели пророци Тарабићи, онда кад је то било најмање вероватно, крајем децембра 1844. године. Његово тело је 1856. године пренето и сахрањено у порти Цркве Светог Ахилија у Ариљу.

После пропасти Првог српског устанка и Хаџи-Проданове буне из 1814. године у околини Чачка, уследила је друга фаза Српске револуције² - Други српски устанак, под

² Термин Српска револуција се односи на период историје Србије од 1804. до 1835. године, а први га је употребио Леополд Ранке у својој књизи Die Serbische Revolution. Од њега га је касније прихватио и Вук Стефановић Караџић. Период на који се термин односи обухвата: Први српски устанак (од 1804. до 1813. године), предвођен Карађорђем, Хаџи Проданову буну (1814. године), Други српски устанак (1815. године), предвођен Милошем Обреновићем и период владавине Милоша Обреновића до доношења Сретњског устава 1835. године.

вођством Милоша Обреновића. И у овом периоду, многе личности Западне Србије дале су свој допринос националној историји.

Кнез Милош Обреновић (1780-1860) рођен је у селу Горња Добриња код Пожеге. Владао је Србијом у периодима 1815–1839. и 1858–1860. године. Био је велики државник и дипломата. Један је од најзаслужнијих за добар политички статус Србије у Европи. Због показане храбрости у Првом српском устанку, Карађорђе му је поверио Ужичку нахију на управу и одбрану. После пропасти устанка, Милош је био једини од истакнутијих војвода који је остао у Србији. Добио је амнестију од Турака и постао оборкнез Рудничке, а затим Пожешке и Крагујевачке нахије. Године 1815, 23. априла, Милош је стао на чело Другог српског устанка. Учествовао је у најважнијим биткама и лично водио преговоре са Турцима. Тако је 25. октобра 1815. године склопио усмени договор са Али пашом о мешовитој српско-турској управи у Београдском пашалуку. Када је јула месеца 1817. године у Србију тајно дошао Карађорђе ради договора о организовању заједничког устанка Грка, Срба и Бугара, Милош је из „државних разлога“ наредио да се Карађорђе убије. Упорном дипломатијом, Милош је 1830. задобио посебан султанов акт о делимичној унутрашњој самоуправи и слободној школи, такозвани Хатишериф. Посебним бератом Милошу је било признато наследно кнежевско достојанство. Захваљујући њему, привреда целе земље се унапређује, тако што се нови становници шаљу у опустеле области и за то добијају значајне пореске олакшице. Милошеви политички противници успели су да 1835. године наметну Сретењски устав, први Устав српске модерне државе, који је убрзо суспендован јер није одговарао великим силама Русији, Аустрији и Турској. На место њега, године 1838. донет је Турски устав којим је кнежева власт ограничена Совјетом, састављеним од извесног броја саветника. Не мирећи се са таквом поделом власти, Милош је 1. јуна 1839. године био принуђен да абдицира и напусти земљу. Наследио га је оболели старији син Милан, који је умро после месец дана, па је престо припао Милошевом млађем сину Михаилу.

Јеврем Обреновић (око 1790-1856) је рођен у Горњој Добрињи код Пожеге, као најмлађи брат кнеза Милоша Обреновића. У марту 1816, Милош га је поставио за обор кнеза Нахије шабачке. Учествовао је у гушењу Абдулине (1821), Ђакове (1825) и Чарапићеве буне (1826). У Шапцу је провео 15 година и својим делима допринео да се период његовог боравка у Шапцу назива Јевремовим златним добом. Захваљујући Јевремовим напредним схватањима, Шабац је, међу првим градовима у Србији, имао школу, учитеље, лекаре, апотекараре... За Јевремове владе, у Шапцу су почеле да раде бројне бројне и значајне установе: Шабачки магистрат (1823), Школа код Цркве, болница и добро опремљена апотека (1826), касарна... У новембру 1831, кнез Милош је поставио Јеврема за губернатора вароши и Нахије београдске. Половином 1835. унапређен је у чин генерал мајора, а надаље је заузимао многе значајне положаје: надзорник јавних грађевина, управник Војно-полицијске канцеларије, председник Државног савета, члан Намесничке владе... Умро је на свом имању у Влашкој, 1856. године.

Војвода Сима Ненадовић (1793-1815) војвода Другог српског устанка из Ваљева, син Алексе и брат Проте Матеје Ненадовића. У Првом српском устанку је учествовао само последње године (1813) у борбама на Дрини. После пропасти устанка побегао је из Србије и помагао брату за време његове дипломатске мисије 1814-15. Вратио се у Србију чим је избио Други устанак. Тада је постао војвода ваљевске нахије. Погинуо је у борби против Турака на Дубљу, 26. јула 1815.

ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ I СВЕТСКОГ РАТА

За време трајања Првог светског рата (1914-1918) на простору Западне Србије вођене су значајне битке између Краљевине Србије и Аустроугарске: Церска битка (16/20. август 1914), Колубарска битка (новембар и децембар 1914.) и Битка на Мачковом Камену (19/22. септембар 1914.). У овим и у другим биткама, истакли су се војсковође Живојин Мишић, Степа Степановић, Момчило Гаврић, Петар Бојовић, Војин Поповић и други.

Живојин Мишић (1855-1921) војвода из Првог светског рата, рођен у Стругаонику у Мионици. Учествовао је у свим српским ратовима од 1876. до 1918. Непосредно је командовао српском Првом армијом у Колубарској бици, а приликом пробоја Солунског фронта је био начелник Врховне команде. У Балканским ратовима је био помоћник начелника штаба Врховне команде војводе Радомира Путника. Непосредно је сарађивао на планирању и руковођењу операцијама против турске Вардарске армије, због чега је после Кумановске битке унапређен у чин генерала. Посебно се истакао правилном проценом ситуације првога дана битке на Брегалници. Живојин Мишић је умро у Београду 20. јануара 1921. Дан Мишићевог рођења прославља се од 1997. као празник Мионичке општине, а од 1998. године сваког јула у Мионици се приређују Мишићеви дани.

Степа Степановић (1856-1929) истакнути српски војсковођа, рођен је у селу Кумодраж у Лозници. Током Првог и Другог балканског рата командује Другом армијом српске војске. На планини Цер је са својом армијом, августа 1914. године, поразио Поћорекову Пету армију и осујетио први напад на Србију. У Колубарској бици, Степина армија је зауставила аустроугарске снаге на десној обали Колубаре, а потом учествовала у Мишићевим и Путниковим операцијама које су довеле до слома непријатељске Балканске војске. После повлачења кроз Албанију, учествује у реорганизацији српске војске на Крфу. Одлучујући пробој Солунског фронта извео је са Другом армијом појачаном са две француске дивизије 17. септембра 1918. године. Приморава Бугарску на капитулацију и тиме отвара пут за коначно ослобођење Србије. Војвода Степа Степановић је умро 29. априла 1929. године у Чачку.

Момчило Гаврић (1906-1993) рођен је у Трбушници код Лознице. Оставши без породице, придружио се Шестом артиљеријском пуку Дринске дивизије. Као десетогодишњак са својим пуком прешао је Албанију и стигао до Крфа. Учествовао је у пробоју Солунског фронта, где је рањен. После рата отишао је у Енглеску, а 1921. се вратио у Београд где је умро 1993. године.

Петар Бојовић (1858-1945) рођен је у Мишевићима код Пријепоља. Доказан у војним вештинама и начином ратовања и командовања, брзо је напредовао и добио чин Војводе. На Солунском фронту због неслагања са француским генералом Гијомом бива смењен, али поново долази на чело Прве српске армије. Под његовом командом ослобођен је Београд 1918. године. Године 1920. постављен је за Начелника Генералштаба Војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Умро је у Београду 19. јануара 1945. године.

Војин Поповић (1881-1916), познат као српски војвода Вук, рођен је у Сјеници. Учествовао је у многим биткама, у Четничкој акцији, балканским ратовима и Првом светском рату. Његов четнички одред помагао је Дунавској дивизији у Првом балканском рату да одржи фронт. Као командант Јадарског четничког одреда учествовао је у Церској бици. Био је командант Добровољачког одреда на Солунском фронту. Погинуо је у неравноправној борби са Бугарима на Кајмакчалану, у јуришу на Грунишки вис, код Сиве стене, 29. новембра 1916. године. Његово тело било је сахрањено на српском војничком гробљу у Зејтинлику, а септембра 1923. пренето је на Ново гробље у Београду. Осим тога војвода Вук има споменик у Београду (у парку на Топличином венцу, дело вајара Ђорђа Јовановића) и у Нишу.

ЗНАМЕНИТЕ ЛИЧНОСТИ II СВЕТСКОГ РАТА

Серија међусобно повезаних оружаних сукоба који су се између 1. септембра 1939. и 2. септембра 1945. године водили између Сила осовине, на челу са Немачком, и Савезничких снага, на челу са СССР, Великом Британијом и САД, у Југославији је почела 6. априла 1941. године немачким бомбардовањем Београда, а завршио се 15. маја 1945. године. Као победник из рата су изашли партизани, који су се истовремено борили против окупаторских власти за ослобођење земље и против четника за власт и подршку савезника. Међу онима који су допринели ослобађању тадашње Југославије од окупатора, нашле су се и бројне личности из Западне Србије.

Владимир Влада Зечевић (1903-1970) свештеник, учесник НОБ-а. Рођен је у Лозници. Августа 1941. године је учествовао у подизању устанка и суделово у ослобађању Лознице. У рату је био заменик политичког комесара Ваљевског партизанског одреда, члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ, члан Извршног одбора АВНОЈ-а, члан Националног комитета ослобођења Југославије и повереник за унутрашње послове. Био је министар унутрашњих послова у Влади ФНРЈ, министар грађевина и саобраћаја у Влади НР Србије (1952-1953), председник Савезног већа Савезне народне скупштине (1954-1960), председник Одбора за организацију власти и управу Савезне скупштине. Био је посланик републичке Уставотворне и Савезне народне скупштине, члан Савезног одбора ССРЊ, Председништва Савезног одбора СУБНОР... Умро је у Београду 26. октобра 1970. године. Сахрањен је у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу.

Живорад Жикица Јовановић Шпанац (1914-1942) учесник шпанског грађанског рата и НОБ-а, један од организатора устанка у Западној Србији и народни херој. Рођен је у Ваљеву. Током студентских дана у Београду активно је учествовао у акцијама студената Београдског универзитета. Године 1937., упутио се у Шпанију да помогне радницима Мадрида и Андалузије у борби против фашизма. После слома Шпанске републике, септембра 1940. године, вратио су у Југославију. Учествовао је у демонстрацијама у Београду 27. марта 1941. После капитулације и окупације Краљевине Југославије, организовао је устанак у Западној Србији. Са четом је извео прву устаничку акцију у Србији, 7. јула 1941. у Белој Цркви, код Крупња. Тада је пиштољем убио два жандарма који су имали наредбу да растуре народни збор на коме је Жикица држао антифашистички говор. Тај дан се у СФРЈ сматрао почетком устанка народа Србије против окупатора и славио се као Дан устанка. Учествовао је у борбама: код села Ба и Планинца, Мионице, у Комирићу, код Крупња и Ваљева, на Маљену и Повлену. Погинуо је 13. марта 1942. године, у борби против четника у Радановцу, код Косјерића. Проглашен је народним херојем 6. јула 1945. године.

Бошко Буха (1926-1943) учесник НОБ-а и народни херој Југославије. Рођен је у Градини код Вировитице. Након окупације Краљевине Југославије и успостављања Независне Државе Хрватске, његова породица је избегла у Србију. Истакао се приликом одбране Ужица, крајем новембра 1941. године, као и у борбама с четницима на Трешњици и Карану. Истакао се у низу борби на Чајничу, Козари, Тарчину, Купресу, Бихаћу, Јајцу, Ливну и другим местима. Погинуо је 28. септембра 1943. године у близини села Јабуке, код Пријепоља.

Бошко је тада, заједно са докторком Сашом Божовић и возачем Богданом Раданом, ишао за Пријепоље, али је њихов камион упао у четнику заседу. 20. децембра 1952. године, проглашен је за народног хероја, као један од најмлађих бораца НОВ и ПО Југославије.

Радивоје Јовановић Брадоња (1918-2000) је рођен у селу Драчић, у Ваљеву. Захваљујући умешности руковођења постаје командир Колубарске чете Ваљевског одреда. Фебруара 1942, одређен је за команданта Групе одреда у Западној Србији, а у августу исте године Врховни штаб поставља га за команданта Главног штаба Србије и члана Врховног штаба. Крајем септембра 1943. године, постављен је за команданта 1. шумадијске бригаде. Формирањем 3. српске бригаде, 1944, Јовановић је постављен за њеног команданта, да би већ у марту

примио дужност заменика команданта 2. пролетерске дивизије. Јуна 1944. постављен је за команданта 25. НОУ дивизије, која се истакла у многим борбама против Бугара, Немаца и четника Драже Михаиловића. Почетком септембра 1944, Јовановић је примио дужност команданта 14. корпуса НОВЈ који је успешно дејствовао и у рејону Авале, приликом ослобођења Београда; наставио је борбу у долини Западне Мораве, учествовао у ослобођењу Краљева и Чачка и, у саставу 2. армије, водио борбе за ослобођење источне Босне и Загреба. После завршетка рата, Јовановић је извесно време био командант Београда, а затим је, почетком 1946, отишао на школовање у СССР, где је био слушалац Артиљеријске академије у Москви. Из Москве се враћа 1948. године, где прима дужност команданта артиљерије ЈНА. После завршетка Више војне академије, 1953, постављен је за команданта Корпуса у Љубљани, затим у Скопљу, да би 1958. постао начелник штаба армије у Сарајеву. Носилац је Партизанске споменице 1941. и више одликовања. Народним херојем проглашен је 15. децембра 1949. године.

Стеван Марковић Сингер (1896-1942) рођен је у Шутцима, општина Љиг. Између два рата био је велики комунистички агитатор у качерском крају. Био је представник немачке фирме за шиваће машине „Сингер“. Године 1941. је отишао у партизане и био политички комесар ваљевског батаљона. Касније је постављен за политичког комесара Фочанског добровољачког одреда где је убијен 1942. године. Биста Сингеру је постављена у Белановици, у којој је главна улица, једно време носила његово име.

Дринка Павловић (1918-1943) учесница НОБ-а и народни херој Југославије. Рођена је у Белановици, општина Љиг. Учитељску школу је завршила у Ужицу, где је постала члан КПЈ 1940. године. Немци су је ухапсили у Нишу и пребацили на Бањицу, где је 1943. године и стрељана. За народног хероја проглашена је 1953. године. Њена сестра Даринка је такође учествовала у партизанским акцијама. Стрељана је у Јајинцима 1943. године. Основна школа у Белановици данас носи име сестара Дринке и Даринке Павловић. 6. јула 1953. године, проглашена је за

народног хероја. У Београду њено име носе основна школа у Косовској улици и Дом за децу без родитељског старања у улици Косте Главинића.

Хасан-ага Звиздић (1892-1980) угледни сјенички трговац, председник Одбора за одбрану Сјенице у току Другог светског рата и једна од најзначајнијих историјских личности Сјенице и Санцака уопште. На почетку Другог светског рата угледни сјенички прваци формирају Одбор за одбрану подручја Среза сјеничког. За председника Одбора је изабран Хасан Звиздић, а за заменика Урош Карамарковић. Представници оба народа донели су одлуку о одбрани Сјенице од било чијег и било каквог напада на њу. Након повлачења главнине партизанских снага из Западне Србије и Шумадије на територију Санцака, 22. децембра 1941. године, неколико партизанских јединица извршило је, без одобрења Врховног штаба, напад на Сјеницу. Хасан-агине снаге том приликом пружиле су жесток отпор нападачима, након којег су партизани били принуђени да се повуку. У нападу су, на месту које је касније названо Партизанско гробље, погинула 52 партизана. Руководство НОП-а овај напад је окарактерисало као велику грешку. По заузимању Сјенице од стране партизанских јединица, 22. децембра 1944. године, Хасан-ага се повлачи преко Косова и Албаније, с намером да се пребаци у Турску. На том путу ће, међутим, dospети у Италију, одакле бива пребачен у Немачку, где у логору Дахау проводи две године у заточеништву. Након пуштања из логора, 1947. године, стиже у Турску и настањује се у Адапазару, где ће провести остатак живота, све до смрти, 1980. године.

Никола Љубичић (1916-2005) учесник НОБ-а, генерал армије ЈНА и народни херој Југославије. Рођен је у Карану код Ужица. У периоду 1967-1982. обављао је функцију Савезног секретара за народну одбрану, а од 1982. до 1984. године функцију председника Председништва СР Србије. Радио је на припреми устанка у околини Ужица, а највише у селима око Карана. Учествовао је у борбама за ослобођење Бајине Баште и Ужица, као и осталим борбама Прве ужичке чете. После Прве непријатељске офанзиве и пада Ужичке републике, повукао се с Трећом ужичком четом, преко Златибора ка Санцаку. Учествовао је у свим борбама које је бригада водила у долини Неретве и на Сутјесци. По доласку у Санцак, учествовао је у борбама на територији Санцака и Западне Србије, Златибора, Ивањице, потом на Буковима око Ваљева, планине Таре, а касније око Берана и Андријевице. Умро је на у Београду 13. априла 2005. године. Сахрањен је у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу у Београду. Орденом народног хероја одликован је 27. новембра 1953. године.

Слободан Пенезић Крџун (1918-1964) учесник НОБ-а, друштвено-политички радник СФРЈ и СР Србије и народни херој Југославије. Рођен је у Ужицу. По задатаку Окружног комитета КПЈ за Ужице, у златиборском срезу је радио на припреми устанка и формирању Златиборске партизанске чете. После ослобођења Ужица, септембра 1941. године, имао је задатак да у ослобођеном граду организује борбу против „пете колоне“. У Ужицу је остао све до пада Ужичке републике, 29. новембра 1941. године. Учествовао је у ослобађању Санцака. После ослобођења Југославије, обављао је одговорне друштвено-политичке функције. Од новембра 1946. до децембра 1953. године обављао је дужност министра унутрашњих послова у првој, другој и трећој Влади НР Србије. Од 16. децембра 1953. био је потпредседник, а од 9. јун 1962. године председник Извршног већа Скупштине СР Србије. Од новембра 1954. године био је члан Савезног извршног већа. Погиноу је 6. новембра 1964. године. Сахрањен је 8. новембра, у Алеји народних хероја на Новом гробљу. Орденом народног хероја одликован је 5. јула 1952. године.

Алекса Дејовић (1920-1943) учесник НОБ-а и народни херој Југославије. Рођен је у Севојну, код Ужица. После окупације Краљевине Југославије, почео је да ради на организовању омладине и прикупљању оружја у Севојну. Активно је учествовао у формирању Прве ужичке партизанске чете Радоје Марић. Учествовао је у тешкој борби и пробијању из обруча, 18. августа 1941. на Дрежњичкој Градини, када су Немци и жандармерми опколили чету. Почетком децембра 1941. године, с деловима чете повукао се у Санцак. Алекса је тада одређен за заменика политичког комесара Првог батаљона. За народног хероја проглашен је, неколико дана после смрти, 30. априла 1943. године, међу првим борцима Народноослободилачке борбе. Основна школа у Севојну, чији је накада био ђак, ноци његово име.

Сава Јовановић Сирогојно (1926-1944) борац-бомбаш Четвртог батаљона Друге пролетерске ударне бригаде и народни херој Југославије. Рођен је у селу Трнави, на Златибору. На ужичким улицама доживио је Априлски рат, а затим да Ужички партизански одред ослободи град, 24. септембра 1941. године. Преживео је сва борбена искушења у току оштре зиме 1941/42. и ушао у састав Друге пролетерске бригаде. До краја 1942. Сава је постао чувени бомбаш. Због низа бомбашких подвига примљен је у чланство КПЈ 1943. године, иако по статуту Партије није имао довољан број година. Погинуо је почетком маја 1944. године, за време продора Друге пролетерске дивизије у Србију, када је његов батаљон добио задатак да уништи упориште Руског заштитног корпуса у селу Мравињцима код планине Повлен. За народног хероја проглашен је 24. јула 1953. године.

Поред горе поменутих, у биткама у Другом светском рату, истакли су се и **Миодраг Митровић-Мика Јарац** (1912-1941) из Богатића, **Живан Марковић Жића** (1919-1942) из Крупња који су проглашени народним херојима Југославије као и **Вук Калаитовић Калаит** (1913-1948) из Штиткова (Нова Варош), командант Другог Милешевског четничког корпуса и многи други.

КЊИЖЕВНОСТ

Када су у питању личности са простора Западне Србије, у области књижевности и реформи српског језика, најзначајније место свакако припада Вуку Стефановићу Караџићу. Поред Лазе Лазаревића, Десанке Максимовић, Оскара Давичо, Косте Абрашевића, Милутина Ускоковића, Милорада Панића Сурепа, Љубише Ђенића, Мухамеда Абдагића и Стојана Тешића, неопходно је поменути и **Јована Павловића** (1804-1861) проту, књижевника и преводиоца из Шапца; **Милорада Поповића Шапчанина** (1841-1895) песника, приповедача, романописца и драмског писца из Шапца; **Стојана Новаковића** (1842-1915) академика, научника, књижевника, дипломату и политичара рођеног у Шапцу; **Владимира Станимировића** (1881-1956) песника и преводиоца из Шапца; **Јелу Спиридоновић Савић** (1890-1974) песникињу рођену у Шапцу; **Станислава Винавера** (1891-1955) новинара, књижевника и преводиоца из Шапца; **Бранимира Ћосића** (1903-1934) истакнутог књижевника међуратног периода, рођеног у мачванском селу Штитар, недалеко од Шапца. Радио је као као новинар у Политици и Правди и као чиновник у Министарству просвете; **Драгишу Пеђина** (1925-2000) песника и новинара из Кленка, села надомак Шапца; **Јанка Веселиновића** (1862-1905) из Салаша Црнобарског код Богатића, новинара, књижевника и учитеља, уредника Радикала, помоћника уредника Српских новина и коректора у Државној штампарији; **Љубомира Ненадовића** (1826-1895) књижевника, дипломату и министра просвете, рођеног у Бранковини код Ваљева, у

породици Ненадовића; *Милована Глишића* (1847-1908) из Градца код Ваљева, књижевника, преводиоца, писца приповетки (Глава шећера) и позоришних комада; *Сретена Марића* (1903-1992) историчара књижевности и преводиоца, рођеног у Субјелу у Косјерићу; *Момчила Тешића* (1911-1992) песника из Глумча код Пожеге; *Миодрага Мишу Станисављевића* (1941-2005) писца, песника, драматурга, критичара и сатиричара рођеног у Пожеги; *Драгишу Лапчевића* (1867-1939) новинара, књижевника, етнографа и публицисту рођеног у Ужицу, који је живео у Пожеги и Београду, а аутор је низа кратких студија везаних за социјалне, етнолошке и фолклористичке појаве и проблеме; *Михаила Ђуповића* (1934-2004) познатог песника рођеног у Мокрој Гори и многе друге.

Вук Стефановић Караџић (1787-1864) српски филолог, реформатор српског језика, сакупљач народних песама и писац првог речника српског језика. Вук је најзначајнија личност српске књижевности прве половине 19. века. Рођен је у Тршићу. Образовање је стекао у Лозници, а касније у манастиру Трноши. Не успевши да се упише у карловачку гимназију, одлази у Петриње. Касније стиже у Београд да упозна Доситеја, свог просветитеља. Кад је отворена Велика школа у Београду, Вук је постао њен ђак. Убрзо оболева и одлази на лечење у Пешту. Враћа се у Србију и када устанак пропада, одлази у Беч. У Бечу упознаје Јернеја Копитара који му даље помаже у остварењу планова. Започео је свој рад на реформи језика и правописа и увођењу народног језика у књижевност. Због проблема са кнезом Милошем било му је забрањено да штампа књиге у Србији, а и у аустријској држави. Као година Вукове победе узима се 1847. година јер су те године објављена на народном језику дела Ђуре Даничића „Рат за српски језик“, „Песме“ Бранка Радичевића, Његошев „Горски вјенац“ и Вуков превод Новог завета. Вуков језик је признат за званични књижевни језик 1868. године, четири године након смрти. Умро је 1864. године у Бечу. Његове кости пренесене су у Београд, 1897. године, и сахрањене у Саборној цркви, поред Доситеја Обрадовића.

Лазар К. Лазаревић (1851-1891) књижевник и лекар, рођен у Шапцу. Почетком 1872, као државни стипендиста, одлази на студије медицине у Берлин. У јуну 1876, Лазар прекида студије због учешћа у Српско-турском рату. Почетком 1878. године одбранио је докторску тезу и вратио се у Београд, где је постављен за физикуса Округа београдског. Већ после неколико година постао је примаријус Опште државне болнице у Београду. Дописни члан Српске академије наука постао је 1888. године, када је именован и за личног лекара краља Милана. Почео је да пише релативно касно, 1878. године. Написао је девет приповедака и њима се сврстао у ред најзначајнијих прозних писаца српске књижевности. Написао је приповетке: Први пут с оцем на јутрење, Школска икона, У добри час хајдуци, На бунару, Вертер, Све ће то народ позлатити, Ветар, Он зна све и Швабица. Лазина дела доживела су велики број издања и превођена су на многе језике. Умро је у Београду, 7. јануара 1891. године.

Коста Абрашевић (1879-1898) српски песник, рођен у Охриду. Након три завршена разреда грчке школе у Охриду, школовање наставља у гимназији у Шапцу, где почиње да користи очев надимак Абраш као презиме. Рано долази у контакт са социјалистичким идејама и оснива политичко-књижевни круг у Шапцу, који је издаје листове „Омиров венац“ и „Грбоња“. У његовој поезији доминирају социјалистичке и социјалне идеје. Бавио се превођењем немачких социјалних песника, Ханс Левера, Обенхалда и других. Његове оригиналне песме и препеви објављивани су после његове смрти. Превођен је на руски, мађарски, албански и румунски језик, а неке

његове песме су и компоноване. Умро је у Шапцу. Због искрености и надахнутости, убрзо после смрти Коста је постао симбол радништва, младости, песме и игре. Бројна културно-уметничка друштва у Србији понела су његово име. Од 1905. године, и најстарије шабачко културно-уметничко друштво носи назив Абрашевић.

Десанка Максимовић (1898-1993) српска песникиња, професорка књижевности и чланица САНУ. У Бранковини је провела детињство, а у Ваљеву је завршила гимназију. Почетком августа 1933. године удала се за Сергеја Сластикова. Студирала је на одељењу за светску књижевност, општу историју и историју уметности Филозофског факултета у Београду. Након дипломирања, Десанка Максимовић је најпре радила у Обреновачкој гимназији, а затим као суплент у Трећој женској гимназији у Београду. У Паризу је провела годину дана на усавршавању као стипендиста француске владе. Након што је од 3. септембра 1925. године радила у учитељској школи у Дубровнику, прешла је поново у Београд где је радила у Првој женској гимназији. Једна од њених ученица била је и Мира Алечковић, такође песникиња. Почетком Другог светског рата је отишла у пензију, али се у службу вратила 1944. и у истој школи остала до коначног пензионисања, 1953. године.

Своју велику приврженост завичају показала је у песмама: Сећање на завичај, Моји земљаци, Сељакова смрт, Сељанкина успаванка. Незаборавне су и љубавне песме: Предосећање, Стрепња, Чежња, Опомена, Сумња... Објављен је велики број њених збирки песама. Међу најважније се убрајају: Песме, Зелени витез, Ослобођење Цвете Андрић, Песник и завичај, Тражим помиловање, Немам више времена...

Поред песама је писала и приповетке, романе, путописе. Њена дела су превођена на скоро све светске језике. За своје богато стваралаштво добила је велики број награда и признања која су данас изложена у Бранковини, у њеној школи. Дана 17. децембра 1959. изабрана је за дописног члана Српске академије наука и уметности, а 16. децембра 1965. за редовног члана. 11. фебруара 1993. године, преминула је у Београду. Сахрањена је у Бранковини код Ваљева.

Оскар Давичо (1909-1989) српски и југословенски књижевник, рођен у Шапцу. Био је најмлађи песник у кругу надреалиста. Прву причу објавио је у београдској ревији Недељне илустрације 1923. године. Студирао је романистику у Паризу, на Сорбони и на Филозофском факултету у Београду, где је и дипломирао. Године 1930. објављује прву самосталну поетску прозу Анатомија. Постаје секретар Месног комитета КПЈ у Бихаћу, где 1932. бива ухапшен и осуђен на пет година затвора. Године 1940. бива искључен из КПЈ по одлуци Агитпропа због сарадње у Крлежином Печату, где је под псеудонимом С. Ковачић објавио циклус песама Хана и превод Узоране ледине Шолохова (1939). По ослобођењу Београда, укључен је у групу која је основала ТАНЈУГ, а потом прелази у Борбу и Глас. Године 1944, изабран је за првог секретара Удружења књижевника Србије. Године 1951, Давичо је изабран за дописног члана Југословенске академије знаности и уметности. Исте године објављује књигу Поезија и отпори. Следеће године објављује роман Песма, који говори о животу у окупираном Београду за време рата. За роман Бетон и свици добија 1956. године своју прву Нинову награду. У наредним годинама је објавио: роман Радни наслов бескраја, књиге песама Тропи и Каирос, књигу путописа Црно на бело, роман Генералбас и књига есеја Нотес, циклус од пет романа под насловом Робије. За целокупно песништво је 1959. добио Змајеву награду. Давичо је сарађивао у многим листовима и часописима, у којима је објављивао текстове: Наша књижевност, Сведочанства, Дело, Нин, Телеграм, Видици, Нови живот, Поља, Форум, Борба, Багдала, Политика. За роман Глади, Давичо је добио 1964. по други пут Нинову

награду, а следеће године још једном за роман Тајне, поставши тако једини троструки лауреат ове значајне књижевне награде. Дела Оскара Давича су преведена на већи број страних језика. Давичо је објављивао и под следећим пресудонимима: О. Давидовић, С. Ковачић, С. Николић, Влада Барбуловић. Умро је у Београду 30. септембра 1989. године и сахрањен је у Алеји великана на Новом гробљу.

Милорад Панић Сурепа (1912-1968) књижевник, песник и истакнути културни посленик рођен у Глоговцу. У првим послератним годинама Сурепа се активно бавио књижевношћу па је изабран за првог секретара Удружења књижевника Србије. У лето 1947. године Сурепа је поверена нова одговорна дужност - оснивање и организација Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Србије. Под његовим руководством, сачињени су први пописи наших старих градова, манастира, цркава, ризница, икона, рукописних књига и других значајних остатака богате културне баштине. У јуну, 1956. године постављен је за републичког министра културе. Назвали су га песником Мачве. Сурепа је добитник великог броја награда и признања, међу њима и Октобарске награде Града Београда и Вукове награде. Његова најзначајнија дела су: Ветар звижди, песме; Просто, песме; Ти долазиш, песме; Жито, поема; Ада, поема; Приче о сељи Миши, песме за децу; Светлост земаљска, песме; Филип Вишњић - песник буне, монографија; Српске народне приповетке, антологија; Слово о полку Игорову, превод са староруског; Кад су живи завидели мртвима, летопис; Ћирило и Методије... Умро је 22. априла 1968. године у Београду. Сахрањен је у Алеји Великана на Новом Гробљу.

Љубиша Р. Ђенић (1914-1992) златиборски хроничар и историчар. Рођен је у Чајетини. 1946. године почео је да ради као књижевник и наредних двадесет година био је једини стално запослени радник библиотеке у Чајетини. У библиотеци је држао читалачке часове, припремао зидне новине, организовао продајне изложбе књига, књижевне вечери. Године 1954. је радио на сређивању књижног фонда библиотеке у Чајетини по међународној децималној класификацији, чиме је чајетинска библиотека постала једна од првих савремених библиотека у ужичком крају. За свој изузетан допринос култури и просвети у златиборском крају, Љубиша Ђенић добио је 1964. године Вукову награду. Објавио је 765 различитих радова: новинских чланака, цртежа, прича и ерских пошалица, прилога из етнографије, легенди, биографија... Међу најзначајније радове убрајају се књиге Ерске мудролије и Златиборски летопис. Као сарадник Етнолошког друштва учествовао је и у изради Етнолошког атласа Југославије, описом шеснаест златиборских села. Умро је у Чајетини, а Библиотека у Чајетини, која је до скоро носила име Димитрија Туцовића, данас се зове по Љубиши Ђенићу.

Стојан (Стив) Тешић (1942-1996) био је српски сценариста и добитник Оскара, писац комада и романописац. Рођен је као Стојан Тешић у Ужицу, али се са својом породицом преселио у САД када је имао 14 година. Пишући и за позорницу и за екран, доживео је многе успехе, између осталог, награђен је и од стране Америчке филмске академије Оскаром за сценарио филма Четири друга. Објавио је драмска дела: Столар, Горско језеро, Баба гоа, Горки, Пропуштена игра, До дна, Улица раздора и На отвореном друму. Умро је у Сиднеју 1996. године, у Новој Шкотској, у Канади. Године 2005, Министарство за дијаспору владе републике Србије установило је награду Стојан Стив Тешић, која се додељује једном годишње и којом се награђују писци српског порекла који пишу на другим језицима.

Милутин Ускоковић (1884-1915) књижевник, рођен у Ужицу. Писао је приповетке и романе. Објавио је пет књига: две збирке цртица и песама у прози: „По дживотом“ и „Vitae fragmenta“, збирку приповедака „Кад руже цветају“ и два романа: „Дошљаци“ и „Чедомир Илић“. У пишчевој заоставштини нађен је нацрт збирке приповедака „Успут“, која је објављена 1978. године. Преводио је са француског и бугарског језика.

Мухамед Абдагић (1916-1991) бошњачки књижевник из Сјенице. Главна Абдагићева дела су романи Феникс: Живот Шаћиров прије објаве и Дуге студене зиме, те збирка приповедака Земља и песме Лутајући Брод. Један од његових најигранијих и најбољих позоришних комада је често игран у извођењу глумачких екипа КУД-а Јединство из Сјенице, а који говори о забрањеној и немогућој љубави двоје младих Сјеничана и носи наслов Рамиза.

НАУКА

У домену науке и образовања, несумњиво је да највише пажње заслужује лозничанин др Јован Цвијић, оснивач српске географске школе, ректор универзитета, председник Српске Академије Наука.

Др Јован Цвијић (1865-1927) рођен је у Лозници. Године 1881. Јован Цвијић из Шапца прелази у Београд у пети разред гимназије. Природно-математички одсек Филозофског факултета завршио је на београдској великој школи. Школске 1888/89. био је професор Друге београдске гимназије. Идуће године је као државни питомац отишао у Беч, где је четири године студирао физичку географију и геологију. Докторат филозофије са главном групом географије и геологије положио је 1892. године у Бечу.

Цвијићева дисертација „Карст“ издата је 1895. године и на српском језику. У Београду је постављен за професора Велике школе, доцнијег Универзитета, на којем је два пута биран за ректора. Установио је Географску катедру и Географски завод на Великој школи 1893. године. Основао је угледно Географско друштво 1910. године и његов Гласник 1912. године. За председника Српске Академије Наука изабран је 1921. године и на том месту остао је до смрти 1927. године. Иза њега остала су велика дела као што су: Карст, Класификација планинских система на Балканском полуострву, Постанак великих балканских језера, Откриће глацијалних трагова на балканским планинама, Становништво, а нарочито Миграције, класификација и типологија сеоских и градских насеља, оцртавање најважнијих културних појаса и зона цивилизације на полуострву, реконструкција типова балканских кућа од најстаријих до најновијих итд.

Не умањујући значај научних мисли и дела осталих знаменитих личности Западне Србије, потребно је истаћи и Милутина Радовановића (1900-1968) академика, биолога, рођеног у мачванском селу Табановићу. Посебну пажњу посветио је изучавању пећина, планинских језера и острва на јадранској пучини. Један је од оснивача Друштва за заштиту биља НР Србије и члан и председник Српског биолошког друштва. Затим, Милоша Московљевића (1884-1968) истакнутог лингвисту и филолога рођеног у поцерском селу Варна, недалеко од Шапца. Био је благајник Српске књижевне задруге, стручни сарадник и технички секретар Лексикографског одека Српске краљевске академије, касније САНУ, редовни професор Више педагошке школе у Београду, народни посланик Савезне и Републичке Скупштине (1945-1953), министар шумарства у Влади

Србије, а затим научни сарадник на Институту за српскохрватски језик САНУ; Божидара Кнежевића (1862-1905) професора историје, преводиоца неколико стручних радова са енглеског језика и аутора више научних дела из области филозофије историје, рођеног у Убу; Бранислава Петронијевића (1875-1954) српског филозофа, академика рођеног у Совљаку код Уба. Године 1921. постаје редован члан Српске краљевске академије. Проглашен је за најважнију личност ваљевског краја икада. Унео је 52 новине у научни свет. Биста Бранислава Петронијевића налази се у убском градском парку; Недељка Дивца (1883-1964) биолога и политичара рођеног у Пријепољу. Један је од оснивача Социјалдемократске странке Југославије и народни посланик 1920-1923. Радио као професор на Педагошкој академији у Београду и као хонорарни професор биологије на Медицинском факултету у Београду. Бавио се генетиком. Превео је дела научника Чарлса Дарвина, и аутор је великог броја чланака из области социјалне филозофије и публицистике.

УМЕТНОСТ

У Западној Србији су живели и стварали многи познати уметници чија су остварења позната, не само у националним оквирима, већ и широм света. У домену сликарства, поред Милића од Мачве, значајни су *Мара Лукић Јелесић*, *Стеван Чалић*, *Мића Поповић*, *Лиза Марић Крижанић*, *Михаило Миловановић* и др. У сфери вајарске уметности, велики траг оставила је *Видосава Вида Јоцић*, а у подручју филмске и позоришне индустрије *Живојин Жика Павловић*, *Александар Саша Петровић*, *Милутин Чолић*, *Љубиша Јовановић*, *Миливоје Мартиновић Мартин* и други. Својим музичким стваралаштвом истицао се *Васа Станковић Андолија*, а својим доприносом модерном плесу, прва жена новинар у Србији, *Марија Мага Магазиновић Гемзел*. Значајно је и нагласити допринос *Проте Игњата Васића* у развоју грађанске културе и друштва у Лозници...

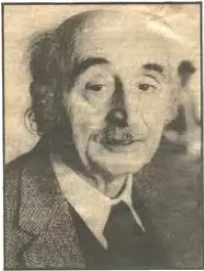
Милић Станковић (1934-2000) познатији као Милић од Мачве, био је превасходно сликар, али и песник и прозни писац. Рођен је у Белотићу, селу надомак Шапца. Био је један од оснивача надреалистичке сликарске групе Медиала. Његов богати сликарски опус (око 7.500 слика, преко 13.000 графика и на стотине икона, фресака и другог молераја) налази ослонац у апокалиптичним визијама Хијеронимуса Боша и Питера Бројгела, с једне, и у српским националним темама, с друге стране.

Називали су га Српски Дали и Сликар летећих балвана. Целог живота остао је веран надреализму. Остао је запамћен по пелерини, необичној капи и декоративном и импресивном штапу, али и као велики противник енформела. Године 1967. основао Мачванску сликарску и песничку школу, у родном Белотићу, где је окупљао сликаре и песнике надреалистичке оријентације. Саградио је три оазе уметности: Радован кулу у Белотићу, Кулу на Златибору и Кулу на београдској Звездари на седам ветрова. У оквиру књижевног опуса, објавио је три књиге песама и седам књига прозе уметничко-историјске провенијенције. Плодан уметнички рад резултирао је са преко 500 самосталних изложби у земљи и иностранству. Умро је у Београду, 8 децембра 2000. године и сахрањен у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу.

Мара Лукић Јелесић (1885-1979) доајен шабачког сликарства, рођена је у Обилићеву. Цртање јој је предавала Надежда Петровић. Сликарско образовање стицала је у Минхену. По избијању рата, попут своје професорке Надежде Петровић, ставила се у службу отаџбине и асистирала лекарима у лечењу и нези рањеника. Члан Удружења ликовних уметника Србије постала је 1921. године. Најплоднији сликарски опус Маре

Лукић Јелесић наступа након 1932. године. Препознатљива, импресионистичка фаза ове уметнице, пуни процват имала је од 1925. до 1950. године, после чега наступа период интимистичког сликарства. Умрла је у Шапцу 1979. године.

Стеван Чалић (1892-1943) сликар рођен у сремском селу Купинову. Излагао је у Панчеву, Шапцу и у Београду, у Павиљону Цвијета Зузорић. У периоду од 1936. до 1940. године, израдио је иконостасе за цркве у Клењу, Дубљу, Змињаку, Узовници, Пецкој и Обреновцу. Истовремено, урадио је и икону Св. Јована за иконостас шабачке цркве. Мало је Шапчана који су иоле наклоњени уметности, да им нису познате његове слике Девет дирека, монументална Слава Подриња, која се чува у шабачком Музеју, и портрет чувеног музичара Андолије. Био је учесник крвавог марша од Шапца до Јарка, 1941. године, а након тога је проживео све страхоте концентрационог логора. Умро је 9. јула 1943. године у Шапцу и сахрањен је на Доњошорском гробљу.

Мића Поповић (1923-1998) најбољи сликар друге половине 20. века, рођен је у Лозници. Обележио је своје време изузетно вредним ликовним остварењима, филмовима који су постали својеврсне незаобилазне странице српске филмске историје и вредним књижевним делима. Прву самосталну изложбу отвара 1950. године. Ређају се потом изложбе широм европских и светских метропола и често, у Београду и Новом Саду. Режирао је пет дугометражних филмова, објавио један роман, три књиге есеја и стотине чланака и путописа, режирао једну позоришну представу. Умро је у Београду 1998. године.

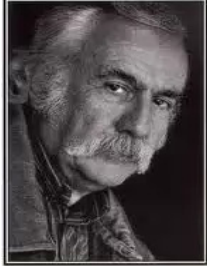
Лиза Марић Крижанић (1905-1982) сликарка рођена у Косјерићу као Драга Марић. Сликарством је почела да се бави за време студијског боравка у Паризу 1924/5. године. У Београду редовно излаже од 1939. године. Слика предео, фигуру, и нарочито мртву природу у уљу и пастелу, у духу поетског реализма. Најзапаженији део њених радова се чува у Народном музеју, Музеју града Београда, Спомен збирци Павла Бељанског у Новом Саду. Лиза бележи више од 18 разних аутора њених портрета, међу њима и Зоре Петровић, Мила Милуновића, Миливоја Узелца, Петра Добровића, од којих се два чувају у њеном Легату у Косјерићу. Умрла је 1982. године.

Михаило Миловановић (1879-1941) српски сликар, вајар и писац. Рођен је у Гостиници, код Ужица. Један је од оснивача Удружења ликовних уметника Србије, ратни сликар Врховне команде српске војске у Првом светском рату, аутор чувених портрета српских војвода Радомира Путника, Живојина Мишића, Степе Степановића и Петра Бојовића, генерала Павла Јуришића Штурма, краља Петра I Карађорђевића и регента Александра Карађорђевића. Израдио је споменике архимандриту рачанског манастира и кнезу Соколске нахије Хаџи Мелентију у манастиру Рача, команданту Златиборског комитског одреда мајору Кости Тодоровићу у Сребреници, српским ратницима у Младеновцу, споменик на Крфу погинулим војницима Дринске дивизије, мермерни иконостас у православној цркви у Младеновцу. Написао је роман Лендина воденица, штампан више од пола века после његове насилне смрти. Комунисти су га стрељали у Ужицу крајем новембра 1941, под оптужбом да је енглески шпијун.

Видосава Вида Јоцић (1921-2002) српска вајарка рођена у Скопљу. Одржала је 30 самосталних изложби и више од 200 колективних у земљи и иностранству. Начинила је споменике у Ваљеву, Скопљу, Чачку и Новом Саду, а скулптуре у јавном простору у Острошцу и Аранђеловцу. Израдила је неколико биста народних хероја. Групу од 40 скулптура Апел за мир поклонила је граду Београду. У Ваљеву се данас налази Парк Виде

Јоцић или парк на Јадру. Ту се налазе скулптуре Виде Јоцић које представљају народне хероје ваљевског краја из Другог светског рата. Скулптуре су савршено уклопљене у амбијент парка који је формиран као специфична ботаничка башта на обали Колубаре. Парк се налази на деоници шеталишта које почиње Кнез Милошевом улицом, пролази кроз парк и наставља ка парку Пећина.

Живојин Жика Павловић (1933-1998) шапчанин, један од најзначајнијих српских редитеља црног таласа југословенског филма, књижевник, сликар и професор Факултета Драмских уметности у Београду. Са двадесет пет година режирао је свој први аматерски филм Љуба Поповић. Три године касније завршио је свој први играни филм Живе воде из омнибуса Капи, воде, ратници. Награда филмских критичара на фестивалу у Катарги за филм Непријатељ била је његова прва међународна награда. Године 1963. објавио је збирку приповедака Кривудава река. Његов први роман Лутке, објављен је 1965. године. Живојин Павловић снимио је 15 филмова и објавио 32 књиге. Као глумац, појављује се само у једном дугометражном играном филму Национална класа, редитеља Горана Марковића, и у три краткометражна филма студената са Академије Браћа Карић у Београду, на којој је био редовни професор. Преминуо је у 29. новембра 1998. године Београду.

Александар Саша Петровић (1924-1994) један од најзначајнијих српских и водећих европских филмских редитеља током 60. година прошлог века. Од раних краткометражних филмова веома запажени су били документарци Лет над мочваром, Петар Добровић, Путеви и Сабори. 1965. године успешно режира ратну драму Три, филм који је 1966. године номинован за Оскара. Петровићев следећи филм Скупљачи перја је још један кандидат за Оскара, који је 1967. године добио Велику награду Канског фестивала. Ова реномирана филмска манифестација проглашава Александра Петровића за једног од најталентованијих и највештијих европских редитеља 60. година. Александар Петровић је био редитељ, писац, продуцент, композитор, педагог и филмски прегаоц. Као професор драмске уметности у Београду, написао је неколико књига о филму и филмској теорији. Његова младост везана је за Бању Ковиљачу, завичај његових родитеља, у којој једна улица носи његово име. Године 2006, у Специјалној болници за рехабилитацију - Бања Ковиљача, отворен је легат Александар Саша Петровић. Од 2004. године, у Бањи Ковиљачи се одржава Ревизија документарног и етно филма која од 2005. године носи назив по овом прослављеном режисеру. Поред наведених, режирао је и филмове: Једини излаз, Биће скоро пропаст света, Маестро и Маргарита, Групни портрет с дамом, Сеобе.

Милутин Чолић (1919-2009) филмски критичар и публициста, оснивач међународног филмског фестивала ФЕСТ и дугогодишњи критичар листа Политика. Рођен је у Поточању код Ужица. У време Другог светског рата основао је културно-уметничку групу Ужичког партизанског одреда. Окупационе немачке снаге интернирале су га у концентрациони логор у Норвешкој где је остао до 1945. године. У послератној Југославији постављен је за управника Народног позоришта у Ужицу, али већ 1949. године прелази у Београд, ради у листовима Глас и 20. октобар, а од 1952. постаје члан редакције Политике, којој је остао веран до краја каријере. Објавио је више књига из области филма и добио низ друштвених и стручних признања. Био је један од првих сарадника филмског фестивала у Пули и фестивала документарног и краткометражног филма у Београду, један од оснивача глумачког фестивала у Нишу и других манифестација. Године 1971. основао је Фест и донео дах великог света у Београд, у којем се управо одржава 37. издање тог фестивала.

Љубиша Јовановић (1908-1971) великан српске позоришне сцене рођен у Шапцу. После Првог Светског рата, Љубиша је у Шапцу био предњак Соколског друштва. Његова прва улога био је лик Саве Савића у Нушићевој Протекцији. Учествовао је и у раду гостујућих дружина и био партнер Добрице Милутиновића, Жанке Стокић, Михаила Ковачевића и других врских глумаца. Године 1929, постао је члан Народног казалишта у Загребу, а 1940. члан Народног позоришта у Београду. Прешао је у Југословенско драмско позориште 1961. године. У Загребу и Београду остварио је на стотине запажених улога. Играо је у 27 домаћих филмова. Умро је у Београду, 15. јула 1971. године и сахрањен у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу.

Миливоје Мартиновић Мартин (1933-1980) легенда мачванског глумишта. Економиста по образовању и занимању, глумац, сликар, редитељ, сценограф - по вокацији. 1951. године, годину дана након окупљања заљубљеника у глуму у Аматерско позориште Јанко Веселиновић, Мартин је на сцену поставио Нушићеве једночинке Светски рат и Кирију. Из године у годину, на сцени у Богатићу ређале су се и друге представе: Подвала, Туђинче, Угашено огњиште, Ветар над Србијом, Сумњиво лице, Народни посланик, Коштана. Позориште Јанко Веселиновић неколико година организује манифестацију Мартинови дани доводећи у Богатић успешне представе српских позоришта.

Васа Станковић Андолија (1852-1934) познати музичар - виолониста и певач, рођен у Дреновцу код Шапца. Почео је да свира виолину у шестој години, а већ у петнаестој години оснива музичку дружину у Шапцу. Андолија и његова дружина врло брзо су постали чувени у Србији, а онда су сврстани у ред српских знаменитости. Неке од песама из његовог репертоара и данас су актуелне: Сићи ми, драга сићи; Раскопчај тесан јелек; Ти сад спаваш, злато моје; Ангелина, бела Гркиња; Пијем, пијем, Јелено, момо Јелено; Ћаурко мила; Род родила крушка ранка; Мој јаблане, шири гране... Свирао је Милану и Александру Обреновићу и краљици Драги, а онда и Карађорђевићима - Александру и Петру. У Београду је свирао у чувеним кафанама Дарданели, Европа, Руски цар и Коларац. Умро је 2. фебруара 1934. године. Данас једна улица у Шапцу носи његово име.

Марија Мага Магазиновић Гемзел (1882-1968) рођена је у Ужицу. У жељи да што више побољша модеран ритмички плес, босоногу уметност, како су је тада звали, одлази у Немачку 1909. године. На Берлинском универзитету наставља усавршавање из немачког језика и студира историју уметности, истовремено посећује плесну школу Исидоре Данкан и проучава Делкроза и Лабана, творце модерне игре. Вративши се у Београд, октобра 1910. године, по одобрењу министра просвете Јаше Продановића, отвара Уметничку школу за ритмику и пластику. Цео Београд је био ужаснут Магином смелашћу. Мага Магазиновић је и прва жена којој је журналистика била позив. Радила је у Политици, у рубрици „Женски свет“ и Фелџон, а сарађивала у Пијемонту и Српкињи.

Прота Игњат Васић (1812-1888) је све до своје смрти живео у Лозници. За негов долазак се везује почетак развоја грађанске културе и друштва у Лозници. Захваљујући њему овде је 1850. године група чиновника извела прву позоришну представу, а 1868. је основао прву културну институцију, друштво Подрињска слога са хором, позоришном трупом, оркестром, читалиштем и библиотеком. Прота је Друштву поконио земљиште на коме је сазидана читаоница, а камен-темељац поставио је кнез Милан Обреновић 1869. године. Васић је 1870. иницирао и руководио градњом лозничке цркве посвећене Покрову пресвете Богородице, завршене три године касније.

ИНДУСТРИЈА, ГРАЂЕВИНА И АРХИТЕКТУРА

У области индустрије, грађевине и архитектуре, значајан допринос електрификацији, индустријској изградњи и грађевинарству Србије, дали су Риста Н. Тешић и Малиша Т. Атанацковић из Ужица, Миладин Пећинар из Чајетине, као и Милорад Рувидић и Петар Бајаловић из Шапца.

Риста Н. Тешић (1845-1904) занатлија и часовничар, рођен у Ужицу. Први је у Србију донео из Немачке кожно седло, које је изложио на првој пољопривредној изложби у Београду, 1882. године. Оснивач је Подружнице Српског пољопривредног друштва за округ ужички. Изузетним ангажовањем допринео је као надзорни орган управе, изградњи електричне централе у Ужицу на Ђетињи. Најзаслужнији је што су у зимском периоду турбине, генератори и друга опрема за централу пренети из Крагујевца у Ужице.

Малиша Т. Атанацковић (1860-1919) трговац и индустријалац из Ужица, рођен у Заглавку. Постаје визионар и реализатор индустријског развоја Ужица и ужичког краја. За народног посланика на листи Радикалне странке за варош Ужице први пут је изабран 1897. године. Био је председник општине ужичке и одборник, председник Окружне скупштине округа ужичког, председник Извозничког еснафа у Ужицу, председник Управног одбора трговачке банке у Ужицу (1908-1919), члан Трговачке коморе у Београду за округ ужички (1912-1919). Једно време био је уредник Златибора, првих новина које су излазиле у Ужицу са прекидима од 1885. до 1900. године. Резултат његове предузетничке способности су и три индустријска објекта у Ужицу, чији је био власник: парни млин (1910), хидроцентрала на Ђетињи у кланцу „Грото“ (1911) и електрични млин на Ракијској пијаци (1912).

Миладин Пећинар (1893-1973) инжењер грађевинарства, професор универзитета и академик САНУ. Рођен је у златиборском селу Љубиш. Пројектовао је следеће изведене хидротехничке објекте: лучну брану Матка на Трески са хидроелектраном Светог Андреја; хидроелектране: Чечево код Косовске Митровице, Нови Пазар, Темштица код Пирота, Перућачко врело код Бајине Баште и Црни Тимок код Бољевца; водоводе у Скопљу, Тетову, Ужицу, Београду и Обреновцу. Умро је 5. јуна 1973. године у Београду, а сахрањен у Љубишу на Златибору.

Милорад Рувидић (1863-1914) архитекта рођен у мачванском селу Липолист. Био је инжењер Грађевинског одељења Начелства Округа подунавског, а у саставу Министарства грађевина, хонорарни наставник Техничког факултета Велике школе у Београду, а од 1805. ванредни професор на катедри за византијску архитектуру. Пројектовао је: Гимназију Свети сава у Пироту, Дом друштва Краљ Дечански у Београду, куће Димитрија Крсмановића и Милана Обреновића у Београду, Српски павиљон на Светској изложби у Паризу, основне школе у Азањи и Чачку, зграде среских начелстава у Шапцу и Великом Градишту, Среску кућу на Врачару, Окружни суд у Шапцу, Смедеревску банку у Смедереву, гимназије у Нишу и Смедереву, Етнографски музеј у Београду, Споменик изгинулим борцима у Нишу, кнезу Милошу у Чајетини, зграду Топчидерске полиције; цркве у Белој Паланци, Мојсињу, Тополи, Книћу, Бресници, цркву манастира Свети Димитрије у Дивљанима код Пирота, споменик митрополиту Михаилу у Саборној цркви у Београду, звонаре у Остружници, Ћуприји и Грабовцу код Ваљева, иконостас у Преображенској цркви у Панчеву, Манастир Тумане код Голупца, итд. Умро је, у Београду, 4. јануара 1914. године. Сахрањен је у Алеји великана на београдском

Новом гробљу.

Петар Бајаловић (1876-1947) архитекта из Шапца. Од 1906. до смрти био је је професор нацртне геометрије на Техничком факултету у Београду. Пројектовао је и извео: Српски павиљон на Међународној изложби у Риму (1911/12), конаке у манастирима Каленићу и Љубостињи, зграду Правног факултета у Београду и Коларчевог народног универзитета у Београду.

ПОЛИТИКА

Поред многих војсковођа, политичара, државника и виђених људи који су обележили раздобља Српских револуција и Светских ратова на овом простору, значајно је поменути и Проту Милана Ђурића, Љубомира Љубу Стојановића, Радована Драговића, Гаврила Поповића, Димитрија Туцовића, Бранислава Иконића, као и свештена лица Јустина Поповића, Захарија Захарића, Михаила Смиљанића и друге, који су оставили трага у нашиј историји.

Прота Милан Ђурић (1844-1917) дугогодишњи народни посланик. После гимназије у Београду, у којој је упознао Петра Карађорђевића, будућег краља Србије, Милан Ђурић је завршио богословију. Након службе у Заовинама и Карану, 1869. године је премештен у Ужице где је, 1878. године, изабран за народног посланика, и то остао наредних 40 година. Због Ивандањског атентата на краља Милана (1899) био је осуђен на 20 година затвора у тешким оковима и рашчињен у цркви Ружица. Учествовао је у ратовима од 1912-1914. Као стар и исцрпљен, послат је у Рим, где је, 1917, и умро. Његови посмртни остаци су пребачени из Рима 1926. године и покопани на ужичком гробљу Доварје.

Љубомир Љуба Стојановић (1860-1930) је био државник, политичар и филолог, академик, рођен у Ужицу. Као припадник Самосталне радикалне странке био је више пута министар просвете у Србији и једном председник владе. Један је од оснивача Републиканске странке и њен први председник; 1913-23. секретар Српске академије наука; врло активан на научном пољу, издао је велики број старих споменика: Мирослављево јеванђеље, Стари српски натписи и записи, старе летописе, затим Вукова дела, од којих је најзначајнија Вукова преписка. Писао је и уџбенике граматике за средње школе, студије о старим српским штампаријама, српским црквама од 15. до 16. века, о архиепископу Данилу, а најзначајније му је дело монографија Живот и рад Вука Стефановића Караџића. Написао је дело Стари српски записи и натписи у 6. томова.

Радован Драговић (1878-1905) новинар и политичар, један од вођа радничког покрета и један од основава Српске социјалдемократске странке. Рођен је у Ужицу. Социјалистичком покрету пришао је још као ученик Ужичке гимназије, током 1895. и 1896. године. Од 1899. године је почео активно да учествује у радничком и социјалдемократском покрету Србије. Током 1900. и 1901. године сарађивао је са листовима „Напред“ и „Раднички лист“. Такође је био ангажован и око оснивања Београдског радничког друштва. Од 1905. године био је председник Српске социјалдемократске странке. Умро је 25. децембра 1905. године у Београду.

Гаврило Поповић (1823-1881) потомак је свештеничке породице. Године 1858. на Светоандрејској скупштини учествовао је као депутат ужичког краја и одликован је златним крстом Светоандрејске скупштине. Био је посланик у Народној скупштини Србије. Управо под његовим привременим председништвом конституисала се народна

скупштина, за чије је председника изабран његов брат Алекса Поповић, адвокат из Ужица. Народна скупштина на челу са Алексом Поповићем 1882. је прогласила Србију за краљевину, а кнеза Милана за краља. Посленик културе и просвете, оснивач је Ужичког читалишта 1856. и први председник Ужичке књижице и читаонице. Године 1860. постављен је указом за судију Великог духовног суда, док је од државе одликован Таковским златним крстом, орденом за храброст, орденом заслуга за народ и др. Умро је 4. фебруара 1881. године у Ужицу, а пренет је и сахрањен у свом родном крају у Ариљу.

Димитрије Туцовић (1881-1914) је био истакнути вођа и теоретичар социјалистичког покрета у Србији, оснивач Српске социјалдемократске партије, покретач и уредник Радничких новина и Борбе. Био је родом Златиборац, из села Гостиља. Године 1902. организовао је демонстрације студената у Сенату против Николе Пашића. Туцовић је био на челу демонстрација против краља Александра Обреновића 5. марта 1903. године. Био је уредник листова Радничке новине и Борба. Погинуо је као припадник Моравске дивизије у новембру 1914. године у борби против аустроугарске војске у Првом светском рату на обали Љига. Године 1949. његови посмртни остаци су пренесени са лазаревачког војног гробља и сахрањени на трг Славија, који је тада преименован у Трг Димитрија Туцовића. На тргу му је постављен споменик чији је аутор вајар Стеван Боднаров. Одлуком Скупштине Града Београда су, почев од 2004. године, враћени стари називи многим улицама, па је и Тргу Димитрија Туцовића враћен стари назив Трг Славија.

Бранислав Иконић (1928-2002) друштвено-политички радник СФР Југославије и СР Србије председник владе СР Србије 1982-1986. Рођен је у Горњем Црниљеву код Осечине. Био је члан потпредседник Савеза привредне коморе, члан Среског комитета Савеза комуниста Југославије, посланик Већа произвођача Савезне скупштине, посланик Привредног већа Скупштине СР Србије, потпредседник, а затим председник Извршног већа СР Србије од 5. маја 1982. до 6. маја 1986. године. Од маја 1986. до маја 1988. године био је председник Скупштине СР Србије. Умро је 16. јануара 2002. године у Београду.

Захарије Захарић (1836-1918) био је кремански парох, кум чувене видовњачке породице Тарабића. Његова заслуга је што су пророчанства Тарабића сачувана и прерасла у мит. Прота Захарије је у Кијеву завршио духовну академију, а потом је дошао у Кремна, 1841. године, и већ са седамнаест година је постао прота. Са 35 година био је изабран за народног посланика и на ту функцију је биран неколико пута. Одустао је тек када му је Митар Тарабић за време мандата 1865/67. рекао: „Немој, куме, више бити посланик!“. 1915. године код проте је дошао др Радован Казимировић, коме је прота поверио сва пророчанства Тарабића. Протина казивања професор Казимировић је између два светска рата преточио у књигу Тајанствене појаве у нашем народу и Креманско пророчанство, чији рецензент је био епископ Николај Велимировић. Прота је умро 25. фебруара 1918. године.

Михаило Смиљанић (1838-1913) златиборски прота, из чувене поповске породице, и народни посланик Златиборског среза. Рођен је у златиборском селу Љубиш. 1867. године наследио је проту Захарија Захарића на месту народног посланика Златиборског среза, и ту дужност је вршио, са мањим прекидима, све до 1903. године. Умро је 1913. године.

СВЕШТЕНСТВО

Са простора Западне Србије, најзначајније име у свештенству православља припада Владици Николају Велимировићу. Поред њега значајни су и Јустин Поповић, архимандрит манастира Ћелије, и Тадија Костић, парох Беле цркве Каранске и цркве Свете Тројице у Горњем Милановцу.

Владика Николај Велимировић (1881-1956) је рођен у селу Лелић недалеко од Ваљева. Школован је у Русији, Немачкој и Швајцарској (старокатолички универзитет у Берну), где је стекао докторат из теолошких наука. Звање доктора филозофије стекао је на Оксфордском универзитету. По повратку у Србију, замонашио се у манастиру Раковици, добивши име Николај. Када је почео Први светски рат, влада Николе Пашића га је послала да у Енглеској и Америци „дипломатски делује против аустроугарске пропаганде и да афирмише праведну борбу Срба“. По завршетку Првог светског рата, изабран је за владика жичког (1919). У току Другог светског рата, владика Николај је стављен у кућни притвор у манастир Љубостињу, и затим у манастир Војловац, близу Панчева. Крајем лета 1944. послат је у концентрациони логор Дахау. После времена проведеног у западноевропским земљама, владика Николај одлази у Америку где и умире 18. марта 1956. године. Пренос моштију Светог владике Николаја у Србију извршен је 1991. године. Са Београдског аеродрома мошти су најпре донете у храм Светог Саве на Врачару, затим у манастир Жичу, а потом у његову задужбину, храм Светог Николаја Мириклијског у Лелићу. Свети архијерејски сабор Српске православне цркве је, 19. маја 2003. године, унео епископа охридског и жичког Николаја (Велимировића) у календар Светих православне цркве. Преносом моштију владике Николаја у манастир Лелић, овај манастир у ваљевском крају постао је место ходочашћа свих поклоника његог лика и дела, а то је резултирало и изградњом смештајних капацитета у оквиру манастира и уређењем инфраструктуре.

Јустин Поповић (1894-1979) је био архимандрит манастира Ћелије, доктор теологије, професор Београдског универзитета и духовник. Године 1916, замонашио се узевши име Светог Јустина Мученика и Филозофа. Убрзо је упућен на студије богословије у Петроград, а затим и Оксфорд. По повратку у Београд постаје суплент богословије у Сремским Карловцима. Као јеромонах одлази на Атински универзитет где је докторирао теологију. Постаје професор на Богословији у Сремским Карловцима. Из Карловаца је премештен у Призренску, па Битољску богословију, а потом послан од српске цркве у Чехословачку. Са угледним српским мислиоцима 1938. године оснива Српско филозофско друштво. По завршетку Другог светског рата долази у манастир Ћелије у коме је провео остатак живота, све до своје смрти на Благовести 1979. године. За време његовог боравка у манастиру Ћелије, настало је и његово монументално дело Житија Светих у дванаест томова. По тестаменталној жељи Аве Јустина крајем 2000. године решењем Министарства културе Србије основана је задужбина Свети Јован Златоусти, са седиштем у духовној библиотеци Отац Јустин у Ваљеву.

Тадија Костић (1863-1927) српски свештеник, вероучитељ, новинар и писац, рођен у Трнави код Ужица. Био је парох Беле цркве Каранске и цркве Свете Тројице у Горњем Милановцу. За деценију и по, колико је провео у Горњем Милановцу, оставио је дубок траг као свештеник, вероучитељ, писац и уредник новина. Почетком 1904. године сели се у Ниш. Као ваљана свештеника и честитог човека епископ Никанор га предлаже за судију Духовног суда у Нишу. Године Првог светског рата проводи у избеглиштву, а по повратку 1919. године прелази у Београд где постаје парох при храму Светог Саве. Умро је 2. априла 1927. године и сахрањен је на гробљу крај Каранске цркве.

ПОЗНАТИ САВРЕМЕНИЦИ

У наредном прегледу, указано је на познате личности Западне Србије, који још увек дају допринос развоју уметности, књижевности, спорту, привреди и уопште јавном животу Србије.

У области филмске и позоришне уметности, значајно је поменути: Миленка Мисаиловића, драмског писца из Кремена код Ужица који је био драматург и редитељ Народног позоришта у Београду; Александра Милосављевића из Ужица, драматурга, сценаристу, рецензента, уредника, есејисту; Радивоја Којадиновића, глумца из Заовина код Бајине Баште; Бранислава Лечића, глумца из Шапца који је оставрио запажене улогу у филму Специјално васпитање (1977), серијалу Сиви дом (1984) и позоришним представама, са значајним политичким радом (водио је тзв. Плишану револуцију, протест код Теразијске чесме) и министар за културу у првој демократској влади Србије; затим Ивана Босиљчића, из Ужица познатог из серија Стижу долари, Мјешовити брак, Љубав навика, паника и Бела лађа, Љубав и мржња, Рањени орао, мање улоге у филму Spleen, Луиђија Барберија, На лепом плавом Дунаву, позоришних представа Цигани лете у небо, Kiss me Kate, Chicago, Брилијантин, Хероји, Гоље, Маратонци трче почасни круг...; браћу Сергеја и Бранислава Трифуновић и многе друге.

На пољу књижености, у Србији још увек своја дела стварају *Љубомир Симовић*, драмски писац, песник и романсијер, редовни члан САНУ из Ужица; *Милован Данојлић*, писац из Ивановца код Љига који живи и ради у Француској, члан САНУ; *Матија Бећковић*, песник из Сенте који је средњешколско образовање завршио у Ваљево. Познат по монодрамама Рече ми један чоек и Не знаш ти њих, поеме Тераћемо се још, драмској поеми Че - трагедија која траје (са Душаном Радовићем) и многим другим делима. Члан је САНУ од 1991. године; *Љубивоје Ршумовић*, дечији песник из Љубиша на Златибору, аутор емисија за децу Хиљаду зашто, Хајде да растемо и Фазони и форе. Најпознатије књиге су му: Ма шта ми рече, Још нам само але фале, Домовина се брани лепотом...; *Добрило Ненадић*, књижевник из Вигошта код Ариља, по чијем је сценарију сниман филм Доротеј 1981. године; *Милован Витезовић*, писац, професор и сценариста из Витезовића код Косјерића, заступљен у преко педесет антологија српске и светске позије, прозе, књижевности за децу, афоризама, фантастике и телевизијских драма. Познате су телевизијске драме и серије: Где цвета лимун жут, Краљевина Србија, Кнежевина Србија, Димитрије Туцовић, Вук Караџић, Онда лоле измисли паролe, Бачко доба, Снохватице I и II, затим бројни текстови за позоришна извођења и филмска сценарија; *Радован Бели Марковић*, књижевник из Телија код Лајковца, неколико пута номинован за НИН-ову награду, носилац почасног звања Ваљевац - личност 2006. године, члан је Матице српске, Српског књижевног друштва и Српског ПЕН центра; *Светислав Басара*, рођен у Бајиној Башти, аутор је више од двадесетак књижевних радова - романа, збирки приповетки и есеја. Роман Фама о бициклистима сматра се најбољим романом деценије. Роман Успон и пад Паркинсонове болести му је донео НИН-ову награду за најбољи роман објављен 2006. године; *Петар Лазић*, један од најугледнијих сатиричара данашњице рођен у Косјерићу, *Боривоје Адашевић*, књижевник из Ужица и други.

У домену уметности, у сликарству познати су: Љубомир Љуба Поповић, један од оснивача покрета Медијала. У Ваљево Љуба Поповић је 1985. године поставио изложбу слика из периода 1953-1963. године. Од тада је у Модерној галерији Ваљево стална поставка његових слика. Године 2002. Љуба је председник жирија 26. Међународног фестивала документарног филма из области уметности и педагогије у организацији UNESCO-а. Љуба Поповић је тренутно један од најпознатијих и најпризнатијих сликара Србије који ствара у Паризу; Драган Мартиновић академски сликар рођен у Богатићу, у Мавчи. Самостално је излагао преко 140 пута у земљи и иностранству. Члан је најстарије

сликарске групе на Балкану - Лада, Удружења ликовних уметника (УЛУС), УЛБ-а, Удружења ликовних уметника Сирмиум, оснивач Удружења ликовних уметника ЕСНАФ, Ја волим Митровицу, Друштва за културу живљења ОКО, Печат из Богатића и Реч из Пријепоља. Године 2008. именован је за декана Академије класичног сликарства Универзитета Едуконс из Новог Сада. Живи и ради у Сремској Митровици; затим Милан Туцовић академски вајар и сликар из Пожеге. По завршетку студија сврстао се у ред најистакнутијих српских сликара млађе генерације. Поред низа групних изложби у земљи и иностранству, имао је и велики број самосталних изложби.

У сфери музике, значајан допринос сцени класичне музике дао је Бранко Ђурковић, диригент из Дубља, недалеко од Шапца. Од 1979. године па све до пензионисања, провео је на Факултету музичке уметности где је предавао Основе вокалне технике студентима дириговања и музичке теорије.

Када је у питању музицирање, свакако да је неопходно поменути и мајстора трубе *Дејана Петровића* из Дубоког код Ужица. Са својим трубачким оркестром, на Драгачевском сабору у Гучи три пута је освајао златну, једном прву трубу, а 2010. године је проглашен за најбољег трубача света. Оркестар је понео и титуле најбољих на такмичењима у Минхену и Солуну. Оркестар Дејана Петровића надалеко је познат у Европи и свету, а у својој биографији бележе и успешне наступе у Мађарској, Италији, Словачкој, Немачкој, Канади, Енглеској, Швајцарској, Русији...

Из Западне Србије потичу и многи спортисти који су пленили или још плене спортском сценом света. Од многобројних, неопходно је поменути *Мустафу Хасанагића* из Прибоја, бившег фудбалера Партизана, швајцарског Сервета из Женеве, и југословенског фудбалског репрезентативца; *Велибора Бору Милутиновића* из Бајине Баште, бившег фудбалера Бора, Партизана, ОФК Београда, Монака, Нице и југословенског фудбалског тренера; *Драгана Џајића* из Уба, једног од најбољих југословенских фудбалера свих времена, трећу Звездину звезду; *Радомира Антића* који је играчку каријеру почео у Слободи из Ужица. Највећи део играчке каријере је провео у београдском Партизану. Једини је тренер који је у својој каријери тренирао Реал, Атлетико и Барселону. Такође је један од двојице тренера који је седео на клупи Барселоне и Реала. Био је селектор репрезентације Србије од 2008. до 2010; затим *Љубинка Друловића* из Нове Вароши, тренера фудбалског клуба Примеиро де Агосто из Анголе. Играо је за Златар, Слогу, Слободу и Рад у земљи, а у иностранству за Жил Висенте, Порто и Бенфику; *Ивицу Драгутиновића Драга*, фудбалера и репрезентативца из Пријепоља. Играо је у Полимљу, Борцу из Чачка, Генту, Стандард Лијежу и Севиљи; *Михајла Пјановића*, фудбалера из Пријепоља. Као голгетер се потпуно арфимисао у београдској Црвеној звезди, био је два пута првак Југославије (2000 и 2001) и трипут освајач купа Југославије (1999, 2000 и 2002). Након Црвене звезде одлази у Русију у московски Спартак и Ростов где је завршио каријеру; *Милана Лана Јовановића* из Бајине Баште који тренутно наступа за енглески Ливерпул. Играо је за Шахтјор и московску Локомотиву; и неизоставног *Немању Видића*, репрезентативца из Ужица. Започео је каријеру у Слободи из Ужица, да би затим прешао у Црвену звезду, па у Спартак из Москве. Године 2006., Немања Видић је прешао у Манчестер јунајтед. Са Црвеном звездом је освојио дуплу круну 2004, а са Манчестером освојио три узастопна првенства Енглеске, Лигу шампиона и Светско клупско првенство у фудбалу 2008.

Један од најпознатијих кошаркаша света, *Владе Дивац* родом је из Пријепоља. Дивац је играо на позицији центра у Слоги, Партизану, Лејкерсима, Хорнетсима, Црвеној звезди (у Евролиги) и Кингсима. Био је један од првих Европљана који је заиграо у НБА. Са кошаркашком репрезентацијом Југославије освојио је два светска првенства, три европска првенства и две сребрне медаље на Олимпијским играма. Иако активан играч, Дивац је био на положају председника Партизана у периоду од 2000. до 2004. Након

завршетка играчке каријере постао је скаут Лос Анђелес Лејкерса и спортски директор кошаркашке секције Реал Мадрида. Године 2008. УЛЕБ га је сврстао међу 50 људи који су најзаслужнији за развој кошарке у Европи. Исте године, изабран је за председника Олимпијског комитета Србије. Дивац је због свог хуманитарног рада постао амбасадор добре воље Уједињених нација.

Најбоља српска атлетичарка, *Оливера Јевтић*, такође је рођена на простору Западне Србије, у Ужицу. Најпре је освајала титуле шампиона Југославије на свим дугим пругама и из године у годину поправљала државне рекорде. Као јуниорка, постала је шампион и у сениорској конкуренцији. Међу њеним највећим успесима свакако је сребрна медаља на Светском првенству јуниорки у Сиднеју 1996. године. Већ 1997, на Европском првенству у Мађарској, освојила је сребрну медаљу на 10.000 и бронзану на 5.000 метара, а те године медаљу је донела и са првенства Европе у кросу у Португалији. Највећи Оливерин успех у 1998. години је златна медаља на 10.000 метара, освојена на Европском првенству у Финској. 1999. године на првенству Европе у Гетеборгу најпре је освојила златну медаљу на 10.000 метара са новим рекордом шампионата 32:37,59. Само дан касније, успела је да у трци на 5.000 метара освоји бронзану медаљу.

Поред осталих значајних спортиста са ових простора, значајно место заузима и *Сузана Тебић*, одбојкашица из Косјерића. Члан је одбојкашке репрезентације Србије, а тренутно игра у Зул из Немачке. На Светском првенству 2006. освојила је бронзану медаљу и била је проглашена за најбољег либера првенства, а на Европском првенству 2007. освојила је сребрну медаљу. На Европском првенству 2011. освојила је златну медаљу и проглашена за најбољег либера првенства.

МАТЕРИЈАЛНА БАЗА РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Материјална база развоја туризма Западне Србије је веома важан елемент свеукупне туристичке понуде. Због тога је неопходно посматрати стање туризма у Западној Србији и стратегије даљег развоја у сагласности са постојећом материјалном базом, под којом подразумевамо саобраћајнице и саобраћајна средства као и туристичко-угоститељске капацитете за смештај и исхрану.

САОБРАЋАЈНИЦЕ И САОБРАЋАЈНА СРЕДСТВА

Веома важан фактор за развој туризма и ефикасно повезивање емитивних центара са рецептивним свакако представља развијеност саобраћаја и саобраћајне инфраструктуре.

На простору Западне Србије су се временом, услед развоја трговине, развијали средњевековни путеви, који се данас поклапају са постојећим модерним саобраћајницама (Николић, 1989).

Још у античко доба преко Подриња су водила два веома важна римска пута. Први је повезивао престоницу Далмације, *Солану* (данашњи Солин код Сплита) и *Сирмијум* (данашњу Сремску Митровицу). Други пут је везивао *Сисцију* (данашњи Сисак) и *Сирмијум*.

Од осталих путева којима се одвијао друмско-колски саобраћај кроз северозападну Србију најважнији су били путеви у долинама Јадра и Колубаре до Саве и пут који је повезивао Домовију са Мезијом, излазећи на Дрину изнад Љубовије.

Кроз подручје југозападне Србије постојала су два средњевековна пута: *Дубровачки пут* који је спајао приморје са унутрашношћу државе и повезивао јадранску обалу са балканским залеђем. Полазна тачка је био Дубровник. Преко Требиња и Фоче на Дрини, Пљеваља, Пријепоља, Сјенице и Копаоника ишао је према Нишу, Софији и Цариграду. *Босански пут* је водио из Сарајева, преко Вишеграда, повезујући српске градове источно и североисточно од Дрине и изводио их на друге магистралне путеве Балкана. Веза ова два пута је био пут Добрун-Пожега који се рачвао на два крака: један према Ужицу, долином Западне Мораве и даље ка Солуну, а други се, преко Прибоја, Златара и Сјенице, укључивао на Дубровачки пут.

Пут из Босне, долином Лима, ишао је од Вишеграда, преко Добруна, према Прибоју. Код Пријепоља је пресецао Дубровачки пут и даље на југ ишао ка Бродареву и средњевековном рударском центру Брскову. Пут из Прибоја је водио на исток ка манастиру Бања и средњевековном граду Клек код Нове Вароши. На даље, пут се кретао источним обронцима Златара, преко Дрмановића и Сјенице и уклапао се у Дубровачки пут.

У почетку су се овим путевима кретале кириције са караванима, а потом и рабације са запрежним возилима. Тек тридесетих година овог века почиње се развијати и аутобуски саобраћај.

ДРУМСКИ САОБРАЋАЈ

Данас кроз територију Западне Србије не пролази ни један постојећи аутопут. Пут Е70 (Шид – Београд – Панчево – Вршац) пролази северним делом територије Западне Србије, док је удаљеност територије Западне Србије од аутопута Е75 (Суботица – Нови Сад – Београд – Ниш– Лесковац) знатно већа. У плану је изградња аутопута Београд - Јадран који, према Просторном плану подручја посебне намене инфраструктурног коридора Београд - Јужни Јадран, деоница Београд - Пожега, пролази кроз територије општина Уб, Лајковац, Љиг, Горњи Милановац, Чачак, Лучани и Пожега. На даље ка југу, овај аутопут има две верзије по којима би, од Пожеге, пут ишао преко Голије или Златибора за Јадран (http://195.250.98.80/rapp_mapa/101/Beograd%20-Juzni%20jadran-sir.pdf).

Инфраструктурни коридор Београд - Јужни Јадран, представља могућност квалитетнијег повезивања саобраћајног коридора Х (Салзбург - Загреб - Београд - Ниш - Скопље - Солун) и његовог крака Хб (Будимпешта - Нови Сад - Београд) са Јадранским приобаљем, односно, луком Бар. Изградњом овог пута, Западна Србија би се, поред повезивања са коридором Х додатно укључила у мрежу савремених Европских Е путних праваца. Коридор путног правца Београд - Јужни Јадран, појављује се као везни пут Е-763, а на једном краћем делу поклапа се и са путем Е-761 (Службени гласник РС, број 37/2006, 31/2010). На територији Црне Горе укључује се у основни правац Е путева са ознакама Е-80, односно Е-65, преко којих се остварују везе са Италијом.

Карта 17. Саобраћајна мрежа Западне Србије

Извор: www.putevi-srbije.rs/pdf/serbia_main_and_regional_road.pdf

Кроз територију Западне Србије пролазе државни путеви 1. реда (некада магистрални правци):

- **M4** - Мали Зворник - Лозница - Ваљево - Лајковац - Топола - Марковац - Свилајнац
 - **M5** - Котроман - Ужице - Пожега - Прељина - Краљево - Крушевац - Појате - Параћин - Зајечар - Вршка Чука (граница са Бугарском)
 - **M8** - Јабука (граница са Црном Гором) - Пријеполје - Сјеница - Нови Пазар
 - **M14.1** - Шепак (граница са Републиком Српском - БиХ) - Лозница
 - **M19.1** - Мали Зворник - Љубовија - Бајина Башта - Ужице
 - **M21** - Нови Сад - Рума - Шабац - Ваљево - Пожега - Ужице - Пријеполје - Гостун (граница са Црном Гором)
 - **M21.1** - Пожега - Ивањица - Бољаре (граница са Црном Гором)
 - **M22** - Хоргош (граница са Мађарском) - Суботица - Србобран - Нови Сад - Инђија - Београд - Лајковац - Прељина (Чачак) - Краљево - Рашка - Нови Пазар - Рибариће
- Обим туристичких кретања у великој мери је условљен стањем инфраструктуре и њеним будућим развојем док техничко-технолошко стање превозних капацитета и инфраструктуре чине основу саобраћајно-техничких карактеристика Западне Србије.

Мрежу друмских путева Западне Србије чини 9.040 km путева, што чини 20,9% путне мреже Републике Србије. Од укупне дужине путева у Западној Србији, 54,9% су путеви савременог коловоза, од чега магистрални 17,8%, регионални 31,6% и локални 50,6%.

Табела 1. Распоред и дужина коловоза по општинама Западне Србије (у km)

Округ	Укупно	Савремени коловоз	Магистрални коловоз		Регионални коловоз		Локални коловоз	
			Укупно	Савремени	Укупно	Савремени	Укупно	Савремени
Мачвански	3014	1508	257	257	523	462	2234	788
Колубарски	1807	1308	195	195	629	541	983	572
Златиборски	4219	2151	515	434	732	569	2972	1149
Укупно	9040	4967	967	886	1884	1572	6189	2509

Извор: Општине у Србији, 2011.

Код локалних и делимично код регионалних путева стање коловоза није задовољавајуће. О томе говоре подаци да путеви са савременим коловозом чине 91,6% од укупне дужине магистралних, 83,4% регионалних, односно 40,5% од укупне мреже локалних путева.

Техничке карактеристике путева значајно утичу на експлоатационе карактеристике путне мреже. Релативно слабо и нередовно одржавање проузрокује стварање многих ударних рупа на савременим коловозима што значајно умањује квалитет саобраћајних услуга. Овим се смањује брзина возила и продужава време проведено на путовању што се директно рефлектује на безбедност учесника у саобраћају и сатисфакцију током путовања.

Технички ниво мреже не пружа могућности за обезбеђење потребног нивоа квалитета саобраћаја, па је у наредном периоду неопходно извршити реконструкцију и модернизацију и оспособити је за савремени друмски саобраћај. Редовно одржавање би такође требало да буде приоритет, уз постављање саобраћајне и туристичке сигнализације. По техничким особинама локални путеви су врло често испод нивоа потребног за нормалан промет, што тражи и додатне трошкове за њихово одржавање.

Имајући ово у виду може се оценити да овакво стање пута онемогућава у потпуности ефикасно и рационално функционисање друмског саобраћаја, а самим тим и

ефикасно задовољавање потреба превоза повреде и становништва на територији Западне Србије.

Развијеност општина у привредном и туристичком смислу не мора да подразумева и развијеност и квалитет путне мреже. На то нам указује стање на терену по коме најгушћу путну мрежу по квадратном километру територије општине има општина Коцељева (3,2 км пута по квадратном километру територије), затим следе Бајина Башта (1,5) и Лајковац (1,2). Општине Љиг, Пожега, Крупањ и Мали Зворник имају у просеку по један километар пута по квадратном километру територије, док се у осталим општинама Западне Србије овај распон креће од 0,3 до 0,9 км. Гледано по Окрузима, нешто гушћу мрежу има Мачвански округ (0,9) у односу на остала два округа (по 0,7 километара пута по квадратном километру територије). Квалитет саобраћајница скоро је сразмеран густини мреже, тако да најквалитетнију путну мрежу имају општине Лајковац (1,2 километара савременог коловоза по квадратном километру територије), Пожега (0,9) и Љиг (0,7). Најмање присуство савременог коловоза на територији имају општине Богатић, Сјеница, Прибој и Љубовија ($\leq 0,3$).

У последњих десет година дошло је до знатног проширења путне мреже у Западној Србији. Изграђено је преко 910 км нових путева, што представља повећање од 11,4% у односу на 2000. годину. Забележено је и повећање броја возила која се користе у друмском саобраћају. Према званичним подацима, за превоз путника у Западној Србији 2010. године, регистровано је 155.774 путничких аутомобила и 631 аутобуса (Општине у Србији, 2011).

У Западној Србији 2010. године регистровано је укупно 156.044 путничка возила. Град Ужице има највише регистрованих аутомобила у Западној Србији у односу на број становника (на сваких 4,5 становника регистрован је по један аутомобил), а за њим следе градови Ваљево (4,6) и Шабац (4,7) и општина Ариље (4,7). Најмање регистрованих путничких возила по становнику имају општине Осечина, Нова Варош и Сјеница (на више од осам становника регистровано је по једно возило). Просечан број становника на једно регистровано возило у Западној Србији је 5,6.

Када су у питању регистровани аутобуси по броју становника, ситуација је мало другачија. На свега 359 становника регистрован је по један аутобус у општини Осечина, у Владимирцима на 517 становника, у Коцељеви на 592, у Чајетини на 725, у Бајиној Башти на сваких 799 становника... Најмање регистрованих аутобуса у односу на број становника имају општине Пријепоље (9.305 становника на један аутобус), Осечина (16.745 становника на један аутобус) и Мионица (17.368 становника на један аутобус). У Западној Србији регистрован је свега 631 аутобус или по један аутобус на сваких 1.388 становника.

Табела 2. Просечни годишњи дневни саобраћај на магистралним путевима Западне Србије у 2010. години

Број пута	Деоница пута	Дужина (у km)	Путнички аутомобили	Аутобуси
М4	Мали Зворник (гр. РС)-Лајковац	122,3	4592,5	58,5
М5	Вардиште(гр. РС)-Пожега	76,2	3651,5	64,0
М8	Јабуча (гр. ЦГ)-Нови Пазар	102,8	2397,0	37,1
М19	Шабац-Лозница	54,4	6084,4	72,1
М19.1	Мали Зворник – Ужице	122,2	2818,7	44,2
М21	Шабац-Гостун (гр. ЦГ)	280,4	3524,2	53,8
М21.1	Пожега-Ивањица	40,9	5015,7	50,0
Просечни број возила			4012,0	54,2

Извор: www.putevi-srbije.rs

На основу бројања саобраћаја утврђује се просечни годишњи дневни саобраћај на путевима Србије. Према званичним подацима ЈП Путеви Србије, на простору Западне

Србије, најфреквентнији су саобраћајни правци који од граничних прелаза воде ка привредним центрима (Табела 2). Тако је најфреквентнија саобраћајница М19 (Лозница - Шабац), која преко територије Западне Србије повезује територију Републике Српске са Београдом и севером земље којом дневно прође преко 6.000 аутомобила и 70 аутобуса. Нешто мање оптерећене су саобраћајнице М4 Мали Зворник - Лајковац (повезује Републику Српску са централном Србијом и Београдом) и М21.1 Пожега - Ивањица којима дневно, у просеку, прође око 5.000 аутомобила и између 50 и 60 аутобуса. Најмање се користе путни правци који повезују границу Црне Горе и Нови Пазар (од Јабуке преко Пријепоља и Сјенице) и деоница Мали Зворник - Ужице (преко Љубовије) (www.putevi-srbije.rs).

Друмски гранични прелази ка Црној Гори су: Јабука - Ранче и Гостун - Конатар, а према Босни и Херцеговини: Бадовинци - Попово Поље, Трбушница - Шепак, Мали Зворник - Каракај, Љубовија - Братунац, Бајина Башта - Скелани, Котроман - Вардиште и Увац - Рудо.

ЖЕЛЕЗНИЧКИ САОБРАЋАЈ

Шабац и Ваљево су прве пруге уског колосека добили 1908. године (Шабац-Ковиљача и Забрежје - Ваљево), док је у Ужице, први воз стигао у јуну 1912. године (Алексић Пејковић, 1997). Траса железничке пруге Сталаћ - Ужице - Сарајево, пуштена је у целини у рад 1925. године, након изградње чувене Шарганске осмице. Пруга је функционисала до 1974. године када је, због неекономичности укинута. Комплетна реконструкција и ревитализација Шарганске осмице у туристичке сврхе започета је у јесен 1999. године и данас представља једну од значајнијих туристичких атракција у Србији. Пруга уског колосека Шарганска осмица, у дужини од 15,4 km, је део железничке инфраструктуре ЈП Железнице Србије.

*Слика 243. Тура на Шарганској осмици данас
Извор: www.zeleznicesrbije.com*

Данас, железничку мрежу Западне Србије чини део пруге Београд - Бар, у дужини од 259 km, део пруге Шабац - Мали Зворник, у дужини од 77 km и део пруге Ужице - Чачак - Сталаћ, у дужини од 18 km.

Постојање ових саобраћајница имало је велики утицај на развој и јачање, пре свега привреде, па и туризма Западне Србије, као и на веће укључивање у спољнотрговинску размену. На делу пруге Београд-Бар, која пролази кроз Западну Србију, у општини Пожега, изграђена је железничка станица која представља један од најважнијих центара на целом транзитном правцу. Она има и шири значај у промету већег броја људи (туриста), роба, али и ранжирању возова за све правце. Обзиром на њену локацију, на прузи Београд - Бар, са везом за Чачак, Краљево и Сталаћ, станица је пројектована као већа распоредна станица и заједно са станицама у Београду, Подгорици и Бару, чини основни тип станице на прузи Београд-Бар. Према проценама, пругом Сталаћ - Краљево -

Чачак, у Пожегу се допрема једна трећина свих количина робе која се касније превози пругом Београд - Бар (Ивановић, 2008). По обиму промета, поред ове станице, велика количина робе се транспортује из станица у Ваљево, Косјерићу, Ужицу и Пријеполу. Железнички гранични прелаз ка Црној Гори је Пријеполје - Бијело Поље, а према Босни и Херцеговини Мали Зворник - Каракај.

РЕЧНИ САОБРАЋАЈ

После Дунава, река Сава је најзначајнија водна саобраћајница Србије. Сава протиче севером Мачванског округа и повезује Шабац, преко Дунава, са већином речних пловних праваца у Европи и даље са Црним морем. Гравитационо подручје пристаништа Шабац покрива Мачвански округ, део Срема и источни део Републике Српске. Пристаниште има железничку инфраструктуру и сопствене локомотиве (www.mie.gov.rs).

Први пароброди на Сави су се појавили 1838. године а на Дрини 1886. године на релацији од Раче до Зворника. На релацији Сремска Митровица - Шабац сваки дан је саобраћао један пароброд који је у пијачне дане био препун путника из Мачве и Срема. Шабац је у 19. веку био трећа речна лука у Србији (иза Београда и Смедерева). Од 1890. године уведена је паробродска линија Београд - Шабац, а од 1912. године Шабац је повезан са Одесом. Крајем 19. и почетком 20. века, Шабачка царинарница је била на првом месту по приходу у Србији. Томе је допринео њен погранични положај према Аустрији и Турској (БиХ). У то време на Сави код Шапца је било пристаниште за пароброде који су одвозили пољопривредне производе и довозили трговачку робу. Када је саграђен гвоздени мост (1934. године) транспорт робе се нагло повећао.

Данас, водени саобраћај на Дрини није развијен и нема значаја. Дрином не плове ни мањи бродови због бројних меандара, „букова“ и велике брзине (Грчић, 2002).

ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ

На подручју Западне Србије налазе се војни аеродроми Поникве (12 km северозападно од Ужица), Ваљево (12 km од Ваљева ка Дивчибарама) и Сјеница. У току је израда пројекта којим би се аеродром Поникве оспособио за коришћење у цивилне сврхе. Аеродром Ваљево се користи за обуку и летење спортских пилота, једриличара, падобранаца, моторних змајара и параглајдера. Оспособљавање постојећих аеродрома и стављање у цивилну функцију имало би значајан утицај на повећање обима туристичких токова, трговине и спољнотрговинске размене Западне Србије.

Табела 3. Удаљеност градова Западне Србије од аеродрома у окружењу (у km)

Град	Шабац	Лозница	Ваљево	Ужице
Аеродром				
Београд	85	135	100	180
Ниш	310	340	265	235
Подгорица	415	400	350	240
Сарајево	219	165	230	190

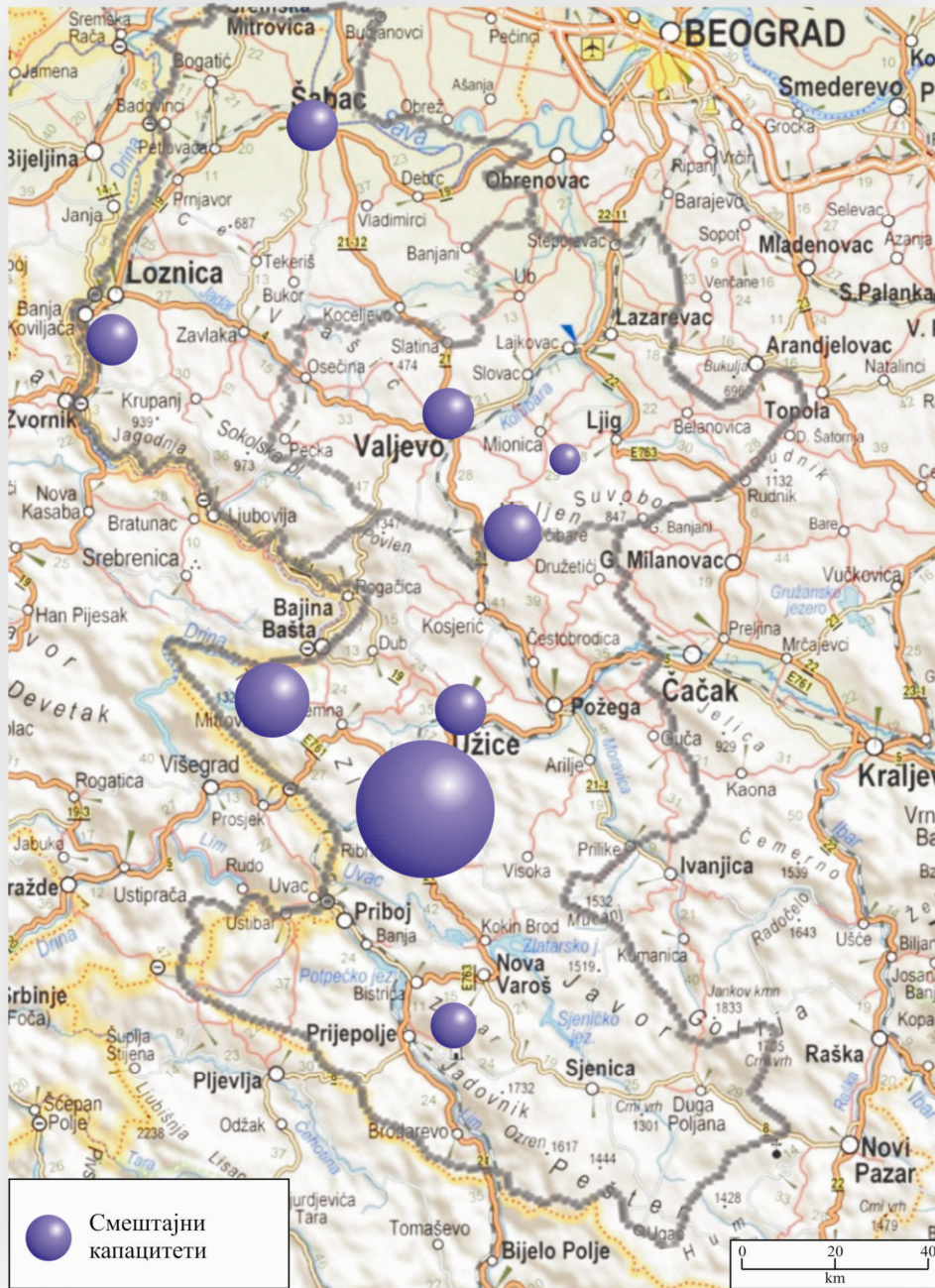
Извор: www.daljinar.com

Најближи међународни аеродроми у окружењу су: аеродром Никола Тесла у Београду и Константин Велики у Нишу (Србија), Аеродром Подгорица (Црна Гора), Међународни аеродроми Тузла и Сарајево (Федерација БиХ) и Аеродром Бања Лука (Република Српска).

СМЕШТАЈНИ И УГОСТИТЕЉСКИ КАПАЦИТЕТИ

Материјалну базу туризма Западне Србије, поред саобраћајница и саобраћајних средстава, чине и смештајни и угоститељски капацитети без којих није могуће развити туризам ни на једном подручју.

Карта 18. Размештај смештајних капацитета у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Највише регистрованих смештајних јединица се налази управо на просторима развијеног туризма: на Златибору, Тари, Дивчибарама и Бањи Ковиљачи. Према Пословном плану Туристичке дестинације Златибор-Златар (2007), на планини Златибор се налази око 10.500 категорисаних и око 5.000 некатегорисаних лежајева. Према Мастер плану развоја туризма са пословним планом за планину Тару и њено окружење (2007), укупан број лежајева на овој планини се процењује на 4.300. На Дивчибарама постоји око 2.000 категорисаних лежајева како се наводи у Студији оправданости проглашења туристичког простора „Дивчибаре“ (2011), док Бања Ковиљача располаже са 872 лежаја у хотелском смештају и одмаралиштима и, према процени, око 2.000 лежаја у приватном смештају.

Највећи број лежајева, а самим тим и највећи број објеката, лоциран је на **планини Златибор** (општина Чајетина), и то у туристичком центру Краљеве Воде. Значајан капацитет налази се у хотелској, али и у понуди дечијих и студентских одмаралишта, приватних вила и апартмана. Према подацима Туристичке организације Златибор, њихов број је следећи (Пословни план Туристичке дестинације Златибор-Златар): 12 хотела, 4 мотела, 1 институт, 1 апартманско насеље, 19 одмаралишта, 2 дечија одмаралишта, 1 студентско одмаралиште, 7 приватних пансиона, 14 вила, 29 ресторана, 20 кафића, 14 туристичких агенција и тд.

*Хотел Идила***** се састоји из луксузних пет апартмана, три студија и 10 соба, максималног капацитета од 46 гостију. *Spa centar* хотела поседује затворени базен са jacuzzi кадом, суву сауну, парно купатило, савремену теретану и аперитив бар (www.hotelidila.com).

Слике 244. и 245. Хотели Идила и Мона
Извор: www.wellness-spa.rs и www.monazlatibor.com

*Хотел Златибор-Мона***** лоциран је у близини аутобуске станице и тржног центра. Хотел располаже са 90 смештајних јединица са 201 лежајем распоређених у собе, студија и апартмане. У склопу хотела се налазе ресторани националне и интернационалне кухиње Вила и Перун, као и Лада Бар. Конгресни центар хотела се састоји из 5 одвојених целина - три сале, бизнис сале и борд сале. Својим капацитетима омогућава пленарни рад са 200 особа у театар стилу и до 300 особа у секцијском раду у театар поставци. *Wellness centar* пружа услуге турског купатила – хамам, сауна, хидромасажне каде, *fitness* студио и базен са турбоцетом-гејзером-водопадом (www.monazlatibor.com).

*Хотел Олимп***** располаже са 70 лежајева у собама, апартманима и једној резиденцији. Ресторан интернационалне и домаће кухиње располаже са 140 места. Поседује два отворена базена, *Fitness* салу, Велику конгресну салу капацитета 100 места, а у припреми је *Spa centar* површине 1.200 m² (www.hotelolimp.com).

*Хотел Вис***** се поседује 40 једнокреветних и двокреветних соба, 12 апартмана и 4 резиденције. У сали пословног центра могуће је организовати семинаре, састанке или презентације (www.vis-hotel.com). Хотел је тренутно у фази реконструкције.

Одмаралиште Дунав смештено је у непосредној близини тржног центра, а има 24 собе, 7 апартмана, wellness и fitness centar, конгресну салу са 150 места, конференцијску салу са 16 места, аперитив бар, билијар салу, интернет кафе, дечију играоницу (www.dunavturist.rs).

*Хотел Президент**** се налази на узвишењу Камал. Поседује 9 соба и 6 апартмана и ресторан од 45 места (www.hotel-president.biz).

*Хотел Палисад**** је изграђен 1967. године. Налази се у центру, недалеко од језера. У својој понуди хотел Палисад има 32 модерно опремљена апартмана и 222 собе распоређене у 3 смештајна блока. Ресторан располаже са око 716 места у четири међусобно повезана (www.palisad.rs). У склопу хотела функционише Caffe Bar Palisad и Национални ресторан Златан бор који располаже са 110 места у ресторану и 350 места на тераси. Хотел поседује и конгресни центар Србија са две сале, већом од 650 места и мањом од 130 места. У оквиру Конгресног центра, гости могу уживати и у неодољивим укусима разноврсних јела Националне куће Србија. Ресторан броји 200 места.

Слике 246. и 247. Хотели Палисад и Олимп
Извор: www.palisad.rs и www.hotelolimp.com

*Хотел Новаков двор*** је смештен у насељу Ђурковац, 300 m од тржног центра. Смештај је организован у 1/1, 1/2, 1/3 и 1/4 собама. У склопу хотела је и ресторан са 80 места и 50 места на тераси (www.novakovdvor.rs).

*Хотел Зеленакада***** се налази у непосредној близини магистралног пута и бензинске пумпе, на сувати Сарачевина. Хотел је саграђен 1982. године, првобитно као мотел. Заједно са ресторанима Рујно и Сердарев конак у Чајетини, мотел је преузело Јавно предузеће ПТТ Србија и 1996. године врши реконструкцију, претварајући га у луксузан хотел са четири звездице. Данас хотел има 120 лежајева у једнокреветним и двокреветним собама, пет луксузних апартмана, ресторан са 150 седишта, аперитив бар и летњу терасу са 80 седишта. Хотел је у честим периодима реконструкције.

Хотел Чигота - Специјални завод располаже са резиденцијом, 30 апартмана, 67 једнокреветних, 79 двокреветне и 9 трокреветних и две четворокреветне собе. У ресторану има 370 места, ексклузивни ресторан Златиборско небо са 150 и аперитив бар са 90 места. За одржавање конгреса, симпозијума и семинара на располагању су: конгресна сала са 365 места и 2 мале сале са 60, односно 50 места. У склопу хотела су и аперитив бар, посластичарница, билијар, базен, сауна, сале за рекреацију и теретана, салони за хидро и мануелну масажу, библиотека, интернет кафе, галерија... (www.cigota.rs).

Једна од најзначајнијих инвестиција у Србији, у области туризма, је свакако *хотел Торник*, део првог домаћег ланца „А хотели“. Очекује се завршетак хотела са 126 соба и апартмана и конгресним центром за преко 350 делегата. Додатни садржаји који ће красити овај хотел су базен, спа и wellness centar, ресторани и барови. Отварање се очекује до краја 2012. године.

Ресторан домаће кухиње са коначиштем „Браћа Секулић“ смештен је на ободу насеља Обудојевица и нуди смештај у собама и апартманима (www.bracasekulic.co.rs).

Установа студентских одмаралишта Београд „Ратко Митровић“ је скуп вила са централном рецепцијом, рестораном, спортским центром и теретаном. Услуге смештаја се пружају у вилама Ловћен, Србија, Златибор и Романија. Од осталих одмаралишта значајни су: Планум, Нарцис, Голија, Сунчани Брег, Green wood и Ловац на Водицама.

У приватном сектору налази се велики број апартмана и вила, као на пример: апартмани Аћимовић, Идеал, Томба, Краљеви конаци и Дијамант, а виле Александра, Бергхаус, Вила борова, Casa Residenziale, Четири годишња доба, Дарик, Дубравка, Марина, Милена, Наталија, Оморика, Пеђа, Романтика, Рујно, Шимшир, Видиковац, Вукадин, Златиборска фантазија, Златиборске зоре и Златиборски бисер.

Од осталих смештајних објеката издвајају се пансиони: Спортско туристички центар Златибор, Клуб Сателит, Жунић, Симаг, Домаћи кутак, Кедар и Бисић. Туристичка организација Златибор у свом власништву поседује коначиште са шест двокреветних соба, једном собом са дневним боравком и једним апартманом (www.zlatibor.rs).

Међу ресторатерским објектима значајни су: Крчма Гај, Национална кућа М, ресторани Базени, Кнегиња, Мирис дуња, Парк и Српски Бек. Међу угоститељским објектима истичу се пивница Либеро и клубови-дискотеке Адађо, Вендом и Сансет.

Златиборска села већ годинама учествују у туристичким кретањима, тако да се временом у њима врши категоризација објеката који пружају смештај туристима. У селима Златибора постоји следећа структура смештаја: 360 лежајева у домаћинствима, 30 лежајева у етно-селу Сирогојно, 20 лежајева у Sirogojno comrapу и 35 лежајева у коначишту Симекс у Љубишу.

Планина Тара располаже значајним смештајним капацитетима. На Калуђерским Барама су лоцирани:

*Хотел Оморика**** располаже са 156 соба, 8 апартмана и два президент апартмана. Поред хотелског ресторана, гостима је на располагању и банкет сала, VIP салон, аперитив бар, посластичарница, сувенирница, библиотека, фризерски и козметички салон, амбуланта, затворени базен са сауном, теретана, аутоматска куглана, стони тенис, билијар и салон игара за децу. У саставу се налази и конгресна сала са аудио-визуелном опремом и више мањих сала за рад. У непосредној близини хотела су и фудбалски терен, тениски терени, 1.600 m трим стаза са спортским справама, 10 km уређених пешачких стаза у боровој шуми и скијашки терени. Недалеко од хотела Оморика, налази се депанданс Јавор који поред смештаја у собама, у свом националном ресторану нуди кулинарске специјалитете овог краја (www.hotelitara.com).

Слике 248. и 249. Хотел Оморика и Апартмани Зелени Чардаци на Тари
Извор: www.turizamuzica.org.rs и www.zelenicardaci.net

*Хотел Бели бор*** је смештен у Радмиовцу. Садржај хотела употпуњавају продавнице, амбуланта, конгресна сала, ресторан са 350 места, кафана и аперитив бар. У

близини хотела су и два ски лифта за децу и одрасле и отворени терени за мале спортове. Укупно располаже са 230 лежаја (www.hotelitara.com).

Апартманско насеље Зелени чардаци на Тари поседује пет апартмана (двокреветних, трокреветних и четворокреветних), грађених у етно стилу (www.zelenicardaci.net).

Вила Тара лукс, некада Цогази, се налази поред пута Бајина Башта - Вишеград. Располаже са 15 луксузних апартмана, рестораном, аперитив баром, билијар салом и дискотеком.

Вила Бобар налази се на Калуђерским барама, на 300 m од хотела Оморика. Поседује 12 соба и то осам стандардних и четири lux. Поседује и ресторан, ТВ салу, салу за друштвене игре, електронске игре и летњу башту са рестораном и објектима за дечију забаву.

Угоститељска понуда Калуђерских Бара употпуњена је и рестораном Курта.

На локалитету Митровац налази се *Дечије одмаралиште Митровац*, комплекс павиљона у планинском стилу. Састоји се од Централног и шест Дечијих павиљона. Централни павиљон располаже са 60 лежајева док у дечијим павиљонима укупно има 600 лежајева. Сваки Дечији павиљон, поред соба, има и дневни боравак и учионице за извођење наставе. Одмаралиште располаже и травнатим фудбалским тереном, комплексом терена за мале спортове, затвореним базеном, сауном, теретаном, салом за забаву, ресторанима, продајним пунктовима. У зимском периоду раде и два ски лифта, а комплетна ски опрема и опрема за друге спортове на снегу се може изнајмити у одмаралишту (www.tara-planina.com/mitrovac.html).

Ловачки дом Митровац поседује шест двокреветних соба док у депандансу, који је удаљен 40 m, постоји још 20 лежајева у двокреветним и трокреветним собама и један апартман. У оквиру Ловачког дома се налази и ресторан са две сале.

Ресторатерску понуду локалитета обогаћује и ресторан Качара у близини Дечијег одмаралишта Митровац.

На локалитету Предов Крст налази се *Ловачки дом Ера*. Обухвата лежајеве у собама и три апартмана, укупно 29 лежајева, као и ресторан са 60 места.

Планинска кућа Предов Крст је новоизграђени објекат за смештај. Поседује салу за одмор и ручавање и кухињу. Има 30 лежајева. За своје госте организује планинарења обележеним планинарским стазама на околне планинске врхове.

На **Дивчибарама** постоји укупно око 1150 лежаја: 550 лежаја у хотелском смештају, око 400 лежаја у дечијим одмаралиштима и око 200 лежаја у приватном смештају (викендице).

*Хотел Дивчибаре***** је најлуксузнији хотелски објекат на који се налази у склопу ХТД Вујић Дивчибаре, потпуно реновиран 2007. године. Хотел располаже са 250 лежајева у 99 луксузно опремљених соба и 4 апартмана. Wellness центар у оквиру хотела поседује базен, сауну, и соларијум. У оквиру хотела Дивчибаре је могуће организовати семинаре од 50 до 300 полазника. У изградњи је и конгресни центар на површини од 20.000 m², капацитета 300 лежајева са свим пратећим условима за конгресни туризам. Конгресни центар се зида на месту некадашњег одмаралишта Крушик, у непосредној близини хотела Маљен.

Хотел Маљен у својој понуди располаже са 120 лежајева распоређених у 60 соба, салом за ручавање капацитета 120 места, комплетном пратећом опремом погодном са реализацију предавања и презентација (www.vujicdivcibare.com).

Одмаралиште Младост је почетком 2007. године потпуно реновирано. Објекат располаже са 100 лежајева у двокреветним, трокреветним и петокреветним собама.

Одмаралиште Црни врх се налази у непосредној близини истоимене ски стазе. Објекат располаже са 150 лежајева у двокреветним и трокреветним собама. У склопу

одмаралишта налазе се сала за ручавање, ТВ сала, две вишенаменске сале, дечије игралиште, спортски терени за мали фудбал и одбојку (www.vujicdivcibare.com).

*Хотел Пена*** се налази на 100 m од центра, поред саме ски стазе Црни врх. Располаже са 22 собе и једним полуапартманом, укупног капацитета 60 лежајева. У оквиру хотела се налазе пансион сала, а la carte сала, сала за састанке, мала сала, мини кафе бар, мини ТВ сала, кафе-пицерија са билијар салом, креативна играоница за децу од 2 до 7 година, мењачница, банкомат. Хотел располаже и са салом капацитета до 50 места за семинаре и депадансом капацитета 140 лежајева за децу или 70 лежајева за одрасле (www.pera-divcibare.co.rs).

Хотел Петошевић у својој понуди има двокреветне собе и четворокреветне студио апартмане. Хотел поседује и ресторан (www.divcibare.rs).

Поред наведених хотела и одмаралишта, смештај на Дивчибарама је организован и дечијим одмаралиштима Стеван Филиповић, Панчево и Змај, коначиштима Боб Петошевић и Дивчибарски замак, као и у вилама (Дуновић и Вила на Маринковића коси), апартманима (Цвет, Ђорђе, Миша, Ракић, Веселин, Звонко) и осталом приватном смештају (викендицама).

*Слике 250. и 251. Хотели Дивчибаре и Маљен
Извор: www.vujicdivcibare.com*

На територији **Бање Ковиљаче** највећи број кревета има *Специјална болница за рехабилитацију Бања Ковиљача* која располаже са 416 постеља у луксузним апартманима, једнокреветним и двокреветним собама (www.banjakoviljaca.rs).

*Хотел Подриње*** у близини парка располаже са 160 лежаја у собама и апартманима. Хотел има затворени базен, летњу башту, зимску башту са ТВ салом, семинар салу, салу за ручавање, ресторан, кафану и аперитив бар (www.hptbanjakoviljaca.com).

*Слике 252. и 253. СБ Бања Ковиљача и Хотел Подриње
Извор: www.banjakoviljaca.rs и www.hptbanjakoviljaca.com*

Хотел Гучево је грађен у алпском стилу у непосредној близини бањског купатила. Располаже са 216 лежаја у једнокреветним, двокреветним собама и апартманима. Поседује аперитив бар и ТВ салон (www.hptbanjakoviljaca.com).

У власништву ХТП Бања Ковиљача се, поред хотела Подриње и Гучево, налазе и виле Београд (44 лежаја), Босна и Ковиљача.

На **Златару** се налазе два велика смештајна објекта: хотел Панорама и РХ Центар Златар.

*Хотел Панорама*** се налази на 1.230 метара надморске висине и изграђен је у специфичном, планинском стилу. Располаже са 240 лежајева у двокреветним, трокреветним и четворокреветним собама и три апартмана. Поседује ресторан са 400 седишта, затворени базен, салу за билијар и стони тенис (www.recreatours.co.rs/zlatar).

РХ Центар Златар – Завод за превенцију и рехабилитацију кардиоваскуларних обољења је смештен на 1.235 m.n.v., на 5 km од Нове Вароши. Располаже са 300 кревета у једнокреветним, двокреветним, трокреветним собама, 11 апартмана и полуапартмана. У Заводу се налазе амбуланта, кабинети за кардиологију, физикалну медицину, рехабилитацију, лабораторија за физикалну дијагностику, ресторан са 250 места, конгресна сала, сала за стони тенис, билијар, body bilding као и затворени базен (www.zlatar.org.rs).

Шумарска кућа на Златару, на Воденој пољани, удаљена је 10 km од Нове Вароши, на надморској висини од 1.450 метара. У свом склопу поседује четири апартмана и по једну једнокреветну и двокреветну собу.

Када су у питању смештајни капацитети у градским и општинским центрима ситуација је знатно скромнија.

Слике 254. и 255. Хотели Галеб у Шапцу и Ад Дринум Травел у Лозници
Извор: www.sabacturizam.org и www.loznica.rs

На територији **Шапца** највећи хотел Слобода је приватизован и у фази реновирања. *Гарни хотел Галеб*** се налази у самом центру града и располаже са једним апартманом, 3 двокреветне и 6 једнокреветних соба, кафе баром, летњом баштом и паркингом. *Хотел Двор*** поседује 32 собе, 82 лежаја, ресторан са 60 места, две сале за славља и сопственим паркинг простором. Преноћиште *Зелени венац* са 40 лежајева је у фази реновирања, а вила *Алbedo* има капацитет од 8 лежајева (www.sabacturizam.org).

Ад Дринум Травел у **Лозници** поседује 200 лежаја, дечје одмаралиште на Гучеву 60 лежаја, МН одмаралиште на Гучеву 130 лежаја и специјална болница Бања Бадања располаже са 80 лежаја (www.loznica.rs).

У центру **Крупња** налази се хотел *Гранд*** капацитета 100 лежаја. У близини се налази спортско-рекреативни комплекс са отвореним базеном.

На обали Дрине у центру **Малог Зворника** налази се хотел Језеро. Укупан капацитет је 75 лежаја. На обали Дрине, поред магистралног пута према Бајној Башти, у **Љубовији** налази се одмаралиште Летњиковац укупног капацитета 60 лежаја.

Смештајну основу града **Ваљева** чине хотел Гранд**** са 85 лежајева, хотел Нарцис** (60 лежаја), хотел Јабланица* (100 лежајева) и пансион Булевар* (60 лежајева).

Укупно има 13 ресторана, од чега шест на интересантним локацијама (паркови, видиковци...) и један национални ресторан (www.grand.hoteli-valjevo.com).

Слике 256. и 257. Хотели Гранд Ваљево и Хотел Врујци
Извор: www.valjevozavas.net и www.hotelvrujci.org

На територији општине Мионица смештајни капацитети се углавном налазе на простору бање Врујци.

*Хотел Врујци*** са 212 лежаја, нуди смештај у пет двокреветних апартмана, 16 једнокреветних, 63 двокреветне и 18 трокреветних соба. У свом садржају има отворене и затворене базене, сауну, масаже, конференцијску салу, спа и wellness центар, спортске терене и бањска купатила (www.hotelvrujci.org).

Конак Кондир располаже смештајем капацитета 51 лежај у апартманима, двокреветним и трокреветним собама. Конак располаже са отвореним базеном, рестораном, етно баром са летњом терасом, конгресном салом и паркингом.

Остали смештајни капацитети су углавном представљени апартманима и собама у вилама и кућама за издавање.

Хотел Plodrom A&D у **Лајковцу** има капацитет од 20 кревета распоређених у 9 соба. Хотел је отворен за прославе и забаве, али и за организацију стручних семинара, конгреса, изложби. Располаже салом чији је капацитет 400 особа (www.turizamlajkovac.org).

Ловачки дом Колубара располаже са две сале, капацитета 10 и 60 места. Ресторан нуди могућност преноћишта, поседује две једнокреветне и четири двокреветне собе.

Одмаралиште Боговађа се налази на 4 км од Ибарске магистрале поред манастира Боговађа. Капацитет одмаралишта је 130 кревета распоређених у 35 двокреветних и четворокреветних соба. У склопу објекта су и 2 учионице са по 30 места, сала за ручавање, банкет сала, 3 спортска терена, игралишта, отворени базени, кафетерија и продавница (www.turizamlajkovac.org).

Неколико објеката чини смештајну основу у **Љигу**: *Хотел Љиг* располаже капацитетом од 105 лежајева; камп насеље са простором од 50 камп јединица, *мотел Љиг* са 20 лежајева и *хотел Качер* у Белановици са 30 лежајева.

У **Косјерићу** послују *хотел Олимпик**** и *мотел Извор****. Хотел Олимпик, данас има 100 лежајева у једнокреветним, двокреветним и трокреветним собама и у шест апартмана. Располаже рестораном са 260 места, кафаном са 200 седишта, салом за пословне састанке са 80 места, банкет салом са 40 места, аперитив баром са 24 места и терасом са 300 места (www.hotelolympic.rs). Мотел Извор располаже са 49 лежајева (www.milijan.co.rs).

У општини **Пожега** егзистирају четири смештајна објекта. Најзначајније туристичко-угоститељскио предузеће је Инекс-Трешњица у чијем саставу послује хотел Пожега, кафана Јадран и ресторан Благаја.

*Хотел Пожега*** је изграђен 1983. године у центру града и једини је хотел у граду. Располаже са три апартмана, 13 једнокреветних и 57 двокреветних соба. У оквиру хотела је ресторан са 500 места, кафе-посластичарница и билијар сала (www.hotelpozega.com).

Хотел Јеле се налази у селу Жежевица на 16 km северно од Пожеге. Располаже са осам де лукс апартмана од којих су два бизнис категорије, рестораном са 60 места, аперитив баром, конгресном салом са 100 места, летњом баштом, теретаном, спортским теренима, базеном и библиотеком. Централни објекат је верна копија дворца у Јалти, украјинског летовалишта, у којем су се пред завршетак Другог светског рата састали Стаљин, Рузвелт и Черчил (www.jelejezevica.co.rs). Хотелски комплекс располаже са још једним куриозитетом, улазним вратима од ливеног гвожђа која су копија Вимблдонских двери. Поред хотела је депаданс који се састоји од пет соба са по два лежаја.

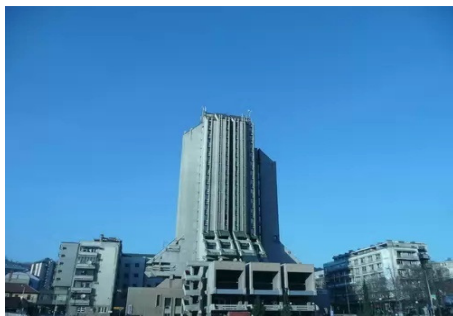
Мотел Мерак се налази у селу Тучкову поред магистралног пута на 14 km од Пожеге. Има 14 соба са 36 лежаја. Ресторан располаже са 200 места. Углавном је специјализован за транзитне посетиоце.

Мотел Парк је поред магистралног пута према Ужицу. Има седам соба и 14 лежаја. Ресторан располаже са 60 места.

Хотел Елен у Ариљу располаже са 60 лежајева. Капацитет чине 14 једнокреветних, две двокреветне и 13 трокреветних соба и један апартман (www.arilje.org.rs). Поседује ресторан, *caffe bar*, паркинг простор и ресторан са 340 места. Капацитет хотела допуњује *депаданс Млинарев сан* са око 60 лежајева. У Височкој бањи, 34 km од Ариља постоје смештајни капацитети од око 100 лежајева у приватном сектору, а бања располаже и са два купатила отвореног типа (www.mlinarevsan.com).

У **Ужицу** је евидентан недостатак одговарајућих смештајних капацитета различитих категорија јер постојећи не задовољавају савремену потражњу (како квалитетом услуга, тако и политиком формирања цена).

*Хотел Златибор*** се налази у центру града, на Тргу партизана. Капацитет хотела након приватизације и реконструкције дела објекта је 208 лежајева у једнокреветним, двокреветним, трокреветним собама и апартманима. У свом склопу има аперитив бар, ресторан, кафе посластичарницу, грил и летњу башту (www.slogahoteli.com).

Слике 258. и 259. Хотели Златибор и Златиборска ноћ у Ужицу
Извор: www.hotel-zlatibor.com и www.turizamuzica.org.rs

*Хотел Златиборска ноћ**** смештен је у викенд насељу Бела Земља, непосредно уз главну саобраћајницу ка Златибору, удаљен 8 километра од Ужица. Хотел има 90 лежајева распоређених у 31 соби и шест апартмана, као и отворени базен. Конгресна сала има капацитет од 100 седишта, са салоном за седнице од 20 седишта (www.zlatiborskanoc.rs).

Хотел Мећавник у Мокрој Гори поседује 103 лежаја организованих у једнокреветним и двокреветним собама (при чему све собе имају купатило, ТВ и телефон) и двокреветним и трокреветним апартманима (www.mecavnik.info).

Визиторски центар Парка природе Мокра Гора на Иверу поседује 24 собе, укупног капацитета 60 лежајева.

Слике 260. и 261. Хотел Међавник и Коначиште Осмица у Мокрој Гори
Извор: www.parkprirodemokragora.org и www.zeleznicesrbije.com

У мотелу Мокра гора се налази пет соба (по једна једнокреветна, двокреветна и трокреветна и два двокреветна апартмана). У приземљу мотела се налази ресторан у коме се служе локални специјалитети (www.sarganskaosmica.com).

Коначиште Осмица поседује 12 двокреветних, три трокреветне собе и два двокреветна апартмана са француским лежајевима (www.sarganskaosmica.com).

Планинска кућа располаже са двокреветном, две трокреветне и две собе са француским лежајем. На станици Јатаре лоциран је ресторан који функционише у току летње туристичке сезоне (април-новембар). Од смештајног капацитета располаже са укупно 11 лежајева. Из свега изнетог, укупан капацитет музејско-туристичког комплекса износи 33 собе, односно, 76 лежајева.

Мотел Шарган у Кремнима располаже са 27 лежаја у 12 соба.

Поред наведених смештајних објеката који поред услуга смештаја пружају и ресторатерске услуге, у општини се налазе бројни ресторатерски објекти. На подручју града издвајају се: Кућа наша, Два грозда, Два цвета, Капри, Небо-Конго, Табана, Ловац, Тири, Конак, Александар, Код Вула, Код Града, Ада, Код Ере. У приградском подручју, значајни су Кула (Севојно), Потпећки водопади, Воденичар и Печина (Потпећ), Терзића авлија (Злакуса).

На територији **Бајине Баште**, на Перућцу послује *хотел Језеро*** са 120 лежајева. У склопу су ресторан са 250 места, кафана, диско клуб и продавница. Поред хотела се налази 10 бунгалова-апартмана са укупно 30 лежајева (www.bbasta.org.rs/peugas).

*Вила Дрина***** је лоцирана на обали реке Дрине. Смештајни капацитет састоји се од 30 лежајева у 12 соба и два апартмана. У склопу је ресторан са 60 места и паркинг за госте (www.viladrina.com).

Поред наведених смештајних капацитета, на Перућцу постоје и ресторани Врело, Плажа и СУР Шанса.

Хотел Дрина се налази у самом центру Бајине Баште. Располаже са 79 соба и шест апартмана као и одговарајућим салама погодним за одржавање едукативних, пословних и других скупова. Садржај је обогачен ресторанима, *dancing* салом, пицеријом, посластичарницом, тв салом, летњом баштом и др (www.tara-bajinabasta.com).

Понуду Бајине Баште оплемењују ресторан Студенац, Тара, Пецо, Конак, Рибарски састанак и Royal.

Мотел Belle Vie се налази поред пута којим се улази у Бајину Башту из Београда. Поред 8 соба са укупно 18 лежајева, поседује и ресторан са 30 места и ресторан терасу са 50 места, гаражу, отворени базен.

Поред Дрине, на путу Бајина Башта-Љубовија налазе се Дрински *конаци Belle Vie*. Састоје се од два бунгалова величине 120 м² у које се може сместити пет до седам особа. На реци је направљена тераса у облику брода са 50 места. *Мотел Две* липе поседује шест соба са 13 лежајева, ресторан и паркинг простор. *Одмор на Дрини* се налази поред пута којим се улази у Бајину Башту из Београда. Састоји се од пет соба, једног апартмана и ресторана са 140 места и терасом.

Хотел Језеро у **Новој Вароши** располаже са четири апартмана, 16 двокреветних и осам трокреветних соба, рестораном од 250 места, банкет салом, дискотеком и две летње терасе.

Мотел Врело се налази у Дражевићима, пет километара од Нове Вароши ка мору. Има капацитет од десет лежајева. *Мотел АС* је смештен уз магистрални пут Београд-приморје. Располаже са 25 лежајева у двокреветним и трокреветним собама, и рестораном од 150 места.

Угоститељску понуду општине Нова Варош употпуњују ресторани Палма-АС, Палма, Нана, Круна, Увац, Ривал, Викторија и други.

Хотел Милешева је смештен у Нововарошкој улици у **Пријеполу** и има капацитет од 100 лежајева у 52 собе (осам једнокреветних, 40 двокреветних, две трокреветне и два апартмана). Хотел поседује и ресторан капацитета 70 места, конференцијску салу, спортске терене, паркинг простор и мењачницу (www.prijepoljeonline.com). Хотел тренутно не ради.

Хотел Парк је у процесу адаптације, а налази се у центру Пријепоља. Тренутно су у функцији четири луксузна апартмана. Хотел располаже паркинг простором и рестораном. *Мотел Грбо* се налази са десне стране магистралног пута ка Бијелом Пољу, на самом излазу из града. Има капацитет од 28 лежајева, а поред смештаја нуди и ресторанске услуге. *Шумска кућа Камена Гора* је смештена у самом центру Камене Горе. Опремљена је у планинском стилу. Поседује три трокреветна апартмана са кухињом и терасом (www.kamenagoga.com). Планинарски дом Сопотница је лоциран у непосредној близини Сопотничких извора на 990 м.н.в. Дом поседује 50 лежајева (www.sopotnica.com).

Од ресторатерских објеката, на подручју општине, значајни су ресторани Градска кафана, Ловац, Сложна Браћа, Мозаик, Пингвин, Свануће, Милешево, Ружа, пицерије Фиоре и Фонтана и други.

Хотел Лим у **Прибоју** је смештен у долини истоимене реке, на пола пута Београд-Јадранско море, а располаже са 24 једнокреветне, 18 двокреветних и 16 трокреветних соба и пет апартмана. Хотел Прибој у Прибоју тренутно није у функцији (www.hotellim.co.rs).

Хотел Бања у Прибојској Бањи располаже са 30 лежајева у медицинском делу (РХ Центар) и 85 лежајева у девет двокреветних соба и двокреветним и четворокреветним собама на спрату које користе заједничко купатило. Поседује ресторан са домаћом кухињом. У плану је комплетна реконструкција смештајног и ресторатерског дела хотела (www.pribojskabanja.rs).

Смештајну основу општине допуњују мотел Коран, Ловачки дом Лисја стена (16 лежајева) и Шумарска кућа Црни врх, а ресторатерску ресторани Фап, Царево поље, Златибор, Нарцис, Амадео, Коноба Гала и други.

На путном правцу Сјеница - Нови Пазар, на 1,5 km од **Сјенице**, смештен је *хотел Борићи*. Располаже са 120 лежаја у комфорним собама, рестораном капацитета 300 места, националним рестораном (70 места), галеријом и салоном. Зимом, гостима је на располагању и ски стаза, лифт дужине 300 метара и скијашница. Смештајну основу употпуњава Ловачки дом Врхови, а угоститељску ресторани Увац, Емина, Шар, кафе ресторан 5, Вавазу и Ирис (www.sjenica.com).

Смештајни капацитети на простору општина и посебно града Ужица не задовољавају потребе туриста па се они најчешће одлучују на смештај у туристичким

центрима (Златибор, Тара, Мокра Гора). Ово је изражено у ужичком и ваљевском крају, јер је и постојећа струкура смештајних капацитета неповољна, са аспекта најчешћих посетилаца овог краја, а то су екскурзије.

Недостатак смештајних капацитета у хотелској понуди се надокнађује смештајем у сеоским домаћинствима. Подручја у којима постоје категорисана сеоска домаћинства су:

Табела 4. Сеоске средине у којима се развија сеоски туризам у Западној Србији

Подручје	Сеоске средине
Лозница	Тршић, Бања Ковиљача, Горња Ковиљача,
М. Зворник	Велика река, Читлук
Крупањ	Мала река
Љубовија	Узовница, Савковић, Бјеле воде, Грабовица, Дрлаче, Читлук, Лоњин, Поднемић, Црнча
Ваљево	Ставе, Попучке, Ваљевска Каменица, Миличиница, Петница, Бранковина, Зарубе, Лелић
Осечина	Лопатањ, Горње Црниљево, Остружањ, Драгијевица
Мионица	Кључ, Горњи Мушић, Крчмар, Горњи Лајковац, Горња Топлица
Љиг	Велишевци, Славковица, Шутци, Калањевци, Белановица, Козељ, Бања Љиг, Гукош, Ба, Штавица
Ужице	Мокра Гора, Кремна, Злакуса, Потпећ, Јелова гора, Равни, Рибашевина
Косјерић	Мионица, Сеча Река, Варда, Доњи Таор, Скакавци, Гостољубље, Милогошће
Б. Башта	Заовине, Овчиња, Митровац
Пожега	Тометино поље, Горња и Средња Добриња, Жежевица, Роге
Чајетина	Гостиље, Љубиш, Рожанство, Рудине, Семегђево, Мачкат, Крива Река, Сирогојно, Доброселица, Јабланица, Шљивовица, Трипкова
Ариље	Миросаљци
Прибој	Бучје, Крњача, Прибојска Бања
Н. Варош	Акмачићи, Златар, Вилови, Комарани, Златарско језеро, Брдо
Пријепоље	Камена Гора, Тичје поље, Јабука, Гостун, Сопотница
Сјеница	Дружиниће, Хоцина вода

Извор: www.selo.co.rs; локалне туристичке организације у Западној Србији

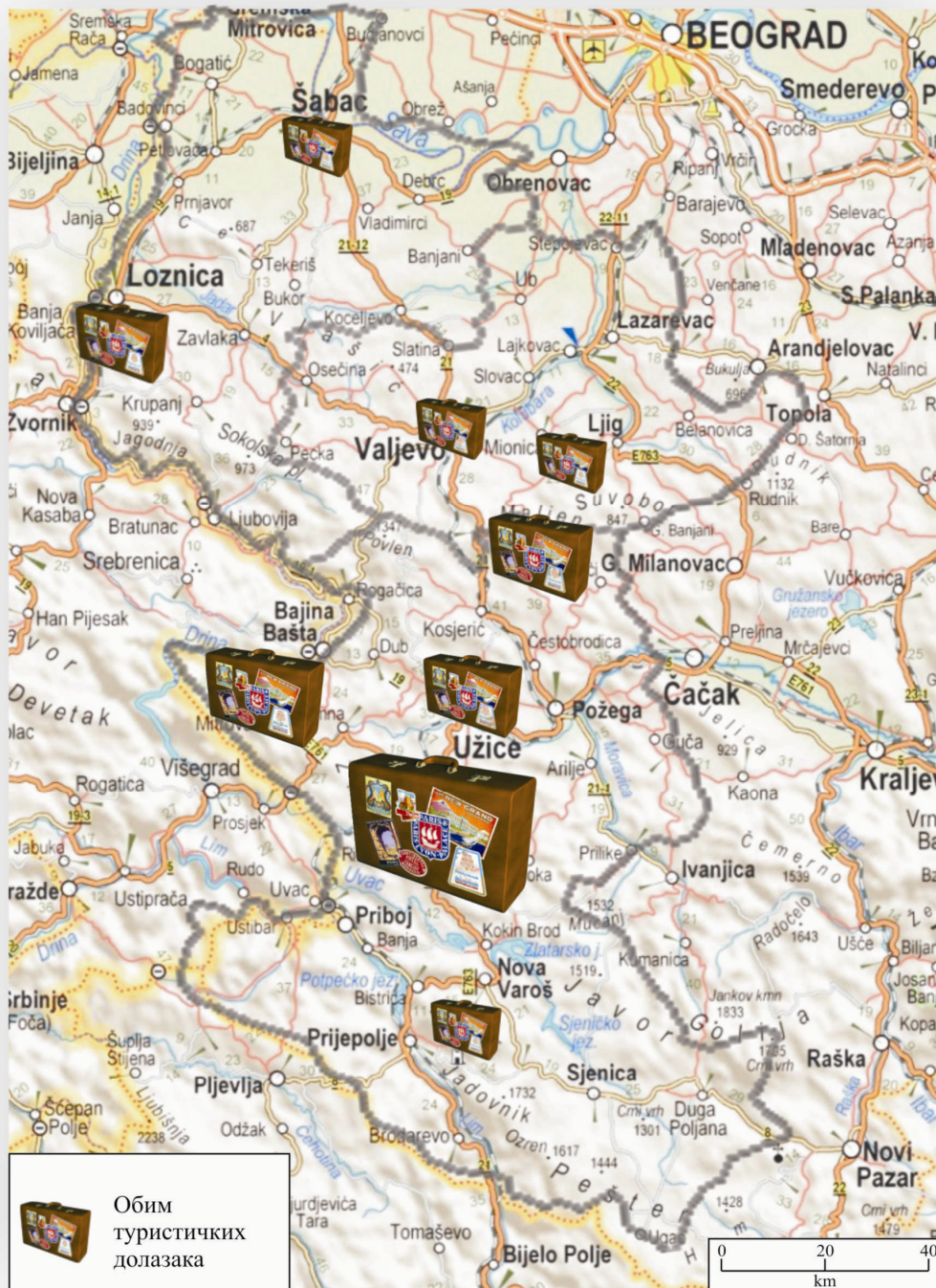
Са проблемом смештаја суочавају се и организатори манифестација у градовима, конгреса или скупова где гости долазе са стране, јер се морају сналазити на различите начине, а туристичке посете се због недостатка смештајних капацитета свде на једнодневне излете или на транзит, где се најчешће у градовима обављају угоститељске услуге.

ОБИМ И СТРУКТУРА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА

Остварени промет туриста на територији Западне Србије (Мачванског, Колубарског и Златиборског управног округа) могуће је пратити на основу знаничних статистичких података, на годишњем нивоу.

На овом простору од 24 општине, две општине (Владимирци и Коцељева) не региструју туристичку посету јер немају смештајне капацитете. До 2007. године, смештајне капацитете није имала ни општина Осечина, тако да ће за ову општину, туристички промет бити приказан од дате године.

Карта 19. Размештај туристичког промета у Западној Србији

Извор: <http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>, прилагодио М. Ивановић

Неопходно је истаћи да су званичном статистиком обухваћени само туристи који остварују ноћења на датом подручју, односно да званична статистика не обухвата посетиоце, излетнике и транзитне туристе који обилазе објекте културног наслеђа,

присуствују манифестацијама културног карактера и сл. Ова група учесника у културном туризму чини уједно и најбројније посетиоце. Такође, с обзиром на период обраде података, у обраду нису укључени подаци за 2011. годину, јер се публикавање података у пописној години, очекује на јесен 2012. године.

Према званичној статистици, Западну Србију је у периоду од 1996. до 2010. године, у просеку посетило око 300.000 **укупно туриста годишње** (тачније 308.737 туриста). Највећи број туриста забележен је 2007. године (347.997), а најмање 1999. године (свега 237.419) што је и разумљиво с обзиром на политичку ситуацију у земљи и период НАТО бомбардовања Србије. Раст броја туриста након 1999. године има ниску стопу раста јер је туризам као привредна грана најосетљивији на промене политичко-економске природе. Значајно је истаћи да се у суми, број долазака туриста из године у годину повећава тј. да има узлазни тренд.

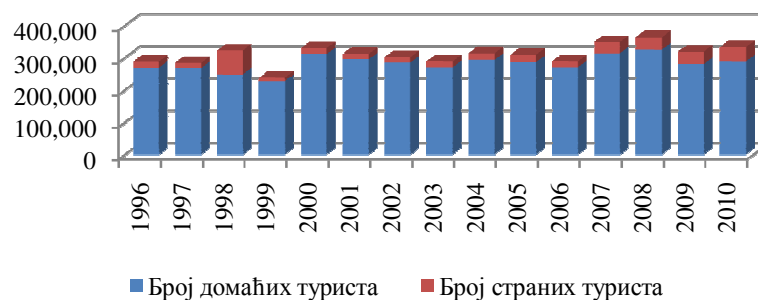
Табела 5. Број туриста у Западној Србији у периоду од 1996. до 2010. године

Година	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996	287,360	269,073	18,287	1,586,457	1,468,919	117,538	5.46	6.43
1997	283,490	267,959	15,531	1,508,360	1,421,451	86,909	5.30	5.60
1998	321,548	247,643	73,905	1,777,530	1,691,499	86,031	6.83	1.16
1999	237,419	226,441	10,978	1,291,621	1,226,012	65,609	5.41	5.98
2000	328,663	310,785	17,878	1,775,092	1,707,702	67,390	5.49	3.77
2001	311,378	294,559	16,819	1,607,553	1,541,281	66,272	5.23	3.94
2002	300,936	284,122	16,814	1,472,350	1,413,215	59,135	4.97	3.52
2003	288,213	270,737	17,476	1,363,773	1,289,809	73,964	4.76	4.23
2004	313,138	292,683	20,455	1,337,820	1,262,565	75,255	4.31	3.68
2005	308,494	285,167	23,327	1,303,884	1,230,995	72,889	4.32	3.12
2006	288,213	270,737	17,476	1,363,773	1,289,809	73,964	4.76	4.23
2007	347,997	313,260	34,737	1,432,744	1,323,578	109,166	4.23	3.14
2008	363,444	324,563	38,881	1,442,961	1,325,429	117,532	4.08	3.02
2009	318,118	279,700	38,418	1,294,672	1,185,114	109,558	4.24	2.85
2010	332,650	287,733	44,917	1,257,546	1,130,834	126,712	3.93	2.82

Извор: Општине у Србији 1997-2011

У туристичком промету Западне Србије највише учествују домаћи туристи (просек за посматрани период је 91,24%), док страни туристи учествују са свега 8,76%.

Графикон 16. Структура броја и долазака туриста у Западну Србију, у периоду 1996-2010. године

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

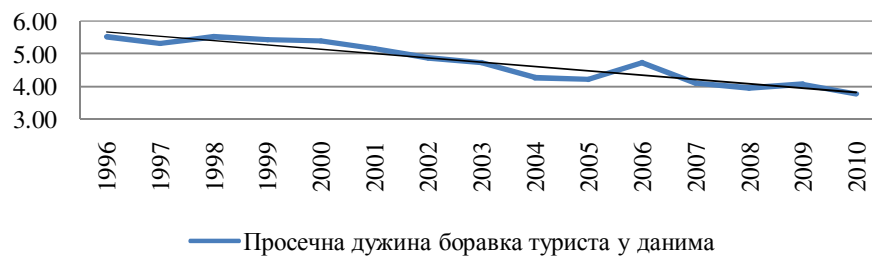
Овај податак је изузетно значајан са аспекта културног туризма, јер се мора водити рачуна о профилу посетиоца тј. учесника, а садржаји прилагођавати постојећој публици.

Број домаћих туриста се, у посматраном периоду, креће од 226.441 до 324.563 и прати тренд укупних туристичких кретања, тј. повећава се из године у годину. Према овим подацима, Западну Србију просечно годишње посети 281.678 домаћих туриста.

Број страних туриста се креће од 10.987 туриста (1999. године) до чак 73.905 туриста (1998. године). Неопходно је нагласити да тренд броја долазака страних туриста прати тренд укупних долазака и повећава се временом. Године 2010., број страних туриста се повећао 2,5 пута у односу на прву посматрану годину, али још није достигао остварени број долазака из 1998. године. Просечан број долазака страних туриста, у посматраном периоду, износи 27.060.

Број остварених ноћења туриста и просечна дужина боравка туриста у Западној Србији указују да на овом простору расте број транзитних туриста и/или да се људи све више одлучују на краће одморе, односно да се и у Србији развија тренд неколико краћих одмора у току године, на различите дестинације.

Графикон 17. Просечна дужина боравка туриста у Западној Србији, у периоду 1996-2010. године (у данима)

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

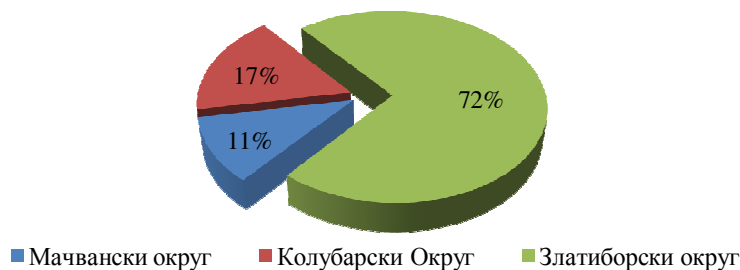
У суми, туристи су на простору Западне Србије задржавали у просеку 4,71 дан. Домаћи туристи су се нешто дуже задржавали од просека (4,89 дана), а страни мање (3,83 дана). Према приложеним подацима, уочљив је тренд смањења дужине боравка и домаћих и страних туриста у Западној Србији. Тако се дужина боравка домаћих туриста од 1996. до 2010. године смањила за 1,5 дана (са 5,46 дана на 4,89 дана), док је ова појава код страних туриста израженија, па се дужина њиховог боравка више него преполовила (са 6,43 дана на 2,82 дана).

Највећи број туриста долазио је из наших највећих емитивних центара: Војводине, Београда, али и централне и јужне Србије; док је највише страних туриста у Западну Србију долазило из бивших југословенских република, Русије, САД, Немачке, Италије, Француске, Велике Британије, Шведске и још десетак земаља.

Посматрајући **учешће појединих управних округа у туристичком промету Западне Србије**, примећује се да Мачвански округ (Шабац, Лозница, Бања Ковиљача) учествују са 8-11% у туристичким кретањима Западне Србије, Колубарски са 15-19% (Ваљево, Дивчибаре, Бања Врујци), док највеће учешће има Златиборски округ са чак 70-72% оствареног промета Западне Србије. Овај податак је разумљив с обзиром да се у Златиборском округу налази наш најпосећенији планински центар Златибор, затим туристички атрактивне дестинације попут Таре, Мокре Горе, Златара и др.

Административно, у **Мачванском округу**, највише туриста одседа на територији града Лознице (73,93%) при чему се у њему оствари чак 88,80% ноћења Мачванског округа, јер се домаћи туристи овде задржавају просечно 7,7, а страни 7,0 дана. Значајан промет се остварује у општини Крупањ (11,44% промета Мачванског округа и 7,2% остварених ноћења) и граду Шапцу (9,72% долазака и само 2,67% ноћења јер је дужина боравка и домаћих и страних гостију мања од 1,8 дана).

Графикон 18. Просечно учешће управних округа у туристичком промету Западне Србије, у периоду 1996-2010. године

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Знатно мање туриста се бележи у општинама Љубовија, Мали Зворник и Богатић ($\leq 3\%$ туриста и $\leq 0,5\%$ остварених ноћења по општини). Као што је напред напоменуто општине Владимирци и Коцељева не бележе туристички промет јер не поседују смештајне капацитете.

У **Колубарском округу**, највише туристичких долазака бележе град Ваљево - 65,91% долазака туриста и 65,78% остварених ноћења. У Ваљеву се домаћи туристи задржавају просечно 3,8 дана, а страни 2,1 дан. Следећа је општина Мионица са забележених 20,48% туриста и 19,56% свих остварених ноћења Колубарског округа (домаћи туристи се задржавају просечно 3,4 а страни 3,7 дана). Затим следи општина Љиг са учешћем од 9,10% у броју долазака и 9,57% остварених ноћења (домаћи туристи се задржавају 4 дана, а страни само 1,4 дана). Општина Лајковац учествује са 3,84% у укупном броју туриста Колубарског округа и 4,54% остварених ноћења, јер се овде домаћи туристи задржавају 4,4 а страни 2,7 дана. Општине Уб и Осечина бележе знатно мање туристичких долазака ($\leq 0,4\%$ долазака и $\leq 0,3\%$ остварених ноћења).

Распоред туристичког промета је мало другачији у **Златиборском округу**. Традиционално, највећи туристички промет бележи општина Чајетина, где одседне 46,56% туриста Округа који остваре 52,31% ноћења. Домаћи туристи овде проведу у просеку 4 дана, а страни 3,1. На другом месту је град Ужице са учешћем од 21,39% у броју туриста Округа и 15,47% у оствареним ноћењима (домаћи туристи бораве 2,7 а страни 1,8 дана). На трећој позицији је општина Бајина Башта са 20,03% промета Округа и остварених 21,64% од укупног броја ноћења. У просеку, у Бајиној Башти се туристи задрже 3,8 дана.

Општине Нова Варош и Пожега бележе по нешто мање од 4% од укупног броја туриста и броја остварених ноћења, с тим да се туристи дуже задржавају у општини Нова Варош (3,79 дана), него у општини Пожега (2,42 дана). Општине Косјерић, Прибој, Пријеполје, Ариље и Сјеница бележе мање од по 1,5% укупног туристичког промета, при чему се у њима туристи задржавају мање од 1 дана.

У званичној статистици се поред структуре туристичког промета по општинама, води и структура промета по туристичким местима: бање, планинска места и остала туристичка места.

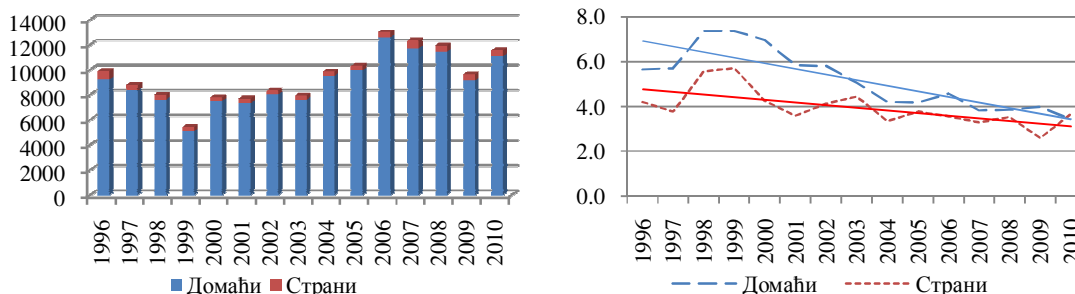
Међу **бањским местима** Западне Србије значајан туристички промет бележи Бања Ковиљача и Бања Врујци.

У периоду 1996-2010. године, Бању Врујци је просечно годишње посећивало 9.510, а Бању Ковиљачу 20.378 туриста. Највише туриста боравило је у Бањи Врујци током 2007. године (13.359 туриста), док је Бања Ковиљача максималан број остварених долазака имала 2004. године (22.779 туриста). Обе бање бележе најмањи број туриста

1999. године, што је у складу са трендом туристичких долазака у Западној Србији, и у Републици Србији, уопште.

У структури туриста који су посећивали **Бању Врујци** доминирају домаћи туристи који чине чак 95,5% свих туриста, и у просеку су се задржавали 5,19 дана. Страни туристи су се задржавали нешто краће (3,96 дана). Дужина боравка и домаћих и страних туриста указује на карактер боравка у овој бањи, тј. да су основни мотиви туриста здравствено-рекреативни. Код обе групе туриста просечна дужина боравка се, у посматраном интервалу, смањује временом (Прилог 5).

Графикони 19. и 20. Структура остварених долазака у Бању Врујци и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

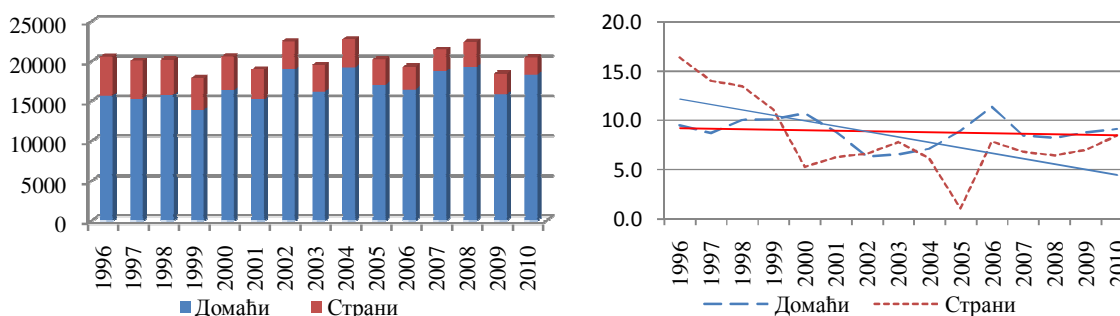

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Када је **Бања Ковиљача** у питању, структура туриста је нешто другачија. У просеку, домаћи туристи чине 82,51%, а страни 17,49% од укупног броја туриста. Приметно је да је ова структура била повољнија почетком посматраног периода, када су страни туристи чинили чак трећину свих туриста у Бањи. Домаћи туристи овде бораве у просеку 8,87 дана, а страни 8,3 дана, што је знатно дуже него у Бањи Врујци. Такође је карактеристично да се, од 1996. до 2010. године, дужина боравка домаћих туриста није мењала, док је код страних туриста дужина боравка скраћена за 50% (са 16,4 дана 1996. на 8,4 дана 2010. године) (Прилог 6).

Дивчибаре, један од туристичких планинских центара Западне Србије леже на просечној надморској висини између 980 и 1.000 m. Повољна искуства првих посетилаца Дивчибара у вези са њиховим климатским дејством допринела су да Дивчибаре постану познато туристичко место у Србији. Због своје благородне климе и убрзаног развоја Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије у мају 1932. године прогласило Дивчибаре климатско-туристичким местом.

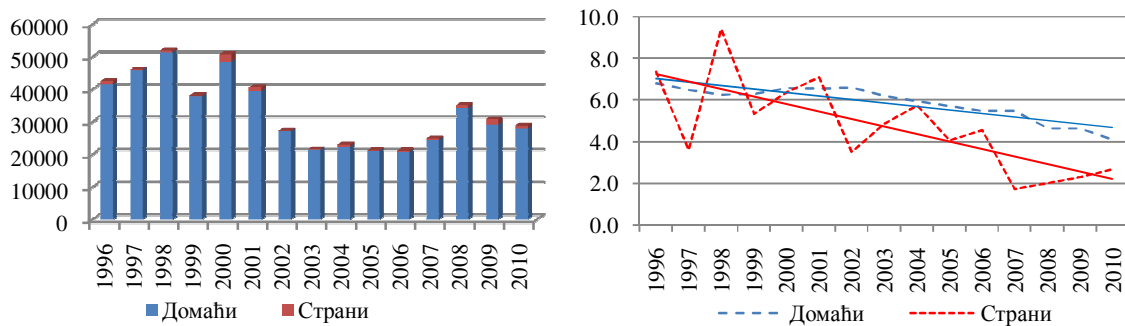
Графикони 21. и 22. Структура остварених долазака у Бању Ковиљачу и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Од овог периода пошине да се развија туризам Дивчибара. У периоду од 1996. до 2010. године, Дивчибаре просечно годишње посећује око 33.624 туриста. Као и код већине туристичких центара Западне Србије, већина туриста долази са простора Републике Србије. Свега 2,21% од укупног броја туриста су страни туристи. Домаћи туристи овде у просеку бораве 5,85 дана, а страни 4,72 дана. Пратећи глобални тренд, дужина боравка и једних и других се временом смањује, нешто спорије код домаћих туриста (са 6,8 дана 1996. године на 4,1 дан 2010. године), него код страних туриста (7,3 дана 1996. године, на 2,7 дана 2010. године). Тренд који се примећује на Дивчибарама је да се број туриста, од 1996. године повећавао до 1999. године (1998. године, забележено је 51.902 туриста) и да се у годинама након бомбардовања укупан број туриста креће максимално до 30.000 годишње (Прилог 7).

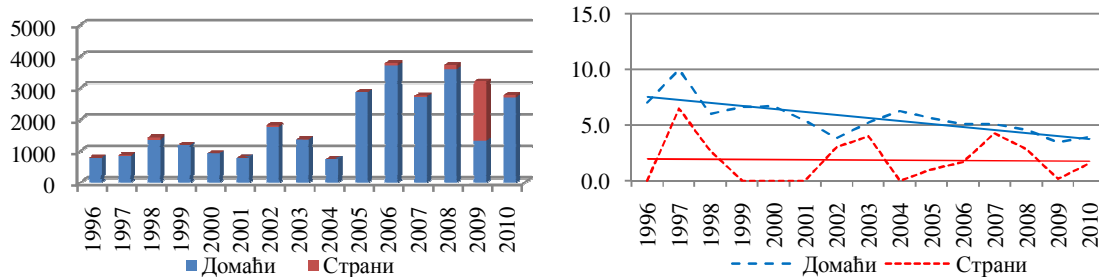
Графикони 23. и 24. Структура остварених долазака на Дивчибарама и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Рајац је једна од најатрактивнијих планина у оквиру Ваљевског комплекса планина. Представља део планине Суворор са највишим врхом од 848 m. Налази се на територији општине Љиг. Познат је као туристичко излетиште, а шире је познат по манифестацији Косидба на Рајцу. Ово подручје посети годишње око 3.000 туриста који остварују ноћење. Од овог скромног броја регистрованих туриста, домаћи чине 94,77%, а страни 5,23%. Домаћи туристи се у просеку задржавају 5,65 дана, а страни знатно краће (1,84 дана). Укупан број туриста има узлазни тренд (од 784 туриста 1996. године до 3.718 туриста 2008. године). Након 2008. године број туриста полако опада што је последица лоше политичке ситуације у земљи и лошег стања смештајних капацитета. Интересантно је да Дивчибаре нису забележиле доласке страних туриста 1996., 1999., 2000., 2001. и 2004. године (Прилог 8).

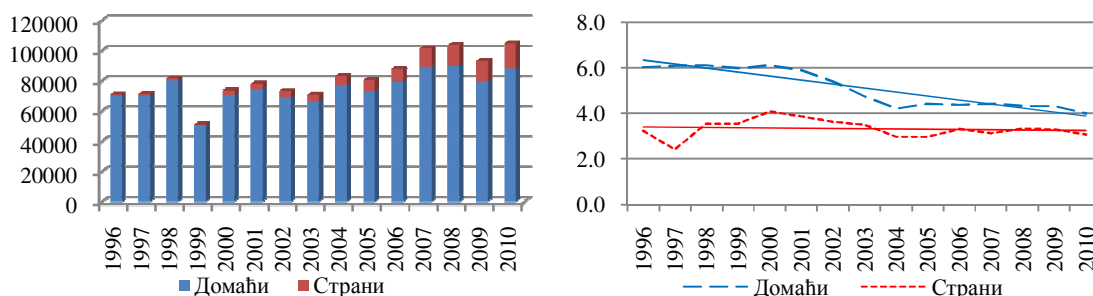
Графикони 25. и 26. Структура остварених долазака на Рајцу и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Својеврсна ваздушна бања, **Златибор** је планинско одмаралиште и климатско лечилиште. Богато ултраљубичасто зрачење, чист ваздух и низак ваздушни притисак сврставају ову планину у веома лековиту. За почетак развоја туризма узима се 1893. година и посета краља Александра Обреновића. При краљевој званичној посети Ужицу, делегација Александра Обреновића је ручала крај извора Кулашевац на Златибору, која је од тог периода променила име у Краљева вода, како ће се дуги низ година и звати овај туристички центар, данас познат поново само као Златибор.

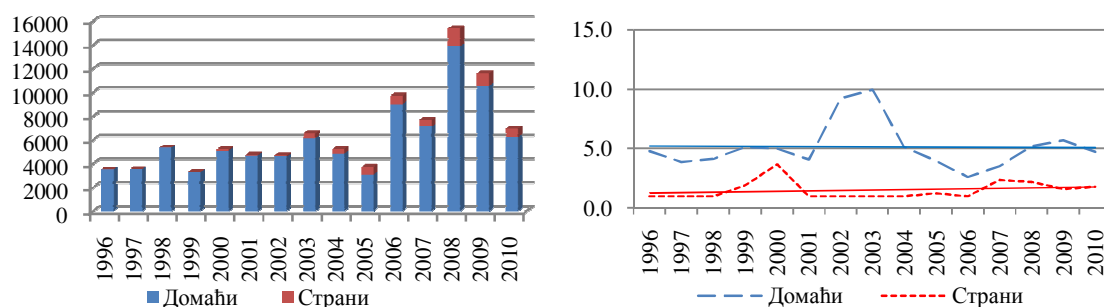
Графикони 27. и 28. Структура остварених долазака на Златибору и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Од планинских места у Србији, Златибор бележи највећу посету. У посматраном периоду, ову планину је просећно годишње посећивао 81.744 туриста. Од 1996. године број домаћих туриста стално расте (са 70.048 туриста 1996. на 88.039 туриста 2010. године). Слична ситуација је и са страним туристима, чији је број значајно порастао у овом периоду (1996. забележено је свега 932 страних туриста а 2010. чак 16.785 туриста што је повећање од скоро 2000%). Планина је све више интересантна страном туристичком тржишту. Упоредо са повећањем броја туриста на овој планини, повећава се и улагање у туристичку инфраструктуру, повећање капацитета и унапређење туристичке свеукупне понуде. Оно што је заједничко Златибору са осталим центрима у Западној Србији је просечан боравак туриста. Домаћи туристи овде просечно бораве 5,10 дана, а страни нешто краће - 3,32 дана (Прилог 9). Смањење дужине боравка домаћих туриста је израженија него код страних туриста.

Графикони 29. и 30. Структура остварених долазака на Златибору и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

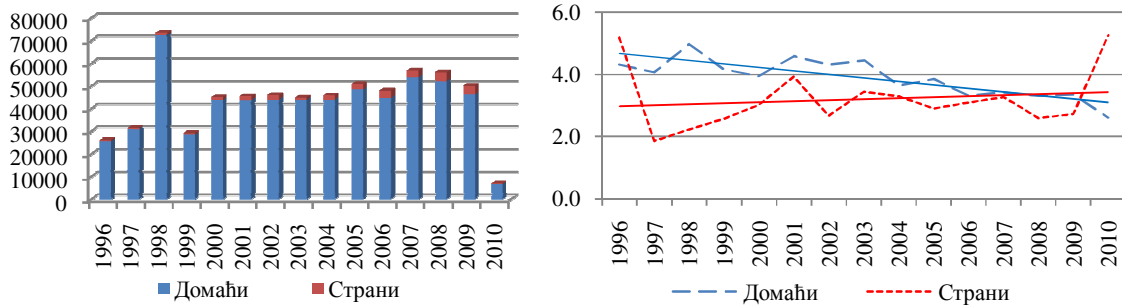
Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Планина **Златар** са просечном надморском висином од 1.230 m пружа идеалне услове за развој спортског туризма како у зимском тако и у летњем периоду. Ову планину

је, у периоду 1996-2010. године, просечно годишње посетило 6.486 туриста, од чега су 94,53% домаћи а 5,47% страни туристи. Просечно задржавање туриста је до 3,3 дана (домаћи 5,13 дана и страни 1,52 дана) (Прилог 10).

На планини **Тари**, постоји неколико познатих туристичких локалитета. Највише пажње туриста привлаче Калуђерске Баре, Митровац и Педов крст.

Графикони 31. и 32. Структура остварених долазака на Тари и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

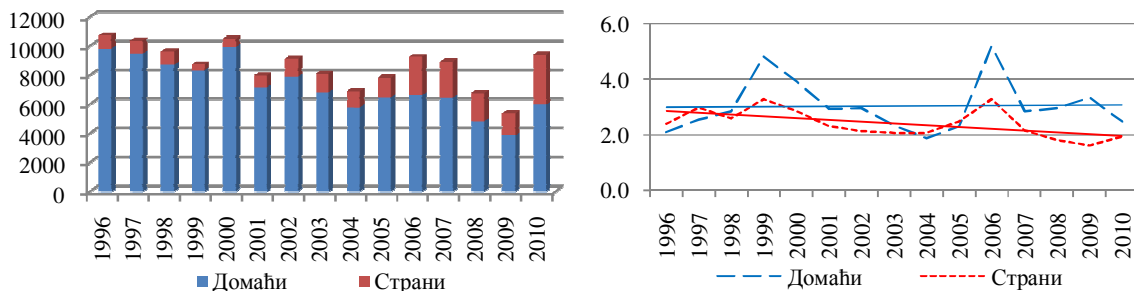
Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Територију ове планине деле две општине, Ужице и Бајина Башта, од чега је само локалитет Калуђерске баре на територији града Ужица. Просечно годишње Тару посети 43.740 туриста (1996-2010). У структури туриста 95,86% су домаћи и 4,36% страни гости. У просеку, туристи се задржавају 3,5 дана (домаћи 3,89 дана и страни 3,20 дана). Број туриста на Тари је скоро константан, као и остварени број ноћења (Прилог 11). Интересантно је да се дужина боравка домаћих туриста временом смањује (са 4,3 дана у 1996. на 2,6 дана у 2010. години), док страни гости бележе благо продужење боравка на овој планини.

Међу остала туристичка места у Западној Србији, за која се води посебно статистика јесу градски центри Ваљево, Ужице и Шабац.

Град Ваљево, гледано у периоду од 1996. до 2010. године, годишње у просеку посети 8.642 туриста. За разлику од планинских и бањских места Западне Србије, овај градски центар посећује знатно већи број странаца (17,30%), односно мањи је удео домаћих туриста у укупном броју (82,70%). Ова појава се може објаснити великим бројем пословних партнера у привреди и делегација које, не само Ваљево него и друге урбане центре у Западној Србији, посећују током године.

Графикони 33. и 34. Структура остварених долазака у граду Ваљеву и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

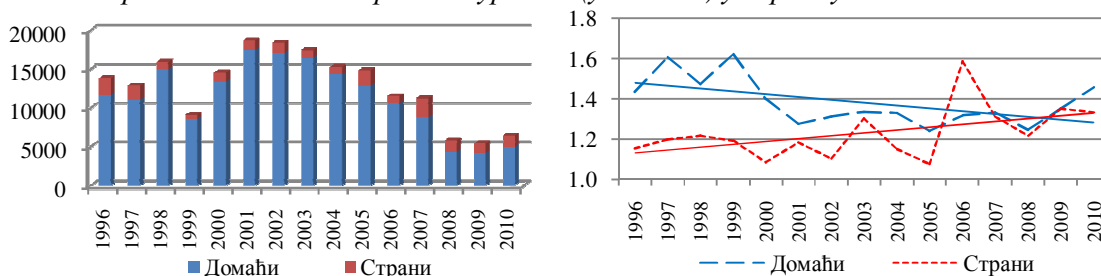

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Такође, градови су и транзитни центри на пропутовању. Као што је и очекивано, у Ваљево се туристи задржавају краће него у другим туристичким местима (2,71 дан), при чему се домаћи туристи задржавају нешто дуже (3,04 дана) него страни (2,40 дана). Интересантно је да Ваљево и 2010. године бележи приближно исти број туриста као и 1996. године, док је у периоду између ових година било осцилација у броју туриста, проузрокованим политичком и економском ситуацијом, приватизацијама хотелских капацитета и реконструкцијама (Прилог 12). Задржавање домаћих туриста у Ваљево је константно у целом посматраном периоду, док страни бележе благи пад.

Град Ужице, као центар Златиборског округа бележи просечну посету од 12.768 туриста у посматраном периоду. Овај град бележи смањење броја туриста током времена. Тако га је 1996. године посетило 13.830 туриста, а 2010. године свега 6.432 туриста (пад укупног броја туриста за 50%). Структура туриста је слична као и у осталим градским центрима (домаћи туристи учествују са 87,43% а страни са 12,57%). За разлику од Ваљева, у Ужицу се и домаћи и страни туристи задржавају изузетно кратко (1,38:1,23 дана), што указује на велики број остварених екскурзија у овом граду и транзитни карактер посетилаца. Број остварених ноћења домаћих туриста се благо смањује, док је код страних туриста случај обрнут (Прилог 13).

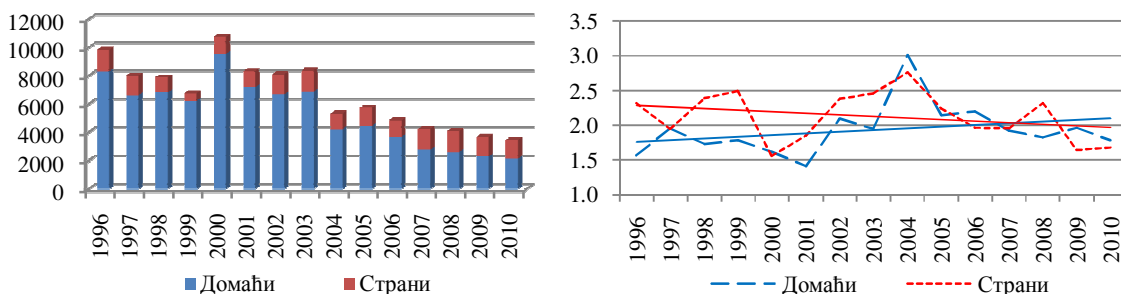
Графикони 35. и 36. Структура остварених долазака у граду Ужицу и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Центар Мачванског округа, **град Шабац**, посети просечно годишње 6.632 туриста, од чега је 78,22% домаћих и 21,78% страних. У посматраном периоду, домаћи туристи се задржавају изузетно кратко у овом граду, свега 1,93 дана, док страни туристи нешто дуже (2,13 дана). Као и Ужице, Шабац бележи пад укупног броја туриста у петнаестогодишњем периоду чак преко 60% (1996. године било је 9.828 туриста, а 2010. свега 3.456 туриста), и то углавном домаћих (Прилог 14).

Графикони 37. и 38. Структура остварених долазака у граду Ужицу и просечна дужина боравка домаћих и страних туриста (у данима) у периоду 1996-2010.

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Из изнете анализе туристичког промета може се изнети неколико закључака: Западна Србија апсорбује значајан део туристичког промета Републике Србије; Бањски туристички центри бележе скоро непромењен туристички промет током посматраног периода, али се смањује дужина боравка домаћих и страних туриста у њима; Планински туристички центри Западне Србије бележе повећање туристичког промета који је најизраженији на Златибору јер се на њему највише и улаже у развој туристичке привреде. Задржавање домаћих туриста је све краће, а страних има благи узлазни тренд. Изузетак су Дивчибаре које бележе пад обе групе туриста; Градски центри Ужице и Шабац бележе велики пад броја туриста од 1996. до 2010. године, при чему се смањује и дужина њиховог боравка. У граду Ваљево стање је скоро константно током овог периода; У бањским и планинским центрима развијен је стационарни облик туризма са тенденцијом скраћења дужине боравка, док је у градским центрима Западне Србије најразвијенији транзитни, пословни и екскурзиони туризам.

УСТАНОВЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ И ПРОМОЦИЈУ ТУРИЗМА

Међу субјектима који учествују у унапређењу и промоцији туризма и туристичких потенцијала Западне Србије, истичу се регионалне привредне коморе, регионалне развојне агенције, туристички кластери, регионалне и локалне туристичке организације или у неким случајевима спортско-туристички центри.

На подручју Западне Србије делују две регионалне коморе и то: *Регионална привредна комора Ваљево* која покрива територије Колубарског и Мачванског округа и *Регионална привредна комора Ужице* која покрива територију Златиборског округа. У оквиру обе коморе функционишу Одбори удружења за трговину, угоститељство и туризам.

Одбори у свом саставу окупљају предузећа ових привредних грана. Основна делатност одбора је праћење и анализа пословања предузећа из области туризма и угоститељства. У оквиру рада се прати остваривање туристичког промета, снабдевање сировинама, репроматеријалима и енергентима и њихов утицај на финансијске резултате, кретање трошкова туристичких услуга и ситуација на тржишту. Затим, анализа постојећих и нових мера економске политике и њихов утицај на пословање предузећа из ове области. Предлажу се и дају иницијативе за измену и побољшање прописа из области туризма, као и мишљења и предлоге на законе и прописе који су у поступку израде и усвајања. Организује се учешће чланица у сусретима са страним привредним делегацијама, делегацијама региона из земље и представницима заинтересованих предузећа из земље и иностранства, достављају се разне информације заинтересованим предузећима и пружа се помоћ на успостављању контаката са сродним предузећима из земље и иностранства, организују се стручна саветовања, семинари и презентације о актуелним питањима из ове области и у увођењу одговарајућих стандарда код предузећа, као и праћење реализације овог поступка на нивоу Региона. Заинтересоване чланице се информишу о републичким подстицајним мерама у туризму, могућностима и условима коришћења кредита пословних банака, о решењима и примени Стратегије туризма Србије, процесу приватизације. Сарадња се одвија и са ресорним министарством, научним институцијама у области туризма, другим коморама, као и свим другим институцијама које искажу интерес за сарадњу.

Регионална развојна агенција Златибор д.о.о. из Ужица (РРА Златибор) настала је 2008. године трансформацијом Регионалног центра за развој МСПП Златибор, насталог у оквиру Пројекта Нефинансијска подршка МСП у Србији, финансираном од стране

Европске Уније, а реализованом од стране Европске агенције за реконструкцију. У оквиру својих активности РРА Златибор пружа подршку развоју предузетништва, туризма, руралном развоју, заштити животне средине, стратешком планирању, регионалном развоју и развоју информационо-комуникационе технологије. РРА Златибор своје активности спроводи на територијама општина Златиборског округа (www.rrazlatibor.co.rs).

Од 2009. године, у склопу РРА Златибор, функционише и *Програм развоја приватног сектора у југозападној Србији (ПСД)*. Ово је трогодишњи програм (2009-2012) који РРА Златибор спроводи на територији шест локалних самоуправа Златиборског округа: Ариљу, Новој Вароши, Прибоју, Пријеполу, Чајетини и Ужицу. Програм чија је вредност 1.65 милиона СНФ, финансира Швајцарска влада преко Швајцарске агенције за развој и сарадњу (СДЦ). Општи циљ пројекта је смањење сиромаштва и унапређење економског положаја свих актера у ланцу вредности МСП-а, стварањем могућности за отварање нових радних места/очување постојећих, системом вишефазних интервенција подршке развоју и расту МСП сектора. Одабрана су три сектора: туризам, прерада воћа и прерада меса и млека, јер сва три имају значајну улогу генератора прихода и запослености у региону.

Туристичка организација регије Западна Србија основана је 7. октобра 2006. године у складу са тадашњим Законом о туризму Републике Србије. Формирана је ради развоја и унапређења туризма и очувања туристичких вредности општина: Ужице, Бајина Башта, Чајетина, Нова Варош, Пријеполје, Прибој, Косјерић, Пожега, Ариље, Сјеница и Ивањица.

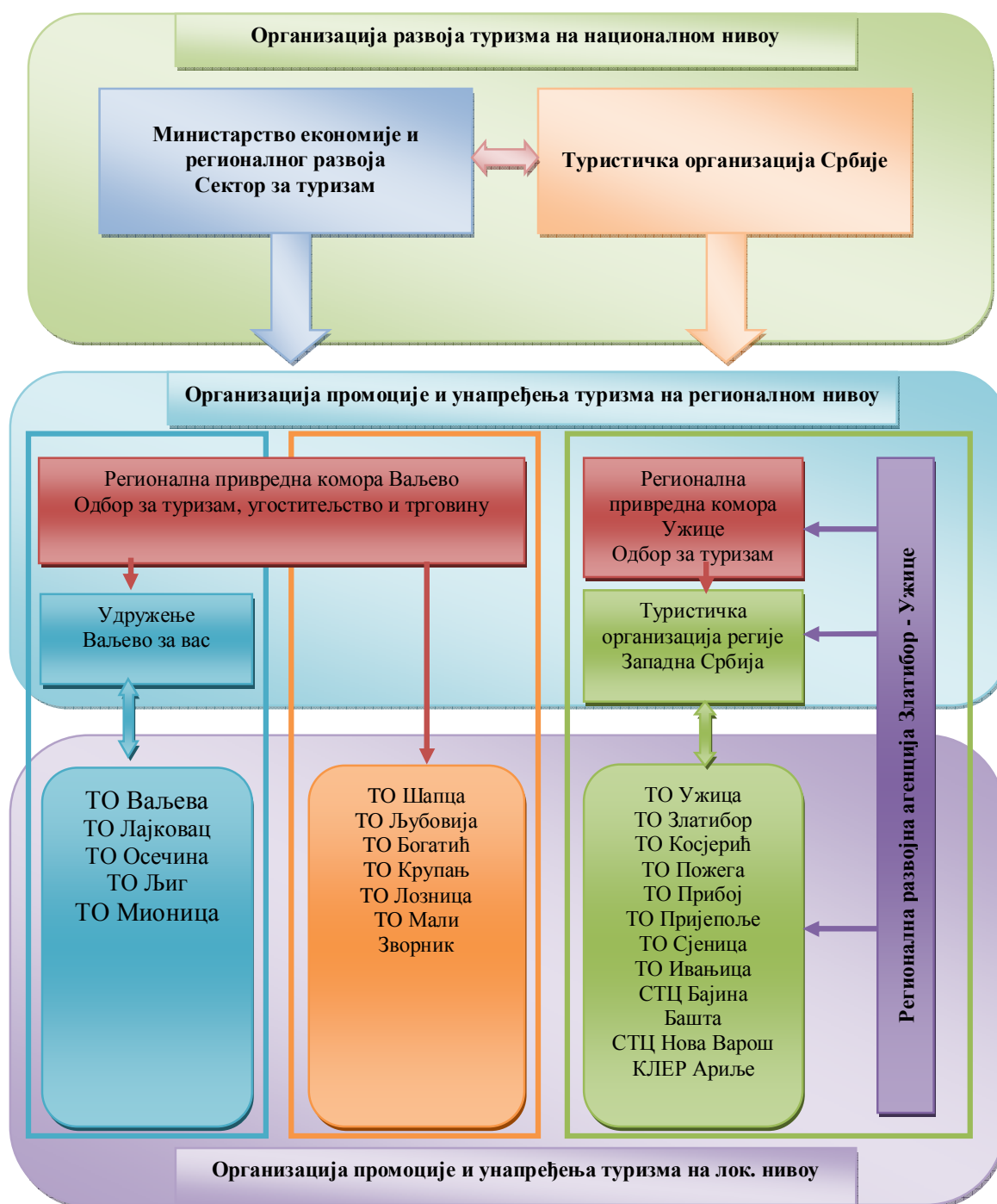
Организација се финансира из наменски планираних средстава надлежних органа оснивача, прихода остварених обављањем сопствене делатности, донација и спонзорства домаћих и страних лица као и других законски утврђених извора (www.zapadnasrbija.org.rs).

Главни задаци Туристичке организације регије Западна Србија су: промоција и презентација туристичких вредности и потенцијала овог краја (сеоског, здравственог, спортског, конгресног и других видова туризма), доношење планова и програма промотивних активности у складу са националном Стратегијом развоја туризма као и са програмима и плановима Туристичке организације Србије, израда промотивно-информативног материјала којим ће се промовисати туристичке вредности регије, прикупљање и прослеђивање свих врста туристичких информација, подстицање изградње туристичке инфраструктуре, спортско-рекреативних и других пратећих садржаја јавног карактера значајних за унапређење квалитета туристичке понуде регије. Све Туристичке организације заједно наступају на сајмовима туризма у земљи и иностранству. Учествују у регионалним и међународним пројектима (нпр. Развој туризма у долини реке Дрине, пројекат финансиран од стране Краљевине Холандије).

Удружење Ваљево за Вас – Valjevo for you је добровољно, непрофитно, удружење правних лица и грађана, које у форми туристичког кластера окупља чланове заинтересоване за заједничке активности у вези унапређења развоја туризма Ваљева и регије, са посебним акцентом на културни туризам. Ово удружење прикупља и обрађује научну и стручну литературу у области културног и других видова туризма и његовог одрживог развоја; организује стручне скупове, саветовања, семинаре и друге облике едукације у области културног и других видова туризма и пружа саветодавне и друге услуге из области туризма; анализира потенцијале културног и других видова туризма; израђује и презентује инфо базе културних и других туристичких потенцијала; учествује у креирању аутентичних туристичких производа Ваљева и регије; учествује на промотивним активностима културног и других видова туризма, на сајмовима и другим манифестацијама; осмишљава и реализује заједничке маркетиншке активности;

промовише културу и традицију, природне потенцијале, домаћу кухињу и здраву храну Ваљева и регије; залаже се за подизање квалитета укупног туристичког производа регије; увођење нових стандарда квалитета; развој малих и средњих предузећа у туризму и смањење стопе незапослености; поспешивање позиционирања и брендирања Ваљева и регије, а сарађује са организацијама са сличним циљевима у Ваљеву, регији, Србији и иностранству (www.valjevozas.net).

Схема 2. Организациона схема унапређења туризма и промоције у Западној Србији

Извор: Схема израђена на основу анализе организационих фактора развоја туризма у Западној Србији

На простору Западне Србије, данас послује 19 локалних туристичких организација и два спортско-туристичка центра. На територији Мачванског округа то су: туристичке организације Шапца, Лознице, Љубовије, Богатића и Крупња; на територији Колубарског округа: туристичке организације Ваљева, Лајковца, Осечине, Љига, Мионице и Малог Зворника; а на простору Златиборског округа: туристичке организације Златибора, Ужица, Пожеге, Косјерића, Пријепоља, Прибоја и Сјенице) и два спортско-туристичка центра (Бајина Башта и Златар). Све организације је основала локална самоуправа (општина). Финансирају се из општинског буџета, али и сопствених средстава која остварују продајом публикација и осталог пропагандног материјала, донацијама и спонзорствима.

Основни задаци Туристичких организација су промоција и унапређење туризма на територији општине. Баве се публиковањем пропагандног материјала. Као јавне установе које се баве унапређењем туризма, Туристичке организације се баве организовањем и коорганизацијом културних и туристичких дешавања у градовима и околини.

Међу осталим организацијама које директно учествују у туристичкој привреди Западне Србије, значајно место заузимају туристичке агенције, еко фондови, удружења туристичких водича као и низ невладиних организација и удружења грађана, чија основна активност није директно везана за туристичка кретања, али својим пословањем умногоме доприносе обогаћивању садржаја боравка локалног становништва и туриста.

ОРГАНИЗАЦИОНИ ФАКТОРИ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Највећи број појединачних културних добара је препуштен стихији. Основни проблем је недостатак заједничке стратегије од стране институција које на овом простору имају ингеренције: Општине, Завода за заштиту споменика културе, Музеји, Православна црква, Туристичка организације... Чување, брига и пријем туриста се врше недовољно професионално, у чему предњачи неадекватно организована пријемна и водичка служба.

Све веће општине овог краја имају формиране и активне туристичке организације, али је приметно да већи ентузијазам за развој туризма у својим срединама показују туристичке организације мањих општина, што се лако уочава пре свега на њиховим наступима на Сајмовима, конкурисању за пројекте, ажурирању сајтова, пропагандном материјалу, постављеној туристичкој сигнализацији, одржавању објеката.

Поред појединачних споменика културе, археолошких, историјских и других посебних локалитета и читавих насеља, културна баштина обухвата и градске и сеоске културне пејзаже као културне целине. Они указују на интеракцију човека и природе и илуструју развој људске заједнице и насеља током времена. Пошто се развој одвијао према различитим физичким ограничењима и могућностима сваког природног окружења на које су деловале разне спољне и унутрашње друштвене, економске и културне силе, свака културна целина је посебна и другачија у односу на другу целину. Да би туриста ту посебност боље упознао и разумео, треба га анимирати причама о настанку културне целине, начину живота, навикама, веровањима и обичајима њених становника, знаменитим људима који су у њој живели и значајним историјским догађајима који су се ту одиграли. Споменичко наслеђе треба оживети да би туриста имао доживљај који ће памтити уз писане информације које може да понесе. Очуваност традиционалног идентитета сеоске куће, архитектуре села и читаве сеоске регије је важан чинилац атрактивности туристичке понуде.

Куће у којима су рођени, живели и радили знаменити људи имају своју културну вредност, која у оквиру туристичке понуде може бити далеко афирмисанија. Куће на селу

имају и историјску прошлост - у неким је стварана историја Србије. Њихов значај за српску културну баштину, такође, може да буде атрактивни чинилац сеоске туристичке понуде, а има их на свим просторима Србије, и из свих времена. Задатак менаџмента културних и уметничких делатности да је ове културне вредности сеоске куће препозна, оспособи их за коришћење и организује садржајне анимације у њима (Дојчиновић, 2005).

Све више се настоји да се управљање многим добрима културног наслеђа врши уз веће уважавање потреба развоја туризма. Тако је последњих година све више изражен тренд ревитализације објеката који репрезентују индустријско наслеђе и њихово трансформисање у туристичке атракције, чиме се омогућава да туристи упознају и привредно-научни развој једне земље или регије.

Два су основна задатка везана за управљање добрима културног наслеђа:

- ✓ Уставновити прави биланс између потреба, интереса и погодности које захтева развој туризма и циљева заштите културних добара.
- ✓ Учинити компатибилним циљеве развоја туризма и заштите културних добара, без угрожавања физичке и симболичке вредности ових добара.

Тakoђе је неопходно вршити перманентну процену утицаја туристичких активности у околини добара културног наслеђа како би се она потпуније заштитила. Менаџмент добара културног наслеђа има и велику одговорност да се управљање овим добрима врши у складу са локалним обичајима и уз процену оптималног броја посетилаца, односно колико је потребно, његово ограничење. Изузетно је корисно да се посетиоци детаљно информишу о значају културног добра које посећују, јер то повећава њихово поштовање ових добара, што има за последицу и њихово боље очување. Успешна презентација културних добара повећава и квалитет доживљаја туристе и подстиче жељу за поновном посетом. Потребно је и процењивање квалитета рада волонтера који се ангажују у интерпретацији и презентацији културног добра, као и утицаја спонзора на управљање културним добрима.

Улога локалне заједнице у процесу управљања културним добрима је незаобилазна, а чланови локалне заједнице су често најбољи волонтери и група за подршку целокупним активностима везаним за културно добро. Управљање добрима културног наслеђа треба да буде вођено и уз уважавање могуће користи за локалну заједницу, уз смањење могућег негативног утицаја који велики број туриста може имати на укупан квалитет живота локалне заједнице.

Најважнија међународна организација која се бави заштитом добара културног наслеђа је ИКОМОС-Међународни савет споменика и локалитета, а државе чланице имају своје националне комитете (Дојчиновић, 2005).

Значај који културно наслеђе овог краја има за целу Србију је немерљив. Уколико се не формира посебан орган који би се бавио популарисањем, заштитом и Стратегијом за развој и унапређење културног туризма ни један од планова који постоје, а који су и амбициозни и реални, не може се остварити. Културно наслеђе једног народа, посебно непокретна културна добра су стално подложна једном од најважнијих фактора, а то је време. Како живимо у средини која је сиромашна и којој није примарни циљ заштита, може се десити да ћемо за увек изгубити прворазредне објекте и целине које ће заменити зграде од бетона и челика, а чији ће провобитан изглед постојати само на старим разгледницама. Због тога је потребно што пре донети Стратегију развоја и радити на унапређењу туристичке понуде, адекватном пријему гостију, повећању смештајних капацитета, продаји сувенира, водичке службе...

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРНИХ ДОБАРА

Валоризација представља стручно методолошки поступак који спроводе стручњаци пре почетка туристичког коришћења споменичког простора, а туристичка валоризација представља утврђивање или процену вредности туристичких атрактивности, односно, процену туристичких атрактивности свих оних појава, објеката и простора који имају, поред осталих карактеристика и својство да су атрактивни (интересантни) за туристе и да кроз њих туристи могу задовољити своју туристичку (културну или рекреативну) потребу. Туристичка валоризација не треба да буде сама себи циљ већ да буде средство којим ће се оценити туристичка привлачност и одредити на који начин и у ком обиму се она може искористити у туристичке сврхе (Томка, 1998).

У пракси се најчешће примењују две методе туристичке валоризације. Најзаступљенија је квантитативно-квалитативна метода, која дозвољава прилично велику слободу приликом процене и базира се на шест индикатора (Ћурчић, 1999). Друга, знатно сложенија метода, је метода туристичке валоризације Хилари ду Крос, која се због своје комплексности и мноштва индикатора кроз које се испитује валоризација културних добара, сматра адекватнијом и поузданијом. Након извршене туристичке валоризације субиндикатори указују на то да ли су објекти подесни за развој туризма на дестинацији, али искључиво уз адекватну промоцију.

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА 1

Према Чомићу (1990) под туристичком валоризацијом подразумева се вредновање, односно, квантитативна и квалитативна процена туристичке вредности свих претходно пописаних ресурса, као и осталих конститутивних елемената туристичког потенцијала (туристичке опреме).

Туристичка валоризација има за циљ да истакне, односно, одреди употребне и прометне вредности потенцијала (Чомић, Пјевач, 1997). Рангирање (класификација) процењених потенцијала манифестује се кроз истицање приоритета у планирању и реализацији уређења, као повода за спровођење процеса валоризације.

Предмет туристичке валоризације могу бити сви објекти, појаве и простори настали природним процесом или делатношћу човека, а који се налазе на подручју за које је потребно извршити туристичку валоризацију и који су атрактивни за туристе (Томка, 1998).

Суштина туристичке валоризације јесте утврђивање постојећег стања ресурса, чијом се проценом вредности постављају објективне и реалне могућности развоја туризма, а затим оцене основаности стављања предлога за одређивање посебне заштите појединих ресурса или читавог простора и реализација евентуалних решења о заштити, процена инвестиционих активности, могућности туристичког промета итд. Реализацију треба да прати испланирана и усмерена маркетинг концепција, како би се оправдали инвестициони захвати сачињени студиозним планирањем уређења простора.

МЕТОД ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 1

Процес туристичке валоризације се не може започети без постављеног и конкретизованог метода валоризације. До данас, код нас, није експлицитно формулисана и постављена методологија спровођења туристичке валоризације културних добара. Метод валоризације најчешће представља сурогат, односно, комбинацију метода других научних области прилагођених туристичким сврхама. Претежно су то квантитативно-квалитативне методе, које кроз нумеричко изражавање, дескрипцију, а понекад и графички приказ, изражавају вредност ресурса који се валоризују.

Метод који је коришћен у овом раду је квалитативно-квантитативни метод који се најчешће користи у нашим научним круговима.

Оцене унапред постављених елемената валоризације, приликом афирмације ресурса, крећу се у распону од 1 до 5, а обележавају величину простора контрктивне зоне, односно, значај самог културног добра. Пре него што се приступи валоризацији дефинисаних елемената, неизбежно је поставити систем оцењивања као стандардизовану скалу и њену статистику (квантитативну) и дескриптивну (квалитативну) класификацију. Вредновање се врши на основу следећег критеријума:

- Оцена 1 (недовољан квалитет) – није за туристичку презентацију,
- Оцена 2 (квалитет задовољава) – локални туристички значај,
- Оцена 3 (добар квалитет) – регионални значај,
- Оцена 4 (врло добар квалитет) – шири регионални значај и
- Оцена 5 (одличан квалитет) – међународни туристички значај.

Светска туристичка организација (WTO) је детаљно разрадила поставку оперативних критеријума туристичке валоризације, обухватајући две групе фактора валоризације, интерне и екстерне. Интерни се односе на својства туристичких ресурса и деле се у две подгрупе: степен коришћења туристичког ресурса и његове унутрашње карактеристике. Екстерна група фактора су они који могу утицати на туристички ресурс, односно, на усмеравање туристичких токова. Постављен је типски образац који је намењен истраживању на терену приликом процеса инвентаризације, а касније и процене туристичког ресурса. Квантификација ресурса се врши према постављеним интерним и екстерним критеријумима (Чомић, Пјевач, 1997).

Битно је указати на неопходност одвајања употребне од неупотребне вредности културних добара. Употребне вредности представљају материјализоване вредности на које наилазе конзументи (цена улазнице и сл), а неупотребну вредност процењују сами конзументи својом посетом (промет), вредношћу избора и преносивом вредношћу на будуће генерације.

Туристичка вредност, према Томки (1998), има следеће карактеристике:

- То је релативна величина која зависи од времена, простора, развијености и карактеристика туристичке тражње, али и од субјективне процене аутора;
- Ово је мање-више субјективна оцена. Субјективност вредности не би смело да значи да је неприменљива и без значаја за туристичку праксу. Она је мања и приближава се објективности са повећањем ауторитативности аутора валоризације;
- Туристичка вредност је променљива и зависи од развијености туристичке тражње и понуде, али и од променљивости својстава туристичког објекта који се вреднује.

Чињеница је да је процес валоризације субјективан тако да ће се у раду применити интерсубјективни метод. У циљу што објективнијег сагледавања вредности ресурса, у туристичкој валоризацији ће учествовати стручњаци из различитих научних дисциплина. Валоризација ће се обавити према групама културних добара сличних карактеристика.

Ради добијања објективног резултата, туристичку валоризацију ће вршити стручњаци:

- Завода за проучавање културног развоја Србије,
- Старог села Сирогојно и
- аутор дисертације.

Пре приступања туристичкој валоризацији, неопходно је утврдити елементе на основу којих се она врши при чему ти елементи зависе од врсте туристичких мотива.

ОДАБИР ЕЛЕМЕНАТА ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 1

Избор елемената туристичке валоризације значајна је фаза колико и само вредновање. Одабир мора бити такав да обухвати све оне елементе који чине основу будуће туристичке презентације објекта (простора).

Овом приликом формиран је скуп елемената туристичке валоризације, а за пример комплексних туристичких потенцијала. У даљем тексту ће се презентовати групе елемената које одговарају појединим категоријама културних добара и простора.

У поступку туристичке валоризације дефинисани су општи елементи:

1. Микролокацијски положај и доступност (положај у оквиру ужег географског простора тј. насеља, близина саобраћајница)
2. Туристичка вредност амбијента (врста географског простора, разноликост, очуваност природе и уређеност амбијента)
3. Туристичка опремљеност (смештајни и угоститељски објекти, продавнице, сувенирнице, информативне табле, чесме, клупе, тоалети)
4. Туристичка атрактивност и препознатљивост (знаменитост и привлачност за туристе, уређеност и туристичка посећеност) и
5. Уклопљеност у туристичко богатство (положај у односу на остале туристичке вредности у окружењу).

У складу са унапред изнетом класификацијом културних добара, дефинисани су и додатни елементи, у зависности од врсте културних добара:

1. Уметничке вредности, односно, архитектонска припадност и изражајност (естетски квалитети, монументалност, раритетност културно-историјског значаја),
2. Културно историјски значај (историја простора тј. објеката и његова улога у прошлости),
3. Посећеност,
4. Заступљеност у туристичкој понуди и
5. Очуваност.

Сви наведени елементи ће се комбиновати у зависности о којој врсти културних добара се ради, да би се добила просечна вредност сваког елемента, за сваку групу културних добара и општа туристичка вредност културних добара Западне Србије. На основу изабраних елемената приступа се поступку туристичке валоризације.

ПОСТУПАК ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 1 И РЕЗУЛТАТИ

Процену туристичке вредности културних добара, као што је наведено, извршиће тим стручњака из различитих области који ће према типовима културних добара и могућностима за развој туризма дати своје оцене од 1 до 5. Поступак туристичке валоризације, као и сама вредност, биће дата табеларно. У свакој ћелији ће бити дате три оцене које су формирали стручњаци из различитих институција, и то:

1. запослени у Заводу за проучавање културног развоја Србије (дипломирани етнолог)
2. запослени у Старом селу Сирогојно (доктор етнологије и антропологије)
3. аутор докторске дисертације (магистар туризма).

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ

За разлику од значајних археолошких локалитета у Србији као што су *Viminacium*, *Felix Romuliana*, *Sirmium*, *Naisus*, *Mediana*, *Justiniana Prima* и Лепенски вир, локалитети у Западној Србији нису у великој мери очувани, мада нису ни у време свог сврсисходног постојања, били толико значајни као поменути локалитети.

Археолошка налазишта на подручју Западне Србије не бележе туристичку посећеност пре свега због неинформисаности туриста. Организовану посету бележе само приликом истраживања на терену.

Општа туристичка вредност археолошких локалитета на основу извршене валоризације износи 2.90 што нам указује да имају значај који превазилази локалне границе и нагиње ка регионалном значају.

Највишу општу туристичку вредност имају локалитети: Дићи (средњовековна црква и старо гробље), Мраморје на Перућцу (средњовековно гробље са стећцима), локалитети у селу Висибаба код Пожеге (локалитети из античког периода са урбано-архитектонским целинама), Јеринин град у Бранговићу, археолошки локалитет у Петници, остаци рушевина Велимирових двора у Кулинама код Кључа, некропола у Коловрату (Пријеполје) и Вишесава код Бајине Баште. Ови локалитети поседују *добар квалитет* тј. регионални значај (оцена изнад 3,00). Ово, пре свега, због повољног микролокацијског положаја, доступности и значаја који имају за културу и историју, док су оцене: туристичка вредност амбијента, атрактивност, препознатљивост и опремљеност, скоро подједнаке за све локалитете и указују нам да локалитети могу задовољити културну туристичку потребу локалног становништва.

Од елемената валоризације, највишу оцену је добио *културно-историјски значај*, док су најниже оцене дате *туристичкој опремљености локалитета*. Као по правилу, на свим локалитетима изостаје уређеност. Локалитети нису обележени и не задовољавају ни минималне услове за задржавање туриста. Већина покретног материјала са локалитета се налази у депоима музеја и није у сваком моменту доступна туристима, а недостаје и стручни кадар који би могао туристе на лицу места упознати са историјским и културним значајем налазишта.

Од посматраних археолошких локалитета најбољи туристички положај имају Дићи, локалитет у Петници и Мраморје код Бајине Баште; туристичку вредност амбијента Јеринин град, Велимирови двори, Мраморје, Висибаба и Дићи; највећи културно-историјски значај има локалитет Висибаба код Пожеге и локалитети Дићи, Јевтића Луке и остаци цркве и гробља на Радишића брду. Највећу туристичку атрактивност и препознатљивост имају локалитети Јеринин град, Шалитрена пећина, Дићи, Петница и Велимирови двори. Као локалитет који се одликује најбољом уклопљеношћу у

туристичко богатство оцењен је локалитет Дићи, затим Јеринин град, Петница и Мраморје на Перућцу.

Табела 6. Туристичка валоризација археолошких налазишта

Археолошки локалитет	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Шалитрена пећина	Брежђе	2.00	3.66	2.66	4.33	1.00	3.66	2.89
Анине	Љиг	3.66	3.33	3.00	3.33	1.00	3.33	2.94
Дићи	Дићи	5.00	4.00	4.00	4.33	1.66	5.00	4.00
Јеринин град	Бранговић	2.66	5.00	3.66	5.00	1.00	4.66	3.66
Петница	Петница	4.00	3.66	2.33	4.00	2.66	4.00	3.44
Велимирови двори	Кулине, Кључ	3.33	4.33	4.00	4.00	1.33	3.33	3.39
Илића брдо	Чучуге	2.66	1.66	2.66	3.33	1.33	3.66	2.55
Црквина	Бабина Лука	2.00	1.33	3.00	3.00	1.66	3.00	2.33
Панђуриште	Комирић	2.33	2.00	2.66	2.66	1.00	2.66	2.22
Градачац	Јаловик	1.66	1.66	3.33	2.00	1.00	3.00	2.11
Кик	Свилеува	2.33	3.00	3.00	2.00	1.00	3.33	2.44
Археолошки терен у Слатини	Слатина	3.00	2.66	2.66	2.33	1.00	3.66	2.55
Јевтића Луке	Вишесава	3.66	3.33	4.00	2.33	1.66	3.33	3.05
Мраморје	Перућац	4.66	4.33	3.66	3.33	2.33	4.00	3.72
Старо гробље	Тубићи	3.33	2.66	3.33	2.33	1.00	3.33	2.66
Висибаба	Пожега	4.66	4.00	5.00	3.66	2.33	2.66	3.72
Трњаци	Пиластовићи	3.33	3.00	3.33	3.00	1.66	2.66	2.83
Црквина	Прибој	2.33	2.66	3.33	3.00	1.66	2.66	2.61
Коловрат	Коловрат	3.00	3.33	3.66	3.66	2.33	3.66	3.27
Некропола у Хрти	Хрта	2.66	2.66	3.33	2.00	1.66	2.66	2.50
Црквина	Дренова	2.33	3.00	3.66	2.33	1.33	2.33	2.50
Велика Градина	Врсјеница	2.33	3.00	3.66	2.66	2.00	2.33	2.66
Остаци цркве и гробља	Радишића брдо	3.33	3.33	4.00	2.00	1.33	2.00	2.67
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗИШТА								2.90

Археолошка налазишта на простору Западне Србије нису у довољној мери прилагођена туристичким посетама. Ови локалитети нису уређени за туристичку посету, немају туристичку сигнализацију и не обилазе се у оквиру било које врсте организованих путовања. Локалитети немају уређене прилазне стазе, тако да је до њих веома тешко стићи. Већина предмета нађених на овим локалитетима се чува у музејима и повремено се излаже у оквиру тематских изложби што није довољно да би се археолошка налазишта на адекватан начин популаризовала у оквиру туристичких кретања. Практично, не постоји могућност да туристи посматрају тј. посете праисторијске споменике културе ранијих периода на лицу места.

Неколико античких споменика је враћено на место где су нађени и постављени да и даље сведоче о времену свог настанка, али немају информативне табле, тако да чак ни локално становништво, без стручног лица, није упућено у њихово порекло и вредност. Из овога произилази и чињеница да археолошки локалитети не учествују у културној и туристичкој понути Западне Србије.

Требаће веома много улагања да би набројани археолошки локалитети постали туристичке вредности, јер нису довољни само културно-историјски значај и релативно добра приступачност већ су неопходне и конкретне акције на уређењу и промоцији ових локалитета и налазишта.

ДЕЛА СА СПОМЕНИЧКИМ И УМЕТНИЧКИМ СВОЈСТВИМА

Анализирајући туристичку валоризацију дела са споменичким и уметничким својствима, уочава се да **цркве брвнаре** имају изузетно високу вредност (3,60) јер представљају наше значајно споменичко и културно наслеђе. Оцењене су као дела врло доброг квалитета, чиме би требало да имају шири регионални значај.

Културно-историјски значај и уметничка вредност ових грађевина је од непроцењивог значаја (оцене 3,66-5,0). Елемент који највише смањује вредност овим делима је *положај* који је резултат периода њихове градње и *уклопљеност у туристичко богатство* (грађене су по најнеприступањим пределима).

Туристичка атрактивност и препознатљивост ових објеката је такође изражени елемент што је и разумљиво с обзиром на карактеристике градње цркава брвнара и да се умногоме разликују од осталих објеката ове врсте у Западној Србији.

Савремене саобраћајнице, адекватна туристичка сигнализација и уређеност амбијента су фактори који би од ових дела створили праве туристичке атрактивности.

Табела 7. Туристичка валоризација цркава брвнара

Објекат	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Црква Светог Ђорђа	Милчиница	2.33	4.66	4.66	4.66	2.00	2.66	3.50
Црква брвнара у Доњој Оровици	Доња Оровица	2.66	3.00	4.00	2.66	2.00	3.00	2.89
Црква брвнара у Селеницу	Селенац	3.00	3.33	3.66	2.33	2.33	4.00	3.11
Црква брвнара у Планиници	Планиница	2.33	3.00	4.00	2.00	2.33	3.00	2.78
Црква брвнара у Скадру	Скадар	2.33	3.00	4.33	2.66	2.66	3.33	3.05
Црква Светог пророка Илије	Доброселица	3.33	4.66	5.00	4.66	2.33	3.66	3.94
Црква Покрова Пр. Богородице	Јабланица	3.66	5.00	5.00	4.66	2.33	3.66	4.05
Црква Рођења Пр. Богородице	Пета	3.00	5.00	5.00	4.33	2.66	4.00	4.00
Црква Покрова Пре. Богородице	Радијевићи	2.66	5.00	4.66	2.66	3.33	3.66	3.66
Црква Светог Ђорђа	Сеча Река	3.33	5.00	5.00	4.33	4.66	4.66	4.50
Црква Вазнесења Христовог	Дуб	4.33	5.00	5.00	3.00	2.66	2.00	3.67
Црква рођења Јована Крститеља	Горобиље	4.66	5.00	5.00	4.00	3.00	3.00	4.11
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ЦРКАВА БРВНАРА								3.60

Највишу оцену добиле су цркве брвнаре у Сечој Реци (4.50), Горобиљу (4.11), Јабланица (4.05) и засеку Пети (4.00) захваљујући пре свега туристичкој вредности самог амбијента у ком су изграђене и културно-историјском значају који поседују.

Сви објекти ове врсте имају изузетно ниске оцене када су у питању туристичка опремљеност и положај и доступност, јер су, као што је речено, углавном грађене по

неприступачним теренима, немају адекватну туристичку сигнализацију, нити су опремљене туристичким мобилијаром за прихват и привремени боравак организованих група.

Нашто мању просечну оцену добиле су **цркве** (3,49), с тим да се истичу црква Светог Ахилија (4,67), Бела црква у Карану (4,33), црква Светог Марка у Ужицу (4,11) и црква Светог Петра и Павла у Сирогојну (4,11). Ове грађевине према туристичкој валоризацији имају изузетну уметничку и културно-историјску вредност, одликује их повољан положај, лака доступност и веома су препознатљиве на туристичком тржишту Западне Србије.

Све црквене грађевине на простору Западне Србије имају регионални и шири регионални значај. Превазилажењем лошијих саобраћајних веза и опремањем амбијента (постављањем излетишта, сувенирница, информативних табли), појачала би се туристичка вредност ових културних добара.

Табела 8. Туристичка валоризација цркава и џамија

Објекат	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Црква Св. Ваведења	Славковица	4.33	3.66	5.00	4.33	2.00	2.66	3.66
Црква Св. Илије	Ба	3.66	4.00	3.00	3.00	2.00	3.33	3.17
Рибничка црква	Рибница	3.00	4.00	2.66	3.00	2.00	3.33	3.00
Црква Св. Ђорђа	Осечина	3.33	2.66	4.00	3.00	2.33	3.00	3.05
Црква Спомен костурница	Пеџка	1.66	3.33	4.00	3.00	2.66	3.33	3.00
Црква Св. Марка	Ужице	5.00	4.33	4.66	4.33	3.33	3.00	4.11
Црква Све Ђорђа	Ужице	5.00	4.33	3.66	2.33	2.66	3.66	3.61
Црква Св. Арх. Гаврила	Стапари	2.33	3.33	5.00	3.66	3.66	2.66	3.44
Бела црква	Каран	5.00	5.00	5.00	4.66	3.66	2.66	4.33
Црква Св. Петра и Павла	Сирогојно	3.33	5.00	3.00	3.66	4.66	5.00	4.11
Црква Св. Богородице	Прилипац	4.00	4.66	4.66	2.66	3.00	2.00	3.50
Црква Св. Петра и Павла	Горња Добриња	4.00	4.66	3.66	3.66	2.33	2.00	3.39
Црква Св. Ахилија	Ариље	5.00	5.00	5.00	5.00	4.00	4.00	4.67
Црква Св. Тројице	Бистрица	4.00	4.30	4.66	3.66	2.66	3.00	3.71
Црква Св. Архангела	Буковик	2.66	4.66	4.33	2.66	1.33	1.00	2.77
Црква Вазнесења Христовог	Штаваљ	1.33	3.33	3.33	1.33	1.33	1.33	2.00
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ЦРКАВА								3.48
Џамија Султан Валиде	Сјеница	3.33	4.00	3.66	4.33	2.66	2.66	3.44
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ЦАМИЈА								3.44

Џамије као дела са споменичким и уметничким вредностима свакако нису довољно заступљене у туристичкој понуди Западне Србије. Представљају дела која поред архитектонских, поседују уметничке и културно-историјске вредности, а у складу са преовлађујућим објектима православне вероисповести, итекако их одликује препознатљивост и атрактивност. Оцена туристичке вредности џамија вршена је на основу Џамије Султан Валиде у Сјеници јер је она једини објекат исламске заједнице који је заштићен као културно добро на територији Западне Србије. Општа туристичка вредност овог објекта је 3,44 што значи да има шири регионални значај.

Елементи као што су туристичка опремљеност и уклопљеност у туристичко богатство су најниже оцењени и за сада задовољавају потребе локалног становништва.

У категорију **осталих објеката** сврстани су објекти репрезентативне архитектуре који, према времену настанка, функцији, карактеристикама градње и значају, представљају изузетне примере градитељства и као такви могу имати значајну туристичку функцију.

Општа туристичка вредност мостова, кула, ханова и конака у Западној Србији је 3.01 што указује на њихов регионални значај. Мостови (стари мост у Љубовићи), има оцену 3.94, захваљујући, пре свега, препознатљивости и атрактивности, културно-историјском значају и вредности амбијента. Простор око моста није на адекватан начин опремљен за туристичку презентацију.

Међу кулама, највишу оцену има Сахат кула у Пријеполу, због свог положаја у граду, очуваности и препознатљивости. Кула Ненадовића у Ваљево, такође има добру оцену због свог положаја, препознатљивости, културно-историјског значаја и уклопљености у туристичко богатство краја. Налази се на пола километра од центра Ваљева, а данас је у потпуности реконструисана и од 20. марта 2012. године отворена за посетиоце. Унутар Куле постављена је музејска поставка која указује на значај и историјат овог објекта у Ваљево.

Табела 9. Туристичка валоризација осталих објеката

Објекат	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Стари мост на Љубовићи	Г. Љубовића	3.33	5.00	5.00	5.00	1.66	3.66	3.94
Кула Ненадовића	Ваљево	4.00	3.00	4.66	4.00	3.66	4.33	3.94
Спасојевића кула	Брњица	2.33	1.66	3.66	3.00	1.00	2.66	2.39
Сахат кула у Пријеполу	Пријеполје	3.66	4.00	4.00	3.66	2.66	3.33	3.55
Кула Јусовића	Осоје	1.66	2.00	3.66	2.00	1.00	2.33	2.11
Турски хан	Косјерић	4.33	4.66	4.66	4.33	3.00	3.00	4.00
Мојковића хан	Кремна	3.00	3.66	2.66	2.33	1.00	2.66	2.55
Конак кнеза Јовице Бобовца	Ваљево	4.00	4.00	3.66	3.00	1.33	2.66	3.11
Конак Брене Михаиловић	Мали Борак	2.66	1.33	3.66	2.00	1.33	1.66	2.11
Конак Радића	Мали Борак	2.66	1.33	3.33	2.33	1.00	1.33	2.00
Конак Ђукића	Лајковац	2.33	2.00	3.66	2.00	1.33	2.00	2.22
Конак Марковића у Ратковцу	Лајковац	2.66	2.00	3.66	3.00	1.00	2.33	2.44
Муселимов конак	Ваљево	5.00	4.66	5.00	4.66	5.00	4.33	4.78
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ								3.01

Када су у питању ханови у Западној Србији, највишу оцену је добио Турски хан у Косјерићу, захваљујући свом положају (у центру насеља), репрезентативности објекта и културно-историјском значају. Испред објекта се налази споменик оснивачу Косјерића, Антонију Косијеру.

Конаци, у просеку имају локални значај, с обзиром да се налазе у сеоским срединама, немају туристичку инфраструктуру нити су на адекватан начин обележени и уређени. Изузетак је Муселинов конак у Ваљево, који је уређен и доступан посетиоцима.

У приземљу објекта је поставка Сеча кнезова, за коју је Народни музеј у Ваљевоу добио плакету Михаило Валтровић 2005. године, а у приземљу поставка Ваљево и Ваљевци у I и II српском устанку. Објекат је лоциран у центру Ваљева, на Тргу Десанке Максимовић.

Куће као објекти са споменичким и уметничким вредностима имају просечну оцену 3.07 што значи да, у просеку, имају регионални значај. Ови објекти имају углавном повољан положај јер се налазе у централним градским зонама и лако су доступни. Основа микролокацијског положаја је та да су у већини случајева смештени на трговима или заштићеним градским зонама.

Највишу оцену је добио елемент културно-историјски значај, што је и разумљиво, јер су ово углавном објекти репрезентативне архитектуре за историјске прилике кад су настали. Велики недостатак ових објеката је туристичка препознатљивост и опремљеност (неки од објеката нису чак ни рестаурирани), и нису опремљени за туристичке сврхе, тј. туристичке обиласке. Већина објеката, изузев табле о заштити, немају друге облике туристичке сигнализације.

Табела 10. Туристичка валоризација кућа са споменичким и уметничким вредностима

Објекат	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Кућа Драже Петровића	Шабац	4.00	3.66	4.00	4.00	3.00	3.33	3.67
Кућа протe Јована Павловића	Шабац	4.00	4.00	4.33	3.66	3.00	3.00	3.67
Арамбацића кућа	Шабац	4.66	4.33	4.00	3.33	3.66	3.00	3.83
Крсмановићева кућа	Шабац	4.00	4.00	3.33	2.66	2.33	3.00	3.22
Кућа Павла Станића	Шабац	4.00	3.66	4.00	4.00	3.00	3.33	3.67
Кућа Катића са галеријом Миће Поповића	Лозница	4.00	2.66	3.66	4.00	2.00	2.00	3.05
Вила Туцовића	Ваљево	3.66	4.00	4.00	5.00	2.00	3.00	3.61
Кућа Васиљевића	Ваљево	3.33	3.00	3.66	2.00	2.00	2.33	2.72
Дабића кућа	Ваљево	2.66	2.33	3.00	2.33	1.66	1.66	2.27
Кућа Милана Јовановића	Ваљево	2.66	3.00	3.66	3.00	2.00	2.00	2.72
Кућа у Поп Лукиној	Ваљево	2.33	2.66	3.00	2.33	1.66	2.00	2.33
Кућа Јанковића	Ваљево	3.00	3.33	3.66	3.00	2.00	2.33	2.89
Кућа са првом апотеком	Љиг	2.66	2.00	4.00	3.00	2.00	1.66	2.55
Бидина кафана	Мургаш, Уб	4.33	2.33	3.33	2.66	2.33	3.33	3.05
Кућа Јусуфагића	Пријеполје	2.00	2.33	4.00	3.66	1.00	2.00	2.50
Кућа Енвера Мусанбеговића	Пријеполје	2.33	3.00	3.00	3.00	1.66	2.33	2.55
Кућа Хаџитровића	Пријеполје	3.00	2.66	3.66	3.00	1.00	2.66	2.66
Кућа Андре Станића	Ужице	3.00	4.00	3.66	3.00	1.00	3.00	2.94
Јокановића кућа	Ужице	5.00	5.00	5.00	4.66	5.00	4.33	4.83
Борисављевића кућа	Прибој	4.00	4.00	3.66	2.66	2.66	2.33	3.22
Кућа Аћимовића	Пожега	3.00	2.00	3.33	3.33	1.00	2.00	2.44
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ КУЋА								3.07

Као најбоље оцењени објекат ове врсте издваја се Јокановића кућа у Ужицу (4.83), репрезентативни пример архитектуре орјенталног стила са краја 19. века. Унутрашњост објекта је уређена у складу са периодом градње (девојачка соба, салон и орјентална соба) и прилагођена је потребама туристичких обилазака. У подруму објекта је изложбени

простор за повремени изложбе различитог карактера. Објекат се налази у центру града, на Тргу Светог Саве.

Табела 11. Туристичка валоризација зграда са споменичким и уметничким вредностима

Објекат	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Зграда Полугимназије	Шабац	4.00	3.66	4.33	3.66	3.00	3.33	3.66
Ваљевска гимназија	Ваљево	4.33	4.00	4.66	4.00	3.00	4.00	4.00
Зграда Гимназије	Ужице	4.66	5.00	5.00	5.00	3.00	4.00	4.44
Медицинска школа у Ваљеву	Ваљево	4.00	3.66	4.00	3.66	3.33	2.66	3.55
ОШ Јанко Веселиновић	Шабац	4.00	3.00	3.66	3.00	2.66	2.66	3.16
Мала и Велика школа	Коцељева	4.00	3.66	3.00	3.00	3.30	3.33	3.38
Зграда основне школе	Текериш	3.66	3.33	3.33	2.00	2.00	3.00	2.89
Стара школска зграда у Белановици	Белановица	3.00	3.00	3.33	2.33	1.66	2.00	2.55
Зграда прве народне апотеке	Шабац	4.30	4.00	4.33	4.00	3.00	3.33	3.83
Стара апотека	Лозница	4.00	3.33	3.66	4.00	2.66	3.00	3.44
Стара апотека	Крупањ	4.00	2.66	3.00	2.00	2.33	2.66	2.78
Зграда у Карађорђевој 39	Ваљево	3.33	4.00	3.66	3.00	1.66	2.33	3.00
Зграда Окружног суда	Шабац	4.00	3.00	4.33	4.00	2.33	3.66	3.55
Зграда старог окружног начелства	Богатић	3.00	2.33	3.00	2.00	1.33	1.66	2.22
Зграда Окружног суда	Ваљево	4.33	4.00	4.00	4.00	1.66	3.66	3.61
Зграда старог начелства	Владимирици	2.33	2.33	3.00	2.00	1.33	1.66	2.11
Зграда Општинског СУП-а	Шабац	4.00	3.66	4.00	3.00	1.66	2.66	3.16
Зграда Општинског суда	Ваљево	4.00	4.00	3.66	3.33	1.33	3.00	3.22
Зграда турске Кајмакамије	Нова Варош	4.66	5.00	4.66	5.00	3.00	3.66	4.33
Зграда у Карађорђевој 41	Ваљево	3.66	4.00	3.66	3.00	1.66	2.00	3.00
Народни музеј	Ваљево	5.00	5.00	5.00	4.66	5.00	5.00	4.94
Зграда Соколског дома	Шабац	4.33	3.66	4.00	4.33	3.66	2.30	3.71
Дом културе Вук Караџић	Лозница	4.00	3.66	4.00	3.66	3.33	3.00	3.61
Дом културе у Ваљеву	Ваљево	4.66	3.33	4.00	4.00	3.66	2.66	3.72
Владичански двор	Шабац	4.00	3.33	4.33	4.00	2.66	3.33	3.61
Зграда Штедионице	Ваљево	5.00	5.00	3.33	3.00	4.00	4.66	4.17
Стара шабачка болница –архив	Шабац	4.00	3.00	3.66	2.00	1.66	2.00	2.72
Архив	Ваљево	3.66	3.33	3.66	2.33	1.33	1.33	2.61
Зграда Дринске дивизије	Ваљево	3.66	2.00	2.33	1.66	1.00	1.33	2.00
Дом ЈНА	Ваљево	3.00	2.33	2.00	1.66	1.00	1.33	1.89
Стара железничка станица	Ваљево	3.33	3.00	3.66	3.00	2.66	2.00	2.94
Хотел Гранд	Ваљево	5.00	4.66	3.33	4.00	3.66	5.00	4.28
Бивши хотел Секулић	Ваљево	4.66	4.33	3.66	3.00	2.33	2.66	3.44
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ЗГРАДА								3.32

Зграде као објекти са споменичким и уметничким вредностима имају шири регионални, али њихова вредност иде ка мађународном значају. Ово захваљујући пре свега изузетној вредности коју поседују Народни музеј у Ваљеву (4,94), зграда Турске Кајмакамије у Новој Вароши (4,33), зграда Гимназије у Ужицу (4,44), Хотел Гранд у Ваљеву (4.28), зграда Штедионице у Ваљеву (4.17) и зграда Ваљевске гимназије (4.00).

Као елементи који су оцењени највишим оценама, истичу се туристички положај и доступност, уметничка и културно-историјска вредност, док су препознатљивост, туристичка опремљеност и уклопљеност у туристичко богатство оцењени нижим оценама.

ПРОСТОРНЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ЦЕЛИНЕ

Просторне културно-историјске целине су значајан туристички потенцијал који би, у комбинацији са осталим туристичким мотивима могао, значајно да допринесе омасовљавању туристичких кретања у Западној Србији.

Група просторних културно-историјских целина која је означена као **стара градска језгра** има национални значај тј. налази се у стању доброг квалитета.

Табела 12. Туристичка валоризација старих језгра градова у Западној Србији

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Уметничка вредност	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Чаршија Тешњар	Ваљево	4.66	4.66	5.00	5.00	3.66	5.00	4.66
Улица Кнеза Милоша у Ваљево	Ваљево	4.66	3.33	3.33	3.66	3.33	4.33	3.77
Старо језгро Шапца	Шабац	4.66	4.00	4.33	3.66	3.00	4.00	3.94
Улица господар Јевремова у Шапцу	Шабац	4.66	4.33	4.00	4.00	4.00	4.33	4.22
Камичак у Шапцу	Шабац	4.66	4.00	4.33	3.66	3.00	4.00	3.94
Комплекс Бања Ковиљача	Бања Ковиљача	4.33	5.00	4.66	4.00	4.00	4.66	4.44
Просторно кул.-ист. целине	Ужице	2.33	3.00	4.00	3.66	1.33	2.33	2.78
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ СТАРИХ ЈЕЗГРА ГРАДОВА								3.97

Неке од културно-историјских целина се сусрећу са проблемом лошег туристичког положаја и доступности (мада се, углавном, налазе у центрима градских средина, нпр. амбијентална целина Царина у Ужицу се налази у ширем центру града, али због лоше саобраћајне инфраструктуре у овом делу града нема услова за паркинг и додатно туристичко опремање), просечном туристичком опремљеношћу, добрим културно-историјским значајем, док већину (нпр. Чаршија Тешњар) карактерише одлична уклопљеност у туристичко богатство урбаних средина.

Стање **сеоских амбијенталних целина** се не разликује умногоме од старих градских језгара. Оцењене су средњим оценама 2,72-3,88 што значи да имају регионални значај, при чему су микролокацијски положај и доступност оцењени као најлошија вредност. Ове средине, и поред културно-историјске и уметничке вредности, немају адекватну туристичку опремљеност, што им умањује туристичку вредност и ограничава их на регионални значај.

Етно-паркови, као просторне целине које негују народну традицију, поседују културно-историјске и уметничке вредности ширег регионалног и националног значаја. Примат међу овим целинама има Етно-село Сирогојно (4,72). Туристичка доступност и положај, културно-историјски значај и добра туристичка опремљеност, наспрам ниже

уметничке вредности и уклопљености у туристичко богатство су вредности које Етно-парк Посавотамнаве сврставају у целину националног значаја.

Табела 13. Туристичка валоризација сеоских амбијенталних целина у Западној Србији

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Уметничка вредност	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Засек Бебића Лука	Ваљево	3.66	4.66	3.66	4.66	2.00	4.66	3.88
Село Штитково	Нова Варош	3.00	3.33	3.66	3.33	1.33	2.66	2.89
Тичије поље	Пријепоље	1.33	3.66	4.66	2.66	3.00	2.66	3.00
Ужи центар села	Годовик	2.33	3.00	4.00	3.00	1.66	2.33	2.72
Стара чаршија	Бајина Башта	3.33	3.00	3.33	3.66	1.66	3.00	3.00
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ СЕОСКИХ АМБИЈЕНТАЛНИХ ЦЕЛИНА								3.10

Табела 14. Туристичка валоризација етно паркова у Западној Србији

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Уметничка вредност	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Етно парк Совљак	Богатић	3.33	3.33	3.66	3.66	2.66	3.33	3.33
Етно парк Посавотамнаве	Владимирици	4.00	4.66	4.33	3.66	4.66	3.66	4.16
Старо село Сирогојно	Чајетина	4.66	5.00	5.00	5.00	4.00	4.66	4.72
Етно парк Терзића авлија	Злакуса	3.66	4.00	2.33	2.33	4.00	3.66	3.33
Дрвенград	Мокра Гора	4.66	5.00	1.33	2.33	5.00	5.00	3.89
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ЕТНО ПАРКОВА								3.89

Табела 15. Туристичка валоризација средњовековних градова и утврђења

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Шабачка тењава	Шабац	4.67	4.00	4.00	4.33	3.66	4.33	4.17
Лознички град	Лозница	3.33	2.00	2.66	2.00	1.66	3.33	2.50
Соко град	Крупањ	4.00	5.00	3.00	4.00	3.00	4.00	3.83
Стари град у Ужичу	Ужице	2.33	3.66	4.00	3.66	1.00	1.33	2.66
Солотушки град	Бајина Башта	2.00	3.33	3.66	3.33	1.33	2.66	2.72
Средњовековни град Ковин	Пријепоље	3.33	3.66	4.33	3.66	3.00	4.00	3.66
Град Милешевац	Пријепоље	3.00	3.33	3.33	3.33	2.33	3.33	3.11
Град Јагат	Прибој	2.66	2.66	2.33	2.66	2.33	2.66	2.55
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ГРАДОВА								3.15

Када су у питању **средњовековни градови и утврђења**, општа туристичка вредност је 3,15, што значи да имају добар квалитет и регионални значај. Основне карактеристике већине средњовековних градова су неприступачност, необележеност, туристичка неопремљеност и неуклопљеност у туристичко богатство.

Манастирски комплекси као просторне целине бележе високу туристичку вредност (општа оцена 3.56), што значи да већина њих има национални значај. Као целине са међународним значајем оцењени су манастири Рача, Милешева, Троноша, Пустиња, Ђелије и Клисуре код Ариља чији су сви елементи туристичке валоризације означени као врло доброг и одличног квалитета. Са релативно високом оценом, вреднован је и манастир Давидовица код Пријепоља (3.89) при чему на овакву оцену утиче слабији положај и доступност.

Већина осталих манастирских комплекса поседује изузетне културно-историјске и уметничке вредности (оцене 4,0-5,0) при чему имају лошији туристички положај и доступност што их сврстава у категорију културних добара регионалног значаја. Манастирски комплекси и црквени објекти су углавном подизани на слабо приступачном терену, то је са аспекта туристичке валоризације доста неповољно, тако да њихов положај варира од локалног до регионалног.

Табела 16. Туристичка валоризација манастира у Западној Србији

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Манастир Троноша	Лозница	3.33	4.66	4.33	4.00	4.00	4.33	4.11
Манастир Чокешина	Лозница	2.66	3.33	3.00	3.33	3.00	3.66	3.16
Манастир Пустиња	Ваљево	4.00	5.00	5.00	5.00	4.00	4.66	4.61
Манастир Ђелије	Ваљево	3.33	5.00	3.66	4.33	4.33	4.66	4.22
Манастир Јовања	Ваљево	4.00	3.66	3.33	3.66	3.33	4.00	3.66
Манастир Боговађа	Лајковац	4.00	3.66	3.66	3.66	4.00	4.00	3.83
Манастир у Докмиру	Уб	2.66	3.33	3.66	3.33	3.00	2.66	3.11
Манастир Радовашница	Шабац	3.00	3.00	2.33	2.33	2.00	2.33	2.50
Манастир Петковица	Шабац	3.00	3.00	3.00	2.33	3.00	2.00	2.72
Манастир Каона	Владимирци	3.33	2.66	3.00	3.00	3.66	2.33	3.00
Манастир Лелић	Ваљево	3.00	2.66	1.33	4.00	3.66	3.00	2.94
Манастир Св. Николаја	Крупањ	3.00	5.00	1.00	3.66	3.33	4.00	3.33
Манастир Рујно	Ужице	2.33	3.00	1.66	1.66	3.00	2.33	2.33
Манастир Рача	Бајина Башта	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00
Манастир Светог Ђорђа	Годовик	2.33	3.00	4.00	3.00	1.66	2.33	2.72
Манастир Клисуре	Ариље	5.00	5.00	4.66	4.33	3.66	2.66	4.22
Манастир Светог Николе	Прибој	4.00	4.00	4.00	4.00	3.33	3.33	3.78
Манастир Милешева	Пријепоље	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00
Манастир Давидовица	Пријепоље	3.33	4.33	4.00	3.66	4.00	4.00	3.89
Бабински манастир (Сељани)	Пријепоље	4.00	4.00	2.66	1.66	1.00	3.33	2.78
Манастир Увац	Нова Варош	2.66	4.33	4.33	4.00	3.33	3.33	3.66
Манастир Дубница	Нова Варош	3.66	3.33	4.33	4.33	2.66	3.33	3.61
Манастир Куманица	Пријепоље (гран)	3.33	3.66	5.00	4.33	3.00	3.00	3.72
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ МАНАСТИРА								3.56

ФОЛКЛОРНЕ ВРЕДНОСТИ

Фолклорно наслеђе које је валоризовано у оквиру ове групе обухвата оцену објеката народног неимарства (зграде и предмети народног неимарства), ношњи, старих заната, усмене традиције, традиционалне исхране, народних игара, музике, песме и веровања. Ови елементи се издвајају својом аутентичношћу, препознатљивошћу и атрактивношћу.

Као најинтересантнија културна добра народног стваралаштва издвајају се народне игре са просечном оценом 4,83. Ова оцена се правда њиховом заступљеношћу у туристичкој понуди и изузетном уметничком и културно-историјском вредношћу. Сама оцена указује да се сврставају у културна добра националног карактера, али и тенденцијом да добију међународни значај.

Народна ношња има свеукупну оцену 4,11, захваљујући свом културно-историјском значају и уметничкој вредности (средња оцена 5,0). Оно што утиче да се народна ношња сврста у културна добра са ширим регионалним значајем јесте недовољна заступљеност у туристичкој понуди. Проблем би се могао превазићи промовисањем народне ношње при одржавању етно манифестација, организовањем изложби, ревија и сл.

Табела 17. Туристичка валоризација фолклорних вредности Западне Србије

Облик наслеђа	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
	Заступљеност у туристичкој понуди	Очуваност	Културно историјски значај	Уметничка вредност	Уклопљеност у туристичко богатство	Туристичка атрактивност и препознатљивост	
Објекти народног неимарства	3.33	3.00	4.66	5.00	3.66	5.00	4.11
Народна ношња	3.33	4.00	5.00	5.00	3.33	4.00	4.11
Стари занати	3.66	3.33	5.00	5.00	3.00	5.00	4.17
Усмена традиција	1.33	2.33	5.00	4.66	2.00	2.33	2.94
Традиционална исхрана	4.66	4.00	4.66	2.66	5.00	5.00	4.33
Народне игре	5.00	5.00	5.00	5.00	4.33	4.66	4.83
Музика	4.00	4.00	4.66	4.33	4.00	4.33	4.22
Песме	3.33	3.66	4.66	5.00	3.66	4.00	4.05
Веровања	1.33	2.66	5.00	3.66	2.00	2.00	2.78
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ФОЛКЛОРА							3.93

Сличну оцену имају и објекти народног неимарства (4.11), стари занати (4.17), традиционална исхрана (4.33), музика и песме, што због заступљености у туристичкој понуди, то и због уметничке вредности.

Најнижу оцену у валоризацији добила су народна веровања (2,78). Њихов културно-историјски значај оцењен је највишом оценом (5,0), али изузетно ниска заступљеност у туристичкој понуди (1,33), уклопљеност у туристичко богатство (2,0) и недовољна препознатљивост (2,0), утицали су да ова добра народног духовног стваралаштва имају само локални значај.

СПОМЕНИЦИ

Приликом оцењивања **споменика** на простору Западне Србије, дошло се до податка да, у просеку, споменици имају регионални значај (просечна оцена 3.17). С обзиром на све посматране елементе туристичке валоризације, највише оцене су добили споменички комплекси Бранковине (4.55), Тршића (4.44), спомен костурница Мачков камен (4.05) и спомен комплекс Милоша Обреновића у Горњој Добрињи (4.00). Као елементи који су најбоље оцењени код прва два комплекса су туристичка опремљеност, уклопљеност у туристичко богатство и туристичка вредност амбијента, док код спомен костурнице Мачков камен и комплекса Милошу Обреновићу највишу вредност имају културно историјски значај и туристичка вредност амбијента.

Табела 18. Туристичка валоризација споменичких вредности Западне Србије

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Бранковина	Ваљево	4.00	4.66	4.33	4.66	5.00	4.66	4.55
Тршић	Лозница	4.00	4.66	3.66	4.66	5.00	4.66	4.44
Споменик Карађорђу Петровићу	Косјерић	3.66	4.00	3.66	3.00	3.00	3.33	3.44
Спомен комплекс М. Обреновићу	Г. Добриња	4.00	4.00	4.66	3.66	4.00	3.66	4.00
Споменик на Мишару	Шабац	4.00	3.00	4.33	2.66	2.00	2.00	3.00
Устанички шанац на Баурићу	Баурић	2.00	2.66	3.00	2.00	2.66	3.00	2.55
Споменик на Бранковинском вису	Ваљево	2.33	3.66	2.66	2.66	1.66	4.00	2.83
Црква спомен костурница ж	Дубаљ	3.33	3.00	2.33	2.33	2.33	2.66	2.66
Споменик на Гучеву	Бања Ковиљача	3.33	4.00	4.66	3.66	2.33	4.33	3.72
Спомен-костурница на Церу	Текериши	3.66	3.66	4.66	3.66	2.00	3.33	3.50
Спомен костурница Мачков камен	Црнча, Љубовија	3.66	4.66	4.66	4.33	2.33	4.66	4.05
Спомен костурница Прњавор	Прњавор	3.66	3.00	3.66	3.66	2.00	3.33	3.22
Спомен гробље из Првог светског рата	Ваљево	3.66	2.66	3.33	2.33	1.66	2.00	2.61
Спомен костурница Ћелије	Ћелије	3.66	3.00	3.00	2.00	2.66	4.00	3.05
Спомен обележја Првог светског рата	Чајетина	2.00	2.33	3.66	1.00	2.00	2.33	2.22
Споменик ослободиоцима 1912.	Вакуф	2.33	3.00	3.00	2.00	1.00	2.33	2.28
Споменик палим и умрлим јунацима	Пријепоље	2.33	3.00	3.66	2.33	1.33	1.66	2.39
Знаменито место Бела Црква	Бела Црква	3.00	3.33	4.00	3.66	2.66	3.66	3.39
Знаменито место Столице	Столице	2.66	3.66	3.66	4.00	4.00	3.33	3.55
Спомен костурница и места стрељања	Драгинац	3.00	3.00	3.33	2.66	3.66	3.00	3.11
Споменик борцима револуције	Ваљево	4.00	3.00	2.66	4.00	1.33	2.00	2.83
Спомен гробље на Крушику	Ваљево	4.33	3.66	4.00	2.33	4.33	2.33	3.50
Спомен костурница	Прибој	5.00	4.00	4.66	3.33	2.66	3.33	3.83
Спомен стрељаним рањеницима	Златибор	3.33	4.00	3.66	2.00	1.66	2.66	2.89
Спомен-парк	Косјерић	3.66	3.00	3.00	3.00	2.33	2.33	2.89
Споменик стрељаним родољубима	Букови	2.00	2.33	2.00	1.66	2.00	1.66	1.94
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ СПОМЕНИКА								3.17

По оцени, у другу групу споменика по туристичкој вредности (просечна оцена од 3.00 до 4.00) спадају споменик Карађорђу у Косјерићу, споменик на Мишару, споменик на Гучеву, спомен костурнице на Текеришу, Прњавору и Ћелијама, знаменита места Бела

Црква и Столице, спомен костурница Драгинац и спомен костурнице у Крушику и Прибоју, код којих су најлошије оцењени туристичка опремљеност, туристичка вредност амбијента и уклопљеност у туристичко богатство, односно положај у односу на туристичке вредности у окружењу.

Остали споменици Западне Србије имају локални значај проузрокован пре свега положајем ових споменика у односу на значајније саобраћајнице, мањим културно историјским значајем, али и слабом туристичком опремљеношћу, препознатљивошћу и уклопљеношћу у туристичко богатство околине.

Спомен зграде из периода НОР-а, и поред своје значајне историјске функције у прошлости Западне Србије, нису споменици чије вредности превазилазе регионални значај. Изузев Меморијалног комплекса, који по датој валоризацији има национални значај (4.00), у просеку, све зграде имају оцену 2.85. Код Меморијалног комплекса Кадињача, врло добро су оцењене туристичка вредност амбијента, културно историјски значај и атрактивност и препознатљивост, док су опремљеност у туристичке сврхе и уклопљеност у туристичко богатство оцењени лошијим оценама.

Табела 19. Туристичка валоризација зграда из периода НОР-а

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Зграда Народног музеја	Ужице	4.66	3.33	4.33	3.00	3.00	3.66	3.66
Дом ученика средњих школа	Ужице	2.33	1.66	2.66	1.33	1.33	1.66	1.83
Зграде Опште болнице	Крчагово	4.33	2.33	3.66	2.66	1.66	2.33	2.83
Зграда бившег расадника	Крчагово	3.66	2.00	2.33	1.33	1.00	1.33	1.94
Зграда Скупштине општине	Ужице	4.33	3.66	4.00	3.66	3.33	4.00	3.83
Зграда хотела Палас	Ужице	4.00	3.33	2.66	1.66	1.00	1.00	2.28
Зграда Алатнице Првог партизана	Крчагово	3.00	2.33	2.33	1.66	1.00	1.00	1.89
Кућа и ливачка радионица Чикириза	Ужице	3.33	3.00	2.66	1.33	1.66	1.00	2.16
Зграда предузећа Инекс Клековача	Крчагово	4.00	1.66	2.00	1.66	1.33	1.33	2.00
Зграда предузећа Млекара	Севојно	3.00	1.66	2.00	1.66	1.00	1.00	1.72
Рушевине Партизанске болнице	Пријеполје	5.00	4.00	5.00	3.33	2.66	2.66	3.78
Зграда школе ученика у привреди	Пријеполје	4.00	4.00	3.66	4.00	3.66	3.33	3.78
Вила председништва владе	Златибор	4.00	4.00	1.66	3.00	3.33	3.66	3.28
МК Бошко Буха	Јабука	3.33	3.66	4.66	3.66	2.33	2.66	3.38
МК Жикица Јовановић Шпанац	Косјерић	3.33	3.33	4.00	3.66	2.33	3.00	3.28
МК Кадињача	Кадињача	4.00	4.66	4.66	4.66	2.66	3.33	4.00
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ОБЈЕКТА НОР-а								2.85

Међу наведеним зградама, нешто вишу туристичку вредност од просека имају зграда Народног музеја, зграда Скупштине општине (данас Градска кућа) у Ужицу, рушевине Партизанске болнице и Зграда школе ученика у привреди у Пријеполју, и Меморијални комплекси Јабука и Жикица Јовановић Шпанац. Најниже оцењени елементи код ове групе споменика су туристичка вредност амбијента, туристичка атрактивност и препознатљивост и уклопљеност у туристичко богатство.

Код спомен зграда из периода НОР-а најлошија је туристичка опремљеност, препознатљивост и уклопљеност у туристичко боигатство. Неуређеност ових објеката је последица лошег третирања споменика из доба народнослободилачке борбе у скоро целој Србији, општа запуштеност и неодржавање услед промена културне политике последњих деценија.

Табела 20. Туристичка валоризација спомен кућа Западне Србије

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Спомен кућа Вука С. Караџића	Тршић	4.00	5.00	4.33	3.66	4.33	4.00	4.22
Родна кућа војводе Мишића	Струганик	4.50	4.66	5.00	4.66	4.00	4.66	4.58
Родна кућа Димитрија Туцовића	Чајетина	2.66	3.00	3.33	3.33	1.33	1.66	2.55
Родна кућа Сава Јовановића	Сирогојно	3.00	2.66	3.33	3.33	1.33	2.33	2.66
Родна кућа М. Миловановића Луна	Луново село	1.66	2.33	2.66	3.00	1.33	1.33	2.05
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ СПОМЕН КУЋА								3.21

Спомен куће, као објекти имају рефгионални значај. Куће војводе Живојина Мишића и Вука Караџића имају високе туристичке вредности, док куће у којима су се родили народни хероји, попут Саве Јовановића Сирогојна и Миодрага Миловановића Луна практично нису за туристичку презентацију јер се одликују неопремљеношћу простора. Прве две куће се одликују изузетном културно историјском вредношћу и туристичком вредношћу амбијента и релативно добром опремљеношћу и уклопљеношћу у туристичке вредности околине. Кућа Димитрија Туцовића се одликује лошијим положајем и доступношћу, лошом опремљеношћу и уклопљеношћу у туристичко богатство.

Индустријско наслеђе је изузетно добро искоришћено у туристичке сврхе и има национални значај.

Табела 21. Туристичка валоризација индустријских споменика Западне Србије

Целина	Место	Елементи туристичке валоризације						Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	
Хидроцентрала у селу Дезурић	Ваљеве	4.33	4.66	3.33	4.33	2.00	4.66	3.89
Стара хидроцентрала у Ужицу	Ужице	5.00	5.00	5.00	4.66	3.33	2.66	4.28
Шарганска осмица у Мокрој Гори	Мокра Гора	4.00	5.00	4.33	4.66	4.66	5.00	4.61
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ИНДУСТРИЈСКИХ СПОМЕНИКА								4.26

Културна добра која се по својој туристичкој вредности издвајају су индустријски споменици: Шарганска осмица (4,61) и Стара хидроцентрала у Ужицу (4,28). Ови

споменици имају национални значај, при чему код Шарганске осмице високу вредност има уклопљеност у туристичко богатство, туристичка вредност амбијента, уметничка вредност и опремљеност, а код Старе хидроцентралне то су микролокацијски положај и доступност, туристичка вредност амбијента, културно-историјски значај и уметничка вредност.

МАНИФЕСТАЦИЈЕ

Велики број туристичких манифестација које се организују на територији Западне Србије условио је да се неколико манифестација издвоји као препознатљиви туристички производ ове дестинације. Генерално гледано, општа вредност туристичких манифестација је 3,32 што значи да имају шири регионални значај са могућностима да, услед побољшања организационих фактора, постану манифестације познате у националним оквирима.

Табела 22. Туристичка валоризација манифестација Мачванског округа

Манифестација	Место	Елементи туристичке валоризације								Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Уметничка вредност	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Посећеност	
Кисело и слатко - најбоље из Коцељ.	Коцељева	2.66	3.00	3.33	2.66	2.33	2.33	1.66	2.00	2.50
Дани Петра Радојловића	Крупањ	3.00	3.33	3.66	2.33	1.66	2.66	2.00	2.66	2.66
Прослава битке Мачков камен	Крупањ	3.33	3.66	3.33	2.00	2.00	3.00	3.00	1.66	2.75
Цвијићу у част	Лозница	4.33	3.00	3.66	2.66	3.00	3.33	3.66	3.00	3.33
Ђачки Вуков сабор	Лозница	4.33	4.00	4.66	2.66	4.00	4.33	3.33	3.33	3.83
Дринска регата	Лозница	3.66	3.66	1.66	1.33	3.33	4.00	2.33	3.66	2.95
Фестивал фолклора Европа игра	Лозница и Бања	4.00	3.66	3.00	3.00	3.00	3.66	1.66	3.00	3.12
Играње за дукат	Добри Поток	2.00	2.33	3.66	3.33	2.66	2.33	2.00	1.66	2.50
Међ. ревија документ. и етно филма	Лозница и Бања	4.00	4.66	4.00	3.66	3.33	3.66	2.00	2.00	3.41
Лазарева субота	Лозница	2.66	4.33	4.00	3.66	2.66	3.33	2.33	1.66	3.08
Сећање на Церску битку	Лозница	3.66	4.00	4.00	2.00	2.00	2.33	2.33	1.66	2.75
Сећање на Гучевску битку	Лозница	3.33	4.00	4.00	2.66	2.00	2.33	2.00	1.66	2.75
Вуков сабор	Лозница-Трипић	4.33	5.00	5.00	4.33	4.66	4.33	4.00	3.66	4.41
Фестивал дечијих хорова Србије	Шабац	4.33	3.33	3.66	4.00	3.00	3.00	2.66	2.33	3.29
Обележавање Мишарске битке	Шабац	4.00	4.00	4.00	2.33	2.33	2.33	3.00	1.66	2.96
Мишарски вишебој	Шабац	4.00	4.00	4.00	3.66	3.00	3.33	3.33	3.00	3.54
Фестивал Руље липолиста	Липолист	3.33	3.33	2.66	2.00	3.00	2.00	2.33	2.66	2.66
Илиндански вајар	Шабац	4.00	3.66	5.00	3.00	4.00	4.00	4.33	4.66	4.08
Шабачки летњи фестивал	Шабац	4.33	3.66	3.66	3.33	3.66	3.66	1.60	2.33	3.28
Октобарски салон	Шабац	4.33	3.66	4.00	3.00	3.66	3.66	2.33	1.66	3.29
Чивијада	Шабац	4.33	4.00	4.66	4.00	4.00	4.00	4.00	4.00	4.12
Чивијашки карневал	Шабац	4.33	4.00	4.66	4.33	4.00	4.00	4.00	4.00	4.17
Лазини дани у Шапцу	Шабац	4.00	4.33	4.00	2.66	3.66	3.00	3.00	3.00	3.46
Колубарски вез	Лајковац	3.33	3.66	4.00	4.00	3.66	3.00	1.33	2.00	3.12
Косидба на Рајцу	Љиг	4.00	4.00	4.66	3.00	4.00	4.33	4.66	4.00	4.08
Мишићеви дани	Мионица	3.00	2.66	3.33	3.00	3.33	2.66	1.33	1.33	2.58
Позоришни Repassage фест	Уб	3.00	2.66	3.66	3.33	3.00	2.66	1.00	1.66	2.62
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ МАНИФЕСТАЦИЈА МАЧВАНСКОГ ОКРУГА										3.23

На подручју **Мачванског округа**, највише манифестација се организује у Шапцу и Лозници. Као манифестације са највишом туристичком вредношћу истичу се: Вуков сабор (4.41), Чивијада и Чивијашки карневал (4.12-4.17), Илинденски (Шабачки) вашар (4.08) и Косидба на Рајцу (4.08). Ове манифестације се одликују изузетно добрим елементима који су оцењивани и у туристичкој понуди се могу окарактерисати као самостални туристички мотиви места у којима се организују.

Нешто нижом туристичком вредношћу, са тенденцијом да постану национално препознатљиве, издвајају се манифестације: Цвијићу у част, Ђачки Вуков сабор, Фестивал фолклора Европа игра, Међународна ревија документарног и етно филма и Лазарева субота у Лозници; Фестивал дечијих хорова Србије, Мишарски вишебој, Шабачки летњи фестивал, Октобарски салон и Лазини дани у Шапцу и Колубарски вез у Лајковцу. Углавном се одликују садржајем нижег културно историјског и уметничког садржаја, мањом атрактивношћу што је узрок и слабије посећености овим манифестацијама.

На Територији **Колубарског округа**, већина манифестација се организује на територији града Ваљево. Као манифестација која има најбоље оцењене све елементе туристичке валоризације истичу се Тешњарске вечери у Ваљеву, са оценом 4.87. Ова манифестација се одвија у центру старог градског језгра у Ваљеву, у августу месецу. манифестација је међународног карактера и представља смотру позоришног и филмског стваралаштва, књижевника, издавача, књижара, врхунских аутора у области класичног и савременог музичког стваралаштва и остварења у области ликовне уметности. Пратећи програми представљају туристичку и привредну понуду града.

Табела 23. Туристичка валоризација манифестација Колубарског округа

Манифестација	Место	Елементи туристичке валоризације								Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Уметничка вредност	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Посећеност	
<i>Дани дечије културе</i>	<i>Ваљево</i>	3.00	4.33	3.33	4.00	3.00	3.33	2.00	2.00	3.12
<i>Десанкино михољско лето</i>	<i>Бранковина</i>	4.33	4.66	4.00	4.33	4.00	4.33	3.00	2.33	3.87
<i>Десанкини мајски разговори</i>	<i>Ваљево и Бранковина</i>	4.33	4.66	4.33	4.33	4.00	4.33	4.00	3.00	4.12
<i>Фестивал ФЕНИКС</i>	<i>Ваљево</i>	3.33	3.00	3.66	3.66	3.00	3.33	3.00	2.33	3.16
<i>Ваљевски Цез фест</i>	<i>Ваљево</i>	4.00	4.00	3.33	3.66	3.33	3.33	2.66	2.66	3.37
<i>Петровдански дани</i>	<i>Ваљевска Каменица</i>	2.66	2.66	3.00	3.33	2.66	2.00	2.00	1.66	2.50
<i>Златни опанак</i>	<i>Ваљево</i>	4.00	4.33	3.33	3.66	3.00	3.33	1.66	1.33	3.08
<i>Тешњарске вечери</i>	<i>Ваљево</i>	5.00	5.00	4.66	4.66	4.66	5.00	5.00	5.00	4.87
<i>Дани Малине</i>	<i>Бранковина</i>	4.00	4.00	2.00	1.66	2.66	2.00	1.00	1.33	2.33
<i>Раскриће</i>	<i>Ваљево</i>	3.00	3.33	2.66	2.00	2.00	1.66	1.00	1.33	2.12
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ МАНИФЕСТАЦИЈА КОЛУБАРСКОГ ОКРУГА										3.26

Као манифестација националног ранга издвајају се и Десанкини мајски разговори који се организују у Ваљеву и Бранковини.

Манифестације које имају туристичку вредност регионалног ранга су: Дечији дани културе, Десанкино михољско лето, Феникс и Цез фестивал, као и Златни опанак. Манифестације које имају нешто слабије оцењене локације одржавања, културно историјски и уметнички значај и које карактерише слабија посећеност су Петровдански дани у Ваљевској каменици, Дани малине у Бранковини и Раскриће у Ваљеву.

Неколико манифестација у Златиборском округу издваја се као туристички производ националног карактера са тенденцијом да добију и међународни значај при чему их можемо посматрати као самосталне туристичке мотиве. Такве су манифестације Југословенски позоришни фестивал (4,50), Вашар старих заната и занимања (4.46), Kustendorf (4,83), Сабор трубача на Златибору (4,21) и Сајам ужичких пршута (4.08). У самом врху су и Графичко бијенале Сува игла у Ужицу (4.00), Чобански дани у Косјерићу (3.91). Овако високе оцене условила је изузетна посећеност, туристичка атрактивност и препознатљивост, уклопљеност у туристичко богатство и микролокацијски положај, доступност и туристичка вредност амбијента.

Табела 24. Туристичка валоризација манифестација Златиборског округа

Манифестација	Место	Елементи туристичке валоризације								Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Уметничка вредност	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Посећеност	
Мајски дани културе	Ариље	3.00	3.33	3.66	3.00	3.00	2.00	1.66	1.66	2.66
Дани Раче у крај Дрине	Бајина Башта	4.33	4.66	4.33	4.00	2.66	4.00	3.00	2.33	3.66
Дринска Гранд регата	Бајина Башта	4.33	4.00	1.00	1.00	3.33	4.66	5.00	5.00	3.54
Вашир старих заната и занимања	Златибор	5.00	5.00	4.33	5.00	4.00	5.00	4.00	3.33	4.46
Сабор трубача	Златибор	5.00	5.00	2.00	2.66	4.00	5.00	5.00	5.00	4.21
Златиборска хајка на вукове	Златибор	5.00	5.00	1.00	1.00	2.33	4.00	2.66	1.66	2.83
Сајам ужичких пршута	Мачкат	4.66	3.33	3.33	2.00	4.66	4.66	5.00	5.00	4.08
Чобански дани	Косјерић	3.00	3.66	4.00	3.66	4.33	3.66	5.00	4.00	3.91
Златарска сиријада	Нова Варош	3.00	3.33	3.33	2.66	3.00	3.33	3.66	2.66	3.12
Филмски камп Интеракција	Пожега	2.66	2.33	4.00	4.00	4.00	2.66	2.33	2.66	3.08
Лимске вечери поезије	Прибој	3.33	2.66	3.33	2.66	3.33	3.33	2.33	1.66	2.83
Комаранска кошија	Пријепоље	2.33	3.00	4.00	3.66	3.00	2.66	2.66	1.66	2.87
Сопотнички извори	Пријепоље	3.33	3.00	3.66	3.66	3.00	2.33	1.66	2.66	2.91
Скокови у воду на Лиму	Пријепоље	5.00	3.66	2.33	1.33	2.66	3.66	2.00	2.66	2.91
Кустендорф	Мокра Гора	4.66	4.33	4.66	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	4.83
Сува игла	Ужице	5.00	4.33	3.33	5.00	3.33	4.00	3.00	4.00	4.00
Југословенски позоришни фест.	Ужице	5.00	4.33	3.66	5.00	4.00	4.33	4.66	5.00	4.50
Колонија уметничке керамике	Злакуса	3.33	3.00	3.66	4.66	3.00	3.66	4.66	2.33	3.54
Међународни тамбурашки фест.	Ужице	4.33	3.66	3.00	2.33	3.00	3.66	2.66	2.66	3.16
Скокови са старог моста	Ужице	5.00	4.66	1.00	1.66	2.66	4.33	4.66	4.00	3.50
Јесен у Злакуси	Злакуса	4.00	3.33	2.00	3.66	3.00	3.33	2.00	2.66	3.00
Књижевни сусрет На пола пута	Ужице	4.00	3.66	3.00	2.33	3.66	2.33	1.33	2.33	2.83
Лицидерско срце	Ужице	4.33	4.00	3.33	2.66	3.00	3.66	3.00	3.33	3.41
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ МАНИФЕСТАЦИЈА ЗЛАТИБОРСКОГ ОКРУГА										3.47

Манифестације које одликује регионални значај и посећеност су: Дани Раче у крај Дрине и Дринска Гранд регата у Бајиној Башти, Златарска сиријада у Новој Вароши, Филмски камп Интеракција у Пожеги, Колонија уметничке керамике, Међународни тамбурашки фест, Скокови са старог моста, Јесен у Злакуси и Лицидерско срце на територији града Ужица.

Манифестације локалног значаја имају најмањи утицај на културна туристичка кретања, али могу употпунити боравак туриста и локалног становништва. У њих спадају: Мајски дани културе у Ариљу, Златиборска хајка на вукове на Златибору, Лимске вечери поезије у Прибоју, Комаранска кошија, Сопотнички извори и Скокови у воду на Лиму у Пријепољу, као и Књижевни сусрети На пола пута у Ужицу.

Да би туристичке манифестације добиле шири значај неопходна је боља организација, обogaћивање садржаја, уклапање манифестација у остале комплементарне туристичке вредности као и константан рад на њиховој промоцији.

УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ И ЊИХОВЕ АКТИВНОСТИ

Валоризација установа културе и њиховог рада показала је да оне имају регионални значај (3.33).

Табела 25. Туристичка валоризација установа културе и активности у Западној Србији

Установа	Елементи туристичке валоризације					Општа туристичка вредност
	Микролокацијски положај и доступност	Културно историјски значај	Туристичка опремењеност	Уклопљеност у туристичко богатство	Посећеност	
Завичајни музеј Прибој	4.33	4.66	2.33	2.66	1.66	3.13
Музеј у Пријеполу	4.33	5.00	4.00	3.00	3.66	4.00
Музеј Старо село Сирогојно	3.66	5.00	4.66	4.00	4.00	4.26
Музеј Железнице у Пожеги	4.33	3.66	2.00	2.33	1.00	2.66
Народни музеј Ужице	4.66	4.33	3.00	3.33	1.33	3.33
Музеј Јадра у Лозници	4.00	4.00	3.33	3.66	2.00	3.40
Вуков музеј Тршић	4.00	5.00	4.66	4.33	4.66	4.53
Народни музеј Шабац	4.33	4.33	4.00	2.66	2.33	3.53
Народни музеј Ваљево	4.66	5.00	4.66	4.00	3.00	4.26
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ МУЗЕЈА						3.68
Народно позориште Ужице	4.66	5.00	3.66	4.66	3.33	4.26
Народно позориште у Шату	4.33	5.00	3.66	4.33	3.66	4.20
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ПОЗОРИШТА						4.23
Историјски архив Ужице	4.33	5.00	2.33	2.00	1.33	3.00
Историјски архив Шабац	3.66	5.00	3.00	3.00	1.33	3.20
Историјски архив Ваљево	4.00	5.00	3.33	3.00	1.33	3.33
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ АРХИВА						3.18
Народна библиотека Ужице	4.66	4.66	2.00	3.00	2.33	3.33
Народна библиотека Лозница	4.33	4.33	1.66	1.66	1.66	2.73
Библиотека Шабац	4.33	4.66	2.00	2.33	2.00	3.06
Матична библиотека Ваљево	4.00	4.33	2.00	2.66	2.00	3.00
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ БИБЛИОТЕКА						3.03
Галерија Божа Ковачевића	2.33	2.33	1.66	3.00	2.00	2.26
Атеље Трнава	2.00	3.00	1.66	2.66	2.33	2.33
Градска галерија Ужице	2.66	4.00	2.33	1.66	1.66	2.46
Градска галерија Ариње	2.66	3.33	2.33	2.00	2.00	2.46
Градска галерија Пожега	2.00	2.66	2.00	1.33	1.33	1.86
Галерија Стирала Прибој	2.00	3.00	1.66	2.33	1.66	2.13
Галерија слика Миће Поповића Лозница	2.33	4.00	2.33	3.66	2.33	2.93
Модерна галерија Ваљево	3.00	4.33	3.66	3.33	3.00	3.46
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ ГАЛЕРИЈА						2.49

На такво стање највише утиче посећеност (2,3), а при томе се као најмање посећен квалификовали Историјски архиви, док највећу посећеност бележе Музеј Старо село Сирогојно, Вуков музеј Тршић, Народни музеј у Ваљево и Пријеполу.

На ниску оцену ових установа утицала је и слаба уклопљеност у туристичко богатство. Опет, најлошију оцену имају историјски архиви, док најбољу уклопљеност у туристичко богатство ју музеји и позоришта, посебно Музеј у Сирогојну и Тршићу.

ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ КУЛТУРНИХ ДОБАРА

На основу спроведене валоризације културних добара може се доћи до опште туристичке вредности добара и њиховог значаја за туризам Западне Србије. Општа туристичка вредност износи 3.38 чиме се сврставају у културна добра регионалног и ширег регионалног (националног) значаја. Карактерише их незадовољавајућа укљученост у туристичка кретања у Западној Србији, при чему се као основни елементи наводе лоша приступачност и обележеност, недовољне промотивне активности и туристичка посећеност. С друге стране, поседују значајне културно-историјске и уметничке вредности, уклопљеност у туристичко богатство и осредњу туристичку опремљеност.

Табела 26. Општа туристичка вредност културних добара у Западној Србији

Група културних добара			Просечна оцена
Археолошка налазишта			2.90
Дела са споменичким и уметничким вредностима	Цркве брвнаре	3.60	3.32
	Цамије	3.44	
	Цркве	3.48	
	Мостови, куле и ханови	3.01	
	Куће	3.07	
Просторно културно-историјске целине	Зграде	3.32	3.53
	Сеоске амбијенталне целине	3.10	
	Стара језгра градова	3.97	
	Етно паркови	3.89	
	Средњовековни градови	3.15	
Манастири	3.56		
Фолклорно наслеђе			3.93
Знаменита места и спомен обележја	Знаменита места и споменичка обележја	3.17	3.37
	Спомен зграде из периода НОР-а	2.85	
	СпомЕн куће	3.21	
	Индустријско наслеђе	4.26	
Манифестационе вредности	Мачвански округ	3.23	3.32
	Колубарски округ	3.26	
	Златиборски округ	3.47	
Установе културе и њихова активност	Музеји	3.68	3.32
	Позоришта	4.23	
	Архиви	3.18	
	Библиотеке	3.03	
	Галерије	2.49	
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ КУЛТУРНИХ ДОБАРА			3.38

Археолошка налазишта могу имати искључиво шири локални карактер с обзиром на слабу очуваност и незаинтересованост друштва за њихово уређење и експлоатисање у туристичке сврхе. Остала културна добра могу имати регионални или национални карактер, у зависности од врсте и намене културног добра. Поједина културна добра својом туристичком вредношћу превазилазе националне оквире и несумњиво је да се, за сада, препознатљивост Западне Србије заснива управо на њима. То су самосталне туристичке вредности и њима можемо сматрати сва културна добра која су у валоризацији добила општу туристичку вредност већу од 4,5. Остала културна добра представљају комплементарне туристичке вредности које, у комбинацији са осталим вредностима, могу задовољити комплексну туристичку потребу. Осмишљеним акцијама установа културе, организатора културних дешавања и организатора туристичких кретања уопште, културна добра Западне Србије могла би добити на вредности и ширем значају.

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА 2

Hilari du Cros (2000) је увела у процес туристичке валоризације дестинације културно-туристичке субиндикаторе и њихов степен градуирања, посебно за туристички сектор и сектор управљања културним добрима, као и за оцену робусности културног добра да прими посетиоце.

МЕТОД ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 2

Овај метод обухвата два сектора са одговарајућим субиндикаторима:

1. Први део чини **туристички сектор**, који обухвата тржишну привлачност културних добара (1) и факторе од значаја при дизајнирању туристичког производа (2).
2. Други сектор окарактерисан као **менаџмент културних добара** садржи такође два субиндикатора: културни значај (1) и робусност (2).

Конкретизовани субиндикатори, укључујући квалитативну и квантитативну оцену сваког од њих имају следеће карактеристике:

1. Туристички сектор

А - Тржишна привлачност културних добара

- A₁ - Амбијент (слаб 0-1, адекватан 2-3, добар 4, одличан 5),
- A₂ - Добро познато ван локалне области (не 0-1, унеколико 2-3, веома добро 4-5),
- A₃ - Важан национални симбол (не 0, има изванстан потенцијал 1-3, да 4-5),
- A₄ - Може да се исприча интересантна прича о културном добру – евокативно место (не 0, има изванстан потенцијал 1-3, да 4-5),
- A₅ - Поседује извесне особине које га јасно диференцирају од околних културних добара (сиромашно 0, адекватно 2-3, добро 4, одлично 5),
- A₆ - Привлачно за специјалне потребе, што би омогућило већу посећеност од стране туриста, као на пример организовање фестивала (уопште не 0, поседује изванстан потенцијал 1-3, да 4-5),
- A₇ - Комплементира са другим туристичким производима на дестинацији, односно у региону (уопште не 0, има изванстан потенцијал 1-3, да 4-5),
- A₈ - Туристичка активност у региону (скоро никаква 0, постоји у извесној мери 2-3, висока 4-5),
- A₉ - Дестинација се асоцира са културом (уопште не 0, у извесној мери 2-3, високо 4-5).

Б - Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа

- Б₁ - Приступ културном добру (није дозвољен 0, ограничен приступ 1-2, дозвољен приступ свим елементима културног добра 3-4),
- Б₂ - Добар транспорт од популационог центра до културног добра (веома је удаљено/тежак приступ 0, олакшана је доступност 1-2, одлична приступачност 3),
- Б₃ - Близина других културних атракција (веома је удаљено/отежано 0, олакшан је приступ 1-2, растојање се може брзо и лако прећи 3),

Б₄ - Услугне погодности, паркинг, обележени путеви до културних добара, освежење, доступност информација (слабо 0, адекватне 1-2, добре 3-4, одличне 5)

2. Сектор менаџмента културних добара

В - Културни значај

В₁ - Естетска вредност, укључујући архитектонску вредност, ако се ради о грађевинском објекту (ниска 0, средња 1, висока 2),

В₂ - Историјска вредност (ниска 0, средња 1, висока 2),

В₃ - Едукациона вредност (ниска 0, средња 1, висока 2),

В₄ - Друштвена вредност (ниска 0, средња 1, висока 2),

В₅ - Научно-истраживачка вредност (ниска 0, средња 1, висока 2),

В₆ - Реткост културног добра на дестинацији, односно региону (уобичајена културна добра исте врсте 0, мање уобичајена 2, уникатно културно добро те врсте 3),

В₇ - Репрезентативност за дестинацију (слаба 1, добра 2-3, одлична 4)

Г - Робустност

Г₁ - Осетљивост културног добра (велика 0, привлачна 2-3, није осетљива 4),

Г₂ - Стање репарације (слабо 0, донекле извршено 1, добро 2-3, одлично 4),

Г₃ - Постојање плана управљања културним добром (нема плана 0, у припреми је 1-4, постоји 5),

Г₄ - Регуларни мониторинг и одржавање (слабо 0, донекле 1-2, добро 3-4, одлично 5),

Г₅ - Потенцијал за текуће инвестирање и консултацију кључних стехолдера (слаб 0, адекватан 1-2, добар 3-4, одличан 5),

Г₆ - Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање културног добра (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5), односно на животни стил и културне традиције локалне заједнице (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5),

Г₇ - Могућност да модификација, као део развоја производа, има негативан утицај на физичко стање културног добра (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5), односно на стил живота и културне традиције локалне заједнице (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5).

ПОСТУПАК ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ 2 И РЕЗУЛТАТИ

Предмет туристичке валоризације дестинације би требало да буду сви објекти, појаве и простори настали природним процесом или делатношћу човека, који се налазе на подручју за које се врши туристичка валоризација и који поседују одређене атрактивности за посетиоце.

У складу са темом овог рада, у оквиру Валоризације 2, у процес оцењивања су укључени објекти који имају одређени степен заштите као културна добра или поседују културне вредности, а због бројности објеката на истраживаном подручју, укључени су само објекти који су у Туристичкој валоризацији 1, добили **оцену већу од 3 тј. који имају регионални и шири значај.**

Табела 27. Анализа туристичког сектора са субиндикаторима

Културно добро	Тржишна привлачност културних добара									Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа				Укупно
	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅	A ₆	A ₇	A ₈	A ₉	B ₁	B ₂	B ₃	B ₄	
Црква и старо гробље у Дићима (Љиг)	5	3	3	5	5	0	5	0	0	4	3	3	3	39
Јеринин град у селу Бранговић (Ваљево)	5	2	3	5	4	0	2	0	0	1	0	0	0	22
Арх. локалитет у Петници (Ваљево)	5	5	3	5	4	0	4	3	3	4	3	3	2	44
Велимирови двори (Кључ, Мионица)	5	3	3	5	5	0	4	0	0	3	3	2	0	33
Јевтића Луке (Вишесав, Б. Баишта)	2	1	2	4	3	0	2	0	0	2	1	1	0	18
Мраморје (Перућац, Б. Баишта)	3	2	2	3	4	0	2	0	0	3	1	1	0	21
Висибабa (Пожега)	2	1	3	4	4	0	0	0	0	2	2	0	0	18
Коловрат (Пријеполје)	3	2	3	5	5	0	1	0	0	3	2	2	0	26
Црква Св. Ђорђа у Миличници (Ваљево)	5	5	4	5	5	0	5	2	2	4	0	0	0	37
Црква брвнара у Селену (Љубовија)	2	3	3	5	5	1	4	3	0	3	1	1	1	32
Црква брвнара у Скадру (Осечина)	2	3	3	5	5	0	3	3	0	3	2	1	1	31
Црква Св. пророка Илије (Чајетина)	3	4	3	5	5	1	5	4	2	3	2	2	2	41
Црква Покрова П. Богородице (Чајетина)	3	4	3	5	5	2	3	4	2	3	2	1	2	39
Црква Рођења П. Богородице (Н. Варош)	2	4	3	5	5	0	3	4	2	3	2	2	2	37
Црква Покрова П. Богородице (Н. Варош)	3	4	3	5	5	0	3	4	3	3	2	2	1	38
Црква Св. Ђорђа (Сеча Река, Косјерић)	4	4	3	5	5	1	3	4	2	4	3	2	2	42
Црква Вазнесења Христовог (Б. Баишта)	2	2	2	5	5	0	1	3	0	2	1	2	0	25
Црква Рођења Ј. Крститеља (Пожега)	3	2	2	5	5	1	1	2	0	2	1	1	0	25
Црква Св. Ваведeња (Славковица, Љиг)	3	3	4	5	5	0	5	2	2	4	0	3	0	36
Црква Св. Илије (село Ба, Љиг)	5	4	4	5	5	0	5	2	2	4	2	3	3	44
Рибничка црква (Рибница, Мионица)	5	3	3	5	2	0	5	2	2	4	0	0	0	31
Црква Св. Ђорђа (Осечина)	4	3	4	5	5	0	5	2	2	4	0	2	0	36
Црква Сп. костурница (Пеџка, Осечина)	3	3	4	5	5	0	5	2	2	4	3	3	3	42
Црква Св. Марка (Ужиче)	4	3	2	4	5	0	1	4	2	4	3	2	4	38
Црква Св. Ђорђа (Ужиче)	5	3	2	3	4	0	4	1	2	4	3	3	4	38
Црква Св. Ар. Гаврила (Стапари, Ужиче)	2	2	1	3	3	0	2	1	0	2	0	0	0	16
Бела црква Каранска (Каран, Ужиче)	3	4	3	5	5	2	3	4	3	4	2	0	1	39
Црква Св. Петра и Павла (Сирогојно)	5	4	4	3	5	2	5	4	4	4	2	3	4	49
Црква Св. Богородице (Прилипац, Пож.)	3	3	2	4	3	1	2	2	2	4	2	1	0	29
Црква Св. Петра и Павла (Г. Добриња)	2	3	2	4	4	0	4	1	2	3	1	0	0	26
Црква Св. Ахилија (Ариље)	4	5	4	5	5	3	5	5	4	4	3	3	4	54
Црква Св. Тројице (Бистрица, Н. Варош)	2	2	2	4	3	2	2	2	2	3	1	0	0	25
Цамија Султан Валиде (Сјеница)	3	3	2	5	5	2	4	4	3	4	1	1	2	39
Стари мост на Љубовићи (Љубовија)	5	3	3	5	5	0	0	0	0	4	0	0	0	25
Кула Ненадовића (Ваљево)	3	4	5	5	5	5	5	5	5	4	3	3	2	54
Сахат кула (Пријеполје)	4	2	0	3	5	0	2	2	3	4	2	2	1	30
Турски хан (Косјерић)	3	3	1	3	3	0	3	2	2	4	2	2	2	30
Конак кнеза Јовице Бобовца (Ваљево)	2	1	1	2	2	0	3	0	0	3	2	1	2	19
Муселимов конак (Ваљево)	5	3	3	5	5	3	2	4	4	3	3	1	1	42
Кућа Драже Петровића (Шабац)	2	1	1	1	3	0	1	0	0	3	2	1	3	18
Кућа проте Јована Павловића (Шабац)	3	1	0	1	2	0	2	0	0	3	2	1	3	18
Арамбачића кућа (Шабац)	3	1	1	2	0	0	1	0	0	3	2	1	3	17
Крмановићева кућа (Шабац)	2	1	0	1	2	0	1	0	0	3	2	1	3	16
Кућа Павла Станића (Шабац)	3	1	0	1	2	0	1	0	0	3	2	1	3	17
Кућа Катића са галеријом (Лозница)	3	2	0	1	3	0	2	0	0	3	2	1	2	19
Вила Туцовића (Ваљево)	4	3	2	2	4	1	3	2	0	3	2	1	3	30
Ћидина кафана (Мургаш, Уб)	2	2	2	5	5	2	3	0	0	4	3	2	2	32
Јокановића кућа (Ужиче)	5	3	3	4	5	0	4	4	3	4	2	2	3	42

Наставак Табеле 27. Анализа туристичког сектора са субиндикаторима

Културно добро	Тржишна привлачност културних добара									Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа				Укупно
	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅	A ₆	A ₇	A ₈	A ₉	B ₁	B ₂	B ₃	B ₄	
Борисављевића кућа (Прибој)	3	1	0	2	2	0	2	0	0	4	1	1	1	17
Зграда Полугимназије (Шабац)	3	2	1	2	3	0	3	0	2	4	1	1	2	24
Ваљевска гимназија (Ваљево)	4	3	2	2	3	0	3	2	3	4	2	2	2	32
Зграда Гимназије (Ужице)	5	2	2	3	4	0	3	2	3	4	2	2	2	34
Медицинска школа (Ваљево)	4	1	0	1	3	0	2	0	2	3	0	0	2	18
ОШ Јанко Веселиновић (Шабац)	2	1	0	1	3	0	2	0	2	3	0	0	2	16
Мала и Велика школа (Коцељева)	3	2	3	4	5	4	4	0	5	4	3	3	5	45
Зграда прве народне апотеке (Шабац)	3	1	0	2	2	0	2	0	0	4	1	3	2	20
Стара апотека (Лозница)	3	2	2	4	5	1	3	0	0	1	1	3	0	25
Зграда у Карађорђевој 39 (Ваљево)	3	2	1	2	2	0	3	0	0	4	2	2	2	23
Зграда Окружног суда (Шабац)	3	2	1	2	2	0	2	0	0	4	2	2	2	22
Зграда Окружног суда (Ваљево)	3	2	1	2	3	0	3	0	0	4	2	2	2	24
Зграда Општинског СУП-а (Шабац)	3	2	1	2	2	0	3	0	0	4	2	2	2	23
Зграда Општинског суда (Ваљево)	3	2	1	2	3	0	3	0	0	4	2	2	2	24
Зграда турске Кајмакмије (Н. Варош)	3	2	2	4	5	0	3	5	4	4	2	1	2	37
Зграда у Карађорђевој 41 (Ваљево)	3	2	0	2	3	0	2	0	0	3	2	2	2	21
Народни музеј (Ваљево)	5	4	3	4	4	2	3	3	3	4	3	3	3	44
Зграда Соколског дома (Шабац)	3	1	1	1	3	0	2	0	2	3	2	2	2	22
Дом културе Вук Караџић (Лозница)	4	4	3	5	3	4	5	4	5	4	2	3	4	50
Дом културе (Ваљево)	4	2	1	3	2	1	3	0	2	4	2	2	2	28
Владичански двор (Шабац)	3	2	2	3	3	0	2	2	2	2	1	1	1	24
Зграда Штедионице (Ваљево)	3	2	0	2	2	0	1	0	0	3	2	1	1	17
Хотел Гранд (Ваљево)	4	4	0	2	4	0	3	2	2	4	3	2	3	33
Бивши хотел Секулић (Ваљево)	4	1	0	2	3	0	2	0	0	3	2	0	2	19
Чаршија Тешићар (Ваљево)	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4	3	3	5	60
Улица Кнеза Милоша (Ваљево)	4	2	1	4	3	3	4	3	2	4	3	3	4	40
Старо језгро Шапца	4	2	2	5	4	2	3	2	2	4	2	2	3	37
Улица господар Јевремова (Шабац)	5	2	2	4	3	3	4	3	2	4	3	3	4	42
Камичак у Шапцу	3	2	1	5	3	2	3	2	2	2	2	1	2	30
Комплекс Бања Ковиљача	5	4	4	5	5	5	5	5	5	4	3	3	4	57
Стара чаршија (Бајина Башта)	3	1	0	2	3	2	2	2	2	3	2	1	2	25
Засеоц Бебића Лука (Ваљево)	5	3	4	5	5	4	5	2	3	2	1	0	0	39
Тичије поље (Пријеполје)	3	3	1	3	4	3	4	3	3	2	1	0	0	30
Етно парк Совљак (Богатић)	5	2	3	5	5	5	3	3	3	4	3	3	5	49
Етно парк Посавотамнаве (Владимирци)	3	2	2	3	5	4	4	3	2	4	1	1	2	36
Старо село Сирогојно (Чајетина)	4	5	5	5	5	5	5	5	5	4	1	2	4	55
Етно парк Терзића авлија (Ужице)	4	5	2	4	3	3	3	3	3	3	2	2	3	40
Дрвенград (М. Гора, Ужице)	4	5	5	5	5	5	4	5	4	4	3	2	3	54
Шабачка тврђава (Шабац)	5	4	4	5	5	5	5	4	4	4	3	3	3	54
Соко град (Крупањ)	5	2	2	4	3	1	3	3	2	3	2	4	2	36
Средњовековни град Ковин (Пријеполје)	2	2	5	5	5	5	4	3	3	4	3	3	5	49
Град Милешевац (Пријеполје)	3	4	4	5	5	1	4	5	5	2	1	2	0	41
Манастир Куманица (Пријеполје)	3	3	3	4	3	0	3	4	2	4	2	1	2	34
Манастир Каона (Владимирци)	5	5	3	5	3	0	1	4	3	4	3	1	5	42
Манастир Св. Николаја (Крупањ)	4	5	2	2	2	5	5	5	2	3	2	3	2	42
Манастир Рача (Бајина Башта)	3	5	4	5	5	3	5	5	5	4	2	2	3	51
Манастир Клисуре (Ариље)	3	5	2	3	3	2	4	4	3	4	2	1	2	38
Манастир Св. Николе (П. Бања, Прибој)	2	3	3	3	3	3	3	3	2	3	1	0	1	30

Наставак Табеле 27. Анализа туристичког сектора са субиндикаторима

Културно добро	Тржишна привлачност културних добара									Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа				Укупно
	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅	A ₆	A ₇	A ₈	A ₉	B ₁	B ₂	B ₃	B ₄	
Манастир Милешева (Пријепоље)	4	5	5	5	4	4	4	5	5	4	2	2	3	52
Манастир Давидовица (Пријепоље)	2	4	3	3	3	0	3	3	2	3	1	1	0	28
Манастир Увац (Нова Варош)	3	5	4	5	3	3	3	5	3	4	2	2	1	43
Манастир Дубница (Нова Варош)	2	3	2	4	3	1	4	2	2	4	2	2	0	31
Манастир Трноша (Лозница)	5	5	4	5	4	0	5	5	5	4	3	3	5	53
Манастир Чокешина (Лозница)	4	3	3	5	3	0	1	2	2	4	2	0	2	31
Манастир Пустуња (Ваљево)	5	5	4	5	5	0	5	4	5	4	2	3	0	47
Манастир Ђелије (Ваљево)	5	5	3	5	4	3	5	5	5	1	1	3	0	45
Манастир Јовања (Ваљево)	5	5	4	5	5	5	4	4	1	2	3	3	5	51
Манастир Боговађа (Лајковац)	5	5	3	5	4	3	5	5	5	4	3	3	5	55
Манастир у Докмиру (Уб)	5	5	3	5	5	0	1	1	1	1	3	1	5	36
Бранковина (Ваљево)	5	4	5	5	5	5	5	5	5	4	3	3	5	59
Тршић (Лозница)	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4	3	3	5	60
Споменик Карађорђу (Косјерић)	3	2	2	2	3	0	3	2	2	3	2	2	2	28
Сп. комплекс М. Обреновићу (Г.Добриња)	2	3	4	5	3	2	4	2	2	2	1	0	0	30
Споменик на Мишару (Шабац)	4	4	3	5	4	3	5	3	3	2	1	1	0	38
Споменик на Гучеву (Бања Ковиљача)	5	5	4	5	5	5	5	5	3	4	3	3	4	56
Сп. костурница на Церу (Текерши)	4	5	3	5	5	4	4	5	3	4	3	3	3	51
Сп. костурница Мачков камен (Љубовија)	5	5	4	5	5	4	4	4	3	4	2	2	3	50
Сп. костурница Прњавор (Шабац)	4	4	4	5	5	3	4	5	3	4	3	3	4	51
Сп. костурница Ђелије (Лајковац)	4	2	3	5	5	0	5	3	2	4	0	2	0	35
Знаменито место Бела Црква (Крупањ)	4	4	5	4	3	3	4	3	3	4	2	2	3	44
Знаменито место Столице (Крупањ)	2	3	4	4	4	2	3	3	2	3	2	1	2	35
Сп. костурница и места стрељања (Лоз.)	3	2	2	3	3	1	4	2	2	3	1	1	1	28
Спомен гробље на Крушику (Ваљево)	3	2	2	3	4	0	2	2	2	4	2	2	3	31
Спомен костурница (Прибој)	2	2	1	3	3	0	3	2	0	3	1	1	1	22
Зграда Народног музеја (Ужице)	4	4	2	4	4	0	4	3	2	2	1	2	2	34
Зграда Скупштине општине (Ужице)	5	2	3	2	3	0	3	0	0	4	2	2	2	28
Рушевине Партизанске болнице (Пријеп.)	4	3	1	4	4	0	2	2	2	4	1	2	1	30
Зграда школе ученика у привреди (Пријеп.)	3	2	0	2	2	0	1	0	0	2	1	1	0	14
Вила председништва владе (Златибор)	5	4	2	3	3	0	2	0	3	2	1	2	1	28
МК Бошко Буха (Пријепоље)	2	4	3	4	0	0	1	2	2	3	1	0	0	22
МК Ж. Јовановић Шпанац (Косјерић)	3	3	3	4	2	1	3	3	3	3	2	1	1	32
МК Кадињача (Ужице)	3	4	4	5	4	3	3	4	4	3	1	0	2	40
Спомен кућа Вука С. Караџића (Тршић)	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4	2	3	4	58
Род. кућа Мишића (Струганик, Мионица)	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4	3	3	5	60
Хидроцентрала у Дегурићу (Ваљево)	5	2	3	5	5	2	3	2	1	1	2	1	0	32
Стара хидроцентрала (Ужице)	5	4	4	5	5	3	4	4	4	2	1	2	3	46
Шарганска осмица (М. Гора, Ужице)	5	5	4	5	5	3	5	5	3	4	3	2	4	53

Након извршеног оцењивања туристичког сектора са два субиндикатора - тржишна привлачност културних добара (А) и фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа (Б), пристљено је оцени другог сектора - менаџмента културних добара који, такође, садржи два субиндикатора: културни значај (В) и робусност (Г).

Табела 28. Анализа сектора менаџмента културних добара са субиндикаторима

Културно добро	Културни значај							Робусност							Укупно
	В ₁	В ₂	В ₃	В ₄	В ₅	В ₆	В ₇	Г ₁	Г ₂	Г ₃	Г ₄	Г ₅	Г ₆	Г ₇	
Црква и старо гробље у Дићима (Љиг)	2	2	2	2	2	3	3	0	1	1	1	5	1	5	30
Јернин град у селу Бранговић (Ваљево)	1	2	2	2	2	3	3	0	1	0	0	5	1	5	27
Арх. локалитет у Петници (Ваљево)	1	2	2	2	2	3	3	0	2	0	2	5	1	5	30
Велимирови двори (Кључ, Мионица)	2	2	2	2	2	3	3	0	1	0	1	5	1	5	29
Јевтића Луке (Вишесава, Б. Баица)	1	2	1	2	2	2	3	0	1	0	1	5	1	4	25
Мраморје (Перућац, Б. Баица)	1	2	1	2	2	2	4	0	2	0	1	5	1	5	28
Висибаба (Пожега)	0	2	1	2	2	3	3	0	0	0	0	5	1	4	23
Коловрат (Пријеполје)	1	2	2	2	2	3	3	0	1	0	1	5	1	4	27
Црква Св. Ђорђа у Миличници (Ваљево)	2	2	2	2	1	3	4	2	4	2	5	5	3	3	40
Црква брвнара у Селеницу (Љубовија)	2	2	2	2	1	3	4	2	2	0	2	5	4	2	33
Црква брвнара у Скадру (Осечина)	2	2	2	2	1	2	4	2	2	0	2	5	4	2	32
Црква Св. пророка Илије (Чајетина)	2	2	2	2	1	2	4	2	3	0	2	5	4	2	33
Црква Покрова П. Богородице (Чајетина)	2	2	2	2	1	2	4	2	2	0	3	5	4	2	33
Црква Рођења П. Богородице (Н. Варош)	2	2	2	2	1	2	4	2	3	0	1	5	4	2	32
Црква Покрова П. Богородице (Н. Варош)	2	2	2	2	1	2	4	2	3	0	1	5	4	2	32
Црква Св. Ђорђа (Сеча Река, Косјерић)	2	2	2	2	1	2	4	2	4	1	4	5	4	2	37
Црква Вазнесења Христовог (Б. Баица)	2	2	2	2	1	2	4	2	3	0	2	5	4	2	33
Црква Рођења Ј. Крститеља (Пожега)	2	2	2	2	1	2	4	2	2	0	2	5	4	3	33
Црква Св. Ваведена (Славковица, Љиг)	2	2	2	2	2	3	4	4	3	2	4	5	5	3	43
Црква Св. Илије (село Ба, Љиг)	2	2	2	2	2	3	4	4	4	2	3	5	5	3	43
Рибничка црква (Рибница, Мионица)	1	2	2	2	2	1	4	4	4	2	5	5	5	3	42
Црква Св. Ђорђа (Осечина)	2	2	2	2	2	2	4	4	4	2	4	5	5	3	43
Црква Сп. костурница (Пеџка, Осечина)	2	2	2	2	1	2	4	2	4	0	5	5	5	2	38
Црква Св. Марка (Ужиче)	2	2	2	2	1	2	4	2	4	0	5	5	5	2	38
Црква Св. Ђорђа (Ужиче)	1	1	1	2	0	0	1	4	4	0	5	5	4	5	33
Црква Св. Ар. Гаврила (Стапари, Ужиче)	1	1	1	1	1	2	2	3	2	0	2	4	5	5	30
Бела црква Каранска (Каран, Ужиче)	2	2	2	2	2	3	4	4	4	2	5	5	5	1	43
Црква Св. Петра и Павла (Сирогојно)	1	2	2	2	1	2	2	4	4	2	5	5	5	2	39
Црква Св. Богородице (Прилипац, Пож.)	1	1	1	1	0	0	1	3	2	0	3	4	5	5	27
Црква Св. Петра и Павла (Г. Добриња)	1	2	2	2	1	0	2	2	2	0	1	5	5	1	26
Црква Св. Ахилија (Ариље)	2	2	2	2	2	2	4	4	4	3	5	5	5	2	44
Црква Св. Тројице (Бистрица, Н. Варош)	1	1	1	2	1	0	2	2	2	0	1	5	5	1	24
Џамија Султан Валиде (Сјеница)	2	2	2	2	1	2	4	2	3	2	3	5	5	5	40
Стари мост на Љубовићи (Љубовија)	2	2	2	2	2	3	4	4	1	0	0	5	1	5	33
Кула Ненадовића (Ваљево)	2	2	2	2	2	3	4	4	4	5	5	5	2	5	47
Сахат кула (Пријеполје)	1	1	0	1	0	3	4	4	4	1	2	4	5	4	34
Турски хан (Косјерић)	1	1	1	2	0	2	2	4	4	2	5	5	5	3	37
Конак кнеза Јовице Бобовца (Ваљево)	0	1	1	1	0	2	1	4	2	0	2	5	5	5	29
Муселимов конак (Ваљево)	2	2	2	2	0	2	3	4	3	4	5	5	5	5	44
Кућа Драже Петровића (Шабац)	1	0	0	1	0	0	1	3	3	0	2	5	5	5	26
Кућа проте Јована Павловића (Шабац)	1	0	0	1	0	0	1	3	2	0	3	5	5	5	26
Арамбашића кућа (Шабац)	1	0	0	1	0	0	1	3	3	0	3	5	5	4	26
Крсмановићева кућа (Шабац)	1	0	0	1	0	0	1	3	2	0	3	5	5	5	26
Кућа Павла Станића (Шабац)	1	0	0	1	0	0	1	3	2	0	2	5	5	5	25
Кућа Катића са галеријом (Лозница)	1	0	0	1	0	0	1	3	3	0	4	5	5	5	28
Вила Туцовића (Ваљево)	1	0	0	1	0	0	1	4	3	0	4	5	5	5	29
Ћидина кафана (Мургац, Уб)	1	0	1	1	1	2	1	4	2	0	2	5	5	5	30
Јокановића кућа (Ужиче)	2	2	2	2	1	3	3	4	4	2	5	5	5	4	44

Наставак Табеле 28. Анализа сектора менаџмента културних добара са субиндикаторима

Културно добро	Културни значај							Робусност							Укупно
	В ₁	В ₂	В ₃	В ₄	В ₅	В ₆	В ₇	Г ₁	Г ₂	Г ₃	Г ₄	Г ₅	Г ₆	Г ₇	
Борисављевића кућа (Прибој)	0	1	0	1	0	3	2	2	0	0	0	5	5	2	21
Зграда Полугимназије (Шабац)	1	1	1	2	0	0	1	4	4	0	2	4	5	5	30
Ваљевска гимназија (Ваљево)	1	1	1	2	0	0	1	4	4	0	3	4	5	5	31
Зграда Гимназије (Ужице)	1	1	1	2	0	0	1	4	4	0	4	4	5	5	32
Медицинска школа (Ваљево)	1	0	1	2	0	0	1	4	4	0	3	4	4	5	29
ОШ Јанко Веселиновић (Шабац)	1	0	2	2	1	2	2	3	3	2	3	5	4	4	34
Мала и Велика школа (Коцељева)	1	1	1	1	1	2	2	4	4	5	5	5	5	5	42
Зграда прве народне апотеке (Шабац)	1	1	0	0	0	0	0	4	4	0	4	5	5	5	29
Стара апотека (Лозница)	1	1	0	0	0	0	0	4	2	0	2	5	5	5	25
Зграда у Карађорђевој 39 (Ваљево)	1	0	0	0	0	0	1	4	3	0	4	5	5	5	28
Зграда Окружног суда (Шабац)	1	0	0	0	0	0	1	4	2	0	4	5	5	5	27
Зграда Окружног суда (Ваљево)	1	0	0	0	0	0	1	4	2	0	4	5	5	5	27
Зграда Општинског СУП-а (Шабац)	1	0	0	0	0	0	1	4	3	0	4	5	5	5	28
Зграда Општинског суда (Ваљево)	1	0	0	0	0	0	1	4	3	0	4	5	5	5	28
Зграда турске Кајмакамије (Н. Варош)	2	2	1	2	1	3	1	3	4	0	5	5	4	3	36
Зграда у Карађорђевој 41 (Ваљево)	1	0	0	0	0	0	1	4	3	0	4	5	5	5	28
Народни музеј (Ваљево)	1	2	2	2	1	0	2	3	4	4	5	5	4	4	39
Зграда Соколског дома (Шабац)	1	1	1	1	0	0	1	4	3	2	4	5	5	5	33
Дом културе Вук Караџић (Лозница)	1	2	2	2	2	2	4	4	4	4	5	5	4	3	44
Дом културе (Ваљево)	1	1	2	1	0	0	2	4	3	4	2	5	5	5	35
Владичански двор (Шабац)	1	1	1	1	1	2	2	3	3	0	3	5	5	5	33
Зграда Штедионице (Ваљево)	1	0	0	0	0	0	1	4	3	0	4	4	5	5	27
Хотел Гранд (Ваљево)	1	0	0	0	0	0	2	4	4	2	5	4	5	5	32
Бивши хотел Секулић (Ваљево)	1	0	0	0	0	0	1	3	2	0	2	5	5	5	24
Чаршија Теињар (Ваљево)	2	2	2	2	2	3	4	0	1	4	2	5	5	1	35
Улица Кнеза Милоша (Ваљево)	1	1	1	2	2	2	4	0	1	5	2	5	5	1	32
Старо језеро Шапца	1	2	2	2	1	2	1	0	1	0	3	5	4	2	26
Улица господар Јевремова (Шабац)	2	1	1	2	2	2	4	0	3	5	5	5	5	1	38
Камичак у Шапцу	1	2	2	1	1	2	2	0	2	0	3	5	4	2	27
Комплекс Бања Ковиљача	2	2	2	2	2	3	4	0	3	5	3	5	5	1	39
Стара чаршија (Бајина Башта)	1	1	0	0	1	2	1	0	0	0	0	5	5	2	18
Засеоц Бебића Лука (Ваљево)	2	2	2	2	2	3	4	0	0	0	0	5	5	1	28
Тичије поље (Пријеполје)	2	1	0	0	1	3	4	3	0	0	0	5	4	2	25
Етно парк Совњак (Богатић)	1	1	2	1	1	2	4	4	2	5	5	5	5	5	43
Етно парк Посавотамнаве (Владимирци)	1	1	1	1	1	2	2	3	3	2	4	5	5	2	33
Старо село Сирогојно (Чајетина)	2	2	2	2	2	3	4	0	4	5	5	5	5	1	42
Етно парк Терзића авлија (Ужице)	1	1	1	1	0	2	2	4	4	5	5	5	5	5	41
Дрвенград (М. Гора, Ужице)	2	0	1	1	0	3	4	4	4	5	5	5	5	4	43
Шабачка тврђава (Шабац)	2	2	2	2	2	3	4	0	1	5	5	5	1	5	39
Соко град (Крупањ)	0	2	2	2	2	3	4	0	0	0	0	5	1	5	26
Средњовековни град Ковин (Пријеполје)	0	2	0	0	1	2	1	2	0	0	0	5	5	3	21
Град Милешевац (Пријеполје)	1	2	0	1	1	3	1	2	0	0	0	5	5	2	23
Манастир Куманица (Пријеполје)	2	1	1	2	1	2	1	4	4	3	5	5	5	5	41
Манастир Каона (Владимирци)	1	2	2	2	2	1	3	4	4	5	5	5	5	3	44
Манастир Св. Николаја (Крупањ)	0	0	0	2	0	1	2	4	4	2	4	5	5	3	32
Манастир Рача (Бајина Башта)	2	2	2	2	2	3	4	3	4	4	5	5	5	5	48
Манастир Клисурса (Ариље)	1	2	2	2	1	3	1	4	4	0	5	5	5	5	40
Манастир Св. Николе (П. Бања, Прибој)	1	2	1	2	1	2	1	0	3	3	3	5	5	5	34

Наставак Табеле 28. Анализа сектора менаџмента културних добара са субиндикаторима

Културно добро	Културни значај							Робусност							Укупно
	В ₁	В ₂	В ₃	В ₄	В ₅	В ₆	В ₇	Г ₁	Г ₂	Г ₃	Г ₄	Г ₅	Г ₆	Г ₇	
Манастир Милешева (Пријепоље)	2	2	2	2	1	2	4	4	4	5	5	5	5	5	48
Манастир Давидовица (Пријепоље)	1	2	1	2	1	2	1	4	4	5	5	5	5	5	43
Манастир Увац (Нова Варош)	1	2	2	2	1	2	1	4	4	5	5	5	5	5	44
Манастир Дубница (Нова Варош)	1	1	1	2	0	2	1	4	4	5	5	5	5	5	41
Манастир Трноша (Лозница)	2	2	2	2	2	2	4	4	4	5	5	5	5	3	47
Манастир Чокешина (Лозница)	2	2	2	2	2	1	4	4	4	2	5	5	5	3	43
Манастир Пустућа (Ваљево)	2	2	2	2	2	3	3	4	4	5	5	5	5	3	47
Манастир Ђелије (Ваљево)	2	2	2	2	2	2	4	4	4	5	5	5	5	3	47
Манастир Јоваћа (Ваљево)	2	2	2	2	2	3	4	4	3	2	5	5	5	3	44
Манастир Боговаћа (Лајковац)	2	2	2	2	2	3	4	4	4	5	5	5	5	3	48
Манастир у Докмиру (Уб)	2	2	2	2	2	3	2	4	4	3	5	5	5	3	44
Бранковина (Ваљево)	2	2	2	2	2	3	3	0	3	1	3	5	5	1	34
Тршић (Лозница)	2	2	2	2	2	3	4	0	2	5	5	5	5	1	40
Споменик Карађорђу (Косјерић)	1	1	0	2	0	2	1	4	4	0	4	4	5	2	30
Сп. комплекс М. Обреновићу (Г.Добриња)	0	2	1	2	1	3	3	0	2	1	2	5	5	3	30
Споменик на Мишару (Шабац)	1	2	2	2	2	3	2	0	3	1	3	5	5	1	32
Споменик на Гучеву (Бања Ковиљача)	2	2	2	2	2	3	4	0	3	3	3	5	5	1	37
Сп. костурница на Церу (Текериш)	2	2	2	2	2	3	4	0	3	2	3	5	5	1	36
Сп. костурница Мачков камен (Љубовија)	2	2	2	2	2	3	4	0	1	1	2	5	5	1	32
Сп. костурница Прњавор (Шабац)	2	2	2	2	2	3	4	4	4	3	5	5	5	3	46
Сп. костурница Ђелије (Лајковац)	1	2	2	2	2	2	4	4	4	3	5	5	5	3	44
Знаменито место Бела Црква (Крупањ)	2	1	1	2	2	2	2	0	0	0	0	5	5	1	23
Знаменито место Столице (Крупањ)	0	2	1	2	0	2	2	4	3	1	2	5	5	5	34
Сп. костурница и места стрељања (Лоз.)	0	2	0	2	0	2	2	2	4	0	2	5	5	5	31
Спомен гробље на Крушику (Ваљево)	1	2	1	2	0	2	2	3	3	2	3	5	5	5	36
Спомен костурница (Прибој)	1	2	0	2	0	2	2	2	3	0	2	5	5	5	31
Зграда Народног музеја (Ужице)	1	1	0	2	1	2	2	4	4	5	5	5	5	5	42
Зграда Скупштине општине (Ужице)	1	0	0	1	0	0	1	4	4	0	5	5	5	5	31
Рушевине Партизанске болнице (Пријеп.)	1	2	1	2	0	2	1	4	4	1	4	5	5	5	37
Зграда школе ученика у привреди (Пријеп.)	0	1	0	1	0	0	1	4	3	1	3	5	5	5	29
Вила председништва владе (Златибор)	1	0	0	1	0	0	1	2	3	0	5	5	5	5	28
МК Бошко Буха (Пријепоље)	0	2	1	2	1	2	2	0	0	0	0	5	5	2	22
МК Ж. Јовановић Шпанац (Косјерић)	0	2	1	2	1	2	2	2	2	2	0	5	5	3	29
МК Кадињача (Ужице)	1	2	1	2	1	2	3	3	4	5	2	5	4	4	39
Спомен кућа Вука С. Караџића (Тршић)	2	2	2	2	1	3	4	2	4	5	5	5	5	5	47
Род. кућа Мишића (Струганик, Мионица)	2	2	2	2	2	3	4	4	3	5	5	5	4	5	48
Хидроцентрала у Дегурићу (Ваљево)	0	1	1	1	1	3	2	4	2	0	2	5	5	5	32
Стара хидроцентрала (Ужице)	2	2	1	2	1	3	4	4	4	2	5	5	4	5	44
Шарганска осмица (М. Гора, Ужице)	1	1	0	1	1	3	4	4	4	5	5	5	5	5	44

Закључак о субиндикаторима за културни значај/робусност је следећи:

- Осетљивост/мала културна вредност 0-20,
- Осредња вредност 21-40,
- Висока вредност 41-60.

На основу извршене анализе, поставља се матрица тржишне привлачности/робусности са 9 ћелија, означених са М (и, ј) (и, ј = 1, 2, 3) и за свако културно добро се одређује којој ћелији припада у зависности од оцене коју је добило у претходном поступку оцењивања.

Телије су дефинисане на следећи начин:

M(1,1) - висока вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност.

M(1,2) - висока вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност,

M(1,3) - висока вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност,

M(2,1) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност,

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност,

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност,

M(3,1) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност,

M(3,2) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност,

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност робустност и велика тржишна привлачност.

Она културна добра која имају малу тржишну привлачност не могу бити кључне атракције које ће привући већи број туриста. Културна добра са високом и осредњом вредношћу индикатора културна значајност/робустност, и средњом тржишном привлачношћу, односно она која улазе у саставу категорија M(1,2) и M(2,2), треба да буду на квалитетан начин промовисана, али и предмет пажње конзерватора и менаџера културних добара у циљу одређивања оптималног броја посетилаца са становишта одрживог развоја културног туризма (Матић, 2006).

Археолошки локалитети

Оцењивањем субиндикатора, археолошки локалитети имају следеће вредности:

M(2,1) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност је одлика локалитета Велимирови двори, Мраморје и Коловрат.

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност карактерише локалитете у Дићима, Јеринин град у селу Бранговић, Јевтића Луке у Вишесави и локалитет Висибаба у Пожеги.

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност јесу вредност локалитета у Петници.

Табела 29. Матрица тржишне привлачности/робустности археолошких локалитета

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Црква и старо гробље у Дићима (Љиг)	2	2
Јеринин град у селу Бранговић (Ваљево)	2	2
Арх. локалитет у Петници (Ваљево)	2	3
Велимирови двори (Кључ, Мионица)	2	1
Јевтића Луке (Вишесави, Б. Баица)	2	2
Мраморје (Перућац, Б. Баица)	2	1
Висибаба (Пожега)	2	2
Коловрат (Пријеполје)	2	1

Дела са споменичким и уметничким својствима

На основу извршене оцене субиндикатора, *цркве брвнаре Западне Србије* имају следеће вредности:

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и средња тржишна привлачност: Црква Светог Ђорђа у Миличиници, Црква брвнара у Селенцу, Црква брвнара у Скадру, Црква Покрова Пресвете Богородице у Јабланици (Чајетина), Црква Рођења Пресвете Богородице у Пети (Н. Варош), Црква Покрова Пресвете Богородице у Радијевићима (Н. Варош), Црква Вазнесења Христовог у Дубу (Б. Башта) и Црква Рођења Јована Крститеља у Горобиљу (Пожега).

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и велика тржишна привлачност: Црква Светог пророка Илије у Доброселици (Чајетина) и Црква Светог Ђорђа у селу Сеча Река (Косјерић).

Табела 30. Матрица тржишне привлачности/робусности цркава брвнара

Културно добро	Робусност	Тржишна привлачност
Црква Св. Ђорђа у Миличиници (Ваљево)	2	2
Црква брвнара у Селенцу (Љубовија)	2	2
Црква брвнара у Скадру (Осечина)	2	2
Црква Св. пророка Илије (Чајетина)	2	3
Црква Покрова П. Богородице (Чајетина)	2	2
Црква Рођења П. Богородице (Н. Варош)	2	2
Црква Покрова П. Богородице (Н. Варош)	2	2
Црква Св. Ђорђа (Сеча Река, Косјерић)	2	3
Црква Вазнесења Христовог (Б. Башта)	2	2
Црква Рођења Ј. Крститеља (Пожега)	2	2

На основу извршене оцене субиндикатора, *цркве и џамије Западне Србије* имају следеће вредности:

M(2,1) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и мала тржишна привлачност: Црква Светог Архангела Гаврила у Стапарима (Ужице).

Табела 31. Матрица тржишне привлачности/робусности цркава и џамија

Културно добро	Робусност	Тржишна привлачност
Црква Св. Ваведења (Славковица, Љиг)	3	2
Црква Св. Илије (село Ба, Љиг)	3	3
Рибничка црква (Рибница, Мионица)	3	2
Црква Св. Ђорђа (Осечина)	3	2
Црква Сп. костурница (Пецка, Осечина)	2	3
Црква Св. Марка (Ужице)	2	2
Црква Св. Ђорђа (Ужице)	2	2
Црква Св. Ар. Гаврила (Стапари, Ужице)	2	1
Бела црква Каранска (Каран, Ужице)	3	2
Црква Св. Петра и Павла (Сирогојно)	2	3
Црква Св. Богородице (Прилипац, Пож.)	2	2
Црква Св. Петра и Павла (Г. Добршња)	2	2
Црква Св. Ахилија (Ариље)	3	3
Црква Св. Тројице (Бистрица, Н. Варош)	2	2
Џамија Султан Валиде (Сјеница)	2	2

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Црква Светог Марка и Светог Ђорђа у Ужицу, Црква Свете Богородице у Прилипцу, Црква Светог Петра и Павла у Горњој Добрињи, Црква Свете Троице у Бистрици и Џамија Султан Валиде у Сјеници.

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност: Црква Спомен-костурница у Пецкој и Црква Светог Петра и Павла у Сирогојну.

M(3,2) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Црква Светог Ваведења у Славковици, Рибничка црква (Мионица), Црква Светог Ђорђа у Осечини и Бела црква Каранска (Каран, Ужице).

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност робустност и велика тржишна привлачност: Црква Светог Илије у селу Ба и Црква Светог Ахилија у Ариљу.

На основу извршене оцене субиндикатора, **остали објекти са споменичким и уметничким својствима** имају следеће вредности:

M(2,1) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност: Конак кнеза Јовице Бобовца (Ваљево).

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Стари мост на Љубовићи, Сахат кула у Пријеполу и Турски хан у Косјерићу.

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност робустност и велика тржишна привлачност: Кула Ненадовића и Муселимов конак у Ваљеву.

Табела 32. Матрица тржишне привлачности/робустности осталих објеката са споменичким и уметничким својствима

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Стари мост на Љубовићи (Љубовија)	2	2
Кула Ненадовића (Ваљево)	3	3
Сахат кула (Пријеполје)	2	2
Турски хан (Косјерић)	2	2
Конак кнеза Јовице Бобовца (Ваљево)	2	1
Муселимов конак (Ваљево)	3	3

Табела 33. Матрица тржишне привлачности/робустности кућа са споменичким и уметничким вредностима

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Кућа Драже Петровића (Шабац)	2	1
Кућа проте Јована Павловића (Шабац)	2	1
Арамбашића кућа (Шабац)	2	1
Крсмановићева кућа (Шабац)	2	1
Кућа Павла Станића (Шабац)	2	1
Кућа Катића са галеријом (Лозница)	2	1
Вила Туцовића (Ваљево)	2	2
Ћидина кафана (Мургаш, Уб)	2	2
Јокановића кућа (Ужице)	3	3
Борисављевића кућа (Прибој)	2	1

На основу извршене оцене субиндикатора, **куће са споменичким и уметничким својствима** имају следеће вредности:

M(2,1) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност: Куће Драже Петровића, Проте Јована Павловића, Арамбашића кућа, Крсмановићева кућа и кућа Павла Станића (Шабац), Кућа Катића са галеријом Миће Поповића (Лозница) и Борисављевића кућа у Прибоју.

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Вила Туцовића у Ваљеву и Ђидина кафана у Мургашу (Уб).

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност робустност и велика тржишна привлачност: Јокановића кућа у Ужицу.

На основу извршене оцене субиндикатора, **зграде са споменичким и уметничким својствима** имају следеће вредности:

M(2,1) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност: Медицинска школа, Зграда Штедионице и бивши хотел Секулић у Ваљеву, ОШ Јанко Веселиновић и Зграда прве народне апотеке у Шапцу.

Табела 34. Матрица тржишне привлачности/робустности зграда са споменичким и уметничким вредностима

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Зграда Полугимназије (Шабац)	2	2
Ваљевска гимназија (Ваљево)	2	2
Зграда Гимназије (Ужице)	2	2
Медицинска школа (Ваљево)	2	1
ОШ Јанко Веселиновић (Шабац)	2	1
Мала и Велика школа (Коцељева)	3	3
Зграда прве народне апотеке (Шабац)	2	1
Стара апотека (Лозница)	2	2
Зграда у Карађорђевој 39 (Ваљево)	2	2
Зграда Окружног суда (Шабац)	2	2
Зграда Окружног суда (Ваљево)	2	2
Зграда Општинског СУП-а (Шабац)	2	2
Зграда Општинског суда (Ваљево)	2	2
Зграда турске Кајмакамије (Н. Варош)	2	2
Зграда у Карађорђевој 41 (Ваљево)	2	2
Народни музеј (Ваљево)	2	3
Зграда Соколског дома (Шабац)	2	2
Дом културе Вук Караџић (Лозница)	3	3
Дом културе (Ваљево)	2	2
Владичански двор (Шабац)	2	2
Зграда Штедионице (Ваљево)	2	1
Хотел Гранд (Ваљево)	2	2
Бивши хотел Секулић (Ваљево)	2	1

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Зграда Полугимназије, Зграда Окружног суда, Зграда Општинског СУП-а, Зграда Соколског дома и Владичански двор у Шапцу, Стара апотека у Лозници, Ваљевска гимназија, Зграде у Карађорђевој 39 и 41, Зграде Окружног и Општинског суда, Зграда Дома културе и Хотел Гранд у Ваљеву, Зграда Гимназије у Ужицу и Зграда турске Кајмакамије у Новој Вароши.

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност: Зграда Народног музеја у Ваљеву.

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност робустност и велика тржишна привлачност: Мала и Велика школа у Коцељеви и зграда Дома културе Вук Караџић у Тршићу.

Просторне културно-историјске целине

На основу извршене оцене субиндикатора **стара језгра градова** имају следеће вредности:

M(1,2) - висока вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Стара чаршија у Бајиној Башти.

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Господар Јевремова улица, Камичак и Старо језгро у Шапцу и Улица Кнеза Милоша у Ваљевоу.

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност: Чаршија Тешњар и Комплекс Бања Ковиљача.

Табела 35. Матрица тржишне привлачности/робустности старих језгра градова

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Чаршија Тешњар (Ваљево)	2	3
Улица Кнеза Милоша (Ваљево)	2	2
Старо језгро Шапца	2	2
Улица господар Јевремова (Шабац)	2	2
Камичак у Шапцу	2	2
Комплекс Бања Ковиљача	2	3
Стара чаршија (Бајина Башта)	1	2

На основу извршене оцене субиндикатора **значајне сеоске амбијенталне целина** имају следеће вредности:

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Засеок Бебића Лука (Ваљево) и Тичије поље (Пријеполје).

Табела 36. Матрица тржишне привлачности/робустности значајних сеоских амбијенталних целина

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Засеок Бебића Лука (Ваљево)	2	2
Тичије поље (Пријеполје)	2	2

Табела 37. Матрица тржишне привлачности/робустности етно-паркова

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Етно парк Совљак (Богатић)	3	3
Етно парк Посавотамнаве (Владимирци)	2	2
Старо село Сирогојно (Чајетина)	3	3
Етно парк Терзића авлија (Ужице)	3	2
Дрвенград (М. Гора, Ужице)	3	3

На основу извршене оцене субиндикатора **етно-паркови** имају следеће вредности:

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Етно парк Посавотамнаве (Владимирци).

M(3,2) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Етно парк Терзића авлија (Ужице).

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност робустност и велика тржишна привлачност: Етно парк Совљак (Богатић), Старо село Сирогојно (Чајетина) и Дрвенград (Ужице).

На основу извршене оцене субиндикатора **средњевековни градова и утврђења** имају следеће вредности:

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Соко град (Крупањ).

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност: Шабачка тврђава, Средњевековни градови Ковин и Милешевац у Пријеполу.

Табела 38. Матрица тржишне привлачности/робустности средњевековних градова и утврђења

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Шабачка тврђава (Шабац)	2	3
Соко град (Крупањ)	2	2
Средњевековни град Ковин (Пријеполје)	2	3
Град Милешевац (Пријеполје)	2	3

На основу извршене оцене субиндикатора **манастири** имају следеће вредности:

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Манастир Светог Николе у Прибојској Бањи и Манастир Клисуре.

Табела 39. Матрица тржишне привлачности/робустности манастирских комплекса

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Манастир Куманица (Пријеполје)	3	2
Манастир Каона (Владимирци)	3	3
Манастир Св. Николаја (Крупањ)	2	3
Манастир Рача (Бајина Башта)	3	3
Манастир Клисуре (Ариље)	2	2
Манастир Св. Николе (П. Бања, Прибој)	2	2
Манастир Милешева (Пријеполје)	3	3
Манастир Давидовица (Пријеполје)	3	2
Манастир Увац (Нова Варош)	3	3
Манастир Дубница (Нова Варош)	3	2
Манастир Троноша (Лозница)	3	3
Манастир Чокешина (Лозница)	3	2
Манастир Пустућа (Ваљево)	3	3
Манастир Ћелије (Ваљево)	3	3
Манастир Јовања (Ваљево)	3	3
Манастир Боговаћа (Лајковац)	3	3
Манастир у Докмиру (Уб)	3	2

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност: Манастир Светог Николаја.

M(3,2) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Манастири Куманица и Давидовица, Манастир Дубница, Манастир Чокешина и Манастир у Докмиру.

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност: Манастир Каона, Манастир Рача, Манастир Милешева, Манастир Увац, Манастир Троноша, Манастир Пустуња, Манастир Ћелије, Манастир Јовања и Манастир Боговађа.

Знаменита места и спомен обележја

На основу извршене оцене субиндикатора **знаменита места и спомен обележја** имају следеће вредности:

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Споменик Карађорђу у Косјерићу, Спомен комплекс Милошу Обреновићу у Горњој Добрињи, Споменик на Мишару, Знаменито место Столице, Спомен костурница и места стрељања у Лозници, Спомен гробље на Крушику и Спомен костурница у Прибоју.

M(2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност: Бранковина, Тршић, Знаменито место Бела Црква, Споменик на Гучеву, Спомен костурнице на Церу и Мачковом камену.

M(3,2) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Спомен костурница Ћелије.

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност: Спомен костурница Прњавор.

Табела 40. Матрица тржишне привлачности/робустности знаменитих места и спомен обележја

Културно добро	Робустност	Тржишна привлачност
Бранковина (Ваљево)	2	3
Тршић (Лозница)	2	3
Споменик Карађорђу (Косјерић)	2	2
Сп. комплекс М. Обреновићу (Г.Добриња)	2	2
Споменик на Мишару (Шабац)	2	2
Споменик на Гучеву (Бања Ковиљача)	2	3
Сп. костурница на Церу (Текерши)	2	3
Сп. костурница Мачков камен (Љубовија)	2	3
Сп. костурница Прњавор (Шабац)	3	3
Сп. костурница Ћелије (Лајковац)	3	2
Знаменито место Бела Црква (Крупањ)	2	3
Знаменито место Столице (Крупањ)	2	2
Сп. костурница и места стрељања (Лоз.)	2	2
Спомен гробље на Крушику (Ваљево)	2	2
Спомен костурница (Прибој)	2	2

На основу извршене оцене субиндикатора **спомен зграде из периода НОР-а** имају следеће вредности:

M(2,1) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност: Зграда школе ученика у привреди у Пријеполу.

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Зграда Скупштине општине Ужице, Рушевине Партизанске болнице у Пријеполу и Вила председништва владе на Златибору.

M(3,2) - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност: Зграда Народног музеја Ужице.

Табела 41. Матрица тржишне привлачности/робусности спомен зграда из периода НОР

Културно добро	Робусност	Тржишна привлачност
Зграда Народног музеја (Ужице)	3	2
Зграда Скупштине општине (Ужице)	2	2
Рушевине Партизанске болнице (Пријеп.)	2	2
Зграда школе ученика у привреди (Пријеп.)	2	1
Вила председништва владе (Златибор)	2	2

На основу извршене оцене субиндикатора *спомен комплекси из периода НОР-а* имају следеће вредности:

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и средња тржишна привлачност: Меморијални комплекси Бошко Буха, Жикица Јовановић Шпанац и Кадињача.

Табела 42. Матрица тржишне привлачности/робусности спомен комплекса НОР-а

Културно добро	Робусност	Тржишна привлачност
МК Бошко Буха (Пријеполје)	2	2
МК Ж. Јовановић Шпанац (Косјерић)	2	2
МК Кадињача (Ужице)	2	2

На основу извршене оцене субиндикатора *спомен комплекси из периода НОР-а* имају следеће вредности:

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност/робусност и велика тржишна привлачност: Спомен кућа Вука С. Караџића и Родна кућа Живојина Мишића.

Табела 43. Матрица тржишне привлачности/робусности спомен кућа

Културно добро	Робусност	Тржишна привлачност
Спомен кућа Вука С. Караџића (Тршић)	3	3
Род. кућа Мишића (Струганик, Мионица)	3	3

На основу извршене оцене субиндикатора *спомен комплекси из периода НОР-а* имају следеће вредности:

M(2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и средња тржишна привлачност: Хидроцентрала у Дегурићу.

M(3,3) - мала вредност индикатора културна значајност/робусност и велика тржишна привлачност: Стара хидроцентрала у Ужицу и Шарганска осмица.

Табела 44. Матрица тржишне привлачности/робусности индустријских споменика

Културно добро	Робусност	Тржишна привлачност
Хидроцентрала у Дегурићу (Ваљево)	2	2
Стара хидроцентрала (Ужице)	3	3
Шарганска осмица (М. Гора, Ужице)	3	3

На основу туристичке валоризације може се закључити да су сви посматрани споменици културе погодни за развој туризма у дестинацији, пре свега манастири, затим просторне културно-историјске целине, појединачни споменици културе и археолошки локалитети.

АНАЛИЗА СТАЊА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

У поступку анализе постојећег стања развоја културног туризма у Западној Србији коришћен је низ истраживачких и креативних метода од којих се очекује допринос бољој спознаји постојећих проблема или њихово решавање. Овде се поступак базира на томе да се у првом кораку желе испитати стања и утицаји свих релевантних организационих фактора, а у другом кораку се приступа њиховом повезивању са конкретним решењима. У току реализације првог корака се користе истраживачке методе које се могу класификовати као опште и специјализоване сазнајне методе. У наставку је дат преглед PEST, SWOT и BENCHMARK анализе културног туризма у Западној Србији.

PEST АНАЛИЗА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

PEST анализа представља једну од најпознатијих метода за истраживање утицаја општег окружења на пословање предузећа из одређене области. Њену суштину чини појединачно али и интегрално анализирање четири кључне димензије окружења: политичке, економске, социокултурне и технолошке. При томе се ови утицаји анализирају као општи национални и светски трендови и стања која ће макар посредно и у дугом року имати утицаја на пословање предузећа. Не може се направити никакво рангирање важности набројаних димензија, нити предложити конкретан аналитички инструмент за њихово снимање па стога ни поступак за примену.

Код наших предузећа, најдоминантнији фактори су из сфере политичких утицаја због нестабилне политичке ситуације у земљи, што се доста разликује од западноевропских или америчких доминантних фактора где преовлађују технолошки и социокултурни фактори.

Политички фактори

Развој културног туризма је у највећој мери наслоњен на функционисање јавног сектора и његову посвећеност очувању, промоцији и здравој експлоатацији културног наслеђа. Управо ова чињеница указује на низ политичких фактора који могу утицати на степен развоја овог вида туризма:

Непостојање планских докумената - На националном нивоу још увек не постоји Стратегија развоја културе што за последицу има неплански приступ културном наслеђу и дезоријентисаност у погледу праваца развоја, посебно у погледу повезаности са развојем туризма. С друге стране, постојање Националне стратегије развоја туризма није у очекиваној мери допринело развоју туризма, посебно развоју културног туризма. Према према стаистици, културни туризам, уз планински и пословни, најбрже се развија. Ипак, у највећој мери се своди на манифестациони туризам који се, услед недостатка планских докумената, није мењао годинама. Допринос који се остварује кроз културни туризам се не види у укупном туристичком резултату.

Политичка нестабилност - С обзиром на то да су главни носиоци развоја културе и туризма јавне институције, честе промене и политички утицај на нивоу руковођења често утичу на неадекватну политику управљања и зависност од политичког интереса и

воље. Ово уловљава и неконзистентност у управљању културним добрима и развојем туризма, а присутна је недовољна сарадња на интерсекторном и међусекторском нивоу. Уочава се недостатак сарадње између институција одговорних за развој културе и институција одговорних за развој туризма па су сви покушаји креирања и експлоатације културе у сврху поспешивања туризма стихијски и спорадични.

Кадровска структура - Политички утицај на функционисање јавног сектора прожет је и кроз политику кадрова на нивоу институција културе и туризма. Неретко се дешава да на челу ових институција буду особе без одговарајућих кадровских капацитета потребних за усмеравање и убрзавање развоја културе и туризма. Уколико би се пошло од претпоставке да оперативни ниво институција познаје стање и могућности развоја и може утицати на руководећи ниво у утврђивању и спровођењу политике развоја, културни туризам би могао заузети високо место у вредновању туристичке привреде. Међутим, запослени у јавном сектору културе и туризма свој посао често сматрају чиновничким и не труде се да препознају и искористе могућности развоја.

Економски фактори

Развој културног туризма зависи од бројних економских фактора:

Издавања за културу и туризам - Мање од 6% укупних буџета локалних самоуправа се издваја за развој културе, што је случај и са издвајањима за развој туризма. Око 20% буџета за развој културе, односно туризма се одваја за развојне програме, 30% за текуће трошкове, а остатак на зараде запослених. Развојни програми су најчешће засновани на одређеним видовима промоције које, у највећем броју случајева, нису тржишно оријентисане и нису усмерене на потенцијалне потрошаче.

Инвестиције у развој туризма и културе - Карактеристично је да у туризму и култури нема капиталних инвестиција, а ни сами капитални пројектни нису јасно дефинисани. Иако постоје бројни развојни фондови чија се расположива средства могу искористити у делимичном, или потпуном решавању суштинских проблема у развоју културе и туризма (нпр. инфраструктура), спремност носилаца развоја да одговоре на овакве захтеве је доста скромна. Када су у питању, нпр. доступна донаторска или нека друга средства, активности се усмеравају на брзе резултате и краткорочна решења, односно не постоји систематски приступ развоју. Недостаје маркетиншко представљање својих програма локалним привредницима и другим потенцијалним инвеститорима.

Посвећеност приватног сектора развоју културног туризма - Одговорност за развој културног туризма у одређеној мери припада и приватном сектору, посебно туристичким агенцијама и тур оператерима. Још увек је у највећој мери заступљен емисиони туризам, док се рецептивним туризмом, углавном, бави неколико националних тур оператера. Овим се поспешује извоз капитала, а занемарљив износ који се уграђује у бруто друштвени производ се не усмерава у економски развој. Свест о значају рецептивног туризма за развој локалне и регионалне економије је на ниском нивоу, те се расположива средства не усмеравају у развој овог начина пословања. Донекле, то утиче и на ниску свест о потреби улагања у очување и представљање културног наслеђа као дела историје и живота подручја, иако, у свету, културни туризам све више поприма форме масовног туризма. Ово за последицу има изузетно ниско учешће страних туриста у укупном туристичком промету. Нпр. у 2010. години, учешће страних туриста у укупном туристичком промету је износило 8,76% (44.917 туриста) са остварених 2,82 ноћења по туристи, у просеку. Узимајући у обзир да је просечна дневна ванпансионска потрошња 22 Еур, може се закључити да је годишњи прилив од страних гостију нешто мањи од три милиона евра. Развојем културног наслеђа, употпунила би се туристичка понуда. У

комбинацији са другим видовима туристичких кретања, културни туризам би могао допринети продужењу туристичке сезоне и повећању броја ноћења чиме би допринео и расту прихода и расту запослености на тржишту туризма.

Социјални фактори

На развој културног туризма утичу и бројни социјални фактори:

Образовање запослених у култури и туризму - Иако сектори туризма и културе углавном запошљавају високообразовни кадар, спремност запослених у туризму и култури да одговоре на захтеве тржишта је на ниском нивоу. Школско/факултетско образовање не нуди довољна практична знања која су потребна за управљање развојем културе и туризма, па је потребно стално стручно и професионално усавршавање. Недовољна практична знања се углавном стичу самим радом у организацији, а додатна усавршавања често се свде спорадичне семинаре и конференције. У организацијам културе и туризма није устаљена пракса сталног доживотног учења и у буџетима нису планирана, нити издвојена средства за ове намене.

Однос установа културе и туризма према локалном становништву - Значајан фактор у развоју културног туризма је локално становништво, посебно са аспекта неговања и промоције културне баштине. Иако су на територији Западне Србије заступљене бројне установе културе и туризма, њихова сарадња са локалним становништвом је на изузетно ниском нивоу. Не постоји анимација локалног становништва када је у питању свест о значају очувања и унапређења културног наслеђа и своди се на презентацију одређених елемената културног наслеђа кроз локалне, или регионалне манифестације. Укључивање локалне популације, посебно младих, у културне токове је занемарљиво.

Технолошки фактори

На развој културног туризма утичу и бројни технолошки фактори:

Истраживање и развој - Функција истраживања и развоја је значајна са аспекта испитивања захтева тржишта и проналажења начина за унапређење и искоришћење ресурса значајних за развој и функционисање културног туризма. За ове намене, у буџетима организација културе и туризма, не одређују се средства. Развој културе и туризма се своди на општи приступ без јасно дефинисаног производа који би био понуђен потрошачима и допринео конкурентности територије.

Иновације у туризму - Иновације се могу посматрати као начин постизања конкурентности туристичке дестинације и то кроз развој нових идеја, процеса, или производа. Под утицајем политичких и социјалних фактора (пре свега, у домену људских ресурса) нове идеје се најчешће не материјализују. То за последицу има да туристички производи, укључујући и туристичке производе у културном туризму, и даље нису јасно дефинисани. Због одсуства раније поменуте интерсекторске и међусекторске сарадње и неразвијеног планског приступа развоју, не постоји јасна фрагментација туристичког тржишта, па ни туристички производи који су усклађени са мотивима и потребама потрошача. Уочљиво је да субјекти развоја културе и туризма не полажу довољан значај на промену постојећих и развој нових производа или услуга до фазе њихове комерцијализације, а чији новитет је познат потрошачима, или конкурентима. У развијенијим туристичким дестинацијама, очигледни примери иновација су еколошки смештајни капацитети, догађаји базирани на традицији (фолклор, храна, пиће) и сл. До извесних промена у иновацијама, када су туристички производи у питању, долази у Златиборском округу где је успостављен одређени ниво сарадње између развојних

институција и субјеката на тржишту туризма, с тим да културни туризам представља допунски садржај који се спорадично јавља у новонасталим туристичким поризводима (активни одмор, гастрономски туризам, кампинг у сеоском подручју). У Мачванском и Колубарском округу, ово и даље није случај. На подручју Западне Србије се изузетно мало посвећује иновацијама у пословним процесима што је у тесној вези са недовољном сарадњом унутар сектора и између сектора.

Презентација културног наслеђа - Организације културе и туризма, у одређеној мери, користе погодности интернета за презентацију територије и сопственог рада. Међутим, уочљиво је да интернет презентације нису усмерене на крајње кориснике и, углавном, нуде попис најзначајнијих културних добара без тога да су она увезана у неки шири концепт. Гачније, културно наслеђе није увезано у систем који крајњем потрошачу нуди јединствен доживљај, а кроз јасно дефинисан и предсављен туристички производ. Уочљив је недостатак програма из нове медијске културе, посебно телекомуникација, креативних софтвера и коришћења нових технологија у сврху развоја културе и туризма

Инфраструктура - Туризам Западне Србије карактерише неразвијена инфраструктура. Иако је мрежа путева разграната, квалитет путева је на ниском нивоу. Прилазни путеви појединим културним добрима спадају у категорију локалних путева, макадама, калдрма и сл. Пратећа инфраструктура/супраструктура није развијена.

SWOT АНАЛИЗА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Дугорочна политика развоја културног туризма утврђује се стратешким планирањем. Њиме се усмеравају активности развоја у периоду 5-10 година. Како би се одредила потребна стратегија, требало би одговорити на два питања:

1. Који је тренутни степен развоја културног туризма?
2. Који фактори из окружења утичу на његову будућност?

Одговор на прво питање добија се процењивањем снага и слабости развоја културног туризма. На пример, снагом развоја културног туризма у Западној Србији могао би се сматрати развијен и разгранат туристички производ са широким каналима дистрибуције (културно-историјски споменици, традиционална архитектура, сакрални објекти). С друге стране, слабост би била неуређеност и запуштеност локалитета који би могли бити покретачи развоја културног туризма. Најчешће су то културно-историјски споменици који носе велику уметничку и духовну вредност, а неправедно су запуштени схватањем надлежних културних институција о њиховој безначајности.

Процена фактора из окружења своди се на утврђивање могућности успешног развоја културног туризма у окружењу, али и процењивање потенцијалних претњи које би успориле или онемогућиле његов развој. Као могућност развоја културног туризма у Западној Србији могло би се издвојити, на пример, унапређење рецептивног и излетничког туризма, као полазних основа развоја културног туризма (организовани обиласци културно-историјских добара) и сл. Опасност лежи у конкурентном екстерном окружењу. На пример, Овчарско-кабларска клисура, као међа Златиборског и Моравичког округа, богата је средњовековним српским манастирима, значајним културним добрима где се као компламентарни мотив туристичких кретања јавља и Овчар бања која је на самом улазу у клисуру.

Стратешко планирање културног туризма у Западној Србији, дакле, своди се на анализу четири кључна фактора: снаге (Strengths), слабости (Weaknesses), могућности

(Opportunities) и претње (Threats). Прва слова енглеских назива ових фактора чине и саставни део назива анализе: SWOT.

На крају, могуће су четири стратегије:

- WT стратегија – тежи максималном смањењу и слабости и претњи;
- WO стратегија – тежи смањењу слабости, а максимизацији могућности;
- ST стратегија – супротставља снаге развоја опасностима које му прете;
- SO стратегија – снагом развоја се искоришћавају све могућности на тржишту.

Напред изнето излагање о стању културног туризма у Западној Србији, као и претпоставке стратешког планирања његовог развоја дају подлогу за утврђивање снага, слабости, могућности и претњи развоју културног туризма, постављених кроз матрицу SWOT анализе.

CHAGE - STRENGTHS

1. Транзитни положај, атрактивне дестинације и њихова близина
2. Природни потенцијали – очуваност воде, земље и ваздуха, заштићена природа
3. Богато традиционално наслеђе (архитектура, фолклор, храна и пиће, занати)
4. Велика заступљеност установа културе
5. Бројне манифестације националног и међународног значаја
6. Богатство туристички привлачних локалитета, препознатљиви производи
7. Људски ресурси: стручан кадар
 - средње и високе туристичке школе
 - удружење туристичких водича
8. Регионалне привредне коморе, Регионалне развојне агенције, Ваљево за Вас, ТО регије Западна Србија и Туристичке организације општина
9. Постојање туристичко информативних центара
10. Туризам је обухваћен Стратегијама локалног економског развоја општина
11. Мастер планови развоја туризма Таре, Златибора и Златара
12. Студија оправданости проглашења туристичког простора “Дивчибаре”

СЛАБОСТИ - WEAKNESSES

1. Лоша популациона и старосна структура становништва
2. Недостатак локалне/регионалне стратегије развоја туризма (развојна политика културе и туризма)
3. Недефинисан туристички производ / идентитет
4. Недостатак базе података/информација о локалном/регионалном туристичком тржишту
5. Недовољно развијена и застарела туристичка инфраструктура
6. Слаба саобраћајна повезаност и слаба сигнализација
7. Неразвијени стандарди (храна, еко-туризам)
8. Застарео приступ маркетингу (промоција производа културног туризма)
9. Недовољно развијена еко-свест
10. Заштита културног наслеђа
11. Унапређење регионалне туристичке институционализоване инфраструктуре и менаџмент (Канцеларија регионалног центра за културу, нема рецептиве, туроператор)
12. Интерсекторско повезивање на свим нивоима
13. Систем мултидисциплинарног образовања
14. Недовољно развијена радна снага
15. Организована, осмишљена и планирана културно-туристичка понуда
16. Профит од културног туризма
17. Мотивација локалног становништва

18. Активирање туристичких потенцијала (оживљавање, анимација)
19. Финансирање (недостатак подстицајних средстава државе, пореске повластице...)
20. Ангажовање градске управе
21. Истраживање тржишта
22. Неискоришћеност разноврсности понуде
23. Комуникација и подршка медија
24. Публика (углавном је локално становништво)
25. Запостављеност споменика НОР-а
26. Непостојање репрезентативних сувенира
27. Имиц дестинације (појединих дестинација и региона)

МОГУЋНОСТИ - OPPORTUNITIES

1. Регионални приступ развоју туризма и културног туризма (формирање кластера)
2. Просторни план подручја округа / регије
3. Географско-стратешки положај
4. Активирање бивших војних аеродрома за цивилни саобраћај
5. Развој разних видова туризма: транзитни, планински, сеоски, излетнички...
6. Комерцијализација и конзервација културно-историјског наслеђа
7. Ауто пут Хоргош-Пожега
8. Укљученост локалних заједница у развој културног туризма
9. Туризам као генератор повећања запошљавања
10. Међудржавна сарадња на пољу развоја културног туризма
11. Стимулисање развоја културног туризма од стране државе
12. Маркетинг план (Министарство финансија и привреде, ТОС-а)
13. Имплементација Стратегије развоја туризма
14. Утицај туризма на развој других делатности (пласман типичних производа)
15. Прилагођавање образовних профила
16. Могућност приступа донаторским програмима и фондовима
17. Јачање јано-приватног партнерства
13. Локални и регионални медији
14. Тржишно орјентисан рад установа културе
15. Побољшање имица дестинације
16. Утицање Снага на претварање Слабости у Могућности

ПРЕТЊЕ - THREATS

1. Дивље депоније
2. Дивља градња
3. Нижи животни стандард, недостатак средстава за улагање
4. Недефинисање урбанистичких планова
5. Негативна стопа природног прираштаја становништва
6. Конкуренција из екстерног окружења (Гуча, Овчар бања, Вишеградска бања, Манастири Овчарско-кабларске клисуре, Студеница, Сопоћани, град Београд)
7. Промене у структури власти (на националном и локалном нивоу)
8. Убрзане активности конкурената на унапређењу културног туризма
9. Незаинтересованост домаћих и страних инвеститора у развој културног туризма посматраног подручја

На основу SWOT анализе могуће је направити и дрво проблема у културном туризму Западне Србије.

Анализом проблема идентифкују се негативни аспекти постојећег стања и утврђују односи „узрока и последице“ који постоје међу идентифкованим проблемима. Анализа проблема је, у многоме, најкритичнија фаза планирања, јер се на основу ње спроводе све анализе и доносе одлуке о приоритетима.

Анализа проблема укључује три најбитнија корака:

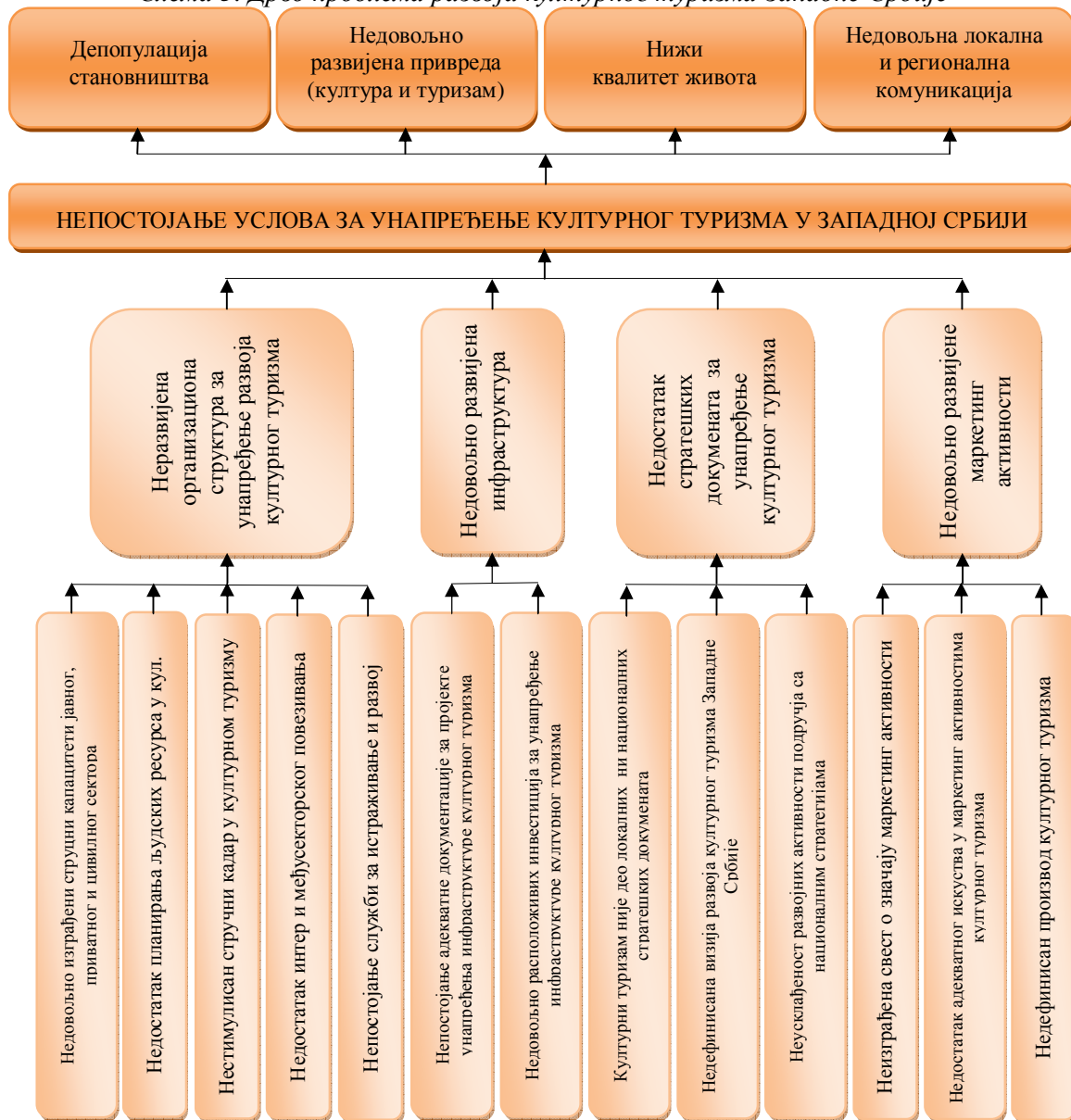
1. дефинисање оквира и предмета анализе
2. идентификацију основних проблема са којима се циљне групе и корисници суочавају Шта представља проблем?/Који се проблеми јављају? Чији су то проблеми?

Важно је уочити да проблем не представља недостатак решења, већ постојање негативне ситуације.

3. Визуелизацију проблема у облику дијаграма, познатог као „дрво проблема“ или „хијерархија проблема“

Анализа је усмерена ка идентифковању реалних „уских грла“ којима се придаје важност и који се желе превазићи. Јасна анализа проблема, обезбеђује основу на којој се развија скуп релевантних и усмерених циљева, што се може видети из следећег „дрвета проблема“.

Схема 3. Дрво проблема развоја културног туризма Западне Србије

Извор: <http://www.cqm.rs/2009/pdf/36/32.pdf>, прилагодио М. Ивановић

BENCHMARK АНАЛИЗА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Концепт ове методе се базира на тежњи да се на иновативни начин искористе позитивна пракса и искуство других установа/регија путем имплементирања елемената њиховог начина пословања у сопствено. Почетна опасност у примени ове методе прети од њеног свођења на прост метод компарације или иновирање путем копирања.

Benchmark представља континуиран процес мерења нивоа квалитета производа и услуга према најснажнијим конкурентима или оним компанијама које су признати као секторски лидери, као и трагање за најбољим праксама које доводе до постизања супериорних перформанси.

За потпуно разумевање benchmarkinga, подједнако су битни аспекти мерења и учења. Мерење се остварује путем системског поређења низа унапред дефинисаних атрибута објеката који се пореде. У досадашњој пракси су се истакла три правца избора објеката:

- ✓ стратегијски – који се односи на коришћену менаџмент праксу
- ✓ производи и услуге – да би се стекао увид у односе између перформанси кључних излаза предузећа и конкуренције
- ✓ процесни – да би се упоредили начини структурирања и управљања процесима

Осим ових врста benchmarkinga, присутно је и разликовање по нивоима окружења у коме се спроводи. Ту разликујемо интерни, конкурентски и функционални benchmarking.

Интерни benchmarking представља учење на сопственом искуству стеченом у појединим деловима предузећа. Он је уједно и најлакши за спровођење.

Конкурентски benchmarking се спроводи у односу на најуже конкурентско окружење, тј. лидере тржишног сегмента коме посматрано предузеће/установа припада. Резултат спровођења овог benchmarkinga су подаци који приказују сопствене слабости у односу на оне од којих будућност предузећа највише зависи.

Функционални benchmarking је напор да се изврши трансфер знања из наочиглед несродних делатности. Основу овог поступка представља чињеница да начин рада, опрема, начин обуке..., без обзира на делатност, садрже висок степен трансферабилности (нпр. управљање пројектима, избор менаџера, систем плаћања). Ово је начин да тржишни лидери унапреде своја знања од лидера у другим тржишним сегментима јер би вероватно мало могли да науче од оних који су у њиховом тржишном сегменту и лошији су од њих.

Да би корисност benchmarkinga превазишла минималну вредност неопходно је да буду заступљени и поступци трансфера добрих идеја од benchmarking партнера тј. овим поступцима треба прикупити довољно информација о разлозима зашто долази до разлика у мерним атрибутима. Одговор је најчешће у другачијој пословној пракси тј. дистинктивној компетенцији предузећа.

Овде се не очекују револуционарне идеје, чак често ни нема нових идеја или изненађења обзиром да се конкуренти добро познају. Главни доприноси су у сазнањима да нешто може бити ефикасније употребљено на неки други начин, да купци/корисници услуга нешто хоће или неће, и под каквим условима.

У овом поступку се не врше значајна улагања у истраживање. Једина цена која се плаћа је садржана у времену кашњења за конкурентима.

Избор benchmarking партнера је активност усмерена на идентификацију оних установа која у погледу одабраних објеката benchmarkinga исказују виши степен ефикасности и квалитета. За ваљано обављање ове активности врло често није довољно

само експертско знање. Неопходна су и прелиминарна истраживања која се спроводе путем студија литературе и објављених података, личних контаката и праћењем трендова успеха у избору за најбоља предузећа.

АРХЕОЛОШКО НАСЛЕЂЕ

Дифузни музеј Мирабиле Артифичо (*Mirabile Artificio*) настао је кроз пројекат туристичког вредновања културног наслеђа који је довео до формирања дифузног музеја, са стотињак слика и 30 скулптура које се налазе у црквама у 11 малих општина на малој удаљености једна од друге (www.altobelicecorleonese.com).

Алто Беличе Корлеонезе је део територије Сицилије јужно од Палерма, са 20 општина и око 130.000 становника. У овој области културни туризам се заснива на важним архитектонским и археолошким комплексима:

- Јетас (JETAS), антички град са остацима из грчког и римског периода, међу којима је и театар из 2. века.
- Арапске терме у месту Чефала Диана (Cefalà Diana), 10. век
- Дворац Федерика II, у месту Ђулијана (Giuliana), 14. век
- Бенедиктинска опатија у Сан Мартино деле Скале (San Martino delle Scale), 16-18. век
- Бурбонски комплекс у месту Фикуца (Ficuzza), 18. век
- Катедра у месту Монреале (Monreale), украђена са преко 6.000 m² мозаика, 12. век.

У историјским центрима мањих места налазе се десетине цркава насталих или реконструисаних између 16. и 19. века, са сликама и скулптурама из истог периода. Али ово уметничко наслеђе не изазива интерес и не привлачи посетиоце.

За превазилажење овог проблема реализован је пројекат *Mirabile Artificio*, који се заснива на две претпоставке:

- Културно наслеђе је одличан инструмент за побољшање економије, у зони богатој историјом, културом и традицијом
- Да би се валоризовала изолована културна добра, која појединачно не побуђују интерес туриста, могу се на територији, у оквиру једног музеја, организовати туристички итинерери, и тако доћи до „дифузног музеја“.

Цркве ове територије припадају различитим конфесијама, па је за реализацију пројекта формирано партнерство између:

- Алто Беличе Корлеонезе, Агенције за локални развој општина, као водеће институције
- Три дијецезе: Палермо, Монреале и Пјана дељи Албанези
- Бендиктинске опатије у Сан Мартино деле Скале.

Пројекат је коштао око 2.500.000 EUR, а део од 2.000.000 EUR финасирала је фондација банака Ломбардије CARIPLO. Реализован је у периоду 2005-2008. године.

Основне активности су обухватиле:

- Рестаурацију 40 слика, једне таписерије и 40 слика из периода 16-18. век
- Рестаурација стук декорација из 18. века једној цркви (chiesa degli Agonizzanti) у месту Монреале
- Постављање осветљења и презентација на одговарајућим паноима и легендама, за 120 дела која се налазе и црквама овог културног круга
- Постављање изложби
- Издавање каталога и малих водича за посетиоце

Након ових радова, креирана су три туристичка итинерера која се односе на 11 различитих општина.

Пројекат је привукао пажњу због иновативности и постигнутих резултата:

- Реконструкције и презентације културне историје територије;
- Повезивања понуде великог уметничког и културног наслеђа градова Палермо и Монреале са понудом у унутрашњости територије
- Покретања стабилне сарадње међу општинама и црквеним оканганизацијама, у циљу туристичке валоризације културних ресурса (Конференција „Културна политика у области културног наслеђа и трансформација институција“, 2009).

МУЗЕЈИ НА ОТВОРЕНОМ

Музеји на отвореном су разноврсне поставке које приказују начин живота, традицију, културу и историју одређеног региона или земље. Већина ових музеја је настало дислоцирањем објеката и зграда на нове локације, мада постоје и они код којих то није случај. Први музеј на отвореном настао је 1891. године у Скандинавији (Skansen у Стокхолму). Након овог, мрежа музеја на отвореном проширена је на све европске земље, Северну Америку, Јапан, Аустралију и друге земље (www.aeom.org). У Европи, најзначајнији музеји на отвореном су организовани у мрежу АЕОМ - Асоцијацију европских музеја на отвореном (*Association of European Open Air Museums*), у Северној Америци су организовани у мрежу АЛHFAM - Асоцијацију музеја живе историје, фарми и пољопривреде (*Association for Living History, Farm and Agricultural Museums*), а у неким земљама ови музеји су удружени на националном нивоу (www.aeom.org, www.alhfam.org).

Музеј на отвореном *Ballenberg* се налази у срцу Швајцарске између познатих региона *Haslital Meiringen-Hasliberg* и *Interlaken*. Интересовање за свакодневним животом се развило у последњих неколико деценија, а данас је постала једна од најважнијих тема швајцарске друштвене историје у овом музеју. Свакодневни сеоски живот, а посебно историја жена су централне тачке рада *Ballenberga* (www.ballenberg.ch).

Слике 262- 267. Куће у музеју са подручја Јуре, Бернског Мидленда и Централне Швајцарске (горе) и Источне Швајцарске, Алпа и подручја Тићина (доле)

Фото: М. Ивановић

На простору од 66 ha распоређени су реконструисани објекти и пољопривредне зграде из периода од 14. до 19. века, са скоро целог подручја Швајцарске (подручја Јуре,

Источног, Централног, Западног и Бернског Мидленда, Централне и Источне Швајцарске, Бернског Оберланда, подручја Валиса, Грисонса, Алпа и Тићина). Објекти су груписани у 13 група (пратећи развој швајцарске куће). У поставци се налазе сламнате, дрвене и камене куће, планинске колибе и куће модерније архитектуре.

На подручју музеја постоји фарма домаћих животиња, јединствена у Швајцарској. Међу 250 животињских врста, заступљене су: пчеле, голубови, птице, патке, гуске, зечеви, козе, овце, свиње, говеда, коњи и магарци, као и неколико врста које су на овај начин сачуване од изумирања. На исти начин као и архитектура, радиности и обичаји, домаће животиње представљају важан део руралне културе. Овде се посетиоци упознају са карактеристикама појединих раса а, такође, постоје и догађаји током сезоне посвећени раду са домаћим животињама.

Локални мајстори демонстрирају традиционалне занате као што су: печење хлеба, фино хеклање, резбарење дрвета, израда шешира, прављење сира, рад у кречанама, израда калем-чипки, кување, ткање кошера, прављење уља, ткање свиле, рад у пилани, израда седла, ковање, производња чоколаде, предење, вез, ручно плетење чипки, грнчарија, ткање и израда буради (каца). Стари занати се демонстрирају сваки дан, а посетиоци се са распоредом демонстрација могу упознати на сајту музеја, путем штампаног музеја или директно на улазу у музеј.

У оквиру музеја функционише и Центар за курсеве Ballenberg од 1996. године. Центар нуди курсеве из различитих заната и дизајна који трају по неколико дана (www.ballenbergkurse.ch).

Скоро свака кућа у оквиру музеја поседује и своју башту у којој се гаје традиционалне, али и нове сорте биља, за потреба музеја, кухиње, али и у едукативне сврхе. Неке од култура су до сађења у овим баштама биле пред истребљењем. Постоји веома импресивна шарена башта поред куће Herzogenbuchsee. Многе биљке, цвеће, трава и жбуње из шуме и поља садрже супстанце за делотворне лекове, или се користе за бојење. У новоотвореном подруму парфема може се видети историјски преглед етеричних уља и како су коришћени за лекове и козметику.

Слике 268., 269. и 270. Радионица за израду шешира, ентеријер куће и жене у радионици за плетење

Фото: М. Ивановић

Када су у питању дешавања, у Ballenberg-у, постоји изложба *Chalet Schafroth* о пореклу швајцарских регионалних костима и како су прављени, а могу се видети и чути разни музички инструменти швајцарске народне музике који су коришћени до 19. века. У оквиру *Therwil* куће, постоји изложба посвећена ткању свиле у 16. веку, период индустријализације и пада ручне производње свиле. *Кућа из Matten-a* је пример како се унутрашњост једне старе куће мења у намери да задовољи савремене стандарде живота без велике промене на оригиналној архитектури. У *кући браће Алфреда и Ханса* приказана је традиционална радионица за дрворезбарство из 1870. године. Велики део зидова у *кући Novazzano* су украшени сликама направљеним коришћењем шаблона или клизача. Неки

од њих су реконструисане, други су пажљиво уклоњени са зидова на својој првобитној локацији. Мала изложба приказује ове оригиналне слике и даје увид у сликарске технике које су готово непознате данас. Изложба у кући *Villars-Bramard* је посвећена пољопривредној производњи и служи да подсети на достигнућа и иновације пољопривредника до данас. У кући *Faulensee* приказане су разне технике гајења пчела.

Музеј на отвореном Ballenberg посети годишње око 270.000 туриста. 20% су становници кантона Берн, 60% из осталог дела Швајцарске, док је свега 20% страних посетиоца. 57% посетиоца су дневни посетиоци, а 43% користи и услуге ноћења. Посетиоци музеја просечно потроше 36 швајцарских франака (www.ballenberg.ch).

СТАРИ ГРАДОВИ И УТВРЂЕЊА

За туризам Србије су значајне тврђаве поред Дунава – Петроварадин, Београдска и Смедеревска тврђава и Рас код Новог Пазара.

Београдска тврђава је сведок историје Београда, успона и падова Римске, Турске и Аустријске империје. Састоји се из два дела: Горњи и Доњи град. У Горњем граду се налазе Диздарева и Зиндан капија, подигнуте у 15. веку, остаци двора деспота Стефана Лазаревића, Али-пашино турбе. Из времена аустријске владавине су Стамбол I, Стамбол II, Карађорђева и Леополдова капија, Сахат кула, Римски бунар. У Горњем граду су споменик Победник и споменик Захвалности Француској, радови Ивана Мештровића, скулптура Рибар, коју је радио Симеон Роксандић, статуе Јанка Веселиновића, Бранка Радичевића, Ђуре Даничића. Црква Ружица је била аустријски барутни магацин, затим српска гарнизонска црква. Капела Свете Петке је изнад извора за који се верује да је чудотворан. У Доњем граду су кула Небојша из 15. века, капија Еугена Савојског, реновиран турски амам. При туристичком уређењу београдске тврђаве треба имати у виду њен положај на ушћу Саве у Дунав, видиковац, скулптуралне споменике, Војни музеј (Јовичић, 1993). Велике заслуге за изглед београдске тврђаве има Александар Костић, зачетник савремене хортикултуре у Србији. Планом уређења београдске тврђаве, који је 60-их година 20. века урадила Смиља Каначки, предвиђена је изградња сала за биоскопске и позоришне представе, камерне сцене, галерије, занатске и трговачке радње, угоститељске објекте. Мало тога је урађено. Афирмацији београдске тврђаве доприноси Туристичка организација Београда која је реализатор обиласка њених вредности. Неке од њих су биле доступне посетиоцима за време манифестације „Дани европске баштине”. У београдској тврђави је и веома посећена опсерваторија.

Смедеревска тврђава је саграђена по жељи деспота Ђурађа Бранковића. Утврђени град је постао престоница на северној граници Србије. Тврђава је грађена од 1428. до 1430. године, што потврђује запис на кули Малог града. Смедеревски град је био један од највећих утврђених градова у Европи. Утврђење има облик два троугла, са заједничким теменом на ушћу Језаве у Дунав. У мањем троуглу је Мали град, у коме су сачувани остаци сале Деспотовог двора. Поред главног улаза у Мали град налази се ров са водом, а преко рова мост. Смедеревски град, политички, војни, верски и културни центар српске деспотовине, пао је 1459. године под петовековну турску доминацију. У Другом светском рату смедеревска тврђава је настрадала у експлозији муниције (Павловић, 2001). У Малом граду, који је делимично рестауриран, се одржава манифестација „Смедеревско културно лето”. Туристичка организација Смедерева у септембру организује манифестацију „Смедеревска јесен” са дефилеом витезова, витешким такмичењем, разгледањем тврђаве фијакером, уз могућност да се посетиоци сликају са витезовима и јашу коње.

Стари град Рас се налази 7 km југозападно од Новог Пазара, поред ушћа Дежеве у Рашку. Помиње се у 9. веку, а значај добија око 1160. године када је Стеван Немања

изабрао овај град за престоницу. По њој се Србија називала Рашком (Станковић, 1997). Бедеми утврђења имају неправилну основу. Главна кула се налазила на јужној, најприступачнијој страни. Поред главне, западне капије, постојале су две куле. Утврђење Рас на локалитету Градина је конзервирано (Група аутора, 1998). Стари град Рас и манастир Сопоћани су 1979. године уврштени у објекте светске културне баштине. Заштита UNESCO-а треба да буде подстицај да прва српска престоница добије адекватну туристичку функцију, јер туристичких садржаја нема.

Најстарије и по критеријумима светске организације за заштиту културне баштине највредније утврђење у Србији је Рас. Његов периферан положај се негативно одражава на посећеност и туристичку афирмисаност. Најпосећеније су тврђаве Петроварадин, Београдска и Смедеревска тврђава, које су и позитивни примери туристичке искоришћености.

МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКСИ

Фрушкогорски манастири су били седиште српске писмености, културе, уметности и патриотизма. Саграђено је 35 манастира, сачувано 16. Манастири су грађени од 12. до 16 века. Ктитори су били племићи и монаси који су бежећи од Турака дошли на овај простор. Туристички значај је увећан окружењем манастира.

Манастир Беоцин је од пута Нови Сад–Беоцин удаљен 5 km. Више пута је рушен и обнављан. Године 1697. су га обновили монаси из манастира Рача код Бајине Баште. У архитектури цркве Вазнесења Христовог су примењени елементи српског градитељства и готике. Звоник је барокни. Овде је сахрањен књижевник Јован Грчић Миленко. Повољан саобраћајногеографски положај и очувани објекти утичу на туристичку посећеност.

Велика Ремета се налази на јужним падинама Фрушке горе, 4 km од старог пута Београд-Нови Сад. По предању манастир је градио краљ Драгутин. Црква је посвећена Светом Димитрију. Године 1739. овде су се од Турака склонили монаси манастира Раковица код Београда. У конаку се налази Музеј српске духовне музике. Лака приступачност, близина Сремских Карловаца и добра очуваност су условили и добру туристичку посећеност.

Манастир Гргетег, на јужној страни Фрушке горе, је 10 km удаљен од старог пута Београд–Нови Сад. Подигао га је 1471. године деспот Вук Бранковић за слепог оца Гргура, по коме манастир носи име. Иконостас цркве Светог Николе је осликао Урош Предић. У манастиру постоји музејска поставка названа Ризнице фрушкогорских манастира. Недалеко је гроб књижевника и критичара Илариона Руварца. Удаљеност од саобраћајница отежава његову посећеност. Повољан положај манастира Ново Хопово, недалеко од пута Нови Сад–Рума, културно-историјски значај и уметничке вредности, условили су посећеност овог манастира. Задужбина је деспота Ђорђа Бранковића. Црква Светог Николе је зидана крајем 15. и у 16. веку. Ново Хопово је било седиште Сремске епископије. Иконостас је осликао Теодор Крачун, један од најпознатијих иконописаца 18. века. Од 1757. до 1760. године овде је живео Доситеј Обрадовић, коме су посвећене библиотека и манастирска ћелија. Манастир Врдник се налази у истоименом насељу, 10 km од пута Нови Сад–Рума. Црква Вазнесења Христовог је грађена крајем 15. века. Године 1697. обнављају га монаси манастира Раванице. Они су овде пренели мошти кнеза Лазара. Манастир се назива и Нова Раваница. Комплекс, који је добро посећен, чине црква, конак, зид и капија на источној страни. Манастир Јазак је од пута Нови Сад–Рума удаљен 12 km. Манастир је утемељио деспот Јован Бранковић. Црква је посвећена Силаску светог Духа. Представља архитектонски спој моравске школе, барока и исламског градитељства, што је чини посебном. Године 1760. овде су пренете мошти

последњег Немањића, цара Уроша. Сачувани су тронове Богородице, цара Уроша и архијерејски (Група аутора, 2002).

На јужној страни Фрушке горе, 5 km западно од старог пута Београд–Нови Сад, налази се манастир Крушедол. Црква Благовештења Пресвете Богородице и манастир су грађени од 1509. до 1514. године, по жељи Ангелине и деспота Ђорђа Бранковића. Овде су се налазиле мошти деспота Стефана Бранковића, његове жене Ангелине и сина Ђорђа. Њих су Турци спалили, те је маузолеј породице Бранковић изгубио функцију. Краљ Александар Обреновић је желео да Крушедол буде маузолеј Обреновића, али су радови прекинути после његовог убиства. Овде су сахрањени патријарси Арсеније III и Арсеније IV, митрополити Јован Георгијевић и Петар Јовановић, краљ Милан Обреновић, кнегиња Љубица. Поставка манастира је сиромашнија од првобитне ризнице, јер је велики део црквених предмета опљачкан. Крушедол спада у најпосећеније фрушкогорске манастире. Складну амбијенталну целину чине црква са звоником, конак, зид, економске просторије и парк (Радановић, 2006).

У западном делу Фрушке горе се налази манастир Шишатовач. Основали су га монаси манастира Жича 1520. године, који су овде пребегли због турског насиља. Црква је посвећена Рођењу Пресвете Богородице. Од 1812. до 1827. године архимандрит овог манастира је био филозоф и песник Лукијан Мушички. Овде су боравили Вук Караџић, Павел Шафарик, Георгије Магарашевић. Иако Шишатовач има велики историјски значај, лоша саобраћајна повезаност чини га слабо посећеним (Група аутора, 2002). Манастир Шишатовач је обновљен, што доприноси повећању његове вредности.

Манастири имају више функција. Преплићу се културна, васпитна, образовна и туристичка функција. Ови сведоци прошлости имају естетски и етички значај. Валоризују се са туристичким вредностима у окружењу, повећавајући укупну вредност простора.

НАСЛЕЂЕ ИЗ ПЕРИОДА НОР-А

У новије време, с обзиром на савремену политичку ситуацију у земљи, споменици културе из периода II светског рата нису на адекватан начин презентовани јавности и њиховом туристичком активирању се не поклања довољна пажња. С тим у вези, мало је споменика овог периода који су предмет туристичких посета, иако је стално присутна, можда не и довољна, знатижеља домаћих и туриста из региона за овим видом доживљаја.

У *Концентрационом логору „Аушвиц“* у Другом светском рату убијено је око милион и по људи, међу којима више од милион Јевреја.

Аушвиц је био највећи нацистички концентрациони логор за масовно уништење становништва. Налазио се у јужној Пољској, 50 километара западно од Кракова и 286 km од Варшаве. У концентрациони логор Аушвиц депортовани су људи из разних делова Европе. Од тог броја побијено је око 1,5 милиона људи. Већина жртва је убијена одмах по приспећу у логор у гасним коморама Аушвица II. Остали су умрли од систематског изгладњивања, принудног рада, неконтролисаних епидемија, у егзекуцијама стрељањем и у медицинским експериментима (en.auschwitz.org).

До данас су сачувани многи објекти логора Аушвиц. Они су званично под заштитом Државног музеја Аушвиц-Биркенау (*Auschwitz-Birkenau State Museum*), основаног 1947, који има и функцију истраживачког центра за проучавање Холокауста. Према подацима Меморијалног центра Аушвиц-Биркенау, 2011. године више од 1,4 милиона људи посетило је овај некадашњи логор смрти. Највише је посетилаца из Пољске, али и из других земаља као што су Британија, Италија, Израел, Немачка, Француска и Сједињене Америчке Државе. Подаци о рекордној посети сведоче да је овај

концентрациони логор постао најпосећенији меморијални центар холокауста у Европи (en.auschwitz.org).

Слике 271., 272. и 273. Детаљи из музеја Аушвиц-Биркенау
Извор: en.auschwitz.org

Меморијални музеј „12. фебруар“ или Концентрациони логор Црвени крст у Нишу смештен је у непосредној близини железничке станице Црвени Крст. У зградама које су до окупације служиле као војни магацин, током II светског рата био је смештен концентрациони логор. Био је то један од најзлоглашенијих и највећих логора у Србији. Кроз њега је током четворогодишњег постојања прошло преко 15.000 родољуба и симпатизера НОП-а, заробљених партизана, Цигана, Јевреја. Посебно је познат по бекству 105 затвореника у партизане 12. фебруара 1942. У одмазди после бекства, за 11 погинулих немачких војника стрељано је 1.100 родољуба. Организовано бекство логораша био је јединствени догађај у поробљеној Европи. Зграде логора сачувале су аутентични изглед, обележене су спомен-обележјима и претворене у меморијални музеј „12. фебруар“ 1969. године. До бекства логор је био опасан бодљикавом жицом, а после бекства је цели комплекс ограђен зидом. Логор се састоји од централне зграде затвора, три помоћне зграде, четири стражарске кућице, две куле осматрачнице и два торња. Централна логорска зграда има два спрата и поткровље на ком се налазило 20 самица. Конзерваторско-рестаураторски радови су изведени 1979. и 2004. године.

Слике 274., 275. и 276. Детаљи из музеја 12. фебруар у Нишу
Фото: М. Ивановић

Данас се логор налази на итинереру скоро свих екскурзија основних и средњих школа које посећују простор југоисточне Србије.

Спомен-парк Крагујевачки октобар основан је 1953. године, на месту где су немачки војници 21. октобра 1941. године, у страшном злочину стрељали неколико хиљада Крагујевчана, мушкараца, жена и деце. Повод за стрељање били су немачки губици у борби са четничким и партизанским јединицама 16. октобра на путу Крагујевац - Горњи Милановац. У тој борби Немци су имали 10 мртвих и 26 рањених војника. Приликом стрељања доследно је примењена драконска одредба из наредбе генерала Франца Бемеа од 10. октобра, у којој се прописује стрељање 100 Срба за једног убијеног и 50 за једног рањеног немачког војника. Акција одмазде изведена је 19. октобра у околним селима Маршићу, Илићеву и Грошници, а 20. и 21. октобра у Крагујевцу. Према, до сада,

прикупљеним подацима, убијено је 2.794 мушкараца, жена и деце, од тога 415 у селима и 2.379 у Крагујевцу.

Слике 277. и 278. Детаљи из спомен парка
Фото: М. Ивановић

Простор на коме је извршено стрељање претворен је у меморијални парк који захвата површину од 352 хектара. Урбанистички пројекат уређења меморијалног парка дело је архитеката Михаила Митровића и Радивоја Томића. Меморијални парк обилази се кружним путем, дугим око 7 километара, који посетиоце води у долине Ердоглијског и Сушичког потока, где су извршена стрељања и где се налази тридесет масовних гробница. До сада је над десет хумки урађено десет споменика, односно скулпторално-архитектонских целина. Централни споменик је Споменик стрељаним ђацима и професорима, аутора вајара Миодрага Живковића. Овај споменик постао је симбол Спомен-парка и града Крагујевца.

ИНДУСТРИЈСКО НАСЛЕЂЕ

Велики и неизоставни део културне баштине и органски део културног идентитета сваког друштва је и техничко наслеђе. Вредносна улога овог дела културне баштине јесте њена мултикултурална, цивилизацијска основа. Техничка баштина у Србији није довољно истражена, није доступна јавности на адекватан начин и занемарује се када се говори о културном идентитету. Међутим, потенцијали овог дела културног наслеђа су велики у креирању културног живота друштва и културне политике.

Европски пут индустријског наслеђа (ЕРИХ Пројекат) је креирање мреже индустријског наслеђа широм Европе. Када се заврши, мрежа ће се простирати од Ironbridge клисуре у Великој Британији, родном месту Индустријске револуције, све до Рура, тј. индустријске електране Северна Рајна - Вестфалија у Немачкој. Пројектом се управља из Велике Британије, Немачке и Холандије, који колективно презентују богато искуство у практичном спровођењу археолошких и баштинских пројеката (www.erih.net).

Дизајнирана да отвори индустријске пределе у свим облицима за локално становништво и туристе, мрежа се састоји од две врсте места: „Anchor Points“ - мрежа места од националног или међународног значаја и „Key Sites“ - везних тачака које представљају индустријску баштину региона и специфичне аспекте технологије и иновација. То су „кључна места“ која посетиоцима нуде и образовне садржаје и значајне грађевинске споменике и структуре. Овим пројектом порастао је значај индустријског културног наслеђа којем су значајан допринос дали и појединци индустријског друштва. Временом се мрежа „Anchor Points“ проширила на територије Белгије, Чешке, Данске, Француске, Луксембурга, Норвешке, Пољске, Шпаније и Шведске, са преко 80 тачака укључујући атракције текстилне и рударске индустрије, индустрије гвожђа и алуминијума, транспорта, воде, архитектуре, индустријских пејзажа и др. (www.erih.net/anchor-points.html).

Као једна од anchor тачака, *Национални музеј Велса* (National Mining Museum of Wales) укључио је Велику јаму (Big Pit) која представља једну од три дубоких рудника угља Европе. Обилазак јаме дубоке 300 m се реализује у пратњи бивших рудара. На површини земље, видљиве су само зграде рудника и ковачке радионице које су анимацијом враћене у живот и уз аудио ефекте симулирају звуке рада рудника. Велс је место успостављања модерног индустријског света који данас, на површини, уз експлицитне изложбе прича невероватне индустријске приче. Као јама „светске класе“ индустријског наслеђа, региструје годишње посете од преко 120.000 туриста са тенденцијом повећања.

У оквиру *Музеја науке и индустрије у Манчестеру* (Manchester Museum of Science and Industry), лоцираног на подручју најстарије светске железничке станице, посетиоци могу посетити Castlefield, први урбани индустријски парк у Британији. У оквиру парка се налази највећи број зграда првог разреда у овој земљи, распоређених око Bridgewater канала. Конструисан од стране инжењера Џејмса Бриндлеја, канал је отворен 1765. године за транспорт угља у срце Манчестера. Музеј се простире на железничким терминалима Ливерпул и Манчестер, који датирају из 1830. године, а служили су за превоз путника и робе. Овај музеј годишње посети преко 400.000 посетилаца.

Слике 279., 280. и 281. Детаљи из Музеја науке и индустрије у Манчестеру
Извор: www.erih.net

Индустријски и железнички парк Fond-de-Gras у Ликсембургу је музеј на отвореном посвећен индустрији ове области пре 100 година. У то време, овде је изграђена огромна железара и рудник. Данас су овде представљени и индустријски депо из 1910. године и мале парне локомотиве. Посетиоци могу видети изложбу о рудницима и тешкоћама минерског живота, минерски паб, продавницу са почетка 20. века и стару електричну станицу.

Слике 282., 283. и 284. Детаљи из Електричне централе Walchensee
Извор: www.erih.net

Електрична централа *Walchensee* се налази у Немачкој, на *Walchensee* језерима у баварским Алпима. Изграђена је 1904. године. Од 1918. године Оскар вон Милер је почео да успоставља Бајернверке комплекс, повезивањем постојећих постројења са нових производних капацитета која је омогућила електрификацију железнице у Баварској од 1924. године. Реке Исар и Рисбах су преусмерене тунелима од преко 8 и 6 km у језеро *Walchensee*, из које је текла вода до генератора. *Walchensee* електрана привлачи око 100.000 посетилаца годишње, и иновативни Центар за посетиоце је отворен 2002. године.

Ради детаљније упоредне анализе, неопходно је указати на чињеницу да Стару хидроцентралу у Ужицу годишње посети од 2.000 до 3.000 посетилаца, док се Шарганском осмицом у 2010. години превезло око 80.000 туриста, али је процена да је Музејско-туристички комплекс „Шарганска осмица“ посетило око 300.000 туриста. Значајан податак је можда да готово трећину посетилаца чине страни туристи.

ТИПИЧНИ ПРОИЗВОДИ ПОДРУЧЈА

Окуси Херцеговину је прва организација у БиХ која се 2006. године почела бавити валоризацијом типичних и традиционалних производа и промоцијом регионалног приступа у развоју гастрономског туризма (www.okusihercegovinu.com).

Удружење је настало са циљем очувања традиционалних пољопривредно – прехранбених и занатских производа. Својим радом је омогућило многим пољопривредницима и занатлијама са подручја Херцеговине да побољшају своју радну средину и стандард производње. Дат је тако значајан допринос валоризацији херцеговачког сира из мијеха и Ливањског сира, граха пољака, вина Жилавке и Блатине, те бројних других традиционалних и типичних производа.

Деловање удружења је попримило нове димензије успостављањем мреже актера који на подручју Херцеговине делују у неком од домена руралног развоја. Тако *Окуси Херцеговину*, данас међу својим члановима, броји значајна удружења, задруге, и друге субјекте (нпр. Удружење за посао и подузеништво ЛиНК, Удружење органских произвођача Еко-Лине, Удружење Херцеговачки сир из Мијеха, Пчеларска задруга Жалфија, Удружење произвођача Ливањског сира Цинцар итд).

Удружење је активан учесник домаћих и иностраних пројеката и своју будућност види, као незаобилазан фактор у овом сектору на подручју Херцеговине, у јачању учешћа у пројектима интегрисаног руралног развоја те у јачању партнерстава на државном и на међународном нивоу.

Седиште Удружења је у Мостару али његово деловање обухвата цео регион Херцеговине. Продајни центар *Окуси Херцеговину* за промоцију традиционалних и типичних производа се налазу у Мостару, у непосредној близини Старог моста.

Типични производи Западне Србије - Регионална развојна агенција Златибор из Ужица и Удружење Независни биро за развој из Градачца започели су у јулу 2011. године имплементацију пројекта *Развој типичних производа у североисточној Босни и Херцеговини и Златиборском округу у Србији*. Пројекат укупне вредности 211.420,25 ЕУР финансиран је средствима Европске уније у оквиру Програма прекограничне сарадње Србија-Босна и Херцеговина и траје до фебруара 2013. године. Општи циљ Пројекта је заштита типичних производа у североисточној Босни и Златиборском округу у складу са европским стандардима и њихова шира комерцијализација (Група аутора, 2012).

У досадашњој реализацији пројекта, на територији Златиборског округа идентификовано је 44 типична (традиционална, аутохтона) производа.

Табела 45. Списак идентификованих типичних производа Златиборског округа

ПОЉОПРИВРЕДНИ ПРОИЗВОДИ			
Месо и производи од меса	Производи од млека	Воће и производи од воћа	Ракије
Говеђа Ужичка пршута Ужичка свињска пршута Ужичка сланина Ужичка кобасица Стеља Суџук Сјеничко јагње	Ужички кајмак Златарски сир Сјенички сир Посни бели сир Паприка у павлаци Стапано млеко	Малина Јабука Шљива Суве шљиве Слатко Сита (јабуков пекмез) Водњика	Шљивовица (мека и препеченица) Малиновача
Мед	Шумски плодови Лековито биље и печурке		Хељда Кромпир Риба (пастрмка)
ГАСТРОНОМСКИ ПРОИЗВОДИ			
Пита гужвара Натируша Хељдопита Ражљевак Манџије	Комплет лепиња	Цицвара	Проја
Ћешке / Бунгур	Качамак	Свадбарски купус	Салашњаци
СТАРИ ЗАНАТИ			
Керамика (грнчарски производи)	Каце и бачве (качарски производи)	Текстил (ткачки производи)	Плетенина (плетилски производи)
Вуна (вуновлачарски производи)			

Извор: Група аутора, 2012

Прехрамбени традиционални производи се пласирају кроз угоститељску понуду планинског, сеоског, културног, еко или неког другог облика туризма посебних интереса. Поред тога, прехрамбени производи се пласирају и кроз сувенирску понуду, нарочито употпуњени креативним и аутентичним паковањем. Традиционални занати и домаћа радиност своју туристичку примену налазе у производњи сувенира и/или креирању аутентичних паковања за производе док је основна примена традиционалних заната у дизајнирању и опремању туристичких смештајних капацитета.

ФИЛМСКИ ФЕСТИВАЛИ

Санденс филмски фестивал (*The Sundance Film Festival*) је амерички филмски фестивал који се одржава сваке године у Јути као највећи независни биоскопски фестивал у Сједињеним Државама. Одржава се у јануару у Парк Ситију, Салт Лаке Ситију и Огдену, као и у Санденс Ресорту. На фестивалу се приказују нови радови из америчке и међународне независне филмске продукције. Фестивал има такмичарски део у области америчке и међународне драме и документарног филма, у категорији дугометражног и кратког филма. У групи „ван конкуренције“ се налазе Следећи, Нове границе, Светло, и Парк Сити у поноћ (NEXT, New Frontier, Spotlight and Park City At Midnight) (www.sundance.org/festival).

Санденс је установљен у Солт Лејк Ситију у августу 1978. године, као Јута - САД филмски фестивал, у настојању да се привуче што више редитеља у Јуту. Основао га је Стерлинг Ван Вагенен (тадашњи шеф Wildwood-а, компаније Роберта Редфорда), Џон Еарл и Кирина Хамптон Катанија. Године 1978, на фестивалу су приказани филмови као:

Избављење (*Deliverance*), Трамвај звани жеља (*A Streetcar Named Desire*), Поноћни каубој (*Midnight Cowboy*) и Слатки мирис успеха (*The Sweet Smell of Success*). Са Робертом Редфордом, као председавајућим, циљ фестивала је био да покаже филмове искључиво америчке продукције, истакне потенцијал независног филма и да се повећа видљивост кинематографије у Јути. У то време, главни фокус манифестације био је надметање независних америчких филмова, представљање серије ретроспективних филмова, панел дискусије редитеља и прослава Франк Капра награде. Фестивал је такође истакао рад регионалних филмских стваралаца који су радили ван холивудског система. Већ 1979. године на фестивалу је приказано преко 60 филмова, а прву Франк Капра награду је освојио Џеми Стјуарт (www.sundance.org/festival).

Неколико фактора је помогло да овај фестивал постане изузетно познат и цењен. Први је укључивање глумца Роберта Редфорда, као председника фестивала што је изазвало велику пажњу јавности. Друго, САД су вапиле за местима која би прославила америчку продукцију (једини фестивал те врсте у то време је био USA Film Festival у Даласу).

Од 1981. године, фестивал се сели у Парк Сити у Јути, и мења период одржавања из септембра у јануар. У периоду 1984-85 фестивал мења свој назив у Санденс филмски фестивал. Године 2010. чак девет филмова са овог фестивала добило је 15 номинација за Оскара, а четири од пет филмова номинованих у секцији Најбољих документарних филмова је са Санденса.

Током деценија, овај фестивал је еволуирао од ниско буџетног догађаја за независне продуcente ван Холивудског система у медијску екстраваганцију за Холивудске најпознатије глумце, папараца луксузних салона за стране компанија које нису повезане са организацијом овог фестивала (www.sundance.org).

По одлуци Роберта Редфорда, Фестивал 2012. године одржан је у Лондону у периоду 26-29. април, први пут ван Сједињених Држава. Према изјави председавајућег, тежња је да се део америчке културе пренесе у надахнути амбијент The O₂ (велики забавни парк на полуострву Гринич у југоисточном Лондону), при чему се у град богате културне историје доводе најбољи продуценти америчког независног филма, представљају уметници и изграђује слика о САД која широко одражава разноликости који нису увек виђене у културном представљању ове земље.

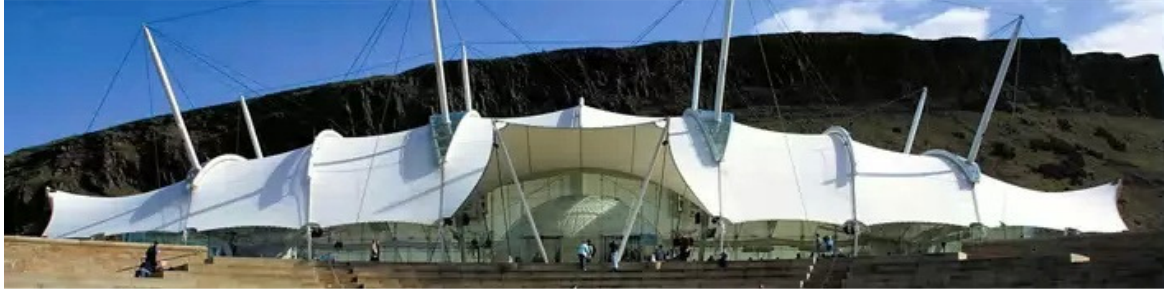
МУЗЕЈИ

Музеј науке Динамична Земља (*Dynamic Earth*) у Единбургу (Шкотска) основан је 1999. године у циљу подизања свести људи и разумевања планете Земље кроз изложбе, промовисање образовања, доживотно учење и заштиту животне средине.

Единбург је родно место Џејмса Хатона, оснивача савремене геологије, који је написао своју „Теорију Земље“ након проучавања стена на Артуровом превоју 1788. године. Истражујући и испитујући стене, дао је концепт величине геолошког времена и установио да је старост Земље далеко већа него што је истицао тадашњи архиепископ Усер који је тврдио да је свет настао 4004. године пре нове ере. На основу ове локалне историје и револуционарног размишљања створена је изложба која објашњава процесе и еволуцију живота на Земљи, непосредно поред локације на којој је Хатон то исто урадио пре скоро 200 година.

Изложба је креирана тако да представља путовање кроз прошлост, садашњост и будућност, уз помоћ интерактивне технологије, укључујући 4Д и 3Д презентације. Почевши од Великог праска, посетиоци могу да виде стварање Земље и прате њен развој кроз време (покретање тектонских плоча и рад глечера). Приказана је и еволуција живог

света кроз три етапе. Враћајући се у садашњост посетиоци кроз анимације могу истраживати различите природне појаве, од океана преко полова Земље, тундри, савана, пустиња до тропских шума. Обилазак се завршава у Куполи Будућности (Future Dome) у којој посетиоци могу пратити развој планете у будућности (www.dynamicearth.co.uk).

Слике 285. - 288. Детаљи из музеја Динамична Земља
Извор: www.dynamicearth.co.uk

Основна изложба је организована у 13 целина: Пејзаж Шкотске (карактеристике шкотског геонаслеђа), Стање Земље (демографске промене на Земљи, кретање океана, појава земљотреса, временске прилике на Земљи), Временска машина (путовање вроз време у назад 15.000 милиона година, све до Великог праска), Како је све почело (поглед у свемир, формирање и кретање галаксија, формирање Сунчевог система), Немирна Земља (вулканске ерупције са аудио-визуелним ефектима (потрес, мирис сумпора, дим, загревање ваздуха), Обликовање површине (хладна унутрашњост Земље, ледене пећине, глечери), Жртве и преживели (пут еволуције, опстанак живих бића), Океани (рођење испод таласа, корални гребени, поларна мора), Поларни екстреми (поларна авантура, откривање Арктика и Антарктика, поларни медведи, пингвини и Аурора бореалис), 4Д авантура (4Д експедиције од Арктика до тропских прашума), Тропске кишне шуме, Купола филм - Природна селекција (свет виђен Дарвиновим очима, еволуција целокупног живота на земљи) и Дивље време Сунчевог система (путовање са Националном Географијом, мистериозне временске појаве у соларном систему – олује, урагани, густа атмосфера Венере, магнетне олује на Сунцу, антициклони на Јупитеру).

Музеј реализује сезонске изложбе у циљу анимације посетилаца (2012. се реализују: *Упознајте диносауруса* у којој се посетиоци могу упознати са Тинијем, 125 милиона година старим Стегосаурусом, којег могу пипнути и хранити, вратити се у период када су диносауруси лугали земљом, како су преживљавали и зашто су изумрли; или пак *Наука уживо*, где посетиоци могу присуствовати извођењу разних научних експеримената). У сарадњи са школама, Музеј организује и едукативне радионице прилагођене узрасту деце.

За потребе страних посетиоца, Музеј поседује и аудио опрему (аудио водиче) на енглеском, француском, немачком, руском, италијанском, шпанском и пољском језику;

омогућен је прилаз особама са инвалидитетом, а поседује и сувенирницу, ресторан, тематско игралиште за децу (са могућношћу организовања прослава дечијих рођендана) и паркинг простор. Цене улазница су прилагођене старосним и интересним групама (одрасли, деца од 3 до 15 година, до 3 године, повлашћене улазнице, годишње, групне и сл). Омогућена је и online куповина улазница.

Посетиоци овог музеја су углавном странци (47%), локално становништво чини 8% посетиоца, из осталог дела Шкотске долази 24% и осталих делова Велике Британије 21%. Од укупног броја посетилаца сваке године, чак 81% посетилаца долази по први пут у Музеј. Посетиоци се у просеку задрже два сата и три минута обилазећи изложбе, а тек сваки двадесети посетилац индивидуално посећује изложбу (углавном се ради о унапред организованим и најављеним групама) (<http://www.scotland.gov.uk/Publications/2011>).

СТАВОВИ ТУРИСТА О КУЛТУРНОМ НАСЛЕЂУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Спроведећи истраживање на територији Западне Србије, намера је да се дође до валидних података који могу указати на улогу коју културно наслеђе Западне Србије има у укупним туристичким кретањима, степен мотивисаности туристичких посета Западној Србији културним добрима, идентификација и оцена степена атрактивности појединих врста културних добара. Истраживање је конципирано тако да обухвати већи део фактора који утичу, или који би могли утицати, на формирање туристичке културне потребе, као и факторе који утичу на иницијативу, организацију и реализацију културних кретања у Западној Србији.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања је оцена степена задовољства туриста тренутном понудом Западне Србије када је културни туризам у питању, сматрајући да, уз извесну резервисаност, резултати представљају став свих посетилаца/туриста у Западној Србији о култури, културним добрима и дешавањима.

Анкета је спроведена на нивоу узорка од 947 случајно изабраних учесника анкете и то 387 испитаника мушког и 560 испитаника женског пола. Да би поузданост добијених резултата била што већа, као доња граница годишта испитаника утврђен је узраст од 18 година. Анкета је креирана као листа одабраних питања са понуђеним одговорима чији избор указује на ниво свести и потреба, али и узроци и последице њиховог креирања.

Анкета (Прилог 15.) садржи општи део који се односи на утврђивање земље порекла, пола и годишта анкетираних, запослености, коришћења одређеног типа превозних средстава, посредника у путовању што је у служби одређивања утицаја статуса учесника на формирање њихових културних потреба. Други део анкете би требало да пружи податке који указују на изворе добијених информација, дужину боравка, врсту услуга које се користе током боравка, оцену важности појединих фактора на путовању, као и значај додатних услуга које се користе приликом боравка у Западној Србији. Трећи део анкете се тиче културног наслеђа, при чему се пажња поклања врсти посећених културних добара и оцени опремљености и уређености локалитета од значаја за културни туризам Западне Србије, као и оцена организационих фактора који битно, по мишљењу испитаника, утичу на квалитет пружених услуга.

Задаци истраживања су одредити ниво сатисфакције туриста тренутном понудом у културном туризму, зависност интересовања од узраста и пола испитаника, њихове информисаности и тренутне културне понуде. Оцена истраживања је вршена стандардним статистичким методама где највећи утицај имају модус, медијана и тренд.

Прикупљање података:

- Истраживање лицем у лице са посетиоцима/туристима у Западној Србији
- Анкетирање је обављено на локалитетима од значаја за културни туризам са већом густином туриста/посетилаца
- Разговор са туристима/посетиоцима је вршен на основу унапред припремљеног упитника на српском и енглеском језику
- Временска дужина испитивања по испитанику је до 10 минута.

Узорак:

1. Места истраживања:
 - Златибор (N=186)
 - Ужице (N=114)
 - Ваљево (N=128)
 - Шабац (N=111)
 - Дивчибаре (N=103)
 - Бранковина (N=162)
 - Тршић (N=143)
2. Планирана величина узорка је 1000 испитаника, реализовано 947.
3. Циљну популацију представљају туристи/посетиоци старији од 18 година
4. Узорачки оквир: туристи/посетиоци који су посећивали локалитете током летњих сезона 2011. и 2012. године
5. Испитано је 885 домаћих и 62 страна посетиоца

РЕЗУЛТАТИ СПРОВЕДЕНОГ АНКЕТНОГ ИСТРАЖИВАЊА

У анкети која је спроведена укупно је испитано 947 људи. Приликом спровођења анкете, и поред намере да сви профили испитаних буду подједнако заступљени, број испитаних са истим обележјем се разликује по полу, годинама и другим карактеристикама. Стога ће приликом анализе података, да би могли да се пореде, бити приказивано њихово процентуално учешће у укупном броју испитаних са истим обележјем. Анализом општег дела анкете добијени су подаци о општим карактеристикама испитаника.

Од 947 испитаника (100%), испитано је 560 испитаника женског пола (59,13%) и 387 испитаника мушког пола (40,87%). Старосна структура испитаних, дата је у следећим табелама:

Табела 46. Старосна структура испитаних у анкетном истраживању

Интервал година	%		
	Жене	Мушкарци	Укупно
18-25	34,42	16,47	50,90
26-35	8,13	10,98	19,11
36-45	7,18	8,24	15,42
46-55	7,92	2,11	10,03
56 и више	1,48	3,06	4,04
Укупно	59,13	40,87	100,00

Извор: Табела израђена на основу резултата анкетног истраживања

Од укупног броја испитаних (100%) испитано је 50,9% испитаника до 25 година старости, од чега је две трећине женског, а једна трећина мушког пола. Од 20% испитаних старосне групе од 26 до 30 година, скоро подједнако су заступљена оба пола.

Најмање је заступљена група најстаријих (56 година и више) са само 4% у укупном броју испитаних. Повезивањем старосних група са одговорима датим у анкетама доћи ће се до закључка да ли се културна потреба и културна свест грађана разликује у односу на старосну доб испитаника.

Скоро две трећине испитаника није запослено (64,52%) од чега је 66,78% испитаника женског пола (408 испитаника) и 33,22% мушког (203 испитаника). Међу половима, испитаници мушког пола су у повољнијој ситуацији јер однос броја запослених и незапослених је 47,54:52,45%, а код женског је 27,14:72,86%.

Табела 47. Старосна и полна структура испитаних по групама

Интервал година	Број и учешће испитаних по полу и старости					
	Жене		Мушкарци		Укупно	
	Жене	%	Мушкарци	%	Укупно	%
18-25	326	58,21	156	40,31	482	50,90
26-35	77	13,75	104	26,87	181	19,11
36-45	68	12,14	78	20,16	146	15,42
46-55	75	13,39	20	5,17	95	10,03
56 и више	14	2,50	29	7,49	43	4,54
Укупно	560	100,0	387	100,0	947	100,0

Извор: Табела израђена на основу резултата анкетног истраживања

Доводећи у корелацију запосленост/незапосленост са одговорима у анкети доћи ће се до закључка да ли постоји разлика између културних потреба запослених и незапослених људи.

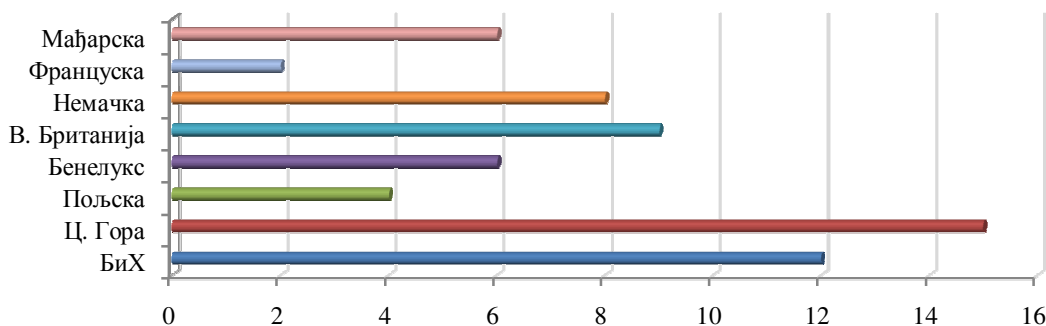
Табела 48. Структура испитаних према запослености

Запослен	Жене	%	Мушкарци	%	Укупно	%
Да	152	27,14	184	47,54	336	35,48
Не	408	72,86	203	52,45	611	64,52

Извор: Табела израђена на основу резултата анкетног истраживања

Од укупног броја испитаних, 93,45% су резиденти, док су свега 6,55% страни држављани тј. туристи (однос приближно одговара годишњем процентуалном учешћу туриста према земљи порекла у Републици Србији).

Графикон 39. Структура страних испитаника према земљи порекла (у %)

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

Домаћи испитаници су углавном туристи са подручја Београда (33,10%), Војводине (21,30%), Источне Србије (11,30%), Шумадије (11,00%) и Западне Србије (23,00%). Страни испитаници су дошли из Црне Горе (1,58%) и Босне и Херцеговине (1,27%), затим Велике Британије (0,95%), Немачке (0,84%), Мађарске и земаља Бенелукса (по 0,63%), Пољске (0,42%) и Француске (0,21%).

У наредном делу рада анализирани су делови анкете према:

а) основним карактеристикама путовања (са ким испитаници путују, која превозна средства користе, начин прикупљања информација)

б) основним карактеристикама боравка (дужина боравка, разлози посете, које се услуге користе, оцена значаја појединих услуга и коришћење додатних услуга)

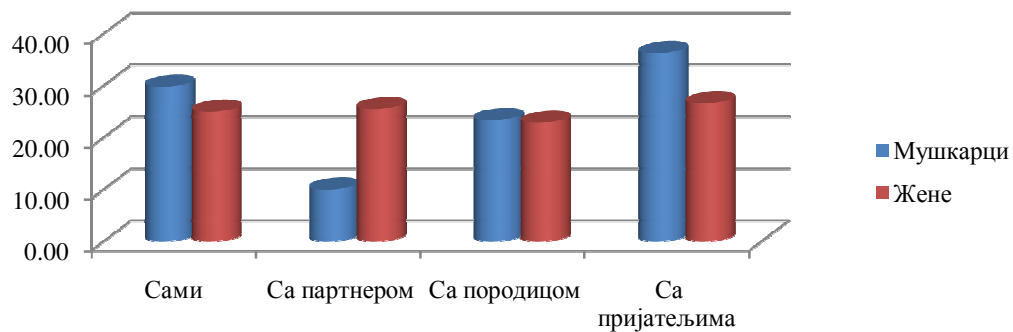
в) заинтересованост за поједине облике културног наслеђа и оцена основних елемената - уређености и опремљености локалитета, цене и квалитета пружених услуга, радно време објеката, организација излета, паркинга итд).

Подаци су обрађени према укупном броју испитаних, полу и старости.

а) Основне карактеристике путовања

У оквиру ове групе питања, испитани су давали одговоре на питање са ким путују, које превозно средство користе, да ли путују у сопственој режији или користе услуге организатора путовања, као и на који начин долазе до информација везаних за конкретно путовање, односно, посету.

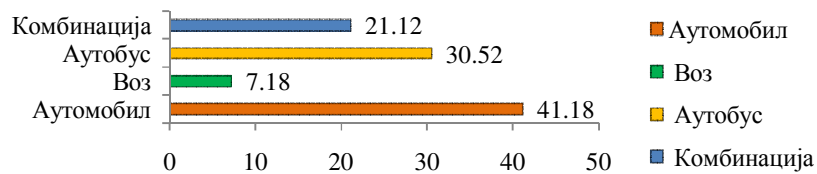
Графикон 40. Структура испитаних према сапутницима (у %)

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

Из приложеног графика се може видети да највећи број испитаника путује у Западној Србији у друштву својих пријатеља (30,62%), нешто мање сами (27,03%) и са породицом (23,13%), док најређе путују само са партнером (19,22%). Мушкарци углавном путују са пријатељима (14,89%), затим сами (12,25%), са породицом (9,61%) и најређе са партнером (4,12%). Код испитаника женског пола, мало је другачија ситуација: скоро подједнако путују у друштву партнера или пријатеља (15,73 и 15,10%), са породицом или сами (13,52 и 14,78%).

Графикон 41. Структура испитаних према коришћеном превозном средству (у %)

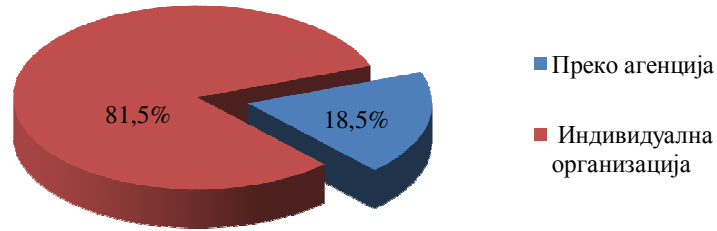
Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

Подаци добијени анализом показују да посетиоци/туристи најређе користе воз као превозно средство на путовањима у Западној Србији. Сваки пети испитани (21,12%) комбинује више превозних средстава како би реализовао своје путовање. Највише коришћена средства током путовања јесу аутомобил (41,18%) и аутобус (30,52%). Гледано по полу, и мушкарци и жене се најрадије опредељују за путовање аутомобилом (до 41%) и аутобусом (30,50%), а уколико морају да бирају коришћење другог превозног средства, мушкарци чешће бирају комбинацију превоза (24,80%) а мање само воз (2,84%),

док је код жена мало другачија ситуација при чему свака пета бира комбиновање превозних средстава (18,6%) а свака десета воз (10,2%).

Путовања у земљи и посету знаменитостима и другим туристичким локалитетима, испитаници углавном реализују у сопственој режији. Мањи део испитаника, у ове сврхе, користи услуге организатора путовања, што аутоматски указује на чињеницу да локалитети у Србији немају самосталну покретачку снагу на путовање, и представљају, углавном, усутне локације које се посећују током превоза туриста на крајњу туристичку дестинацију.

Графикон 42. Структура испитаних према реализацији путовања

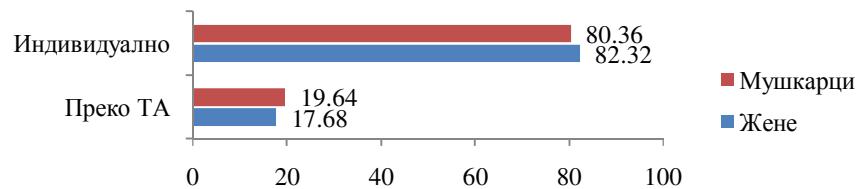

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

Са друге стране, већи део испитаника живи у релативној близини локалитета на којима су испитани, и њихово присуство представља резултат реализације дневних излета, за који се, по правилу, и не користе услуге организатора путовања. Испитаници који користе услуге туристичких агенција, углавном су ученици на реализацији екскурзија и стручних настава, пословни људи, синдикална путовања и сл.

Нема неке значајније разлике у коришћењу услуга организатора путовања међу мушкарцима и женама.

Графикон 43. Полна структура испитаних према коришћењу услуга туристичких агенција (у %)

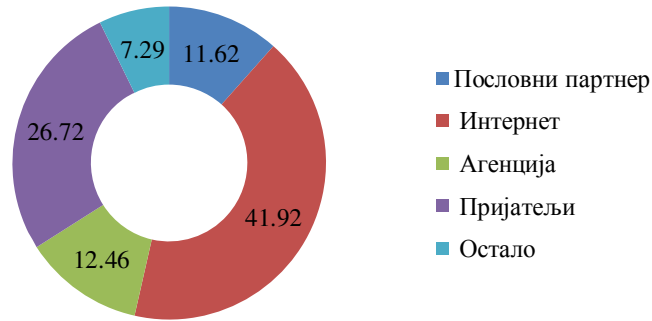
Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

Скоро сваки пети испитаник користи услуге туристичких агенција, док се четири од пет испитаника ослањају на сопствене организаторске способности, када су у питању путовања у Србији и посета уређеним локалитетима на којима је вршено испитивање.

На питање на који начин се информишу о местима које су посетили, највећи број испитаних одговорио је да је то путем интернета (41,92%), преко пријатеља (26,72%) и путем агенција и пословних партнера (12,46 и 11,62%). Најмање се информишу путем осталог пропагандног материјала и других начина промоције (лична промоција и др).

Према полу испитаника, нема значајнијих одступања када су у питању извори информација.

Графикон 44. Структура испитаних према извору информација (у %)

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

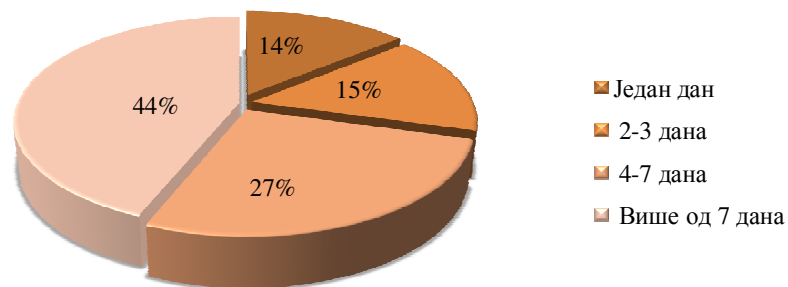
Интернет је према испитаницима средство путем којег се најбрже и најлакше долази до жељених информација. Информације добијене путем интернета и од пријатеља, методом „од уста до уста“ су последица преоптерећености маркетиншким информацијама и непостојања довољно времена данашњих путника за њихову евалуацију, пада поверења у медијско оглашавање, као и широке доступности информационих технологија.

б) Основне карактеристике боравка

У овом делу анкетног упитника, испитаници су давали одговоре везане за карактеристике свог боравка у Западној Србији. На основу одговора долази се до сазнања колико траје боравак гостију у Западној Србији, које услуге се углавном користе, даје се градација значаја појединих услуга на путовању, али и преглед додатних услуга које су туристима на располагању или које би туристи волели да користе уколико би постојала адекватна понуда.

Сваки трећи туриста у Западној Србији се задржава краће од 3 дана, што указује да је делом присутан тренд транзитног туризма. Скоро подједнак број испитаника се одлучио за једнодневни (14%) и дво тј. тродневни боравак на овом простору (15%).

Графикон 45. Структура испитаних према дужини боравка у Западној Србији

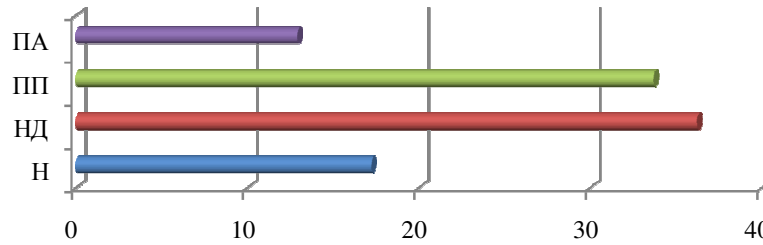

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

Већина испитаника је планирала да се задржи у Западној Србији више од седам дана (44%), што одговара карактеристикама бораваког туризма. Скоро сваки трећи испитаник борави у Западној Србији од четири до седам дана. Данас туристи теже чешћим и краћим одморима уместо раније традиционалног годишњег одмора од две или више недеља. Краће радно време и већи расположиви приход подстичу захтев за фреквентнији, али краћи одмор.

Када је у питању врста услуга коју испитаници користе, више користе услуге полупансиона и ноћења са доручком, него пуног пансиона и ноћења (најма смештајних капацитета). Услуга која се највише користи, током путовања у Западну Србију, је ноћење са доручком, тзв. В&В услуга. За ову врсту услуга највише су заинтересовани запослени туристи, средње доби и, као по правилу, туристи са вишим или високим образовањем.

Графикон 46. Структура испитаних према врсти услуга коју користи на путовању (у %)

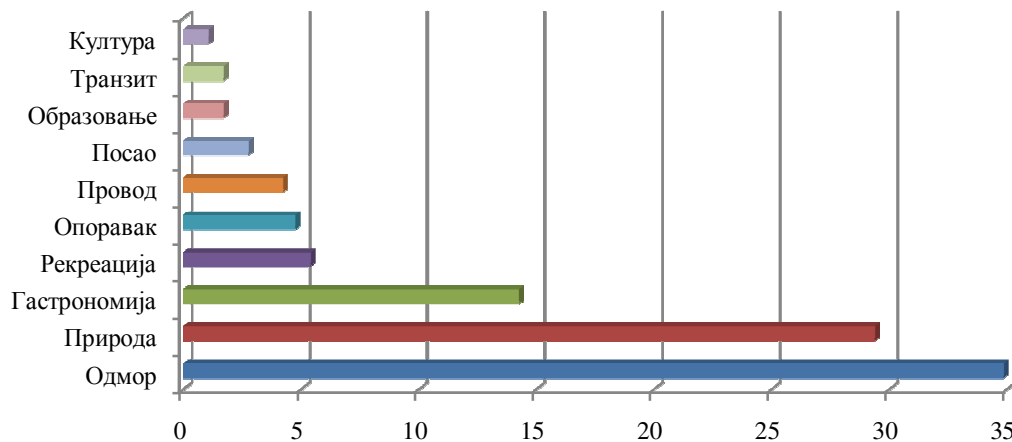

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

Најмање се користи услуга пуног пансиона за коју се одлучују углавном старији туристи (преко 56 година), породице са децом, али и ученици и студенти. За најам соба/апартмана/кућа у највећој мери се опредељују млађи туристи (од 18 до 25 година, али и они од 26 до 35 година).

Генерално гледано, када је реч о основном мотиву доласка у место у којем се проводи одмор, нешто више од трећине туриста издваја одмор (34,85%). Затим следе очувана природа (29,36%) и разноврсност гастрономске понуде (14,26%). Мотиви везани за рекреацију, опоравак и провод су мање заступљени (4-5%), док су најмање заступљени пословни, културни и образовни мотиви долазака туриста ($\leq 2\%$).

Графикон 47. Структура испитаних према најважнијим мотивима боравка (у %)

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

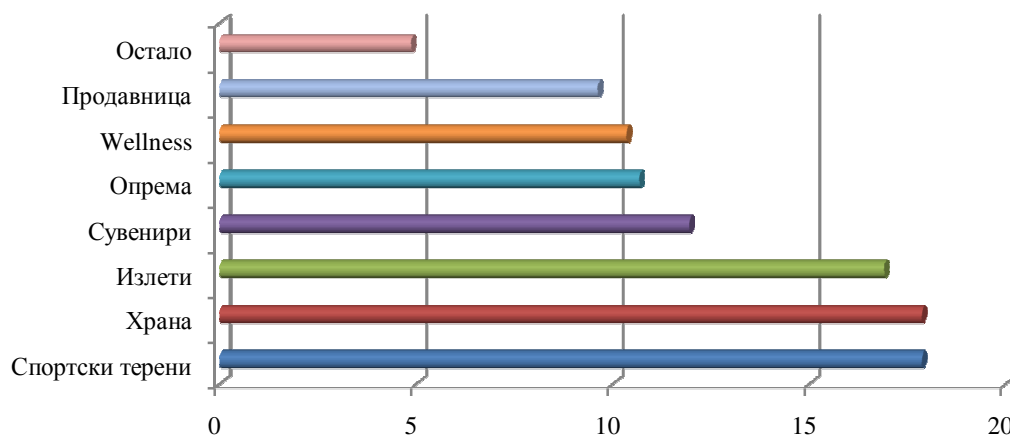
Старијим туристима, преко 55 година, најзначајнији мотив боравка јесте природа, док код млађих туриста (до 26 година) преовлађује рекреација, култура и провод, као и разноврсност гастрономске понуде.

Изузетно је мали број туриста који су навели транзит као основни мотив свог путовања, јер туристи у транзиту препознају друге мотиве као основне тј. због којих су изабрали баш ова места за посету.

Из наведеног се може закључити да су одмор, природа и гастрономија Западне Србије, најважнији мотиви посете ових простора, док остали мотиви нису основни, већ чине саставни део туристичке понуде и немају снагу покретачких мотива.

Када су у питању додатне услуге које туристи користе приликом боравка у Западној Србији, испитаници су нагласили да највише користе расположиве спортске садржаје, излете и гастрономске услуге (услуге исхране). Испитаници су наводили да уживају у шетњама (пешачење), пријатној клими (чист ваздух), уређеним стазама и сл.

Графикон 48. Структура испитаних према додатним услугама које користе на путовању (у %)

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

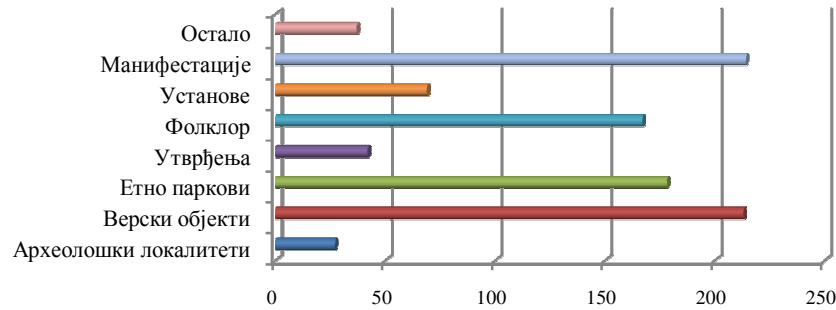
У другу групу услуга које користе као додатне на путовању, испитани су сврстали куповину сувенира, коришћење (изнајмљивање) додатне опреме за спортске активности, коришћење погодности у облику спа и wellness услуга где је то могуће и набавку у локалним продајним објектима. Мушкарци су без обзира на године, нагласили да користе скоро подједнако све понуђене додатне услуге, док код испитаника женског пола, предњаче храна и излети. Под ставком *остало*, испитаници су углавном наводили присуствовање манифестацијама, ноћни живот (провод) и сл.

в) заинтересованост за културно наслеђе и оцена основних елемената понуде

У оквиру ове групе одговора, долази се до закључка за које облике културног наслеђа постоји заинтересованост посетилаца, као и како доживљавају степен уређености и опремљености локалитета, висину цена и квалитет пружених услуга, радно време објеката, организацију излета, паркинга и тд).

Укупно гледано, највише испитаних заинтересовано је за присуствовање манифестацијама (22,90%) и обилазак и упознавање са верским објектима на тлу Западне Србије (22,49%). Нешто мање испитаника заинтересовано је за упознавање фолклора и традиције Западне Србије кроз посету етно парковима (18,80%) и наступе фолклорних група (17,63%), а најмање су интересантне посете установама културе (7,29%), посете старим утврђењима (4,44%) и археолошким локалитетима (2,85%).

Графикон 49. Структура испитаних према заинтересованости за одређену врсту културног наслеђа

Извор: Графикон израђен на основу резултата анкетног истраживања

Мушкарци су заинтересованији за упознавање фолклора, посету верским објектима, присуствовању манифестацијама и посету етно парковима, док женски део испитаника наглашава значај посете верским објектима, присуствовања манифестацијама и посете етно парковима. Оба пола су најмање заинтересована за посету старим утврђењима и археолошким налазиштима, што је и разумљиво ако се зна да ови локалитети нису туристички уређени а ни, на прави начин, презентовани у туристичкој понуди Западне Србије.

Последње питање у анкети везано је за оцену појединих елемената туристичке понуде Западне Србије. Оцењивање је вршено уписивањем бројева од један (веома лоше) до пет (одлично).

Табела 49. Оцене појединих елемената туристичке понуде

Елемент понуде који се оцењује	Мушкарци	Жене	Просечна оцена
Уређеност и опремљеност места	1,54	1,46	1,49
Цена смештаја, исхране и додатних услуга	4,18	4,09	4,12
Организација и број излета	1,99	2,37	2,22
Квалитет пружених услуга	3,75	3,58	3,65
Богатство туристичке понуде	3,70	3,57	3,62
Чистоћа места – града	2,81	2,83	2,82
Организација саобраћаја и паркинг	2,91	3,35	3,17
Ноћни живот	3,55	3,52	3,53
Радно време угоститељских и других објеката	3,18	3,73	3,50
Очуваност природе	3,42	3,91	3,71

Извор: Табела израђена на основу резултата анкетног истраживања

Опште гледано, женски део испитаника је, у просеку, задовољнији елементима туристичке понуде Западне Србије од мушкараца.

Најлошије су оцењени уређеност и опремљеност туристичких локалитета, организација и број излета и чистоћа локалитета/места/града. Средње оцењени су организација саобраћаја и расположиви паркинг на туристичким локалитетима, затим радно време угоститељских и других објеката које користе туристи, организација и квалитет понуде за изласке и ноћни провод. Нешто боље су оцењени богатство и разноврсност туристичке понуде, квалитет пружених услуга и брига о очувању природе. Једини елемент туристичке понуде који је оцењен оценом вишом од четири јесте цена услуга, без обзира да ли је у питању смештај, исхрана или нека од додатних услуга.

Закључци спроведене анкете су:

Територија Западне Србије је подручје у које се најчешће путује у друштву породице или пријатеља. Најдоступнија је моторизованим туристима, мада многи користе и услуге превоза аутобусом како би је доживели. Вожња возом и даље није атрактиван вид транспорта. Углавном се путује у сопственој режији, док се изузетно ретко користе услуге туристичких агенција. Пре доласка у Западну Србију, туристи углавном користе интернет као извор информација или се консултују са породицом, пријатељима... У Западну Србију се путује на продужени викенд или се бира као успутна станица на дужим путовањима. Најчешће се користи услуга ноћења са доручком или полупансион. Оно што привлачи туристе јесте одмор, природа, рекреација и, неизоставна, гастрономска понуда. А уколико постоје услови, одлучују се за посету знаменитостима и околини кроз лепезу излета која има је на располагању, спа и wellness садржаје, уживање у лаким (soft) активностима као што су шетње, пешачење, куповина и др. Највеће интересовање постоји за присуство и учешће у манифестацијама традиционалног карактера, посету верским објектима и упознавању културе и традиције ових простора кроз наступе етно удружења, фолклорних група или посету етно парковима.

ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Западна Србија има изузетну основу за развој културног туризма имајући у виду заступљеност разноврсних природних и културних добара и њихов просторни распоред. Из свих претходних излагања, евидентно је да је ниво развоја културног туризма и експлоатације културне баштине низак чиме је и онемогућено омасовљавање туристичких кретања уз адекватне економске ефекте.

Савремени токови развоја туризма рефлектују се и на *институције културе* који по први пут доживљавају велике промене, а тиме и значајну улогу у развоју друштва и локалних заједница. Временом постају најмеродавнији показатељи културног нивоа становништва и важни чиниоци туристичких кретања. С тим у вези, неопходно је отварање установа овог типа широј јавности, а уједно, и укључивање јавности у све програме и активности установа културе, а све у циљу што боље заштите културног наслеђа и његовог презентовања. Примарни утицај на унапређење културног туризма требало би да имају установе културе. Акцент се превасходно ставља на музеје, галерије и домове културе. Ово из разлога што се, у већини случајева, рад наведених институција своди на пасивизирано приказивање детаља историје. Тиме се у кратком временском року ствара сатурација посматрача (посетилаца) понуђеним садржајима, неефикасност и стагнација развоја културног туризма (Ивановић, 2008).

Музејски рад се данас мери његовим образовним, социјалним и економским ефектом у средини у којој послује. Комуникација која се остварује путем презентације, најбољи је процес учења, чиме функција музеја добија на значају. Поред научно-стручне обраде музејских фондова, политика заштите културних добара истиче се као приоритетан задатак музејских установа. Међутим, презентација музејске грађе путем савремених видова промоције је императив пословања. На овај начин се врши снажан утицај на културу и јавни живот, креирајући на тај начин једну нову културну вредност. Представљањем вредности културне баштине, формира се, и временом развија поштовање према културним вредностима и свест грађана о њиховом значају.

Према својим основним задацима, музеји би требало да су изузетно посећени, да представљају центре културних збивања и да задовољавају потребе посетилаца за новим сазнањима, мада истраживања која се спроводе на пољу културе, укључујући и истраживање овог рада, управо нам говоре супротно. Музеји у нашим општинама, имају најлошије оцењен рад и најмање су посећене институције културе.

Неопходно је туристима понудити више различитих тематских целина чиме би се проширила мрежа људи заинтересованих за учешће у културном туризму. То би се могло постићи разменом искустава и обичаја пословања са истим или сличним организацијама суседних регија па чак и држава. Томе би допринеле чешће размене изложбених поставки, организовање заједничких изложби, прављење тематских целина према интересовањима локалног становништва и туриста, установљених путем истраживања јавног мњења.

Даљи подстицај развоју културног туризма требало би да дају *туристичке организације* чија је основна делатност промоција и унапређење туризма. Најчешће се њихов рад своди на промоцију путем пропагандног материјала који годинама уназад има исти, или у мањој мери измењен, садржај док се мање баве моделима унапређења туризма. Често се у каталозима организација промовишу локалне културне вредности које

имају историјску, уметничку или споменичку вредност, али представљају само потенцијале за развој културног туризма, тј. посетиоци нису у могућности да их посете.

Организација културних дешавања у најтешњој је вези са **туристичким манифестацијама**, али није свака туристичка манифестација уједно и културна. Културне туристичке манифестације остварују туристичке ефекте, а организују се у свим насељеним местима која налазе интерес у томе, а разликују се по величини, тематици, значају, отвореношћу према јавности... Могу бити значајан мотиватор за туристичко путовање, што је условљено способношћу догађаја да туристички активира и промовише одређено место. Углавном, манифестације су фактор који утичу на креирање позитивног имица места, обогаћење туристичког садржаја и продужење боравка туриста.

Као организатори манифестација значајних за развој културног туризма јављају се туристичке организације, установе културе, удружења грађана и НВО. Као главни финансијери се најчешће јављају општинске управе. На територи Западне Србије постоји неколико профилисаних културних манифестација које су мање или више постале препознатљив бренд овог подручја. При организацији манифестација било би пожељно водити рачуна о времену одржавања које би требало да буде устаљено (да се манифестације организују увек у истом временском периоду у току године). Ово је разлог да се избегне временско преклапање више знајних манифестација унутар једне или више општина. Значајна пажња би требало да се посвети промоцији манифестација при чему би информација која се жели пренети требало да буде садржајнија, а време емитовања довољно дуго како би се што шири јавност упознала са њима. Било би пожељно и да се смањи број манифестација, али да се повећа њихов значај, садржај и квалитет како би оставиле што израженији доживљај код посетилаца.

Значај развоја културног туризма, између осталог, огледа се и кроз одговарајући **финансијски ефекат**. Опште је позната чињеница да многе институције у области културе у свету, представљају окосницу развоја туризма и туристичких кретања, тако да се њихови приходи, остварени кроз културни туризам, не могу занемаривати чак ни у националним оквирима. Културни туризам је управо највећа шанса економизације локалне културе. Са становишта установа културе, туризам је шанса за популаризацију културе, јер је очигледно да највећи број грађана своје одморе и путовања усмеравају ка културним добрима и вредностима других народа и крајева. Ово је за културу несумњиво позитиван тренд јер се повећава број корисника њених услуга, али и значај и улога културе у друштвеном животу локалне заједнице. С друге стране, развој културног туризма доприноси побољшању материјалних услова рада културних установа и унапређењу културних активности. Из овога проистиче да је неопходно развијати свест о културном туризму као важном економском фактору у друштву, а нарочито културе.

Процес економизације културе и културних добара, свакако, са собом носи и одређени степен ризика. Процес туристичког искоришћавања и непланске комерцијализације може довести до **деградације и девастирања културног наслеђа** које је, у основи, непоновљиво. По многим, културна добра би требало конзервирати и чувати за будућа поколења, али чему култура ако не оплемењује живот сваке генерације грађана? Оживљавање културе значи њено уклапање у савремене токове живота, њену економизацију у мери која не угрожава културна добра и културне вредности, али може битно утицати на материјални положај културе, културних установа, запослених у култури и перспективе развоја културног туризма.

Промотивне активности организација и установа из области културе и туризма требало би првенствено да буду усмерене на тачно и благовремено информисање шире јавности о културним вредностима и дешавањима у општинама Западне Србије и шире. Као најчешће коришћена средства промоције издвајају се штампана средства (проспекти, брошуре, каталози и летци), док се на локалном (градском) нивоу највише користе

локалне ТВ и радио станице. Основна карактеристика порука које се преносе овим путем јесте да се најчешће емитују непосредно (дан-два) пре културног дешавања тако да је присутна неблагоприятна обавештеност грађана и да се не придаје довољна медијска пажња дешавањима. Присутан је мали број емитовања емисија културног садржаја и то у неприкладним терминима (у радно време) за разлику од емисија политичких, спортских и сличних садржаја. Политика медијске подршке би требало да се промени, у смислу, да се много већа пажња посвети култури, а да се пронађе ефикаснији начин промовисања дешавања, који би омогућио већу информисаност грађана и туриста о времену, месту и значају организовања културних дешавања.

На простору Западне Србије не постоји туристички водич који би објединио све туристичке атрактивности (установе културе, заштићена културна добра, заштићене природне целине, информације о смештају, угоститељским објектима, саобраћају и туристички атрактивне локалитете). Неопходно је осмислити и публиковати *Туристички водич Западне Србије* који би садржао све туристичке информације на једном месту.

У издавачкој делатности туристичких организација општина, спортско-туристичких центара, установа култура и удружења грађана постоје штампани пропагандни материјали који се дистрибуирају углавном на сајмовима туризма у земљи и иностранству, а садрже информације о битнијим туристичким локалитетима, културним вредностима и дешавањима на локалном нивоу. Недостатак приликом дистрибуције ових средстава пропаганде је што имају ограничену едицију и деле се, или продају, обично у оквиру самих установа које их публикују. Не постоји, или је занемарљива, размена материјала међу општинама Западне Србије, или самих установа у једној општини. Неопходно је радити на продубљивању интерсекторске и међуопштинске сарадње на пољу заједничке и међусобне промоције.

Неопходно је изградити *имиџ* препознатљив на националном туристичком тржишту, па и шире. То би се постигло заједничким напорима свих привредних субјеката у трагању за најбољим моделом представљања Западне Србије као значајне туристичке дестинације. Како би се објединили сви културни и туристички потенцијали Западне Србије и отпочела њихова експлоатација, требало би оформити Дестинацијску менаџмент организацију (ДМО) која би: синхронизовала и пратила рад установа културе и туризма, поставила принципе правилног пословања свих организација које директно или индиректно утичу на развој културног туризма, а на чијем нивоу би се могла изградити стратегија развоја културног туризма Западне Србије. На овај начин би могао да се превазиђе проблем одлучивања о култури на нивоу политике.

Да би се претходно наведено стање превазишло и, на адекватан начин, приступило креирању правог производа културног туризма, неопходно је обратити пажњу на: образовање и анимацију локалног становништва, унапређење заштите и афирмације споменичког наслеђа, унапређење сарадње и координације између носилаца развоја културе и туризма, развој људских ресурса, унапређење функције истраживања, развоја и планирања кроз сарадњу и кооперацију, креирање културних рута у Западној Србији и регионални маркетинг и промоцију.

ОБРАЗОВАЊЕ И АНИМАЦИЈА ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА

Основ, па чак и предуслов, развоја културног туризма јесте образовање становништва и стварање културних навика. Да би се створиле културне навике, едукацију становништва би требало почети од најранијег узраста. Тако би образовање у

предшколским установама и основним школама требало обогатити посебним темама и упознавањем са праксом на начин прилагођен узрасту, кроз игру, имитацију, причу...

Едукацију би требало наставити кроз средњешколско образовање где би требало увести предмете који се баве проблематиком културе и туризма. На тај начин би требало спознати културу и културне вредности, доживљавати их кроз конкретне ситуације и омогућити самостално креирање и организовање културе.

Посебан утицај који има развој туризма јесте развој културних потреба код локалног становништва, али и стицање културних навика још у најранијем периоду човековог живота. Посебна пажња приликом осмишљавања активности установа културе јесте сегментација тржишта према интересовањима и сваком сегменту посветити одређену пажњу. Морају се правити програми намењени свим старосним групама, посебно деци предшколског узраста, школској омладини и другим групацијама. На овај начин, путем анимације појединих сегмената становништва, стварају се услови за развој културне продукције и стварању културних навика код публике тј. посетилаца.

Константним праћењем и применом трендова у пословању установа културе, али и пропагирању културних споменика и уметничких дела, ствара се могућност да заинтересовани посетиоци, временом, постану стални конзументи њиховог „производа“. Ово исто чине и туристички радници у оквиру туристичких организација, планирају културне садржаје како би туристима обогатили боравак, чиме би у њима бар делом задовољили културну туристичку потребу и, евентуално, заинтригирани их у жељи да поново, у неком наредном периоду, буду посетиоци исте средине.

Укључивање туриста и локалног становништва у културни и природни амбијент представља кључно питање туристичке привреде. Културна анимација у туризму Западне Србије данас је сведена скоро на просту дистрибуцију забавних садржаја, а као један од разлога слабије културне понуде проистиче из става да Западна Србије нема изразите културне вредности. Анимација у туризму има за циљ постизање одређеног степена економизације понуде, тј. повећање ванпансионске потрошње туриста.

Како етнолошко наслеђе доприноси атрактивности туристичке дестинације, најчешће је садржај туристичке анимације. Елементи етнолошког наслеђа као што су обичаји, веровања, занати, музика, игра и други облици материјалног и духовног живота локалне заједнице чине ресурс културно-туристичке анимације. Анимација у овом смислу тежи да оживи све оне облике културног и социјалног живота који временом, услед урбанизације, нестају или су некада постојали.

Програми туристичке анимације могу да се организују у облику *hobby holliday*-а тј. курсева традиционалних уметничких заната, домаће радиности, музичких радионица (курсеви традиционалних песама и игара) и слично (Тодоровић, 2006). За потребе туризма потребно је обновити све традиционалне занате који су интересантни за културну анимацију туриста, а као начин да се локално становништво укључи у организовану производњу и себи обезбеди додатне приходе и при том се обнови традиционални начин привређивања. У музеју Старо село у Сирогојну се оживљавањем старих заната представља готово заборављена техника израде производа од дрвета, метала и глине. Кроз радионице, приказана су три мушка производна заната – качарски, ковачки и грнчарски, а учесници, кроз поступак демонстрирања, имају прилику да упознају укупан поступак занатске израде традиционалних производа.

Као пример активирања домаће радиности кроз културно-туристичку анимацију, туристима се могу презентовати традиционалне женске вештине и њихови производи који представљају традиционални начин одевања и елементе културе становања (покућство). Традиционална ношња може се презентовати путем наступа фолклорних група, али и изложби на којима би сеоско становништво излагало оригиналне сачуване делове ношњи. Традиционална пољопривреда и сточарство су значајан ресурс за богате културно-

туристичке програме. С обзиром на то да се у неким селима Западне Србије још увек одржао полуномадски начин производње, организовање посета летњим становима (катунима), припремањем сточне хране, косидбама и чобанским животом, туристима би се приближила култура живљења овог краја. Производи сточарства (сир, кајмак, пршута) и воћарства (слатко, сокови, ракија) могу бити садржај анимације кроз туристичко-угоститељске услуге и исхрану туриста.

Духовне културне творевине су, у односу на материјалне, отпорније на промене и присутније су у свакодневном животу. Народни обичаји, веровања и навике су најзначајнији фактор мотивације туриста. Пример успешног туристичког анимирања кроз духовну културу су активности Етно села у Сирогојну где се традиционално обележавају, у складу са календаром хришћанских празника и народних обичаја, Бадње вече, Божић, Ускрс и обичаји из пролећног и летњег циклуса. Реконструкцијом обичаја приказује се начин на који је становништво овог краја обележавало велике верске и народне празнике. Из њих се може видети слојевитост народног веровања, односно, испреплетаност хришћанских и паганских елемената.

Да би фолклорно наслеђе постало предмет туристичко-културне анимације, сви сегменти анимацијске делатности се морају организовати (осмишљавање, планирање, евалуација и праћење задовољства туриста садржајем анимације). Овај вид анимације захтева тим стручњака из области културе, туризма, маркетинга и менаџмента (интердисциплинарност) како би се културни потенцијали на прави начин оживели анимацијом.

У складу са савременим карактеристикама путовања, условљених мањком слободног времена и економском кризом, у западноевропским земљама се јавља нови тренд „*Kidscation*“ - кратка путовања с децом.

У европским метрополама постоји мноштво дечјих музеја у којима се најмлађи одлично проводе. Занимљивији су дечји програми које организују познати музеји. На пример, поред доброг Дечјег музеја, одличног Музеја музике (у којем деца могу да диригују Бечком филхармонијом као Зубин Мехта) и Природњачког музеја, Шенбрун је историју учинио фантастичном забавом. За децу је одвојено посебно крило музеја где могу да виде како су живели принчеви, да се играју с царским играчкама, науче да пеку питу с јабукама и обуку се као Франц Јозеф и Сиси. Скоро сви италијански музеји имају дечје одељење са аниматорима, где малишани цртају док родитељи разгледају уметнине. Верона је припремила сајт за децу која могу да се упознају са овим градом глумећи Ромеа и Јулију, а у Риму морају да објасне шта су уклесане звезде, змајеви, орлови, лавови и дрвеће у грбовима. У Фиренци ће деца читав дан „сарађивати“ у шетњи градом кроз „потрагу за благом“ која почиње с Давидом а завршава се у посластичарници.

УНАПРЕЂЕЊЕ ЗАШТИТЕ И АФИРМАЦИЈЕ СПОМЕНИЧКОГ НАСЛЕЂА

Досадашња валоризација културно-историјског наслеђа у Западној Србији, показује да располаже великим бројем објеката и просторних целина који поседују изузетне архитектонске, историјске, амбијенталне и документарне вредности због којих је, поред досадашњих, неопходно предузети мере правне и техничке заштите и ревитализације. Урбане средине формирају своју физиономију у складу са степеном уграђености и очуваности градитељске традиције у споју са савременим урбанистичким решењима.

Из овога проистиче да би посебан значај требало посветити заштити непокретних културних добара у оквиру просторно-урбанистичког планирања развоја урбаних средина и укупног друштвеног развоја. Досадашње искуство указује да у том сектору није увек било правовремене активности што се негативно одразило на степен истражености, стање заштићености и судбину појединих објеката. Због убрзане изградње и проблема који су је пратили, у градовима су у послератном периоду олако порушени многи објекти градитељског наслеђа. Без правовремене консултације Завода за заштиту споменика из Ваљева и Краљева, у вихору савременог урбанизма, нестали су многи споменици културе који су били под заштитом.

Ревитализацијом и презентацијом, споменици културе и културно-историјске целине се укључују у туристички и општедруштвени живот уз услов очувања свог првобитног изгледа и функције.

Имајући у виду значај споменичке баштине, програмом урбанистичке заштите требало би обезбедити:

- да, зависно од категорије, споменици културе буду на одговарајући начин заштићени, да сачувају своје основне културолошко-историјске, градитељске, уметничке и амбијенталне вредности;
- укључивање споменичког фонда у активно коришћење и прилагођавање новим потребама корисника.

Један од битних предуслова за ове акције је обезбеђење грађевинских и комунално-хигијенских стандарда који би били контролисани од стране одговарајућих стручних служби општина и надлежне организације за заштиту споменика културе.

Просторним плановима би требало планирати и усмеравати основне правце развоја који уважавају и доприносе очувању културног и историјског споменичког наслеђа. Појединачни објекти и целине споменичког значаја морају имати посебан третман и строге критеријуме приликом ревалоризације и уређења простора око њих. Целине и објекти који поседују амбијенталне вредности дозвољавају мало слободнији однос, планирање и уређење простора у њиховом окружењу, при чему они сами не треба да буду угрожени или оштећени.

За део споменика и просторних целина којима још није утврђена тачна намена требало би извршити њихово активирање у оквиру одређених делатности - културно-историјских, занатско-трговачких, угоститељских, туристичких и др.

Неопходно је наставити са валоризацијом непокретних културних добара и израђивати предлоге за проглашење заштите и одговарајуће категоризације. Правовременом валоризацијом би се сачувао низ стамбених и других објеката и због својих архитектонских вредности као изузетних примерака градске архитектуре.

Уз наведене основне ставове неопходно је за поједине делове урбаних центара уредити детаљне планове валоризације, заштите и ревитализације јер је то најадекватнији начин да се утврди даљи третман објеката и просторних целина. За мање просторне целине и појединачне објекте неопходно је израдити планове заштите или обезбедити посебне услове коришћења које би дефинисао Завод за заштиту споменика културе.

Програмима заштите требало би обезбедити и мере у циљу привремене заштите објеката од пропадања, неконтролисаних и нестручних реконструкције и подизања нових објеката непосредно уз заштићене објекте и у склопу амбијенталних целина.

Као посебну меру заштите требало би анализирати утицај саобраћаја на споменике и просторно-амбијенталне целине као и пејзажној обради простора око њих.

Од нарочитог значаја је и стална брига о споменицима културе тако да би требало донети одлуку на општинским нивоима о текућем одржавању и старању о споменицима и спомен-обележјима.

Мере заштите (конзервација, рестаурација, реконструкција и презентација) објеката као и други радови који могу довести до промене облика или изгледа непокретног културног добра могу се изводити само уз неопходна истраживања и поштовање услова за извођење техничке мере заштите, пројектне и техничке документације и сагласности са Законом о заштити културних добара.

УНАПРЕЂЕЊЕ САРАДЊЕ И КООРДИНАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ НОСИЛАЦА РАЗВОЈА КУЛТУРЕ И ТУРИЗМА

Повезивање и удруживање предузећа и институција, повећање улоге глобализације и регионализације у економском и друштвеном животу које утиче на раст иновативности не само код компанија, већ и код регија, па и националних и мултинационалних простора, имало је снажне рефлексије и на туристичку делатност. С правом се констатује да “у данашње време глобализације светске економије, једини могући опстанак туристичке индустрије, па тиме и туристичке дестинације, лежи управо у међусобном повезивању на разним нивоима, неопходних за настанак туристичких производа” (Ђурашевић, 2008).

Пошто туризам није делатност која функционише самостално већ кроз сарадњу са другим секторима (угоститељство, хотелијерство, трговина, занатство, пољопривреда), то значи да регионално повезивање у сврху развоја културног туризма садржи бројне факторе: атрактивност, приступачност, фактори који чине услове за боравак (смештај, храна, забава и сл.), али и све субјекте који су заинтересовани за развој туризма (индиректна привреда-пољопривреда, индустрија, грађевинарство), институције из јавног, приватног и цивилног сектора.

Унапређење координације и кооперације између носилаца развоја културе и туризма за сврху има (Бакић, 2009):

- Постизање боље цене на тржишту (посебно на ино-туристичком тржишту) за сопствене, парцијалне туристичке производе или услуге које пласирају
- Унапређење квалитета производа и услуга (додата вредност) уз задржавање цена на истом нивоу
- Повећање капацитета
- Унапређење продајних канала и промотивних активности
- Прављење нових атракција и десезонирање пословања, односно привлачење туристичке тражње и у сезони и ван сезоне
- Привлачење нових инвестиционих улагања, размена знања и искустава, неформално образовање
- Постизање комплементарности и компатиблиности са осталим играчима на тржишту
- Повећање синергије а тиме и конкурентности на домаћем и иностраном тржишту

У основи успостављања кооперације и координације између носилаца развоја културе и туризма лежи:

1. Јачање регионалне сарадње између установа културе, односно јачање интерсекторског повезивања установа културе
2. Јачање регионалне сарадње између установа туризма, односно јачање интерсекторског повезивања установа туризма
3. Увезивање установа културе и туризма, односно јачање међусекторске сарадње
4. Укључивање приватног сектора (тур оператери и агенције) и асоцијација

Значај успостављања интерсекторске и међусекторске сарадње и утицај на формирање и развој културног туризма дестинације се може посматрати са следећих аспеката (Ђукић-Дојчиновић, 2001):

Економски аспект: интерсекторска сарадња омогућава стварање јединственог, интегрисаног производа културе чији пласман на тржиште туризма може донети приход, генерисање профита и запослености као у сектору културе, тако и у сектору туризма. Важно је напоменути да туристички производ, са аспекта прихода и запослености може имати мултипликативни утицај на развој локалне економије (Stynes, 1997). Процењено је да је индиректни мултипликативни ефекат једнак двострукој вредности директне туристичке потрошње имајући у виду да интегрисан туристички производ поред трошкова путовања (превоз, смештај) зависи и од добара и услуга других сектора (нпр. храна и пиће).

Организациони аспект: међусекторско повезивање културе и туризма као две компламентарне гране које удруженим наступом креирају заједнички производ у културном туризму чиме се добија културна индустрија која остварује профит на тржишту туризма.

Туризмолошки аспект: представља покретање појединца мотивисано културним разлозима. Овај аспект је посебно значајан за туристички неафирмисана подручја која имају локалне културне потенцијале. Према Ђукић-Дојчиновић, довољно је да туриста у таквом подручју проведе један дан активно истражујући културно наслеђе да би се креирао културни туризам који се испољава у свом целокупном потенцијалу доносећи профит.

Културолошки аспект: представља скривени културни потенцијал региона који може донети културни и уметнички доживљај, не само локалном становништву, већ и туристи.

Иако је јасно да културне функције туризма у значајној мери могу допринети развоју локалне и регионалне економије, још увек није пронађен начин да се повежу економске и културне функције туризма. О овом питању интензивно размишљају и туризмозолози и културолози, али одговор је недостижан јер и једни и други то раде у изолацији. Недостаје јасна развојна политика културе и туризма која би требало да успостави везу између културних делатности и туристичког привређивања. Зато је кључно решење успостављање интерсекторске и међусекторске сарадње између културе и туризма, али и других сектора (трговина, грађевинарство, дизајн, пољопривреда) на свим нивоима, првенствено на анционалном нивоу, како би се национална развојна политика пренела и на регионални и локални ниво.

Увезивање између чинилаца развоја туризма и културе може бити у географском смислу, или према опредељујућим активностима. И у једном и у другом случају, формирају се групе различитих актера повезаних одређеним интересима као што су: унапређење комуникације, развој база података, развој и примена технологија, обука и развој кадрова и др. Основни модел пословања је повезивање јавног сектора, технологија, добављача производа и услуга и канала продаје, рецептивних агенција ради повећања регионалне конкурентности на другим тржиштима. Веома важну улогу често има и регионални бренд, препознатљивост дестинације која лакше продаје туристички производ. С једне стране, дестинација користи комуникације, ресурсе, технологије и улагања локалних инпута да се глобално позиционира, а с друге, привредни субјекти у култури и туризму се брже развијају, примењују савремене методе рада и црпе максимум из тржишног окружења. Да би се на дестинацији обезбедио синергетски рад свих увезаних субјеката из културе и туризма, потребно је постојање институција катализатора ових односа. Светска туристичка организација предлаже дестинацијску менаџмент

организацију (ДМО) чија је улога координација и брига о заједничком деловању свих субјеката на дестинацији која утичу на формирање производа у културном туризму.

Стратегија развоја туризма Србије је кроз Акциони план дестинацијског менаџмента истакла да је за развој туризма појединачних кластера, па тако и кластера Југозападне Србије тј. региона Западне Србије, неопходно успостављање ДМО, као договора између јавног и приватног сектора, где је важно стварање адекватних услова за побољшање конкурентских предности регије Западна Србија (Предлог модела оптималног управљања туризмом са организационом структуром туристичке регије Западна Србија, 2012).

Стратегија предвиђа оснивање ДМО-а. ДМО би требало да буде јавна или јавно-приватна организација која ће да функционише на нивоу кластера. Као таква, ДМО треба да обавља следеће активности: координација дестинацијског маркетинга и промоције; планирање, развој и мониторинг читаве дестинације; иницирање и омогућавање реализације приоритета развоја дестинације; идентификација и координисање партнерстава за јачање конкурентности дестинације; едукација; координација пружања комерцијалних услуга за туристе (нпр. визитор центри). У прилог претходном пожељно је додати активности развоја и имплементацију CRM (consumer relationship management) и маркетинг микс дестинације.

Битно је уочити разлику између дестинацијске менаџмент организације (ДМО) и дестинацијских менаџмент компанија (ДМЦ). Дестинацијске менаџмент компаније, се по правилу, оснивају на нивоу дестинација, у оквиру приватног сектора. ДМЦ пружају услуге организовања производа, активности и услуга, затим паковања туристичких производа, израде креативних итинера, те остале дестинацијске услуге. Дестинацијске менаџмент организације и компаније (ДМО и ДМЦ) уско сарађују у смислу својеврсних партнерства, тако да ДМО на нивоу кластера промовишу услуге ДМЦ.

Имплементација менаџмента дестинације мора се извести у складу са Стратегијом развоја туризма Србије, а за то је неопходно оснивање организације која ће водити и координирати различите актере из јавног и приватног сектора укључене у процес имплементације. Водеће туристичке дестинације у свету креирају организације (јавне, приватне или јавно-приватне) које управљају акционим плановима имплементације за даљи развој туризма. У развијеним туристичким земљама менаџмент дестинација се данас готово и не одвија без таквих организација. Међутим, у земљама које су у почетној фази туристичког развоја и без значајније туристичке инфраструктуре као што је Србија, развој таквих организација се догађа тек након успостављања и комерцијализације базичних туристичких производа. У садашњој фази Србији је потребно тек неколико таквих организација за кључне кластере које би, у сарадњи са Националном туристичком развојном корпорацијом, требало да преузму одговорност развоја и комерцијализације туристичких производа.

Осим претходно наведених основних функција, Стратегија, као и интернационална пракса, налаже да се ДМО мора фокусирати и на следеће активности, чиме се реализује улога менаџмента дестинације у корист свих актера: промоција и креирање shopping и пешачких подручја (као места где би се продавали локални производи туристима: рукотворине и уметничка дела, слике, радови у керамици и стаклу, итд.; сир, кобасице и остале врсте меса, гљиве, воће и поврће), стварање система подстицаја за промоцију и отварање локалних заната и уметничких радионица (који би стварали сувенире за продају туристима), промовисање локалне пијаце као део туристичке понуде и ресурса (пијаце треба да продају локалне производе).

Закон о туризму предвиђа да се за територију јединице локалне самоуправе може се основати туристичка организација или обављање тих послова поверити другом правном лицу. На основу претходног може се закључити да Закон не познаје дефиницију

ДМО. Законом предвиђене активности су само део свих задужења која би имала регионална ДМО. Основ за креирање ДМО је члан 40: Туристичка организација, уз сагласност оснивача, у циљу планирања, координације и управљања туристичким активностима, може са другом туристичком организацијом, привредним друштвом, другим правним лицем и предузетником који обавља делатност из области саобраћаја, туризма, угоститељства, промета робе и услуга, културе, спорта, информисања, конгресних и сајамских активности, основати организацију за оперативне, маркетиншке и промотивне послове. Делокруг рада и начин финансирања уређују се уговором.

Сходно одредбама Закона о јавно – приватном партнерству концесијама („Службени гласник РС“, број 88/2011), између учесника јавног и приватног сектора је могуће успостављање партнерстава на законској основи. Према постојећој планској документацији, овакав вид партнерства представља најважнији предуслов развоја планираних туристичких производа и укупаног „пакета понуде“ на посматраном подручју. Такође, без јавно-приватне сарадње није могуће ефикасно реализовати планиране инвестиције. Јавно-приватна сарадња намеће се у свим сегментима изградње одговарајуће конкурентности туристичког сектора, а посебно у домену обезбеђивања одговарајућих услова инвестирања и управљања простором. У складу са Законом о јавно-приватном партнерству и концесијама, исто се може реализовати као уговорно или институционално.

Како би се креирао адекватан производ у културном туризму који је прилагођен потребама туриста, циљ интерсекторског и међусекторског повезивања (хоризонталног и вертикалног) је:

- Побољшање привлачности дестинације
- Унапређење маркетинга дестинације
- Пораст продуктивности
- Побољшање управљања туристичким системом

Управо у основи формирања производа у културном туризму лежи разумевање захтева тржишта и негово континуирано испитивање.

РАЗВОЈ ЉУДСКИХ РЕСУРСА

Један од предуслова да културни туризам буде значајан облик туристичких кретања са утицајем на развој локалне и регионалне економије је да туризам презентује живот једног простора. Из овога произилазе и следеће претпоставке:

- Да би се просторне и културне вредности представиле другима, потребно је познавање, поштовање и веровање у вредности простора у коме се живи
- Код локалног становништва би требало да буду изражене културне навике и жеља да се пренесу на туристе
- Користи од културног туризма (и других облика туризма) би требало да буду јасно представљени и уграђени у свест локалног становништва
- На националном нивоу би требало да постоји опредељење (по хоризонталној и вертикалној оси) за развој културног туризма као облика туризма који може развијати локалну заједницу

Стога је један од најважнијих аспеката у развоју туризма образовање, односно развој људских ресурса којим се стварају навике и поверење у сопствене културне вредности, стварање потребе интеркултуралности и жеље за интеркомуницирањем.

Неколико је области у којима образовање има утицај на развој културног туризма:

Заштита и пренос културног наслеђа: образовање је алат којим се обезбеђује свест о значају културног наслеђа и његовој заштити у изворној форми. С друге стране, заштита наслеђа подразумева и његов пренос на наредне генерације. Заправо, пренос културног наслеђа с једне генерације на другу је и најбољи гарант њене заштите. Отавеј, познати социолог каже: „Функција образовања је у преношењу друштвених вредности и идеала на младе и способне чланове заједнице.“ (Ottaway, 1980)

Развој културе: Функција образовања је да изнесе неопходне или пожељне промене у културним идеалима и вредностима ради напретка и континуираног напретка друштва. образовање „културализује“ појединце и модификује културне процесе кроз истраживање и дубље испитивање свих аспеката друштвеног живота који могу бити саставни део производа у културном туризму

Континуитет културе: образовање одржава континуитет културе кроз разне активности и програме. Превасходно, друштво успоставља школе које чувају и преносе културу са генерације на генерацију. Млади би требало да буду мотивисани да уче кроз интеракцију између различитих култура. Идеалан образовни систем би требало да код младих развије квалитет толеранције и прилагођавања који су предуслов да се културни туризам развија као облик кретања који врши размену најразличитијих културних образаца. образовање ангажује различите обрасце размишљања, понашања и културних вредности који код младих доприноси физичком, психолошком, социјалном и емоционалном развоју, односно развоју личности који је неопходан за креирање и експлоатацију културног туризма

Редовно образовање: Школа је поједностављено окружење које објашњава културу друштва и доприноси усвајању заједничких образаца културе којима млади могу допринети. У ширем смислу, школа детерминише квалитет културе који игра улогу у креирању производа у културном туризму. Тако би се програми предшколских установа и основних школа требало обогатити посебним темама и упознавањем са праксом у култури како би се у најранијем добу створио осећај припадности култури и потреба за њеним представљањем. У средњим и високообразовним институцијама би се култура и туризам требало практиковати интердисциплинарно образовање – изучавање туризма у култури и културе у туризму са заједничким изучавањем тржишног и других облика комуницирања

Посебно образовање: Већина запослених у туризму и култури не поседује одговарајућа знања и вештине, и не постоји пракса континуираног професионалног усавршавања, праћења и иновирања знања. Због тога је важно образовање запослених у култури и туризму за квалитетно обављање посла и континуирано праћење иновација и дешавања.

Едукација кадрова подразумева системско и планско усавршавање знања свих кадрова који су укључени у културни туризам. То је неопходно како би се благовремено одговорило на захтеве савремене туристичке тражње. Циљ едукације је да запослени у култури препознају могућност да културни садржаји буду укључени у туристичку понуду; да препознају користи које би њихова институција може имати од тога (повећање броја посетилаца, већа примања, мања зависност од буџетских средстава, већа улагања у одржавања и опрему и сл.). Запослени у туризму би се кроз едукацију упознали с културним вредностима свог града, па би их лакше презентовали и укључивали у туристичку понуду. Мисли се на непосредно пружање услуга: рецепционере, информаторе у ТИЦ-овима службенике туристичких агенција (непосредне продавце аранжмана), али и на оне који одлучују и креирају рецептивне програме. Посебно треба издвојити даље усавршавање туристичких водича и локалних туристичких водича (Стојановић, 2003).

УНАПРЕЂЕЊЕ ФУНКЦИЈЕ ИСТРАЖИВАЊА, РАЗВОЈА И ПЛАНИРАЊА КРОЗ САРАДЊУ И КООПЕРАЦИЈУ

Значај туризма, како директни (утицај на раст бруто домаћег производа, развој привредних делатности, платни биланс земље, запосленост, инвестиције, развој недовољно развијених подручја) тако и индиректни (мултипликативни ефекат туризма), за дестинацију, земљу и глобално је већ опште познат (Унковић, Зечевић, 2006).

Туристичка дестинација представља, мање или више, заокружену географску целину која располаже атрактивним, комуникативним и рецептивним елементима, односно свим оним природним, друштвеним, антропогеним, културно-историјским и саобраћајним елементима као и оним елементима неопходним за смештај, исхрану, одмор, рекреацију и забаву туриста (односно где је израђена одговарајућа туристичка понуда). Ради се о мешавини производа, услуга и искустава које туристи конзумирају под брендом дестинације (Buhalis, 2000).

Проучавање дестинацијског имица је релативно нова област у проблематици позиционирања туристичких производа. До сада је израђено неколико студија које јасно доказују да имиц дестинације има утицај на понашање потрошача и да у случајевима дестинација са изузетно позитивним и снажним имицом увек постоји велика шанса да се у процесу одлучивања купац определи за њу, у односу на конкурентне дестинације (Gallarza, Saura, Garcia, 2002).

Основ за изградњу имица дестинације је прилагођавање понуде специфичној тражњи туриста. Стога је идентификација тражње сегмент који је неопходно уврстити у свакодневни рад носилаца развоја културе и туризма, односно истраживање ставова туриста функција на којој ће се темељити рад установа културе и туризма. Истраживање ставова потрошача је усмерено на разумевање и објашњавање мотивационог оквира и потреба потрошача које утичу на избор и куповину одређеног туристичког производа. Што се боље схвати процес перцепције потрошача, може се са већом сигурношћу знати на који начин ће они реаговати на одређене стимулансе. Самим тим, у зависности од њихове перцепције, зависиће и будућа динамика туристичке тражње. Такође, истраживањем се прибављају чињенице о структури тржишних сегмената и њиховим демографским карактеристикама, стилу живота, навикама, преференцијама, очекивањима, ставовима итд. У суштини, циљ истраживања је да анализира трендове на тржишту и пружи релевантне информације (најчешће кроз графички приказ) менаџерима за доношење стратешких одлука, чиме постаје све акутуелнија алатка у предвиђању токова туристичких кретања. Испитивањем ставова туриста се долази до податка у ком смеру је неопходно обликовати производ у културном туризму како би се задовољиле потребе туриста. У складу с тим, потребно је извршити адекватну валоризацију културног наслеђа.

Досадашња валоризација културно-историјског наслеђа у Западној Србији показује да располаже великим бројем објеката и просторних целина који поседују изузетне архитектонске, историјске, амбијенталне и документарне вредности због којих је, поред досадашњих, неопходно предузети мере правне и техничке заштите и ревитализације. Урбане средине формирају своју физиономију у складу са степеном уграђености и очуваности градитељске традиције у споју са савременим урбанистичким решењима. Процену вредности културног наслеђа кроз адекватну и вишеслојну валоризацију је потребно ставити у однос са идентификованом туристичком тражњом, односно

валоризовано културно наслеђе је потребно преточити у туристички производ у складу са идентификованим потребама туриста и посетилаца.

На овај начин се избегава ризик да се формира туристички производ који неће имати адекватну вредност на тржишту а ствара се могућност за креирање одговарајућег плана развоја и маркетинга производа у културном туризму. Он је основ и за привлачење домаћих и страних инвестиција у развој инфраструктуре, рестаурацију и конзервацију културних добара, очување нематеријалног културног наслеђа и сл.

Истовремено план доприноси идентификацији и стављању у употребу постојећих ресурса кроз формирање одговарајућих културних рута. Улога културних рута је да промовишу разумевање историје неке популације на основу њеног физичког, природног или неопипљивог културног наслеђа, успостављајући на тај начин везе које уједињују разне културе и регионе. Културне руте прате историју народа, миграције и простирање тековина цивилизације на пољу филозофије, религије, културе, уметности, науке, технологије и трговине (Хацић, 2005). Примери ових рута су барокне, келтске, викиншке, феничанске руте, или ваневропске руте: пут свиле, соли, робова и др.

КУЛТУРНЕ РУТЕ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

Особеност туристичке понуде нације, регије или локалне заједнице јесте препознатљив културни идентитет. Културни идентитет Западне Србије почива на добром познавању и уважавању локалног културног наслеђа, историје, и колективног сећања. Одговор на питање: „Ко смо?“ јесте чврста и солидна основа сваке локалне стратегије, а нарочито специфичне туристичке понуде засноване на особеностима локалних културних потенцијала (Дојчиновић, 2005).

Кроз простор Западне Србије могуће је формирати културне руте локалног и регионалног карактера, али и руте које би, повезивањем истих или сличних обележја у целој Србији добиле национални карактер. Захваљујући пограничном положају Западне Србије, и то пре свега, заједничкој историји са суседним земљама, могуће је осмислити културне руте међународног карактера протежући се и на простор БиХ и Црне Горе.

Итинерери се могу правити на основу различитих критеријума - обилазак археолошких налазишта, манастира, старих градског језгра, споменичких вредности, музеја, дела са уметничким својствима, знаменитих места... Могуће је осмислити руте посвећене знаменитим личностима овог подручја, историјске и етнолошке руте, обилазак установа културе...

Основна одлика културног наслеђа овог дела Србије јесте да су у питању атракције локалног, регионалног или националног значаја, са великом просторном дисперзијом. Ови ресурси, као што је то раније у раду наглашено, најчешће, немају довољну покретачку снагу да привуку, у европским оквирима, велики број посетилаца. Уобличавањем у заједничку понуду, умрежавањем или итинерерским повезивањем више атракција, обезбеђује се да оне колективно постају довољно интересантне да привуку критичну масу посетилаца, и да користе благодети заједничких развојних смерница, стандарда услуга и маркетинга. Уколико ни повезивање није довољно да створи туристичку атрактивност, потребно је креирање и додатних значајнијих атракција и догађаја. Привлачење посетилаца који нису примарно мотивисани културом и културно-историјским наслеђем да посете локалитете на одређеној рути захтева комбиновање културних мотива са мотивима других врста туристичких кретања у један комплекснији пакет туристичке понуде.

Неке од рута које је могуће успоставити на територији Западне Србије су:

Путевима мистике

Све већи број земаља у своју туристичку понуду укључује садржаје који, уз упознавање с природним лепотама, поседују и дозу мистике. Мистика је увек привлачила туристе који желе да побегну од свакодневног живота и препусте се чарима егзотике. Енглеска тако остварује огромне приходе презентујући и ревитализирајући култове који су се поштовали у Стоунхенџу. Негује се и традиција краља Артхура, а ту су и приче о духовима који обитавају у бројним дворцима. Већ познате Париске катакомбе (подземни каменоломи из 18. века искоришћени за похрањивање мртвих због појаве разних заразних болести) поред Ајфеловог торња, Лувра, Славолука победе, Јелисејских поља, Нотр Дама и сл., представљају туристички мотив посете Паризу. Свакако, најпознатија личност отелотворена у Брем Стокровом роману Дракула (1897), Влад Цепеш III донео је препознатљивост Румунији на планетарном нивоу, данас туристички презентован кроз Дракула туру. Слична ствар се дешава и у нашој непосредној близини. Указање Девице Марије донело је туристички процват Међугорју где је, у кратком року, број посетиоца и ходочасника са свих страна света, порастао експоненцијалном прогресијом и на крају досегао невероватне размере. Слична ствар се, у новије време, догодила с пирамидама у околини Високог (БиХ), Змајевим линијама у Истри и планином Клек са вилама, духовима и чудесним бићима (Хрватска).

Реч је о феноменима духовног туризма који из године у годину осваја све већи број поклоника. Људи данас све више као мотив за путовање траже неку посебну причу, да доживе нешто чега ће се сећати током читавог живота. Овај мотив може бити различит, у зависности од погледа на свет и образовања појединца, и кретати се од проучавања кругова у житу преко настојања да се фотографише чудовиште из Лох Неса до медитације у неком храму.

Креманско пророчанство

Како се верује, Креманска котлина је настала у древној фази настанка Земље, приликом њеног судара са неким другим небеским телом. У ствари, креманско земљиште састављено од стена периодотита које метаморфозом прелазе у серпентине и имају природну моћ биогеног зрачења која благотворно делују на људски организам. Можда баш због тог камена, Кремна су одувек давала видовите људе. У 19. веку појављују се пророци Тарабићи, а после њих још неколико видовитих Креманаца. Прота Захарије Захарић је њихова пророчанства пренео Радовану Казимировићу, који их је објавио у књизи „*Тајанствене појаве у српском народу и Креманско пророчанство*“. Рецезент Казимировићеве књиге био је владика Николај Велимировић.

Креманско пророчанство садржи доста предвиђања, од којих су се многа испунила. Тарабићи су предвидели проналазак телевизије, долазак телефона и телеграфа у Србију, судбину сердара Јована Мићића, смену династија на српском престолу (одлазак књаза Александра Карађорђевића и долазак на власт књаза Милоша Обреновића), владину Михаила Обреновића и краља Милана Обреновића и Српско-турске ратове, проглашење Србије за краљевину, судбину краља Александра и краљице Драге, поновни долазак Карађорђевића, Први светски рат, велику епидемију на Златибору 1915. године, пропаст Србије, Турског царства и Аустрије, судбину Истанбула, проглашење Српске царевине, премештање престонице Србије из Београда у Крушевац (1371-1405), долазак на чело земље црвеног цара са звездом на челу (алузија на Јосипа Броза), обнову Шарганске осмице у туристичке сврхе...

Први српски вампир

Сава Савановић је лик из приче Милована Глишића (1847–1908), *После деведесет година*, у коме је он представљен као вампир по легенди која се прича у овом крају. Лик Саве Савановића се спомиње и у српском хорор филму Лептирица који је инспирисан Глишићевом причом, као и у књизи *Страх и његов слуга*, Мирјане Новаковић. По легенди, верује се да је сељак Сава Савановић после своје смрти живио у старој воденици у селу Зарожје, у општини Бајина Башта. Легенда говори да је као вампир убијао и пио крв људи који би дошли да мељу жито. Последњих неколико деценија, млин Саве Савановића је у власништву породице Јагодићи и често се назива Јагодића воденица. Радила је до касних 1950-их кад је затворена и угашена. Воденица привлачи посетиоце, али становници села још нису успели да од млина направе успешно туристичко одређиште.

Иако се он помиње као први српски вампир, често се са као први српски вампир помиње и Петар Благојевић сељак из Кисилева код Пожаревца, који је умро 1724. године, који је у своје време доспео и у центар европске пажње. Затим се као натприродна бића (вампири) помињу и Ружа Влајна (такође из Кисилева), Арнаут Павле (српски хајдук из села Медвеђа близу Параћина), Милош из села Радојево у Банату... Текст из немачких новина о вампиру Петру Благојевићу наводи и Радован Казимировић у својој књизи *Тајанствене духовне појаве: чарање, гатање, врачање и прорицање у нашем и код других народа, Креманско пророчанство*. Казимировић пише да је откопавање и спаљивање покојника, због веровања народа у вампире, било забрањено још у 14. веку Душановим законом. Прича о Сави Савановићу се може наћи и у *Антологији прича о вампирима*.

Лик Саве Савановића искоришћен је као главни промотер Ваљева на Међународном сајму туризма у Београду 2010. године, на штанду кластера „Ваљево за вас“. Представљен је као аутентични, добродушни вампир који више изазива смех него језу. Како су Савина популарност и локални фолклор надмашили занимање за веру, реаговала је епархија Српске православне цркве, изражавајући негодовање јер се у туристичке сврхе као бренд ваљевског краја користи остатак фолклора и сујеверја.

Ко се не би омрсио

Тржиште туризма Западне Србије препознато је као значајан извор тражње за традиционалним производима. Пионирске кораке у овој области спровела је Туристичка организација регије Западна Србија (простор Златиборског округа и општине Ивањица), уз подршку Програма развоја приватног сектора (РРА Златибор из Ужица). Објављена је и дистрибуирана прва *Гастромапа туристичке регије Западна Србија* под слоганом *Обично и непоновљиво*. Она пружа информације о локалној храни и местима њихове продаје и уводи регистрована газдинства као продајна места локалних/традиционалних производа. Повећање тражње за традиционалним производима подразумева њихову лаку доступност. Како би се то омогућило, Програм је подржао успостављање четири дегустациона центра: Аћим-Мушвете (далматински пршут и панцета), Дестилерија Зарић-Косјерић (ракија), Шопаловић-Мачкат (пршуга) и Торлак-Шљивовица (купиново вино и ковачница). Реч је о центрима који на специфичан начин промовишу и популаризују традиционалне производе на тржишту туризма Западне Србије као потпуно новом тржишном сегменту. Отварајући ново тржиште малим произвођачима, који немају друге могућности за континуиран и исплатив пласман, ови центри стварају нови облик тражње и доприносе повећању продаје и прихода (razlatibor.co.rs/psd/publikacije/Gastro_mapa.rar).

У циљу повећања препознатљивости традиционалних производа и локалне кухиње и стимулисању шире тражње, пре свега туриста и посетилаца, неопходна је

идентификација свих носилаца традиционалних заната и гастрономске понуде на подручју Западне Србије, провера испуњености постојеће законске регулативе која је врло рестриктивна и селективна, и прилагођавање њихове пословне политике туристичком тржишту. Наравно, реч је о формирању гастрономске руте, засноване на упознавању посетилаца/туриста са технологијом израде гастрономских производа Западне Србије (пршута, златарски и сјенички сир, дуван чварци, ужичка препеченица, ужички кајмак, пекмез, кајмак, ајвар, туршија, домаћи хлеб, проја, пита, уштипци, сланина, печење, пребранац, сарма, ужичка комплет лепиња, ванилице, домаћи сокови...)

Путеви добре капљице

У Србији се годишње произведе око 1.000.000 hl јаких алкохолних пића. По обиму производње на првом месту је шљивовица. Последњих година бележи се експанзија ракија од: јабуке, вишње, крушке, кајсије, брескве, трешње, дуње, малине. Ту је и лоза и комовица, клековача и траварица, медовача, ораховача...

У Западној Србији постоји неколико дестилерија које се истичу технологијом производње и квалитетом ракија. За љубитеље добре капљице, могуће је организовати тематске туре, са обиласцима дестилерија уз упознавање са историјатом производње ракије и процесом настанка, али и продајне дегустације свих врста ракија (по угледу на туристичко-забавни обилазак Rakia Барова у Београду уз одговарајућу закуску тј. мезе).

У руте је могуће укључити Дестилерију Excellentia и Кулачин у околини Шапца, Ластар продукт ДМ из Липолиста, Српско звоно, Ракије Весић, Blue Diamond и Ђурђевић из Ваљева, Дестилерију Зарић из Косјерића, Златну долину из Карана, Ужичку клековачу АД Сретен Гудурић и Стару соколову ракију из Ужица, дестилерије Тим, Стара Песма, Подрум Симић М&С и ББ Клековача из Бајине Баште, као и Метафлекс из Ариља.

Посете дестилеријама се могу употпунити са неколико манифестација у Западној Србији које популаризују пољопривредну производњу нашег краја и помажу јачању економског статуса општина: Сајам домаће ракије у Шљивовици (мај), Дани малине у Ариљу (јул), Сајам шљива у Осечини (август), Дани Ракије у Шапцу (новембар)...

Путевима духовности

Ова културна тура тј. ходочашће Западном Србијом има за тему религиозни мотив туристичког кретања јер је изузетно богато туристичко путовање са посетом средњовековним манастирима и црквама. Полазишта рута би били већи градови или туристички центри у сезони (Београд, Нови Сад, Крагујевац, Златибор...). Свакако да би се у рути нашли репрезентативни објекти верског наслеђа Западне Србије: манастири Троноша, Чокешина, Пустиња, Ћелије, Јовања, Боговађа, манастир светог Николаја Охридског и Жичког, Рача, Клисура, Увац, Бања, Милешева, Куманица, Давидовица али и цркве брвнаре, црква Светог Ахилија, Бела црква Каранска и друге. У ове руте, посету манастирима и црквама Западне Србије, потребно је придружити обилазак манастира Фрушке горе и Сремских Карловаца, манастира Овчарско-кабларске клисуре, манастира Жича, Студеница, Градац, Ђурђеви Ступови и Сопоћани (део европског пута културе *Трансроманика*), манастира Морача и Острог у Црној Гори, манастира Добрун у БиХ и сл.

Смештај и исхрана током боравка на рути би били организовани сеоским домаћинствима и традиционалним ресторанима или манастирским конацима. Лични доживљај разгледања светог наслеђа Западне Србије, споменика културе и манастира представља сигурно највећу вредност ове туре и подстицао би љубитеље уметности и историје на путовање.

Путевима слободе

Још једна културна рута која би се могла реализовати на овом простору, везана је за Други светски рат. Податак да годишње Кућу цвећа посети око 150.000 посетилаца говори да постоји велико интересовање за личност и дело Јосипа Броза Тита.

На територији Западне Србије налазе се аутентичне дестинације везане и за партизански и за четнички покрет на територији некадашње СФРЈ: Столице, Крупањ, Робаје, Равна Гора, Ужице (центар Ужичке републике), Кадињача, Јабука... Како су ови локалитети уживали заштиту током претходних година, а ни промене идеологија и другачији погледи на историју нису довели до девастирања, врло лако се могу адаптирати потребама циљних група, коју како показују истраживања не чини популација преко 60 година, већ је све већи број младих заинтересован за Титов живот и дело, тако да је он сам постао врста брэнда. Структуре посетилаца показују да има доста страних туриста, и то не само из земаља из окружења. На тај начин би се могла направити рута која би укључивала Београд, Ваљевски крај, Подриње и Ужички крај, као и места великих битки и офанзива.

Путевима Тесле и Станојевића

Путевима српских стогодишњих хидроелектрана, односно Путевима Тесле и Станојевића, назив је прве индустријске руте у Србији (идејни творац руте је Мануела Граф из Завода за проучавање културног развоја). Србија је међу првим земљама у Европи почела да производи струју, а само четири године после Нијагариних водопада настала је хидроелектрана на Ђетињи у Ужицу. Њу је пројектовао српски научник Ђорђе Станојевић, према принципима полифазних струја које су откриће Николе Тесле. Хидроелектрана „Под градом“, прва је у низу бисера савршено очуваних српских хидроелектрана. Део руте су Гамзиградска хидроелектрана, Хидроелектрана Вучје у кањону реке Вучјанке, Света Петка или „Вила са Нишаве“ у Сићевачкој клисури и Моравица у Ивањици.

Пројекат Путевима српских стогодишњих хидроелектрана повезивањем са Хрватском, Мађарском и другим европским земљама у којима је Тесла живео и радио, прерасте у значајан међународни пут културе *Путевима Тесле кроз Европу*. Тура би почињала у Музеју Николе Тесле у Београду, а итинерер би водио до места које је Тесла посетио када је 1892. године боравио у Србији.

Долином Дрине

Културна тура која може да има и међународни карактер је свакако она која би се одвијала долином Дрине. Она може да се одвија на различите начине обухватајући локалитете на обе обале. Уз детаљну анализу и израду Културно историјске руте, по принципу који постоји за Феликс Ромулијану, Подриње би се могло позиционирати на тржишту као јединствена културна рута, која у себи има и бројне споменике културног наслеђа, укључујући и места великих битки и стратишта из свих ратова, у комбинацији са кањонском долином Дрине, Трешњице, ваљевским планинама, лелићким карстом, НП Таром...

Као на филмском платну

Захваљујући добрим филмовима многа места су постала туристичке атракције које могу да привуку одређени број туриста. Мало је српских филмова за које се може рећи да

имају статус култ филма, а *Лептирица* је сасвим сигурно једна од њих. Лептирица (1973, режија Ђорђе Кадијевић), снимљен по причи Милована Глишића, историјски гледано први је хорор филм снимљен у Србији.

Како је филм један од најпријемчивијих медија за публику, приказивање ратних филмова може бити од великог значаја за спознавање прошлости и успостављање реалног и објективног односа према њој. Партизански филм многи сматрају аутентичним жанром на простору бивше СФРЈ. *Ужичка република*, *Партизани*, *Бошко Буха*, али и *Битка на Неретви*, *Валтер брани Сарајево*, *Партизанска ескадрила*, *Сутјеска* и многи други прави су епови које су гледали милиони људи. Данас се партизански филмови гледају искључиво као акциони жанр, а не као неке идеолошке епопеје јер сва филмска остварења из комунистичког периода спадају у културну архиву.

Свакако најпознатији филмови нашег прослављеног редитеља Емира Кустурице снимани су на овим просторима: *Живот је чудо* (сниман на просторима Златибора, Таре, Мокре Горе, Шаргана, Ужица, Чачка), *Завет* (на терену Ужица, поред реке Ђетиње, на ужичкој Плажи, Тари и Мокрој Гори) и неки кадрови за филм *Црна мачка, бели мачор* у Шапцу; филмови Здравка Шотре *Илка*, *Ивкова слава* и *Шешир професора Косте Вујића*, снимани су у Тешњару, у Ваљеву.

Пројекција филмских остварења може бити допунски садржај на културним рутама чију тематику прате, а могу бити и самостална културна рута, уколико би се приступило осмишљавању активних културних рута у којима би се нпр. по принципу детективских прича, посетиоци али и локално становништво анимирало да истражује просторе у којима су снимани филмови, идентификују сцене из филмова, или пак, у неком озбиљнијем осмишљавању, буду костимирани и глуме као у филму. Читава рута, која би трајала један викенд, у форми игре у којој учествује до 10 играча, базирала би се на нпр. најбољој традицији детективских романа. Као награда за успешно учешће у овом облику туристичке анимације, учесницима би могли да се деле сувенири специјално дизајнирани према тематици руте у којој су изабрали да учествују.

Тематским окупљањем материјалне баштине у јединствену туристичку понуду, она постаје довољно интересантна да привуче више посетилаца. Путеви културе истичу јединственост и аутентичност дестинација, локалног знања и традиционалних вештина. Значајно утичу на развој привредног сектора, кластера, мрежа, подстичу иновације у свим областима и креативност.

РЕГИОНАЛНИ МАРКЕТИНГ И ПРОМОЦИЈА

Иако постојећи ресурси углавном не функционишу као културни туристички производи, уколико је тржиште упознато са њима, бар путем проспеката, туристи ће се упознати и са њиховим значајем у историјском развоју дестинације. Генерални је закључак да западна Србија није довољно препозната као туристичка регија у којој постоје развијени производи у културном туризму. Управо је недовољна препознатљивост узрок слабе тражње за производом у културном туризму што утиче и на слабу заинтересованост актера на страни понуде за интензивнијим развојем производа. Очекивања од производа у културном туризму су да генеришу туристички промет, приходе и запосленост, а то је могуће само повезивањем локалних вредности у јединствен регионални туристички производ у чијем стварању, промоцији и пласману ће учествовати сви заинтересовани актери јавног, приватног и цивилног сектора у туризму и култури.

Оно што је препрека су:

- Недовољно образовање запослених у култури и туризму о маркетингу и промоцију туристичких производа
- посетиоци са одређеним тешкоћама налазе информације о културним туристичким атракцијама и понуди
- недостаје квалитетни промотивно-информативни материјал
- због недостатка стратегија развоја културног туризма, поједине маркетиншке оријентације остају слабо подржане од стране локалне средине
- маркетиншке активности би требало да буду усмерене на све сегменте потражње али истраживања тржишта нису рађена
- већина културних атракција је локалног или регионалног значаја, па је изузетно важан маркетинг у дестинацији, који је код нас тренутно занемарен
- недостатак средстава за промоцију може се ублажити удруживањем културних институција и туристичких агенција и њиховом заједничком промоцијом, али су за потребни механизми партнерства и сарадње
- штампане промотивне материјале, неуједначеног квалитета, има већина туристичких организација. Интернет презентације постоје или су у изради, такође неуједначеног квалитета, а ЦД као промотивни материјал нема скоро нико.

Кључно питање са аспекта промоције културног туризма је: *До које мере су културни садржаји и културно наслеђе довољан мотив за сваки појединачни сегмент туристичке тражње да посети и задржи се у западној Србији?*

У складу с претходно изнетим, неопходно је развити и спровести стратегију диференцираног маркетинга у циљу прилагођавања регионалне понуде културног туризма, посебно промоције, специфичној тражњи и очекивањима циљаних сегмената, и то:

1. **Омладина** - развој и промоција јединственог туристичког производа прилагођеног потребама екскурзија и рекреативних настава
2. **Пословни људи и учесници на конгресима** – развој и промоција производа у културном туризму који ће квалитетно испунити слободно време индивидуалаца, након завршетка пословних активности
3. **Организоване групе туриста** којима се у разне видове путовања могу укључити различити производи културног туризма
4. **Транзитни туристи** – промоција културних добара као места одмора
5. **Локално становништво**

Приближавање културног туризма потенцијалним тржишним сегментима захтева планску и циљану промоцију која за циљ има да:

- Позиционира западну Србију као дестинацију која је пожељна и са аспекта културног туризма
- Повећа културне садржаје у корист промоције културног наслеђа западне Србије
- Повећа приходе од културног туризма активним укључивањем носилаца развоја културе и туризма у развој, промоцију и пласман производа у културном туризму
- Повећа свест локалног становништва о културним вредностима западне Србије

Иако западна Србија бележи раст долазака туриста, али и продужења дужине долазака, у средњем и дужем року је врло вероватно да ће се осетити последице пасивности и незаинтересованости када је у питању развој адекватних туристичких производа. Предност западне Србије је што у релативно кратком року може искористити

бројне активности како би генерисала производ културног туризма. Оно што је у овом моменту могуће понудити тржишту треба и искомунитирати са тржиштем уз одговарајући план промоције.

Како производи у културном туризму нису довољно развијени, а ограничења су уочена у приступу промоцији производа, алатима промоције и реализацији промотивних активности, маркетинг и промоција у културном туризму треба да буде, превасходно, важан део образовања, како радника у туристичком сектору, тако и радника у културном сектору. Разумљиво је да радници запослени у културном туризму, посебно они који су ангажовани у домену културног туризма, треба да имају и нека специфична знања о културним добрима и маркетингу у култури. Са друге стране, знања из области маркетинга у културном туризму су незаобилазна у раду културних радника који су повезани са културним туризмом. Изузетан развој културне индустрије у многим развијеним земљама света, све веће инвестирање у “културне производе” и развој културног туризма који је тиме подстакнут, намећу потребу да туристички радници схвате значај перцепције дестинације, која је артистички и културно богата, као културно-туристичке дестинације која може бити веома атрактивна за туристе. Свест о потреби едукације културних радника, чија је делатност повезана са туризмом, у области маркетинга у туризму, све је присутнија. Многе установе културе, у жељи да привуку што више туриста, ангажују специјализоване фирме из области пропаганде. Чињеница је да многи радници у туристичком сектору нису у довољној мери едуковани у области маркетинга у културном туризму, посебно у домену најновије информационо-комуникационе технологије и развијања свести о потреби стварања различитих коалиција са културним установама на нивоу дестинације (Хаџић, 2005).

С обзиром на слабу развијеност производа културног туризма, фокус би требало ставити на изградњу препознатљивог регионалног производа и подручја западне Србије као дестинације где постоји културни туризам. На самом почетку, промоција не би значајно утицала на повећање промета и прихода, али би у средњем року, након развијања адекватног производа, продаја у значајној мери порасла.

Потребно је развити канале промоције које би утицале на тражњу, а тиме и на повећање продаје производа у културном туризму гостима који у дестинацију долазе због других производа. Циљ је да се гости који долазе ради одмора или пословних обавеза стимулишу да интензивније користе садржаје у културном туризму и на тај начин повећа употреба и продаја производа у културном туризму. Један од начина промоције и пласмана производа у културном туризму је интернет оглашавање које има све значајнију улогу и на домаћем и на иностраном тржишту, а уз уважавање савремених принципа овог вида оглашавања.

Један од најзначајнијих асеката промотивних активности је њихово усмеравање на туристичке агенције и организаторе путовања. Посредници имају веома битну улогу у промоцији и продаји производа у културном туризму, посебно у почетним фазама развоја. Потребно је усмеравање напора како би препознали комерцијалну шансу и били мотивисани да промовишу и продају производе културног туризма у западној Србији. Посебно је важно повезивање са иностраним организаторима путовања како би се производ промовисао и продавао на међународним сајмовима туризма.

Алати које је могуће користити у промоцији производа културног туризма су штампа различитих материјала циљане промоције према дефинисаним сегментима тражње, интернет маркетинг (израда интернет страница, Facebook и Google кампање), развој виртуелног оперативног центра западне Србије, организација студијских посета за новинаре и тур оператере, сарадња са туристичким агенцијама и тур оператерима.

ЗАКЉУЧАК

Основни *предуслов* постојања културних туристичких кретања јесте да потенцијали за његов развој треба да *осликавају живот локалне заједнице* одређеног простора. Поред ове карактеристике, културне вредности би требало *добро познавати и поштовати* како би биле успешно презентоване публици. Локално становништво требало би да *има културне навике и жељу да их преноси* тј. дели са другима. Локална заједница мора да уочи *користи* које може имати од развијеног културног, али и других облика туристичких кретања. Држава, као носилац културног развоја својих грађана, мора се *стратешки одредити* за развој оних облика туризма који развијају локалну средину.

Културни туризам код нас још увек није нашао место у сврсисходнијим истраживањима као ни у осмишљавању стратешких развојних планова, иако у Србији постоје културни ресурси међународног значаја.

На националном нивоу, проблематика развоја културног туризма огледа се у чињеници да Република Србија нема изграђене нити дефинисане, у било ком облику, туристички имиџ и слоган под којим се представља на домаћем и иностраном туристичком тржишту (за разлику од Словеније, Црне Горе, Хрватске, Македоније и других земаља из окружења).

Политика и стратегија културног туризма није дефинисана ни на државном ни на локалном нивоу. Стратегија развоја туризма Републике Србије 2005-2015., не препознаје културни туризам као један од кључних туристичких производа, мада су његови елементи, мање више, заступљени у неким од њих. С друге стране, још увек није донета Национална стратегија развоја културе Србије, тако да услед нејасних циљева и приоритета развоја у овој области, културни туризам у Србији се развија стихијски и без плана.

Неопходно је створити одговарајуће законске, маркетиншке и друге оквири који ће омогућавати и иницирати стратешко планирање културног туризма који ће, самостално или у комбинацији са другим селективним облицима туризма, укључивати културно наслеђе у туристичку понуду.

Бројни елементи културе Западне Србије, као што су материјална и духовна култура, институције, манифестације, представљају значајан потенцијал за развој културно-туристичке привреде. Међутим, како ни Република Србија још увек нема развијен културни туризам јер ресурси културе нису претворени у осмишљене културно-туристичке производе, Западна Србија има само потенцијале на којима је могуће развијати културни туризам као значајан сегмент културне индустрије. Постоје одређене добре иницијативе и пројекти културног туризма, али су они још увек на нивоу појединачног, без континуираног маркетинга и синергије свих релевантних актера.

На основу анализе постојећег стања евидентно је да Западна Србија има услове на којима, дугорочно, може градити културну туристичку понуду и имиџ дестинације културног туризма.

Кључни недостатак је неадекватна опремљеност материјалног културног наслеђа Западне Србије за туристичку понуду. На већини објеката материјалне културе нису спроведене адекватне мере заштите, што је предуслов њиховог туристичког коришћења. Такође, недостаје процена носећих капацитета објеката и простора за туристички пријем чиме се директно угрожава одрживост наслеђа. Лоша приступачност проузрокована је недостатком путоказа, информативних табли и често нејасном сигнализацијом. Многи

локалитети су слабо инфраструктурно опремљени што има негативан утицај на задовољство посетилаца. Недостају пратећи садржаји којима се оживљавају културна добра. Још више недостају основне информације о њима, а посебно интерпретације појединог културног добра и његовог ширег контекста.

Нематеријално наслеђе није довољно туристички вредновано и изван контекста фестивала и светковина, нема адекватну дистрибуцију и често се обезвређује неодговарајућом презентацијом и продајом.

Институције културе Западне Србије нису на адекватан начин укључене у туристичку понуду. Музеји и галерије имају традиционалне поставке претежно на српском језику. У интерпретацији преовладава научни, историјски приказ неатрактиван за различите циљне групе посетилаца. Занемарен маркетинг у институцијама културе проузрокује недостатак атрактивних вишејезичних брошура, занимљивих сувенира и боље коришћење интернета за промоцију и продају програма-производа институција. Институције немају развијене стратегије привлачења публике. Проблем је у недостатку тржишно оријентисане филозофије установа, па често њихов менаџмент и не препознаје културни туризам као грану индустрије културе.

Бројност манифестација у Западној Србији чини значајан туристички потенцијал. Међутим велики број манифестација претежно је локалног карактера и карактерише их мањак садржаја којима би се повећала потрошња и привукла посета публике ван локалног нивоа. Неке културне манифестације су слабо интегрисане у туристичку понуду, иако могу бити атрактивне за ширу публику организују се за „елитне“ посетиоце.

Сарадња сектора културе и туризма, која представља предуслов успешног развоја културно-туристичких производа у Западној Србији, изостаје на свим нивоима управљања. Са друге стране постојећи кадар у институцијама културе и туристичким организацијама, не познаје довољно савремене трендове и принципе развоја културног туризма. Поред тога запосленима у институцијама културе недостају знања из области културног менаџмента, укључујући маркетинг и промоцију, док радницима у туризму недостају знања о вредностима културног наслеђа и принципима његовог одрживог развоја. Туризам има природне ресурсе на које традиционално ослања свој развој, па укључивање културних садржаја у понуду, посебно без сарадње са културним сектором, није приоритет.

Да би се претходно наведено стање превазишло и, на адекватан начин, приступило креирању правог производа културног туризма у Западној Србији, неопходно је константно радити на:

- образовању и анимацији локалног становништва
- унапређењу заштите и афирмације споменичког наслеђа
- унапређењу сарадње и координације између носилаца развоја културе и туризма
- успостављању јединственог управљачког модела
- развоју људских ресурса
- унапређењу функције истраживања, развоја и планирања
- креирању културних рута у Западној Србији и
- развијати регионални маркетинг и промоцију.

Закључак је да би културни туризам могао постати значајан фактор унапређења туризма уопште и издвојити се као самостални вид туристичких кретања уз претходно превазилажење наведених проблема и планско осмишљавање развоја. До тада, Западна Србија, иако богата културним добрима, остаје неприметна у културним туристичким кретањима у националном оквиру, све док се елементи културног туризма сврставају на ниво потенцијалних фактора развоја.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

- Алексић Пејковић, Љ. (1997), Ужице некад и сад, *Ужице у обновљеној Србији, Изградња железница (1870-1914)*, доступно на http://www.graduzice.org/userfiles/files/izgradnja_azelezni-caod1870_do1914.pdf
- Арсид Р. (2004), *Археолошки локалитети услови коришћења, чувања и одржавања*. Допуна за Просторни план Општине Ваљево, Завод за заштиту споменика културе, Ваљево
- Бајић, М. (1968), Југославија, *Споменици револуцији*, Светлост, Сарајево
- Бакић, О. (2009), *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица
- Бакић, О. (2009), *Маркетинг у туризму*, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Београд
- Buhalis, D. (2000), *Marketing the Competitive Destination of the Future*, Tourism Management, Vol. 21
- Васиљевић, М. (1998), *Соко Град*, Православна Епархија Шабачко - Ваљевска, Шабач
- Васић, З. (1992), Сјеничко-пештерска висораван, *Исхрана становништва*, Етнографски музеј, Београд, стр. 140-159
- Вујовић, Б. (1983), *Бранковина*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
- Вујовић, Б. (1986): *Уметност обновљене Србије 1791-1846*, Београд
- Вујовић, Ј. (1984), *Туристичка валоризација споменика општине Титово Ужице*, Српско географско друштво, Београд
- Вучетић, М., Рославчев, С., Бечејац, Ј. (2005), *Ужичка електрана „Под градом“*, Електропривреда Србије, Београд
- World Tourism Organisation (1995), *The state's role in protesting and promoting culture as a factor of tourism development and proper use and exploitation of the National cultural heritage of sities and monuments for tourism*, WTO, Madrid
- World Tourism Organization, *Tourism: 2020 Vision*
- Gallarza, G.M., Saura, G.I., Garcia, C.H. (2002), *Destination Image – Towards a Conceptual Framework*, Annals of Tourism Research, Vol. 29, No. 1, Elsevier Science
- German National Tourist Board, (2010): *UNESCO World Heritage in Germany*, UNESCO Welterbestatten Deutchlanf e.V., Berlin
- Getz, D. Wicks, J. (1993), *Festival Management & Event Tourism*, 1(1), pp. 1-3, Editorial
- Гласник етнографског музеја, бр. 44, 1980, Београд,
- Група аутора (1995), *Кроз Србију и Црну Гору*. Сиа Ксе-На, Београд, Лозница
- Група аутора (1998), *Споменичко наслеђе Србије*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.
- Група аутора (2001), *Географска енциклопедија насеља Србије*, Београд
- Група аутора (2002), *Културна добра у туристичкој понуди Војводине*, Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
- Група аутора (2005), *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Група аутора (2006), *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*, Завод за заштиту споменика културе Ваљево, Ваљево
- Група аутора (2008), *Тешињар кроз три века*, Завод за заштиту споменика културе Ваљево, Ваљево принт, Ваљево
- Група аутора (2010), *Анализа слива реке Саве*, Међународна комисија за слив Саве, Загреб, Хрватска

- Група аутора (2011), *Вашир старих заната и занимања*, Музеј на отвореном Старо село, Сирогојно
- Група аутора (2012), *Стање и перспективе развоја типичних производа Златиборског округа*, РРА Златибор, Ужице
- Грчић, Љ., Грчић, М. (2002), *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, Географски факултет универзитета у Београду, Београд
- Драгић, Д., Илић, Б., Медојевић, Б. (2001), *Политичка економија*, Економски факултет, Београд
- Дрндаревић, С. (2011), *Каталог народних ношњи Ужичког краја*, Етно парк Терзића авлија и Етно удружење Завичај, Севојно
- Дукић, Д. (1978), *Воде СР Србије*, Српско географско друштво, Београд
- Дуран, Н., Пушица, С., Љујић, М. (2007), *Водич кроз културно-историјску и природну баштину*, Нова визија, Пријепоље.
- Ђенић, Р. М. (1990), *Чајетина до 1945. године*, РО Димитрије Туцовић, Ужице
- Ђенић, Р. М. (2003), *Златиборски туризам кроз векове*, ТО Златибор, Златибор
- Ђукић Дојчиновић, В. (2001), *Имамо ресурсе, а да ли имамо културни туризам*, Култура и туризам-интерсекторско повезивање и мултидисциплинарно образовање, Завод за проучавање културног развика, Сокобања
- Ђукић Дојчиновић, В. (2003), *Транзитност културне политике - конфузије и дилеме*, Задужбина Андрејевић, Београд
- Ђукић Дојчиновић, В. (2005), *Културни туризам: менаџмент и развојне стратегије*, Слио, Београд
- Ђурашевић, С. (2008), *Однос дестинације и кластера*, у Менаџмент туристичке дестинације, Универзитет Сингидунум, ФТХМ, Београд
- European Cultural Tourism Network*, ECTN INTERREGIIIС, Project Reeport, December 2006, доступно на www.cultural-tourism.net
- Живковић, Р. (2009), *Понашање и заштита потрошача у туризму*, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Београд
- Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама* ("Службени гласник РС", број 88/2011)
- Зејак, Б. (1975), *Спомен обележја у општини Пријепоље*, Сретен Вукосављевић, Пријепоље
- Зечевић, С. (1981), *Српске народне игре, порекло и развој*, Етнографски музеј, Београд
- Зотовић, М. (1989), *Најстарија прошлост*, Историја Титовог Ужица (до 1918), Зборник радова, Историјски институт Београд, Титово Ужице, стр. 37-117
- Ивановић, М. (2004), *Етно-социјалне карактеристике села Штитково као основа за развој руралног туризма*, дипломски рад, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
- Ивановић, М. (2008): *Културни туризам у Златиборском округу*, магистарска теза, ауторски репринт, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови сад
- Ивановић, М. (2009), *Туристичка валоризација старих градских језгра и значајних сеоских амбијенталних целина југозападне Србије*, Зборник радова Савремене тенденције у туризму, хотелијерству и гастрономији 2009, ПМФ, Нови Сад
- Игњић, С. (1990), *Ужице са старих разгледница*, Културно-просветна заједница, Ужице
- Игњић, С. (1993), *Пожега са старих разгледница*, Културно-просветна заједница, Ужице
- Игњић, С. (1997), *Манастр Рача*, Културно-просветна заједница, Ужице
- Игњић, С., Муњић, Д., Зотовић, М. (1978), *Пожега и околина*, Градска библиотека, Пожега.
- Јовичић Ж. (1993), *Београд - стварност и визије*, Библиотека града Београда, Београд

- Кале, Е. (1983), *Повијест цивилизације*, Загреб
- Кривошејевић, В. (1997), *Ваљево настанак и развој града*, Ваљево
- Крунић, Ј. (1983), *Динарска дводелна кућа, значај и развој*, Ужички зборник бр. 12, Ужице, стр. 353-408
- Културна политика у области културног наслеђа и трансформација институција*, 22-23.5. 2009, Конференција, Београд
- Кунчак, Ј. (1999), *Физичко-географске основе за развој туризма у општини Бајина Башта*, Дипломски рад, ауторски репринт, Нови Сад
- Лазивић, А. (1952), *Режим Дрине*, Београд
- Лазивић, Л., Кошић, К. (2007), *Туристичка географија*, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
- Levitas A., Peteri G. (2004), *Реформа финансирања локалне самоуправе*, ПАЛГО, Београд
- Лома А. (1992), *О постанку Ваљева и његовог имена*, Колубара за 1992., Ваљево
- Lord, G. D. (1999), *The Power of Cultural Tourism*, Keynote Presentation, Wisconsin Heritage Tourism Conference, Lac du Flambeau, Wisconsin
- Љиљана Грчић (2009а), *Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца*, Гласник српског географског друштва, Свеска LXXXIX - бр. 1, стр 75
- Љиљана Грчић (2009б), *Туристичка валоризација архитектонског културног наслеђа Шапца*, Гласник српског географског друштва, Свеска LXXXIX - бр. 1, стр 77
- Максин, М., Пуцар, М., Милијић, С. (2009), *Менаџмент природних и културних ресурса у туризму*, Универзитет Сингидунум, Београд
- Марковић, Ђ. Ј. (1967), *Рељеф Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине*, Посебна издања, књ. 1, ПМФ, Београд
- Марковић, З. (1995), *Река Ђетиња, макрзообентос у оцени квалитета воде*, Министарство за заштиту животне средине републике Србије, Ужице
- Марковић, З. (1998), *Извори у брдско-планинском подручју Србије*, Београд.
- Марковић, Ј., Павловић, М. (1995), *Географске регије Југославије*, Савремена администрација, Београд
- Мартинковић, Ј., и остали (1995), *Климатско-здравствене вредности планине Таре*, Баштина - Зборник за науку, културу и уметност бајнобаштанског краја, Културни центар Милош Требињац и Радио Бајина Башта, Бајина Башта, стр. 26-44
- Мастер план културно-историјске руте Путевима римских царева*, Министарство економије и регионалног развоја, Република Србија, 2007
- Мастер план развоја туризма са пословним планом за планину Тару и њено окружење*, Horwath Consulting Zagreb, Београд, 2007
- Матић, В. (2008), *Непокретна културна добра северозападне Србије у функцији туризма*, докторска дисертација, ауторски репринт, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
- Маџар, Љ. (1968), *Материјални услови културног развоја*, Култура бр. 2/3, Београд, стр. 8-31
- Микић, Х. (2006), *The nature of public support models for culture in the Republic Serbia*, Fourth International Conference on Cultural Policy Research, Vienna, pp.14-16
- Милеуснић, С. (1995), *Водич кроз манастире Србије*, Туристичка штампа, Београд
- Милеуснић, С. (2002), *Манастири Србије*, књига друга, Православна реч, Београд
- Миливојевић, М., Перић, Ј., (1986), *Геотермална потенцијалност Мачве, Семберије и Срема*, Зборник реферата XI Конгреса геолога Југославије, књ. 1, Тара, Београд.
- Миловановић, В. (2006), *Нека буде светлост... и би Тесла*, Графопласт, Ужице
- Милојевић, Ж. Б. (1948), *Лактасти делови наших главних долина*, Београд
- Милосављевић, Д. (2004), *Црква брвнара у Горобилу*, Пожешки годишњак бр. 4, Пожега, стр. 199-219.

- Милутиновић, Д. (2006), *Лозница и околина*, Центар за културу Вук Караџић, Лозница
- Мисаиловић, И. (1982), *Долина Скрапежа*, докторска дисертација, ПМФ, Институт за географију, Нови Сад
- Митровић, Г. (2002), *Архитектонско наслеђе у Пријеполу и Новој Вароши*, Милешевски записи, Зборник радова, Пријеполје, стр. 175-186
- Николић, М. (1989), *Путеви, градови, тргови и насеља*, Историја Титовог Ужица, Зборник радова, Историјски институт Београд, Титово Ужице, стр. 164-185
- Николић, С. (1984), *Регионални приоритети развоја туризма ван територија САП*, Туристичка штампа, Београд
- Општине у Републици Србији од 1997 до 2011.*, Републички завод за статистику, Београд
- Орловић, В., Остојић, Д. (2001), *Откривање Таре*, Завод за заштиту природе Србије, Београд
- Ottaway, A. K. C. (1980), *Education and Society an Introduction to the Sociology of Education*, New York, The Humanities Press
- Павловић Д., Павловић Д. (2001), *Наша културна добра и туризам*, Туристичка штампа, Београд
- Павловић М. (1998), *Манастири и цркве Шабачко-ваљевске епархије*, Православна народна хришћанска заједница, Шабац
- Петковић, С. (2001), *Црква Светих апостола Петра и Павла*, Старине Горње Добриње, Завичајно друштво, Горња Добриња
- Познановић, Р. (1989), *Обичаји и фолклор Ужица и околине*, Историја Титовог Ужица, Зборник радова, Историјски институт Београд, Титово Ужице, стр. 817-844
- Познановић, Р. (1996), *Бела црква каранска*, Културно-просветна заједница, Ужице
- Познановић, Р. (2006), *Пругом преко шаргана*, Графичар, Ужице
- Попеску, Ј. (2009), *Менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Београд
- Поповић, М. (1978), *Тито и Ужичка република*, Ужичка Република, зборник радова, Експорт-прес, Београд
- Поповић, М. (1995), *Ужички град*, Историјски архив, Ужице
- Пословни (Мастер) план туристичке дестинације Златибор-Златар*, Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Београд, 2007
- Православни календар за преступну 2012. годину
- Предлог модела оптималног управљања туризмом са организационом структуром туристичке регије Западна Србија, Norwath Consulting Zagreb, Београд, 2012
- Просторни план подручја посебне намене инфраструктурног коридора Београд-Јужни Јадран*, деоница Београд - Пожега, доступно на http://195.250.98.80/gapp_mape/101/Beograd%20-Juzni%20jadran-cir.pdf
- Радановић, З. (2006), *Манастири Фрушке Горе, корак по корак*, Студио Бечкерек, Нови Сад
- Републички завод за заштиту природе (2005), *Парк природе Златибор*, Предлог за заштиту, Београд
- Републички завод за заштиту природе (2005), *Предео изузетних одлика Мокра Гора*, Предлог за заштиту, Београд
- Републички завод за заштиту природе (2006), *Номинација подручја Пештерско поље за Рамсарско подручје у Србији*, Међународни дани Рамсарских подручја, Нови Сад
- Републички завод за заштиту природе (2006), *Резервати природе Јелове Горе*, Предлог за заштиту, Београд
- Републички завод за заштиту природе (2006), *Увац, специјални резерват природе – фаунистички резерват*, Предлог за заштиту, Београд
- Ристић Ж. (1999), *Менаџмент људских ресурса*, Чигоја, Београд, стр. 243

- Ристовић, Д. (2004), *Накит и златовез*, Народни музеј у Ужицу, Ужице
- Richards, G. (1996), *Cultural Tourism in Europe*, CABI, Wallingford
- Richards, G. (1997), *Cultural Tourism in Europe*, CAB International
- Ромелић, Ј., и др. (2006), *Туристичка валоризација старог градског Језгра Новог Сада по моделу Х. Ду Крос*, Гласник Српског географског друштва, св. LXXXVI - бр. 2, Београд, стр. 251-260
- Ромелић, Ј., Ђурчић, Н. (2001), *Туристичка географија Југославије*, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
- Росић, Б. (1991), *Сеоски занати и делатности на Златибору у прошлости и данас*, Ужички зборник бр. 20, Ужице, стр. 231-251
- Рудић, В. (2001), *Нововарошки крај-антропогена проучавања*, СО Нова Варош, Нова варош
- Савић, О. (1989), *Географске одлике Ужичког региона*, Историја Титовог Ужица, Зборник радова, Историјски институт Београд, Титово Ужице, стр. 13-33
- Службени гласници РС 36/09, 72/2012, 71/94, 72/09, 37/2006, 31/2010
- Станковић, М. С. (1994), *Туристичка географија*. Универзитет у Београду, Београд
- Станковић, С. (1997), *Путевима Југославије*. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
- Станковић, С. (2000), *Језера Србије*, Лимнолошка монографија, Српско географско друштво, Београд
- Стојановић, Р. (2003), *Значај културног туризма за велике градове са посебним освртом на Београд*, Семинар “Реџукација за културни туризам”, Београд, <http://www.zaprokul.org.rs>
- Стојанчевић, В. (1989), *Етничка кретања, демографске и социо-економска структура до краја прве половине 19. века*, Историја Титовог Ужица, Зборник радова, Историјски институт Београд, Титово Ужице, стр. 531-571
- Стратегија развоја општине Косјерић*, Географски факултет, Београд, 2003.
- Стратегија туризма Републике Србије*, Министарство трговине, туризма и услуга Републике Србије, Horwath Consulting Group и Економски факултет Београд, Београд, Србија, 24. новембар 2005
- Студија оправданости проглашења туристичког простора Дивчибаре*, Национална туристичка развојна корпорација, Београд, 2011
- Stynes, D. J. (1997), *Economic impacts of tourism*, Michigan State University
- Суботић, В. (1991), *Нововарошки крај кроз историју*, Flash, Нова Варош
- Тодоровић, М. (2006), *Етно наслеђе у функцији културно- туристичке анимације на Тари*, Туристичка валоризација планине Таре, Зборник радова, САНУ и СТЦ Бајина Башта, Београд, стр. 275-284
- Томић Јоковић, С., Тоскић, Ј. (2011), *Живи сеоски занати у Ужичком и њихова заштита на примеру грнчарског, качарског и ковачког заната*, Музеј на отвореном Старо село, Инпринт, Ужице
- Томка, Д. (1998), *Култура кроз простор, време и туризам*, Институт за географију, ПМФ, Нови Сад
- Томка, Д. (1999), *Културни туризам данас, или где је место културног туризма Југославије у свету*, часопис Туризам бр. 3, Институт за географију, ПМФ, Н. Сад
- Тркуља М. (1987), *Порези и доприноси*, Финансије бр. 5-6, Београд
- Ујес, А. (1996.), *Старине Горње Добриње*, Народна библиотека Пожега, Пожега.
- Унковић С., Зечевић Б., (2006), *Економика туризма*, Центар за издавачку делатност економског факултета, Београд
- Уређење и заштита културне баштине*, доступно на ivanratkaj.co.cc/predavanja/turizmologija/socijalno-ekonomska/5_deo.pdf

- Фонд Етно парк Терзића авлија, Ужице
 Фонд Историјског архива Ваљево, Ваљево
 Фридрих, Р. (1987), *Златиборска брвнара и музеј народног градитељства Старо село у Сирогојну*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
 Хацић, О. (2005), *Карактеристике туристичког производа у културном туризму и маркетиншке импликације*, Часопис Туризам бр. 9, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови сад, стр. 15-20
 Челиковић, Р. (1997), *Косјерић, историјски, антропогеографски и привредни развој*, Потез Уно, Београд
 Чобел, Ш. (1974), *Основне карактеристике исхране у моравичком крају*, Ужички зборник бр. 3, Историјски архив, Ужице, стр. 365 – 376
 Чомић, Ђ. (1990), *Неки теоријски и практични аспекти туристичке валоризације*, Научни рад, часопис Туризам, Загреб, стр. 169-176
 Чомић, Ђ., Пјевач, Н. (1997), *Туристичка географија*, Београд
 Чулић, Ј. (2000), *Упоредна туристичка валоризација просторних културно-историјских целина Бранковине, Опленца и Тришића*, специјалистички рад, Библиотека института за географију, Нови Сад
 Чурковић, М. (1995), *Географски приказ Тришића*, дипломски рад, ПМФ, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
 Шалипуровић, В. (1979), *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у 19. веку*, Филозофски факултет, Београд
<http://ec.europa.eu>
http://ec.europa.eu/culture/media/index_en.htm
http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/iron-curtain-trail/files/ep_studyeurovelo_en.pdf
<http://forum.krstarica.com/showthread.php/591307> -Novi-Sad-evropska-prestonica-kulture-2020
<http://webrzs.statserb.sr.gov.yu/axd/okruzi.htm>
<http://whc.unesco.org/en/list>
<http://www.unesco.org/new/en/culture>
<http://www.gbl.org.rs>
<http://www.unwto.org>
<http://www.aecom.org>
<http://www.alhfam.org>
<http://www.altobelicecorleonese.com>
<http://www.arhivsabac.org.rs>
<http://www.arhivue.org.rs>
<http://www.arilje.org.rs>
<http://www.artstudiosabac.org>
<http://www.bajinabasta.rs>
<http://www.ballenberg.ch>
<http://www.ballenbergkurse.ch>
<http://www.banja-koviljaca.com>
<http://www.banjakoviljaca.rs>
<http://www.banjavrujci.co.rs>
<http://www.bbasta.org.rs>
<http://www.bbasta.org.rs/perucac>
<http://www.bbnet.org.rs>
<http://www.beograd2020.com/2010/10/u-briselu-o-kandidaturi-beograda-za-evropskuprestonicu-kulture-2020-godine/#more-346>
<http://www.beograd2020.com/evropska-prestonica-kulture/>
<http://www.bibliotekacajetina.org.rs>

<http://www.bibliotekajanko.rs>
<http://www.bibliotekaljig.org.rs>
<http://www.biblioteka-ljubovija.org.rs>
<http://www.biblioteka-prijepolje.com>
<http://www.bibliotekasabac.org.rs>
<http://www.biblioteka-uzice.rs>
<http://www.bibliotekavladimirci.org.rs>
<http://www.bogatic.rs>
<http://www.bogatic-tourism.com>
<http://www.bracasekulic.co.rs>
<http://www.bubijadasabac.blogspot.com>
<http://www.cajetina.org.rs>
<http://www.ccp-serbia.org/kultura-20072013/o-programu-kultura-20072013.html>
<http://www.cigota.rs>
<http://www.ckvkaradzic.org.rs>
<http://www.cobanskidani.rs>
http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/Routes/default_en.asp
http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/Heritage/European_Cultural_Routes/The-Cultural_Routes
http://www.coe.int/t/dg4/eurimages/default_en.asp
<http://www.cultural-tourism.net>
<http://www.cqm.rs/2009/pdf/36/32.pdf>
<http://www.czk.rs>
<http://www.daljinar.com>
<http://www.divcibare.rs>
<http://www.domkultureprijepolje.org.rs>
<http://www.drina.rs>
<http://www.drinska-regata.com>
<http://www.dunavturist.rs>
<http://www.dynamicearth.co.uk>
<http://www.en.auschwitz.org>
<http://www.erafolklor.com>
<http://www.erih.net>
<http://www.erih.net/anchor-points.html>
<http://www.etnosrbija.org>
<http://www.eventclub.rs>
<http://www.film-art.org>
<http://www.galerijauzice.org>
<http://www.gkcuzice.blogspot.com>
<http://www.gljivarsko-drustvo.org.rs>
<http://www.gosur.com/en/world-map>
<http://www.graduzice.org>
<http://www.grand.hoteli-valjevo.com>
<http://www.heritage.gov.rs>
http://www.heritage.gov.rs/istorija_zavoda.php
<http://www.hidmet.gov.rs>
<http://www.hotelidila.com>
<http://www.hotelitara.com>
<http://www.hotellim.co.rs>
<http://www.hotelolimp.com>

<http://www.hotelolympic.rs>
<http://www.hotelpozega.com>
<http://www.hotel-president.biz>
<http://www.hotelvrucji.org>
<http://www.hotel-zlatibor.com>
<http://www.hptbanjakoviljaca.com>
<http://www.istorijskiarhiv.rs>
<http://www.jazzfest.rs>
<http://www.jelejezevica.co.rs>
<http://www.kamenagora.com>
<http://www.karnevalsabac.org>
<http://www.autoportal.rs/news/Image/auto-karta-srbije.jpg>
<http://www.kcmionica.rs>
<http://www.kcpozega.rs>
<http://www.keramika-zlakusa.org>
<http://www.koceljjeva.gov.rs>
<http://www.kosidba.com>
<http://www.kosjeric.org.rs>
<http://www.kosjeric.rs>
<http://www.krupanj.org.rs>
http://www.kultura.gov.rs/sites/default/files/documents/informator_o_radu_ministarstva_kulture_informisanja_i_informacionog_drustva.pdf
<http://www.kultura.gov.rs/unesco-medjunarodni-fond-za-kulturnu-raznolikost>
<http://www.kulturnicentar.edu.rs>
<http://www.kulturni-centar.rs>
<http://www.kustendorf-filmandmusicfestival.org>
<http://www.lazinidani.rs>
<http://www.loznica.rs>
<http://www.malinacbc.arilje.org.rs>
<http://www.malizvornik.rs>
<http://www.manastircokesina.org.rs>
<http://www.manastirgodovik.pozega.org.rs>
<http://www.manastirlelic.org>
<http://www.manastirmileseva.com>
<http://www.manastirradovasnica.com>
<http://www.manastirsoko.rs>
<http://www.manifestacije.com>
<http://www.maraton.cer.org.rs>
<http://www.maticnabiblioteka-va.org.rs>
<http://www.mcere.org.rs>
<http://www.mecavnik.info>
<http://www.mie.gov.rs>
<http://www.milijan.co.rs>
<http://www.mlinarevsan.com>
<http://www.monazlatibor.com>
<http://www.mozartways.com>
<http://www.museum.org.rs>
<http://www.muzej.uzice.net>
<http://www.muzejsabac.org.rs>
<http://www.muzejuprijepolju.org.rs>

<http://www.nadlanu.com>
<http://www.napolaputa.net>
<http://www.nmuzice.com>
<http://www.novakovdvor.rs>
<http://www.novavaros.rs>
<http://www.novavizija.org>
<http://www.odmorukosjericu.rs>
<http://www.okusihercegovinu.com>
<http://www.opstinaub.org.rs>
<http://www.osecina.com>
<http://www.palisad.rs>
<http://www.parkprirodemokragora.org>
<http://www.pepa-divcibare.co.rs>
<http://www.pozega.org.rs>
<http://www.pressonline.rs>
<http://www.priboj.rs>
<http://www.pribojskabanja.rs>
<http://www.prijepoljeonline.com>
<http://www.pss.rs/>
<http://www.putevi-srbije.rs>
http://www.putevi-srbije.rs/pdf/serbia_main_and_regional_road.pdf
<http://www.raskrsce.com>
<http://www.razvojturizma.rs>
<http://www.recreatours.co.rs/zlatar>
<http://www.royalspa.rs>
<http://www.rpk-uzice.co.rs>
<http://www.rrazlatibor.co.rs>
http://rrazlatibor.co.rs/psd/publikacije/Gastro_mapa_Gastro_Map.rar
<http://www.sabac.org>
<http://www.sabackacivija.com>
<http://www.sabackiletanjifestival.com>
<http://www.sabackivasar.blogspot.com>
<http://www.sabackopozoriste.com>
<http://www.sabacturizam.org>
<http://www.sandzakpress.net>
<http://www.sarganskaosmica.com>
<http://www.scotland.gov.uk/Publications/2011>
<http://www.selo.co.rs>
<http://www.sirogojno.rs>
<http://www.sjenica.com>
<http://www.sjenica.net>
<http://www.slogahoteli.com>
<http://www.sopotnica.com>
<http://www.sorte.minpolj.gov.rs>
<http://www.srbija.travel>
<http://www.sundance.org>
<http://www.sundance.org/festival>
<http://www.svetosavskatrka.org>
<http://www.tara-bajinabasta.com>
<http://www.tara-planina.com/mitrovac.html>

<http://www.taratours.rs>
<http://www.teatar.rs>
<http://www.tesnarskevaljevo.rs>
<http://www.took.org.rs>
<http://www.topoz.co.rs>
<http://www.transromanica.com>
<http://www.turizam.merr.gov.rs/index.php/sr/home/183>
<http://www.turizamlajkovac.org>
<http://www.turizamprijepolje.org>
<http://www.turizamsjenica.com>
<http://www.turizamuzica.org.rs>
<http://www.turizamzavasinas.com>
<http://www.tvrdjavateatar.com/tvrjdjave-na-dunavu/>
<http://www.ue.co.rs>
<http://www.ugradu.info>
<http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000846/084696e.pdf#page=242>
<http://www.ukvuk.org.rs>
<http://www.upoznajsrbiju.co.rs>
<http://www.uzice.net>
<http://www.valjevo.rs>
<http://www.valjevoturizam.info>
<http://www.valjevozavas.net>
<http://www.vaza.co.rs>
<http://www.viadanubii.com/>
<http://www.viladrina.com>
<http://www.vis-hotel.com>
<http://www.voxexperience.org>
http://www.vreme.com/g/images/925987_tvrdje.jpg
<http://www.vujicdivcibare.com>
<http://www.wellness-spa.rs>
<http://www.zapadnasrbija.org.rs>
<http://www.zaprokul.org.rs>
<http://www.zelenicardaci.net>
<http://www.zeleznicesrbije.com>
<http://www.zlakusa.com>
<http://www.zlatar.org.rs>
<http://www.zlatibor.org.rs>
<http://www.zlatibor.rs>
<http://www.zlatiborskanoc.rs>
<http://www.zlatniopanak.co.rs>

БИОГРАФИЈА

Мирослав Ивановић је рођен у Ужицу, 10. октобра 1979. године. Основну школу је завршио у Ужицу. Средњу Трговинско-угоститељску школу, смер Туристички техничар, завршио је у Чајетини, школске 1997/98 године. Године 1998. уписао је основне академске студије на Департману за географију, туризам и хотелијерство Природно–математичког факултета, Универзитета у Новом Саду, смер дипломирани географ-туризмолог. Септембра 2004. године, дипломирао је одбраном рада *Етно-социјалне карактеристике села Штитково као основа за развој руралног туризма* с оценом 10. Исте године, уписао је последипломске студије туризма на истом факултету. Истражујући стање и могућности активирања потенцијала културног наслеђа у туризму, магистрирао је на тему *Културни туризам у Златиборском округу*, 2009. године, стекавши звање Магистар у туризму. Заинтересованост за проблематику културног наслеђа, иницира уписивање докторских студија, проширујући, како подручје истраживања на целу Западну Србију, тако и опсег рада на могућности развоја културног туризма.

Своју професионалну каријеру започео је волонтирајући у туристичким агенцијама, радећи као водич и пратилац ђачких екскурзија и туристичких тура у Србији и земљама окружења, и као аниматор-рекреатор на наставама у природи за децу основних школа. Од маја 2007. до 2008. године био је приправник у Туристичкој организацији Ужице где је активно учествовао у организацији туристичких манифестација и културних дешавања, промоцији туристичких потенцијала, осмишљавању и изради промотивног материјала. У сезони 2007/08, ангажован је и на пословима водича у Потпећкој пећини.

Као стручњак у области туризма, од 2009. године је добио шансу да, као директор Туристичке организације Ужица, активно допринесе унапређењу стања туризма у граду Ужицу и осмишљено развија промотивне активности града и Златиборског округа.

Уско сарађујући са Туристичком организацијом регије Западна Србија, Туристичком организацијом Србије, Министарством за економију и регионални развој и Регионалном развојном агенцијом „Златибор“ из Ужица, спроводио је низ пројеката који захтевају велико лично и професионално ангажовање. Као значајнији пројекти у којима је активно учествовао, истичу се промоције Западне Србије и града Ужица на сајмовима у земљи и у иностранству (Немачка, Холандија, Белгија, Швајцарска, Бугарска, Хрватска, БиХ и сл); затим учешће у изради програма за полагање испита за локалне туристичке водиче и аниматоре у Западној Србији; у реализацији пројеката: унапређење активног одмора у Западној Србији, успостављање мини кампова и првих регионалних бициклистичких рута; промоција гастрономске понуде Западне Србије „Обично и непоновљиво“; Стање и перспективе развоја типичних производа у Златиборском округу; Ужице на дохват руке, Кад ћеш доћи у Ужице, Чари ерског села и др.

Радио је неколико радова везаних за валоризацију и туристичку афирмацију недовољно активираних туристичких локалитета, пре свега у домену културног, еко и сеоског туризма. Учествовао је у бројним истраживачким акцијама, симпозијумима и семинарима у земљи, али и у Хрватској и Румунији.

У Новом Саду,
Фебруар 2013.

мр Мирослав Ивановић

ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Важеће Уредбе, Правилници, Решења и Одлуке које се примењују у раду Министарства културе и информисања у области културе и културних добара

Подзаконски акти:	Уредба о ближим условима и начину доделе признања за врхунски допринос националној култури, односно култури националних мањина („Сл. гласник РС”, број 36/10)
	Уредба о условима, критеријумима и начину стицања, односно одузимања статуса установе културе од националног значаја (Сл. гласник РС бр. 91/10)
	Уредба о републичким наградама за посебан допринос развоју културе (Сл. гласник РС бр. 91/10)
	Правилник о подацима и начину вођења регистра задужбина, фондација и фондова
	Правилник о ближим условима за чување библиотечке грађе
	Правилник о начину вођења евиденције о непокретностима које уживају претходну заштиту („Сл. гласник РС”, број 19/95)
	Правилник о обрасцима за документацију која се води о археолошком ископавању и истраживању („Сл. гласник РС”, број 19/95)
	Правилник о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа заштите културних добара („Сл. гласник РС”, број 21/95)
	Решење о утврђивању надлежности музеја према врстама уметничко-историјских дела и према територији („Сл. гласник РС”, број 28/95)
	Правилник о подацима који се уписују у регистар, начину вођења регистра и централног регистра непокретних културних добара и о документацији о овим културним добрима („Службени гласник РС”, бр. 30/95 и 37/95)
	Решење о утврђивању територије завода за заштиту споменика културе („Службени гласник РС”, број 48/95)
	Решење о утврђивању територије архива („Службени гласник РС”, број 7/96)
	Правилник о програму стручног испита у делатности заштите културних добара и начину његовог полагања („Сл. гласник РС”, бр. 11/96 и 15/96)
	Правилник о начину вођења евиденције регистратурског материјала који ужива претходну заштиту (“Сл. гласник РС”, бр. 28/96)
	Правилник о регистрима уметничко-историјских дела („Службени гласник РС”, број 35/96)
	Правилник о стављању ознака на непокретна културна добра („Службени гласник РС”, број 51/96)
	Правилник о регистрима старих и ретких књига („Службени гласник РС”, број 51/96)
	Правилник о регистрима архивске грађе;
	Правилник о регистрима уметничко-историјских дела;
	Правилник о одређивању висине трошкова полагања стручног испита библиотечких радника, односно посебног дела стручног испита и висине накнаде члановима Комисије и испитивачима за рад у Комисији
	Правилник о садржини и начину вођења регистра библиотека;
	Правилник о регистрима филмске грађе;
	Правилник о ближим условима за стицање звања лица која обављају стручне послове у библиотеци
	Правилник о надзору над стручним радом у библиотекама;
	Правилник о програму стручног испита у библиотечкој делатности и начину његовог полагања
	Правилник о евиденцији библиотечке грађе
	Правилник о врсти стручних послова у библиотеци, врсти и степену стручне спреме потребне за њихово обављање;
	Правилник утврђивања састава и начину рада Комисије за утврђивање репрезентативности удружења у култури и ближих услова и начина утврђивања и престанка статуса репрезентативног удружења у култури
	Правилник о начину, критеријумима и мерилима за избор пројеката у култури који се финансирају и суфинансирају из буџета Републике Србије
	Правилник о садржини и начину вођења евиденције лица која самостално обављају уметничку или другу делатност у области културе
	Правилник о садржини и начину вођења централне евиденције установа културе основаних средствима јавној својини, са седиштем на територији републике Србије
	Правилник о условима за ослобађање од пореза на промет публикација од посебног интереса за уметност и културу („Службени гласник РС”, бр. 33/01, 3/02 и 70/03)
	Правилник о улагањима у области културе која се признају као расход („Службени гласник РС”, број 9 / 02)
Правилник о начину, критеријумима и мерилима за избор пројеката у култури који се финансирају и суфинансирају из буџета Републике Србије („Сл. гласник РС” бр. 57/10)	
Правилник о садржини и начину вођења централне евиденције установа културе основаних средствима у јавној својини са седиштем на територији Републике Србије („Сл. гласник РС” бр. 38/10)	
Правилник о садржини и начину вођења евиденције лица која самостално обављају уметничку или другу делатност у области културе („Сл. гласник РС” бр. 41/10)	
Правилник о саставу и начину рада Комисије за утврђивање репрезентативности удружења у култури и о ближим условима и начину утврђивања и престанка статуса репрезентативног удружења у култури („Сл. гласник РС” бр. 57/10)	
Одлука о избору чланова националног савета за културу („Сл. гласник РС” бр. 36/11)	

Извор: www.kultura.gov.rs

Прилог 2. Сертификовани путеви културе у Европи

<i>Назив теме културне руте европе</i>	<i>Културна рута</i>	<i>Година</i>
Путеви ходочашћа	The Santiago De Compostela пут ходочашћа	1987
	The Via Francigena	1994
	The Saint Michael's Ways	2007
Рурално станиште	Архитектура без граница	1987
	Рурално станиште у Пиринејима	2002
Историјске и легендарне личности Европе	Моцарт рута	1990
	The Schickhardt ruta	1992
	Saint Martin of Tours	2005
	Дон Кихот рута	2007
Рута монашког утицаја	Цистеијанска Рута	1990
	Клунијачка места у Европи	2004
Викинзи и Нормани	Викиншка рута	1992
	Ханза (савез Немачких градова)	1992
Архиктетура војних утврђења у Европи	The Wenzel и Vauban рута	1995
Рута Кастиљанског језика	Сефрадска (Шпански јевреји) рута	2002
Индустриско наслеђе Европе	Пиринејска гвоздена рута	2004
	Европски траг гвозђа у централној Европи	2007
Жива уметност, Европски идентитет	Les Transversales	1994
	Позориште младих	1995
	Културни центри	2000
Књига и писање	Путеви књиге	1999
Заоставштина Ал-Андалус		1997
Паркови и баште – предели		1992
Рута заоставштине Европских Јевреја		2004
Келтска рута		1990
Руте маслиновог дрвета		2005
The Via Regia		2005
Европски путеви миграционог наслеђа		2004
Феничанске руте		1994
Цигани		1994
Хуманизам - људска природа		1994
Северна светлост		1997
Европски градови открића		1993
Барок		1988
Европски путеви свиле и текстила		1988
Популарни фестивали и обреди у Европи		1997
The Via Carolingia		2007
Руте Романске уметности у Европи		2007
Културни коридори југоисточне Европе		2004

Извор: <http://www.culture-routes.lu/php/>

Прилог 3. Број становника у насељима Западне Србије по пописним годинама

Подручје	Година										
	1961.	1961/71.	1971.	1981/71.	1981.	1991/81.	1991.	2002/91.	2002.	2011/2002.	2011.
Богатић	37.141	-3.39	35.882	-1.74	35.256	-2.32	34.438	-4.20	32.990	-12.46	28.879
Владимирици	28.281	-5.49	26.729	-5.42	25.281	-7.70	23.335	-12.69	20.373	-15.13	17.291
Коцељева	19.982	-4.20	19.143	-4.05	18.367	-7.09	17.064	-8.37	15.636	-15.87	13.155
Крупањ	24.520	-4.04	23.529	-4.25	22.530	-2.89	21.879	-7.71	20.192	-13.84	17.398
Лозница	70.534	10.91	78.228	7.61	84.180	3.20	86.875	-0.53	86.413	-8.82	78.788
Љубовија	25.009	-13.28	21.689	-8.29	19.890	-7.54	18.391	-7.28	17.052	-15.41	14.424
Мали Зворник	11.583	4.33	12.084	8.19	13.074	7.30	14.029	0.34	14.076	-11.22	12.496
Шабац	94.866	12.94	107.143	11.69	119.669	3.31	123.633	-0.60	122.893	-6.14	115.347
Мачвански округ	311.916	4.01	324.427	4.26	338.247	0.41	339.644	-2.95	329.625	-9.66	297.778
Ваљево	81.173	8.74	88.267	8.14	95.449	2.91	98.226	-1.49	96.761	-6.68	90.301
Лајковац	18.985	-3.77	18.270	-1.75	17.950	-1.30	17.716	-3.69	17.062	-10.09	15.341
Љиг	19.662	-5.66	18.549	-5.01	17.620	-9.69	15.912	-8.06	14.629	-12.98	12.730
Мионица	22.359	-8.05	20.560	-6.14	19.297	-10.00	17.368	-4.92	16.513	-13.63	14.263
Осечина	21.803	-9.04	19.832	-6.62	18.519	-9.58	16.745	-9.61	15.135	-16.94	12.571
Уб	38.648	-2.94	37.512	-3.34	36.259	-4.59	34.593	-7.20	32.104	-9.60	29.022
Колубарски округ	202.630	0.18	202.990	1.04	205.094	-2.21	200.560	-4.17	192.204	-9.35	174.228
Ариље	20.001	-2.10	19.581	2.71	20.111	1.11	20.335	-2.71	19.784	-5.35	18.725
Бајина Башта	34.067	-7.87	31.387	-1.68	30.860	-3.61	29.747	-2.00	29.151	-10.66	26.043
Косјерић	17.898	-7.35	16.582	-2.56	16.157	-4.20	15.478	-9.54	14.001	-13.70	12.083
Нова Варош	24.770	-8.20	22.740	-0.95	22.523	-3.16	21.812	-8.39	19.982	-16.13	16.758
Пожега	32.382	4.39	33.804	0.88	34.100	-1.53	33.578	-3.83	32.293	-8.69	29.488
Прибој	26.147	24.48	32.548	8.15	35.200	2.13	35.951	-15.50	30.377	-10.70	27.127
Пријепоље	38.925	13.09	44.022	6.54	46.902	-0.80	46.525	-11.47	41.188	-10.86	36.713
Сјеница	36.950	-0.89	36.622	-2.87	35.570	-5.31	33.681	-16.96	27.970	-9.73	25.248
Ужице	57.062	18.39	67.555	14.05	77.049	7.36	82.723	0.36	83.022	-6.03	78.018
Чајетина	20.716	-7.20	19.224	-11.06	17.098	-6.45	15.996	-2.30	15.628	-5.77	14.726
Златиборски округ	308.918	4.90	324.065	3.55	335.570	0.08	335.826	-6.68	313.396	-9.08	284.929
Западна Србија	823.464	3.40	851.482	3.22	878.911	-0.33	876.030	-4.66	835.225	-9.37	756.935

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 4. Површина територија и број насељених места у Западној Србији

Подручје	Површина у км ²	Број насеља	Подручје	Површина у км ²	Број насеља
Богатић	384	14	Ариље	349	20
Владимирци	338	29	Бајина Башта	673	35
Коцељева	257	17	Косјерић	359	26
Крупањ	342	23	Нова Варош	581	32
Лозница	612	54	Пожега	426	42
Љубовија	356	27	Прибој	552	33
Мали Зворник	184	12	Пријепље	827	80
Шабац	795	52	Сјеница	1.059	101
Мачвански округ	3.268	228	Ужице	667	41
Ваљево	905	78	Чајетина	647	24
Лајковац	186	19	Златиборски округ	6.140	434
Љиг	279	27	УКУПНО	11.882	880
Мионица	329	36			
Осечина	319	20			
Уб	456	38			
Колубарски округ	2.474	218			

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 5. Туристички промет у Бањи Врујци у периоду 1996-2010.

БАЊА ВРУЈЦИ								
Година	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	9.920	9.248	672	55.154	52.323	2.831	5.7	4.2
1997.	8.788	8.340	448	49.325	47.638	1.687	5.7	3.8
1998.	8.007	7.627	380	58.271	56.152	2.119	7.4	5.6
1999.	5.444	5.091	353	39.463	37.448	2.015	7.4	5.7
2000.	7.805	7.527	278	53.647	52.465	1.182	7.0	4.3
2001.	7.712	7.343	369	44.180	42.859	1.321	5.8	3.6
2002.	8.366	8.041	325	48.147	46.810	1.337	5.8	4.1
2003.	7.934	7.624	310	40.028	38.648	1.380	5.1	4.5
2004.	9.866	9.521	345	41.202	40.048	1.154	4.2	3.3
2005.	10.331	9.975	356	43.050	41.703	1.347	4.2	3.8
2006.	13.011	12.600	411	59.399	57.943	1.456	4.6	3.5
2007.	12.359	11.726	633	46.961	44.873	2.088	3.8	3.3
2008.	11.934	11.431	503	45.830	44.059	1.771	3.9	3.5
2009.	9.625	9.153	472	37.900	36.679	1.221	4.0	2.6
2010.	11.557	11.082	475	39.853	38.117	1.736	3.4	3.7

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 6. Туристички промет у Бањи Ковиљачи у периоду 1996-2010.

БАЊА КОВИЉАЧА								
Година	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	20.566	15.669	4.897	229.366	149.111	80.255	9.5	16.4
1997.	20.068	15.327	4.741	199.998	133.559	66.439	8.7	14.0
1998.	20.258	15.775	4.483	219.026	158.642	60.384	10.1	13.5
1999.	17.918	13.955	3.963	185.133	141.277	43.856	10.1	11.1
2000.	20.594	16.398	4.196	198.154	175.918	22.236	10.7	5.3
2001.	18.986	15.223	3.763	158.374	134.830	23.544	8.9	6.3
2002.	22.476	18.978	3.498	143.496	120.390	23.106	6.3	6.6
2003.	19.542	16.190	3.352	132.733	106.694	26.039	6.6	7.8
2004.	22.779	19.234	3.545	159.331	137.688	21.643	7.2	6.1
2005.	20.302	17.054	3.248	156.497	153.054	3.443	9.0	1.1
2006.	19.352	16.501	2.851	210.097	187.775	22.322	11.4	7.8
2007.	21.439	18.743	2.696	177.505	159.121	18.384	8.5	6.8
2008.	22.443	19.283	3.160	178.459	158.033	20.426	8.2	6.5
2009.	18.434	15.862	2.572	157.172	139.208	17.964	8.8	7.0
2010.	20.512	18.300	2.212	185.881	167.208	18.673	9.1	8.4

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 7. Туристички промет на Дивчибарама у периоду 1996-2010.

ДИВЧИБАРЕ								
Година	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	42.584	41.628	956	290.285	283.261	7.024	6.8	7.3
1997.	46.027	45.894	133	298.616	298.137	479	6.5	3.6
1998.	51.902	51.391	511	326.960	322.152	4.808	6.3	9.4
1999.	38.172	37.922	250	240.014	238.677	1.337	6.3	5.3
2000.	50.817	48.506	2.311	333.329	318.566	14.763	6.6	6.4
2001.	40.702	39.509	1.193	266.708	258.232	8.476	6.5	7.1
2002.	27.280	27.103	177	179.984	179.359	625	6.6	3.5
2003.	21.565	21.374	191	133.695	132.764	931	6.2	4.9
2004.	23.070	22.457	613	137.159	133.630	3.529	6.0	5.8
2005.	21.242	21.016	226	121.067	120.147	920	5.7	4.1
2006.	21.137	20.776	361	115.323	113.673	1.650	5.5	4.6
2007.	24.939	24.460	479	134.814	133.985	829	5.5	1.7
2008.	35.179	34.257	922	161.335	159.486	1.849	4.7	2.0
2009.	30.804	29.162	1.642	139.165	135.370	3.795	4.6	2.3
2010.	28.935	27.889	1.046	117.215	114.397	2.818	4.1	2.7

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 8. Туристички промет Рајца у периоду 1996-2010.

Година	РАЈАЦ							
	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	784	784	0	5.500	5.500	0	7.0	0.0
1997.	865	839	26	8.575	8.407	168	10.0	6.5
1998.	1.433	1.363	70	8.322	8.135	187	6.0	2.7
1999.	1.177	1.177	0	7.844	7.844	0	6.7	0.0
2000.	922	922	0	6.153	6.153	0	6.7	0.0
2001.	786	786	0	4.226	4.226	0	5.4	0.0
2002.	1.815	1.765	50	6.868	6.718	150	3.8	3.0
2003.	1.375	1.374	1	7.190	7.186	4	5.2	4.0
2004.	743	743	0	4.645	4.645	0	6.3	0.0
2005.	2.873	2.869	4	16.168	16.164	4	5.6	1.0
2006.	3.789	3.704	85	18.889	18.745	144	5.1	1.7
2007.	2.749	2.720	29	13.840	13.716	124	5.0	4.3
2008.	3.718	3.596	122	16.769	16.424	345	4.6	2.8
2009.	3.203	1.334	1.869	4.884	4.582	302	3.4	0.2
2010.	2.766	2.692	74	10.734	10.618	116	3.9	1.6

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 9. Туристички промет Златибора у периоду 1996-2010.

Година	ЗЛАТИБОР							
	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	70.980	70.048	932	426.726	423.709	3.017	6.0	3.2
1997.	71.232	69.939	1.293	429.099	425.992	3.107	6.1	2.4
1998.	81.575	80.160	1.415	495.982	490.953	5.029	6.1	3.6
1999.	51.349	50.580	769	305.396	302.664	2.732	6.0	3.6
2000.	73.616	70.710	2.906	444.609	432.748	11.861	6.1	4.1
2001.	78.320	74.747	3.573	455.418	441.597	13.821	5.9	3.9
2002.	73.122	68.985	4.137	387.649	372.612	15.037	5.4	3.6
2003.	70.877	66.349	4.528	330.689	314.862	15.827	4.7	3.5
2004.	83.191	77.300	5.891	343.605	326.081	17.524	4.2	3.0
2005.	80.518	73.294	7.224	345.671	324.252	21.419	4.4	3.0
2006.	88.002	79.385	8.617	376.612	348.057	28.555	4.4	3.3
2007.	101.613	89.117	12.496	433.687	394.753	38.934	4.4	3.1
2008.	103.854	90.008	13.846	436.474	390.135	46.339	4.3	3.3
2009.	93.093	79.809	13.284	388.977	345.352	43.625	4.3	3.3
2010.	104.824	88.039	16.785	404.224	352.583	51.641	4.0	3.1

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 10. Туристички промет Златара у периоду 1996-2010.

ЗЛАТАР								
Година	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	3.528	3.511	17	16.807	16.790	17	4.8	1.0
1997.	3.548	3.542	6	13.734	13.728	6	3.9	1.0
1998.	5.348	5.329	19	22.061	22.042	19	4.1	1.0
1999.	3.297	3.288	9	16.977	16.960	17	5.2	1.9
2000.	5.192	5.096	96	25.859	25.506	353	5.0	3.7
2001.	4.771	4.701	70	19.279	19.209	70	4.1	1.0
2002.	4.723	4.606	117	42.658	42.541	117	9.2	1.0
2003.	6.554	6.149	405	61.723	61.318	405	10.0	1.0
2004.	5.219	4.848	371	25.239	24.868	371	5.1	1.0
2005.	3.740	3.077	663	13.076	12.243	833	4.0	1.3
2006.	9.737	9.015	722	24.150	23.412	738	2.6	1.0
2007.	7.673	7.122	551	26.415	25.115	1.300	3.5	2.4
2008.	15.393	13.877	1.516	75.125	71.733	3.392	5.2	2.2
2009.	11.616	10.550	1.066	61.651	59.938	1.713	5.7	1.6
2010.	6.946	6.230	716	30.897	29.612	1.285	4.8	1.8

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 11. Туристички промет Таре у периоду 1996-2010.

ТАРА								
Година	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	26.101	25.572	529	112.851	110.109	2.742	4.3	5.2
1997.	31.363	30.942	421	126.213	125.435	778	4.1	1.8
1998.	73.469	72.358	1.111	362.526	360.060	2.466	5.0	2.2
1999.	29.234	28.452	782	120.421	118.422	1.999	4.2	2.6
2000.	45.033	43.699	1.334	176.210	172.185	4.025	3.9	3.0
2001.	45.444	43.668	1.776	206.976	200.012	6.964	4.6	3.9
2002.	46.003	43.978	2.025	194.770	189.394	5.376	4.3	2.7
2003.	44.863	43.804	1.059	198.397	194.757	3.640	4.4	3.4
2004.	45.801	43.898	1.903	165.920	159.662	6.258	3.6	3.3
2005.	50.865	48.400	2.465	193.097	185.956	7.141	3.8	2.9
2006.	47.905	44.695	3.210	157.799	147.911	9.888	3.3	3.1
2007.	56.866	53.738	3.128	193.856	183.667	10.189	3.4	3.3
2008.	56.041	52.103	3.938	182.701	172.519	10.182	3.3	2.6
2009.	50.097	46.268	3.829	165.386	154.958	10.428	3.3	2.7
2010.	7.016	6.666	350	19.193	17.353	1.840	2.6	5.3

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 12. Туристички промет Ваљево у периоду 1996-2010.

ВАЉЕВО								
Година	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	10.724	9.817	907	22.710	20.543	2.167	2.1	2.4
1997.	10.347	9.493	854	26.817	24.263	2.554	2.6	3.0
1998.	9.627	8.715	912	27.284	24.918	2.366	2.9	2.6
1999.	8.736	8.343	393	41.457	40.165	1.292	4.8	3.3
2000.	10.513	9.938	575	40.508	38.871	1.637	3.9	2.8
2001.	7.971	7.147	824	22.910	21.005	1.905	2.9	2.3
2002.	9.120	7.877	1.243	26.062	23.412	2.650	3.0	2.1
2003.	8.119	6.821	1.298	18.622	15.920	2.702	2.3	2.1
2004.	6.902	5.778	1.124	13.204	10.887	2.317	1.9	2.1
2005.	7.823	6.445	1.378	18.333	14.904	3.429	2.3	2.5
2006.	9.252	6.621	2.631	42.953	34.318	8.635	5.2	3.3
2007.	8.929	6.431	2.498	23.792	18.416	5.376	2.9	2.2
2008.	6.771	4.837	1.934	17.871	14.352	3.519	3.0	1.8
2009.	5.378	3.881	1.497	15.458	13.039	2.419	3.4	1.6
2010.	9.417	5.957	3.460	21.484	14.761	6.723	2.5	1.9

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

Прилог 13. Туристички промет Ужице у периоду 1996-2010.

УЖИЦЕ								
Година	Број туриста			Остварена ноћења			ПДБ	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
1996.	13.830	11.675	2.155	19.258	16.772	2.486	1.4	1.2
1997.	12.877	11.062	1.815	19.969	17.791	2.178	1.6	1.2
1998.	15.969	14.966	1.003	23.277	22.055	1.222	1.5	1.2
1999.	9.110	8.614	496	14.565	13.973	592	1.6	1.2
2000.	14.577	13.393	1.184	20.012	18.726	1.286	1.4	1.1
2001.	18.684	17.464	1.220	23.751	22.306	1.445	1.3	1.2
2002.	18.413	17.082	1.331	23.907	22.436	1.471	1.3	1.1
2003.	17.424	16.473	951	23.266	22.027	1.239	1.3	1.3
2004.	15.273	14.300	973	20.143	19.022	1.121	1.3	1.2
2005.	14.870	12.843	2.027	18.113	15.927	2.186	1.2	1.1
2006.	11.530	10.640	890	15.438	14.025	1.413	1.3	1.6
2007.	11.228	8.792	2.436	14.928	11.732	3.196	1.3	1.3
2008.	5.831	4.396	1.435	7.225	5.477	1.748	1.2	1.2
2009.	5.466	4.228	1.238	7.392	5.720	1.672	1.4	1.4
2010.	6.432	4.948	1.484	9.201	7.220	1.981	1.5	1.3

Извор: Општине и региони у Републици Србији 1996-2011.

8. Na koji ste se način informisali o mestu / The way you are informed about this site:			
preko prijatelja/ <i>friend recommendation</i>	preko poslovnih partnera / <i>by bussiness partners</i>		
preko interneta / <i>by the internet</i>	ostalo (brošure, karte, sajmovi..) / <i>other ways</i>		
preko agencije / <i>by travel agency</i>	(brochures, maps, fairs ..)		
9. Vaš boravak ovde traje (u danima) / You are staying here (in days):			
1	2-3	4-7	10 +
10. Razlog vašeg boravka ovde je / The purpose of your staying here is:			
odmor / <i>taking a rest</i>	kulturna dešavanja / <i>cultural events</i>		
oporavak / <i>revival</i>	tranzit / <i>transit</i>		
rekreacija / <i>recreation</i>	provod / <i>entertainment</i>		
posao / <i>bussiness</i>	obrazovanje / <i>education</i>		
priroda / <i>nature</i>	lokalna kuhinja / <i>domestic cuisine</i>		
11. Koristite usluge / You use services of the:			
prenočišta / <i>overnight</i>	polupansiona / <i>halfboard</i>		
noćenja sa doručkom / <i>bed & breakfast</i>	punog pansiona / <i>fullboard</i>		
12. Na putovanju Vam je najvažnije / The most important thing during your staying is:			
smeštaj / <i>accomodation</i>	cena usluga / <i>service price</i>		
hrana / <i>food</i>	vanpansionske usluge / <i>additional services</i>		
gostoprimstvo / <i>hospitality</i>	upoznavanje ljudi i mesta / <i>meeting a people and learning something new about the site</i>		
13. Sta koristite od dodatnih usluga / Which additional services you often use:			
dodatna oprema / <i>additional equipment</i>	sportski tereni, pešačke staze / <i>sports grounds, walking paths</i>		
suveniri / <i>souvenirs</i>	bazen, sauna, wellness i spa program / <i>swimming pool, sauna, spa and wellness program</i>		
prodavnica / <i>shops</i>	izleti i upoznavanje lokalne kulture / <i>excursions and meeting local culture</i>		
hrana / <i>food</i>	ostalo / <i>other</i> _____		
14. Za koju vrstu kulturne baštine ste zainteresovani: Which type of cultural heritage are you interested in:			
arheološka nalazišta / <i>archeological sites</i>	folklorno nasleđe (nošnje, običaji, pesma i igra) / <i>folklore heritage (costumes, customs, song and dance)</i>		
verske objekte (crkve, manastiri...) / <i>sacral objects (churches, monasteries...)</i>	ustanove kulture (muzeji, galerije...) / <i>cultural institutions (museums, galleries ...)</i>		
etno parkove / <i>ethno parks</i>	manifestacije / <i>events</i>		
srednjovekovna utvrđenja / <i>medieval fortresses</i>	ostalo / <i>other</i> _____		
15. Ocenite od 1 (loše) do 5 (odlično) Evaluate by putting marks from 1 (very bad) to 5 (excellent)			
___	uređenost i opremljenost mesta / <i>organization and accomplishment of the tourist site</i>		
___	cena smeštaja, ishrane i dodatnih usluga / <i>price of accommodation, food and additional services</i>		
___	organizacija i broj izleta / <i>organization and the number of trips</i>		
___	kvalitet pruženih usluga / <i>quality of provided services</i>		
___	bogatstvo turističke ponude / <i>the wealth of tourist offer</i>		
___	čistoća mesta – grada / <i>the place - the city cleanness</i>		
___	organizacija saobraćaja i parking / <i>traffic and parking organization</i>		
___	noćni život / <i>night life</i>		
___	radno vreme ugostiteljskih i drugih objekata / <i>working hours of catering and other facilities</i>		
___	očuvanost prirode / <i>nature protection</i>		
17. Vaše sugestije, primedbe... / Your suggestions, comments...			

Hvala! / Thank you!

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО - МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број:

Идентификациони број:

ИБР

Тип документације: Монографска документација

ТД

Тип записа: Текстуални штампани материјал

ТЗ

Врста рада: Докторска дисертација

ВР

Аутор: Мирослав Ивановић

АУ

Ментор: др Анђелија Ивков Цигурски

МН

Наслов рада: Стање и могућности развоја културног туризма у Западној Србији

МР

Језик публикације: Српски (ћирилица)

ЈП

Језик извода: српски/енглески

ЈИ

Земља публикавања: Република Србија

ЗП

Уже географско подручје: Војводина

УГП

Година: 2013.

ГО

Издавач: Ауторски репринт

ИЗ

Место и адреса: Нови Сад, Трг Доситеја Обрадовића 3.

МА

Физички опис рада: 10 поглавља, 460 страна, 2 лит. цитата, 49 табела, 288 слика, 19 карата, 49 графикона, 15 прилога.

ФО

Научна област: Друштвена географија

НО

Научна дисциплина: Туризам

НД

Кључне речи: Културни туризам, културна добра, споменици културе, установе културе, туристичке манифестације

УДК:

Чува се: Библиотека ПМФ, Нови Сад, Трг Доситеја Обрадовића 3
ЧУ

Важна напомена: Нема
ВН

Извод:
ИЗ

Западна Србија у себи обједињује три округа са 24 општине у Републици Србији и смештена је у њеном западном делу. Простире се на површини од 11.882 km² што представља 13,45% територије Републике. Транзитност положаја је, кроз историју, условио богато културно-историјско наслеђе.

Западна Србија се у овом истраживању нашла као раскрсница различитих идеологија, култура, менталитета, вера, те богатог материјалног и духовног наслеђа прожетог изузетним природним вредностима. Темелном валоризацијом њених потенцијала, могла би постати окосница развоја туризма, како у административним границама, тако и у ширем региону.

Обилује споменицима културе где су заступљени најразличитији облици, од археолошких налазишта, преко дела са споменичким и уметничким својствима, до савремених облика културног уздизања. Сви ови облици требало би да на адекватан начин буду укључени у креирање и развој културног туризма и да, као такви, постану стална понуда у осталим облицима туристичких кретања, као што су спортско-рекреативни, екскурзиони, излетнички туризам и сл.

Културно-историјско наслеђе није адекватно заштићено, недовољно је презентовано, интерпретирано и промовисано, тако да није адекватно укључено у туристичку понуду. Међутим, оно што поседујемо је богато нематеријално наслеђе. Туристима треба понудити нематеријалне културне ресурсе што је основ туристичког доживљаја – уживање у културној интеракцији, упознавање другачије културе и културног идентитета. Акцент треба ставити на старе занате, машине, рурална домаћинства, разне манифестације (сајмове, вашаре, изложбе). Ово може бити значајна конкурентска предност у региону.

У комбинацији са природним ресурсима као главним мотивима туристичких кретања у Западној Србији, културни туризам би могао постати значајан фактор унапређења туризма уопште и издвојити се као самостални вид туристичких кретања. С обзиром на тренутно стање, тај моменат ће сачекати неке наредне генерације.

Датум прихватања теме од стране НН већа: 19. новембар 2009. године

ДП

Датум одбране:

ДО

Чланови комисије:

КО

Председник: др Јован Ромелић, редовни професор ПМФ, Нови Сад

Члан: др Анђелија Ивков Цигурски, ванредни професор ПМФ, Нови Сад

Члан: др Снежана Бесермењи, редовни професор ПМФ, Нови Сад

Члан: др Селим Шафировић, доцент, ПМФ, Ниш

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF SCIENCE
KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number:

ANO

Identification number:

INO

Document type:

Monograph type

DT

Type of record:

Printed text

TR

Contents Code:

Final paper

CC

Author:

Miroslav Ivanović

AU

Mentor:

PhD Andjelija Ivkov Džigurski

MN

Title:

Status and Developing Prospects of Cultural Tourism in Western Serbia

XI

Language of text:

Serbian (cyrilic)

LT

Language of abstract:

Serbian/english

LA

Country of publication:

Republic of Serbia

CP

Locality of publication:

Vojvodina

LP

Publication year:

2013

PY

Publisher:

Author's reprint

PU

Publ. place:

Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 3

PP

Physical description:

10 chapters, 460 pages, 2 literary quotes, 49 charts, 288 illustrations, 19 maps, 49 graphics, 15 appendix

PD

Scientific field:

Geography

SF

Scientific discipline:

Tourism

Key words: Cultural tourism, cultural heritage, cultural monument, cultural institution, tourist event

Holding data: The library of Department of geography, tourism and hotel
HD management, FNSM in Novi Sad, Trg Dositeja Obradovica 3,
21000 Novi Sad

Note: None

Abstract:
AB

Western Serbia unites the three districts with 24 municipalities. It covers an area of 11,882 km² (13.45% of the territory of the Republic of Serbia). Its position ensured intensive transit which resulted in rich cultural and historical heritage.

In this study, Western Serbia is presented as a crossroad of different ideologies, cultures, mentalities, religions, and rich material and spiritual heritage permeated with outstanding natural values. Thorough evaluation of its potential, it could become the driver of tourism development, both within its administrative borders and in wider region.

Cultural sites are various – from archeological sites, historical and sacral monuments, to modern forms of culture. All these sites should be adequately included in creating and developing cultural tourism and it should become permanent offer in other forms of cultural movement, such as sports and recreation, excursions, site seeing tourism etc.

Cultural and historical heritage in Western Serbia is not adequately protected, not enough interpreted and promoted, so it is not an integral part of the tourist industry. However, we have rich immaterial heritage. Tourism sector of this region should offer immaterial cultural resources as a basis of the tourist experience - enjoying in cultural interaction, learning about different cultures and cultural identity. Emphasis should be placed on the old crafts, industrial heritage, rural households, various events (trade shows, fairs, exhibitions). This could be a significant competitive advantage in the region.

In combination with the natural resources as the main motive of tourist movement in western Serbia, cultural tourism can become an important factor for increasing tourism in general, and distinguish itself as an independent type of tourist movements. Considering current conditions, this will be a challenge for the next generations.

Accepted by the Scientific Board on: November 9th 2009

Defended:

Thesis defend board: PhD Jovan Romelic, full professor, Faculty of Science, Novi Sad

Member: PhD Andjelija Ivkov Džigurski, associate professor, Faculty of Science, Novi Sad

Member: PhD Snezana Besermenji, full professor, Faculty of Science, Novi Sad

Member: PhD Selim Sacirovic, assistant professor, Faculty of Science, Nis